

ISSN (online) 2959-6017

ISSN (print) 2959-6009

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»

№ 2(89), 2026

Алматы, 2026

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№2(89), 2026

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова**
(жауапты хатшы),
магистр оқытушы:
Б.А. Отаралы
(техникалық хатшы),
т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов**,
т.ғ.к., проф. **Б.С. Жұмағұлов**,
PhD, проф. **Вирджиния Мартин АҚШ**,
PhD, проф. **Клаудиа Чанг (АҚШ)**,
т.ғ.д., проф. **Қара Әбдізақп (Түркия)**,
т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**
(Қырғыз Республикасы),
т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов**,
проф. **М.Майер (Германия)**,
т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д. **Томохико Уяма (Жапония)**,
т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы (Түркия)**,
т.ғ.д., проф. **Ғ.М. Қарасаев**,
PhD, доцент **К.С. Каримов**
(Өзбекстан Республикасы)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2026

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 25.06.2026 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 63,0 е.б.т.
Тапсырыс 762.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы С о д е р ж а н и е C o n t e n t

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

- Әбділәшім Д. (Жапония) 1774 жылғы қазақ-қырғыз соғыстары.....** 5
Abdilashim D. (Japan) The kazakh-kyrgyz wars of 1774
Akhmetova Zh.K., Asanbaeva A.Zh., Saipova K.D. (Uzbekistan)
The concept of “Turkistan” in the ideological and cultural discourse of the kazakh intelligentsia of the early 20th century..... 19
Ахметова Ж.К., Асанбаева А.Ж., Саипова К.Д. (Өзбекстан)
XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының идеологиялық және мәдени дискурсындағы «Түркістан» концептісі
Бексентова А.Т., Еламанова А.Б., Сарсамбекова А.С.
Основные тенденции социально-экономического развития Северного Казахстана в XIX–XX вв. 35
Bekseitova A.T., Yelamanova A.B., Sarsambekova A.S. Main trends of social and economic development of Northern Kazakhstan in the 19th–20th centuries
Шынтаев Н.А., Г.Т. Мусабалина 1991–2000 жылдардағы Шымкент қаласының әлеуметтік-экономикалық трансформациясы: күнделікті өмір контексіндегі тарихи талдау..... 47
Shyntaev N.A., Mussabalina G.T. Socio-economic transformation of the city of Shymkent in 1991–2000: a historical analysis in the context of everyday life

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ GENERAL HISTORY

- Амирбек А., Базарбаев Қ., Гиритлиоглу М. Түркия-Әзербайжан қатынастарын тарихи талдау: Тұрғыт Өзал дәуірі мысалы (1989-1993).....** 63
Amirbek A., Bazarbayev K., Giritlioglu M. Historical analysis of Turkey–Azerbaijan relations: the case of the Turgut Özal period (1989–1993)
Жақыпова Г.Т., Мырзабекова Р.С., Махмадинов Д.М.
Историко-правовые аспекты статуса японских интернированных на территории Казахской ССР..... 76
Zhakupova G., Myrzabekova R., Mahmadinov D. Historical and legal aspects of the status of japanese internees in the Kazakh SSR
Мичкасов А.М., Балакаева Л.Т. Энергетический фактор во взаимоотношениях Японии со странами Ближнего Востока... 91
Michkasov A.M., Balakayeva L.T. The energy factor in Japan's relations with the countries of the Middle East

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

- Жұмашов Е.Ә., Пұсырманов Н.С., Джунисов Р.М. XVIII ғ. Қазақ Хандығы кезеңіндегі жергілікті билік жүйесі: саяси-құқықтық талдау.....** 109

Казахский национальный
педагогический
университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические
и социально-политические науки»,
№2(89), 2026

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова
(ответ. секретарь),
преп. магистр: Б.А. Отаралы
(тех. секретарь),
д.и.н., проф. Х.М. Абжанов,
к.и.н., проф. Б.С. Жумагулов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин (США),
PhD, проф. Клаудиа Чанг (США),
д.и.н., проф. Кара Абдиукап (Турция),
д.и.н., проф. О.Д. Осмонов (Кыргызская
Республика),
д.и.н., проф. В.М. Козьменко
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов,
проф. М.Майер (Германия),
д.и.н., проф. А.Б. Соколов (Российская
Федерация),
д.и.н., Томохико Уяма (Япония),
д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы (Турция),
д.и.н., проф. Г.М. Карасаев,
PhD, доцент К.С. Каримов
(г. Коканд, Республика Узбекистан)

© Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая, 2026

Зарегистрировано в Министерстве
культуры и информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 25.06.2026.
Формат 60x84 ¹/₈.
Объем 63,0 уч.-изд.л.
Заказ 762.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального
педагогического
университета имени Абая

- Zhumashov Y., Pusyрманov N., Junissov R. The local governance system during the Kazakh Khanate of the 18 th century: a political and legal analysis
- Nurusheva G.K. Transformation of the public education system in national educational institutions in the 1920s..... 126
- Нурушева Г.К. 1920 жылдардағы ұлттық оқу орындарындағы халықтық білім беру жүйесінің трансформациясы
- Ninomiya T., M.Bazarbay Zh., Gabitov T.H. A preliminary study on the comparison between the petroglyphs of Temiya and Fugoppe caves in Japan and the petroglyphs of Tanbaly in Kazakhstan..... 142
- Ниномия Т., Базарбай Ж., Габитов Т.Н. Предварительное исследование сравнительного анализа петроглифов пещер Темия и Фугоппе в Японии и петроглифов Танбалы в Казахстане
- Адилжанов А. А., Ахатова, А. А., Ускембаев К.С. Развитие колледжей в Казахстане: модернизация программ подготовки кадров и вызовы цифровизации (1991–2024)..... 155
- Adilzhanov A.A., Akhatova A. A., Uskembayev K.S. Development of colleges in Kazakhstan: modernization of training programs and challenges of digitalization (1991–2024)
- Кариева Т.А., Мукатаева З.К. Қазақ байларын тәркілеу – Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру саясатының алғышарты... 174
- Kariyeva T.A., Mukataeva Z.K. Confiscation of kazakh bais – a prerequisite for the policy of forced collectivization in Kazakhstan

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ METHODS OF TEACHING HISTORY

- Калиева Б .Т. Жетісу өлкесінің тарихи ескерткіштері: мектепте сабақ берудегі картография мәселелері..... 189
- Kaliyeva Bekzat Local history monuments of Zhetyysu: mapping issues in school lessons
- Kundyzbay D.K. Methods of teaching the course "Kazakhs in the 20-30s of the XX century " on the basis of data and digital history..... 204
- Құндызбай Д.Қ. «XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақтардың босқыншылыққа ұшырауы» атты курсты деректер мен цифрлық тарих негізінде оқыту әдістемесі
- Момунтаева Л.Б., Дәулет С.М. Тарих пәнін оқытуда геймификация элементтерін қолданудың теориялық-әдістемелік негіздері..... 224
- Momuntaeva L.B., Daulet S.M. Theoretical and methodological foundations for the use of gamification elements in history education
- Омарбекова А.О., Нуров М.М., Ысқақ О.Е. Алматы қаласындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын (1937-1938 жж.) сандық модельдеудің методологиялық аспектілері 238
- Omarbekova A.O., Nurov M.M., Yskak O.E. Methodological aspects of numerical modeling of the victims of political repression in Almaty (1937–1938)
- Утеулиева Б.М. Қазақстанның тарихында мүмкіндігі шектеулі балаларға білім берудің тарихи негізі..... 258
- Uteulieva B.M. Historical foundations of education of children with disabilities in Kazakhstan

Abay Kazakh National Pedagogical
University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political
sciences»
№2(89), 2026

Periodic – 4 issues/year
Published since 2000

Editor-in-chief:
doctor of historical sciences
G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:
Koigeldiyev M.K. *doctor of historical sciences, professor*
(editorial-in-chief's assistant),
Ospanova R.R. *candidate of historical sciences, associate professor*
(responsible secretar),
Otaraly B.A. *master teacher*
(technical secretary),
Abzhanov Kh.M. *doctor of historical sciences, professor*,
Zhumagulov B.S. *candidate of historical sciences, professor*,
Virginia Martin. *professor, PhD (USA)*,
Claudia Chang *professor, PhD (USA)*,
Kara Abdiyap *doctor of historical sciences, professor (Turkey)*,
Osmonov O.D. *doctor of historical sciences, professor (Kirgistan)*,
Kozmenko B.M. *doctor of historical sciences, professor (Russian Federation)*,
Zhumagulov K.T. *doctor of historical sciences, professor*,
Mayer M. *doctor of historical sciences, professor (Germany)*,
Sokolov A.B. *doctor of historical sciences, professor (Russian Federation)*,
Tomokhiko Uyama *doctor of historical sciences (Japan)*,
Khodjaogly T. *doctor of historical sciences, professor (Turkey)*,
Karasayev G.M. *doctor of historical sciences, professor*
Karimov K.S. *PhD associate Professor, (Republic of Uzbekistan)*

Abai Kazakh National Pedagogical
University, 2026

Registered in the Ministry of culture and
information of the Republic of Kazakhstan,
May, 8, 2009 №10102-Zh

Signed for print 25.06.2026
Format 60x84 1/8. Volume 63,0 уч.-изд.л.
order 762.

050010, Almaty
Abai KazNPU, 13 Dostyk av.
«Ulagat» publishing house
Abai Kazakh National Pedagogical University

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

- Senyurt Y. S. (Turkey), Satayeva B.E.** Reflections of folk beliefs in Kurgan and Tumulus traditions..... 267
- Шенюрт С.Ю. (Түркия), Сатаева Б.Е.** Қорған және Түмүлус дәстүрлеріндегі халықтық наным-сенімдердің көріністері
- Ботходдин Қ.С., Әзімхан Б.Ү.** Кіші жүздегі сұлтан-басқарушылар институтының қалыптасуы және қызметі (1824-1869)..... 287
- Botholdin K.S., Azimkhan B.U.** The formation and activities of the institution of sultan-rulers in the junior zhuz (1824-1869)
- Оржанова У.К., Торланбаева К., Мамбеталиев К.Р.** Зорастризм және оның Орта Азия халқының мәдени-тарихи дәстүрлеріндегі маңызы..... 305
- Orzhanova U.K., Torlanbayeva K., Mambetaliev K.R.** Zoroastrianism and its significance in the cultural and historical traditions of the peoples of Central Asia
- Ерғали Г., Қалыш А.Б.** Орталық Қазақстандағы неке тұрақсыздығы динамикасы: демографиялық талдау..... 316
- Yergali G., Kalysh A.B.** Dynamics of conflictual marriages in Central Kazakhstan: a demographic analysis
- Shulanbekova G.K., Zhankadamova G.A.** The phenomenon of the hero in nomadic society: historical experience and social function..... 330
- Шуланбекова Г.Қ., Жанқадамова Г.А.** Көшпелі қоғамдағы батыр феномені: тарихи тәжірибе және әлеуметтік қызметі

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

- Azirkbekova A.Zh., Maksutova A., Abisheva Zh.R.** The Koshchi union of Perovsk uyezd in archival funds: its history and legacy.... 343
- Азирбекова А.Ж., Максүтова А.А., Абишева Ж.Р.** Архив қорларындағы Перовск уезіндегі Қосшы одағы: тарихы мен тағылымы
- Бейсембекова Г.Ж., Алпысбес М.А.** «Моңғолдың құпия шежіресі» — XII–XIII ғғ. көшпелі қоғамды зерттеудің дереккөзі ретінде: деректанулық талдау..... 355
- Beissembekova G.J., Alpysbes M.A.** The secret history of the Mongols» — as a source for the study of nomadic society in the 12th–13th centuries: a source-critical analysis
- Мұхатова О. Х., Қасымова Д. Б.** Шетелдік әдебиеттегі советтік Қазақстан тарихының мәселелері..... 368
- Mukhatova O. Kh., Kasymova D. B.** Problems of the history of soviet Kazakhstan in foreign literature
- Хайрулдаева А.М.** Отандық тарихнамадағы XVIII ғ.-XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ-қоқан қатынастары..... 383
- Khairuldayeva A.** Kazakh-kokand relations in the 18th and first half of the 19th century in local historiography

ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ PERSONALITY

Конрбаев Н.Ө., Сейтказина К.О., Қалиев Ж.Н. Әлихан Бөкейхан еңбектерінде қолданған мақал-мәтелдер.....	403
Konrbayev N., Seitkazina K., Kaliyev Jabay Proverbs and sayings used in the works of Alikhan Bokeikhan	
Kanafin K.K., Rudevskiy A.O., Tokhmetova G.M. Raimzhan Marsekov's work in the newspaper "Kazak" (1913-1918).....	419
Канафин К.К., Рудевский А.О., Тохметова Г.М. Райымжан Марсековтың "Қазақ" газетіндегі қызметі (1913-1918 жж.)	
Айткенов З., Абдрахманов Б., Құдайбергенұлы Б. Тарихшы - ғалым С. Бейсембаевтың ғылыми еңбектері.....	432
Aitkenov Z., Abdrakhmanov B., Kudaibergenuly B. Scientific works of historian scientist S. Basembayev	

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

Береснев А.Т. Влияние процесса варваризации на военный потенциал Римской армии IV в. н.э.....	447
Beresnev A.T. The influence of the process of barbarization on the military potential of the Roman army of the 4th century ad.	
Нурбаева Д.З. Ұзақбай Құлымбетов Қазақ Орталық Атқару комитетінің төрағасы қызметінде (1935-1937 жж.).....	461
Nurbaeva D.Z. Uzakbai Kulymbetov – Chairman of the Central Executive Committee of the Kazakh SSR (1935–1937)	
Ислямова А.А. Қасым Қайсеновтің партизандық қызметі: әскери-стратегиялық тактикасының тарихи талдауы.....	475
Islyamova A.A. The guerrilla activities of Kasym Kaysenov: a historical analysis of his military-strategic tactics	
Сансызбай Д.Қ. Бақытжан Қаратаевтың ҚР ОМА жеке тектік қоры: қолжазба мұрасының дерекнамалық талдауы.....	485
Sansyzybay D.K. The personal funds of Bakhytzhan Karatayev in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan: a source study of the manuscript heritage	

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршы журналының «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар тізбесіне енгізілді (2021 жылғы 9 қыркүйектегі №739 бұйрығы).

Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки» внесен в список для публикации основных результатов научных деятельности по историческим наукам изданий рекомендуемых Комитетом по обеспечению качества в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (приказ № 739 от 9 сентября 2021 года).

The bulletin Abai KazNPU, the series "Historical and socio-political Sciences" is included in the list for the publication of the main results of scientific activities in historical sciences of publications recommended by the Committee for Quality Assurance in Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Order No. 739 dated September 9, 2021).

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ/УДК/ UDC: 974(57)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.001>

Д. Әбділәшім *

¹т.ғ.д., визитинг-профессор, Токио шетел тілдері университеті, Токио қ., Жапония
E-mail: airu331@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7466-2144>

1774 ЖЫЛҒЫ ҚАЗАҚ-ҚЫРҒЫЗ СОҒЫСТАРЫ

Аңдатпа

Орталық Азия даласында бәрі де түркі текті халықтар бола тұра, жайылым мен су көздеріне таласып, бірін-бірі шабуылдайтын жайттер аз болмаған. Әсіресе көшпелі қоғамда бұндай жағдайлар қалыпты болып саналған. Мысалы бұған XVIII ғасырдағы қазақтар мен қырғыздар арасында туындаған түрлі деңгейдегі соғыстарды атауға болады. Шын мәнінде қазақтар мен қырғыздар талай ғасыр көршілес отырып, ауылы аралас, қойы қоралас тіршілік еткен. Енді бір сөзбен айтқанда, қазақ-қырғыз қатынасы тек қақтығысқа құрылмаған, араларында мәдени және экономикалық байланыстар да болды. Сауда-саттық жүргізіліп, кейде құдандалық қатынастар орнады. Бұл екі халықтың этникалық және мәдени жағынан жақындығын көрсетеді.

Жоңғарлар жойылғаннан кейін, олармен ұзақ жылдар әскери соғыстар жасасып келген қазақтар мен қырғыздар ендігі жерде Цин патшалығымен ресми саяси-экономикалық қарым-қатынас орнатып, жылқыға жібек саудасын дамытты. Осылай бола тұра екеу ара қақтығысып қалатын мысалдар да көп кездеседі. Солардың ішіндегі ең ауқымдысы 1774 жылғы «Барақ шабылған» мен «Жәйіл қырғыны».

Бұл қақтығыстар бұған дейін де ел арасында тараған аңыз-әңгімелер негізінде зерттелген болатын. Шоқан Уәлихановтың жазбалары мен одан кейінгі ғылыми зерттеулерде осы реткі соғыстың 1770 жылы болғандығы айтылады. Алайда жақын жылдардан бергі қытай архивтеріне жасалған зерттеулерде бұл соғыстардың 1774 жылы болғаны анықталып отыр. Бұған негіз болған тарихи жазба материалдар – Әбілпейіз сұлтанның хаты мен осыған желілес жазылған мәнжу тілді мәлімдемелер. Сол себепті аталмыш архив құжаттары қазақ тарихы үшін аса құнды жазба мұралар болып есептеледі.

Мақала осындай тың дереккөздерін пайдалана отырып, XVIII ғасырдың соңын ала қазақ-қырғыз арасында туылған екі реткі ең ауқымды далалық соғыс туралы ғылыми талдау жасайды.

Кілт сөздер: XVIII ғасыр, Қазақ-қырғыз қақтығыстары, «Барақ шабылған», «Жәйіл қырғыны», Цин деректері, Әбілпейіздің хаты.

Алғыс: Бұл мақала Қазақстан Республикасы Ғылыми және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруымен жүзеге асырылып жатқан BR28712621 «Қазақстанның қолжазба мұрасы: реестрлеу, реставрациялау, ғылыми каталогтау, цифрландыру және кешенді кодологиялық зерттеу» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында жарияланды.

Д. Абдилашим *¹

¹д.и.н., визитинг-профессор, Токийский университет иностранных языков, г. Токио, Япония

E-mail: airu331@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7466-2144>

КАЗАХСКО-КИРГИЗСКИЕ ВОЙНЫ 1774 ГОДА

Аннотация

В степях Центральной Азии, несмотря на то что все народы имели тюркское происхождение, нередко были случаи взаимных нападений из-за споров за пастбища и водные ресурсы. Особенно в условиях кочевого общества такие ситуации считались нормальным явлением. В качестве примера можно привести войны различного масштаба между казахами и киргизами в XVIII веке.

На самом деле казахи и киргизы на протяжении многих веков жили по соседству, тесно взаимодействуя друг с другом. Иными словами, их отношения не ограничивались только конфликтами: между ними существовали также культурные и экономические связи. Велась торговля, иногда устанавливались брачные (родственные) отношения. Всё это свидетельствует об этнической и культурной близости двух народов.

После разгрома джунгар казахи и киргизы, долгое время воевавшие с ними, установили официальные политико-экономические отношения с Цинской империей и развивали торговлю по принципу «лошади в обмен на шелк». Несмотря на это, случаи столкновений между ними продолжали происходить. Наиболее масштабными среди них стали события 1774 года – «Барак шабылган» и «Жайыл кыргыны».

Эти конфликты ранее изучались на основе народных преданий и легенд. В трудах Чокана Валиханова и последующих научных исследованиях указывалось, что данная война произошла в 1770 году. Однако исследования последних лет, основанные на материалах китайских архивов, показали, что эти события имели место в 1774 году.

Основанием для этого послужили письменные исторические источники – письмо султана Абилпеиза, а также связанные с ним документы на маньчжурском языке. Поэтому данные исторические материалы являются чрезвычайно ценным письменным наследием для изучения истории казахского народа.

Используя эти новые источники, статья проводит научный анализ двух крупнейших степных войн, произошедших между казахами и киргизами в конце XVIII века.

Ключевые слова: XVIII век, казахско-киргизские конфликты, «Барак шабылган», «Жайыл кыргыны», источники Цинской империи, письмо султана Абилпеиза.

Благодарности. Исследование выполнено в рамках проекта программно-целевого финансирования BR28712621 «Рукописное наследие Казахстана: регистрация, реставрация, научное каталогизирование, цифровизация и комплексное кодикологическое исследование», финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

D. Abdilashim *¹

¹Doctor of Historical Sciences, Visiting Professor, Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo, Japan

E-mail: airu331@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7466-2144>

THE KAZAKH-KYRGYZ WARS OF 1774

Abstract

In the steppes of Central Asia, although all peoples were of Turkic origin, conflicts involving raids and attacks over pastureland and water resources were not uncommon. In particular, in nomadic societies such situations were considered normal. As an example, one may cite the wars of varying scale that occurred between the Kazakhs and the Kyrgyz in the eighteenth century.

In fact, the Kazakhs and the Kyrgyz had lived as neighboring communities for many centuries, maintaining close interaction. In other words, their relations were not limited to conflict alone; they also maintained cultural and economic ties. Trade was conducted, and at times marital alliances were established. This demonstrates the ethnic and cultural closeness of the two peoples.

After the fall of the Dzungars, the Kazakhs and the Kyrgyz—who had long engaged in warfare with them—established official political and economic relations with the Qing Empire and developed the horse-for-silk trade. Nevertheless, conflicts between them continued to occur. Among the most significant were the events of 1774, known as “Barak Shabylygan” and the “Jayil Kyrgyny.”

These conflicts had previously been studied on the basis of oral traditions and legends. In the writings of Chokan Valikhanov and in subsequent research, it was suggested that this war took place in 1770. However, recent studies based on Chinese archival materials have demonstrated that these events occurred in 1774.

The evidence for this comes from written historical sources, including a letter by Sultan Abilpeiz and related statements written in the Manchu language. These documents therefore constitute highly valuable written sources for the study of Kazakh history.

Drawing on these newly examined sources, the article provides a scholarly analysis of the two largest steppe wars that occurred between the Kazakhs and the Kyrgyz in the late eighteenth century.

Keywords: 18th century, Kazakh–Kyrgyz wars, “Barak Shabylygan,” “Jayil Kyrgyny,” Qing sources, the letter of Abilpeiz.

Acknowledgements. *This research was conducted within the framework of the program-targeted funding project BR28712621, “The Manuscript Heritage of Kazakhstan: Registration, Restoration, Scientific Cataloguing, Digitization, and Comprehensive Codicological Study,” funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.*

Кіріспе. XVIII ғасыр Қазақ хандығы тарихындағы ең күрделі, ең ауыр әрі шешуші кезең болып саналады. Бұл тұста қазақ халқы тек сыртқы жаулармен ғана емес, сонымен қатар ішкі саяси тұрақсыздықпен, руаралық тартыстармен де бетпе-бет келді. Осының салдарынан елдің бірлігі әлсіреп, сыртқы қауіптерге қарсы тұру қуаты кеміді. Осындай күрделі кезеңде жоңғарлар қазақ жеріне қауып төндірді. Олар кемелді қару-жарағы мен мығым әскери күшіне сүйеніп қазақ даласын жаулап алуды мақсат етті.

1723 жылы басталған жойқын шабуылдар қазақ халқының тарихында «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деген атпен қалды. Бұл оқиға тек әскери жеңіліс ғана емес, бүкіл халықтың басына түскен ауыр қасірет болды. Қазақ ауылдары күйреп, бейбіт халық босып кетті, мыңдаған адамдар аштық пен аурудан қаза тапты. Елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайы қатты нашарлап, дәстүрлі шаруашылықтың шаңырағы шайқалды. Халықтың бір бөлігі Самарқан, Бұхара сияқты оңтүстік қалаларға көшіп, бас сауғалауға мәжбүр болды.

Алайда қазақ халқы мұндай ауыр жағдайға қарамастан, өз тәуелсіздігін сақтап қалу үшін күресті тоқтатпады. 1726 жылғы Бұланты шайқасы, 1729-1730 жылдары болған Аңырақай шайқастарында қазақ жасақтары жаудың бетін қайтарып, ырықты орынға шықты. Дегенмен жекелеген шайқастар мен қақтығыстар жалғасып тұрды.

XVIII ғасырдың орталарында Цин патшалығы Жоңғар хандығын толықтай жойғаннан кейін ғана қазақ жері жоңғар шапқыншылығынан бір жолата сейілді. Бұл Қазақ хандығы үшін жаңа тарихи кезеңнің басталуына мүмкіндік берді.

1770 жылдарға келгенде қазақтар жағынан «Шанды жорық» деп аталып кеткен қазақ-қалмақ қақтығысы орын алды. Бұл қазақ-ойрат тарихындағы ең соңғы қарулы қақтығыс болып есептеледі. 1770 жылы қысқа қарай Еділ бойындағы торғауыттардың бір бөлегі Ұбаш ханның бастауында шығысқа қарай ауып, қазақ даласын кесіп өтті. Оларды алдымен орыс әскерлері қуып, жете алмай кері қайтты. Деректерде жазылуынша, олар қазақ жерімен жай өтпеген, жол бойы ауылдарды шауып, малын барымталаған. Сол себепті Абылай хан, Әбілпейіз сұлтан

бастаған қазақ әскерлері оларды өкшелей қуып, соққы берді. Сөйтіп 1771 жылы маусым айының соңын ала 170 мыңға жуық адамнан 70 мыңдайы ғана зорға дегенде Шыңжаң жеріне жеткен [1, 10 (кіріспе)]. Цин үкіметі оларды әр жерге бөліп орналастырды. Ұбаш хан бастаған көп санды торғауыттар Жұлдыз жеріне (ҚР ШҰАР Байынғол моңғол автономиялы облысы) орнықты.

Осымен бір уақытта, қазақ-қырғыз арасындағы қарым-қатынас та күрделі жағдайда тұрды. Екі халық бір жағынан ортақ жауларға қарсы одақтас болса, екінші жағынан жайылымдық жерлер, су көздері және өңірлік саяси ықпалдастық үшін өзара қақтығысып қалатын. Әрине, көшпелі өмір салтын ұстанатын қазақ пен қырғыз үшін жер мен мал – тіршіліктің қайнар көзі болғандықтан, олар суы тұнық, шөбі шүйгін жерлерді иемдену жолында аянбай күресті.

Жоңғар шапқыншылығы кезінде қазақтар мен қырғыздар күш біріктіріп, ортақ жауға қарсы күрескенімен, жоңғар қаупі сейілгеннен кейін бұрыннан келе жатқан жер дауы қайта өршіп, қарулы қақтығыстарға ұласты. Бұндай жағдайлар шекаралас аймақтарда, әсіресе Жетісу өңірлерінде жиі орын алды. Осындай ірі саяси мәселелерді шешуге қазақ жағынан Абылай хан мен Әбілпейіз сұлтан бел шеше кірісті.

Қытай деректері бойынша, қырғыздар Іле өңірінің оңтүстік-батысында орналасып, шығыс және батыс болып екі бөлекке бөлінеді. Ақсу мен Ошдың солтүстік-батысында және Іленің оңтүстік-батысында көшіп-қонып жүрген қырғыздар «Шығыс қырғыздары» деп аталса, ал Қашғардың солтүстігі мен батысында және Яркендтің оңтүстік-батысында көшіп жүрген қырғыздар «Батыс қырғыздары» делінеді [2, 715 б.]. Осының ішінде қазақтармен қақтығысқа түскендер көбінесе Шығыс қырғыздары. Қырғыз атауы Цин жазбаларында мәнжуша «burut», қытайша «布魯特» болып хатқа түскен. Ал қазақ құжаттарында сиректе болса кездесіп қалады. Мысалы, 1788 жылы Ханқожаның Іле генералына жазған хатында «бұрт жолы» (қырғыз жерімен өтетін керуен жолы) тіркесі қолданылған [3, 29-31 б.].

Екі жақ ара қақтығыстардың ішінде 1774 жығы шайқас қазақ-қырғыз арасындағы шабуылдардың ең ушыққан кезеңіне жатады. Жазба деректерге сүйенсек, алдымен қырғыздар келіп ел шетінен мал барымталайды, оған Ханқожа, Барақ батыр қол бастап барады, шайқаста Барақ өліп, қазақ жағы ауыр шығынға ұшырайды. Соңынан Абылай мен Әбілпейіз қалың қолмен барып қырғыздарды шауып алады. Осы оқиғаларға байланысты жазылған сол жылдардағы Цин патшалығының жергілікті ұлықтары – Іле генералы, Тарбағатай амбаны қатарлылардың патшаға жолдаған мәнжуша мәлімдемелері, сондай-ақ Әбілпейіз сұлтанның Іле генерал-губернаторына жазған хаты Қытайдың бірінші тарихи архивінде сақталған.

Мақалада осы және осы тақырып төңірегінде жазылған өзге де шежіре, зерттеулерді пайдалана отырып, XVIII ғасырдың соңғы кездеріндегі қазақ-қырғыз арасындағы саяси қарым-қатынастың шынайы болмысын ашып көрсету көзделеді.

Материалдар мен әдістер. Мақалада зерттеу нысаны ретінде Қытай бірінші тарихи архивінде сақталған Әбілпейіз сұлтанның Цин патшалығының жергілікті ұлықтарына жазған бір парша хаты және осымен желілес жазылған мәнжуша архив құжаттары таңдалды. Әбілпейіздің хаты 1775 жылы 12 шілде Іле генерал-губернаторы Илэтудың патшаға жіберген мәлімдемелерімен бірге жолданған. Хат Ілеге жеткізілгеннен кейін ондағы әкімшілік оны алдымен мәнжу тіліне аударып, онан осыған қатысты мәлімдеме жазып патшаға жіберген. Бұдан сырт, 1770 жылдардағы қазақ-қырғыз қақтығыстары және «Барақ шабылған», «Жәйіл қырғыны» оқиғаларына байланысты жазылған мәнжу тілді архив құжаттары сараптап пайдаланылды. Қазақша хаттың сақталу жай-күйі, көшірмесі, транскрипциясы және аудармасы қатысты мазмұндар алдыңғы зерттеу еңбегімізде толық берілгендіктен [4, 130-132 б; 5, 175-177 б.], мұнда хаттың аудармасы ғана алынды. Мақалада алдыңғы зерттеулер мен архив құжаттарын салыстыра отырып талдау басты мақсат етілгендіктен, пайдаланған мәнжу тіліндегі мәлімдемелерді қазіргі қазақ тіліне аударып, транскрипциясын қоса бердік. Берілген құжаттарды қазіргі қазақ тіліне аударуда мүмкіндігінше әуелгі мағынадан ауытқымауға күш салдық.

Нәтижелер мен талдаулар.

1. 1770 жылдардағы қазақ-қырғыз қақтығыстары

Бұл кезеңде қазақтар жағынан Абылай хан, Әбілпейіз сұлтан және батырлар қосыны маңызды рөл атқарды. Олар тек жоңғарлармен күресіп қана қоймай, көрші халықтармен, соның ішінде қырғыздармен де саяси қарым-қатынасты реттеуге тырысты. Олар қырғыздардың ел шетіндегі ауылдарды шауып, малын барымталау әрекеттеріне батыл қарсы тұрды әрі шекара қауіпсіздігін қамтамасыз ету және қазақ руларының жайылымдық жерлерін қорғау мақсатында қайтарма шабуылдар жасады.

Жалпылай айтқанда мұндай қақтығыстар көбінесе қысқа мерзімді шабуылдар, мал айдап кету, тұтқын алу сынды сипаттарымен ерекшеленді. Бұл көшпелі қоғам үшін қалыпты әскери-саяси тәжірибе еді. Соған қарамастан, бұл түрдегі шабуылдар екі халық арасындағы сенімге сызат түсіріп, ұзақ уақытқа созылған шиеленістерге әкелді.

Қазақ-қырғыз арасындағы шабуылдар XVIII ғасырдың орталарынан кейін үдей түсті. Бұны қазақ, мәнжу тілінде жазылған деректерден анық байқауға болады. Бұл жөнінде алдыңғы зерттеулерімізде алғаш рет ғылыми тұжырым жасаған болатынбыз [6, 93-104 б.].

Осы тақырыпқа байланысты жазылған қазақ құжаттарының ішіндегі ең алғашқысы – 1765 жылғы Әбілпейіз сұлтанның патшаға арнап жазған хаты. Хат Іле генерал-губернаторының мәлімдемесімен бірге патшаға жолданған. Онда былай делінеді:

Ол – Алла барлық жұрттың ұлығы, барша ұлық ғазиз патша, әмір-пәрмені даңқты, барша жұрттың ұлық иесі, бәріміздің қамқорымыз – ұлық Боғда Ежен ханға хат жібердік. Айтпақшымыз мынау: сізден, жоғарыдан жарлық болып еді, «Құлжа, Қайнүк¹ – осы жағаны басқарып тұрған генералдармен бірлесіп жұрттың ісін бітіріңдер», – деп жарлық қылып едіңіз. Біз сол жарлық бойынша іс істедік, қырғыздар оған бағынбай, бізді екі шапты: бір шапқанда 60 адамды, енді бір шапқанда 500 адамды олжа-жесір етіп алып кетті, мал санында есеп жоқ. Онан соң біз шыдамай, шаба келген Ноғай бидің ізімен барып, олардың жылқысы мен қойын шауып алдық, барымта аз түсті. Артынан: «Хан жарлығын сен де, мен де тыңдап, ел болайық», – деп екі елшімді жібердім. «Бұл істеген ісімді сізге білдірмесем, онда жарлықтың не пайдасы болмақ», – деп мәртебелі хан, сізге, мәлімдеп отырмын. Мұндағы генералдар қай-қайсымыздың телі-тентектігімізге қарсы [5, 125-129 б.].

Жоғарыдағы хат мазмұнынан байқағанымыздай, қырғыздардың қазақтардан тұтқындаған адам саны екі ретте 560-қа жеткен. Бұл әрине қазақтарды қайтарма соққы жасауға итермеледі. Дегенмен Әбілпейіз сұлтан сол тұстағы геосаяси жағдайды ескере отырып, қырғыздарды ынтымаққа шақырған. Енді бір жағынан, қырғыздармен арадағы қақтығыстар туралы императорға құлаққағыс етіп, оның екі жақтың бітімге келуіне ықпал етуінен үміттенген.

Дегенмен, онан кейін де қырғыздардың қазақтарға жасаған шапқыншылықтары толастамаған. Бұл 1770 жылы Әбілпейіз сұлтанның Іле генералына жолдаған хатында анық жазылған. Онда былай делінеді:

¹ Qulja, Qay[nuk] – Іле өзенінің оң және сол жағалауындағы жер аттары. Мәнжушада «gūlja» (固爾扎), «hainuk» (海努克) болып жазылады. ҚХР Іле қазақ автономиялы облысына қарайды. Бұл топонимдердің шығу төркіні жөнінде түрлі пікір бар. Бізше ең бері болғанда Қалдан Сереннің билік құрған кезінен бастап (1727-45), бұл жерлер «Құлжа ғибадатханасы», «Қайнүк ғибадатханасы» деген атпен белгілі бола бастаған сыңайлы. «Патша бекіткен батыс өңір топонимдары және кісі аттары» кітабында (1-25 томдар) жазылуынша «Қайнүк – жоңғар тілінде қоңыр сиырлар мекендейтін жер», Құлжа – жоңғар тілінде құлжа аңының мекені» делінген [7, 25 (1-бөлім)]. Алайда, «құлжа» аң атауы ретінде түркі тілдерінің лексикалық қорында бар сөз. Қарақұланың үлкен ұлы Батыр қонтайшы билікке келгеннен кейін ойраттар толықтай дамыды, әрі Далай Ламаны жетекші еткен тибеттік буддизмнің гелуг бағыты ойраттардың арасында кең тарады [8, 35 б.]. Қалдан Сереннің кезінде ойраттар қайта күшейіп, буддизмнің гелуг бағыты тіпті басты қоғамдық дін ретінде дамыды. Сөйтіп Құлжа мен Қайнүк ғибадатханалары салынды. Қытай тіліндегі тарихи материалдарда Құлжа ғибадатханасы «金頂寺» (jin ding si), ал Қайнүк ғибадатханасы «銀頂寺» (yin ding si) болып жазылған.

Елімізден 31 кісі, 10 мың жылқыны өзім келген соң қырғыз алды. Соған байланысты ел шетіне шығып, қырғыздарға қол бастап барып едік², аз-наулақ баласы мен малын алып келдік. Сізден бұрынғы генералдың «Қырғыз елі алған малынды алып берелік», – деп айтқан сөзі бар еді. Сол үшін мәлімдеп сұраттық. Сауда шынымен аз баруда. Қырғыз, қазақ Ежен ханға бағым кісі едік, қырғыздың жарғыға мойын ұсынуын қадағалап беріңіз. Екеуімізді шақырып, дұрыс-бұрыстығымызды біліп, оған төрелік айтып беріңіз [5, 159-160 б.].

Құжатта қазақтардан тұтқынға алынған адамдар мен барымталанған мал саны анық жазылған. Сонымен қатар бұрынғы Іле генералының қырғыздарға ұрланған малды қайтаруды міндеттенгені де ауызға алынып, қазақ жағының Цин үкіметіне үміт артқаны байқалады.

1773 жылы 6 шілде Іле генералының патшаға жолдаған мәлімдемесінде былай делінген:

Жақында қазақтың екі саудагері Боро-Хұжыр жақпен келді. Құлыңыз әскери қолбасы Минкэчандарға табыстап беріп, мән-жайын сұраттырып едім, Шапырашты руының ақалақшысы Ақмырза қатарлылар былай депті: «былтыр Батыр Чэн амбан шекара өңірлерін аралап қайтқан соң, қырғыздар келіп қазақтарды шауып алды. Әбілпейіз дереу қалың қол жинап барып, қырғыздардың 500 адамын тұтқындап алып келді [9, 285 б.]³.

Соңынан қазақтарға елші жіберіп, татуласуға ниет білдіргендей болғанымен, нәтижесінде қазақтарды алдап, адамдарын тұтқындап, жылқыларын барымталап әкетеді. Бұл жағдай Әбілпейіз сұлтанның Іле генералына жазған хатында толық баяндалған. Хат 1773 жылдың 10 қазан Іле генералының мәлімдемесімен бірге патшаға жолданған:

Биыл қырғыз бізге: «Ел боламын», – деп елші жіберді, келген елшісін қоналқа беріп сыйладық. Елші біздің ішімізде тұрып, бізге түскен олжа-жесірлерін түгендеп, жиып алды. «Бізге ақ үйлі береміз», – деп алдап, бізден елші алып барып, жұртқа жеткен соң, біздің жіберген елшімізді қуалап жіберіп, елдің шетінен бес жерден жылқы барымталады. Жылқы соңынан қуалап барған қазақтардан 18 кісіні ұстап алып кетіпті. Қырғыздар: «Біздікі жөн», – дейді, біз мұнда өзіміздікін жөн санаймыз. Екі елден жақсы кісілерді шақыртып: «Екі жақтың рас-өтірігін айырып берсеңіз», – деп генерал сізден тілеймін [5, 170-173 б.].

Осылайша, қазақтар мен қырғыздар арасындағы қақтығыстар бәсеңдеудің орнына, біртіндеп ушыға түседі. Құжатта айтылғандай, қырғыздар алдымен қазақтардың қолына түскен өз адамдарын құтқару үшін қазақтармен татуласқандай кейіп танытып, елшілер жіберген. Кейін олар арқылы қазақтар арасында жүрген өз адамдарын анықтап, барлығын алып қайтқан. Осы мақсаттарына жеткен соң, олар кенеттен өзгертіп, қазақ жерінен ерте барған елшілерді қуып жібереді. Сонымен қоймай, қазақтардың шекаралық қоныстарына барып, малын барымталаған әрі қуа келген 18 адамды да тұтқындап алған.

Осылай қырғыздарға алданып қалған Әбілпейіз сұлтан Іле генералына елші жіберіп, оқиғаның мән-жайын баяндайды әрі мәселенің ақ-қарасын айырып беруге генералға қолқа салады.

1773 жылы 1 ақпан Іле генерал-губернаторының патшаға жолдаған мәлімдемесіне қарағанда, қазақ та, қырғыз да қол жинап, соғысқа дайындалып жатқандығы сөз болады. Онда былай делінеді:

² Түпнұсқадағы осы тіркестің мағынасы күңгірттеу, сол себепті мәнжушадағы аудармасынан пайдаландық: «neneme burut i nukte de tosome genefi» (алдымен қырғыз жеріне қол бастап барып едік) [10, 275 б.].

³ jakan juwe meyen i hūdaśra hasak, boro hūjir jugūn deri jihe. aha uheri da mingecang sede afabufi fujurulame fonjibuci capirasita otok i ahalakci akmarḍa sei alarangge, duleke aniya, baturu ceng amba jecen giyariha amala, burut emu mudan hasak sebe tabcilaha turgunde, abulbis labdu cooha gaifi burut i bade genefi, sunja tanggū niyalma be tabcilame gajihā.

Батыр амбан Науан, құлыңыз маған бұл рет әскер бастап шекара өңірлерді тексеруге шығып, Көксудан Қаражіктеге⁴ дейін қазақ сарбаздарының толассыз жиналып жатқанын көріп, Әбілпейіздің ұлы Ханқожа мен алжан руының адамы Мөңке қатарлылардан жөн сұрап едім, олар: «Қырғыздармен соғысамыз, (біз) қазақ сарбаздары өз-өзіміз жиналып, уағдаласқан жерге барамыз. ... Біздің Абылай, Әбілпейіз, Ерәлі, Нұрәлілер қол бастап Қаңжамбала арқылы уағдалы жерге жиылады, біз бармасақ болмайды. ... Желтоқсан айында Алтынеміл мен Быжы өзенінің аралығындағы кішкене бастаудың маңында 6-дәрежелі жіңсе, көк түсті ұтағат қадаған Төлеубай, Миңилқаның⁵ інісі Жаулабай қатарлы адамдармен кездестік. 100 неше әскердің жан-жақтан жиналып жатқанын көріп, жөн сұрап едік, олар: қазақ әскерлері жерімізге келіп, әйел, бала-шағамызды тұтқындап, малымызды барымталап алып кетті...», – деп айтты деді [11, 331-332 б.].⁶

Іле генералына қарайтын әскери қолбасшы Науанның бұл айтқандарынан байқағанымыздай, қазақтар мен қырғыздар 1773 жылдың аяғына қарай Жетісу жерінде қол жинап, бір-бірімен соғысуға дайындалған. Бұл жолы қазақ әскерлерінің қолбасшысы ретінде Әбілпейіздің ұлы Ханқожа сұлтанның аты аталады. Сонымен қатар, Абылай хан, Әбілпейіз сұлтан, Ерәлі сұлтан және Нұрәлі ханның да аттары ауызға алынады. Ұлы жүз албаннан тарайтын алжан руының адамы Мөңке де айтылады. Бұдан сырт, Алтынеміл жақтағы Төлеубай, Жаулабай атты қырғыздардың есімі де хатқа түскен.

2. Барақ батырдың өлімі – «Барақ шабылған» оқиғасы

Қазақтар мен қырғыздардың соғысқа дайындалып жатқанынан хабар жергілікті әскери қолбасшысы олардың мұндай қақтығысқа бармауларына кеңес береді, алайда екі жақ та райларынан қайтпаған. Бұл деректе Ханқожа сұлтан мен алжан руының адамы Мөңке қол жинауға бастамашылық етсе, енді бір деректе көкжарлы руының батыры Барақ пен шапырашты қатарлы рулардың ақалақшылары бас болып әскер топтағаны анық хатқа түскен. 1774 жылы 6 наурыз Іле генерал-губернаторының патшаға жолдаған мәлімдемесінде хатталған бұл оқиға қазақ тарихы үшін аса құнды мәлімет. Онда былай делінеді:

Биыл (1774 ж.) 26 ақпан Іле қарауылына қарасты жерде мал бағып жүрген қазақ жағынан келген сүйегі ойрат Дауа есімді ер адамнан қазақ-қырғыз қақтығысының жандайын сұрап едік, ол: «мен биыл 32 жастамын, бұрын кутучинер ауылының⁷ адамы едім, жоңғар шабылғанда, шапырашты руының адамы Бөртеқараның қолына түсіп, жалшысы болдым. Былтыр (1773 ж.) қазан айында, мал бағып жүргенде сондағы адамдардан қазақ Абылай мен Әбілпейіз бірлікте қол бастап қырғыздарға соғысқа барады екен деп естідім, соңында барды ма, жоқ па білмедім. Былтыр қазан айында, көкжарлы руының қазағы Қара Барақ бас болып, шапырашты қатарлы рулардың ақалақшыларымен бірге 5 мыңға жуық қазақты бастап қырғыз жерін шабуға шыққанда, мен Бөртеқараның туған інісі Досбекке еріп бардым. Бір айға жуық жүріп, Қошқартау деген жерге жетіп, қырғыз Өтекелердің 2-3 мың жылқысын барымталадық. Одан кері қайтып бір дең жер жүріп аялдаған соң қырғыздар 2 адам жіберіпті, аттарын білмедік,

⁴ Бұнда мәнжу тіліндегі дыбыстық аудармаға сәйкес алынып отыр. Ілгерірек «Қышпақ Қаражырық» атанған Быжы өзені бойындағы Қаражырық болуы ықтимал. Қазіргі Жетісу облысы Көксу ауданы Мәулімбаи ауылы (бұрынғы Жеңіс колхозы).

⁵ Кісі аты. Мәнжу тіліндегі дыбыстық аудармасына сай алынды.

⁶ meyen amban nawang, aha de alaha bade, ere mudan bi cooha gaifi jecen giyarime genehede, kuku usu ci, kara jikde de isibume, hasak i cooha siran siran i lakcarakū yabumbi. abulbis i jui hanhojo, hasak aljan otok i mungke sebe acafi fonjici, burut de coohalambi. Meni hasak i cooha teisu teisu jurafi, boljoho ba be baime jimbi sembi. ... hasak se, meni abulai, abulbis, ereli, nurali, hangjambala deri cooha dosifi boljoho bade genembi, be generakū oci oJORakū sembi. jidere de, jorgon biyade altan emel, biji birai side emu ajige šeri i bade, burut i ningguci jergi jingse lamun funggala hadabuha tulubai, ming'ilha i deo jaolabai sere jergi urse be acafi, tanggū funcere cooha son son i yabumbi, fonjici, hasak i cooha meni nukte de dosifi, meni hehe juse, morin ulha be gemu tabcilaha...

⁷ Кутучинер тегінде Жоңғар хандығына бағынышты аумақтарды бақылап басқаратын қызметкерлерді білдірген. Бұл арада солардан құралған ауыл (оток) меңзеліп тұр.

Қара Барақтармен кездесіп, қырғыз-қазақ бір-бірімізбен татуласайық деп алдады. Қазақтар құп көріп 10 неше күн сонда аялдады. Осы аралықта қырғыздар қол жинады. Қазақтардан әлдеқайда қарулы адамдар келіп, кенеттен қазақтарды қоршауға алып, бір күн шайқасты. Осы соғыста, бізді бастап барған қазақ Қара Барақ қырғыздардың қолынан мерт болды. 100-ден астам қазақ өліп, 100-ден астам қазақ қоршауды бұзып шықты. 4 мыңнан астам қазақ қырғыздардың қолына түсіп бағынды. Түйе, жылқы түліктері мен мылтық қатарлы заттар түгелдей тәркіленді. Қазақтарды қалың қырғыз бір-бірден бақылауға алды. Артынан қырғыз Өтеке қайтадан 2 мың адам бастап, шапырашты руын шауып алуға барды әрі 100-ден астам түтіннің әйел, бала-шағасын, түйе, жылқы, сиыр, қойын барымталады. Ауылдарына жеткеннен кейін, қырғыздар қаратып кеткен қазақтарға түгел бір-бірден ат, азырақ азық беріп, барлығын босатып еліне қайтарды. Қазақтарды неліктен босатқанын білмедік. Қырғыз Еркешара 3 ұлымен бірлесіп біздің 5 адамымызды тұтқындап алып кеткен еді, алдымен біреуін, артынан төртеуін түгел босатты. Біз аттанып, қолға түскен жерден 10 неше күн жүріп, Алтынеміл деген жерге жетіп, одан орайын тауып бір атпен осында келдім», – деді [12, 125-127 б.]⁸.

Бұл тарихи жазба қазақ-қырғыз қақтығысына байланысты тарихшылар арасында бұрыннан айтылып келе жатқан кейбір пайымдаулардың шындыққа жанаспайтынын, алып-қашпа әңгімелерге құрылғандығын дәлелдей алады.

Жәйіл қырғыны деп аталып ел есінде қалған қазақ-қырғыз соғысы, шын мәнінде 2 қақтығыстан тұрады. Оның бірі, Көкжарлы Көкжал Барақтың өлімімен аяқталатын жоғарыдағы Дауаның баяндаған оқиғасы. Енді бір, төменде айтылатын Абылай хан мен Әбілпейіз сұлтанның қалың қолмен келіп қырғызды шауып алуы. Яғни қырғыздар жағынан өлтірілген Барақ батыр мен 100 деген қазақ сарбазы үшін өш алу шайқасы. Дауаның соғыс туралы баянында аты аталмағанымен, алдыңғы жақта айтылғандай бұл шайқасқа Ханқожа сұлтан да қолбасы салауатымен қатысқан.

Көкжал бараққа байланысты мәлімет ең алғаш Шоқан Уәлихановтың жазбаларында кездеседі. Онда «Көкжал Барақ» немесе «Жалды Барақ» деп аталатыны айтылған. Автор Көкжал барақты найманның Барақ сұлтаны деп түсінген. Онда тағы Барақ қырғыздардың Қошқар-Ата моласын қорлағаны ауызға алынады. Сондай-ақ Барақ ешбір қарсылық көрсетпей, бүкіл әскерін тастап қашып кетті делінеді [13, 91 б.]. Алайда бұндағы Барақ – Барақ сұлтан емес, найманның көкжарлы руының батыры – Көкжал Барақ, мәнжу тілді деректе «Қара

⁸ ere aniya aniya biyai juwan ninggun de ili i harangga karun ci banjihe hasak ci ukame tucike ület haha dawa de, hasak, burut i emgi ishunde afaduha baita be fonjici, dawa i alarangge, bi ere aniya gūsin juwe se, danci ület kutuciner otok i niyalma jun gar facuhūrha fonde, capirasi otok i hasak bortohara de oljilame gamafi, ini boode takūršabuha. duleke aniya juwan biyade, bi nukte de bisire de, tubai hasak ci donjiha bade, hasak abulai, abulbis i sasa coohame gaifi burut be dailaha genembi sehe. amala genehe, akū be donjihakū. duleke aniya juwan biyade, kuku jarlak otok i hasak kara barak dalafi, capirasi i jergi otok i ahalakci sei sasa sunja minggan isire hasak be gaifi, burut i bade dailame genere de, bi hasak bortohara i banjiha deo dosbek be dahalame genehe. Jugūn de emu biya, gese yabufi, hošihor tak sere bade isinafi burut ataki sei adun i ulha be juwe ilan minggan tabcilaha. amasi marifi emu dedun yabufi tataha amala, burut ci juwe niyalma be takūrha, gebu sarakū, kara barak sebe acafi, burut, hasak ishunde hūwaliyasun oki seme andubume hoššome gisurefi, hasak se uthai tubade juwan isire inenggi tataha. ere sidende burut niyalma guilefi, hasak ci ubui fulu niyalma jifi, gaitai hasak be horifi emu inenggi afaha. ere afara de, meni dalafi genehe hasak kara barak burut de wabuha. hasak emu tanggū funcere niyalma tuheke, emu tanggū funcere hasak burulame tucike, duin minggan funcere hasak i dorgi burut de jafabuhangge bi, dahahangge inu bi, temen, morin ulha, jai miyoocan i jergi agūra be inu gemu duribuhe. hasak sebe geren burut de son son i dendeme tuwakiyabuha. amala burut ataki geli juwe minggan burut sebe gaifi capirasi otok i hasak be tabcilame genefi, emu tanggū funcere boigon i hehe juse, temen, morin ihan honin i jergi ulha be tabcilaha. ceni nukte de isinaha amala, burut se tuwakiyabuha hasak de niyalma tome emte morin, majige kunesun bufi, siran siran i gemu sindame tucibufi amasi unggihe. ai turgunde hasak be sindaha be inu sarakū burut erkešara, ini ilan jui i sasa meni sunja niyalma be jafafi gamaha. neneme emu hasak be sindaha, sirame meni duin niyalma be yooni sindaha. be ebsi tucire de, jafabuha baci juwan funcere inenggi yabufi, altan emel sere bade isinafi, šolo be tuwame emu morin yalufi baime jihe seme alambi.

Барақ» делінген. Талқылап отырған дереккөзде, Барақтың қырғыздардың Қошқар-Ата моласын қорлағаны айтылмаған, тіпті әскерлерін тастап қырғыздардан қашпаған, есесіне 200 әскерімен қоршауда қалып, 100 сарбазымен бірге жау қолынан қаза тапқан.

Көкжал Бараққа қатысты жазылған енді бір дереккөзі – Белек Солтоноевтің шежіресі. Онда 1770-1771 жылдары қазақтың Көкжал Барағы келіп қырғыздармен соғысты делінеді. Барақтың «Сан Барақ» деп те айтылатыны жазылған. Шежіре кітапта соғыстың Қошқарда болғаны, Барақтың қашып, артынан Кескентас деген жерде өлтірілгені айтылады [14, 127-129 б.]. Бұл жерде ескере кетер бір жайт, соғыс болған уақыт Белек Солтоноев айтқандай 1770-1771 жылдары емес, 1773-1774 жылдардың өларасы, бұл қытай деректерімен дәлелденіп отыр. Ал қолбасшы Барақтың соғыс майданынан қашты дегені Шоқанның айтқанымен ұқсас. Шоқан жазбаларына қарағанда Барақ мерт болмаған, ал Белек шежіресінде ол Кескентаста өлтірілген.

Ендеше осындағы «Қошқар-Ата моласы», «Қошқар» топонимдері нақты қай өңірді меңзеп отыр? Бұл жағы күңгірт, Шоқан да, Белек те анық көрсетпеген. Дауаның айтуынша қазақ қолы бір айға жуық жүріп Қошқартауға барып, ондағы Өтеке қатарлылардың жылқысын барымталаған. Осындағы «Қошқартау» бізше жоғарыда айтылған «Қошқар-Ата моласы», «Қошқар» топонимдерімен төркіндес, бір өңірді меңзеп тұрса керек. Бүгінгі Жамбыл облысы мен Түркістан облыстарына қарасты Қошқарата аумағы. Мәнжу тілді деректе «бір айға жуық жүрдік» делінген. Қазіргі Жетісу облысы Көксу маңынан Қошқаратаға дейін ара қашықтық мөлшермен 700 шақырымдай, бұл аралықты қалың қол қыстыгүні жылжи жүріп айға жуық уақытта басқан деуге болады.

Тағы бір қызықты жағдай, Дауанның айтуынша қырғыздар қайта келіп шапырашты ауылын шауып алғаннан кейін, алдыңғы қолға түскен қазақтарға түгел мініс көлік, жейтін азық беріп, тұтқыннан босатып, елдеріне қайтарады. Бұдан Ханқожа сұлтан мен Барақ батыр бастаған қазақтың қалың қолын қырғыздар түгелдей қырып тастамағанын аңғаруға болады.

Жоғарыдағы дереккөздері мен тарихи жабаларды салыстыра отырып мынадай тұжырым жасай аламыз:

Барақ батырдың қосалқы аттары – Қара Барақ, Көкжал Барақ, Жалды Барақ және Сан Барақ. Түпнұсқада «көкжарлы руының адамы Қара Барақ» тіркесі кездесетіндіктен, оның найман руынан тарайтын көкжарлы руының батыры әйгілі Көкжал Барақ екені анықталып отыр. Барақтың туған жылы белгісіз, ал қайтыс болған уақыты 1774 жылдың басқы айы, қырғыздармен болған шайқаста өлтіріледі, нақты қай күн, қай жер екені хатқа түспеген. Кейбір жазбалар мен шежірелер айтқандай бас сауғалап, жаудан қашпаған, есесіне елі мен жерін қорғау жолында ерлікпен қаза тапқан.

Осы оқиғадан кейін Абылай хан мен Әбілпейіз сұлтан қалың қол жинап, қырғыз жеріне жорыққа дайындалады.

3. Абылай мен Әбілпейіздің қырғызға қол бастап баруы

Бұл реткі қазақтардың қырғыздарға жасаған жорығы туралы жазылған сенімді дерек ретінде Шоқан Уәлихановтың жазбалары мен Белек Солтоноевтің шежіре кітабын атауға болады. Шоқан соғыс уақытын 1770 жылы деп хаттаса, Белек 1775-1776 жылдары деп есептейді. Екеуі де қазақ қолының бас қолбасшысы Абылай хан деп қарайды. Бірақ Белектің шежіресінде Қабанбай бастаған 10 батырдың аты аталады [14, 130 б.].

Шоқанның еңбегінде Барақ жеңілісінің кегін қайтару үшін Абылай арғын, найман, үйсіндерден құралған қалың қолмен қырғызға жорық жасағаны айтылады. Сондай-ақ соғыстың қайда болғаны, қырғыздардың қайсы руымен ұрысқаны, Жәйілдің екі баласымен (Үсен, Теке) бірге шайқаста қаза тапқаны баяндалады. Онда тағы Жәйілдің қызы, Өтекенің әйелі Бикемжанның жоқтауын қырғыздар осы күнге дейін (мөлшермен 1850 жылдары) жырлайтынын, Жәйіл қырғыны деп аталып кеткен бұл соғыстың әлі де халық есінде екені хатталған [13, 91 б.]. Ал Белек шежіресі аталмыш оқиғаға көбірек тоқталған әрі Жәйілдің 3

баласымен қолға түскені, артынан Жауғаш батырға айтып кенже баласын босаттырғаны сөз болады [14, 132 б.]. Бүгінгі таңда айтылып жүрген «Жәйіл қырғыны» атауы Шоқан жазбаларында алғаш қолданылған. Бұл термин кейінгі қырғыз тарихшы-шежірешілері арасында қолданылғанмен, Белек шежіресінде кездеспейді.

Бір қызығы осы жолғы қазақ-қырғыз жорығына байланысты жазылған қазақша құжат сақталып қалған. Бұл хат қазақ билеушілерінің бірі – Әбілпейіз сұлтанға тән. 1775 жылы маусым айында Цин патшалығының жергілікті ұлығы – Іле генерал-губернаторына табысталған. Іле генералы оны мәнжу тіліне аудартып, өзінің жазған мәлімдемесімен бірге патшаға жолдаған. Онда былай делінеді:

Боғда Ежен ханның есендігін көп жылдарға тілейміз, Ілені басқарып тұрған генерал, амбандарға Әбілпейіз ваннан хат жібердік. Жылан жылында (1773 ж.) атам Әбілмәмбет ханның жұртына жолыққалы барып едім, одан жылқы жылы (1774 ж.) күз үйіме келдім. Қазақтар келіп: «Ханнан сізге хат келді, Бұрт алып келеді», – деп айтты. Хат бізге тимеді, сол хатты тосамыз деп сізге жолығуға кешігіп қалдық. «Ханның есендігін біліп, генерал, амбандарға көрісіп, танысып кел», – деп Бопыны жібердім. Ханның берген торғынынан төрт торғынды Төбет тапсырды, хат жоқ. Мен өзім атамның жұртына барғанымда, қырғыз шет елден жылқы барымталады. Оған Ханқожа төре, Барақ батыр 4 мың кісімен барған екен, қырғыз: «Ел боламын, ақ үйлі беремін», – деп қазақтарды он жеті күн қондырып, қайтадан бұлап алыпты. Тағы қайта келіп, шапырашты⁹ деген елді олжа-жесір етіп алып кетіпті. Онан кейін Абылай ханмен бірге 2 түмен кісі болып барып, 4 мың кісісін алдық. Артынан: «Ел боламын, ақ үйлі беремін, қырғыз, қазақ – бәріміз Ежен ханның албатысымыз», – деп елші келді. {Біз} жөн көріп, бері түскен кісілерді: «Бері қарадың», – деп қайтардық. Қырғыз біздің кісілерімізді әліге дейін {толық} жібермей тұр, келген де бар, келмеген де бар. Генералға Әбілпейіз ваннан екі ат, Ханқожадан бір ат тарту. Бопының жолдастары – Шахсейіт, Төбет, Мангай, Бабық, Байыр, Тілеуке. {Бұл хат} саратан айының 7-күні жазылды¹⁰ [5, 176-177 б.].

Бұл хаттың толық мазмұны. Жоғарыда атап өтілген Барақ шабылған және Жәйіл қырғыны сынды көлемді қақтығыстардың тарихта шынымен болғанын мазмұндық жақтан толықтай түседі. Яғни Көкжал Барақтың шабылғаны да, қырғыз батыры Жәйілдің мерт болғаны да осы дереккөзі айтып отырған соғыс кезінде орын алған деп тұжырымдауға болады. Бұнда «Әбілмәмбет ханның жұрты» деп Түркістан қаласы меңзеліп тұр. Әбілпейіз 1773 жылы Түркістанға барған, одан келесі жылы күз айында үйіне – Шыңғыс-Шағанға қайтып оралған. Әбілпейіз әкесінің жұрты – Түркістанға барғанда, қырғыз ел шетінен мал барымталайды. Оған Ханқожа сұлтан мен Барақ батыр 4 мың кісімен барады. Алайда қырғыздар қазақтарды алдап 17 күн қондырып, артынан шауып алады. Бұндағы әскер саны жоғарыда Дауанның берген мәліметінен 1000 адамға кем, ал күн саны 10 неше күн делінген. Көкжал Барақ осы шайқаста қаза тапқан, бұл туралы жоғарыда айтылды. Осы оқиғадан кейін Абылай мен Әбілпейіз 2 түмен әскер бастап барып, қырғыздың 4 мың адамын шауып алады. Бұл жөнінде Ош ұлығының 1774 жылы шілденің соңын ала патшаға жолдаған мәнжу тілді мәлімдемесінде айтылады:

Илэту қазақтың Түйсок¹¹ қатарлылары «Абылай, Әбілпейіз қалың қазақты бастап Қарабалта деген жерге жетіп, қырғыздармен шайқасқанда, қырғыздардан 1000-ға жуық әйел, бала-шаға тұтқынға түсіп, малдары барымталанды. Қырғыздан Өтеке қатарлылар Таласқа дейін Абылайларды қуа барып ұрыс салғанымен, түгелдей жеңіліп, 1000-нан аса адамы қаза

⁹ Čaфраšlī – ру аты. «Батыс шекара өңірлерді басқару істерінен шолуға» негізделгенде, Абылай ханның 3-ұлы – Әділдің иелігіне ұлы жүз үйсіннің 25 руы қараған [2, 703-705 б.], Шапырашты руы – солардың бірі.

¹⁰ Saraṭān аунің уetisi күні bitildi. Парсы күнтізбесі бойынша 4-айдың 7-күні, григориан күнтізбесі бойынша 28 маусым.

¹¹ Кісі аты. Мәнжу тіліндегі дыбыстық аудармасына сай алынды.

тапты және 1000-ға жуық адамы тұтқынға түсті. Бұлардың арасында қолбасшылары да бар» деп айтқанын мәлімдеген болатын [15, 8 б.]¹².

Бұл қазірге дейін алғаш табылған Жәйіл қырғынына қатысты мәнжу тілді дереккөз. Әбілпейіз сұлтанның «жылқы жылы күз үйіме келдім» дегеніне қарағанда, ол соғысқа Түркістанда жүргенде қатысқан сыңайлы. Осы тақырыпқа байланысты сөз болғанда тарихшылардың көп сандысы Шоқан Уәлихановтың жазбалары мен Белек Солтоноевтің шежіре кітабына арқа сүйейді. Шоқанның 1850 жылдары ел арасынан жазып алған оқиға желісінің қазақ тарихын зерттеудегі орны айырықша. Ал одан 70 жылдай ілгері хатталған мәнжу тілді деректің маңызы тіптен зор. Яғни бұдан 250 жыл бұрын жазылған бұл архив құжаты оқиғаны тұтастай баяндап бермесе де, бұл түрдегі тарихи зерттеудің алға ілгерлеуіне оң ықпал ететіні даусыз.

Осы оқиғаны баяндаушы – Тұйсок, деректе жазылуынша суан руының адамы, алғашында қырғыздың қолына түскен, артынан қашып шығып елге бара жатқан жолында қарауыл бойымен жүргені үшін шекара күзетшілері жағынан тұтқындалады [16, 220-221 б.]¹³. Мәлімет осыдан кейін жазылып алынған. Бұнда айтылған «қарауыл бойы» Цин патшалығының қарауыл сызығын меңзеп тұр.

Сөйтіп жаңадан табылған дереккөздеріне талдау жасай келе, бұл жолғы соғыстың Барақ шабылғаннан кейін іле-шала болғанын, яғни 1774 жылы сәуір мен маусым айлары аралығында болған деп межелелеуге болады.

Шоқан жазбаларында бас қолбасшы ретінде Абылай ғана ауызға алынады. Ал Белектің шежіре кітабында Абылаймен бірге Қабанбай бастаған 10 батырдың аты аталады. Шынтуайтқа келгенде, жазба дерек бойынша бұл реткі ұрыстың бас қолбасшылары – Абылай хан мен Әбілпейіз сұлтан. Әбілпейіз хатында айтқандай Абылай екеуі қалың қол бастап барып қырғызды шауып алады. Дегенмен қазақтар жағынан жазылған хатта да, Цин ұлықтарының мәлімдемелерінде де Барақтан басқа батыр-билердің аты-жөні жазылмаған. Тек Мөңке, Бөртеқара, Досбек, Тойсұқ сынды бірнеше адамның аты ғана кездеседі.

Ош ұлығының мәлімдемесі бойынша, алғаш шайқас болған жер – Қарабалта. Бүгінгі Қырғызстандағы Жәйіл ауданы жерімен ағып өтетін Қарабалта өзені аумағы. Енді бір соғыс майданы – Талас. Өтеке бастаған қырғыз қолы осы арада қазақтармен шайқасып, 1000-нан астам адамынан айырылады, сондай-ақ осымен барабар адамы қазақ әскерлеріне қолға түседі. Бізше Жәйіл батыр мен балалары осы шайқаста қаза тапқанға ұқсайды.

Қортынды. Мақала XVIII ғасырдың соңын ала қазақ-қырғыз арасында болған «Барақ шабылған», «Жәйіл қырғыны» сынды тарихи оқиғаларды арқау етіп жазылған. Көпшілікке аян, ұзақ жылдар аталмыш оқиғалар Шоқан Уәлиханов, Белек Солтоноев қатарлы тарихшы-шежіреші ғалымдардың еңбектері негізінде зерттеліп келді. Алайда көп жағдайда «Барақ шабылған» оқиғасы көмескіленіп, «Жәйіл қырғыны» ғана ауызға алынады. Шын мәнінде алдымен «Барақ шабылған», онан соң «Жәйіл қырғыны» болған. Жазба деректерге жүгінсек, қырғыздар ел шетінен қайта-қайта мал барымталап қоймаған соң, Ханқожа сұлтан, Барақ батыр қалың қол жинап, қырғыздарға барып, Өтекелердің жылқысын барымталап алып қайтып келе жатқанда қырғыздарға алданып, олардың қоршауында қалып ойсырай жеңіледі. Осы шайқаста Барақ батыр бастаған 100-ден аса қазақ сарбазы қаза табады.

Осы оқиғадан кейін Абылай хан мен Әбілпейіз сұлтан қалың қол бастап қырғызға жорық жасайды. 2 түмен әскермен келіп, қырғыздың 4 мың адамын шауып алады. Әдетте айтылып

¹² iletu i baci hasak tuisok se abulai, abulbis labdu hasak be gaifi, hara balta bade isinafi, burut i baru afara de burut i emu minggan isire hehe juse, ulha be tabcilaha. burut atike se, talas i bade abulai sebe amcanafi afara de, burut geli gidabufi emu minggan funcere niyalma dain de tuheke. geli emu minggan isire burut be hasak de jafabuha. erei dorgi utala dalaha niyalma bi seme alaha babe wesimbuhebi.

¹³ jai jakan baru hūjir karun ci, suweni suwan otok i hasak tuisok sere niyalma be jafafi gajiha be fonjici, tuisok, ongolo burut de jafabuha. te ukame tucifi amasi nukte de genere de, meni karun i hanci duleme yabume ofi, karun i hafan cooha de jafabuha sembi.

жүрген «Жәйіл қырғыны» – осы оқиға. Бір қызығы, жазба деректерде Әтекенің аты аталады да Жәйілдің есімі кездеспейді.

Шоқанның, Белектің жазбалары және ел ішінде айтылып жүрген осыған қатысты шежіре-деректер, Әбілпейіздің хаты, сондай-ақ енді ғана ғылыми айналымға түсіп жатқан Цин деректері, әсіресе мәнжу тілді жазба мұралар бәрі де мазмұндық жақтан бірін-бірі толықтап, осы жылдардағы қазақ-қырғыз арасында туындаған қақтығыстардың ғылыми түрде зерттелуіне оң ықпал жасап отыр. Осындай салыстыра зерттеу аясында, бұл реткі қазақ-қырғыз соғысының 1770 жылы немесе 1775-1776 жылдары емес, 1774 жылы болғаны анықталды.

Кейбір тарихи деректерде Абылай ханның қырғыз жеріне жасаған жорықтары нәтижесінде қырғыздардың бір бөлігі қазақ билігін мойындағаны айтылады. Дегенмен бұл бағыну тұрақты сипат алмады. Уақыт өте келе қырғыздар қайтадан тәуелсіз әрекет етіп, өз саясатын жүргізе бастады. Бұл жағдай аймақтағы саяси тұрақсыздықтың сақталуына әсер етті.

Сонымен қатар, қазақтар мен қырғыздар арасында тек қақтығыстар ғана емес, мәдени және экономикалық байланыстар да болды. Сауда-саттық жүргізіліп, кейде құдандалық қатынастар орнады. Мысалы, Әбілпейіз сұлтанның бір әйелі Тұмар ханым қырғыз манабының қызы делінеді, одан Көгедай, Сәмен және Жабағы тарайды. Бұл екі халықтың этникалық және мәдени жағынан жақындығын көрсетеді.

Қорыта айтқанда, XVIII ғасырдағы қазақтар мен қырғыздар арасындағы қақтығыстар көшпелі қоғамның табиғи ерекшеліктерінен туындаған күрделі тарихи құбылыстар деуге болады. Бұл қақтығыстар жер мен билік үшін жасалған күрестің көрінісі болғанымен, екі халықтың арасындағы байланыстарды толық үзіп тастаған жоқ. Керісінше, олар бір-бірімен көршілес отырып, қажет жағдайда одақтасып, ал кейде қарсылас ретінде әрекет етіп отырды. Осы тарихи тәжірибе қазақ-қырғыз қарым-қатынасының терең әрі көпқырлы екенін айқын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Юаньфэн У, Еэрда У., Ба. Батубаяр құраст. Цин дәуірінде шығысқа оралған Қобықсары торғауыттары туралы жазылған мәнжуша архив құжаттарының толық тәржімасы. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 2013 (吳元豐、烏·葉爾達、巴·巴圖巴雅爾主編『清代東歸和布克賽爾土爾扈特滿文・案全譯』, 烏魯木齊: 新疆人民出版社, 2013), – p. 590.
2. Сун Юнь құраст., Батыс шекара өңірлерін басқару істерінен шолу, Қытай шекаралары сериясы 1 (12). – Тайбэй: Вэньхай баспасы, 1965 (松筠撰『西陲總統事略』12卷, 中國邊疆叢(書第1輯: 12), 台北: 文海出版社, 1965), – p. 886.
3. Әбділәшімұлы Д. Қазақ ваны Ханқожаның Іле генералына жазған өтініш хатынан бір нұсқа // Шыңжаң қоғамдық ғылымы. 2010. – №3. – 26-31 б.
4. Әбділәшімұлы Д. Чжунго бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар, – Бейжің: Ұлттар баспасы (Алматы: Елтаным баспасы), 2016. – 278 б.
5. Әбділәшімұлы Д. Елдік феномен: Қазақ хандығының Цин патшалығына жолдаған бірегей дипломатиялық құжаттары туралы тарихи-деректанулық зерттеу, – Токио: Токио шетел тілдері университеті Азия және Африка тілдері мен мәдениетін зерттеу институты, 2025. – 452 б.
6. Әбділәшімұлы Д. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақша мұрағат құжаттары туралы тарихи-деректанулық зерттеу, докторлық диссертация, Жапония Киото университеті, 2010 (デュセンアイル・アブディラシム『18-19世紀文語カザフ語文書の歴史文献学的研究』博士論文, 日本京都大学, 2010). – 170 б.
7. Фухэн қатарлылар құраст., Батыс өңір топонимдері және кісі аттары (1), Сыку цюаньшу сирек кітаптарының үш бөлімі/Төрағалық еткен Ван Юньу/Үш бөлім/118-120, – Бейжің: Шаньву иншугуань баспасы (傅恆等奉敕撰『欽定西域同文志』(1)四庫全書珍本三集/王雲五主持/三集/118-120, 北京: 商務印書館).

8. Онума Такахиро. Жоңғардың басқару жүйесі туралы іргелі зерттеу // Кубота Джунпей, Шоши және Иноуэ Мицуюки құраст., Іле өзені аңғарының тарихы мен географиясы туралы мақалалар жинағы: Еуразияның түкпірінен көз тастағанда, 2009. – Киото: Шокодо (小沼孝博「ジュンガルの支配体制に関する基礎的検討」窪田順平・承志・井上充幸編『イリ河流域歴史地理論集—ユーラシア深奥部からの眺め—』京都：松香堂, 2009), – p. 33-63.

9. Қытай шекара аймақтарының тарихы мен географиясын зерттеу орталығы мен Қытайдың бірінші тарихи мұрағаты бірлесіп құраст., Цин дәуіріндегі Шыңжаңға қатысты мәнжуша мұрағат құжаттарының топтамасы, 113-том, – Гуйлин: Гуанси педагогикалық университеті баспасы, 2012 (中國邊疆史地研究中心與中國第一・史・案館合編『清代新疆滿文・案彙編』(全283冊), 桂林: 廣西師範大學出版社, 2012), – p. 449.

10. Қытай шекара аймақтарының тарихы мен географиясын зерттеу орталығы мен Қытайдың бірінші тарихи мұрағаты бірлесіп құраст., Цин дәуіріндегі Шыңжаңға қатысты мәнжуша мұрағат құжаттарының топтамасы, 95-том, – Гуйлин: Гуанси педагогикалық университеті баспасы, 2012 (中國邊疆史地研究中心與中國第一・史・案館合編『清代新疆滿文・案彙編』(全283冊), 桂林: 廣西師範大學出版社, 2012), – p. 455.

11. Қытай шекара аймақтарының тарихы мен географиясын зерттеу орталығы мен Қытайдың бірінші тарихи мұрағаты бірлесіп құраст., Цин дәуіріндегі Шыңжаңға қатысты мәнжуша мұрағат құжаттарының топтамасы, 117-том, – Гуйлин: Гуанси педагогикалық университеті баспасы, 2012 (中國邊疆史地研究中心與中國第一・史・案館合編『清代新疆滿文・案彙編』(全283冊), 桂林: 廣西師範大學出版社, 2012), – p. 447.

12. Қытай шекара аймақтарының тарихы мен географиясын зерттеу орталығы мен Қытайдың бірінші тарихи мұрағаты бірлесіп құраст., Цин дәуіріндегі Шыңжаңға қатысты мәнжуша мұрағат құжаттарының топтамасы, 118-том, – Гуйлин: Гуанси педагогикалық университеті баспасы, 2012 (中國邊疆史地研究中心與中國第一・史・案館合編『清代新疆滿文・案彙編』(全283冊), 桂林: 廣西師範大學出版社, 2012), – p. 449.

13. Уәлиханов Ш.Ш. Шоқан Уәлиханов (көп томдық шығармалар жинағы), 2-том (2-басылым), – Алматы: Толағай групп, 2010. – 464 б.

14. Belek Soltonev (Çooptuu redaqtoru: akademik A.Ç. Qakeev), Qyrğyz taryhy (Qyzyl qyrğyz taryhy 1-2), – Bişkek: «ARHI» Innovatsijalyq Borboru, 2003. – 448 b.

15. Қытай шекара аймақтарының тарихы мен географиясын зерттеу орталығы мен Қытайдың бірінші тарихи мұрағаты бірлесіп құраст., Цин дәуіріндегі Шыңжаңға қатысты мәнжуша мұрағат құжаттарының топтамасы, 120-том, – Гуйлин: Гуанси педагогикалық университеті баспасы, 2012 (中國邊疆史地研究中心與中國第一・史・案館合編『清代新疆滿文・案彙編』(全283冊), 桂林: 廣西師範大學出版社, 2012), – p. 450.

16. Қытай шекара аймақтарының тарихы мен географиясын зерттеу орталығы мен Қытайдың бірінші тарихи мұрағаты бірлесіп құраст., Цин дәуіріндегі Шыңжаңға қатысты мәнжуша мұрағат құжаттарының топтамасы, 119-том, – Гуйлин: Гуанси педагогикалық университеті баспасы, 2012 (中國邊疆史地研究中心與中國第一・史・案館合編『清代新疆滿文・案彙編』(全283冊), 桂林: 廣西師範大學出版社, 2012), – p. 448.

References:

1. Yuanfeng Wu, Ye'erda Wu, Ba Batubayaer zhubian. Qingdai donggui Hebukesai'er tuerhute manwen dang'an quanyi [Complete Translation of the Manchu Archives of the Torghut of Hoboksar Who Returned to the East in the Qing Dynasty]. Wulumuqi: Xinjiang renmin chubanshe, 2013. p. 590. [in Chinese].

2. Song Yun zhuan. Xichui zongtong shilue [General Outline of Affairs of the Western Region]. 12 juan, Zhongguo bianjiang congshu 1 (12), Taipei: Wenhai chubanshe, 1965. [in Chinese].

3. Abdilashim D. Qazaq sultany Khanqozhanyn Ile generalyna zhazgan otinish khatynan bir nusqa [One version of the request letter written by Kazakh sultan Khankhoja to the Military Governor of Yili]. *Shynzhan qogamdyq gylmy. 2010, №3. p. 26-31. [in Kazakh].*
4. Abdilashim D. Qytay birinshi tarihi muraghatynda saqtalghan qazaqsha qujattar [Research on Kazakh Documents in the First Historical Archives of China]. Beijing: Ulttar baspasy. 2016. p. 278. [in Kazakh].
5. Abdilashim D. Елдік феномен: Қазақ хандығының Цин патшалығына жолдаған бірегей дипломатиялық құжаттары туралы тарихи-деректанулық зерттеу [A State phenomenon: Research on the Diplomatic documents of the Kazakh Khanate addressed to the Qing Dynasty from the perspective of historical literary study]. Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies. 2025. p. 452. [in Kazakh].
6. Abdilashim D. 18–19 seiki bungo Kazahugo monjyo no reikishi bunkengakuteki kenkyu [A Historical Study of Kazakh Documents in the 18th–19th Centuries]. Doctoral dissertation. Kyoto: Kyoto University, 2010. p. 170. [in Japanese].
7. Fuheng deng fengchi zhuan. Qinding xiyu tongwen zhi [Imperially Commissioned Unified-language Gazetteer of the Western Regions]. Vol. 1. Siku quanshu zhenben sanji/Wang Yunwu zhuchi/sanji/118-120, Beijing: Shangwu yinshu guan. [in Chinese].
8. Takahiro Onuma. Jungaru no shihai taisei ni kansuru kisoteki kento [A Preliminary Study on the Governance System of the Dzungar State]. Junpei Kubota, Cheng Zhi, and Mitsuyuki Inoue (eds.). *Iri kawa ryūiki rekishi chiri ronshū: Yūrashia shin'ōbu kara no nagame. Kyoto: Shōkadō, 2009, p. 33–63. [in Japanese].*
9. Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 113. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe, 2012. p. 449. [in Manchu].
10. Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 95. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe, 2012. p. 455. [in Manchu].
11. Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 117. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe, 2012. p. 447. [in Manchu].
12. Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 118. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe, 2012. p. 449. [in Manchu].
13. Chokan Valikhanov. Шоқан Уәлиханов (көп томдық шығармалар жинағы), 2-том (2-басылым) [Collected Works of Chokan Valikhanov, Vol. 2 (2nd ed.)]. Almaty: Tolagay Group, 2010. p. 464. [in Kazakh].
14. Belek Soltonev (ed. A. Ch. Kakeev). Qyrğyz taryhy (Qyzyl qyrğyz taryhy 1-2) [History of the Kyrgyz (History of the Kara-Kyrgyz, Vols. 1–2)]. Bishkek: ARHI Innovation Center, 2003. p. 448. [in Kyrgyz].
15. Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 120. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe, 2012. p. 450. [in Manchu].
16. Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 119. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe, 2012. p. 448. [in Manchu].

FTAXP/ MPHTI/ IRSTI 03.20

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 93/94

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.002>

Zh.K. Akhmetova ^{*1}, A.Zh. Asanbaeva ², K.D. Saipova ³

¹ *Candidate of Historical Sciences, Acting Associate Professor,
Kazakh National Women's Teacher Training University, Kazakhstan, Almaty.*

e-mail: akhmetova.zhanat73@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6671-1954>

² *Master of Pedagogical Sciences, Lecturer, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan Kyzylorda.*

e-mail: akerke.asanbaeva@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0009-7189-5554>

³ *Doctor of Historical Sciences, Professor,
National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Uzbekistan, Tashkent.*

e-mail: kamola_nuz@rambler.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8827-6583>

THE CONCEPT OF “TURKISTAN” IN THE IDEOLOGICAL AND CULTURAL DISCOURSE OF THE KAZAKH INTELLIGENTSIA OF THE EARLY 20th CENTURY

Abstract

The article analyzes selected aspects of the concept of “Turkestan” as an ideological and cultural phenomenon in the discourse of the Kazakh intelligentsia of the early twentieth century. It examines the intellectual, political, and sociocultural prerequisites for the emergence of the idea of Turkic unity and regional solidarity under the conditions of late imperial and early Soviet transformations. The relevance of the study is determined by the need for a comprehensive understanding of the ideological foundations of the national liberation movement, the role of the intelligentsia in shaping national identity, and the significance of the concept of Turkestan in the process of political mobilization of Turkic peoples. The exploration of this issue contributes to a deeper comprehension of the historical mechanisms of self-determination and cultural consolidation in Central Asia.

The aim of the article is to identify and analyze the key ideological and cultural dimensions of the concept of “Turkestan” in the intellectual discourse of the Kazakh intelligentsia. The main objectives are to reveal the ideological sources of the concept, to determine the role of national leaders in its formation, and to analyze the factors that influenced its transformation during the Soviet period.

Materials and Methods. The study is based on the analysis of archival documents, journalistic and programmatic materials, as well as scholarly works by domestic researchers. The research employs the methods of historicism, comparative historical analysis, and discourse analysis.

Results. The findings demonstrate that the concept of Turkestan integrated ideas of Turkic and Muslim unity, anti-colonial resistance, and aspirations for political autonomy. The activities of representatives of the Kazakh intelligentsia facilitated its institutionalization; however, the polyethnic composition of the region and the pressure exerted by the Bolshevik authorities limited the possibilities for its practical implementation. The concept of Turkestan played a significant role in shaping the national consciousness and political culture of the Kazakh intelligentsia, preserving its historical and ideological value within the broader context of the development of the Turkic world.

Keywords: Turkestan, Kazakh intelligentsia, Turkic unity, national elite, Jadidism, national liberation movement, colonial policy, identity, political discourse.

Ж.К. Ахметова¹, А.Ж. Асанбаева², К.Д. Саипова³

¹ тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы.

e-mail: akhmetova.zhanat73@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6671-1954>

² педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қазақстан, Қызылорда.

e-mail: akerke.asanbaeva@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0009-7189-5554>

³ тарих ғылымдарының докторы, профессор,
Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан Ұлттық Университеті, Өзбекстан, Ташкент.

e-mail: kamola_nuz@rambler.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8827-6583>

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ДИСКУРСЫНДАҒЫ «ТҮРКІСТАН» КОНЦЕПТІСІ

Аңдатпа

Мақала XX ғасыр басындағы қазақ интеллигенциясының дискурсында «Түркістан» концептісінің идеологиялық және мәдени феномен ретіндегі кейбір қырларын талдауға арналған. Кейінгі империялық және ерте кеңестік трансформациялар жағдайында түрік бірлігі мен аймақтық ынтымақтастық идеясының қалыптасуына ықпал еткен зияткерлік, саяси және әлеуметтік-мәдени алғышарттар қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі ұлт-азаттық қозғалыстың идеялық негіздерін, ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы интеллигенцияның рөлін және түркі халықтарының саяси бірігу үдерісіндегі Түркістан концептісінің маңызын кешенді тұрғыдан пайымдау қажеттілігімен айқындалады. Аталған мәселелерді зерделеу Орталық Азия кеңістігіндегі тарихи өзін-өзі айқындау мен мәдени топтасу тетіктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Мақаланың мақсаты – қазақ интеллигенциясының зияткерлік дискурсында «Түркістан» концептісінің негізгі идеологиялық және мәдени аспектілерін айқындау және талдау. Негізгі міндеттерге концептің идеялық қайнар көздерін ашу, оның қалыптасуындағы ұлттық интеллигенциясының рөлін анықтау және кеңестік кезеңдегі трансформациясына әсер еткен факторларды талдау жатады.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу архив құжаттарға, публицистикалық және бағдарлама-лық материалдарға, сондай-ақ отандық ғалымдардың ғылыми еңбектеріне негізделген. Жұмыста тарихилық, салыстырмалы-тарихи және дискурс-талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері ретінде Түркістан концептісі түркі-мұсылман халықтарының бірлігі, отаршылдыққа қарсы күрес және саяси автономияға ұмтылыс идеяларын тоғыстырғаны анықталды. Қазақ интеллигенциясы өкілдерінің қызметі оның институционалдануына ықпал етті, алайда аймақтың полиэтникалық сипаты мен большевиктік биліктің қысымы бұл идеяның практикалық тұрғыда жүзеге асу мүмкіндігін шектеді. Түркістан концептісі қазақ интеллигенциясының ұлттық санасы мен саяси мәдениетін қалыптастыруда маңызды рөл атқарып, түркі әлемінің даму контекстінде тарихи және идеялық құндылығын сақтап қалды.

Кілт сөздер: Түркістан, қазақ интеллигенциясы, түркілік бірлік, ұлттық элита, жәдидшілдік, ұлттық-азаттық қозғалыс, отарлық саясат, бірегейлік, саяси дискурс.

Ж.К. Ахметова¹, А.Ж. Асанбаева², К.Д. Саипова³

¹ кандидат исторических наук, и.о.ассоциированного профессора,
Казахский национальный женский педагогический университет, Казахстан, Алматы.

e-mail: akhmetova.zhanat73@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6671-1954>

² магистр педагогических наук, преподаватель,
Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Казахстан, Кызылорда.

e-mail: akerke.asanbaeva@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0009-7189-5554>

³ доктор исторических наук, профессор,
Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека, Узбекистан, Ташкент.

e-mail: kamola_nuz@rambler.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8827-6583>

КОНЦЕПТ «ТУРКЕСТАН» В ИДЕОЛОГИЧЕСКОМ И КУЛЬТУРНОМ ДИСКУРСЕ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ НАЧАЛА XX ВЕКА

Аннотация

Статья посвящена анализу некоторых аспектов концепта «Туркестан» как идеологического и культурного феномена в дискурсе казахской интеллигенции начала XX века. Рассматриваются интеллектуальные, политические и социокультурные предпосылки формирования идеи тюркского единства и региональной солидарности в условиях позднеимперских и раннесоветских трансформаций. Актуальность исследования обусловлена необходимостью комплексного осмысления идейных оснований национально-освободительного движения, роли интеллигенции в формировании национальной идентичности и значимости концепта Туркестана в процессе политической мобилизации тюркских народов. Изучение данной проблематики позволяет углубить понимание исторических механизмов самоопределения и культурной консолидации в Центральной Азии.

Целью статьи является выявление и анализ ключевых идеологических и культурных аспектов концепта «Туркестан» в интеллектуальном дискурсе казахской интеллигенции. Основными задачами являются раскрытие идейных источников концепции, определение роли национальных лидеров в ее формировании и анализ факторов, повлиявших на её трансформацию в советский период.

Материалы и методы. Исследование основано на анализе архивных документов, публицистических и программных материалов, а также научных трудов отечественных исследователей. В работе применены методы историзма, сравнительно-исторического и дискурс-анализа.

В качестве результатов установлено, что концепт Туркестана объединял идеи тюркского и мусульманского единства, антиколониального сопротивления и стремления к политической автономии. Деятельность представителей казахской интеллигенции способствовала его институционализации, однако полиэтничность региона и давление большевистской власти ограничили возможности практической реализации. Концепт Туркестан сыграл значимую роль в формировании национального самосознания и политической культуры казахской интеллигенции, сохранив историческую и идейную ценность в контексте развития тюркского мира.

Ключевые слова: Туркестан, казахская интеллигенция, тюркское единство, национальная элита, джадидизм, национально-освободительное движение, колониальная политика, идентичность, политический дискурс.

Introduction. The latter half of the nineteenth century in the Russian Empire was a time of vigorous implementation of socio-economic reforms in an effort to modernize administrative structures and integrate various ethnic and social groups into the bureaucracy. In this period, there was

a need to reorganize the administrative apparatus, due to the inherent deficiencies in the existing bureaucratic system [1, pp. 112-115]. Low official education and the limited abilities of the estate-based elites were some of the crucial factors contributing to the poor efficiency of imperial bureaucracy. The multi ethnic nature of the corps of officials initially had been intended to help in the conquest of Central Asia, while at the same time helping to integrate the local elites, including the Kazakh aristocracy, into imperial authority structure.

During the late imperial modernization in Russian Empire, the Russian intelligentsia was an ideological movement that eventually grew into an anti-state force. Unlike the relatively coherent Russian intelligentsia, the national intelligentsia in Turkestan developed in a somewhat disorganized and weak manner and had been limited in educational training and political ability, making it difficult to formulate an autonomous status vis-à-vis colonial authority. While it served a transitional and coercive purpose of state administrative reforms in the region due to "military governance", its attempts to weaken the power of traditional elites manifested in the redistribution of the region's territorial administration units and the dismantling of clan structures [2]. The previously tribal structure-based volosts were divided into separate administrative units, identified with a place name in the region, with a goal of enhancing colonial control and restricting independent governance at the local level.

In parallel to these administrative reforms, an educational base was created for the upcoming national elite. Although, urban and parish schools, teachers' seminaries and other Western model educational institutions were established, the involvement of the local people in them remained very limited [3]. Primarily these institutions trained subordinate personnel to meet the needs of the administration which prevented them from performing educational and enlightenment tasks more broadly. The efforts of Jadids were especially crucial here as through their reformist and educational initiatives, they promoted the spiritual and cultural identity of Turkic Muslim communities and accelerated the awakening of political consciousness through unity and solidarity [4].

The significance of the present study is associated with the necessity of a complex analysis of the process of the formation of the national intelligentsia under colonial conditions and in the context of the late imperial transformation. This analysis helps to reconstruct the development of the intelligentsia into a social and political institution mediating between the colonial administration and the local population and, at the same time, becoming a locomotive of national liberation and cultural movements.

The problem is also due to the importance of Turkestan as a geopolitical and cultural center, where process of modernization, colonization and national elite formation went in the context of sharp ethno-cultural and social division. Characteristic features of the interaction between the local intelligentsia and colonial administration, participation of Jadids in education and political process, and transformation of the "Turkestan" into symbol of political unification and cultural cohesion were typical for this region.

The goal of the study is the systematic identification and analysis of the factors shaping the formation of national intelligentsia and its role in the politics, education and culture of Turkestan region in late 19th – early 20th centuries. In achieving this objective, several interrelated tasks are undertaken, including the reconstruction of the ideological and intellectual basis of intelligentsia formation, analysis of the role of Jadid reformers and institutions in training national cadres, analysis of the interactions between colonial power and local elites and reinterpretation of the concept of "Turkestan" within late imperial and early Soviet transformation.

The scientific novelty of the study resides in the comprehensive analysis of the intelligentsia's formation as an institution, that ensured the processes of culture and political unification in the region, and taking into account internal factors (education, social structure, cultural values) and external factors (colonial administration, imperial modernization process). The analysis also specifically focuses on the correlation of modernization, political mobilization and the construction of cultural

identity; this understanding of intelligentsia beyond merely social group allows it to be seen as a political and cultural institution.

Working hypothesis of the study posits that the formation of the national intelligentsia was caused by interaction of internal factors (Jadids' enlightenment and educational activities, social-ethnic structure, values) and external factors (colonial administration, imperial modernization policies). It was precisely these factors that defined the character of national elite's involvement in politics, role in the national liberation movement and its impact on the concept of "Turkestan" as a symbol of unity and solidarity of Turkic peoples.

Materials and methods. To determine the meaning of the Turkestan concept as an ideology and cultural concept in the discourse of Kazakh intelligentsia in early 20th century we use the interdisciplinary approach including the historical, cultural, text-discursive and archivist documentary analysis of Turkestan concept. We proceeded from the assumption that for the Kazakh intelligentsia Turkestan represented an ideological and symbolic category, a symbol of cultural unity and approximation among the Turkic Muslim peoples in Central Asia. Hence, Turkestan meant not just a geographical territory but a complex cultural-ideological and symbolic phenomenon, reflecting unity of Turkic peoples, mutual understanding on spiritual and moral levels, modernization mission of intelligentsia.

Sources of the study included various types of documents. Of particular importance were archival materials kept at the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan: biographical data, correspondence, administrative-investigation files and other papers on the lives and activities of representatives of the Kazakh intelligentsia, materials related to the activities of the Jadid organizations and publishing enterprises in the Turkestan region [5, pp. 4-5]. These sources allowed to reconstruct the ideological discourse, intellectual activity and socio-political practices where the concept of Turkestan penetrated into the Kazakh intellectual context.

At present the concept "Turkestan" in the historiographical works is considered as an ideological and cultural phenomenon, developed as part of universal transformational processes in the Muslim and Turkic worlds at the end of 19th – beginning of 20th century. For R.F. Mukhammeddinov, Turkestan appears within the evolution of pan-Turkic idea, initially having the status of an intellectual-cultural movement, oriented toward the consolidation of Turkic peoples via the modernization of education, the renewal of religious consciousness, and the creation of common historical and cultural space [6, pp. 19-21]. The author states that, "It was not the idea of Turkic unification that caused radical political actions, it was rather the project of their spiritual resurgence, the quest of common grounds and steady progress, founded upon the blend of the European system of education with Islam and national traditions". Turkestan, in this aspect, represents a symbolic place, integrating the Turkic-Muslim peoples of Central Asia, Volga region and Caucasus in a common civilizational paradigm oriented toward illumination, the modernization of social institutions, and the creation of a new layer of intellectuals. Such understanding is found in Sh. Lemerrier Quelquejay's writings, analyzing the redefinition of the Muslim minority groups in the period of revolution and civil war [7, pp. 72-75]. The author explains, it was the intellectual and cultural movement of Jadids and national intelligentsia based on the conception of Turkestan that became a fundamental factor, leading to the rise of new collective identities and offering viable alternative to both imperial frameworks and narrowly understood national identity projects. Within this context, Turkestan is not perceived as a utopian political scheme but rather as an intellectual sphere for collaboration of programs of renewal and societal reform among the Muslim-Turkic population.

Foreign historiography treats the conception of Turkestan as a cultural and integrationist phenomenon in the sphere of forming of a new national and transnational consciousness. T. Martin in his work proves, that ideas of cultural and regional autonomy, including Turkestan, were not destroyed within the framework of Soviet national policies, but evolved into institutional models of educational reform and cultural autonomy [8, p. 56]. He shows that the Soviet notion of "affirmative

action" was deeply influenced by pre-revolutionary national projects of Jadids and Turkists and adapted within socialist ideology. Studies of E. I. Kempbell (Vorobyeva) dedicated to "inorodtsy question" and Russian perceptions of Muslims during the autocracy also brought substantial contribution into the historiography of Turkestan [9, pp. 205-207]. These studies illustrate the extent of suspicion regarding the process of cultural unification among the Turkic-Muslim communities for the territorial integrity of Russia, when ideas about Turkestan were identified with pan-Turkism and political radicalism. Comparative analysis of sources, however, demonstrates that, in the perception of the Kazakh and Turkic intellectuals, Turkestan signified a cultural synthesis, spiritual reform, social modernization, in other words, it stood not for a radical political scheme of unification, but for an intellectual community [10, pp. 133-152].

Special attention is given to M. Shokai and his ideas about Turkestan as a concept of Turkic peoples' unification. The Kazakh intellectuals widely adopted his concept which manifested in practices of cultural integration supported through educational projects, correspondence and public discussions [11, p. 59]. Archival sources prove that the members of the Kazakh intelligentsia did disseminate M. Shokai's ideas in their articles, journalistic work and pedagogy, thus building a common space for the unification of cultural and political ideas in Central Asia.

The adopted methodology is a historical systemic analysis, considering the notion of Turkestan as a dynamic system characterized by an interaction of political, cultural, religious, educational and socio-political spheres. This allows the conception to be studied not only as a symbol of unification, but also as a process, conditioned by socio-political environment and response of the empire. As a result, several distinctive features in the understanding of Turkestan by the Kazakh intelligentsia, which differentiate from those in Russian historiography, are revealed; namely, an emphasis on the cultural identity, common religion and educational modernization.

Russian historiography of the beginning of 20th century identified pan-Turkic unification idea among the Turkic peoples with aggressive political activity capable of destabilization of the empire, which was demonstrated in analyses of unification projects from the standpoint of threat to the territorial integrity of Russia, and interpretations of Jadids' and Kazakh intellectuals' activity as preparing for political struggle [12, pp. 161-163; 13, p. 48]. A comprehensive analysis of archives and periodics proves that the real tendency of Kazakh intelligentsia was a cultural unification in order to strengthening of the Turkic-Muslim identity and to create a literate and cultural nation [14, p. 219].

For the study of ideological and cultural characteristics of Turkestan, methods of textual and discursive analysis were used. In the texts of M. Dulatov, Zh. Aimaurov, A. Bokeikhanov the concept of Turkestan is used as symbol of unity and culture [15, p. 11-16]. Textual analysis helped to trace how Turkestan was used in literature and journalism for the creation of common identity, political goals and reformatory ideas within the nationalistic movement. Comparative discursive analysis highlighted considerable divergence of the interpretation of Turkestan among Kazakh intellectuals from those found in Russian scholarly texts.

The comparison and analysis of historical data on different national movements enabled to state that the unifying Turkic idea of Turkestan also had common aspects with other Turkic peoples in the region, which distinguished it from pan-Turkic programs and oriented itself to cultural integration, spreading education and enlightening work.

Archival materials also included administrative and investigative documents reflecting the response of the Russian administration to the activities of the Kazakh intelligentsia and the Jadids. These sources made it possible to reconstruct the actual strategy of cultural integration aimed at spreading education and enlightenment among the Turkic Muslim population rather than pursuing political confrontation. A comparison of archival and printed sources demonstrates that the concept of Turkestan functioned as a cultural and ideological code that united diverse groups and fostered a collective sense of belonging to a shared civilizational and cultural tradition within Central Asia.

The comprehensive use of these methodological approaches demonstrates that for the Kazakh intelligentsia the concept of Turkestan served as a unifying factor for the Turkic Muslim peoples, reflecting aspirations toward cultural solidarity, educational modernization, and integration. At the same time, it functioned as a counterbalance to imperial interpretations that equated ideas of unity with pan Turkism and perceived them as a threat to political stability. In this sense the concept of Turkestan reveals key aspects of the cultural, ideological, and educational policies pursued by the Kazakh intelligentsia and contributes to a deeper understanding of the early stages in the formation of national identity and regional cultural integration in Central Asia.

Results. Considering all the analyzed materials: journalistic materials of the early twentieth century, archival documents and works on history, we can say, that the notion "Turkestan" has become a quite essential ideological and cultural part of the Kazakh intelligency at the early twentieth century and has become a powerful intellectual device for interpreting the past, national culture and the region's political future [16, p. 243]. Turkestan, from the perspective of the Kazakh intelligentsia, is not an administrative or geographical category but a symbolic center of historical memory and spiritual heritage. To the Kazakh intellectuals, Turkestan represented the centuries-long tradition of Islamic scholarship, the evolution of Turkic written culture and the history and cultural formation of the civilizational space of Central Asia [17, pp. 17-24]. Through engaging with Turkestan as a concept, the Kazakh intelligentsia found their place in the socio-cultural system of connections of the Turkic world, and proposed new patterns of social development in the context of the colonial policy of the Russian Empire and political developments that occurred in early twentieth-century Turkestan.

The findings of the study show that the formation of ideological discourse with Turkestan as a central concept was closely linked with the rise of a new segment of Kazakh intelligentsia. By the end of the 19 th-early 20 th centuries a relatively small yet intellectual segment of educated individuals emerged in the Kazakh steppe: this group received education in both Russian educational institutions in the Russian Empire and Muslim centers of education in Central Asia and on the Volga River [18, pp. 29-34]. However, an important discovery of the research lies in the fact that during both the administrative practice of the Russian Empire and the Soviet system of accounting, representatives of the Muslim school tradition were rarely considered part of the intelligentsia. In official reports educated individuals were mainly those who graduated from Russian gymnasiums, colleges and universities, however a large number of educated Kazakhs studied at madrasas: there students were trained in theology, philosophy, logic, rhetoric, Arabic and Persian literature, history and foundations of law. In spite of a relatively high level of humanities training received by graduates of madrasas this system of education did not receive full recognition as legitimate by the colonial administration, thus the educated segment of Kazakh society was excluded from official statistics and subsequently, from Soviet historiography of the Kazakh intelligentsia [19, pp. 141-165].

The findings also show that Kazakh intellectuals of the early 20th century were well versed in several languages that provided them with intellectual horizons that broadened their perception and allowed them to operate in various Eurasian cultural circles. Besides the Kazakh language many of them were well-versed in Arabic and Persian, which were the languages of the Islamic academic and literary tradition and provided Kazakh intellectuals with access to Islamic philosophical, historical, literary and theological heritage. However, the Kazakh intelligentsia's fluency was not limited to these two languages, with many of them knowing Russian language, which enabled them to actively participate in political life of the Russian Empire, publish in the press and conduct heated debates. Some of them even had knowledge of the Chinese language as a result of long trade and cultural ties with Xinjiang [20, pp. 57-61]. Thus, the Kazakh intelligentsia was multilingual which enabled its successful integration into the Eurasian cultural context and complex ideological conceptualization of the cultural and historical destiny of Turkestan.

From studying publicistic articles and political programs of the early twentieth century we may observe that in the ideological framework of the Kazakh intelligentsia Turkestan had several interlinked

components. First of all, Turkestan was considered a spiritual center of the Turkic world and was strongly connected to Islamic religious tradition [21]. In this regard, the city of Turkestan with the mausoleum of Khoja Ahmed Yasavi held a significant status being one of the spiritual centers of the Islamic world in Central Asia, by referring to this cultural site Kazakh intelligentsia referred to the historical depth of Islamic culture and the contribution it made to the spiritual foundations of Kazakh society. As such Turkestan was consistently presented in publicistic texts as a place of spiritual gravitation.

The second component of Turkestan included the idea of cultural unity of Turkic peoples. The problem of their cultural solidarity turned out to be especially relevant given the intensified colonial policy by the Russian Empire. Kazakh intellectuals saw Turkestan as a space of mutual cultural interaction between the Turkic peoples whose traditions and history were united by similar language, religion and cultural background. It was on the basis of this common cultural heritage and necessity for development of national education, that Akhmet Baitursynov and Mirzhakyp Dulatov formulated their articles: Akhmet Baitursynov in his numerous articles wrote that progress of a nation could not take place without language and cultural memory, the foundations of which were laid in the broader context of the historical space of the region [22, pp. 9-12].

The third dimension of the Turkestan concept included political implications. During the turbulent years of early 20 th-century revolutions, representatives of the national intelligentsia perceived Turkestan as the political space where it would be possible to politically unite all Central Asian peoples. This idea was widely represented during the revolutionary upheaval of 1917: Mustafa Shokai, a leader of the Turkestan Autonomy regarded Turkestan as a historical region, where, it was necessary to build up a political space that would unify diverse peoples through cultural interaction and unity [23, pp. 98-102].

Furthermore, periodicals published in the early twentieth century played a crucial role in the discourse on Turkestan. They represented the most important tool to convey ideas concerning the national identity, cultural progress and historical memory. Publicistic writings published on pages of periodicals helped to disseminate the ideas about Turkestan as the center of the Turkic world, and a cultural center. One of the most prominent publications of that time was the periodical *Kazakh* edited by Akhmet Baitursynov. In this paper various issues related to the linguistic and cultural heritage, national education were discussed. In its pages Turkestan was widely represented as the historically formed nucleus of the Turkic civilization and the cultural link between the Turkic peoples of Central Asia [24].

Historiographical analysis indicates that during the Soviet period the concept of Turkestan underwent significant ideological transformation. Within the framework of Soviet national policy, ideas concerning the cultural unity of Turkic peoples were frequently interpreted as manifestations of pan Turkism and bourgeois nationalism. As a result, a considerable portion of the intellectual legacy of the Kazakh intelligentsia of the early twentieth century was excluded from scholarly circulation or presented in a distorted form. The national territorial delimitation of 1924 established new administrative borders in Central Asia, fundamentally reshaping perceptions of regional identity and the role of Turkestan in public consciousness.

Thus, based on the research results, the author can put forward a number of important scholarly conclusions:

First, the Turkestan idea became an integral part of the ideological and cultural discourse of the early 20th century Kazakh intelligentsia and acted as a symbolic space of historical memory and cultural self-identification.

Second, the formulation of the Turkestan idea was closely associated with the activity of the polyglot Kazakh intelligentsia with broad cultural contacts and with direct participation in the intellectual life of the Islamic and Turkic worlds.

Third, the official statistics of the Russian Empire and the Soviet period substantially underestimated the degree of education of the Kazakhs because the representatives of the Muslim system of education were not included as full representatives of the intelligentsia.

Fourth, in the ideological discourse of the Kazakh intelligentsia, the concept of Turkestan had three interdependent aspects—a spiritual aspect, a cultural civilizational aspect, and a political aspect.

Fifth, through the concept of Turkestan, the representatives of the Kazakh intelligentsia sought to express their idea of the cultural unity of the Turkic peoples of Central Asia.

Sixth, in the Soviet historiography, the Turkestan idea underwent significant re-interpretation and partial withdrawal from scholarly circulation under the impact of new ideologies.

Seventh, the Turkestan idea was an important component of the formation of the consciousness of the Kazakh intelligentsia and was a reflection of their attempts to protect the region's cultural legacy under conditions of colonial modernity.

In conclusion, the findings confirm that the Turkestan idea was of particular importance in shaping the ideological and cultural discourse of the early 20th century Kazakh intelligentsia. Through the Turkestan idea they understood the past, articulated their cultural identity and searches for new ways of social development. The investigation into this phenomenon has provided the researcher with a better understanding of the intellectual history of Kazakhstan and of the intellectual function of the Kazakh intelligentsia.

Discussion. The idea of "Turkestan" at the turn of the century in the consciousness of the Kazakh intelligentsia was the multidimensional notion arising from the interplay of ideational, cultural, religious and political processes, characteristic for the transformation of imperial system, and later, for Soviet state construction. Its meaning went far beyond the geographic and administrative designation of the region and reflected profound aspirations regarding cultural unification of Turkic-Muslim peoples, continuity of history, civilizational closeness and a common historical destiny [25, p. 361]. In a situation when colonial policies of the Russian empire gained pace, and after when ideological pressure was exerted from the Bolshevik center, the concept of "Turkestan" gradually transformed into a symbol of alternative social model of development based on the principles of cultural autonomy, spiritual renaissance and political self-organization. This caused such an indifferent or overtly hostile stance of the authorities toward this concept which was considered a place where mobilization based on united action could be organized among fragmented ethnic groups.

Russian policy toward the Muslim peripheries in the last stage of empire was two-faced. On the one hand, official ideologists stressed the necessity of incorporating the non-Russian populations into the system of state relations, on the other hand the practical governance of the regions was carried out through the mechanisms of strong administrative pressure, cultural assimilation, marginalization at social and economic levels. Amid this context there formed an intellectual urge to present Turkestan as a distinct historical-cultural space in opposition to colonial interpretation of the region [26, pp. 501-505]. Being an implementer of modernization ideas, the Kazakh intelligentsia conceived of Turkestan as a symbol not only of a region but first and foremost as a symbol of Turkic-Muslim cohesion, cultural merging and civilizational renaissance. In the works of A. Bukeikhanov, M. Shokai, M. Dulatov, A. Baitursynov, H. Dosmukhamedov and other representatives of the national elite, the concept of Turkestan was inevitably connected with the need to unify Turkic peoples, organize their self-governance institutions, protect religious and cultural rights, and to stand up to colonial exploitation [27, pp. 179-181].

The Jadid movement was particularly influential in forging the idea of Turkestan. It advocated a modernization of Muslim society via enlightenment, update of education system, new forms of cultural communication and political mentality. According to the Jadid idea, the main ground for the modernization process was to be Turkic consolidation, which they considered a necessary element of development in the field of science, language, literature, public affairs. The concept of Turkestan represented an intellectual synthesis of Islamic reformism, Turkism and national conscience [28, pp. 840-853]. Unlike simplistic interpretation within the Russian historiography the Turkic solidarity concept advanced by Kazakh intelligentsia and Jadids never meant aggressive Turkism, but instead focused on the cultural consolidation and civilizational revitalization.

Still, the Russian Empire administrative authorities viewed the supra ethnic unity of Muslim people as a threat to state territorial integrity and political stability. The analysis of the Archive of the Ministry of Internal Affairs of Russian Empire conducted by D.Yu. Arapov and T.V. Kotyukova reveals an organized system of controlling the activity of the Muslim movements, of leaders of national parties and of spread of ideas of Turkic unity [29, pp. 58-69]. Official reports stated that in face of development of a united Muslim political space there is a danger for state sovereignty in the region. Due to this a negative connotation was given to the word "Turkestan" which was interpreted as an element of separatism and anti-state mood and subjected to explicit attempts at exclusion from social and political vocabulary and its substitution by neutral territorial designators with fragmented local ethnic units [30, pp. 117-120].

The Bolshevik takeover did not divest the concept of Turkestan of its mobilization significance, but gave it a completely new ideological underpinning. Soviet nationalities policy, although having the Right of Self-Determination as a motto in reality strived to create a highly centralized administration system where supra ethnic solidarity would be seen as a threat for ruling party's monopoly. M.K. Kozybaev's work, based on a solid analysis, demonstrates how the Soviet political circles and historiography always created a negative picture of Turkestan as an outdated, retrogressive, reactionary, anti-state, or counter-revolutionary notion not compatible with the Socialist modernization project. The author insists that the artificially created fragment of Turkestan history and culture into separate nations' territorial regions aimed at demolition of their unity and of prerequisites of forming supra ethnic identity and institutionalization of national elites who would depend on Moscow [31, pp. 21-24].

A Special place in the conceptualisation of Turkestan idea belongs to the figure of M. Shokai whose political and journalistic work is believed to represent a quintessence of Turkic-Muslim solidarity. M. Shokai presented in his writings a wide analysis of the mechanisms of Soviet colonial policy exposing discrepancy between stated slogans about peoples equality and the reality of political repression, economic exploitation and cultural homogenization. He also saw Turkestan as a model of alternative political structuring through federation, autonomy and cultural pluralism. The ideas of M. Shokai were widely approved among Kazakh intelligentsia, as is confirmed by numerous archival materials and periodicals of the turn of the century [32, pp. 19-22]. Nevertheless, Russian and Soviet historiography has tried to present the activities of M. Shokai as elements of bourgeois nationalism disregarding the liberating, modernizing content of his activity.

Illustrative example can be taken from the analysis carried out by T. Zhurtbai, who mentioned about the speech by A.F. Kerensky comparing Turkestan to the colonies of European powers and calling for use of the same methods for governing of Muslim peripheries. The reaction on such statement by A. Bukeikhanov that led him to abandon the Cadet party formally meant a break from liberal imperialist ideology and move towards more revolutionary concepts of national liberation. Such episode clearly illustrates the extent of Turkestan idea in the political agenda of Kazakh elite as marking a border line between colonial and national liberation project [33].

In the Soviet period the fears regarding Turkestan notion were institutionalised. The policy of National Territorial Delimitation of the 1920s was carried out not so much to grant peoples with a right of self-determination, but with the aim of abolishing historical ties of Turkic people. The creation of separate Republics were accompanied by the intensive propaganda campaign, according to which Turkestan was a residue of feudalism devoid of political and scientific meaning. The term "Turkestan" ceased to be used in the official political discourse, remained only in some publications in emigration, and among opposition intelligentsia [34].

Historiographical studies by foreign scholars such as A. Bennigsen and S. Wimbush offer a new perspective on this policy within the broader framework of the colonial character of Soviet modernization. In their work *Muslim National Communism in the Soviet Union* it is demonstrated that attempts to integrate Muslim elites into the Soviet system were accompanied by the systematic

suppression of alternative forms of identity, including the concept of Turkestan [35]. Similar conclusions are found in the research of J. Anderson, who emphasizes that Soviet strategy in Central Asia was directed toward preventing the emergence of regional centers of political agency capable of challenging Moscow's hegemonic position.

Domestic scholars have also made a significant contribution to the analysis of this problem. In their monograph devoted to the socio-political views of Mukhamedzhan Seralin, S.Z. Zimanov and K. Z. Idrisov trace the evolution of ideas concerning Turkic unity, demonstrating that for the Kazakh intelligentsia this concept functioned not merely as an ideological slogan but as an instrument of cultural consolidation and social modernization [36, pp. 29-31]. A similar interpretation is advanced by Gayaz Iskhaki, who emphasizes that the idea of Turkestan served as a platform for developing collective strategies of resistance to colonialism and for preserving the spiritual autonomy of Muslim peoples [37].

Overall, within the intellectual discourse of the Kazakh intelligentsia the concept of Turkestan functioned as an integrative model of historical development that offered an alternative both to the imperial and to the Soviet projects. Its marginalization in official historiography was determined not so much by scholarly considerations as by political and ideological motivations aimed at neutralizing the potential of regional solidarity. In this context Turkestan effectively became a kind of "forbidden symbol," possessing considerable mobilizing power and therefore subject to systematic exclusion from the public sphere.

Conclusion. The present study has made it possible to examine the concept of "Turkestan" as an important element of the ideological and cultural discourse of the Kazakh intelligentsia in the early twentieth century and to demonstrate its role in shaping the intellectual worldview of Kazakh society during a period of profound historical transformation. An analysis of journalistic sources, political programs, and historiographical studies indicates that the appeal to the image of Turkestan was not an accidental phenomenon but rather the result of a conscious intellectual search aimed at reinterpreting historical experience and defining cultural orientations in the context of colonial modernization. For the Kazakh intelligentsia, Turkestan functioned as a distinctive symbolic space through which ideas of spiritual continuity, historical commonality, and cultural interconnectedness among the peoples of the region were articulated.

One of the key conclusions of the study lies in the recognition that the concept of Turkestan performed an important integrative function by bringing together diverse elements of historical memory into a unified system of cultural representations. In a context marked by rapid social change and increasing external political influence, the invocation of the image of Turkestan enabled the Kazakh intelligentsia to construct a stable model of historical consciousness in which the past was interpreted as a source of spiritual orientation and cultural legitimacy. Within this framework, Turkestan was perceived not simply as a geographical space but as a distinct intellectual category that reflected ideas of cultural continuity and civilizational succession.

Particularly significant in the formation of this discourse was the activity of the Kazakh intelligentsia, which acted as an intermediary between the traditional steppe society and emerging forms of modern social life. Representatives of the intellectual elite of the early twentieth century sought to synthesize a variety of cultural traditions, including Islamic scholarship, Turkic historical memory, and elements of European political culture. This synthesis enabled them to formulate a more complex understanding of regional identity, within which Turkestan was viewed as an important cultural and spiritual reference point. As a result, the concept of Turkestan became part of a broader system of ideas associated with the preservation of language, cultural heritage, and spiritual values.

An equally important aspect concerns the fact that the intellectual environment of the Kazakh steppe was characterized by a high level of cultural and linguistic mobility. The multilingualism of representatives of the Kazakh intelligentsia provided access to diverse intellectual traditions and enabled them to interpret regional processes within a broader Eurasian context. Through their knowledge of Arabic, Persian, and Russian, Kazakh intellectuals were able to engage both with the

classical heritage of Islamic thought and with the contemporary political and philosophical concepts of their time. Such a combination of cultural influences contributed to the formation of a distinctive type of intellectual thinking in which ideas of regional solidarity and cultural interconnectedness occupied a prominent place.

The research also demonstrates that within the social thought of the early twentieth century the concept of Turkestan functioned as a symbolic space through which the role of the Kazakh people within the network of regional relations in Central Asia was reconsidered. In conditions of political uncertainty and the transformation of traditional structures of authority, the appeal to the historical image of Turkestan enabled the Kazakh intelligentsia to formulate ideas concerning possible forms of cultural interaction among the peoples of the region. These ideas reflected the aspiration of the intellectual elite to identify new models of social development capable of reconciling historical traditions with the demands of the modern era.

It should be noted that in subsequent decades the interpretation of the concept of Turkestan underwent significant changes. Under the conditions of Soviet national policy, many ideas associated with the cultural unity of the Turkic peoples were reinterpreted within the framework of a new ideological paradigm. As a result, a considerable portion of the intellectual legacy of the early twentieth century remained insufficiently studied for a long time or was interpreted through the prism of political expediency. In the contemporary period, however, there has been a gradual return to a more comprehensive analysis of the intellectual history of the region, which allows scholars to reassess the role of the Kazakh intelligentsia in shaping cultural and political discourse.

In a broader historical context, the appeal to the concept of Turkestan reflects the effort of the Kazakh intelligentsia to develop its own language for describing historical reality. The use of this concept made it possible to integrate different levels of historical experience, including religious tradition, cultural memory, and political visions of the future. In this way, a distinctive intellectual strategy emerged that was aimed at preserving cultural identity under conditions of external pressure and social transformation.

The significance of the concept of Turkestan is also evident in the fact that it became one of the elements in the formation of regional self-awareness grounded in the idea of cultural interconnectedness among the peoples of Central Asia. Such an understanding of the region contributed to the development of the perception of Turkestan as a space of historical dialogue in which diverse cultural traditions interacted over long periods of time. In this sense, the concept of Turkestan transcended the narrow confines of political or geographical meaning and became an important component of the intellectual heritage of Kazakh social thought.

References:

1. Mashimbaev S.M. *Patshalyq Reseidiñ Qazaqstandaǵy memlekettik basqaru mekemeleriniñ tārıhı* [History of State Administrative Institutions of Tsarist Russia in Kazakhstan]. – Almaty: Qazaq Universiteti, 2000. – 324 p. [in Kazakh].
2. Institut volostnykh v sisteme upravleniya Kazakhskoy step'yu (XIX – nachalo XX vv.): monografiya v dokumentakh [The Institute of Volosts in the Administration of the Kazakh Steppe (19th – Early 20th Centuries): Monograph in Documents]. Ed. G.S. Sultangalieva et al. – Almaty: Qazaq Universiteti, 2018. – 396 p. [in Russian].
3. Abashin S.N. *Imperiya i mestnoe samoupravlenie: ideologiya reform v russkom Turkestane v kontse XIX–nachale XX vv.* [Empire and Local Self-Government: Reform Ideology in Russian Turkestan at the End of the 19th – Beginning of the 20th Century]. – Moscow, 2001. <https://mytashkent.uz/2014/01/29/imperiya-i-mestnoe-samoupravlenie/> (accessed: 28 March 2026) [in Russian].
4. Koigeldiev M. *Qazaq Eli: Ulttyq biregeilikti saqtau zholy* [Kazakh Land: The Struggle to Preserve National Identity]. – Almaty: Karatau KB, Dastur, 2014. – 430 p. [in Kazakh].

5. TsGA RK – Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK)]. Fond 94. Opis 1. Delo 2740. [in Russian].
6. Muhammeddinov R.F. Zarozhdenie i razvitie tyrkizma [Emergence and Development of Turkism]. – Kazan: Zaman, 1996. – 272 p. [in Russian].
7. Lemersie-Kelkezhe Sh. Musul'manskie natsional'nye menshinstva v period revolyutsii i grazhdanskoy voyny [Muslim National Minorities During the Revolution and Civil War]. – Moscow: Progress, 1986. – Pp. 71-94. [in Russian].
8. Martin T. Imperiya pozitivnogo deystviya: Sovetskiy Soyuz kak vysshaya forma imperializma? [Empire of Positive Action: The Soviet Union as the Highest Form of Imperialism?]. Ab Imperio, Theory and History of Nationalism and Empire in the Post-Soviet Space. – Kazan, 2002. – № 2. – Pp. 55-87. [in Russian].
9. Kempbell (Vorobyeva) E.I. “Yedinaya i nedelimaya Rossiya” i “Inorodcheskiy vopros” v imperskoy ideologii samoderzhaviya [“United and Indivisible Russia” and “Alien Question” in the Imperial Autocracy Ideology]. Prostranstvo vlasti. – Moscow, 2001. – Pp. 204-215. [in Russian].
10. Kempbell (Vorobyeva) E.I. Musul'manskiy vopros v Rossii: Istoriya obsuzhdeniya problemy [The Muslim Question in Russia: History of the Discussion of the Problem]. Istoricheskie zapiski. – № 4(122). – 2001. – Pp. 132-157. [in Russian].
11. TsGA RK – Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK)]. Fond 461. Opis 1. Delo 1172. [in Russian].
12. Lysenko L.M. Gubernatory i general-gubernatory Rossiyskoy Imperii (XVIII – nachalo XX v.) [Governors and Governor-Generals of the Russian Empire]. – Moscow: MPGU, 2001. – 358 p. [in Russian].
13. Ostafyev V.A. Kolonizatsiya stepnykh oblastey v svyazi s voprosom o kochevom khozyaystve [Colonization of the Steppe Areas in Connection with Nomadic Economy]. – Omsk: Tip. Okr. Shtaba, 1895. – 62 p. [in Russian].
14. Sadvokasova Z.T. Dukhovnaya ekspansiya tsarizma v Kazakhstane v oblasti obrazovaniya i religii (II polovina XIX – nachalo XX vekov) [Spiritual Expansion of Tsarism in Kazakhstan in the Field of Education and Religion, Late 19th – Early 20th Century]. – Almaty: Qazaq Universitet, 2005. – 277 p. [in Russian].
15. Nurmagombetova R.K. Dvizhenie Alash i Alash Orda. Istoriografiya problemy 1920–1990-e gody XX veka [The Alash and Alash Orda Movement: Historiography of the Problem, 1920–1990s]. – Almaty: Institute of History and Ethnology of MES RK, 2003. – 153 p. [in Russian].
16. Sabol S. Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness. Palgrave Macmillan, 2003. – 243 p.
17. Kendirbaeva G. “We are children of Alas...” The Kazakh intelligentsia at the beginning of the 20th century in search of national identity and prospects of the cultural survival of the Kazakh people. Centr. Asian Survey. – Oxford, 1999. – Vol. 18. – № 1. – Pp. 5-36.
18. Zholseitova M.A., Sembieva Sh.R. Some aspects of the activities of the Kazakh intelligentsia in the Jadid movement in Kazakhstan (late 19th – early 20th centuries). Bulletin of history. – 2021. – № 1 (100). – Pp. 28-38.
19. Bessmertnaya O.Yu. Tolko li marginalii? Tri epizoda s «musul'manskim russkim yazykem» v pozdney Rossiyskoy imperii [Only Marginals? Three Episodes with “Muslim Russian Language” in the Late Russian Empire]. Islamology. – 2017. – Vol. 7. – №1. – Pp. 139-179. [in Russian].
20. Lor E. Russkiy natsionalizm i Rossiyskaya imperiya: kampaniya protiv “vrazheskikh poddannyykh” v gody Pervoy mirovoy voyny [Russian Nationalism and the Russian Empire: Campaign Against “Enemy Subjects” during WWI]. – Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 2012. [in Russian].

21. Nurtazina N.D. *Izuchenie religioznykh personaliy v istorii Kazakhstana* [Study of Religious Figures in the History of Kazakhstan]. *Edu.e-history.kz*. – 2017. – № 4(12). <https://ajspiie.com/index.php/history/article/view/687/323> [in Russian].
22. Miller A. *Istoriya ponyatiya natsiya v Rossii* [History of the Concept of Nation in Russia]. “Ponyatiya o Rossii”: K istoricheskoy semantike imperskogo perioda. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie. – 2012. – Vol. 2. – Pp. 7-49. [in Russian].
23. Esmagambetov K.L. *Älem tanıǵan tulǵa: Mustafa Shoqaydyń dúniétanıńı jáne qayratkerlik bolmysy* [A World-Renowned Figure: Mustafa Shokay’s Worldview and Leadership]. – Almaty: Daikpress, 2008. – 504 p. [in Kazakh].
24. Jylkybaiuly J. «Aiqap» zhurnalyn qoǵamdyq-sayasi qyzmeti jáne ädebiet mäsäleleri [Public-Political Activity and Literary Issues of the “Aiqap” Journal]. <https://e-history.kz/kz/news/show/340208>, 2024. (accessed: 12 April 2026) [in Kazakh].
25. Tsentral’naya Aziya v sostave Rossiyskoy imperii [Central Asia in the Russian Empire]. Ed. Abashin S.N., Arapov D.Yu., Bekmahanova N.E. – Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 2008. – 464 p. [in Russian].
26. Mukanova G.K., Akhmetzhanova A.T. Protest publications of the Kazakh intellectuals about the District administration of the Steppe regions. The turn of the XIX-XX centuries. *Asian Journal “Steppe Panorama”*. – 2025. – Vol. 12. – № 2. – Pp. 501–515. DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_501-515. [in Russian].
27. Shylmambetov S., Saparov B. Some Problems of the Study of the Regional Jadid Movement in Kazakhstan in the Context of the Structure of National Identity. *Bilig*. – 2023. – №104. – Pp. 179-205.
28. Batyrebekkyzy G., Shylmambetov S., Idrisova A. *Qazaqstanda XX g’asyr basyndaǵy zhädittishilik baǵytyn äleumettik-sayasi belsendiligi* [Social-Political Activity of the Jadid Movement in Kazakhstan at the Beginning of the 20th Century]. *Edu.e-history.kz*. – 2024.– Vol. 11. – № 4. – Pp. 840-853. DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_840-853 [in Kazakh].
29. Arapov D., Kotyukova T. *Arkhnivnye materialy Ministerstva vnutrennikh del Rossiyskoy imperii o musulmanskom dvizhenii nachala XX veka* [Archival Materials of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Empire on the Muslim Movement at the Beginning of the 20th Century]. *Vestnik Instituta Kennana v Rossii*. – 2004. – № 6. – Pp. 57-71. [in Russian].
30. Kaganovich A. *Nekotorye problemy tsarskoy kolonizatsii Turkestana* [Some Problems of the Tsarist Colonization of Turkestan]. *Tsentral'naya Aziya*. – 1997. – № 5(11). –Pp. 117-120. [in Russian].
31. Kozybaev M.K. *Qazaqstan na rubezhe vekov: razmyshleniya i poiski*. Kn. 1 [Kazakhstan at the Turn of the Century: Reflections and Searches]. – Almaty: Gylym, 2000. – 220 p. [in Russian].
32. Iskhakov S.M. *Mustafa Chokaev. Revolyutsiya v Turkestane. Fevral'skaya epokha* [Mustafa Chokaev. Revolution in Turkestan. February Epoch]. *Voprosy istorii*. – 2001. – № 2. – Pp. 7–26. [in Russian].
33. Jurtbai T. *Türkistan zhúmhuriati jáne «Alashorda» úkimetiniń ústanımı* [The Turkistan Republic and the Policy of the Alashorda Government]. <https://turkystan.kz/article/1891-t-rkistan-zh-mh-riyaty-zh-ne-alashorda-kimetini-stanymy>, 2015. (accessed: 10 April 2026) [in Kazakh].
34. Kotyukova T.V. *Okraina na osobom polozhenii: Turkestan v predverii dramy* [Frontier in a Special Position: Turkestan Before the Drama]. – Moscow: Nauchn.-politich. kniga, 2016. – 391 s. [in Russian].
35. Bennigsen A., Wimbush S. *Alexandre, Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Strategy for the Colonial World*. 2019. (accessed: 10 April 2026) <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/M/bo22434660.html>
36. Zimanov S.Z., Idrisov K.Z. *Obshchestvenno-politicheskie vzglyady Mukhamedzhana Seralina* [Social-Political Views of Mukhamedzhan Seralin]. – Alma-Ata: Nauka AN KazSSR, 1989. – 165 p. [in Russian].

37. Hasavnekh A. Gayaz Iskhaki v emigratsii: Ierusalimskaya rech' tatarskogo politika na musul'manskom kongresse [Gayaz Iskhaki in Emigration: Jerusalem Speech of the Tatar Politician at the Muslim Congress]. <https://realnoevremya.ru/articles/52075>, 2017. (accessed: 15 March 2026) [in Russian].

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Мәшімбаев С.М. Патшалық Ресейдің Қазақстандағы мемлекеттік басқару мекемелерінің тарихы. Алматы: «Қазақ университеті», 2000. – 324 б.
2. Институт волостных в системе управления Казахской степью (XIX – начало XX вв.): монография в документах / отв. ред. Г.С. Султангалиева, сост.: Г.С. Султангалиева, Т.Т. Далаева, Б.У. Маликов, У. Тулешова. – Алматы: «Қазақ университеті», 2018. – 396 с.
3. Абашиев С.Н. Империя и местное самоуправление: идеология реформ в русском Туркестане в конце XIX – начале XX вв. Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности. – М., 2001. <https://mytashkent.uz/2014/01/29/imperiya-i-mestnoe-samoupravlenie/> (дата обращения: 28 марта 2026)
4. Қойгелдиев М. Қазақ Елі: Ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX ғ. – XXI ғ. басы). – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС, «Дәстүр», 2014. – 430 б.
5. ЦГА РК (Центральный государственный архив Республики Казахстан). Фонд 94. Опись 1. Дело 2740.
6. Мухамметдинов Р.Ф. Зарождение и развитие тюркизма. – Казань: Заман, 1996. – 272 с.
7. Лемерсье-Келькеже Ш. Мусульманские национальные меньшинства в период революции и гражданской войны. Советские национальности в стратегической перспективе. – М.: Прогресс, 1986. – С. 71-94.
8. Мартин Т. Империя позитивного действия: Советский Союз как высшая форма империализма? Ab Imperio, Theory and History of Nationalism and Empire in the Post-Soviet Space. – Казань, 2002. – № 2. – С. 55–87.
9. Кэмпбелл (Воробьева) Е.И. «Единая и неделимая Россия» и «Инородческий вопрос» в имперской идеологии самодержавия. Пространство власти: Исторический опыт России и вызовы современности. – М., 2001. – С. 204–215.
10. Кэмпбелл (Воробьева) Е.И. Мусульманский вопрос в России: История обсуждения проблемы. Исторические записки. – № 4 (122). – М., 2001. – С. 132-157.
11. ЦГА РК. Фонд 461. Опись 1. Дело 1172.
12. Лысенко Л.М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской Империи (XVIII – начало XX в.). – М.: МПГУ, 2001. – 358 с.
13. Остафьев В.А. Колонизация степных областей в связи с вопросом о кочевом хозяйстве. – Омск: Тип. Окр. штаба, 1895. – 62 с.
14. Садвокасова З.Т. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (II половина XIX – начало XX веков). – Алматы: Қазақ университет, 2005. – 277 с.
15. Нурмагомбетова Р.К. Движение Алаш и Алаш-Орда. Историография проблемы 1920–1990-е годы XX века. – Алматы: Институт истории и этнологии МОН РК, 2003. – 153 с.
16. Sabol S. Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness. Palgrave Macmillan, 2003. – 243 p.
17. Кендирбаева Г. “We are children of Alas...” The Kazakh intelligentsia at the beginning of the 20th century in search of national identity and prospects of the cultural survival of the Kazakh people. Centr. Asian survey. – Oxford, 1999. – Vol. 18 – №. 1. – Pp. 5–36.
18. Zholseitova M.A., Sembieva Sh.R. Some aspects of the activities of the Kazakh intelligentsia in the Jadid movement in Kazakhstan (late 19th – early 20th centuries) // Bulletin of history. – 2021. – № 1 (100). – Pp. 28-38. <https://doi.org/10.26577/JH.2021.v100.i1.04>

19. Бессмертная О.Ю. Только ли маргиналии? Три эпизода с «мусульманским русским языком» в поздней Российской империи // *Islamology*. – 2017. – Т. 7. – № 1. – С. 139-179.
20. Лор Э. Русский национализм и Российская империя: кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны. – М.: Нов. лит. обозрение, 2012. – 304 с.
21. Нуртазина Н.Д. Изучение религиозных персоналий в истории Казахстана // *Edu.e-history.kz*. – 2017. – № 4 (12). – С. 136-139.
<https://ajspiie.com/index.php/history/article/view/687/323>
22. Миллер А. История понятия нация в России. «Понятия о России»: к исторической семантике имперского периода. – М.: Нов. лит. обозрение, 2012. – Т. 2. – С. 7–49.
23. Есмағамбетов К.Л. Әлем таныған тұлға: Мұстафа Шоқайдың дүниетанымы және қайраткерлік болмысы. – Алматы: Дайк-пресс, 2008. – 504 б.
24. Жылқыбайұлы Ж. «Айқап» журналының қоғамдық-саяси қызметі және әдебиет мәселелері. <https://e-history.kz/kz/news/show/340208>, 2024. (дата обращения: 12 апреля 2026)
25. Центральная Азия в составе Российской империи. Отв. ред. С.Н. Абашинов, Д.Ю. Арапов, Н.Е. Бекмаханова. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 464 с.
26. Mukanova G.K., Akhmetzhanova A.T. Protest publications of the Kazakh intellectuals about the District administration of the Steppe regions. The turn of the XIX–XX centuries // *Asian Journal “Steppe Panorama”*. – 2025. – Vol. 12. – No. 2. – Pp. 501–515. DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_2_501-515
27. Shylmambetov S., Saparov B. Some Problems of the Study of the Regional Jadid Movement in Kazakhstan in the Context of the Structure of National Identity. – *Bilig*, 2023. – №104. – Pp. 179-205. <https://doi.org/10.12995/bilig.10407>
28. Батырбекқызы Г., Шылмамбетов С., Идрисова А. Қазақстанда XX ғасыр басындағы жәдитшілік бағыттың әлеуметтік-саяси белсенділігі // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. – 2024. – Т. 11. – No 4. – 840-853 бб. DOI: 10.51943/2710-3994_2024_11_4_840-853
29. Арапов Д., Котюкова Т. Архивные материалы Министерства внутренних дел Российской империи о мусульманском движении начала XX века // *Вестник Института Кеннана в России*. – Вып. 6. – 2004. – С. 57–71.
30. Каганович А. Некоторые проблемы царской колонизации Туркестана // *Центральная Азия*. – 1997. – № 5(11). – С. 117-120.
31. Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. Кн. 1. – Алматы: Ғылым, 2000. – 220 с.
32. Исхаков С.М. Мустафа Чокаев. Революция в Туркестане. Февральская эпоха // *Вопросы истории*. – 2001. – № 2. – С. 7-26.
33. Жұртбай Т. Түркістан жұмхурияты және «Алашорда» үкіметінің ұстанымы. <https://turkystan.kz/article/1891-t-rkistan-zh-mh-riyaty-zh-ne-alashorda-kimetini-stanymy> , 2015. (дата обращения: 10 апреля 2026)
34. Котюкова Т.В. Окраина на особом положении: Туркестан в преддверии драмы. – М.: Науч.-политич. книга, 2016. – 391 с.
35. Bennigsen A., Wimbush S. Alexandre, Muslim National Communism in the Soviet Union. A Revolutionary Strategy for the Colonial World. (дата обращения: 10 апреля 2026) <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/M/bo22434660.html>, 2019.
36. Зиманов С.З., Идрисов К.З. Общественно-политические взгляды Мухамеджана Сералина. – Алма-Ата: Наука АН КазССР, 1989. – 165 с.
37. Хасавнех А. Гаяз Исхаки в эмиграции: иерусалимская речь татарского политика на мусульманском конгрессе. <https://realnoevremya.ru/articles/52075>, 2017. (дата обращения: 15 марта 2026).

FTAXP/ МРНТИ / IRSTI: 03.20

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 930:94 (574)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.003>

А.Т. Бексеитова¹, А.Б. Еламанова^{*2}, А.С. Сарсамбекова³

¹ кандидат исторических наук, профессор, КУ им.Ш. Уалиханова, Казахстан, Кокшетау

e-mail: Akbotabekseitova151@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0987-7234>

^{*2} магистр истории, PhD-докторант, КУ им. Ш. Уалиханова, Казахстан, Кокшетау,

e-mail: bilyalova_alina@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0003-5480-26>

³ кандидат исторических наук, ассоциированный профессор,

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

e-mail: sarsambekova@Yandex.com

<https://orcid.org/0000-0001-9277-9493>

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА В XIX–XX вв.

Аннотация

В статье рассматриваются основные тенденции социально-экономического развития Северного Казахстана в XIX–XX вв. Целью исследования является комплексный анализ процессов модернизации хозяйства, миграции и изменений этносоциальной структуры региона за два столетия. Задачи работы включают выявление ключевых этапов перехода от традиционного кочевого уклада к оседлому земледелию, рассмотрение роли переселенческих движений и аграрных реформ, а также оценку последствий индустриализации и советской политики для социальной структуры. Актуальность работы обусловлена необходимостью системного осмысления исторического опыта региона в условиях современных экономических и этнодемографических вызовов, а также потребностью использовать эти знания для прогнозирования дальнейшего развития. Обзор научных исследований последних лет позволяют взглянуть на указанные тенденции в контексте современной научной дискуссии, учитывая достижения отечественной и зарубежной историографии, архивные источники и новейшие подходы к анализу источников. В исследовании применялись общенаучные и специальные исторические методы (историко-генетический, сравнительно-исторический, конкретно-исторический, логико-статистический) на основе принципов историзма, объективности и системности для анализа социально-экономических процессов Северного Казахстана XIX–XX вв. Источниками послужили научные публикации и архивные материалы Государственного архива Акмолинской области. В качестве результатов выделены трансформация хозяйственной системы, значительное изменение демографического и этнического состава, формирование регионального аграрно-индустриального центра и последствия модернизации для общественной и экономической жизни Северного Казахстана.

Ключевые слова: экономика, этнос, миграция, индустриализация, земельные реформы, аграрная политика, трансформация общества.

А.Т. Бексеитова^{id1}, А.Б. Еламанова^{id*2}, А.С. Сарсамбекова^{id3}

¹тарих ғылымдарының кандидаты, профессор,

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Қазақстан, Көкшетау

e-mail: Akbotabekseitova151@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0987-7234>

^{*2}тарих магистрі, PhD-докторанты,

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Қазақстан, Көкшетау

e-mail: bilyalova_alina@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0003-5480-26>

³тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана

e-mail: sarsambekova@Yandex.com

<https://orcid.org/0000-0001-9277-9493>

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХІХ–ХХ ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Аңдатпа

Мақалада ХІХ–ХХ ғасырлардағы Солтүстік Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі үрдістері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – аймақ шаруашылығының модернизациялану, көші-қон үдерістері мен этносоциалдық құрылымының өзгерістерін кешенді талдау. Мақаланың міндеттері дәстүрлі көшпелі өмір салтынан отырықшы егіншілікке көшу кезеңдерін анықтау, қоныс аудару қозғалыстары мен аграрлық реформалардың рөлін ашу, сондай-ақ индустрияландыру мен кеңестік саясаттың әлеуметтік құрылымға әсерін бағалаудан тұрады. Тақырыптың өзектілігі қазіргі экономикалық және этнодемографиялық жағдайлардағы аймақтың тарихи тәжірибесін жүйелі түрде зерделеу қажеттілігімен айқындалады. Соңғы жылдардағы ғылыми зерттеулерге шолу осы үрдістерді қазіргі ғылыми талқылау аясында, отандық және шетелдік тарихнаманың жетістіктерін, архивтік деректер мен дереккөздерді талдаудың жаңа тәсілдерін ескере отырып қарастыруға мүмкіндік береді. Зерттеуде ХІХ–ХХ ғасырлардағы Солтүстік Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық процестерін талдау үшін жалпы ғылыми және арнайы тарихи әдістер (тарихи-генетикалық, салыстырмалы-тарихи, нақты-тарихи, логикалық-статистикалық) қолданылды, олардың негізі тарихилық, объективтілік және жүйелілік қағидалары болды. Материалдары ретінде таңдалған тақырып бойынша ғылыми басылымдар мен Ақмола облысы Мемлекеттік мұрағатының мұрағаттық материалдары пайдаланылды. Зерттеу нәтижелері шаруашылық жүйесінің трансформациясын, демографиялық және этникалық құрамның айтарлықтай өзгеруін, аграрлы-индустриялық аймақтық орталықтың қалыптасуын және Солтүстік Қазақстан қоғамы мен экономикасының дамуына модернизацияның әсерін көрсетті.

Кілт сөздер: экономика, этнос, миграция, индустрияландыру, жер реформалары, аграрлық саясат, қоғамның трансформациясы.

A.T. Bekseitova¹, A.B. Yelamanova², A.S. Sarsambekova³

¹Candidate of Historical Sciences, Professor,
Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kazakhstan, Kokshetau
e-mail: Akbotabekseitova151@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0987-7234>

²*Master's Degree in History, PhD-student,
Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kazakhstan, Kokshetau
e-mail: bilyalova_alina@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0003-5480-26>

³Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana
e-mail: sarsambekova@Yandex.com
<https://orcid.org/0000-0001-9277-9493>

MAIN TRENDS OF SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF NORTHERN KAZAKHSTAN IN THE 19th–20th CENTURIES

Abstract

The article examines the main trends in the socio-economic development of Northern Kazakhstan in the 19th–20th centuries. The purpose of the study is to provide a comprehensive analysis of the processes of economic modernization, migration, and changes in the ethnosocial structure of the region over two centuries. The research tasks include identifying the key stages in the transition from a traditional nomadic lifestyle to sedentary agriculture, analyzing the role of resettlement movements and agrarian reforms, and assessing the impact of industrialization and Soviet policy on the social structure. The relevance of the work is determined by the need for a systematic understanding of the region's historical experience in the context of modern economic and ethnodemographic challenges, as well as the importance of using this knowledge for forecasting future development. A review of recent research allows us to look at these trends in the context of modern scientific discussions, considering the achievements of Russian and foreign historiography, archival sources, and the latest approaches to source analysis. The study employed general scientific and special historical methods (historical-genetic, comparative-historical, concrete-historical, logical-statistical) based on the principles of historicism, objectivity, and systematicity to analyze the socio-economic processes of Northern Kazakhstan in the 19th–20th centuries. Research materials included scientific publications on the topic and archival materials from the State Archive of Akmola Region. The results highlight the transformation of the economic system, significant changes in demographic and ethnic composition, the formation of a regional agro-industrial center, and the consequences of modernization for the social and economic life of Northern Kazakhstan.

Keywords: economy, ethnos, migration, industrialization, land reforms, agrarian policy, transformation of society.

Введение

Социально-экономическое развитие Северного Казахстана в XIX–XX вв. занимает особое место в истории региона и всей страны. Этот период ознаменовался масштабными трансформациями в хозяйственной деятельности, демографических процессах, системе расселения и структуре общества. В рассматриваемый период произошли значительные изменения: от традиционного кочевого скотоводства и полукочевнического уклада к интенсивному освоению земледелия, формированию новых городских и сельских центров, а позднее — к индустриализации, коллективизации и урбанизации.

Целью исследования является комплексное изучение основных тенденций социально-экономического развития Северного Казахстана в XIX–XX вв. с выявлением характерных

процессов модернизации, миграции, изменения в хозяйственной и этносоциальной структуре региона. В соответствии с данной целью поставлены следующие задачи в рамках настоящей статьи:

- 1) описать ключевые этапы хозяйственных преобразований, переход от кочевого и полукочевнического уклада к земледелию и индустриализации;
- 2) проанализировать влияние переселенческих политик, аграрных реформ, коллективизации и индустриализации на демографию и этнический состав;
- 3) оценить социальные последствия этих процессов для регионального общества и межэтнических отношений.

Объектом исследования является социально-экономическое развитие Северного Казахстана как историко-региональная система, включающая хозяйственные, демографические, этносоциальные и политические процессы XIX–XX вв. Предметом выступают конкретные механизмы и направления трансформации экономической, социальной и этнодемографической структуры Северного Казахстана в период аграрных реформ, переселенческой политики, коллективизации и индустриализации.

Динамика экономических и этнополитических процессов в регионе была связана как с внутренними факторами — миграцией, адаптацией населения, сменой типичных форм хозяйства, — так и с внешними влияниями, среди которых особое значение имели политика Российской империи, а затем советской власти. Массовые переселения русских, украинских и других крестьян в рамках аграрных реформ конца XIX — начала XX вв., преобразования административного устройства, активное строительство транспортной и производственной инфраструктуры сформировали особую модель социального развития Северного Казахстана [1].

Актуальность темы обусловлена необходимостью всестороннего анализа хозяйственных и этносоциальных изменений для понимания исторических закономерностей развития северного региона. Научная новизна статьи состоит в комплексном подходе к анализу, опоре на современные архивные, статистические и нарративные источники, а также применении новых методологических стратегий — историко-генетического и сравнительно-исторического методов. Теоретическая значимость заключается в уточнении механизмов трансформации региональных систем хозяйства и общества под воздействием внутренних и внешних факторов, формировании новых научных подходов к изучению модернизации и этнокультурных изменений в периферийных регионах. Практическая значимость работы состоит в возможности использовать полученные выводы для разработки региональных программ социально-экономического развития, этнополитики, миграционного регулирования и образовательных курсов по региональной истории Казахстана.

Материалы и методы

В исследовании использовались общенаучные и специальные исторические методы, направленные на комплексный анализ социально-экономических процессов Северного Казахстана XIX–XX вв. Основу методологии составили принципы историзма, объективности и системности, позволившие рассматривать события в их развитии и взаимосвязи.

В работе применялись историко-генетический и сравнительно-исторический методы для выявления динамики хозяйственных и демографических изменений. Историко-генетический метод заключается в поэтапном изучении возникновения и развития исторических явлений с целью выявления причинных связей и закономерностей их изменений. С его помощью становится возможным раскрытие свойств, функций и трансформаций объекта в процессе его исторического движения, что позволяет максимально приблизиться к реконструкции реальной истории изучаемого явления. При применении данного метода исследование движется от конкретных фактов к общим закономерностям, сочетая описательный и аналитико-индуктивный подходы.

Историко-генетический метод помогает установить последовательность событий, оценить их влияние на общество и определить эволюцию социально-экономических процессов в контексте времени. Конкретно-исторический подход использовался при анализе научной

литературы и статистических данных. Метод логико-статистического анализа позволил обобщить количественные сведения, а сравнительный анализ дал возможность сопоставить развитие северных регионов с другими частями Казахстана.

Такой методологический подход обеспечил объективное и комплексное рассмотрение ключевых тенденций модернизации, индустриализации и социальной трансформации региона.

В качестве материала исследования были использованы научные публикации по выбранной теме, архивные материалы КГУ «Государственный архив Акмолинской области» Управления культуры, архивов и документации Акмолинской области.

Результаты

В XIX–XX вв. на хозяйственно-экономическое состояние Казахстана, в том числе Северного региона, существенное влияние оказали ряд политических мероприятий того времени, повлекшие за собой ряд изменений в направлениях и сферах жизни, среди них земельные реформы, индустриализация, миграция, межэтнические взаимоотношения и др. Все это было отголосками проводимой с начала XVIII в. до конца XIX в. имперской стратегии институциональной интеграции казахских территории в имперские структуры, что предусматривало постепенное административное подчинение и экономическое освоение наших земель с вытеснением традиционных форм хозяйства, а именно скотоводства.

Ведение кочевого скотоводства было традиционным образом жизни и глубокой философией кочевников и оказывало влияние на материальную культуру, национально-духовные ценности, этнокультурные стереотипы, на менталитет и психологию казахского народа, а также на его взаимоотношения с соседними этносами. В дореволюционный период принято было рассуждать о будущем Великой степи и намерено высказывалось мнение, что кочевое скотоводство демонстрирует отсталость народа, а земледелие, наоборот, является более развитой хозяйственной формой, которая восхвалялась в литературе [1, с. 135].

Кроме этого были и те, кто предлагал альтернативные пути поднятия экономики с учетом местных реалий и природных условий, к примеру, экономисты К.А. Чувелев, М.Г. Сириус, С.П. Швецов, Г.Ф. Прокопович, П.Г. Амосов, Е.А. Полочанский и другие указывали на необходимость соблюдения эволюционного пути развития, т.е. предлагали постепенно переходить от кочевого скотоводства к оседлому образу жизни с учетом климатических условий Казахстана, подчеркивая при этом, что скотоводство может быть базовой формой национальной экономики. Они считали, что животноводство — наиболее целесообразная и перспективная отрасль для Казахстана, так как масштабное земледелие здесь экономически невыгодно и возможно только в ограниченных регионах. К примеру, М.Г. Сириус отмечал, что животноводство должно оставаться ведущей сферой народного хозяйства Казахстана в виду того, что значительная часть территории страны не подходит для ведения земледелия либо экономически невыгодна. Если для эффективного выращивания сельскохозяйственных культур нужно, чтобы годовое количество осадков было не менее 300 миллиметров, то для скотоводства требуется гораздо меньше, следовательно и вложений нужно минимально по сравнению с растениеводством. Соответственно, значительно сокращаются расходы на рабочую силу и нет зависимости от обилия осадков. Здесь только необходим естественный запас кормов и минимальный трудовой ресурс. Кроме того, М.Г. Сириус считал, что данные о плодородии казахстанских почв и площади пахотных земель во многом преувеличены. Улучшение скотоводства связывалось с селекцией пород и научным подходом к использованию пастбищ. Следовало развивать хозяйство, учитывая специфику климата и природных условий, а не опираться на шаблонные представления. Г.Ф. Прокопович и С.П. Шевцов подчеркивали важность сохранения традиционных умений населения и постепенной эволюции отрасли [1, с. 192].

Проводимые во второй половине XIX в. программы земельного переселения и аграрного освоения стали фундаментальной основой этнополитических процессов, определивших специфику этнического и демографического развития региона. Колонизация, изменения форм землепользования, а также развитие торговли и промышленности предопределяли характер межэтнических отношений, способствовали формированию политических и экономических

институтов и изменяли структуру регионального общества, – все эти вопросы освещали в своих исследованиях на рубеже XIX–XX вв. ученые С.Б. Броневский, А.И. Левшин, И.Г. Андреев, М.Х. Асылбеков, Н.Е. Бекмаханова, Е.Бешаханов, В.И. Петров, Н.С. Муқанов, В.В. Востров, Ж.К. Касымбаев, М.Н. Алдабергенов и др.

Частью широкой советской аграрной модернизации, связанной с коллективизацией и ликвидацией байства – крупных скотоводческих хозяйств – стала политика насильственного перевода кочевых и полукочевых казахов Северного Казахстана к оседлому образу жизни в 1930-е годы, что коренным образом изменило экономику и структуру традиционного общества и способствовало резким изменениям в социальной и экономической структуре региона, в том числе вызвало кризис, массовый голод (вспомним период «ашаршылық»), миграции и сопротивление. Кроме этого, появились большие трудности из-за недостатка ресурсов, неподготовленности местных кадров и управленческой неэффективности [2, с. 18].

Как показывают архивные данные 1922 года, в зависимости от плотности расселения хозяйств, которые имели посевы свыше одной десятины в структуре земледельческого населения, оседлое население по ряду уездов Северного Казахстана составило: в Акмолинском 72,89%, Атбасарском 60,98%, Кокчетавском 46,27%, Челябинском 32,16% и Петропавловском 50,47%, что указывает на социально-экономическое положение региона, и аграрных хозяйств. Отмечается, что в 1920 году численность оседлого населения составляла 696 156 человек, кочевого — 425 404 человека, всего — 1 121 560 человек. К 1922 году эти показатели снизились до 554 597 человек (оседлое) и 378 638 человек (кочевое), всего — 987 235 человек. Городское население составило 59 024 человека, что свидетельствует о незначительном удельном весе городских жителей по сравнению с большинством сельского и кочевого населения региона. Снижение численности за два года составило: оседлого населения — 141 559 человек (уменьшение на 20,3%), кочевого — 52 766 человек (12,4%), всего — 194 325 человек (17,4%). Эти данные отражают крупномасштабные процессы изменения популяции начала 1920-х годов, которые были вызваны последствиями гражданской войны, голода 1921–1922 годов, миграцией, эпидемиями и социально-экономической дезорганизацией региона [3].

Так, в ходе реализации коллективизации страна пережила страшный голод (1931–1933 гг.), в результате погибло почти 2 миллиона казахов и более двухсот тысяч представителей других национальностей. Сократилось количество скота на десятки миллионов голов, а больше сотни тысяч людей были вынуждены покинуть родные земли, чтобы выжить и избежать преследований. Многие семьи мигрировали в Китай, Ирак, Монголию, Афганистан и др., в 1930-1931 гг. под предлогом раскулачивания свыше 6800 человек было выдворено за пределы республики в другие регионы советского союза. В результате этого численность казахского народа сократилась вдвое. Значительный ущерб был нанесён и животноводству: с 1928 по 1932 годы поголовье крупного рогатого скота снизилось с 6,5 миллионов до 965 тысяч голов, овец — с 18,6 до 1,4 миллионов, лошадей — с 3,6 до 416 тысяч, верблюдов — с 1,4 до 63 тысяч [4, с. 202].

Местные активные коммунисты пытались оказывать значительное сопротивление, однако, секретарь Казахстанского крайкома Ф.И. Голощекин начал открытую борьбу с партийными лидерами, не разделявшими его подходы. Уже в 1926 году С.Садуакасов, С. Кожанов и их сторонники подверглись критике за «уклон национализма», а такие личности, как С.Сейфуллин, М.Мырзағалиев, Н.Нурмаков, С.Мендешов и другие подвергались преследованию. Большинство из них вынужденно покинули республику, а Ж.Султанов, С.Садуакасов и Ж.Мынбаев были сняты со своих постов. В конце 1928 года началась волна арестов, в том числе в отношении известных представителей казахской интеллигенции: А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Жумабаев, позже М.Тынышбаев, Ж.Досмухамедов, Х.Досмухамедов и другие были взяты под стражу. После устранения оппозиции началась реализация так называемого «опыта Малой Октябрьской революции». В 1926–1927 годах была проведена масштабная перераспределительная кампания по изъятию пастбищных и посевных площадей: 1 360 тысяч десятин сенокосных и 1 250 тысяч десятин пашни было конфисковано у зажиточных хозяйств и передано беднейшим и средняцким слоям. Однако отсутствие

необходимых ресурсов и инвентаря у получателей существенно снижало эффект этих реформ: в большинстве случаев земли быстро возвращались прежним владельцам [1, с. 194].

В рамках аграрной политики под ложными лозунгами о свободе и равенстве территория Казахстана стала местом массовых ссылок разных народов, помимо этого активно стимулировались переселения русских и украинских крестьян из внутренних губерний России и Украины в степные районы Северного Казахстана, приведем некоторые статистические данные.

По данным Ассамблеи народа Казахстана, во второй половине XIX — начале XX века в Казахстан переселилось около 1,6 миллиона человек, из которых основную массу составляли русские и украинские крестьяне [5]. В XIX веке на казахские земли также переселились около 45 тысяч уйгуров и 5 тысяч дунган из Кульджи в Семиречье [6].

По данным Первой переписи населения 1897 года, в Степном крае (в него входили в то время несколько областей: Акмолинская, Семипалатинская, Тургайская, Уральская, позже — Омская) русские переселенцы составляли 20% населения, казахи — 77%, а представители других народов — 3%, в то время, когда в Туркестанском регионе количество переселенцев составило 3,7%, местных жителей («коренное инородческое население») — 94,4%, других народов («прочее пришлое») — 1,9%. В целом по территории Казахстана на конец XIX века доля русских переселенцев составляла 11,9%, казахов — 85,7%, а остальных национальностей — 2,4%. Эти цифры показывают, что основная часть поселенцев находится в степной зоне, численность которой достигла пятой части населения, т.е. 20%. По этническому составу выделялись три основные группы: казахи (до 78%), русские до 13%, украинцы до 2%. Так, к примеру, в Уральской и Акмолинской областях количество русских составляло 25% от общего населения [7, с. 13].

В Северном Казахстане (тогда — Акмолинская область и соседние регионы) на момент переписи 1987 г. проживали: 51 103 человека украинской национальности только в Акмолинской области, всего по северному региону — свыше 86 700 украинцев в Казахстане на конец XIX века. Быстрый рост численности зафиксирован к 1917 году — количество переселенцев (русских и украинцев) в Казахстане выросло до примерно 700 тысяч только украинцев, что способствовало в дальнейшем созданию украинской диаспоры [8, с. 711].

Численность переселенцев заметно возросла после проведения аграрной реформы Столыпина (1906–1917), когда за счет новых государственных программ миграции общий поток усилился: исторические исследования называют «массированные» поселения, например, до 58% всего пришлого населения составляли великороссы (русские), до 36% — «малороссы» (украинцы) по переселенческим партиям Акмолинской области [9, с. 21].

В этот период в Казахстан мигрировали крестьяне из Украины, Белоруссии, Польши и Болгарии. К началу Первой мировой войны в регионе проживало около 60 этнических групп. В период индустриализации миграция усилилась, и русские стали преобладающим населением [10].

По некоторым данным, в период с 1931 по 1940 гг. в рамках программы индустриализации для строительства стратегических объектов требовалась рабочая сила, в результате в Казахстан было переселено свыше 559 тысяч человек, среди них были крестьяне, ставшие жертвами коллективизации, а это влияло отрицательно на производительность и дисциплину. Кроме этого, была направлена особая группа — «спецпереселенцы», т. е. раскулаченные крестьяне. Так, к примеру, в 1931 году в Караганду принудительно 70 тысяч человек было размещено в 25 посёлках, которые фактически считались лагерями. Покидать поселения было запрещено, устанавливалась норма хлеба: 600 граммов в день на одного работающего и 300 граммов на иждивенца, в результате из-за голода и различных болезней повысилась смертность. Всего в Казахстан было переселено свыше 189 тысяч кулаков и 360 тысяч спецпереселенцев. Следовательно, голод, переселения и репрессии способствовали демографическим, социально-культурным изменениям Казахстана [1, с. 197–198].

Таким образом, в XIX веке и на рубеже XX века в степные районы, особенно Северного Казахстана, переселено свыше полтора миллиона человек, включая русских и украинских крестьян, что коренным образом изменило демографическую и этническую карту региона. Все это способствовало сокращению земель, находящихся в ведении казахских родов, что вынуждало многие кочевые хозяйства переходить к оседлости либо полукочевому земледелию.

Как отмечал М.Н. Алдабергенов, характерной чертой процесса аграрной политики и освоения Северного Казахстана в XIX в. было то, что межэтнические отношения казахов с многонациональным российским населением гораздо раньше начали развиваться среди представителей Орта жүз (Средний жуз), кочевавших в северных, северо-восточных районах Казахстана, нежели с южными. В результате этого в северном регионе первыми начали появляться новые формы хозяйственно-экономических, торговых взаимосвязей, намного интенсивнее происходило оседание и отходничество, без учета культурных и экологических особенностей кочевого народа. Именно в северном регионе, примыкавшем к Сибирской окраине России, более рельефно развивалось земледелие, велось промышленное освоение и заселение территории [11, с. 9].

Последствия оседлости были неоднозначны: одновременно с нарушением традиционного уклада и социальной катастрофой происходило и формирование новых форм хозяйства и общественных отношений. В отдельные годы тысячи хозяйств переселялись в стационарные поселки, где сразу создавались колхозы-гиганты. Однако инфраструктура, жилищные условия и наличие ресурсов были остро недостаточны — в результате поселения часто оказывались не приспособлены для жизни, а скот массово гиб в огороженных степных стадах. Например, к 1933 году в Казахстане осталось лишь около 4,5 млн. голов скота от довоенных 40,5 млн., что нарушило основной способ выживания казахских скотоводов. Подобные преобразования спровоцировали острейший кризис: катастрофическую убыль скота, массовый голод и откочёвки населения как внутри страны, так и за её пределы — в соседние советские республики и Китай. За годы реформ республика потеряла по разным оценкам до 40% казахского населения, а местами происходили волнения и сопротивление новым порядкам [12, с. 58]. Целые родовые семьи были вынуждены бежать на север в начале 1930-х годов, чтобы спастись от надвигающегося голода и репрессий.

Этническая целостность казахского общества в советский период подверглась значительной трансформации под воздействием идеологического и социального переустройства. Вместо традиционной общинной структуры происходило дробление по классовому принципу, в результате чего формировались новые социальные категории, не свойственные историческому укладу казахов. В общественное сознание вводились установки марксистского происхождения — классовый подход при анализе социальных процессов, утверждение ведущей роли рабочего класса, а также противопоставление крестьянства и интеллигенции, что ослабляло внутренние механизмы этнической консолидации. Государственная культурная политика и реформы в сфере искусства усиливали отдаление от национальной традиции. На первый план выдвигались западноевропейские формы художественного выражения — балет, симфоническая музыка, академическая живопись, театральные постановки. Доминировала установка на обновление, выраженная в идеологической формуле «национальная форма, социалистическое содержание», которая определяла культурное развитие республики и направление на «европеизацию» традиционной культуры. В результате этническая культура постепенно адаптировалась к европейским канонам, претерпев глубокую модернизацию и частичную утрату традиционных черт. Советская культурная политика явилась инструментом идеологического контроля и унификации сознания. При этом произошел глубокий разрыв с этническими-культурными традициями степного мира. Тем не менее, советская модернизация приобрела двойственный характер: с одной стороны, разрушала архаические формы национальной идентичности, с другой — способствовала образованию казахской гражданской нации и институционализации культурного наследия [1, с. 202].

Наряду с этим значительную роль играла государственная политика по изменению административно-территориального устройства, что приводило к увеличению числа городских центров, расширению сети транспортных коммуникаций, эволюции оборонно-административных структур, включающих крепости, участки укрепительных линий, пограничные заставы, маршруты передвижения воинских подразделений Российской империи, что способствовало милитаризации степного пространства, продвижению регулярных войск вглубь казахских земель и формированию военизированных форм управления. Это приводило к оттеснению

кочевого населения вглубь степной зоны и установлению контроля над стратегическими территориями, что затруднялось природными факторами — труднопроходимыми участками, скудными ресурсами районов, горными хребтами и речными долинами. В совокупности эти условия способствовали постепенному юридическому оформлению и укреплению границ Казахстана, отражая взаимодействие географических, военных и политических факторов в контексте имперской и советской эпох [1, с. 215].

Административно-территориальное устройство регионов и населённых пунктов во время колониальной политики Российской империи оказало влияние на топонимику Северного Казахстана и отразилось на прямой географической и социально-культурной карте региона. В результате переселенческой политики конца XIX — начала XX века традиционные казахские топонимы зачастую либо исчезали, либо были официально заменены на новые в процессе административного деления и закрепления новых земель за переселенцами. Стали появляться новые русскоязычные названия поселений, как «Георгиевка», «Покровка», «Николаевка», «Воскресеновка», «Петровка», «Каменка», «Андреевка», «Алексеевка», ставшие символом новой административной и этнокультурной реальности региона. Позже, независимый Казахстан начинает политику возрождения национального самосознания, одним из примеров является тот факт, что в 2007 году были проведены масштабные переименования сёл и сельских округов в Аккольском, Ерейментауском, Аршалынском, Целиноградском районах и районе Биржан сал, что отражает политику языковой и ономастической реформы. Так, сёла с русскими названиями были заменены на казахские (например, Приозерное → Жалгызкарагай, Лидиевка → Тастыадыр, Александровка → Жибек жолы). Эти изменения были реализованы на основании решений местных органов власти и областной комиссии по языковой политике и ономастике, что подчёркивает роль государственных институтов в процессе переименований. Следовательно, административные и языковые реформы влияют на топонимику региона, отражая более широкие процессы национальной идентификации и адаптации к современным требованиям управления [8, с. 712].

На рубеже XIX–XX веков города Северного Казахстана из административных пунктов постепенно превратились в центры социальной и политической активности. Развивается торговля, развивается городская среда и формируется гражданская инициатива с вовлечением населения окраин в общероссийские общественно-политические процессы. В колониальных городах (Кустанай – ныне Костанай, Петропавловск, Акмолинск – ныне Астана) сформировалась национальная интеллигенция, ставшая новой политической силой. По ее инициативе созданы печатные издания, выступавшие как инструменты просвещения и выражения общественных интересов, например, газета «Казах», которая впоследствии стала официальным органом партии «Алаш». Эти шаги отражали стремление городской интеллигенции к самостоятельности и защите национальных прав с сохранением традиционного образа жизни общества в условиях системного кризиса империи. Политизация североказахстанских городов стала результатом постепенного формирования национального общественного движения и активности интеллигенции. Представители этого слоя, получившие русское и мусульманское образование, выполняли роль посредников между властью и обществом, создавали школы, библиотеки, газеты и становились организаторами общественной жизни. Их деятельность определила развитие политической культуры в городах. Стали появляться новые формы гражданской активности — чтение газет, участие в заседаниях дум, культурных мероприятиях, которые заменили открытые протесты и стали мирным выражением политического сознания местного населения. Возникновение печатных изданий («Степные отклики» в Костанайе, «Казах» в Оренбурге), сыграло важную роль в формировании общественного мнения и становлении партийных платформ. Так, пресса и общественные пространства стали ключевыми инструментами политической социализации населения региональных центров [13, с. 55].

В целях развития промышленности, с 1926 года началась индустриализация, согласно которой Казахстан рассматривался как сырьевой придаток. Развитие транспортных сообщений началось с проекта Туркестано-Сибирской железной дороги, завершившейся в 1931 г. Параллельно строились линии между Петропавловском и Кокшетау, Акмолой и Карагандой,

Илецком и Оралом. Несмотря на некоторые экономические достижения в ходе реализации программы индустриализации – роста промышленного и индустриального секторов, механизации производства – отмечался спад уровня жизни населения и рост инфляции, которая в 1934 г. составляла 180%. Вместо развития гражданских прав, политической культуры и свободы в стране царила диктаторская система с характерными признаками социального рабства, доминирование марксистско-ленинской идеологии, что сопровождалось контролем духовной сферы и традиционного уклада жизни казахов того времени. Позже историки будут называть этот период «модернизацией без гуманизма» [14, с. 105].

Помимо этого отмечается, что в процессе трансформации казахского общества, для которого характерен дух номадов, стала возникать частная собственность на пастбища в условиях колониальной политики Российской империи. На основе архивных материалов очевидно, что сокращение пастбищ из-за военных линий, казачьих поселений и крестьянской колонизации привело к изоляции земель (включая зимовки, колодцы и пастбища), что разрушило общинный уклад и ускорило социальную дифференциацию среди казахов — от биев и баев, присваивавших лучшие угодья, до зависимых скотоводов. Несмотря на официальную политику, объявлявшую казахские земли государственной собственностью (Устав 1822 г., Временные положения 1867–1868 гг., Степное положение 1891 г.), на практике формировалась фактическая частная аграрная собственность, подтвержденная этнографическими и историческими источниками [15, с. 131].

Обсуждение

Традиционные хозяйственные формы претерпевали трансформацию и адаптацию к новым условиям. Так, к примеру, основу казахской экономики в тот период составляло кочевое скотоводство, однако в условиях ограниченности пастбищ и роста конкуренции за ресурсы происходило постепенное внедрение земледелия и освоение новых промыслов. Переплетение различных хозяйственных укладов усиливало мобильность и интеграцию этнических групп, включая казахов, русских переселенцев, татар, украинцев и др. Активизация межэтнической торговли и совместных промышленных предприятий формировала новые социально-экономические связи внутри региона [9].

Возникновение городских центров (Петропавловск, Кокшетау, Костанай и др.) превращало Северный Казахстан в важный торгово-политический и административный узел. Эти города служили центрами притяжения для различных этнических групп, способствовали культурному обмену и распространяли рыночные и предпринимательские отношения на сельские территории. В XX веке регион становится одним из самых полиэтнических в Евразии, что обусловлено как волнами миграции, так и экономической интеграцией в составе российской, а затем советской экономики.

Хозяйственные изменения приводили к трансформации социальной структуры аула, появлению новых экономических и этнических элит, возрастанию роли городов и ослаблению традиционной родовой организации. Индустриализация первой половины XX века, развитие транспорта и массовая коллективизация еще более укрепили многонациональный характер региона, придав этнополитическим процессам Северного Казахстана более сложные, конфликтные, но и интегративные черты.

Заключение

В ходе изучения эмпирического материала определены ключевые этапы социально-экономических преобразований Северного Казахстана в XIX–XX вв.: переход от кочевого и полукочевого хозяйства к оседлому земледелию и чёрнозёмному земледелию; индустриализация и формирование новых городских центров. В работе отмечается роль переселенческих движений и аграрных реформ, массовой миграции русских и украинских крестьян, что существенно изменило этническую и демографическую структуру региона; рассмотрена специфика влияния советской политики: коллективизации, индустриализации и переселения народов, а также их последствия для традиционной экономики, социальной структуры и межэтнических отношений. Представленные количественные данные дают возможность наблюдать за

изменениями состава населения, хозяйств, динамикой скотоводства и земледелия, вследствие чего приходим к выводу, что социально-экономическая модернизация сопровождалась глубокими изменениями в общественной жизни, хозяйственном укладе, топонимике и этнополитических процессах, заложив основы современного развития северных регионов Казахстана.

В заключение можно отметить, что социально-экономическое развитие Северного Казахстана в XIX–XX вв. проходило под воздействием масштабных внутренних и внешних преобразований под влиянием имперской политики того времени. Ключевыми результатами этого процесса стали изменение хозяйственной структуры региона, переход от кочевого и полукочевого уклада к многопрофильному земледелию и индустриализации, а также формирование новой демографической и этносоциальной карты в ходе переселенческих и миграционных процессов. Советская модернизация внесла кардинальные сдвиги в экономическую и социальную жизнь: были построены новые города, промышленность и инфраструктура, значительная часть традиционного уклада была утрачена. Однако эти перемены сопровождались и острыми кризисами: массовым голодом, депопуляцией, изменением этнического баланса и сложными процессами социальной адаптации населения.

Анализ показывает, что в результате исторических трансформаций Северный Казахстан из региона традиционного хозяйства превратился в важный аграрно-индустриальный центр страны, что создало основу для дальнейшего экономического роста и формирования современной социальной структуры региона.

Исследования подобного рода способствуют популяризации ярких периодов казахстанской истории и переосмыслению, укрепляя патриотизм народа, интегрируя историю Казахстана в мировое историческое наследие, вызвав глобальное уважение и интерес к прошлому опыту [16, с. 760].

Список использованной литературы:

1. Қазақстан тарихы. Жогары оқу орындарына арналған оқулық / Е.А. Әбілдің жалпы редакциясымен. – Алматы: ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институты, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2022. – 352 б.
2. Бектасов Ш.Т., Утегенов М.З. Из истории оседания казахов Северного Казахстана в 1930-е годы: о чем свидетельствуют архивные документы? // Вестник КарГУ. Серия «История. Философия». 2025, 30, 2(118). – С. 17-28.
3. Сводка данных о населении, земледелии по Акмолинской губернии. Архивные материалы КГУ «Государственный архив Акмолинской области» Управления культуры. Ф. 1115, Оп. 15.
4. История Казахстана. Учебник для высших учебных заведений / Под общей ред. Е.А. Әбіл. – Алматы: Институт истории государства МНВО РК, Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК, 2022. – 352 с.
5. Ассамблея народа Казахстана. Этноссы Казахстана. [Эл. Ресурс:]. URL:<https://assembly.kz/ru/ethnos/ru/russkie/> (Дата обращения: 10.09.2025)
6. Maulen A.B., Karabayeva Z.M. Transformation of Kazakhs into demographic minority under soviet national policy. Abai Kazakh National Pedagogical University Bulletin. Series: Historical and socio-political sciences, 2022, Vol. 71, pp. 95-102. DOI:<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-5461.12>.
7. Имангалиева Г.Б., Джиеналиев Е.К., Раздыков С.З., Умиткалиев У.У. Адаптация этносов в Казахстане в ходе переселенческой политики царизма в XIX – начале XX века // Этнополитика, 3-4, 2022. – С. 8-26. <https://etnosayasad.kz/3-4-2022.pdf>
8. Байгабатова, Н., & Ишкалова Г. (2025). XIX–XX ғ. Басындағы Солтүстік Қазақстандағы жер қатынастарын зерттеуде архив материалдары дерек ретінде (ҚР ОМА құжаттары негізінде). Asian Journal "Steppe Panorama", 12(3), 709–726. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_3_709-726
9. Скопа В.А. Из истории переселенческой политики в степной край в конце XIX – начале XX века // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия: Гуманитарные науки №10, 2023. – С. 20-23. DOI 10.37882/2223-2982.2023.10.34
10. Украинцы в Казахстане: из истории переселений. Qazaqstan Tarihy [Эл. Ресурс:] URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/6186> (Дата обращения: 10.09.2025).

11. Алдабергенов М.Н. *Хозяйственное освоение Северного Казахстана в XIX веке: автореферат дис. ... кандидата исторических наук* : 07.00.02.- Алма-Ата, 1990.- 27 с.
12. Қуанбай О. Колониальная политика Российской империй в отношении казахов Западно-Сибирского генерал-губернаторства в архивных документах (II половина XIX) // *Отан тарихы: Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова*, №3, 2021. – С. 67-74. DOI 10.51943/1814-6961_2021_3_67
13. Султангазы Г. Ж. Политическое пространство городов Северного Казахстана на рубеже XIX-XX вв. // *Известия Алтайского государственного университета*, 2021, № 6(122). С. 51-55 DOI: 10.14258/izvasu (2021) 6-07. URL: <https://izvestiya.asu.ru/article/view/%282021%296-07>
14. Ксенжик, Г. Н. *Историческая география степных областей Казахстана в XIX - начале XX вв. [Текст] / Г. Н. Ксенжик. - Алматы: Айғаным, 2015. - 404 с.*
15. Razdykov S., Abdrakhmanov B., Aitkenov Z., Battalov K., Shabambaeva A. The Appearance of Agrarian Property in the Nomadic Society in Central Asia in the 18th and the First Half of the 19th Centuries”, *Space and Culture, India*, 2019, 6(5), pp. 124–135. doi:10.20896/saci.v6i5.440.
16. Karassayev G, Yensenov K, Zhumagulov B, Bexeitova A, Khamitova A. Kazakh Khanate in the middle of the XVIII-XIX century: External relations, process, results and significance. *Sci Herald Uzhhorod Univ Ser Phys*. 2024;(55):751-760. DOI: 10.54919/physics/55.2024.75ge1

References:

1. Қазақстан тарихы. Жоғары оқу орындарына арналған оқулық / Е.А. Әбділдің зhalпы редакциясымен. – Алматы: ҚР FZhBM Memleket тарихы институты, ҚР FZhBM FK Sh.Sh. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2022. – 352 p. [in Kazakh]
2. Bektasov Sh.T., Utegenov M.Z. Iz istorii osedaniya kazahov Severnogo Kazahstana v 1930-e gody: o chem svidetel'stvujut arhivnye dokumenty? // *Vestnik KarGU. Serija «Istorija. Filosofija»*.- 2025 - № 302(118). – pp. 17-28. [in Russian].
3. Summary of population and agriculture data for the Akmola Province. Archival materials from the State Archives of the Akmola Region, Department of Culture. 1115-Fund., 15- Schedule. – 31 – Case. [in Russian]
4. Istorija Kazahstana. Uchebnik dlja vysshih uchebnyh zavedenij / Pod obshhej red. E.A. Әbil. – Алматы: Institut istorii gosudarstva MNVO RK, Institut istorii i jetnologii imeni Ch.Ch. Valihanova KN MNVO RK, 2022. – 352 p. [in Russian]
5. Assambleja naroda Kazahstana. Jetnosy Kazahstana. [El. resource:]. URL: <https://assembly.kz/ru/ethnos/ru/russkie/> (date of request: 9.09.2025) [in Russian].
6. Maulen A.B., Karabayeva Z.M. Transformation of Kazakhs into demographic minority under soviet national policy. *Abai Kazakh National Pedagogical University Bulletin. Series: Historical and socio-political sciences*, 2022, Vol. 71, pp. 95-102. DOI: <https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-5461.12>.
7. Imangalieva G.B., Dzhienaliev E.K., Razdykov S.Z., Umitkaliev U.U. Adaptacija jetnosov v Kazahstane v hode pereselencheskoj politiki carizma v XIX – nachale XX veka // *Jetnopolitika*, 3-4, 2022. – pp. 8-26. <https://etnosayasad.kz/3-4-2022.pdf> [in Russian].
8. Bajgabatova , N., & Ishkalova , G. (2025). XIX–XX Basyndaғы Soltystik Қазақстандағы zher қатynastaryn zertteude arhiv materialdary derek retinde (ҚР ОМА қызhattary negizinde). *Asian Journal "Steppe Panorama"*, 12(3), pp. 709–726. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_3_709-726 [in Kazakh].
9. Skopa V.A. Iz istorii pereselencheskoj politiki v stepnoj kraj v konce XIX – nachale XX veka // *Sovremennaja nauka: aktual'nye problemy teorii i praktiki. Serija: Gumanitarnye nauki №10*, 2023. – pp. 20-23. DOI 10.37882/2223-2982.2023.10.34 [in Russian].
10. Portal Qazaqstan Tarihy [Jel. Resurs:] URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/6186> (date of request: 10.09.2025).
11. Aldabergenov M.N. *Hozjajstvennoe osvoenie Severnogo Kazahstana v XIX veke: avtoreferat dis. ... kandidata istoricheskikh nauk* : 07.00.02.- Alma-Ata, 1990.- 27 p. [in Russian]

12. Kuanbaj O. Kolonial'naja politika Rossijskij imperij v otnoshenii kazahov Zapadno-Sibirskogo general-gubernatorstva v arhivnyh dokumentah (II polovina XIX) // Otan tarihy: Institut istorii i jetnologii im. Ch.Ch. Valihanova, №3, 2021. – pp. 67-74. DOI 10.51943/1814-6961_2021_3_67 [in Russian].

13. Sultangazy G. Zh. Politicheskoe prostranstvo gorodov Severnogo Kazahstana na rubezhe XIX-XX vv. // Izvestija Altajskogo gosudarstvennogo universiteta, 2021, № 6(122). pp. 51-55 DOI: 10.14258/izvasu(2021)6-07. URL:<https://izvestiya.asu.ru/article/view/%282021%296-07> [in Russian].

14. Ksenzshik, G. N. Istoricheskaja geografija stepnyh oblastej Kazahstana v XIX - nachale XX vv. [Tekst] / G. N. Ksenzshik. - Almaty: Ajzanym, 2015. - 404 p. [in Russian]

15. Razdykov S., Abdrakhmanov B., Aitkenov Z., Battalov K., Shabambaeva A. The Appearance of Agrarian Property in the Nomadic Society in Central Asia in the 18th and the First Half of the 19th Centuries”, Space and Culture, India, 2019, 6(5), pp. 124–135. doi:[10.20896/saci.v6i5.440](https://doi.org/10.20896/saci.v6i5.440).

16. Karassayev G, Yensenov K, Zhumagulov B, Bexeitova A, Khamitova A. Kazakh Khanate in the middle of the XVIII-XIX century: External relations, process, results and significance. Sci Herald Uzhhorod Univ Ser Phys. 2024;(55):751-760. DOI: 10.54919/physics/55.2024.75ge1

FTAXP/ МРНТИ/ IRSTI: 03.20

ӘӨЖ/УДК/ UDC 9.93/94

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.004>

Н.А. Шынтаев^{*1}, Г.Т. Мусабалина²

¹тарих білім беру бағдарламасының 2 курс докторанты,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Қазақстан, Астана қ.

e-mail: Shyntaev_97@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0001-2700-4445>

²тарих ғылымдарының докторы, профессор,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Қазақстан, Астана қ.

e-mail: g.mussabalina@yandex.kz

<https://orcid.org/0000-0002-7576-9311>

1991–2000 ЖЫЛДАРДАҒЫ ШЫМКЕНТ ҚАЛАСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ: КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР КОНТЕКСТІНДЕГІ ТАРИХИ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада 1991 жылдан бастап Шымкент қаласының күнделікті өмірінің әр тараптары қарастырылды. Атап айтқанда еліміз тәуелсіздік алған сәттен бастап қала тарихындағы болған өзгерістер мен қиыншылықтар, сондай-ақ кейінгі жылдардағы қаланың жетістіктері мен оңды өзгерістері салыстырмалы түрде зерттелінді. Кеңес Одағы тарағаннан соңғы алғашқы жылдардағы қала кәсіпорындарындағы орын алған қиыншылықтар мен толық күшімен жұмыс атқарып тұрған зауыт, кәсіпорындардың тыныс-тіршілігі мен жұмысын тоқтатуы және оның салдары да мақала арқауына айналып талданды. Мақала барысында қаланың тұрғындарының күнделікті өмірі, 90 жылдардағы қиыншылықтар, куәгерлердің сұхбат барысында берген сұхбатынан үзінді түрінде де келтірілді.

Ондағы деректерді растау мақсатында архивтік деректердегі мәліметтерді де кеңінен пайдаландық. 1990 жылдардағы Шымкент қаласындағы алып кәсіпорындардың жағдайы да

құжаттық деректер негізінде талданып қарастырылды. Сондай-ақ қаладағы қылмыстық ахуал да архивтік анықтамалар мен прокуратураның статистикалық есептері негізге алына отырып жан-жақты баяндалды. Осы бағытта білім беру саласындағы атқарылған істер мен кейбір лауазымды тұлғалардың тарапынан жіберілген қызметтік кемшіліктерге де арнайы талдау жасалынды. Сонымен бірге қаланы көркейту мен абаттандыруға байланысты қала әкімшілігінің атқарған онды істері де мақалада көрініс тапты. Осынау мәліметтер негізінде Шымкент қаласының 1991-жылдардан бастап тұрғындардың күнделікті өміріне әсер еткен факторлар зерттеу нысанына айналды.

Кілт сөздер: кәсіпорындар, жұмыссыздық, қылмыстың түрлері, рәкет, білім саласы, қаланы абаттандыру, қала көлік қатынасы, суландыру жүйесі, қала денсаулық саласы.

Н.А. Шынтаев¹, Г.Т. Мусабалина²

*¹ докторант 2 курса образовательной программы «История»,
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва,
Республика Казахстан, г. Астана, e-mail: Shyntaev_97@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0001-2700-4445>*

*² доктор исторических наук, профессор,
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва,
Республика Казахстан, г. Астана, e-mail: g.mussabalina@yandex.kz
<https://orcid.org/0000-0002-7576-9311>*

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ГОРОДА ШЫМКЕНТА В 1991–2000 гг.: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ В КОНТЕКСТЕ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ

Аннотация

В статье рассмотрены различные аспекты повседневной жизни города Шымкента начиная с 1991 года. В частности, в сравнительном аспекте исследованы изменения и трудности, произошедшие в истории города с момента обретения страной независимости, а также достижения и позитивные преобразования последующих лет. Проанализированы трудности, возникшие на городских предприятиях в первые годы после распада Советского Союза, прекращение деятельности заводов и предприятий, ранее функционировавших на полную мощность, а также их последствия. В статье освещена повседневная жизнь жителей города, трудности 1990-х годов, приведены фрагменты воспоминаний очевидцев, полученные в ходе интервью.

Для подтверждения изложенных фактов широко использованы архивные материалы. Состояние крупных предприятий Шымкента в 1990-е годы проанализировано на основе документальных источников. Криминогенная обстановка в городе раскрыта на основе архивных справок и статистических отчетов прокуратуры. В данном направлении проведён специальный анализ деятельности в сфере образования, а также служебных нарушений, допущенных отдельными должностными лицами. Кроме того, в статье отражены меры, реализованные городской администрацией в сфере благоустройства и развития городской инфраструктуры. На основании представленных материалов факторы, повлиявшие на повседневную жизнь жителей города Шымкента с 1991 года, определены в качестве объекта исследования.

Ключевые слова: предприятия, безработица, виды преступлений, рәкет, сфера образования, благоустройство города, городское транспортное сообщение, оросительная система, сфера здравоохранения города.

N.A. Shyntaev^{ID*1}, G.T. Mussabalina^{ID2}

¹ 2nd-year PhD student of the Educational Program “History”,
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
e-mail: Shyntaev_97@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0001-2700-4445>

² Doctor of Historical Sciences, Professor,
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
e-mail: g.mussabalina@yandex.kz

<https://orcid.org/0000-0002-7576-9311>

SOCIO-ECONOMIC TRANSFORMATION OF THE CITY OF SHYMKENT IN 1991–2000: A HISTORICAL ANALYSIS IN THE CONTEXT OF EVERYDAY LIFE

Abstract

The article examines various aspects of the everyday life of the city of Shymkent beginning from 1991. In particular, it comparatively analyzes the changes and difficulties that occurred in the city's history following the country's independence, as well as the achievements and positive transformations of the subsequent years. The study also explores the difficulties faced by urban enterprises in the early years after the collapse of the Soviet Union, the cessation of operations of factories and enterprises that had previously functioned at full capacity, and the consequences of these processes. The article highlights the daily life of the city's residents during the hardships of the 1990s and includes excerpts from interviews with eyewitnesses of that period.

To verify the presented facts, archival materials were extensively utilized. The condition of major industrial enterprises in Shymkent during the 1990s was analyzed on the basis of documentary sources. The criminal situation in the city is examined through archival records and statistical reports of the prosecutor's office. In this context, a special analysis was conducted of developments in the field of education, as well as official misconduct committed by certain public officials. In addition, the article reflects measures implemented by the city administration in the sphere of urban improvement and development. Based on these materials, the factors that have influenced the everyday life of Shymkent's residents since 1991 are identified as the object of the study.

Keywords: enterprises, unemployment, types of crimes, racketeering, education, urban improvement, urban transport, irrigation system, urban health care.

Кіріспе. Тәуелсіздік жылдары Шымкент үшінші миллионер қала болды және осылайша елдердің әлемдік рейтингінде Отанымыз Қазақстанды 30-шы орынға көтерді. Бірақ қайта құру жылдарында бастау алған кейбір қиындықтар Кеңес Одағы тарағаннан соң ауыр жайттарға алып келді. Өнеркәсіп салаларындағы бұрынғы экономикалық байланыстар ыдырады. Мысалы, өзара келісімдер бола тұра, кезінде Ресей мен Украина Қазақстанға кокс жіберуді тоқтатты. Соның салдарынан Жамбыл және Шымкент фосфор өндірісі зардап шегіп, минералды тыңайтқыштар шығаруды қысқартты. 1991 жылы Шымкент қаласында фосфор өндіру 32, қорғасын өндіру 8,9 пайызға, цемент өндіру де едәуір кеміді. Фосфор және машина шиналарын жасайтын, кезінде КСРО-дағы озық зауыттардың аттары ғана сақталып қалды. Дегенмен халыққа білім беру саласында жұмыс ешбір тоқтаусыз одан әрі жалғасып жатты. 1988-1989 оқу жылында Жамбыл облысында 439 мектепте 229.300 оқушы, 8 арнаулы оқу орындарында 9.600, ал 3 жоғары оқу орындарында 15.400 студент оқыса, Шымкент облысындағы 959 мектепте 427.100 оқушы, ал 20 арнаулы оқу орнында 23.600, 3 жоғары оқу орнында 14.9000 студент оқыса, Қызылорда облысындағы 324 мектепте 157.300 оқушы, 7 арнаулы оқу орнында 7.500, 1 жоғары оқу орнында 5.300 студент оқыды [1, 416 б.].

1991 жылдың 11-қыркүйек күні Шымкент облыстық партия комитетінің VIII пленумы өтіп, оған барлығы 123 адам қатысып, пленумда қаралып отырған «Қазақстан Компартиясы

облыстық партия комитетін тарату туралы» хабарламадан кейін бүкіл Кеңес Одағындағы сияқты қаншама жылдар бойы өзінің саясатын жүргізген облыстық партия комитеті өзінің өмір сүруін тоқтатты. 1991 жылдың 1-тамызында облыстағы 1.686 бастауыш партия ұйымдарында барлығы 67.439 коммунист бар болатын [2, 5 п].

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазу барысында бірнеше архивтік деректер мен жергілікті тарихшылардың еңбектері, қарастырылып отырған дәуірде куәгер болған респонденттерден алынған жазбалар, сонымен қатар сол дәуірдегі қала басшылығында болған тұлғалардың мақалалары мен интервьюлері де негізге алынды. Атап айтар болсақ мақаланы жазу барысында Шымкент өңірлік мемлекеттік мұрағаты мемлекеттік мекемесі 1704 қоры, Қазақстан Республикасы Ұлттық мұрағаты 4-қоры, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік мұрағаты 1009 Қор, Түркістан Облыстық Мемлекеттік Архиві 901 қоры, ҚР Орталық Мемлекеттік Архиві 206 қоры, Түркістан Облыстық Мемлекеттік Архиві 969 қоры, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік мұрағаты 809 Қор. Сондай-ақ Шымкент тарихи-ақпараттық жолбасшы» 1998-жылы шыққан еңбек, Жергілікті тарихшылар мен жазушылардың Қазақстанның оңтүстік өңірінің тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) Алматы: 2009 жылғы шыққан еңбегі, Шымкент қаласының тарихы, тарихи танымдық баян. Алматы «Қаламгер» баспасы 2021 шыққан еңбегі, Қылмыстан қорғануға бола ма? – Алматы -Қазығұрт, 2005 жылғы еңбегі.

Сонымен бірге «История крупных промышленных предприятий города Чимкент том 1 (1868-2021 гг.) Сборник документов и материалов» Шымкент: 2023 жылғы жинақ та пайдаланылды. Бұлардан бөлек респонденттерден алынған сұхбаттар да мақаланың деректік негізін құрайды.

Мақаланы жазу барысында жалпы ғылыми әдістер талдау, синтездеумен қатар салыстырма-лы тарихи әдістер, проблемалық-хронологиялық, математикалық-статистикалық әдістер де қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау. Тұтастай алғанда Шымкент қаласын ірі мегаполис ретінде дамытудың басты факторларының бірі өнеркәсіпті дамыту үшін отарлық билік тауарлардың алғашқы көрмелерін, жәрмеңкелерді бастады. Қалалық көктемгі жәрмеңке мұнда 1866 жылдан бастап жұмыс істей бастады және жыл сайын 1-15 сәуір аралығында өтті. Жәрмеңкені өткізу үшін Шымкенттің таңдалуын орыстар келесідей негіздеді: "Түркістан, Әулие Ата және Ташкент қалаларынан келген үш жолдың түйіскен жерінде Шымкент бір мезгілде Түркістан облысының көшпелі тұрғындарының орталығында орналасқан, ал қырғыздар онда өз табындарын өткізер еді. Сонымен қатар, Шымкентте біз осы аймақты басып алған кезде ең көп зардап шеккендер жәрмеңкемен танысып, сауда қоғамы да жақсарар еді", - делінген құжаттарда. Жалпы XIX ғасырдағы Шымкент уезінің ерекшелігі шағын қалалар мен елді мекендердің көптігі болды. Кеңес Одағы ыдыраған соң алғашқы жылдары 1990 жылдардың басы көптеген экономикалық қиындықтармен тұспа-тұс келді. Шымкент қаласындағы бірнеше алып кәсіпорындар өз күшінен төмен деңгейде жұмыс жасай бастады, осынау алып кәсіпорындардың қызметіне шолу жасап өтер болсақ, еліміз Тәуелсіздік алған соң көптеген кәсіпорындар жұмысын тоқтатты немесе құрылымдық негізде қайта құрылды. Соның бірі Шымкент қорғасын зауыты. 1984 жылы күкірт қышқылы цехында БВК-3,6 бірегей электрофилтрі енгізілді, ол қала атмосферасына ластауыштарды жоюдан асып түсті» [3,1999 л] 1984 жылдың тамыз айынан бастап Түсті металлургияны дамытуға қосқан зор үлесі үшін зауыт Еңбек Қызыл Ту орденімен марапатталды. 1988 жылдан 1993 жылға дейін 50-ге жуық импортталған дербес компьютерлер (ӨТКЖ/АТ) жұмыс істейді, бірегей өнімдер жасалып, қаржы, өндіріс жоспарын құруда жергілікті есептеу желісі іске асырылуда. 1988 жылғы орталық диспетчерлік залда энергетикалық мониторинг құрылады ғалымдар әзірлеген қорғасын өндірісінің қождарын қалдықсыз кешенді қайта өңдеу технологиясына өнеркәсіптік сынақтар жүргізіледі.

Зауыт 1991 жылғы 21 маусымдағы «Шаруашылық серіктестіктер және акционерлік қоғамдар туралы», 1991 жылғы 1 тамыздағы заңы «Жекешелендіру туралы» заңы, Қазақстан

Республикасы Президентінің «Материалдық өндіріс саласындағы меншікті жекешелендіру жұмыстарын белсендіру шаралары туралы» 1992 жылғы 28 сәуірдегі жарлығы, 1992 жылғы 28 қыркүйектегі № 494 бұйрығы негізінде М.И. Калинин атындағы Қызыл Ту, Қызыл Жұлдыз, Ленин орденді Шымкент қорғасын зауыты, Шымкент қорғасын зауыты Акционерлік қоғамы болып қайта құрылды. [4,55 п] Шымкент қорғасын зауыты Қазақстан Республикасындағы түсті металлургияның қорғасын өндірудегі және түсті сирек металдар өндірудегі ірі кәсіпорын. Өзінің шаруашылық дербестігін сақтаған АҚ және оған кіретін мемлекеттік кәсіпорындардың тұрақты экономикалық жағдайын қамтамасыз етуге бағытталған бірыңғай қаржылық және коммерциялық саясатты жүргізеді - бұл 14 мемлекеттік кәсіпорын: жатақханалар, қонақ үйлер, профилакторийлер-санаторийлер, «Металлургтер сарайы» паркі, «Құрдас-тар» аула клубы, емхана, «Металлург» стадионы, «Светлячок» балабақшасы, «Балабақшалар», «Күн», «Теремок», «Шолпан», «Нұрлан», «Катюша» 1992 жылы 28 маусымда (№ 246 бұйрық) Қорғасын зауыты Алматы қаласында өткен "Металлургия-92" халықаралық көрмесіне қатысты, оның мақсаты республикаға шетелдік капиталды тарту нысандарын қоса алғанда, Қазақстан Республикасының әлемдік экономикалық қоғамдастықпен интеграциялау жолдарын қарастыру болды.

Зауыт қорғасын, висмут, сирек металды, жоғары тазартылған тотықтырғыштар өндіретін цехтарды, қорғасын прокатын, сонымен қатар алтын және күміс балқымасын біріктірді. Зауыт негізінен Оңтүстік және Орталық Қазақстанның, Оралдың, Өзбекстан Республикасының байыту фабрикаларының шикізатын өңдеді [4,55 п]. Шымкент қаласындағы «Южполиметалл» зауытының тарихына тоқталсақ-Қазақстандық тау-металлургия комбинаты, қорғасын өндіруші. Компания 1999 жыл Шымкент қорғасын зауытының және бірқатар тау-кен кәсіпшілігінің базасында негізделген. Ал Шымкент қорғасын зауыты 1934 жылы құрылған және оның үлесіне КСРО-дағы қорғасынның жалпы көлемнің 70 пайызы өндірілді. Корпорация Оңтүстік Қазақстан облысында теміржол бұрмалары мен дәнекерлеу электродтарын өндіретін зауыттар салды, Кентау қаласында Vigier (Швейцария) және Vicat (Франция) компанияларымен бірлесіп "Кентау цемент" цемент зауытын салуды жоспарлады. Алайда, 2012 жылы кәсіпорын біржола тоқтады. «Южполиметалл» зауытының құрамында жеті зауыт бар олар металл мен мырыш өндірісінде негізгі технологиялық цикл үшін реагенттер мен реактивтер, барит қоспасын, кварц құмын, тау – кен байыту және Қазақстан көмір өнеркәсібі үшін резинотехникалық өнімдер мен аккумулятор батареяларын өндіреді. 2007 жылға дейін компания Шымкент қаласын ыстық сумен және электроэнергиямен қамтамасыз етті Зауыт қорғасын, висмут, сирек металл, күкірт қышқылы, өндіріс, таза металдар өндіретін цехтар, жоғары тазалықтағы қорғасын оксидтерін, қорғасын ұнтағы мен қорғасын прокатын, күміс және алтын қорытпасын біріктіреді. Зауыт шығарған қорғасын Лондон металдар биржасында сапа стандарты ретінде тіркелген [5, 362]. Қазақстандағы ұзақ жылдар бойғы тарихы бар кәсіпорынның бірі Шымкент «Химфарм» АҚ. 1918 жылы зауыт фармацевтикалық субстанциялардың ең ірі өндірушісі болды, Кеңес Одағындағы Өсімдік шикізатынан және жалғыз есірткі заттар өндірушісі еді. 1921 жылы Владимир Ленин Еңбек және қорғаныс кеңесінің "Шымкент сантонин зауытын басқаруды ұйымдастыру туралы" қаулысына қол қойды, 1922 жылы зауытта техникалық морфин өндірісі басталды. Кейінгі жылдары кәсіпорын 70-тен астам дәрілік зат атауын шығара отырып, өндірісін кеңейтті. Ұлы Отан соғысы жылдарында Шымкентке эвакуацияланған Мәскеу алкалоид зауытының базасында майданға қажетті тұз қышқылы морфинін, омнопонды, кодеинді, фосфатты және басқа да препараттарды өндіру жолға қойылды, ал эвакуацияланған Киев тау материалдары зауытының жабдықтарында зауыт жұмысшылары 26 миллион таңғыш пен пакет жасап, майданға жөнелтті. Қазақстан Республикасы мемлекеттік мүлік Комитетінің 29 қыркүйек 1993 жылғы № 3-19 Мемлекеттік «Фармация» холдингтік компаниясы мен Оңтүстік-Қазақстан территориялық мемлекеттік мүлік жөніндегі қаулысымен», 19 желтоқсан 1993 жылғы №184 «Химфарм»

мемлекеттік акционерлік қоғамы туралы қаулысымен Ф.Э. Держинский атындағы Шымкент химико-фармацевтикалық зауыты «Химфарм» Ашық Акционерлік қоғамына айналды.

Бұл қоғамның мақсаты химико-фармацевтикалық препараттар өндірісіне акционерлік капитал тарту және халықтың дәрілік, емдік, медициналық тұрғыдағы бұйымдар мен санитарлық-гигиеналық тұтынушылығын қанағаттандыру, дәрілік өсімдіктер мен дәрілік шикізаттарды дайындау мен сатып алу және акционерлердің тұрақты табысын қамтамасыз ету. Зауыттың бір ерекшелігі 1918 жылы өсімдік шикізатынан фармацевтикалық субстанциялардың ірі өндірушісі және наркотикалық субстанциялардың Кеңес Одағындағы жалғыз өндірушісі болды. Мұндағы өндірілген препараттар 35 мемлекетке экспортқа шығарылған. Зауытта сантониннен бөлек ауруды басатын морфин, омнопона, кодеин, фосфат және басқа да препараттар мен бинттер шығарады. Сонымен қатар папаверин, тебаин, стрептомицин, никотин, анабазин сульфат өнімдерін шығарады. 1986-1993 жылдардан бастап зауыт жаңа өнімдер алтей шөбінен мукалтин, валериан тұндырмасы, аралии, пустырник, календула, солодко тамырынан сироп т.б. өндіреді [6,34-36 лл] Шымкент Шина зауыты да аса ірі кәсіпорын болатын.

Зауыт 1976 жылы алғашқы өнімін бере бастаған. Кеңес Одағы тараған соң зауыт жекешелендіріліп «Петроказ ЛТД» компаниясының меншігіне өткен және бірнеше жыл жұмысын тоқтатты. 2004 жылы зауыттың жаңа иесі алматылық «Ордабасы» корпорациясы болды. Қазақстан Республикасы үкіметінің қаржылық қолдауымен зауытқа 40 миллион доллар өндірісті жаңарту мақсатында жұмсалды. Германия, Италия, Франция, АҚШ-тың ең жақсы фирмаларының технологиялары орнатылды. 2005 жылы зауыт 2,5 миллиард теңгенің өнімін шығарды. Кәсіпорында 2 893 адам жұмыс жасады. Ал 01.01.1997 жылы жұмыс жасаған жұмысшылар саны 4 280 адам болатын. Мұның ішінде басшылар - 310 мамандар, - 398, қызметкерлер - 14, жұмысшылар - 3 558, ал бала күтіміне байланысты 613 адам демалыста болды. «Шымкентшина» АҚ толық қуатымен жұмыс жасамауына байланысты бөлімдер мәжбүрлі түрде жойылды да оның салдары жұмысшылардың қысқаруына алып келді.

1996 жылы – 654 адам жұмысқа қабылданса, 1 538 адам жұмыстан босатылған, соның ішінде 122 адам қысқартылған, өз өтінішімен-646 адам, ауыстыру тәртібімен – 670 адам, жұмыс орнында болмау себепті 19 адам, басқа себептермен 81 адам жұмыстан шыққан. Мұның ішінде жоғары санатты жұмысшылар жинақтаушылар-21, вулканизаторлар-18, слесарь-жөндеушілер-57, слесарь-электриктер-41, слесарь КИПиА-19 машинист-каландр – 1 адам қызметтен босаған. Шымкентшина АҚ бұл көп ұлтты ұжым болды. Онда 14 ұлттың өкілдері жұмыс жасаған қазақтар-1753, орыстар-1115, өзбектер-885, украиндар -100, татарлар-110 және басқа да ұлт өкілдері. 2007 жылы зауыт автомобиль нарығының үздіксіз өсіп отырған тұтынушылығына қарамастан жұмысын тоқтатып жабылған [7, 3-4.,41,43-44 лл]. Оңтүстік Қазақстан облысы Шымкент қаласында орналасқан "Шымкент цемент" зауыты 1958 жылы құрылған. Зауыттың өндірістік қуаты жылына 1,3 млн тонна цементті құрайды. Зауытта өндірілетін цемент бүкіл Қазақстан бойынша көптеген ірі нысандарда сұранысқа ие. Зауыт өндірген Цемент Байқоңыр ғарыштық кешенін, Алматы және Ташкент әуежайларын, Кашир және Нұрек ГЭС-ін, Қарақұм каналын салу үшін пайдаланылды, Қазақстандағы және көрші елдердегі басқа да белгілі нысандар Шымкенттегі "Асар" шағын ауданындағы Шымкент цемент зауытының жоғары сапалы цементін пайдалана отырып, тарихи отанына келген оралмандарға арналған үйлер салынды. Сондай-ақ, "Шымкент цемент" АҚ Көксарай контррет-тегішін салу үшін цементтің арнайы маркасы-сульфатберік цемент шығарады. 2014 жылдың қыркүйегінде зауытта жаңа құрғақ желінің құрылысы басталды, жалпы инвестиция көлемі 80 млн. АҚШ доллары. Зауытты жаңғырту жобасы "Өнімділік 2020" мемлекеттік бағдарламасына енгізілген. Жаңа желі қоршаған ортаны қорғау, қауіпсіздік техникасы және үнемділік бойынша өзінің заманауи көрсеткіштерімен ерекшеленеді. 2016 жылы "Шымкентцемент" зауыты Heidelberg Cement тобының құрамына кірді. 1998 жылы "Шымкент цемент Italcementi group компаниясының құрамына енді. Italcementi-4 континенттегі 21 елдің ноу-хау және мәдени тәжірибесін

біріктіретін, 55 цемент зауыттарынан, 10 ұнтақтау орталықтарынан, 8 терминалдан, 494 бетон зауыттарынан тұратын өнеркәсіптік желісі бар холдингтік компания. Italcementi group Қазақстанда белгіленген клиенттерге қызмет көрсететін және олардың қажеттіліктерін қанағаттандыратындығын айтпағанда, үлкен көпұлтты компанияның жаһандық тәжірибесін пайдаланады [5,362]. Бүгінгі таңда "Шымкент цемент" АҚ цементтің келесі түрлерін шығарады:

- ПЦ400Д20
- ШПЦ400Д8
- ССПЦ400Д0
- ПЦ400Д0-Н
- ПЦ500Д0-Н

Шымкент асбест-цемент конструкциялары комбинатының құрылған күні 1960 жылғы 16 мамыр болып саналады, осы кезеңнен бастап Оңтүстік Қазақстан Халық шаруашылығы Кеңесі 16.1960 жылғы №285 өкіммен Шымкент цемент көкөніс зауытынан басталған құрылысты қабылдай отырып, асбест-цемент конструкцияларын салу комбинатының дирекциясын құрды [8, 44 л] жылына 165 миллион дана шартты шифер плиткалары, 1850 км шартты диаметрі 200 мм асбест-цемент құбырлары, 80 мың текше метр минералды жүн өнімдері, керамзит қиыршық тастары жылына 100 мың текше метр болатын зауыт жобаланған. 1962 жылдың мамырында Оңтүстік Қазақстан өлкесінің Оңтүстік Қазақстан Халық шаруашылығы Кеңесіне құрылуы құрылыс материалдары өнеркәсібі басқармасы [9,16-17 л]. Шымкент асбест-цемент конструкциялары комбинатының бірінші кезегін пайдалануға беруге байланысты құрылыс кәсіпорнының дирекциясы таратылды. Оңтүстік Қазақстан экономикалық әкімшілік ауданының халық шаруашылығы Кеңесінің 1964 жылғы 25 наурыздағы № 147- өкімі негізінде Шымкент асбест-цемент конструкциялары комбинатының басқармасы құрылды [10,94 л]. "Эластик" өнеркәсіптік-сауда фирмасы Шымкент тіркеу палатасында 1992 жылғы 15 Маусымда № 1170 ұжымдық кәсіпорын ретінде тіркелді. Кәсіпорын шығарған өнімдер-шұлық өнімдері халық тұтынатын тауарлар болып табылады шұлық өнімдері глад де, балалардың да ассортиментінде шығарылады, тегіс боялған және өрнектелген, әр түрлі шикізаттан, табиғи және синтетикалық талшықтардан қысқа және ұзартылған: мақта-қағаз және жартылай жүннен жасалған иірілген жіп, текстуралы Капрон жіптері Эластика, Нейлон жіптері және олардың әр түрлі комбинациялары. Кәсіпорын шығаратын продукция 42 Қазақстан Республикасының сауда базаларында, жасалған шарттар негізінде сатылады. 1992 жылдың бірінші жарты жылдығында кейбір базалардың (Шымкент, Қарағанды, Жамбыл) п/ш группаның шұлық бұйымдары туралы бас тартуы болды. Қазіргі уақытта мақта-мата иірілген жіп пен аралас иірілген жіптің жаңа ассортименті жұмыс істеп, базалармен келісілді. Өндірілетін өнімнің бағасы толығымен алынған шикізат пен материалдардың құнына байланысты. Материалдық шығындар мен өнімнің өзіндік құны соңғы өнімдердің құнының 80% құрайды. Өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 6,6 есе өсті, ал негізгі шикізаттың бағасы 14,4 есе, бояғыштар мен химиялық заттарға 49 есе, отын мен электр энергиясына 2,6 есе, көлік шығындарына 5 есе өсті. Сонымен қатар, кәсіпорын басталған қайта құруды аяқтау, балабақшаны ұстау, балаларды пионер лагеріне жіберу, зейнеткерлерге материалдық көмек көрсету үшін өзінің өндірістік қызметінен пайда табуы керек. Қазірдің өзінде толық жұмыс істемей, брендтік Эластик дүкен арқылы балалар голфиі, әйелдердің ізбасарлары, жастарға арналған лосиндер сатылады. [11,13-15 л] "Қазақиталкаркүл" бірлескен кәсіпорны Қазсовминінің өкімі негізінде 19.07.1988 ж. №166-р және республика мемлекеттік Агроөнеркәсібінің 24.11.88 ж. № 636 Бұйрығы негізінде құрылды. Бұрынғы Қаракөл зауыты мен итальяндық "Джиза" фирмасының қатысуымен өндірістік қызмет бірінші кезектегі Қаракөл шикізатын жылына 1500 мың дана және 5000 мың дана қой терісін қайта өңдеуден, "қайта өңдеуден кейін" шетелдік нарықтарға өткізуден тұрады айта кету керек, соңғы жылдары Қаракөл өнімдерінің көлемі айтарлықтай азайды. 1991 жылы 1,4 млн дана, 1992 жылы 1 млн дана дайындалды республикалық Тапсырыс деңгейінде 1,120 мың дана. Бұл күндері республика-ның Қаракөл шаруа-

шылықтарының шикізат жеткізілімінің күрт төмендеуімен енгізілген Қаракөл өңдеу фабрикасының қуатын пайдалану 30-35%-дан аспайды. Мәселен 1 қыркүйектегі жағдай бойынша өткен жылдың осы кезеңіндегі 913 мың данаға қарсы 446 мың дана ғана қолға алынды [12,59-61,68 л].

Көріп отырғандай осынау алып кәсіпорындардың басым көпшілігі өз жұмыстарын тоқтатуға мәжбүр болды. 90 жылдардың қиындығын сол кездегі Шымкент қаласы Дзержинский аудандық әкімшілігінің бірінші орынбасары болып қызмет атқарған Сапарбек Мұсаханұлы Саховтың естелігіндегі сұхбатынан да көруге болады. Сұрақ: «Экономиканың қазіргі жағдайы қоғамның байлар мен кедейлер болып тапқа бөлінуіне әкелетіні жасырын емес. Ауданда аз қамтылған тұрғындарды қорғау мақсатында не істелініп жатыр?» - Сахов:

«Осы мәселелерді шешу үшін «Қамқорлық» қоры құрылды, оның тұсаукесері 18 тамызда өтті. Бұл идеяға ауданның кәсіпорын басшыларының, кәсіпкерлердің, тіпті кейбір бюджеттік ұйымдардың басым көпшілігі жауап берді. Нәтижесінде Қор 2 миллион 240 мың рубль алды.

Қор жетім студенттерге, жетім балаларға материалдық көмек көрсетуді, ауданның әлеуметтік көмек 1-ші және 2-ші бөлімдерінің қамқорлығындағыларға, аудан халқының аз қамтылған топтарын қамтамасыз етуге арналған. Бұл 1-ші топтағы 270 мүгедек, 295 көпбалалы ана, 167 аз қамтылған зейнеткер. Жоғарыда аталған санаттағы адамдарға картоп сатып алуды жоспарлап отырмыз, Ұлы Отан соғысы ардагерлері мен мүгедектердің тістерін тегін протездеуге 100 мың рубль бөлінді. Соманың бір бөлігі пәтерлерді жөндеу кезінде көмек көрсетуге бағытталады».

Заңның мемлекеттік тілде шығарылуы туралы сұраққа аудандық әкімшілік басшысының орынбасары былай деп жауап берді: «Ай сайын ауданның кемінде 5–6 ұйымына осы Заң талаптарын орындау бойынша көмек көрсетеміз. Қазіргі уақытта аудандағы мекемелердің ішінде қазақ тілін үйрену жұмысы жүргізілмейтін ұйымды табу қиын. Сондай-ақ қазақ қарпіндегі жазу машинкасымен қамтамасыз ету және тіл мұғаліміне ақы төлеу мәселесі шешілген. Тағы бір мәселе – қазақ тілінің деңгейін орыс тілінің деңгейіне көтеру үшін әлі де көп жұмыс істеу қажет» [13, 328 с.].

90-жылдар қалың көпшіліктің есінде қылмыстың өршуімен және жаңа пайда болған қылмыс түрлерімен сақталып қалды. Мұны кеңірек түсіну үшін Қазақстан Республикасындағы қылмыс көрсеткіштерінің сол жылдардағы өзгерісіне назар аударайық.

Кесте 1. Қазақстан Республикасындағы тонаудың динамикасы:

Жылдар	Қылмыстар саны	Жылдар	Қылмыстар саны
1990	8343	1997	8909
1991	9828	1998	9467
1992	13238	1999	9269
1993	13872	2000	8875
1994	11919	2001	9039
1995	9486	2002	8267
1996	8912	2003	7449
Кесте Е. Алаухановтың Қылмыстан қорғануға бола ма ?- Алматы-Қазығұрт, 2005-44 беттен алынды.			

Қазақстан Республикасындағы тонау қылмысының динамикасы әртүрлі болып, негізінен 1991–1992 және 1994 жылдары бұл қылмыс түрі жоғары деңгейге жеткен [14, 44]. Біздің мәліметтеріміз бойынша қарақшылық шабуылдардың 13%-ы 00:00–09:00 аралығында, 10%-ы 09:00–15:00 аралығында, 20%-ы 15:00–19:00 аралығында, 30%-ы 19:00–22:00 аралығында, 27%-ы 22:00–24:00 аралығында жасалады. Осы деректерді жинақтай келгенде, тонау қылмыстарының 69%-ы түнгі уақытта жасалатыны анықталған [14, 59].

Кесте 2. Кәсіпорынға қарақшылықпен шабуыл жасау жағдайы.

Жылдар	Қылмыстар саны	Жылдар	Қылмыстар саны
1990	1321	1997	2910
1991	1422	1998	2952
1992	2304	1999	2687
1993	2335	2000	2478
1994	2146	2001	2670
1995	2087	2002	2471
1996	2509	2003	2279

Кесте Е.Алаухановтың Қылмыстан қорғануға бола ма ?-Алматы-Қазығұрт,2005-59 беттен алынды

Кесте 3. Қазақстан Республикасындағы қорқытып алушылық (рәкет)қылмыстарының 14 жылдағы көрсеткіші:

Жылдар	Қылмыстар саны	Жылдар	Қылмыстар саны
1990	295	1997	880
1991	365	1998	838
1992	340	1999	1344
1993	919	2000	1365
1994	1289	2001	1154
1995	1274	2002	1101
1996	1249	2003	1077

Кесте Е.Алаухановтың Қылмыстан қорғануға бола ма ?-Алматы-Қазығұрт,2005-61 беттен алынды

Қорқытып алушылық немесе рәкет қылмыстары нарық қатынастарының елімізге енуімен қатар пайда болған жаңа қылмыс түрі болып табылады [14,61]. Республикадағы қылмыстық статистикаға көз жүгіртсек, тонау қылмыстары 1992–1994 жылдары қарқынды түрде көбейгенін көруге болады. Одан кейінгі жылдары бұл қылмыстар біршама азайып, салыстырмалы түрде тұрақты статистикалық көрсеткішке жеткен. 1996 жылдан бастап, тонау қылмыстарының деңгейі тағы да біршама төмендеген [14,44]. Кәсіпорындарға бағытталған қарақшылық шабуылдардың саны 1996–1999 жылдары қарқынды өсіп, кейінгі жылдары азайған [14,59]. Қазақстан Республикасындағы қорқытып алушылық (рәкет) қылмыстарының динамикасына келетін болсақ, 1994–1996 жылдары күрт көбейгенін, 1997–1998 жылдары біршама азайып, тұрақтала бастағанын, ал 1999–2001 жылдары қайтадан өскенін байқаймыз [14,61]. Осылайша, бұл қылмыстардың дамуы тұрақсыз сипатта болғанын көруге болады.

Тек 2002–2003 жылдардан бастап бұл көрсеткіш біртіндеп азайып, тұрақты мәнге ие бола бастады. Мұның өзі еліміздің Тәуелсіздік алған жылдардағы экономикалық жағдайымен тікелей байланысты фактілерді көрсетеді. Осы қылмыс түрлері Шымкент қаласында да еліміз тәуелсіздік алып, нарықтық экономикаға өтуімен қатар қаулап шықты. Әсіресе «рәкет» деп аталған, бопсалау арқылы жасалатын қылмыстар мен «рәкетерлер» деген қылмыстық топтар пайда болды. Бұл топтар негізінен бизнес өкілдерінен, жаңа ашқан кәсіпорындардың иелерінен ақша бопсалаумен айналысты. Шымкент қаласында мұндай қылмыстар көбейіп кетті. Күресетін полиция органдарының экономикалық қиындықтары — ескі автомобильдермен жүріп-тұру, бензин тапшылығы және басқа да факторлар — бұл қылмыстық топтармен күресті қиындатты. Бұдан шығудың жолын таппаған кәсіпкерлер қылмыс әлемінен «крышалар» тауып, соларға белгілі бір төлем төлеп тұруға мәжбүр болды. Шымкент өңірінде 1998 жылы 6 594 қылмыс тіркелген, бұл 1997 жылмен салыстырғанда 25,9% аз көрсеткіш. Соның ішінде ауыр және аса ауыр қылмыстар саны 3 638, 1997 жылмен салыстырғанда 8,5% азайған. Жалпы қадағалау-тексеру нәтижесінде 47 қылмыстық іс қозғалып, сотқа 29 іс жолданды, 28 тұлға сотталды. Қарақшылық қылмыстардың өсуі 18,2%, наркотикалық қылмыстар 15,9%, бөгденің

мүлкін ұрлау фактілері 5,3% өскен. Қылмыстың жалпы ашылу көрсеткіші 71,8%-дан 70,7%-ға төмендеген. [15, 8 б.] 90-жылдардағы бүкіл елімізді қамтыған экономикалық қиыншылықтардан Шымкент қаласы тұрғындары да тыс қалмады.

Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, бұрын мыңдаған адамдарды жұмыс орнымен қамтамасыз еткен ірі кәсіпорындардың толық күшімен жұмыс жасамауы немесе өз қызметін тоқтатуы қалада жұмыссыздықтың өріс алуына әкелді. Жұмыссыздық, экономикалық қиыншылықтар және нарықтың «жабайы» заңдарының енуі Шымкент қаласында қылмыстық элементтердің көбеюіне және экономикамен байланысты қылмыстардың күрт артуына әсер етті. Әсіресе, Кеңес одағы тарапынан көптеген бұрынғы экономикалық байланыстардың үзілуіне орай туындаған қиындықтар қала өміріне де әсер етті. Бұл қиыншылықтар Шымкент қаласында 1996–1997 жылдары қала әкімі болып А. Орманов қызмет жасаған тұста (Облыс әкімі Х. Абуллаев болатын) терең көрініс тапты. Қиыншылықтар газдың тапшылығымен, электр энергиясының үзілуімен және дүкен сөрелерінде азық-түліктің жетіспеушілігімен қатар бірінен соң бірі туындады. Респондент сол жылдардағы қиыншылықтар мен қала өмірін былай еске алады: «Біз қайда барсақ та азық-түлік кезегіне тұруға тура келді. Жас балаларға сүт алу үшін таңғы 5–6 шамасында кезекке тұратын едік. Бұл кезектің басында әрине зейнеткерлер тұратын. Сүт арнайы тасымал көліктерімен келетін. Көптеген адамдар жас балаларына сүт алып, үйіне тастай сала жұмысына асығатын, өйткені жұмыс орындарында да қысқарту шаралары жүріп жатқан. Қысқарту әртүрлі желеулермен — жұмыстан кешігу, басшыға қарсы өз пікірін ашық айту — байланысты орын алатын» [16].

Осы өзгерістер Шымкент қаласының тұрғындары арасында ашу-ыза туындатып, кейбір аудандарда халық митингілерге шығып, өз наразылықтарын білдіруге де алып келді. Халық арасындағы наразы топтар ел тәуелсіздігімен бірге келген демократия негіздерін пайдаланып, жаңадан құрылған партиялардың мақсаттарына қызмет етті. Олар қаланың әр бөліктерінде митингілерін өткізді. Бұл партиялардың басшылығында әр түрлі тап өкілдері болды: қарапайым слесарь немесе жұмысшылардан бастап, ғылым кандидаты дәрежесіне ие азаматтарға дейін, бірақ көбінің саясаттан хабары мен тәжірибесі аз болды.

Сол дәуірдің тағы бір куәсі респондент былай дейді:

«Мен ол кезде Шымкент қаласындағы «Электроаппарат» АҚ-да заңгер болып қызмет еттім. 16 мөлтек ауданда көп қабатты үйде тұратын едік. Жұмыстан кешке үйге оралғанда жарық пен газ болмаған мұздай бетон үйге кіретінбіз. Сол уақытта «Электроаппарат» зауыты керасинмен жанатын кішігірім құрал жасап шығара бастады, мен оны алып келдім. Тамақты сол құрал арқылы дайындай бастадық. Көп адамдар көп қабатты үйдің ауласында ағаш шыбықтары және басқа отын түрлерін жағып тамақ әзірлеумен айналысты. Жарық сағатпен беріліп, күніне бірнеше сағат қана қосылатын, негізінен кешкі тамақты ішіп үлгеруге уақыт болды; одан соң түн ортасына дейін өшірілетін. Түннің кейбір уақытында жарық қосылса, кей күндері таң атқанша берілмейтін. Халық фонарь және балауыз шамдарын пайдаланып күнелтті; шамдар бірнеше сағаттан соң таусылып, екіншісін пайдалану қажет болды.

Бірде демалыс күні 16 мөлтек ауданда көлік жүретін жолдың тұсында көп халық жиналған митингке кезіктім. Халық ашу-ызалы еді. Жиналғандарға қала әкімі А. Орманов келіп сөз сөйледі. Көпшіліктің ішінен бір кісі әкімге сұрақ қойып, екпіндеп сөйлей бастағанда әкім оған «онда сіз менің орныма отырып көрсеңізші» деген сөзін айтты. Сол кезеңде күнде бір «жаңалықтың» куәсі болып жүрдік. Түрлі «Инвест купондар» жұмыс орындарынан беріліп жатты, бірақ біз одан табыс таба алмадық» [17].

Міне, 1990-жылдардағы Шымкент қаласындағы жағдай осындай болатын. Бұл уақытша қиындықтарды қала халқы асқан сабырлықпен жеңе білді. Кәсіпорындарда айлық жалақы берілмейтін; оның орнына зауыттың өнімдері, мысалы «Электроаппарат» зауытында керасин немесе темір есіктер берілетін. Зауыт жанынан түрлі бұйымдар сататын дүкен ашылып, қажетті заттарды, киім-кешекті немесе басқа тауарларды сол жерден алуға болатын. Бірде зауыт қарыз

жалақымызға ұн үлестірді, оны әлдебір кәсіпорынмен бартер жолымен алған едік. Кейде 10 литр бензин бөлінетін. Бұл әрекеттер айлық жалақы қарызынан құтылудың жолдары болды. Кейде зауыт дүкенінен алған заттарды басқа дүкендерге апарып сатуға ұсыныстар да болған, ал кейін оқу орнына ауысуға тура келді. Мұнда аз болса да «налично» айлық беріледі екен» [17].

Респонденттің сөзін мына құжаттар да растайды. Сол кезеңдегі Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2-сыныпты әділет кеңесшісі Ю. А. Хитриннің атына Оңтүстік Қазақстан прокуратурасының 1998 жылғы жұмысының қорытынды есебінде былай делінген:

«Продолжая работу по надзору Указа Президента РК от 10.04.97 «О первоочередных мерах по обеспечению своевременных выплат пенсии и заработной платы» и других вопросов трудового законодательства, прокуроры провели 475 проверок, выявив 2048 нарушений закона; устранены 898 исполненными предписаниями, 601 удовлетворенным протестом, 147 рассмотренными представлениями, 138 разъяснениями закона. 268 должностных лиц, допустивших нарушения, привлечены к различным видам ответственности. Защищая материальные интересы работников, в их пользу взыскано по мерам реагирования 266,8 млн тенге, по 820 удовлетворенным искам прокуроров взыскано 21 млн тенге. По вопросам надзора за исполнением пенсионного законодательства проведено 218 проверок, выявлено 332 нарушения закона; для устранения которых исполнено 239 предписаний и представлений, 33 разъяснения закона. 26 должностных лиц привлечено к ответственности. По мерам прокурорского реагирования возмещено 185,8 млн тенге, в том числе в Пенсионный Фонд более 156 млн тенге. Удовлетворено 99 исков на общую сумму 66,9 млн тенге» [18, 3 л.].

Шымкент қаласының білім беру жүйесі де осынау қиындықтармен күресе отырып өз жұмыстарын қажырлы түрде атқара білді. Сол дәуірдегі осы саланы басқарған С. Сахов мынадай деректерді келтірген:

«В настоящее время из 44-х профтехучилищ в области осталось 21, из 13-ти Шымкентских работает только пять. В то время молодежи, обучающейся в профшколах по рабочим профессиям, всего девять тысяч. Уже сейчас на рынке труда наблюдается спрос на квалифицированную рабочую силу при устоявшейся высокой безработице среди дипломированной молодежи» [19].

Кесте 4. Шымкент қаласындағы Жалпы білім беру мекемелері мен мектепке дейінгі мекемелердің салыстырмалы динамикасы.

1967	1975	1985	1991	1993	2005	2020
Қалада жалпы білім беретін 38 мектеп болды	Қалада жалпы білім беретін 46 мектеп болды	Қалада жалпы білім беретін 46 мектеп болды	Қалада жалпы білім беретін 68 мектеп болды	Қалада 57 орта мектеп болды	Шымкентте барлығы 91 мектеп	Шымкентте 172 мектеп болды
Оның ішінде 2 мектеп интернат	Оның ішінде 2 мектеп интернат	Оның ішінде 2 мектеп интернат	Оның ішінде 57 орта мектеп	2 гимназия	Шымкентте 75 орта мектеп	214 506 оқушы оқыған
1 малшылар балаларына арналған итернат	10 кешкі және 1 қалалық сырттай мектеп	9 жұмысшы-жастар мектебі	2 гимназия	1 лицей	4 бастауыш	172 960 оқушы білім алған
9 жұмысшы-жастар мектебі	89 мектепке дейінгі балалар мекемесі	4 сырттай оқу мектебі	1 лицей	1 кешенді мектеп	8 тоғыз жылдық	Жеке меншік мектеп саны 25

27 балалар бақшасы	Оқу бөліміне қарасты 6 спорт мектебі	35 мектепке дейінгі балалар мекемесі	1 мектеп кешені	2 мектеп - интернат	4 ақыл-есі кеміс балаларға арналған мектеп	Жеке мектепте 9277 оқушы оқиды
1 пионерлер үйі болған.	2 музыкалық мектеп	1 оқу – өндірістік комбинат	8 орта, 3 бастауыш білім мектебі	4 бастауыш	Жалпы оқушылар саны 102 544 болған	Балабақшалар саны 526
	1 көркемсурет мектебі	2 саңырау және ақыл-есі кеміс балалар интернаты	4 жұмысшы жастардың кешкі мектебі	3 жұмысшы жастар кешкі мектебі		79 мемлекеттік балабақша
	1 пионерлер үйі болған	2 көркем сурет, 3 музыкалық	129 балабақша	127 балалар бақшасы болды.		447 жекеменшік балабақшалар
	1 жас техниктер станциясы болған.	4 пионерлер үйі	57 балабақша бюджеттік			
		1 жас техниктер станциясы	72 ведомстволық болған			
		1 балалар өнер мектебі				
Кесте Шымкент қаласының тарихы, тарихи танымдық баян. М. Әбдікәдімұлы Алматы. «Қаламгер» баспасы 2021-306 бет кітабы негізінде жасалды						

Кестеден Шымкент қаласындағы білім беру мекемелері мен мектепке дейінгі ұйымдардың саны жыл санап өсіп отырғанын көруге болады [20, 306 б.].

1998 жылы прокуратура кәмілетке толмағандар туралы заңнаманың сақталуын, негізінен кәмілетке толмағандардың конституциялық құқықтары мен міндеттерін қамтамасыз ету мәселесі бойынша 18 тексеру жүргізді. Ата-анасының қамқорлығынсыз қалған немесе қорғаншылық пен қамқоршылықты белгілеу кезінде мектептерге бармайтын 73 оқушы анықталды. Әртүрлі себептер бойынша мектеп басшылары балалардың сабаққа келмеу себептерін анықтау, олардың сабаққа қатысуын қамтамасыз ету және оқушылардың мемлекеттік стандартқа сай білім алуын қадағалау бойынша қажетті шаралар қабылдамаған. Нәтижесінде мектептердің 86 лауазымды тұлғасы тәртіптік жауапкершілікке тартылды [18, 3 п.].

Суландыру жүйесі

Шымкент қаласының оңтүстік бөлігінен Бадам өзені ағып өтіп, Арыс өзеніне құяды. Бадам өзенін қаладан 10–12 шақырым жерде орналасқан «Бадам» су қоймасы реттеп отырады. Бұл су қоймасы қаланы суландырудың негізгі көзі болып табылады. Одан аққан суды «Шымкент-1» каналы қабылдап, қалаға жеткізеді. Каналдың ұзындығы 29,2 км, каналдың басты бөлігіне келетін судың мөлшері секундына 5,5 текше метр деп есептеледі. Қаланың темір жол аймағында канал «Шымкент-2» және «Жаңа шек» болып екіге бөлінеді. Бұл каналдар қаланы көгалдандыруға бағытталған. «Шымкент-2» каналының ұзындығы 15,6 км, «Жаңа шектің» ұзындығы 11,8 км. Бұдан басқа қаланың ортасында «Қошқар-ата» өзені бар, оның ұзындығы 7,5 км және ол 593 гектар жерді суландыра алады. Қазіргі уақытта қалада 22 тік дренажды скважина бар, олардың тереңдігі 30–60 метрге дейін жетеді. Скважиналардың өнімділігі жылына шамамен 10 млн текше метр. 2021 жылғы мәлімет бойынша Шымкент қаласында төрт табиғи өзен (Бадам, Қошқар-ата, Қарасу, Жаңа ішек) және бес канал (Шымкент магистралды каналы, Үлкен Бадам магистралды, Жаңабай, Ақсай–Қарабастау, Тоғыс) бар [20, 306 б.].

Көлік қатынасы. 1998 жылғы есеп бойынша Шымкент қаласында 55 автобус, 19 микро-автобус және 8 троллейбус маршруттары болды. Сонымен қатар қала тұрғындарына шағын «КАВЗ-685» және көп орынды «ИК-280» автобустары тасымал қызметін көрсеткен. Қосымша 40 «MAN» және 2 «Neoplan» автобустары қосылған. Автопарктар шетелдік несиенің есебінен ұлғайып отырған. Осы салада 1996–1997 жылдары 5,4 млн АҚШ доллары игерілген. Жалпы көлік қатынасын реттейтін қалааралық автовокзал құрамында 5 автовокзал және 10 шағын автобус стансасы бар. Бұл стансалардан күн сайын 195 автобус сапарға шыққан [21, 78 б.].

Шымкент қаласының 1998 жылғы медициналық қызмет саласына келетін болсақ, қалалық және облыстық медициналық бірлестіктердің саны 30-дан астам болды. Солардың ішінде 14 аурухана, 7 диспансер, 10 емхана, 5 перзентхана, бөбектер үйі, балаларға арналған сүт фабрикасы және жедел жәрдем бірлестігі жұмыс істеген. Сонымен қатар соңғы үлгідегі медициналық құрал-жабдықтармен қамтамасыз етілген Диагностикалық орталық ашылып, жұмыс жасай бастаған. Бұл орталық күніне 600 адам қабылдай алады. Диагностикалық мекеме Жапония, Англия және АҚШ-та жасалған заманауи құралдармен жабдықталған және қазіргі уақытта да Шымкент халқына риясыз қызмет көрсетуде. 1998 жылға дейінгі мәлімет бойынша қалада 15 мемлекеттік және 135 жеке меншік дәріхана халыққа қызмет көрсеткен. 1973 жылдан бері жедел жәрдем ауруханасында бароцентр жұмыс істейді. Оның құрамында арнайы ауамен жабдықталған 10 адамдық «Арыс-МТ» барокомплексі бар. Бароцентрде жыл сайын 3 мыңнан астам адам ем қабылдай алады.

Облыстық көз аурулары ауруханасының негізі 1965 жылы қаланған. Бұл ауруханада өте ауыр офтальмологиялық операциялар жасалатын болғандықтан, ол әдістемелік-ұйымдастыру және ғылыми-микрохирургиялық орталық болып табылады. Аталған мекемеде жыл сайын 150 мың адамға амбулаториялық, 4 мың адамға стационарлық қызмет көрсетіліп, 3,5 мыңдай науқасқа операция жасалады. Қаланың 140 мыңдай жас тұрғындары үшін 5 балалар емханасы мен ауруханасы қызмет көрсеткен. Ірі емханалардың бірі – 800 орындық облыстық клиникалық аурухана [21, 86–89 б.].

Шымкент қаласы аумағындағы заңдылықты қадағалай отырып, қала бюджетіне қаржыны қайтаруда қала прокуратурасы да қажырлы еңбек еткен. Архив материалдарындағы мәліметтерге сәйкес: «1998 жылы қала прокуратурасы 195 млн теңгеге, оның ішінде бюджетке 89,3 млн теңгеге залалды нақты өтеді, ал өткен жылдың ұқсас кезеңінде прокуратура жалпы сомасы 43 млн теңгеге залалды өтеу бойынша шаралар қабылдаған. Нәтижесінде 1998 жылы прокуратураның бюджеттен тыс шотына толықтыру бойынша 2,9 мың теңге түсті. Жергілікті өкілді және атқарушы органдардың құқықтық актілеріне үнемі тексеру жүргізілді. Прокурордың наразылықтары бойынша Шымкент қаласы әкімінің 3 ауылдық және кенттік әкімдердің 48 заңсыз шешімі жойылды». Наразылықтар негізінен жекешелендіру, жер, бюджет, кәметке толмағандардың құқықтарын қорғау, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған адамдардың құқықтарын қорғау, сондай-ақ тұтынушылардың құқықтарын қорғауға бағытталған заңнаманың бұзылуына байланысты болған [22, 5 п.].

Көріп отырғанымыздай, Шымкент қаласындағы заң бұзушылықтың басым көпшілігі жекешелендірумен және экономикалық құқықбұзушылықтармен байланысты болған. Бұл қаланың жекешелендіру нысандарының көптігімен және шағын әрі орта бизнестің қарқынды дамуы арқылы түсіндіріледі. Сонымен қатар прокуратура органдары қаланың экологиясы мен көркін бұзу фактілерімен де біршама табысты түрде күрескен, оны архивтік деректерден көруге болады.

«Экология саласындағы заңдылықты қамтамасыз ету мақсатында прокуратура Шымкент қаласында шағын өзендер мен арналарды қорғау туралы заңнаманың қолданылуына тексеру жүргізді. Су кодексінің 21-бабы мен 106-бабы, сондай-ақ "Жер туралы" жарлықтың 98-бабы бұзылып, тексеру нәтижелері бойынша үйлердің басшылары мен тұрғындарына қатысты 11 әкімшілік іс қозғалды. Табиғатты қорғау бақылаушы органдарының басшыларына 6 ұсыныс енгізілді, заң бұзушылықтарды жою туралы 3 нұсқама жіберілді» [22, 5 п.].

Еліміз Тәуелсіздік алған соң, алыстағы ағайындар мен туған жерін бір көруге зар болып жүрген қандастар Шымкентке көші келе бастады. 2003 жылдың басына дейін Оңтүстік Қазақстан облысына 17 865 отбасы немесе 62 550 адам келген. Бұл жылдары еліміздің тарихында маңызды оқиғалар орын алып, тарихи күндерді атап өту жөнінде өнегелі істер атқарылды. Соның бірі – Оңтүстік Қазақстан облысындағы Ордабасы жерінде 1726 жылы жоңғар басқыншыларына қарсы азаттық күрестің басталуын еске алу және 1993 жылдың 27–29 мамырында Төле, Қазыбек, Әйтеке билерді еске алу күндерінің өткізілуі [23, 20 п.]. Осы оқиғалар негізінде 1994 жылдың 1 қаңтарынан бастап «Ордабасы» ұлттық тарихи-мәдени қорығы ұйымдастырылды. Оңтүстік өңірдегі облыс орталықтары қайта гүлденуде. Сол салада кезінде Шымкент қаласының әкімі болған Анарбек Орманбек: «Өлкеміз сулы да нулы. Географиялық жағынан ең қолайлы аймақпыз. Міне, осындай баға жетпес байлықты көзіміздің қарашығындай сақтай білуіміз керек» [24].

Шымкент қаласында 2006 жылы әлеуметтік салада да оңды істер жасалған. Оның кейбіріне назар аударалық. 2006 жылы Балалар мен жасөспірімдер үшін қосымша білім беру бюджеттік бағдарламасының Төлқұжатында 194 473 000 теңге бөлінген, бағдарламаның қаржыландыру көзі қалалық бюджет екені көрсетілген. Бюджеттік бағдарламаның мақсаты – мектептен тыс мекемелерде тәрбие ісін ұйымдастыру және осы мақсатқа жету үшін мәдени және шығармашылық үйірмелер ұйымдастыру [25, 135 п.]. Сонымен қатар, Шымкент қалалық мәслихатының 2006 жылғы 3 мамырдағы №28/258-3с шешімі мен 11 шілдедегі шешімдері негізінде білім беру ұйымдарының күндізгі оқу нысанының оқушылары мен тәрбиеленушілерін әлеуметтік қолдау қарастырылған. 2006 жылғы бюджеттік бағдарламаның Төлқұжатында 260 млн теңге бөлінген. Бағдарламаны қаржыландыру қалалық бюджет есебінен іске асырылады. Бөлінген қаржы қоғамдық жолаушылар көліктерінде (таксилерден басқа) жолаушылардың төмендегідей категориясына жеңілдіктер беруге бағытталған:

Жоғары оқу орындары мен орта арнаулы оқу орындарының күндізгі бөлімінің студенттері;

15 жастан асқан орта мектеп оқушылары;

Кәсіптік техникалық мектептердің оқушылары [25, 133 п.].

Шымкент қаласын абаттандыру мақсатында қала басшылығы тарапынан бірқатар игілікті істер атқарылған. «Елді мекендерді абаттандыру және көгалдандыру» деп аталған бағдарламаның Төлқұжатында құны 133 660 000 теңге деп көрсетіліп, қаланы көркейтуге осынша қаржы бөлінген.

Осы қаржының қалай жұмсалғанына аздап тоқтала кетсек:

Д.Қонаев көшесінің құрылысын аяқтау – 15 000,0 мың теңге;

Д.Қонаев көшесін жалғастыру – 48 869,0 мың теңге;

Төменгі Отырар мөлтек ауданын Дулати көшесімен қосу жұмыстары – 4 540,0 мың теңге;

Майлы Қожа, Байдібек би, Республика, Ташкент тас жолы, Жібек жолы, Қапал батыр, Момышұлы, Темірлан тас жолы, Аэропортқа барар жол, Желтоқсан, Мангельдин, Қазиев, Анаров, Түркістан, Гагарин, Дамбы, Дулати, Әл-Фараби, Тимирязев, Алпысбаев, Мәделі қожа, Қазыбек би, Алдияров, Пазиков, Тверь, Громов, Ш.Қалдаяқов, Сыпырған ата, Байтұрсынов, Ғ.Иляев, Жаңа жол көшелерін қайта жөндеу – 367 690,0 мың теңге [25, 135 п.].

Қаланы көріктендіру жұмыстары одан әрі мына бағыттарда жалғасқан:

Фонтандарды жөндеу және 9 фонтанды бірқалыпты жұмыс істетуге – 9 550,0 мың теңге;

12 тік ұңғылы скважинаны жөндеу, жер асты суларын төмендету және автоматты түрде қосу/ажырату құралы орнату – 9 000,0 мың теңге;

Жасыл желектерді күтіп ұстау және баптау – 37 650,0 мың теңге;

Облыстық «Жасыл ел» бағдарламасы бойынша ағаш отырғызу – 6 000,0 мың теңге;

Ағаштар отырғызу және күтіп ұстау – 11 665,3 мың теңге;

Көріктендіру элементтерін бояу – 4 750,0 мың теңге;

Әлеуметтік жарнамалар даярлау және орнату – 5 658,3 мың теңге;

Жол белгілерін сырлау – 7 539,8 мың теңге;

Қаланы мереке күндеріне даярлау – 13 000,0 мың теңге.

Бұл қаржыландыру 2006 жылғы теңге құнымен бөлінгенін ескерсек, қаланы көркейту үшін қыруар қаржы жұмсалғанын бағамдауға болады [25, 130–131 п.].

Қорыта келе, Шымкент қаласы еліміздегі үшінші мегаполис ретінде үздіксіз даму үстінде. Соңғы жылдардағы қаланың даму жоспарына сай жасалып жатқан қала әкімшілігі мен тұрғындардың еселі еңбегінің нәтижесі күн санап көрініп отыр. Жаңа мөлтек аудандар мен тұрғын үйлердің зәулім ғимараттары мыңжылдық тарихы бар Шымкент қаласын заманауи қалалар қатарынан көруге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жолдасов С. Қазақстанның оңтүстік өңірінің тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) Алматы: Үш қиян, 2009. -416 б.
2. Шымкент өңірлік мемлекеттік мұрағаты мемлекеттік мекемесі 1704-қ, 28-т, 159-іс, 5-п.,; 40-қ, 9-т, 10.381-іс, 10-п
3. Туркестанский Областной Государственный Архив Ф207. Оп10. Д.1437. Л.1999
4. Түркістан Облыстық Мемлекеттік Архиві 901қор, 1тізбе, 2 Іс, 55парақ
5. История крупных промышленных предприятий города Чимкент том 1 (1868-2021гг.) Сборник документов и материалов-Шымкент: 2023. 362 с.
6. ЦГА РК. Ф206. Оп1. Д.170. Л34-36., 42-42об
7. ТОГА Ф969. Оп.1. Св.19. Д.108. Л.3-4., 41, 43-44
8. ТОГА Ф538 Оп1 Св85 Д421 Л44
9. ТОГА Ф1262. Оп1. Св2. Д22. Л16-17
10. ТОГА Ф1262. Оп1. Св2. Д22. Л.94
11. ТОГА Ф.922. оп3. Св.153. Д741. Л.13-15
12. ТОГА. Ф.1011 Оп3. Св6. Д24. Л59-61, 68
13. Сахов С. Толқынды теңіз заманам – Шымкент Ордабасы, 2010. 328 бет
14. Алауханов Е. Қылмыстан қорғануға бола ма? - Алматы-Қазығұрт, 2005-144 бет
15. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік мұрағаты Қор 1009, Тізбе 1, бума 186, Іс 1266, 8п
16. Абдураймова З.М. 1967ж. т жазба уақыты 9.01.2026ж орны., Шымкент қаласы, 1990 жылдан бері тұрады.
17. Жанболатов С.Е. 1968 ж. т. Жазба уақыты 20. 01.2016ж. орны., Шымкент қ. 1989 жылдан бері тұрады.
18. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік мұрағаты Қор 1009, Тізбе 1, Бума 186, Іс 1266. П.3
19. Интервью взяла М.Лимаренко Газета Южный Казахстан., №73, 20-июня 2003 года
20. Шымкент қаласының тарихы, тарихи танымдық баян. М. Әбдәкімұлы Алматы. «Қаламгер» баспасы 2021. -306 б.
21. Шымкент. тарихи-ақпараттық жолбасшы. » «Кітап» Шымкент 1998. -78, 86-89 бет
22. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік мұрағаты Қор 1009, Тізбе 1, Бума 186, Іс 1266 П 5
23. Қазақстан Республикасы Ұлттық мұрағаты 4-қ, 1-т, 106-іс, 20-п
24. Орман А. Шымкент ерекше қала болады. Оңтүстік Қазақстан. 2007. 6-ақпан
25. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік мұрағаты Қор 809, Тізбе 1, Бума 190. Іс 783. П.135-П.133., П.130-131

References:

1. Zholdasov, S. History of the Southern Region of Kazakhstan (from Ancient Times to the Present). Almaty: Üsh Qiyān, 2009. 416 p. [in Kazakh].
2. Shymkent Regional State Archive. F. 1704, op. 28, d. 159, l. 5; F. 40, op. 9, d. 10381, l. 10. [in Russian].
3. Turkestan Regional State Archive. F. 207, op. 10, d. 1437, l. 1999. [in Russian].
4. Turkestan Regional State Archive. F. 901, op. 1, d. 2, l. 55. [in Russian].

5. *History of Major Industrial Enterprises of the City of Chimkent. Vol. 1 (1868–2021): Collection of Documents and Materials.* Shymkent, 2023. 362 p. [in Russian].
6. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK). F. 206, op. 1, d. 170, l. 34–36, 42–42 ob. [in Russian].
7. Turkestan Regional State Archive (TOGA). F. 969, op. 1, sv. 19, d. 108, l. 3–4, 41, 43–44. [in Russian].
8. Turkestan Regional State Archive (TOGA). F. 538, op. 1, sv. 85, d. 421, l. 44. [in Russian].
9. Turkestan Regional State Archive (TOGA). F. 1262, op. 1, sv. 2, d. 22, l. 16–17. [in Russian].
10. Turkestan Regional State Archive (TOGA). F. 1262, op. 1, sv. 2, d. 22, l. 94. [in Russian].
11. Turkestan Regional State Archive (TOGA). F. 922, op. 3, sv. 153, d. 741, l. 13–15. [in Russian].
12. Turkestan Regional State Archive (TOGA). F. 1011, op. 3, sv. 6, d. 24, l. 59–61, 68. [in Russian].
13. Sakhov, S. *My Time — A Stormy Sea.* Shymkent: Ordabasy, 2010. 328 p. [in Kazakh].
14. Alaukhanov, E. *Is It Possible to Protect Oneself from Crime?* Almaty: Qazygurt, 2005. 144 p. [in Kazakh].
15. South Kazakhstan State Archive. F. 1009, op. 1, d. 1266, l. 8. [in Russian].
16. Abduraymova, Z. M. (b. 1967). Interview recorded on January 9, 2026. Shymkent. Resident since 1990. [in Kazakh].
17. Zhanbolatov, S. E. (b. 1968). Interview recorded on January 20, 2016. Shymkent. Resident since 1989. [in Kazakh].
18. South Kazakhstan State Archive. F. 1009, op. 1, d. 1266, l. 3. [in Russian].
19. Limarenko, M. Interview. *Yuzhny Kazakhstan Newspaper.* No. 73, June 20, 2003. [in Russian].
20. Abdakimuly, M. *History of the City of Shymkent: A Historical and Educational Study.* Almaty: Qalamqer, 2021. 306 p. [in Kazakh].
21. *Shymkent: Historical and Informational Guidebook.* Shymkent: Kitap, 1998. pp. 78, 86–89. [in Kazakh].
22. South Kazakhstan State Archive. F. 1009, op. 1, d. 1266, l. 5. [in Russian].
23. National Archive of the Republic of Kazakhstan. F. 4, op. 1, d. 106, l. 20. [in Russian].
24. Orman, A. “Shymkent Will Become a Special City.” *Yuzhny Kazakhstan Newspaper.* February 6, 2007. [in Kazakh].
25. South Kazakhstan State Archive. F. 809, op. 1, d. 783, l. 135, 133, 130–131. [in Russian].

**ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY**

FTAXP/MPHTI/IRSTI 03.01.79

ӘӨЖ/УДК/UDS 94 (674)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.005>

А. Амирбек¹, Қ.Базарбаев^{2*}, М.Гиритлиоглу³

*¹PhD, доцент. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
Қазақстан, Түркістан. E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz,*

<https://orcid.org/0000-0002-1084-6259>

*²PhD, доцент. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
Қазақстан, Түркістан. Хат-хабарларға арналған автор*

E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz,

<https://orcid.org/0000-0003-0058-2322>

³PhD. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

Қазақстан, Түркістан. E-mail: mustafa.giritli@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0000-0002-8205-8657>

**ТҮРКИЯ–ӘЗЕРБАЙЖАН ҚАТЫНАСТАРЫН ТАРИХИ ТАЛДАУ:
ТҮРҒЫТ ӨЗАЛ ДӘУІРІ МЫСАЛЫ (1989-1993)**

Аңдатпа

Мақаланың мақсаты 1989-1993 жылдары аралығында Түркия елін президент ретінде басқарған Тұрғыт Өзал дәуірінде Түркия–Әзербайжан қатынастарын талдау болып табылады. КСРО-ның ыдырауынан кейін Оңтүстік Кавказ аймағы халықаралық қауымдастықтың ерекше назарын аударған стратегиялық кеңістікке айналды. Әлемдік жүйедегі екі супердержаваның бірінің жойылуы аталған өңірде елеулі геосаяси вакуум қалыптастырып, күштер тепе-теңдігі мен аймақтық қауіпсіздік архитектурасының қайта құрылуына алып келді. Геосаяси орналасуы, энергетикалық және көлік дәліздері тұрғысындағы әлеуеті, сондай-ақ қауіпсіздік пен саяси тұрақтылыққа ықпалы Оңтүстік Кавказды жаһандық саясаттың маңызды аймақтардың біріне айналдырды. Халықаралық деңгейде КСРО дәуірінде Оңтүстік Кавказ аймағына белсенділік таныта алмаған Түркия үшін бұл өңірдің стратегиялық маңызы өзге мемлекеттермен салыстырғанда айрықша сипат алды. 1991 жылы тәуелсіздігін жаңадан жариялаған Әзербайжан Түркиямен тарихи, діни және мәдени ортақтық негізінде халықаралық қатынастар жүйесіне дербес актор ретінде еніп, екіжақты байланыстар жаңа саяси мазмұнға ие болған еді.

Түркия қалыптасқан жаңа халықаралық жүйе жағдайында өзінің геосаяси орнын қайта айқындау мүмкіндігіне ие болып, Батысқа бағытталған тәуелділік элементтері басым әрі теңгерімдік сипаты әлсіреген сыртқы саяси бағдарын ұлттық мүддесіне сәйкес қайта құрылымдауға стратегиялық мүмкіндік алды. Осы үдеріс аясында этникалық және мәдени ортақтыққа негізделген Әзербайжан мемлекетімен институционалдық және көпқырлы байланыстарды дамытып, аймақтық ынтымақтастықты нығайту мен өзара тиімді стратегиялық серіктестік қалыптастыру бағытында жаңа саяси-экономикалық мүмкіндіктерді іске асыруға кірісті.

1991 жылғы 30 тамызда Әзербайжанда тәуелсіздік жарияланып, 18 қазанда «Мемлекеттік тәуелсіздік заңы» қабылданды. Тәуелсіздік алған кезеңде, әсіресе Қарабақ дауы аймақтық саяси және қауіпсіздік динамикасын айқындаған маңызды фактор болып отырды. Аталған тарихи және мәдени контекст «Түркі әлемі» идеясын саяси құрылымдарға интеграциялау

үрдісінде ерекше мәнге ие болды. Түркия-Әзербайжан қарым-қатынастары Тұрғут Өзал кезеңінде жаңа қарқын алған, ал энергия ресурстары мен мемлекетаралық саясаттың стратегиялық мәні Өзал дәуіріндегі сыртқы саясаттың экономикалық рационалды бағытын айқындады. Осы кезеңде Түркия-Әзербайжан қарым-қатынастарында Тұрғут Өзалдың саяси тұлғалығы шешуші рөл атқарған факторлардың бірі болды. Энергетикалық саясатқа негізделген басымдықтар, әсіресе Әзербайжан елімен дипломатиялық және мәдени стратегияларды айқындау – Тұрғут Өзалдың сыртқы саясаттағы басымдықтары ретінде қарастырыға болады. Негізінде Тұрғут Өзал көптеген түрік ғалымдарының зерттеулерінде «трансформациялық көшбасшы» ретінде сипатталған.

Кілт сөздер: Түркия, Әзербайжан, Тұрғут Өзал, қауіпсіздік, Оңтүстік Кавказ, сыртқы саясат, Қарабақ дауы, халықаралық жүйе, стратегия, Түркі әлемі, энергетикалық саясат.

А. Амирбек¹, Қ.Базарбаев^{2*}, М.Гиритлиоглу³

¹PhD, доцент. Междунaродный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави. Казахстан, Туркестан. E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-1084-6259>

²PhD, доцент. Междунaродный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави. Казахстан, Туркестан. Автор-корреспондент E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-0058-2322>

³PhD. Междунaродный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави. Казахстан, Туркестан. E-mail: mustafa.giritli@ayu.edu.kz <https://orcid.org/0000-0002-8205-8657>

ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ТУРЦИИ И АЗЕРБАЙДЖАНА: НА ПРИМЕРЕ ПЕРИОДА ТУРГУТА ОЗАЛА (1989–1993)

Аннотация

Цель данной статьи – проанализировать взаимоотношения Турции и Азербайджана в период президентства Тургута Озала (1989–1993). После распада СССР Южный Кавказ превратился в стратегически значимый регион, привлекающий особое внимание международного сообщества. Распад одной из сверхдержав создал в регионе геополитический вакуум, что привело к перестройке баланса сил и архитектуры региональной безопасности. Геополитическое положение, энергетический потенциал и транспортные коридоры, а также влияние на безопасность и политическую стабильность сделали Южный Кавказ одним из ключевых регионов мировой политики.

На международной арене для Турции, которая в советский период не могла активно присутствовать в Южном Кавказе, этот регион приобрел особое стратегическое значение. В 1991 году Азербайджан, объявивший о своей независимости, вступил в систему международных отношений как самостоятельный актор на основе исторической, религиозной и культурной общности с Турцией. Двусторонние связи приобрели новое политическое содержание. Турция получила возможность пересмотреть своё геополитическое положение в условиях новой международной системы и реорганизовать внешнеполитический курс, в котором преобладали элементы зависимости от Запада и ослабленная сбалансированность, в соответствии с национальными интересами.

В этом процессе Турция развивала институциональные и многосторонние связи с Азербайджаном на основе этнической и культурной общности, укрепляла региональное сотрудничество и формировала взаимовыгодное стратегическое партнёрство, создавая новые политико-экономические возможности. 30 августа 1991 года в Азербайджане была

провозглашена независимость, 18 октября того же года принят «Закон о государственной независимости». Период после обретения независимости, особенно конфликт в Карабахе, оказал значительное влияние на региональную безопасность.

Исторический и культурный контекст сыграл особую роль в процессе интеграции идеи «Тюркского мира» в политические структуры. Взаимоотношения Турции и Азербайджана получили новый импульс в период Тургута Озала, стратегическое значение энергетических ресурсов и межгосударственной политики определило экономически рациональное направление внешней политики Т.Озала. В формировании этих отношений ключевую роль сыграла политическая личность Т.Озала. Приоритеты, основанные на энергетической политике, особенно разработка дипломатических и культурных стратегий с Азербайджаном, были одними из основных внешнеполитических приоритетов Т.Озала. В ряде исследований турецкие учёные характеризуют Т.Озала как «трансформационного лидера», что позволяет глубже понять его влияние на двусторонние отношения.

Ключевые слова: Турция, Азербайджан, Тургут Озал, безопасность, Южный Кавказ, внешняя политика, конфликт в Карабахе, международная система, стратегия, Тюркский мир, энергетическая политика.

A. Amirbek¹, K. Bazarbayev^{*2}, M. Giritlioglu¹

¹PhD, associate professor. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan. E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-1084-6259>

²PhD, associate professor. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan. Corresponding author E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-0058-2322>

¹PhD. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan. E-mail: mustafa.giritli@ayu.edu.kz <https://orcid.org/0000-0002-8205-8657>

HISTORICAL ANALYSIS OF TURKEY–AZERBAIJAN RELATIONS: THE CASE OF THE TURGUT ÖZAL PERIOD (1989–1993)

Abstract

The aim of this article is to analyze the relations between Turkey and Azerbaijan during the presidency of Turgut Özal (1989–1993). Following the collapse of the USSR, the South Caucasus became a strategically significant region, attracting particular attention from the international community. The dissolution of one of the superpowers created a geopolitical vacuum in the region, leading to a restructuring of the balance of power and the architecture of regional security. Its geopolitical location, energy potential, and transport corridors, as well as its impact on security and political stability, made the South Caucasus one of the key regions in global politics. For Turkey, which had been unable to maintain an active presence in the South Caucasus during the Soviet era, this region acquired a distinctive strategic significance on the international stage. In 1991, Azerbaijan, having declared its independence, entered the system of international relations as an autonomous actor based on historical, religious, and cultural ties with Turkey. Bilateral relations thus acquired new political content. Turkey gained the opportunity to reassess its geopolitical position within the new international system and to reorganize its foreign policy, which had previously been dominated by Western dependence and weakened balance, in accordance with national interests.

In this process, Turkey developed institutional and multilateral ties with Azerbaijan based on ethnic and cultural commonalities, strengthened regional cooperation, and established a mutually beneficial strategic partnership, creating new political and economic opportunities. On August 30, 1991, Azerbaijan declared independence, and on October 18 of the same year, the “Law on State Independence” was adopted. The post-independence period, especially the conflict in Karabakh, significantly influenced regional security.

The historical and cultural context played a key role in integrating the idea of the “Turkish world” into political structures. Turkey–Azerbaijan relations gained new momentum during the Turgut Özal period, with the strategic significance of energy resources and intergovernmental policies shaping the economically rational direction of Özal’s foreign policy. In the formation of these relations, Özal’s political personality played a decisive role. Priorities based on energy policy, particularly the development of diplomatic and cultural strategies with Azerbaijan, were among Özal’s main foreign policy priorities. In a number of studies, Turkish scholars describe Özal as a “transformational leader,” which helps to better understand his influence on bilateral relations.

Keywords: Turkey, Azerbaijan, Turgut Özal, security, South Caucasus, foreign policy, Karabakh conflict, international system, strategy, Turkic world, energy policy.

Кіріспе

Қырғи-қабақ соғыстың аяқталуынан кейін Түркия мен Оңтүстік Кавказ мемлекеттері арасындағы қатынастар жаңа серпінге ие болды. Әсіресе Түркия мен Әзербайжан арасындағы қарым-қатынастар көпқырлы, әрі терең мазмұнды стратегиялық байланыстар сипатында қалыптасып, бүгінгі күнге дейін жалғасып келеді. Бұл үдерісте екі мемлекет арасындағы этникалық және мәдени ортақтықтың рөлі айрықша екені даусыз. Бұған қоса Әзербайжан елі Түркия үшін геосаяси тұрғыдан стратегиялық маңызы жоғары мемлекет болып саналады. Әзербайжан Оңтүстік Кавказ аймағында орналасқан және Каспий теңізі алабының энергетикалық ресурстарына тікелей қолжетімділік беретін негізгі елдердің бірі ретінде ерекшеленеді. Әзербайжанның аумақтық орналасуы Түркияны Орталық Азиямен, Каспий өңірімен және кең мағынадағы Еуразиялық кеңістікпен байланыстыратын маңызды геостратегиялық көпір қызметін атқарады [1]. Сонымен қатар, Әзербайжан Түркияның Оңтүстік Кавказдағы саяси ықпалын нығайтуда және аймақтық қауіпсіздік архитектурасына қатысуында маңызды орын алады [2]. Екі ел арасындағы этникалық, тілдік және мәдени жақындық геосаяси серіктестіктің институционалдық және ұзақ мерзімді сипат алуына негіз қалады. Осы факторлар жиынтығы Тұрғұт Өзал дәуірінде Әзербайжанды Түркияның сыртқы саясатындағы басым стратегиялық бағыттардың біріне айналдырды.

Тұрғұт Өзал кезеңінде тәуелсіздік алған Әзербайжан мемлекетін ресми түрде алғаш таныған ел — Түркия болды. Түркия 1991 жылғы 25 мамырда Бакуде консулдық өкілдігін ашып, 1992 жылғы 14 қаңтардан бастап елшілік деңгейіндегі дипломатиялық өкілдігін іске қосты. Түркия мен Әзербайжан арасындағы қарқынды саяси байланыстар негізінен Әбулфаз Елчибей билігі тұсында жанданды. Мемлекет басшылары мен ресми тұлғалардың өзара сапарлары екіжақты қатынастардың институционалдық тұрғыда нығаюына ықпал етті [3].

Өзал саяси көшбасшы ретінде тілдік, тарихи және мәдени бірлік факторына ерекше мән берген саяси тұлға болатын [4]. Осы бағытта Түркия мен Әзербайжан арасында бірқатар әлеуметтік және экономикалық келісімдер жасалды. Өзал кезеңінде Әзербайжанда Айаз Мұталибов, Әбулфаз Елчибей және Хейдар Әлиев билік жүргізді. Соған қарамастан, екіжақты қатынастардың барынша қарқынды дамуы Елчибей кезеңіне сәйкес келді [5]. Хейдар Әлиев кезеңінде байланыстар 1993 жылдан кейін одан әрі дами түсті, алайда Тұрғұт Өзалдың қайтыс болуына байланысты бұл кезең шектеулі уақытты қамтыды [6].

Тұрғұт Өзал кезеңінде Түркия–Әзербайжан қатынастарында Қарабақ мәселесі маңызды орынға ие еді. Қақтығыс басталған кезеңде Түркия Армениямен шекарасын жабу арқылы

Әзербайжанға саяси қолдау білдірді. Тұрғұт Өзалдың Қарабақ мәселесіне қатысты ұстанымы аймақтағы күш теңдігіне, прагматизм және стратегиялық болжау қағидаттарына негізделген болатын. Осы тұрғыда тікелей әскери араласудан бас тартып, дипломатиялық ықпал тетіктері, шекаралық шектеу шаралары және стратегиялық, әрі геосаяси ықпал құралдары қолданылды. Бұл сыртқы саясат Түркия–Әзербайжан қатынастарын әрі саяси келіссөз алаңында, әрі аймақтық деңгейде нығайтуға бағытталды. Өзал, Қарабақ мәселесінде Түркияны тікелей әскери қақтығысқа тартпай, Әзербайжанды ішкі және халықаралық деңгейде белсенді түрде қолдап, дипломатиялық және логистикалық қолдау тетіктері арқылы теңгерімді, әрі оң нәтижеге бағдарланған саясат жүргізуге ұмтылды.

Материалдар мен әдістер.

Мақала Тұрғұт Өзалдың президенттік кезеңінде (1989–1993) Түркия–Әзербайжан қатынастары тарихи-саяси контекст және БАҚ беттеріндегі баяндамалар аясында кешенді түрде талданды. Зерттеу жұмысы сапалық зерттеу әдістеріне негізделген. Осы бағытта тарихи құжаттарды талдау, контент талдауы және салыстырмалы мазмұндық талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу шеңберінде қырғи-қабақ соғыстың аяқталуы және КСРО-ның ыдырауы кезеңінде Түркия мен Әзербайжан арасында қалыптасқан мемлекетаралық қатынастардың эволюциясы тарихи-саяси контекст негізінде талданды. Осы талдау аясында Тұрғұт Өзалдың сыртқы саяси доктринасы, геостратегиялық көзқарасы және аймақтық геосаясатқа қатысты тұжырымдамалық ұстанымдарына басымдық берілді.

Зерттеу аясында Түркия–Әзербайжан қатынастарының БАҚ басылымдарында шыққан материалдары талданды. 1989–1993 жылдары аралығында аталған басылымдарда жарияланған Әзербайжан, Қарабақ мәселесі, Түркі әлемі және энергетикалық саясатқа қатысты жаңалықтар мен сарапшылардың материалдары мазмұндық талдау әдістері негізінде зерттелді [7].

БАҚ басылымдарының идеологиялық бағыттары ескеріле отырып, әсіресе Қарабақ мәселесін айқындау ерекшеліктері, Түркі әлемі тақырыбын талдауы, Әзербайжанға көмек көрсету тақырыбы және Тұрғұт Өзалдың сыртқы саяси ұстанымдары, саяси құндылықтары мен оның ұсынған саяси тұжырымдары өзара салыстырмалы әдіс негізінде талданды.

Нәтижелер

1989-1991 жылдар Еуразия кеңістігіндегі күштер тепе-теңдігі түбегейлі өзгерген кезең болды. Шығыс Еуропадағы социалистік режимдердің құлдырауы, КСРО-ның ішкі дағдарысының тереңдеуі және ұлттық республикалардағы саяси сананың оянуы Оңтүстік Кавказды халықаралық саясаттың өзекті аймағына айналдырды. Бұл кезеңде аймақтың геосаяси маңызы бірнеше фактор негізінде күшейген болатын [8]. Біріншіден, географиялық тұрғыдан Оңтүстік Кавказ Еуропа мен Азияның түйіскен торабында орналасып, Ресей-Таяу Шығыс-Орталық Азия бағытындағы транзиттік және қауіпсіздік байланыстарын қамтамасыз ететін геосаяси кеңістік ретінде орныға түсті. Екіншіден, этносаяси шиеленістердің күшеюі (Қарабақ мәселесінің ушығуы) аймақты қауіпсіздік дағдарысының жаңа ошақтарының біріне айналдырды. Үшіншіден, жаңа тәуелсіздік перспективалары халықаралық аренадағы акторларды (соның ішінде Түркияны) бұрынғы КСРО кеңістікке қатысты сыртқы саясатты қайта қарауға мәжбүр етті [9].

Осы өтпелі кезеңде Түркия үшін Әзербайжан тек бауырлас халық ұғымымен шектелмейтін, болашақта сыртқы саясаттың басым бағыттарының біріне айналуы мүмкін аймақтық серіктес ретінде көріне бастады [10]. Алайда бұл басымдыққа негізделген үдеріс бір күнде қалыптасқан жоқ. 1989-1991 жж. Түркия-Әзербайжан қатынастары көбіне дайындық сипатында болды, яғни дипломатиялық институттар толық қалыптаспай тұрып, саяси дискурс, байланыс арналары мен стратегиялық бағалау қалыптаса бастады [11].

Зерттеу тақырыбымыздың аясы Тұрғұт Өзал дәуірін қамтуына байланысты, Тұрғұт Өзалдың саяси көшбасшылық, әрі сыртқы саясаттағы прагматикалық кісілік келбетін сипаттап өткен абзал. Жалпы Тұрғұт Өзал кезеңін арнайы зерттеген еңбектерде оның көшбасшылық ерекшеліктері, сыртқы саясаттағы көпвекторлы ұстанымы және Түркияны жаңа халықаралық жағдайда ықпалды актор ретінде көрсетуге ұмтылысы атап өтіледі [12]. Тұрғұт Өзал Түркия тарихында тек ішкі экономикалық реформалармен ғана емес, сонымен қатар сыртқы саясаттағы жаңашыл ұстанымымен де ерекшеленген тұлға болды. Оның саяси бағыты Түркияны дәстүрлі белгілі бір геосаяси алаңмен шектеулі дипломатиялық кеңістіктен шығарып, жаңа аймақтық және халықаралық бағыттарға бет бұрумен сипатталды. Өзалдың сыртқы саяси көзқарасының негізінде прагматизм, экономикалық мүдде, көпбағыттылық және Түркияның геосаяси рөлін күшейту идеясына негізделеді. Өзал Түркияны Шығыс пен Батысты байланыстыратын, сол арқылы өз ұлттық мүдделерін кең ауқымда қорғай алатын мемлекет ретінде қарастырды [13]. Осы тұжырым аясында түркі республикалары бағыты да ерекше орын алды. Әзербайжан бұл саясатта тарихи-мәдени жақындығымен ғана емес, жаңа халықаралық жағдайда пайда болған стратегиялық мүмкіндік ретінде бағаланды [14].

Тұрғұт Өзал дәуірінің сыртқы саясаттағы басты ерекшелігі Түркияның дәстүрлі бейтарап дипломатиясынан біршама белсендірек, мүмкіндіктерді елдің мүддесіне тиімді пайдалануға ұмтылған сыртқы саяси стиліне көшуімен ерекшеленеді [15]. Өзалдың саяси бағыты көбіне экономикалық реформалармен қатар жүріп, сыртқы саясатта жаңа нарықтар, жаңа қатынастар және жаңа ықпал кеңістіктері сияқты прагматикалық өлшемдермен парапар өрбіген болатын. Бұл тұрғыдан сыртқы саясатта Түркі республикалары бағыты Өзал үшін тек мәдени-тарихи символизм ғана емес, сыртқы саясатта ықпалды күшейте алатын және елге жаңа капиталды қамтамасыз ететін геосаяси мүмкіндік ретінде қабылданған болатын [16].

Өзал кезеңінде түркі әлемі дискурсы Түркияның ішкі саяси легитимділігіне де қызмет етті. Түрік қоғамдық пікірі КСРО кеңістіктегі түркі халықтарына қатысты эмоционалдық жақындық арқылы сыртқы саясаттағы түркі әлеміне қатысты жаңа белсенділікті табиғи, әрі заңды құбылыс ретінде қабылдай бастады. Дегенмен сыртқы саясаттың нақты практикасында Түркия туыстық, тамырлық жақындықты халықаралық жағдаймен, ықтимал тәуекелдермен және ірі державалардың реакциясымен теңгеруге мәжбүр болды.

Түркия-Әзербайжан қатынастары жөніндегі зерттеулерде, әдетте, екі негізгі бағытты байқауға болады. Бірінші бағытта екі ел арасындағы тарихи, мәдени және этникалық жақындыққа басымдық беріледі. Бұл еңбектерде Түркия мен Әзербайжан арасындағы қарым-қатынастар көбіне түркі әлемі идеясы аясында «бір ұлт - екі мемлекет» тұжырымдамасының тарихи алғышарттары тұрғысынан түсіндіріледі. Екінші бағыттағы зерттеулерде саяси прагматизм, аймақтық қауіпсіздік, геосаясат және сыртқы саясаттағы мүдделер басым орын алады. Мұнда Түркияның Әзербайжанға қатысты саясаты тек эмоциялық немесе мәдени жақындықпен емес, сонымен қатар Оңтүстік Кавказдағы ықпалын күшейту, аймақта Ресей мен Иранның ықпалын азайту және жаңа экономикалық мүддеге негізделген байланыстар орнату тұрғысынан зерттеледі [17].

Сондықтан 1989-1993 жылдардағы Түркияның Әзербайжанға қатысты сыртқы саяси бағыты екі басымдыққа негізделген сипат алды. Біріншісі түркі әлемі идеясына негізделген басымдық: ортақ тіл, ортақ тарих, мәдени туыстық саясатын қамтыған. Екіншісі прагматикалық басымдық: аймақта ықпалын кеңейту, қарым-қатынастарды институционалдандыру, энергияға негізделген ынтымақтастықты ұлғайту, Ресей мен Иранның Оңтүстік Кавказ аймағындағы күшін теңестіру саясатын қамтыған [18].

КСРО-ның әлсіреуі Әзербайжанда ұлттық қозғалыстың күшеюіне, егемендік идеясының кеңеюіне және ішкі саяси күрестің тереңдеуіне алып келді. Бұл жағдай Түркия үшін екі түрлі нәтиже берген болатын. Бір жағынан, жаңа тәуелсіз мемлекетпен байланыс орнатудың тарихи

мүмкіндігі ашылды, ал екінші жағынан, Әзербайжандағы тұрақсыздық және Қарабақтағы шиеленіс Түркия тұрғысынан басты қауіпсіздік факторына айналды.

1989-1993 жылдар аралығы Түркия мен Әзербайжан арасындағы саяси қатынастардың қалыптасуы мен институционалдануының бастапқы, әрі шешуші кезеңі болды. Бұл жылдар КСРО-ның ыдырауымен, Оңтүстік Кавказдағы жаңа саяси кеңістіктің пайда болуымен, Әзербайжанның тәуелсіздік алуымен және Таулы Қарабақ қақтығысының ушығуымен тұспа-тұс келді. Осындай күрделі тарихи жағдайда Түркия Әзербайжанмен байланысын тек этникалық-мәдени жақындық тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар, реалистік тұрғыдан жаңа геосаяси ахуал аясындағы сыртқы саяси басымдықтарының бірі ретінде қарастыра бастады [19].

1980-ші жылдардың соңы мен 1990-шы жылдардың басында Кеңес Одағында басталған ішкі дағдарыс одақтас республикаларда ұлттық сананың күшеюіне және тәуелсіздікке ұмтылыстың артуына алып келді. Әзербайжанда бұл үдеріс ұлттық қозғалыстардың жандануымен, егемендік идеясының күшеюімен және коммунистік билікке қарсылықтың артуымен қатар жүрді. Түркия осы процестерді мұқият бақылап отырды [20]. Өйткені Әзербайжанның саяси тағдыры Анкара үшін тек бауырлас халықтың тағдыры ретінде ғана емес, сонымен бірге Оңтүстік Кавказдағы ықпалдың болашағына тікелей қатысты мәселе ретінде қабылданды. Осылайша, 1989 жылдан бастап Түркия-Әзербайжан қатынастарының саяси мазмұны жаңа сипатқа ие бола бастады [21].

Бұл кезеңдегі Түркияның сыртқы саясатының маңызды ерекшелігі - оның бейтарап пен белсенділікті ұштастыра ұстануы болды. Бір жағынан, Түркия Кеңес Одағы толық ыдырамай тұрған жағдайда түркі тілдес елдердің егемендігін бірінші болып мойындау арқылы асығыс түрде ашық, әрі тым батыл әрекеттерге барудан тартынбады. Екінші жағынан, Анкара Әзербайжанға қатысты болашақ сыртқы саяси бағыттың алғышарттарын асықпай терең стратегияға негіздеп қалыптастыруға кірісті. Осы кезеңде қоғамдық пікір, зиялы қауым және саяси элита деңгейінде түркі әлемі идеясы аясында Әзербайжанмен жақындасу саясаты кеңінен қолдау тапты. Түркия қоғамында Әзербайжанға деген қызығушылықтың артуы, ортақ тарихи жад пен тілдік жақындықтың жиі айтылуы екіжақты қатынастардың қоғамдық-психологиялық негізін күшейтті [15].

1991 жылы Әзербайжан тәуелсіздігін жариялағаннан кейін Түркия бұл жаңа мемлекетті алғашқылардың бірі болып мойындады. Бұл қадам Түркия-Әзербайжан қатынастары тарихындағы аса маңызды бетбұрыс болды. Түркияның Әзербайжанды ерте мойындауы бірнеше саяси мағынаға ие еді. Біріншіден, бұл Әзербайжанның халықаралық құқық субъектісі ретінде танылуына моральдық және дипломатиялық қолдау көрсетті. Екіншіден, Түркия посткеңестік кеңістікте жаңа мемлекеттермен жұмыс істеуге дайын екенін көрсетті. Үшіншіден, бұл Анкараның Оңтүстік Кавказға қатысты стратегиялық ұстанымын нақтылауына септігін тигізді [22].

Әзербайжан тәуелсіздік алғаннан кейін екі ел арасындағы қатынастар біртіндеп ресми және институционалдық сипат ала бастады. Дипломатиялық байланыстар орнату, ресми өкілдіктер ашу, жоғары деңгейдегі саяси байланыстарды жолға қою секілді қадамдар осы кезеңде іске асырылды. Түркия Әзербайжанды жаңа тәуелсіз мемлекет ретінде халықаралық жүйеге енгізуге көмектесуге мүдделі болды. Бұл тек түркі идеясы аясындағы қолдау емес, нақты дипломатиялық қатынас орнату процесі еді. Сондықтан 1991-1992 жылдары екі ел арасындағы саяси қатынас-тардың негізі қаланған болатын [4].

Сонымен қатар, 1992 жылдан бастап Түркия-Әзербайжан қатынастарының саяси мазмұны күрделене түсті. Бұған ең алдымен Таулы Қарабақтағы әскери-саяси ахуал ықпал етті. Қақтығыстың ұшығуы Әзербайжанның сыртқы қолдауға деген қажеттілігін күшейтті, ал Түркия үшін бұл мәселе тек гуманитарлық жанашырлық шеңберінен шығып, аймақтық қауіпсіздікпен байланысты проблемаға айналды. Түркия Әзербайжанның аумақтық тұтастығын қолдайтынын білдірді және Армениямен қақтығысқа байланысты Бакудің ұстанымына

саяси қолдау көрсетті. Осылайша, екіжақты қатынастардың қауіпсіздік өлшемі алдыңғы қатарға шықты [21].

Алайда Түркияның Әзербайжанды қолдауы нақты шектеулермен бетпе-бет келді. Бұл жерде Анкараның саяси еркі мен геосаяси мүмкіндігінің арасындағы айырмашылық айқын байқалды. Біріншіден, Ресей «жақын шетелдері стратегиясы» аясында посткеңестік кеңістікті өзінің ықпал аймағы ретінде қарастыруды жалғастырды және Оңтүстік Кавказдағы кез келген белсенді сыртқы араласуға жол бермеуге тырысты. Екіншіден, Иран факторы да маңызды болды, өйткені Әзербайжан мәселесі Иранның өз ішіндегі этносаяси тепе-теңдікке де ықпал етуі мүмкін еді. Үшіншіден, Түркия халықаралық жүйедегі орнын, НАТО мүшесі ретіндегі жауапкершілігін және Батыспен қатынасын есепке алуға мәжбүр болды. Сондықтан Түркия Әзербайжанға тікелей әскери араласудан бас тартып, негізінен дипломатиялық, саяси және моральдық қолдау көрсету жолын таңдады [15].

Бұл кезеңде Тұрғыт Өзалдың жеке саяси көзқарасы ерекше рөл атқарды. Өзал Түркияның жаңа халықаралық ортада белсенді актор болуы керек деп санады. Оның көзқарасында Әзербайжан түркі әлемінің құрамдас бөлігі ғана емес, Түркияның жаңа аймақтық стратегиясының маңызды буыны болды. Өзалдың сыртқы саясаттағы белсенділігі екі ел арасындағы байланысты жеделдетті. Ол Түркияның Кавказдағы рөлін кеңейтуді және Әзербайжанмен қатынасты ұзақ мерзімді негізде дамыту қажеттігін түсінді. Алайда оның бұл ұмтылысы мемлекеттік институттардың белсенді бейтарап ұстанымымен және халықаралық ахуалдың шектеулерімен үйлесіп отырды. Сондықтан Өзал дәуірінде қатынастардың бағыт-бағдары айқындалғанымен, олар толыққанды стратегиялық одақ дәрежесіне жете қойған жоқ [7].

1992-1993 жылдары Әзербайжанның ішкі саяси тұрақсыздығы да екіжақты қатынастарға әсер етті. Билік ауысулары, ішкі саяси дағдарыс және соғыс жағдайы Түркияның Әзербайжанмен жұмыс істеуін қиындатты. Түркия бір жағынан Әзербайжанды қолдауды жалғастырды, екінші жағынан, оның ішкі саяси әлсіздігі мен тұрақсыздығы Анкараның бұл елмен қарым-қатынасын бірізді стратегиялық арнаға тез көшіруіне кедергі жасады. Яғни, Түркия–Әзербайжан саяси қатынастары осы кезеңде жоғары символдық маңызға ие болғанымен, нақты саяси тұрақтылық пен институционалдық жүйелілік әлі толық қалыптасып үлгермеген еді [19].

1993 жыл бұл қатынастар үшін ерекше маңызды кезең болды. Бір жағынан, Әзербайжандағы билік өзгерістері мен аймақтық ахуал Түркияның ұстанымын қайта қарауға итермеледі. Екінші жағынан, Армениямен шекара мәселесі мен Қарабақтағы жағдай Түркияның Әзербайжанмен ынтымақтастығын күшейтті. Түркияның Арменияға қатысты қатаң саяси ұстанымға көшуі де Әзербайжанмен саяси жақындасудың нақты көрінісі болды. Бұл жағдай Түркияның Әзербайжанды қолдауы тек тарихи-мәдени аргументтерге ғана емес, аймақтық саяси ұстанымға да айналғанын көрсетті [23].

Жалпы алғанда, 1989-1993 жылдардағы Түркия–Әзербайжан саяси қатынастары бірнеше өзара байланысты бағытта дамыды. Біріншіден, бұл кезеңде екі ел арасындағы тарихи және мәдени жақындық ресми дипломатиялық қатынастың саяси негізіне айналды. Екіншіден, Түркия Әзербайжанды тәуелсіз мемлекет ретінде мойындап, оның халықаралық позициясын нығайтуға үлес қосты. Үшіншіден, Қарабақ қақтығысы екіжақты қатынастардың қауіпсіздік өлшемін күшейтті. Төртіншіден, Өзал кезеңі Түркияның Әзербайжанға қатысты ұзақ мерзімді сыртқы саяси бағдарын айқындап берді. Сондықтан бұл кезеңді Түркия–Әзербайжан қатынастарының қалыптасуындағы бастапқы стратегиялық кезең деп сипаттауға болады. Осы жылдары екі ел арасындағы саяси сенімнің, өзара қолдаудың және кейінгі онжылдықтардағы стратегиялық серіктестіктің негізі қаланды. 1989-1993 жылдардағы тәжірибе кейінгі кезеңдегі «бір ұлт – екі мемлекет» формуласының тек идеологиялық ұран емес, нақты тарихи-саяси эволюция нәтижесі екенін көрсетеді [24].

Талқылау

Тұрғыт Өзал дәуірі Түркия–Әзербайжан қатынастары тарихында өтпелі емес, керісінше, ұзақ мерзімді стратегиялық маңызы бар бастапқы қалыптастырушы кезең ретінде бағалануы тиіс. 1989–1993 жылдар аралығы екі мемлекеттің арасындағы байланыстардың тек басталу кезеңі ғана емес, сонымен бірге олардың кейінгі онжылдықтардағы саяси, дипломатиялық және геостратегиялық жақындасуының идеялық әрі институционалдық негізі қаланған уақыт болды. Бұл кезеңнің тарихи нәтижесін бірнеше өзара сабақтас бағытта түсіндіруге болады [16].

Біріншіден, Өзал дәуірінің ең маңызды тарихи нәтижесі — Түркияның Әзербайжанға қатысты сыртқы саяси бағытының нақты қалыптасуы болды. Кеңес Одағы ыдырап жатқан тұста Түркия бұрынғы кеңестік түркі республикаларына, әсіресе Әзербайжанға қатысты өз ұстанымын жедел түрде айқындады. Бұл Анкараның жаңа халықаралық жағдайда сыртқы саясаттағы бағдарларын кеңейтуге дайын екенін көрсетті. Әзербайжанның тәуелсіздігін ерте мойындауы және онымен ресми дипломатиялық қатынастар орнатуға ұмтылуы Түркияның Кавказ бағытындағы саясатында стратегиялық ойлау элементтерінің күшейе бастағанын дәлелдеді. Яғни Өзал кезеңінде Әзербайжан Түркия үшін тек тарихи-мәдени жақын мемлекет емес, нақты саяси және геосаяси маңызы бар әріптес ретінде қарастырыла бастады [8].

Екіншіден, дәл осы кезеңде Түркия–Әзербайжан қатынастарының идеялық негізі айқындалды. Түркия мен Әзербайжан арасындағы қатынастарға қатысты кейін кеңінен тараған «бір ұлт – екі мемлекет» формуласы саяси доктрина ретінде кейінгі жылдары орныққанымен, оның мазмұндық және психологиялық алғышарттары нақ осы Өзал дәуірінде қалыптасты. Ортақ тіл, дін, тарих және мәдениет туралы дискурс екі ел арасындағы ресми қатынастарды моральдық және символдық тұрғыдан заңдастырды. Алайда бұл идеялық жақындық біртіндеп нақты саяси мазмұнмен толықты: өзара дипломатиялық қолдау, халықаралық аренадағы позициялық жақындасу және аймақтық қауіпсіздік мәселелеріндегі ұқсас мүдделер осы кезеңде анық көріне бастады. Демек, Өзал кезеңінің мұрасы тек риторикалық бауырластықта емес, сол бауырластықты саяси қатынас форматына айналдыруда жатыр [19].

Үшіншіден, Тұрғыт Өзал дәуірі Түркия–Әзербайжан қатынастарының қауіпсіздік өлшемін қалыптастырған кезең болды. Таулы Қарабақ қақтығысының ушығуы, Әзербайжанның ішкі саяси тұрақсыздығы және Кавказдағы күштер балансының күрделенуі екі ел арасындағы қарым-қатынасты эмоциялық-тарихи деңгейден қауіпсіздік пен геосаясат деңгейіне көтерді. Түркия Әзербайжанның аумақтық тұтастығын қолдай отырып, оның позициясын халықаралық деңгейде қорғауға тырысты. Бұл ретте Түркияның әрекеті толыққанды әскери сипат алмағанымен, оның Әзербайжанға қатысты ұстанымы аймақтық дағдарыс жағдайында саяси серіктестік логикасына көшкенін көрсетті. Осылайша, Өзал кезеңі кейінгі қауіпсіздік саласындағы ықпалдастықтың да негізін қалады [5].

Төртіншіден, бұл дәуірдің маңызды нәтижесі — Түркияның посткеңестік кеңістіктегі мүмкіндіктері мен шектеулерін бір мезгілде айқындауы болды. Өзалдың белсенді сыртқы саяси көзқарасы Түркияны Кавказ бен Орталық Азия бағытында белсендірек әрекет етуге итермеледі. Алайда Ресейдің аймақтағы ықпалы, Иран факторы, Батыспен қатынастарды сақтау қажеттілігі және Түркияның өз ішкі институционалдық ерекшеліктері бұл саясаттың шынайы шектерін белгіледі. Сол себепті Тұрғыт Өзал дәуірінің саяси мұрасы тек жетістіктерден емес, сонымен бірге Түркия үшін маңызды дипломатиялық сабақтардан тұрады. Атап айтқанда, Әзербайжанға қатысты қолдау саясаты тек тарихи жақындыққа ғана сүйенбеуі, ол міндетті түрде халықаралық ахуалмен, аймақтық тепе-теңдікпен және кезеңдік мүмкіндіктермен ұштасуы қажет екені осы тұста анық байқалды [25].

Бесіншіден, Өзал кезеңінің мұрасы институционалдық сипатқа да ие болды. Қатынастардың алғашқы ресми тетіктері, дипломатиялық байланыстардың негізі, жоғары деңгейдегі саяси диалогтың басталуы, өзара қолдаудың тұрақты формалары осы жылдары қаланды. Әрине, бұл кезеңде толыққанды стратегиялық одақ немесе терең экономикалық ықпалдастық әлі қалыптас-

қан жоқ. Бірақ кейінгі Баку–Тбилиси–Жейхан жобасы, энергетикалық әріптестік, қорғаныс саласындағы жақындасу және саяси одақтастық секілді ірі процестер үшін бастапқы сенім мен саяси бағдар осы кезеңде жасалды. Сондықтан Тұрғыт Өзал дәуірі кейінгі серіктестіктің тек идеялық емес, практикалық-институционалдық алғышарты ретінде де тарихи маңызға ие [13].

Алтыншыдан, Өзал дәуірінің саяси мұрасы Түркияның өзін аймақтық актор ретінде түсінуінің өзгеруімен де байланысты. Егер бұған дейін Түркия сыртқы саясатында көбіне Батыс бағытындағы интеграциялық ұстанымдарға басымдық берсе, Өзал кезеңінде ол өзінің кеңірек геосаяси кеңістіктегі орнын қайта пайымдай бастады. Әзербайжанмен қарым-қатынас осы қайта пайымдаудың нақты көрінісі болды. Түркия өзіне тек Еуропа мен Таяу Шығыстың аралығындағы мемлекет ретінде емес, сондай-ақ түркі әлемімен тарихи байланысы бар, Кавказда дербес рөл атқара алатын мемлекет ретінде қарай бастады. Бұл жаңа өзіндік түсінік кейінгі сыртқы саяси концепциялар үшін де маңызды негіз болды [8].

Жалпы алғанда, Тұрғыт Өзал дәуірінің тарихи нәтижесі — Түркия–Әзербайжан қатынастарының бағытын түбегейлі айқындап бергендігінде. Бұл кезең екі елдің байланысын тарихи естелік немесе мәдени жақындық деңгейінде қалдырмай, оны нақты сыртқы саяси, дипломатиялық және аймақтық маңызы бар қатынасқа айналдырды. Өзалдың жеке саяси еркі, халықаралық жүйедегі өзгерістер және Әзербайжан тәуелсіздігінің тарихи сәті тоғысқан осы кезең кейінгі онжылдықтардағы одақтастықтың бастауы болды. Сондықтан Тұрғыт Өзал дәуірі Түркия–Әзербайжан байланыстары тарихында уақытша эпизод емес, стратегиялық серіктестіктің іргетасын қалаған маңызды бетбұрыс кезеңі ретінде қарастырылуы тиіс [24].

Қорытынды

Түркия–Әзербайжан қатынастарын 1989–1993 жылдар аралығында, яғни Тұрғыт Өзал дәуірі мысалында тарихи талдау бұл кезеңнің екі ел қатынастары тарихында айрықша мәнге ие екенін көрсетеді. Бұл уақыт аралығы кездейсоқ тандалған кезең емес. Дәл осы жылдары халықаралық қатынастар жүйесі түбегейлі өзгеріп, Кеңес Одағы ыдырап, Әзербайжан тәуелсіз мемлекет ретінде жаңа саяси кеңістікке шықты. Осындай тарихи жағдайда Түркияның Әзербайжанға қатысты сыртқы саясаты өзінің жаңа мазмұны мен бағыт-бағдарын тапты.

Зерттеу барысында анықталғандай, Тұрғыт Өзал дәуіріндегі Түркия–Әзербайжан қатынастары бірнеше фактордың тоғысында дамыды. Біріншіден, бұл — тарихи-мәдени ортақтық факторы. Түркия мен Әзербайжан арасындағы тілдік, діни және мәдени жақындық екіжақты саяси қатынастардың моральдық және идеологиялық негізін қалыптастырды. Екіншіден, бұл — халықаралық жүйедегі құрылымдық өзгерістер. Қырғи-қабақ соғыстың аяқталуы мен посткеңестік кеңістіктің ашылуы Түркияға жаңа геосаяси бағыттарда белсендірек әрекет ету мүмкіндігін берді. Үшіншіден, бұл — лидерлік фактор. Тұрғыт Өзалдың сыртқы саясаттағы прагматикалық әрі батылырақ ұстанымы Түркияның Әзербайжанмен қарым-қатынасты ерекше маңызды бағыт ретінде қарастыруына ықпал етті.

Мақала аясындағы талдау көрсеткендей, 1989-1993 жылдардағы Түркия–Әзербайжан қатынастары бірден толыққанды стратегиялық серіктестік деңгейіне жеткен жоқ. Алайда дәл осы кезеңде мұндай серіктестіктің барлық негізгі алғышарттары қалыптасты. Түркия Әзербайжанды тәуелсіз мемлекет ретінде мойындап, онымен дипломатиялық қатынас орнатуға мүдделілік танытты; Әзербайжан үшін Түркия халықаралық қолдаудың алғашқы және аса маңызды көздерінің біріне айналды; екі елдің саяси байланыстары аймақтық қауіпсіздік, әсіресе Қарабақ мәселесі аясында тереңдей түсті. Осыған байланысты зерттеу кезеңі екіжақты қатынастардың «қалыптасу сатысы» ғана емес, олардың кейінгі даму логикасын анықтаған «бағыттаушы кезең» ретінде бағаланады.

Сонымен бірге бұл зерттеу Тұрғыт Өзал дәуіріндегі Түркия саясатының күрделілігін де ашып көрсетті. Түркия Әзербайжанды қолдауға дайын болғанымен, оның әрекеті аймақтық және халықаралық шектеулерге тәуелді болды. Ресейдің Кавказдағы ықпалы, Иран факторы,

Батыс елдерімен қарым-қатынасты сақтаудың маңыздылығы және Түркияның ішкі саяси ерекшеліктері Анкараның Әзербайжан бағытындағы саясатында сақтық элементтерін күшейтті. Осыдан келіп, Түркияның сол кезеңдегі ұстанымын «саяси қолдау жоғары, бірақ құралдық мүмкіндігі шектеулі саясат» деп сипаттауға болады. Бұл тұжырым Тұрғыт Өзал дәуірінің сыртқы саясатын біржақты романтикалық тұрғыдан емес, нақты халықаралық шынайылықпен ұштастыра түсіндіруге мүмкіндік береді [25].

Мақаланың маңызды қорытындыларының бірі - Тұрғыт Өзал кезеңінде қалыптасқан қатынастардың кейінгі онжылдықтардағы Түркия–Әзербайжан стратегиялық әріптестігінің негізгі платформасына айналғаны. Егер 1989–1993 жылдары бұл байланыстар көбіне саяси тану, дипломатиялық бастама және қауіпсіздікке қатысты ұстаным деңгейінде көрінсе, кейінгі кезеңде олар энергетика, көлік, қорғаныс, аймақтық дипломатия және халықаралық ұйымдар аясындағы үйлесімділікпен толықты. Басқаша айтқанда, Өзал дәуірінде қаланған негіз кейінгі тарихи кезеңдерде мазмұндық жағынан тереңдеп, институционалдық жағынан нығайды.

Осы тұрғыдан алғанда, Тұрғыт Өзал дәуірінің саяси мұрасы тек белгілі бір тарихи кезеңмен шектелмейді. Оның мәні — Түркия мен Әзербайжан арасындағы қарым-қатынастың ұзақ мерзімді сипатын алдын ала белгілегендігінде. Бұл дәуірде Әзербайжан Түркия үшін посткеңестік кеңістіктегі маңызды әріптес ретінде орнықса, Түркия Әзербайжан үшін сыртқы қолдаудың, халықаралық танылудың және саяси жақындасудың сенімді арнасына айналды. Мұндай өзара қабылдау кейінгі стратегиялық одақтастықтың психологиялық және саяси негізін қалыптастырды.

Қорытындылай келе, 1989–1993 жылдардағы Тұрғыт Өзал дәуірі Түркия–Әзербайжан қатынастары тарихындағы шешуші бастау кезеңі болды деп айтуға толық негіз бар. Бұл кезеңде екі ел арасындағы байланыстар тарихи жақындықтың символдық кеңістігінен шығып, нақты саяси мазмұнға ие болды; дипломатиялық қатынастардың негізі қаланды; аймақтық қауіпсіздік күн тәртібі ортақ саяси ұстанымдарды тереңдете түсті; ал Тұрғыт Өзалдың сыртқы саяси көзқарасы бұл процесті жылдамдатқан маңызды факторға айналды. Сондықтан бұл дәуірді Түркия–Әзербайжан қатынастарының тарихи эволюциясындағы алғашқы стратегиялық баспалдақ ретінде бағалау орынды.

Егер болашақ зерттеулер тұрғысынан қарастырсақ, бұл тақырып әлі де өзектілігін жоғалтпайды. Өйткені қазіргі Түркия–Әзербайжан қатынастарының саяси логикасын, қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастығын және аймақтық одақтастығын толық түсіну үшін оның тарихи бастауларын, әсіресе Өзал кезеңіндегі шешімдер мен ұстанымдарды терең зерттеу қажет. Осы себепті Тұрғыт Өзал дәуірі тек өткеннің бір кезеңі емес, қазіргі Түркия–Әзербайжан серіктестігінің түпкі тарихи кілті ретінде қарастырылуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Cornell S. E. *Türkiye's Return to Central Asia and the Caucasus*. - Washington, D.C.; Stockholm-Nacka: Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program, 2024. - 90 p.
2. Aras B., Akpınar P. *The Relations between Turkey and the Caucasus // Perceptions*. - 2011. - Vol. 16. - No. 3. - P. 53-68.
3. *Relations between Türkiye and Azerbaijan [Electronic resource] // Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye*. - Access mode: <https://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkiye-and-azerbaijan.en.mfa> (accessed: 04.03.2026).
4. Evoyan L. *Turkey-Azerbaijan Relations: The Dynamics of the Development // Vestnik RUDN. International Relations*. - 2013. - No. 3. - P. 122-128.
5. *The Closed Armenia-Turkey Border: Economic and Social Effects, Including Those on the People; and Implications for the Overall Situation in the Region [Electronic resource] // European Parliament*. - 2007. - Access mode: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2007/385526/EXPO-AFET_ET%282007%29385526_EN.pdf (accessed: 04.03.2026).

6. Ataman M. *Ozal Leadership and Restructuring in Turkish Foreign Policy* // *Turkish Journal of International Relations*. - 2002. - Vol. 1. - No. 1. - P. 123-154.
7. Machitidze E. *Turkish Foreign Policy During the Rule of Turgut Ozal* // *History, Politics, Primary Source Studies*. - 2024. - No. 2. - P. 269-278.
8. Onis Z. *Turkey in the Post-Cold War Era: In Search of Identity* // *Middle East Journal*. - 1995. - Vol. 49. - No. 1. - P. 48-68.
9. Robins P. *Between Sentiment and Self-Interest: Turkey's Policy Toward Azerbaijan and the Central Asian States* // *Middle East Journal*. - 1993. - Vol. 47. - No. 4. - P. 593-610.
10. Laciner S. *Turgut Ozal Period in Turkish Foreign Policy: Ozalism* // *USAK Yearbook of Politics and International Relations*. - 2009. - No. 2. - P. 153-205.
11. Türkiye [Electronic resource] // Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan. - Access mode: <https://www.mfa.gov.az/en/category/europe/turkiye> (accessed: 04.03.2026).
12. Aras B. *Turkey's Policy in the Former Soviet South: Assets and Options* // *Turkish Studies*. - 2000. - Vol. 1. - No. 1. - P. 36-58.
13. Ibrahimov R. *Turkish-Azerbaijani Energy Relations: Significant Leverage in the Implementation of the Foreign Policy Interests of Both Countries* // *Insight Turkey*. - 2015. - Vol. 17. - No. 2. - P. 83-100.
14. Aral B. *Dispensing with Tradition? Turkish Politics and International Society during the Ozal Decade, 1983-1993* // *Middle Eastern Studies*. - 2001. - Vol. 37. - No. 1. - P. 72-88.
15. Hale W. *Turkish Foreign Policy, 1774-2000*. - London: Frank Cass, 2000.
16. Ismayilov M., Graham N. A. (Eds.). *Turkish-Azerbaijani Relations: One Nation - Two States?* - Abingdon; New York: Routledge, 2016.
17. Bedford S. *Turkey and Azerbaijan* // *Turkish-Azerbaijani Relations: One Nation - Two States?* / Ed. by M. Ismayilov, N. A. Graham. - Abingdon; New York: Routledge, 2016. - P. 93-109.
18. Nurmammadov E. *Azerbaijan-Turkey Relations through the Prism of Economic Transactions* // *Turkish-Azerbaijani Relations: One Nation - Two States?* / Ed. by M. Ismayilov, N. A. Graham. - Abingdon; New York: Routledge, 2016. - P. 61-77.
19. Babiş A. G. *Azerbaijan-Turkey Relations (1988-2018): Evaluating 'One Nation - Two States' Discourse*. - Ankara: Middle East Technical University, 2018.
20. Aliyev E. *Azerbaijan-Turkish Relations (1992-2012): A Foreign Policy Analysis*. - Ankara: Middle East Technical University, 2012.
21. Cornell S. E. *Azerbaijan Since Independence*. - Armonk, NY: M. E. Sharpe, 2011.
22. Hale W. *Turkey, the Middle East, and the Gulf Crisis* // *International Affairs*. - 1992. - Vol. 68. - No. 4. - P. 679-692.
23. Sayari S. *Turkey: The Changing European Security Environment and the Gulf Crisis* // *Middle East Journal*. - 1992. - Vol. 46. - No. 1. - P. 9-21.
24. Bedford S. *Turkey and Azerbaijan: One Religion - Two States?* // *Turkish-Azerbaijani Relations: One Nation - Two States?* / Ed. by M. Ismayilov, N. A. Graham. - Abingdon; New York: Routledge, 2016. - P. 110-127.
25. Larrabee F. S., Lesser I. O. *Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty*. - Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2003.

References:

1. Cornell, S. E. (2024). *Türkiye's Return to Central Asia and the Caucasus*. Washington, D.C.; Stockholm-Nacka: Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program. [in English]
2. Aras, B., & Akpınar, P. (2011). *The Relations between Turkey and the Caucasus*. Perceptions, 16(3), 53-68. [in English]
3. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye. (n.d.). *Relations between Türkiye and Azerbaijan*. Retrieved March 4, 2026, from <https://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkiye-and-azerbaijan.en.mfa> [in English]

4. Evoyan, L. (2013). Turkey-Azerbaijan Relations: The Dynamics of the Development. *Vestnik RUDN. International Relations*, 3, 122-128. [in English]
5. European Parliament. (2007). The Closed Armenia-Turkey Border: Economic and Social Effects, Including Those on the People; and Implications for the Overall Situation in the Region. Retrieved March 4, 2026, from https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2007/385526/EXPO-AFET_ET%282007%29385526_EN.pdf [in English]
6. Ataman, M. (2002). Ozal Leadership and Restructuring in Turkish Foreign Policy. *Turkish Journal of International Relations*, 1(1), 123-154.
7. Machitidze, E. (2024). Turkish Foreign Policy During the Rule of Turgut Ozal. *History, Politics, Primary Source Studies*, 2, 269-278. [in English]
8. Onis, Z. (1995). Turkey in the Post-Cold War Era: In Search of Identity. *Middle East Journal*, 49(1), 48-68. [in English]
9. Robins, P. (1993). Between Sentiment and Self-Interest: Turkey's Policy Toward Azerbaijan and the Central Asian States. *Middle East Journal*, 47(4), 593-610. [in English]
10. Laciner, S. (2009). Turgut Ozal Period in Turkish Foreign Policy: Ozalism. *USAK Yearbook of Politics and International Relations*, 2, 153-205. [in English]
11. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan. (n.d.). Türkiye. Retrieved March 4, 2026, from <https://www.mfa.gov.az/en/category/europe/turkiye> [in English]
12. Aras, B. (2000). Turkey's Policy in the Former Soviet South: Assets and Options. *Turkish Studies*, 1(1), 36-58. [in English]
13. Ibrahimov, R. (2015). Turkish-Azerbaijani Energy Relations: Significant Leverage in the Implementation of the Foreign Policy Interests of Both Countries. *Insight Turkey*, 17(2), 83-100. [in English]
14. Aral, B. (2001). Dispensing with Tradition? Turkish Politics and International Society during the Ozal Decade, 1983-1993. *Middle Eastern Studies*, 37(1), 72-88. [in English]
15. Hale, W. (2000). *Turkish Foreign Policy, 1774-2000*. London: Frank Cass. [in English]
16. Ismayilov, M., & Graham, N. A. (Eds.). (2016). *Turkish-Azerbaijani Relations: One Nation - Two States?* Abingdon; New York: Routledge. [in English]
17. Bedford, S. (2016). Turkey and Azerbaijan. In M. Ismayilov & N. A. Graham (Eds.), *Turkish-Azerbaijani Relations: One Nation - Two States?* (pp. 93-109). Abingdon; New York: Routledge. [in English]
18. Nurmammadov, E. (2016). Azerbaijan-Turkey Relations through the Prism of Economic Transactions. In M. Ismayilov & N. A. Graham (Eds.), *Turkish-Azerbaijani Relations: One Nation - Two States?* (pp. 61-77). Abingdon; New York: Routledge. [in English]
19. Babiş, A. G. (2018). *Azerbaijan-Turkey Relations (1988-2018): Evaluating 'One Nation - Two States' Discourse* (Master's thesis). Middle East Technical University, Ankara. [in English]
20. Aliyev, E. (2012). *Azerbaijan-Turkish Relations (1992-2012): A Foreign Policy Analysis* (Master's thesis). Middle East Technical University, Ankara. [in English]
21. Cornell, S. E. (2011). *Azerbaijan Since Independence*. Armonk, NY: M. E. Sharpe. [in English]
22. Hale, W. (1992). Turkey, the Middle East, and the Gulf Crisis. *International Affairs*, 68(4), 679-692. [in English]
23. Sayari, S. (1992). Turkey: The Changing European Security Environment and the Gulf Crisis. *Middle East Journal*, 46(1), 9-21. [in English]
24. Bedford, S. (2016). Turkey and Azerbaijan: One Religion - Two States? In M. Ismayilov & N. A. Graham (Eds.), *Turkish-Azerbaijani Relations: One Nation - Two States?* (pp. 110-127). Abingdon; New York: Routledge. [in English]
25. Larrabee, F. S., & Lesser, I. O. (2003). *Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty*. Santa Monica, CA: RAND Corporation. [in English]

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.09.03

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 94(574) «1945/49»

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.006>

Г.Т. Жақұпова ^{*1}, Р.С. Мырзабекова ², Д.М. Махмадинов ³

¹кандидат исторических наук, доцент,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: gulnaztolqaeвна777@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1519-9043>

²кандидат исторических наук, профессор,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы
e-mail: myrzabekovaryskeldy@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8479-1505>

³магистр юриспруденции,
директор административно-управленческого департамента
Национальной академии образования имени И. Алтынсарина, Алматы, Казахстан
e-mail: Dayletkeldi@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-9738-161X>

ИСТОРИКО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ СТАТУСА ЯПОНСКИХ ИНТЕРНИРОВАННЫХ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСКОЙ ССР

Аннотация

На протяжении всей истории существуют различные примеры обращения с пленными. При изучении истории военнопленных важным является изменение статуса пленника вооруженных конфликтов от рабов - государственной собственности и в дальнейшем лиц, находящихся под защитой международного гуманитарного права.

Исторический процесс гуманизации права войны демонстрирует защиту человеческого достоинства жертв военных столкновений. Феномен интернирования, изначально регулировался законами войны. Применение законов вооруженного конфликта имеет глубокие политические и исторические корни. Война имеет анархическую основу, но важным является соблюдение международного права к ряду категорий жертв военных столкновений: пленным; интернированным военнослужащим.

Цель статьи рассмотреть статус японских интернированных в годы Второй мировой войны на основе междисциплинарного подхода. Задачи исследования: интерпретировать исторические и изыскания по международному праву по проблемам интернированных; продемонстрировать систему обращения с японскими интернированными со стороны государства, которое ратифицировало Женевскую конвенцию только 1954 году. Данная проблема является ключевой в изучении историко-правового аспекта по региональной истории интернированных в годы второй мировой войны на территории Казахской ССР. Материалами исследования являются: научные изыскания зарубежных авторов; Конвенции, документы некоторых фондов Архива Президента Республики Казахстан (АП РК) и материалы, опубликованные в сборниках.

Ключевые слова: гуманитарное право, человечность, статус интернированного вооруженных конфликтов, заключенный под стражу, административное задержание, конвенции, Вторая мировая война, Казахская ССР.

Благодарности. Статья подготовлена по научному проекту «Историко-правовое исследование региональных особенностей содержания военнопленных Второй мировой войны на территории Казахской ССР», выполняемого Министерством науки и высшего образования РК в рамках ИРН (AP26198219)

Г.Т. Жақыпова *¹, Р.С. Мырзабекова ², Д.М. Махмадинов ³

¹тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: gulnaztolgaevna777@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1519-9043>

²тарих ғылымдарының кандидаты, профессор,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: myrzabekovaryskeldy@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8479-1505>

³заң магистрі,
Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім беру академиясының
Әкімшілік және басқару департаменті директоры, Алматы, Қазақстан
e-mail: Dayletkeldi@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-9738-161X>

ҚАЗАҚ КСР АУМАҒЫНДА КҮШПЕН ҰСТАЛҒАН ЖАПОНДАРДЫҢ ТАРИХИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІНІҢ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Тарихта тұтқындарды ұстаудың әртүрлі мысалдары бар. Соғыс тұтқындарының тарихын зерттеуде қарулы қақтығыс барысында қолға түскен тұтқынның мемлекет меншігінен, халықаралық гуманитарлық құқықтың қорғауына өту барысындағы мәртебесінің өзгеруін зерттеу маңызды болып табылады.

Соғыс құқығын ізгілендірудің тарихи процесі әскери қақтығыстар құрбандарының адами қадір-қасиетін қорғауды көрсетеді. Қарулы қақтығыс заңдарын қолданудың терең саяси және тарихи тамырлары бар. Соғыс анархиялық негізге ие, бірақ әскери қақтығыстардың құрбандарының бірқатар санаттарына – әскери тұтқындар, интернацияланған әскери қызметкерлерге қатысты халықаралық құқықты сақтау маңызды.

Мақаланың мақсаты – Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі жапон тұтқындарының мәртебесін пәнаралық тәсіл арқылы зерттеу. Зерттеудің мақсаттары: күштеп ұстау мәселесінің тарихи астарларын халықаралық құқық аясында зерттеу және Женева конвенциясын тек 1954 жылы ратификациялаған мемлекеттің күшпен ұсталған жапон әскерилеріне қатысты қарым-қатынасын көрсету. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Қазақ КСР аумағында күшпен ұсталған әскерилердің аймақтық тарихын тарихи-құқықтық аспектіде зерттеу маңызды болып табылады. Зерттеу материалдарына шетелдік авторлардың ғылыми зерттеулері, конвенциялар, Қазақстан Республикасы Президенті Мұрағатының (ҚР АП) кейбір қорларының құжаттары және жинақтарда жарияланған материалдар кіреді.

Кілт сөздер: Гуманитарлық құқық, адамгершілік, қарулы қақтығыста қолға түскендерді күштеп ұстау мәртебесі, қамауға алу, әкімшілік қамауға алу, Конвенциялар, екінші дүниежүзілік соғыс, Қазақ КСР.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақ КСР аумағында Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі әскери тұтқындарды ұстаудың аймақтық ерекшеліктерін тарихи-құқықтық зерттеу» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP26198219).

G. Zhakupova *¹, R. Myrzabekova ², D. Mahmadinov ³

¹*candidate of Historical Sciences, associate professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

e-mail: gulnaztolgaevna777@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1519-9043>

²*candidate of Historical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,*

e-mail: myrzabekovaryskeldy@gmail.com

³*master of Laws, Director of the Administrative and Management Department, I. Altynsarin National Academy of Education, Almaty, Kazakhstan*

e-mail: Dayletkeldi@mail.ru

HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE STATUS OF JAPANESE INTERNEES IN THE KAZAKH SSR

Abstract

Throughout history, there are various examples of the treatment of prisoners. When studying the history of prisoners of war, it is important to understand the changing status of prisoners of armed conflict, moving from slaves to state property and subsequently to persons protected by international humanitarian law.

The historical process of humanization of the law of war demonstrates the protection of the human dignity of victims of military conflicts. The phenomenon of internment was initially regulated by the laws of war. The application of the laws of armed conflict has deep political and historical roots. War has an anarchic foundation, but adherence to international law is important for a number of categories of victims of military conflict: prisoners of war and interned military personnel.

The purpose of this article is to examine the status of Japanese internees during World War II using an interdisciplinary approach. The objectives of the study are to interpret historical and international legal research on internment issues and to demonstrate the system of treatment of Japanese internees by a state that ratified the Geneva Convention only in 1954. This issue is key to the study of the historical and legal aspects of the regional history of internees during World War II in the Kazakh SSR. The research materials include: scholarly research by foreign authors; conventions; and archival materials published in collections.

Key words: humanitarian law, humanity, internee status in armed conflicts, detained, administrative detention, conventions, World War II, Kazakh SSR.

Acknowledgements. *This article was developed as part of the research project "Historical and Legal Study of Regional Characteristics of the Detention of Prisoners of War during World War II in the Kazakh SSR," implemented by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan within the framework of the IRS (AP26198219)*

Введение

Вторая мировая война в отношении гражданского населения и военнослужащих способствовала появлению большого количества лиц, депортированных, спецпереселенцев, военнопленных, интернированных. Причины появления данных категорий лиц являются различные обстоятельства, а именно следующие: военные столкновения, безопасность в период войны. Проблема обращения с военнопленными не нова. Начиная с Ветхого Завета призывается к гуманному обращению с лицами, захваченными в ходе вооруженного

конфликта. Вплоть до конца XIX века обращение с военнопленными сильно различалось в зависимости от характера конфликта, участвующих сторон и его географического положения.

Шэн Хуншэн верно замечает: «с момента своего зарождения право вооруженных конфликтов боролось за выживание и развитие в узком пространстве между «правом государства прибегать к войне» и «усилиями права вооруженных конфликтов обеспечить минимальный уровень защиты жертв войны» – другими словами, между принципами «военной необходимости» и «гуманизма» [1, с.268]. Однако статус интернированных в правовом аспекте является дискуссионной проблемой. Так как интернированные могут быть в заключении в ряде случаев: дисциплинарном наказании; уголовном наказании или ожидающих суда. Согласно традиционным теориям международного права, внутреннее право государства действует только в пределах его национальных границ.

Цель исследования осмысления вопроса интернированных японских военнослужащих в годы Второй мировой войны в связи с тем, что интернирование военнослужащих недостаточно проработаны с точки зрения защиты их прав и причин их административного заключения.

Материалы и методы

Материалами исследования являются Конвенции и архивные документы. Источник используемые в исследовании составляют следующие виды: законодательные (международного права, акты высших органов государственной власти, советских, административных и карательных органов); делопроизводственные документы местных органов власти (Управления НКВД-МВД СССР по Казахской ССР). Данный видовой состав позволяет анализировать статус японских интернированных. Советские документы имеют однотипные характеристики и сформировались в органах власти и логикой политики государства к военнопленным, не выделяя интернированных сдавшихся в плен (указы, постановления, приказы, распоряжения, директивы, положения, циркуляры, инструкции. Например, «Положение о военнопленных» от 1 июля 1941 года»). Использована «База данных МККК, Договоры, Государства-участники и Комментарии, Конвенция (III) об обращении с военнопленными» [2] и Энциклопедия международного права Макса Планка [3].

Исследование проведено на основе междисциплинарного подхода, который позволяет раскрыть специфику истории и правового аспекта статуса японских интернированных. При этом правовые нормы анализируются в исторической перспективе. Системный метод способствует анализу феномена японских интегрированных в СССР как целостную систему со всеми ее взаимодействующими элементами. Для выявления соотношения гуманитарного права и нормативной базы советского правительства по проблеме статуса и содержания японских интернированных применяется функциональный подход. Статистический метод выявляет количественные данные данной категории интернированных на предприятиях Казахской ССР. Формально-юридический и сравнительно правовые методы способствуют пониманию терминологии и сопоставлению норм гуманитарных Конвенций и советских актов. Исторический подход раскрывает становление и развитие гуманистической составляющей международных отношений и правового статуса жертв войны.

Методологической основой являются ряд исследований в области права. Для понимания исследуемой темы интересным является подход С. П. Маккензи, который проводит анализ политики захватчиков и её результатов с учетом факторов, лежащие в основе обращения с военнопленными в трёх порой совершенно разных конфликтах, которые вместе сформировали Вторую мировую войну: войне на Западе, войне на Востоке и войне против Японии. Данный автор считает, что убийство советских военнопленных – возникла из благородного желания защитить западную цивилизацию от разрушений славянских орд. Со стороны Германии по мнению автора в конце войны страх личного обвинения, стал мощным фактором, предотвратившим крах Женевской конвенции на Западе. Статус расовых врагов и превращении в гражданских рабочих также учитывался при обращении с военнопленными. По

утверждению автора такие морально-расовые сравнения как правило, вводят в заблуждение и в той же степени проясняют ситуацию [4, с.489, 496, 497, 500]

Теодор Мерон в статье «Женевские конвенции как обычное право» определяет право Конвенции исключительно договорным, а не декларативным, основанным на обычном праве, и не было преобразовано в законодательство страны [5, с.349]. Энтони Э. Кассиматис рассматривает проблему взаимосвязи прав человека и международным гуманитарным правом [6, с.624]. Рэй Мерфи рассматривает истоки законов войны и их связь с международным правом прав человека, с особым акцентом на защите, предоставляемой военнопленным. Данный автор обращает внимание на «эквивалентные и взаимозаменяемые термины – «Права войны», «Право вооружённых конфликтов» и «Международное гуманитарное право». («Права войны» восходит к временам, когда было принято официально объявлять войну перед началом вооружённого нападения на другое государство. В настоящее время вместо термина «война» используется термин «вооружённый конфликт») [7, с.99,100] Елена Пежич предлагает соблюдать процессуальные принципы и гарантии, которые должны – с точки зрения закона и политики – применяться как минимум ко всем случаям лишения свободы [8, с.99,100]

Научный дискурс по данной проблеме - статуса японских интернированных переосмысливается по ряду направлений: историческом; правовом и в контексте международных отношений.

Как подчеркивают Стиббе Мэтью и Вюншманн Ким: «По меньшей мере 800 000 гражданских лиц содержались в лагерях в Европе, а ещё от 50 000 до 100 000 во всём остальном мире, интернирование стало частью глобальной войны, направленной против «враждебных иностранцев», депортированных, беженцев и «внутренних врагов». Процессы интернирования часто включали перемещение на значительные расстояния внутри и за пределы государственных границ [9, с.29]

Правовые аспекты охватывают разработку правил обращения с военнопленными, их прав и обязанностей, переходя от таких понятий, как выкуп, к кодифицированным законам (Конвенциям). Джеймс Д. Морроу отмечает: «В двадцатом веке была легализована система обращения с военнопленными (POW). В некоторых случаях эта система достигла заметных успехов в улучшении обращения с военнопленными, в то время как в других случаях ей не удалось побудить государства отказаться от жестокого обращения с военнопленными и их убийств, сдавших их войскам во время войны» [10, с.972]

Уолтон К. Ричардсон выделяет несколько этапов в исторической перспективе в отношении к военнопленным:

на первом этапе в древние времена (участь пленника была смерть - убивали на поле боя, подвергали пыткам и казнили после битвы, либо использовали в качестве жертвоприношения. Свидетельства этой практики приведены в древних исторических писаниях, включая Ветхий Завет, а также в сценах, изображенных на барельефах и так далее);

на втором этапе пленные могли быть рабами (мотивировано экономическими соображениями. Например, Гуго Гроций голландский юрист считал, что выгоду можно получить, сохраняя жизнь пленным или делая их рабами. Это стало общепринятым и признанно отцом международного права, опубликовавшим в 1625 году свой великий труд «De Jure Belli ac Pacis». Целые народы оказали глубокое влияние на развитие международного права своим призывом к рабству). 1179 году Лютеранский собор запретил рабство пленных, которые были христианами;

средние века выкуп вытеснил рабство как нормальную практику в статусе военнопленного. 1581 и 1864 годами характерной особенностью в отношении пленных применяется практика выкупа (значительная кодификация от 22 августа 1864 года для улучшения практики выкупа).

Гаагская конвенция 1899 года это был первый международный документ, установивший современные правила обращения с военнопленными. Вторая Гаагская конференция (1907) включала обновление и улучшение статей, касающихся военнопленных;

Женевская конвенция (1929) создала международное право, направленное на гуманное обращение с военнопленными, а не просто зафиксировать существующую практику, как это было сделано на двух Гаагских конференциях (1899 и 1907) [11, с.47-49]

Тема военнопленных начала изучаться в середине XX века. Историческая литература, посвященная аспектам военнопленных-интернированных Второй мировой войны, значительна, но она больше анализировалась как содержание военнопленных их трудовая деятельность.

Стиббе, Ким отмечают о возрастающей ролью политических идеологий в эпоху Второй мировой войны в процессе интернирования военнослужащих. [9, с.37]. Сумио Адачи подчеркивает, что основой интернирования японских военнослужащих является трудовая деятельность для восстановления экономики СССР: «использование Советским Союзом японских рабочих для восстановления разрушенного хозяйства после войны отступало от духа и цели принудительного труда военнопленных, описанного в Конвенциях 1929 и 1949 годов. Средний срок работы японских военнопленных составлял два года и шесть месяцев» [12, с.391]

Джеймс Д. Морроу считает, «законы войны также сильно различаются по возможным детерминантам соблюдения – относительной мощи воюющих сторон, внутренней политической системе, простоте взаимного обеспечения отношений между странами, а также степени и ясности правовых обязательств. Совместная ратификация укрепляет взаимность и приводит к общему соблюдению посредством эффективного сдерживания» [10, с.559, 560]

Теодор Мерон основное внимание уделяется гуманизации права – процессу, во многом обусловленному правами человека и принципами гуманности. Право войны менялось и приобретало более гуманный облик: укрепление доминирующей роли взаимности; укрепление ответственности; и инновации в формировании, формулировании и толковании норм [5, с.239]. Джеймс Д. Морроу по поводу ратификации считает: «не влияет на поведение недемократических стран. Ратификация соответствующего договора обеими воюющими сторонами укрепляет взаимность. Существует иерархия среднего уровня соблюдения договоров по вопросам, которая соответствует уровню нарушений отдельными лицами по каждому вопросу, при этом более высокий уровень нарушений соответствует более низкому уровню соблюдения» [13, с.559]

Российские исследования о правовом статусе появились в 90-е годы XX века по интернированным жертвам Второй мировой войны. Данный процесс в своем основании имеет следующие: демократизации общества; процесса рассекречивания архивных документов; ответственности за преступления в ходе войны [14, с.43]. Исходя из этого А. Е. Епифанов «на основе «открытых» архивных документов изучил судебные процессы и решения советских органов по нарушениям законов и обычаев войны военнопленными вермахта, рассмотрел деятельность НКВД-МВД, выделил недостатки в их работе, вследствие которой многие военнопленные были осуждены необоснованно» [15, с.43].

Для нашего исследования важным является выделение правовой основы японских интернированных, которые объясняет Галицкий В.П. как национальное и международное право имеющего принципы гуманизма [16]. Щелокаева Т.А. даёт анализ норм международного права и советских нормативных актов, регулировавших положение военнопленных на территории СССР [17].

Тема гуманизации международных отношений исследуется юристами международниками, но политические и социокультурные области его реализации раскрыты недостаточно. В труде «Нравственные ограничения войны: проблемы и примеры», где ученые ряда государств [18], дискуссии о теории справедливой войны и ее отражение в правовых международных актах [19].

В казахстанской исторической науки с 1993 года (первым постановку проблемы определил А.С. Алданазаров и исследовал захоронения японских интернированных) начиная по японским интегрированным опубликованы статьи по ряду тематик: расположения лагерей и трудовой деятельности японскими интегрированными, мест их захоронения. По проблеме правового статуса исследований не имеется.

Таким образом определены направления исследования по аспектам интернированных вооружённых конфликтов:

- 1) гуманизация права войны;
- 2) понятие интернированных вооружённых конфликтов;
- 3) основания интернирования;
- 4) принципы и гарантии лишения личности свободы;
- 5) правовые нормы статуса интернированных вооружённых конфликтов и их содержание, трудовая деятельность.
- 6) конвенции как основа гуманитарного права;
- 7) законодательная основа интернирования.

Результаты и обсуждение

Правовом аспекте ключевое значение имеет термин «международное гуманитарное право», которое относится к четырём Женевским конвенциям, в настоящее время он всё чаще используется для обозначения всего права вооружённых конфликтов. Верно, мнение Теодора Мерона: «гуманизация права войны может уменьшить человеческие страдания и защитить человеческое достоинство, какой бы несовершенной она ни была, она служит убедительной цели, пользующейся широкой политической и моральной поддержкой. Параметры гуманизации должны быть определены таким образом, чтобы их можно было соотнести с реальностью вооружённых конфликтов» [20, с.239, 241]. Данная Конвенция способствовало смещению акцента с интересов государств на права отдельных лиц и населения. Именно права человека оказало значительное влияние на формирование обычных норм гуманитарного права.

Г. Рона отмечает, что: «Международное гуманитарное право (МГП) не запрещает содержание под стражей без предъявления обвинения или суда. Так называемое задержание по соображениям безопасности является устоявшейся чертой войны. Термины «задержание» и «интернирование» используются взаимозаменяемо для обозначения лишения свободы стороной в вооружённом конфликте. Дополнительный протокол II, как и сами Женевские конвенции, не прямо затрагивает вопрос о полномочиях по содержанию под стражей» [21, с. 33, 34]. В Женевской конвенции 1949 года и Дополнительных протоколах к ним 1977 года, МГП рассматривает две темы: ведение военных действий (средства и методы ведения войны) и защита лиц, находящихся во власти противника (тех, кто не участвует или прекратил участвовать в военных действиях) [21, с.35].

Элс Дебуф в книге «Захваченные на войне: законное интернирование в вооружённом конфликте» отмечает: «Интернирование, являющееся мерой безопасности, призванной нейтрализовать угрозы со стороны противника, широко распространено в условиях военных действий» [22, с. 35]. Автор раскрывает отсутствие правовой основы для интернирования.

Важным для нашего исследования являются рассмотрение прав интернированных вооружённых конфликтов по Конвенциям с 1921-1972 года в ряде материалах международного права:

- базе данных МККК, Договоры, Государства-участники и Комментарии, Конвенция (III) об обращении с военнопленными;
- энциклопедии международного права Макса Планка.

В базе данных МККК отмечается следующие права интернированных:

Гаагское положение 1899 года впервые урегулировало этот вопрос, указав, что «военнопленные могут быть интернированы в городе, крепости, лагере или любой другой местности и обязаны не выходить за определённые установленные границы» (статья 5.);

Женевская конвенция о военнопленных 1929 г. развила более раннюю формулировку, заявив, что военнопленные «могут также быть интернированы в огороженных лагерях», с ограничением, что «они не должны подвергаться заключению или содержанию под стражей, за исключением случаев, когда это необходимо для безопасности или здоровья, и только до тех пор, пока существуют обстоятельства, требующие такой меры» (статья 9);

Разработчики Женевских конвенций 1949 года не сильно отклонились от формулировок Конвенции 1929 года. Примечательно, что они вновь заявили, что строгое заключение приемлемо только в тех случаях, когда оно применяется в целях охраны здоровья, но специально отказались включить меры безопасности в качестве ещё одного исключения;

интернирование не носит карательного характера, определяет режим интернирования, изложенный в последующих главах Третьей конвенции: условия жизни в лагерях для военнопленных не похожи на тюремные условия, но предоставляют доступ, например, к столовым, санитарным узлам, общим или рекреационным зонам и открытому воздуху, как того требует Конвенция;

Статья 21 разрешает держащей в плену державе интернировать военнопленных до окончания активных военных действий, после чего она должна незамедлительно освободить всех военнопленных.

Кроме того, дается история Освобождение под честное слово или обещание: Кодекс Либера 1863 года установил правила условно-досрочного освобождения военнослужащих; Эти правила были также включены в Брюссельскую декларацию 1874 года, а позднее в Гаагские положения 1899 и 1907 годов; в Женевской конвенции о военнопленных 1929 года об этом не упоминалось, а Гаагские положения 1899 и 1907 годов продолжали регулировать условно-досрочное освобождение до принятия Третьей конвенции в 1949 году; Стокгольмская конференция также предложила отменить правило Гаагских положений 1899 и 1907 гг., согласно которому нарушение условий условно-досрочного освобождения вело к утрате статуса военнопленного [2].

Так в энциклопедии международного права отмечаются следующие важные положения в отношении интегрированных вооруженных конфликтов:

интернирование — это такое задержание, часто называемое «административным задержанием». Оно должно иметь правовую основу во внутреннем законодательстве, а также должно быть предоставлено средство правовой защиты *a posteriori* для оспаривания задержания в суде;

интернирование военнопленных не является наказанием, а направлено на предотвращение их дальнейшего непосредственного участия в военных действиях и на их защиту. Правила, регулирующие интернирование военнопленных, подробно изложены в Женевской конвенции I–IV (1949);

интернирование следует отличать от принудительного проживания — менее строгого лишения свободы, не связанного с заключением под стражу;

при обращении с интернированными необходимо учитывать тот факт, что они не были осуждены. Должны соблюдаться ряд требований: содержаться отдельно от заключённых по уголовным статьям; обязательно вести запись о их аресте и месте содержания; обеспечены правом гуманного обращения, медицинским обследованием; информировать о их правах и средствах защиты; связываться с родными; дисциплинарные нарушения с их стороны определены нормативными актами.

Сроки, условия и процесс репарации интернированных военнопленных предусмотрено Женевских конвенциях: Статья 4 Статья 5 и статье 21 Третьей Женевской конвенции

(интернирование военнопленных должно заканчиваться после прекращения активных военных действий) [3].

Интернирование происходит учетом ряда интересов:

а) интересом военнопленных в гуманном обращении, в выживании в безопасности, в поддержании связей со своими семьями, в уважении их лояльности державе, от которой они зависят, и в защите от принудительного содействия военным усилиям противника;

б) интересом удерживающей державы в обеспечении своей безопасности путем предотвращения повторного участия военнопленных в боевых действиях;

в) интересом державы, от которой зависят военнопленные, в том, чтобы с интернированными неприятелем военнослужащими ее вооруженных сил обращались гуманно.

Сумио Адачи замечает, что «Существует аргумент о том, что пренебрежение Японией соображениями безопасности в отношении скорейшей репатриации истцов было неизбежным следствием для японских солдат. После безоговорочной капитуляции попасть во власть победившего Советского Союза как сдавшийся вражеский персонал Япония не могла прервать советскую политику переброски военнопленных на свою территорию и привлечения их к принудительным работам» [12, с.399]

Далее исходя из понимания интернированных вооруженных конфликтов, мы акцентируем внимание на процесс и содержание японских интернированных в Казахской ССР. Сумио Адачи отмечает: «После принятия Потсдамской декларации японским правительством японские вооружённые силы в Маньчжурии, Сахаре и Курильских островах безоговорочно капитулировали перед советскими военными властями. В результате около 600 000 японских солдат попали под власть Советского Союза и были переведены примерно в четырнадцать основных лагерей для военнопленных и более чем в 160 трудовых лагерей в Сибири, Арктике и отдалённых районах к западу от Уральских гор» [12].

В СССР о отношении военнопленным принимаются внутренние законодательные акты, которые подменяют конвенции:

- Положение о военнопленные. 1931 году утвержденный ЦИК и СНК СССР [23];
- 1941 году принято Постановление СНК СССР № 1798-800 от 01.07.1941 г. [24].

Нормативный документ 1941 года по основным направлениям соответствовал Конвенциям (Гаагской (1907) и Женевской (1929), но не предусматривал допуска членов Международного комитета Красного Креста; нет сроков репарации и обжалования судебного преследования.

Казахская ССР подчинялась единой законодательной и управляющей системе в составе СССР. Кузьминых А. Л. подчеркивает, что СССР в отношении военнопленных проводила собственную политику: на основе классового принципа; с учетом партийных и идеологических положений (борьбы с капиталистами и империалистами, и как союзник мирового пролетариата и будущих представителей социалистического преобразования в своих странах); основ советского права, не допускающих дискриминацию (равенство военнопленных в правах не зависимо от военных званий). Поэтому в СССР был разработан собственный «Кодекс военного плена» и не подписана Женевская конвенция. В 1939 году СССР создает справочное бюро, как единственная международная организация (розыска военнопленных и интернированных при организации Красного Креста и Красного Полумесяца) [25].

Приказом НКВД № 001 от 13 июля 1934 году созданы НКВД («Об организации органов НКВД на местах» во всех союзных республиках»), которые подчинялись непосредственно НКВД СССР [26]. Причем система «органов внутренних дел становится одной из базовых опор формирующегося тоталитарного политического режима. В организации управления правоохрнительными органами в указанный период наблюдается заметное усиление централистских начал. В вопросах регулирования военного плена СССР предпочел исходить из положений внутреннего законодательства, основывавшегося на классовых императивах, а не международных конвенциях [27]. С 1930 года функционирует Главное управление исправи-

тельно-трудовых лагерей (ГУЛАГ) и специальное отделение ОГПУ и НКВД, осуществлявшее контроль над лагерями и использованием труда заключенных.

После принятия 1941 году Положения о военнопленных создаются ряд документов НКВД СССР: инструкции: приказы. В этих документах:

японские военнослужащие указаны как военнопленные, интернированные вооруженного конфликта;

в правовом отношении ограничивают их права и не оговаривают статус японских интернированных;

регламентируется их транспортировка, размещение, трудовая деятельность, продовольственное обеспечение, медицинское обслуживание, порядок захоронения. Все вопросы решала только администрация лагеря, и они не имели право обращаться в другие инстанции.

Японские интернированные на территорию Казахской ССР определены Постановлением Государственного комитета обороны СССР от 23 августа 1945 года № 9898 (более 50000 человек, по областям: Карагандинскую 25000, а также Восточно-Казахстанскую, Жезказганскую, Алматинскую и Жамбылскую).

28 августа 1945 года Центральным комитетом Коммунистической партии Казахстана было принято постановление «О размещении и подготовке к трудовому использованию военнопленных японцев на промышленных предприятиях республики». «В соответствии с постановлением ГОКО от 23 августа 1945 года № 9898сс, ЦК КП(б) Казахстана постановляет: 1. Утвердить представленный Наркомвнуделом КазССР проект распределения военнопленных японцев по промышленным предприятиям республики» [28].

В приложении к данному документу имеется распределения японских интернированных по 18 предприятиям Казахской ССР [28]

Таблица 1

Название предприятий	Количество в/пленных
Прибалхашстрой	5000
а) Акчатаустрой	1 000
б) Коунрад рудник	1 000
в) Балхаш медьзавод	3 000
Казметаллургстрой	1 000
Джезказганский комбинат	4 000
Карагандауголь	10 000
Алтайстрой	4500
а)	2000
Лениногорск	1000
б)	1000
лесозаготовки	500
в) стр-во з-да № 10	
г) стр-во Белоус. р/у	
Зыряновское рудоуправлени	2000
Белоусловское рудоуправление	500
Ачисайполиметалл	3 000
Турксиб	6000
ОСМУ № 6 (Текелистрой	2000
Текелийский комбинат	500
Каззолото	3000
Майкаинзолото	1000
Джетыгарзолото	1000

Джетыгарзолото	1000
Джездинское марг.рудоуправление	1000
Казнефтекомбинат	2000
Ленгеруголь	1500
Иртышгэсстрой	2000
ИТОГО	50000

1947 году информация о количестве японских интернированных показана - 454693 по СССР и на территории Казахской ССР 36659 их количества в госпиталях 1362 и лагерях 35297 [29]. Также имеются документы: о проведении оперативной работы в лагерях (данные о враждебной деятельности, против СССР которых привлекали к уголовной ответственности); о централизованном процессе через ГУПВИ МВД СССР на запросы заявителей в отношении интернированных [30].

Интерес вызывают «Материалы на японских военнопленных, хранящихся в отделе обороны Аппарата Президента и кабинета Министров Республики Казахстан», которые содержат следующие документы: дислокация лагерей военнопленных, спецгоспиталей и отдельной рабочих батальонов и рот; список японских военнопленных умерших в лагерях дислоцированных на территории Казахской ССР 1945-1950 гг. (1183 человек); список архивных уголовных дел на японских военнопленных осужденных военными трибуналами войск НКВД Казахской ССР 1946-1949 гг., хранящие в Центральном архиве МВД РФ; список японских военнопленных умерших и захороненных на территории СССР и Казахской ССР (схемы расположения кладбищ в/пленных) [31].

Заключение. Однозначно, что законах войны являются публичным средством, позволяющим государствам принять и понять свои обязательства в отношении интернированных военнослужащих. Интернирование как концепция и режим берет свое начало и развивалось в рамках законов войны. Содержание интернированных японских солдат зависело от факта, что СССР и Япония считали сдавшихся в плен совершенно опозоренными, они относились к своим пленным с крайним презрением.

Правовой статус личности на войне имеет нравственную основу гуманизации права (связана с проблемой роли морали в политической жизни международного сообщества. В советское время тема прав человека была абсолютно политизирована. Утверждалось, что социалистический строй – гуманный, а капиталистический противоречащий интересам личности). Нормативная база СССР по вопросам обращения с японскими интернированными имело ряд целей: исключить с военных действий; использовать для восстановления разрушенной экономики; создать основу распространения социализма на мировой арене; сформировать определенный имидж о советской власти в других странах.

Таким образом, рассмотрев интернирование японских вооруженных сил с историко-правового аспекта можно отметить следующие проблемы:

интернирование японских солдат произошло после завершения военного противостояния и не имело правовой основы;

интернированные лишены свободы административной советской властью;

нормативная база советской власти в отношении военнопленных имела свои принципы и цели;

передача японских интернированных в систему НКВД СССР раскрывает сущность политического режима и статуса данных пленных как уголовных преступников;

трудовое использование японских интернированных в Казахской ССР и их содержание основана на нормативных актах СССР.

В результате верным считается мнение Сумио Адачи: «дискриминационная политика и практика в отношении данных жертв Второй мировой войны является фактом, а именно

задержание японских солдат Советской Армией и не был организован процесс репарации и, следовательно, несет ответственность за рабское содержание и тяжелый труд, которому подверглись японские солдаты» [12, с.38]. Так как цель международного и национального права вооруженных конфликтов – предоставить жертвам войны минимальный уровень защиты и должны быть освобождены сразу же, как только прекратится действие причин, обусловивших их интернирование.

Список использованной литературы:

1. Hongsheng Sh. The Evolution of Law of War // *The Chinese Journal of International Politics*. – 2006. – Vol. 1. – No. 2. – P. 267–301.
2. This page can be referenced as ICRC Database, Treaties, States Parties and Commentaries, Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 12 August 1949., Commentary of 01.01.2020. Article 21 - Restriction of liberty of movement and release on parole. URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciii-1949/article-21/commentary/2020#_Toc42439032 (Last accessed on 28.10.2025)
3. Marco S. Internment. Max Planck Encyclopedia of Public International Law [MPEPIL]. Published under the auspices of the Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law under the direction of Professor Anne Peters (2021–) and Professor Rüdiger Wolfrum (2004–2020). URL: <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e313?d=%2F10.1093%2Flaw%3Aepil%2F9780199231690%2Flaw-9780199231690-e313&p=emailAmL9Y8YZHX%2FTQ&print> (Last accessed on 28.10.2025)
4. MacKenzie S. P. The Treatment of Prisoners of War in World War II // *The Journal of Modern History*. – 1994. – Vol. 66. – No. 3. – P. 487–520.
5. Meron T. The Geneva Conventions as Customary Law // *The American Journal of International Law*. – 1987. – Vol. 81. – P. 348–370.
6. Anthony E. Cassimatis. International Humanitarian Law, International Human Rights Law, and Fragmentation of International Law // *The International and Comparative Law Quarterly*. – 2007. – Vol. 56. – No. 3. – P. 623–639.
7. Murphy Ray. Contemporary Challenges to the Implementation of International Humanitarian Law // *Connections*. – 2004. – Vol. 3. – No. 3. – P. 99–114.
8. Pejic J. Procedural principles and safeguards for internment/administrative detention in armed conflict and other situations of violence // *International Review of the Red Cross*. – 2005. – Vol. 87(858). – P. 375–391.
9. Sttibbe M., Wünschmann K. Internment practices during the First and Second World Wars a comparison. In: ANDERL, Gabriele, ERKER, Linda and REINPRECHT, Christoph, (eds.) *Internment refugee camps: historical and contemporary perspectives* // *Histoire*, 2022. – No. 192. Bielefeld, Transcript. – P. 29–46.
10. Morrow J.D. The Institutional Features of the Prisoners of War Treaties // *International Organization*. – 2001. – Vol. 55(4). – P. 971–991.
11. Richardson W.K. Prisoners of war as instruments of foreign policy // *Naval War College Review*. – 1970. – Vol. 23. – No. 1. – P. 47–64.
12. Adachi S. Japan: excerpts of the Tokyo district court decision in *Kamibayashi et al. v. Japan (War Claims of Former Japanese Prisoners of War in the Soviet Union)* // *International Legal Materials*. – 1990. – Vol. 29. – No. 2. – P. 391–440.
13. Morrow J.D. When Do States Follow the Laws of War? // *The American Political Science Review*. – 2007. – Vol. 101. – No. 3. – P. 559–72.
14. Маркдорф Н.М. Военнопленные и интернированные Второй мировой войны: историографический очерк // *Развитие территорий*. – 2017. – №4 (10). – С. 35–46.
15. Епифанов А.Е. Ответственность гитлеровских военных преступников и их пособников в СССР (Историко-правовой аспект). – Волгоград, 1997. – 214 с.

16. Галицкий В.П. Репрессивная политика Советского правительства в отношении иностранных военнопленных и гражданских лиц (1939-1956 гг.) // Актуальные проблемы археологии, источниковедения и историографии: материалы Всероссийской научной конференции, посвященной 50-летию Победы в Великой Отечественной войне. – Вологда, 1995. – С. 3-12.
17. Щелокаева Т.А. Правовой статус иностранных военнопленных в СССР (1939-1956): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Екатеринбург, 2000. – 194 с.
18. Нравственные ограничения войны: Проблемы и примеры. / Под общей редакцией Бруно Конпигерса, Ника Фоушина, Рубена Апресяна. – М.: Гардарики, 2002.
19. Addington L.H. The Patterns of War Since the Eighteenth Century. – Bloomington, IN: University of Indiana Press, 1984; Coates A.J. The Ethics of War. – Manchester. N.Y.: Manchester University Press, 1997; Documents on the Laws of War. Ed. by Adam Roberts and Richard Guelff. – Oxford University Press, 1989; Langley Winston E. Encyclopedia of human rights issues since 1945. Fitzroy Dearborn. – London; 1999; Brownlie Ian. Principles of public international law. – 4th ed. Oxford University Press, N.Y., 1990; Mandelbaum, Michael. The ideas that conquered the world: peace, democracy, and free markets in the twenty-first century. – PublicAffairs™, 2002.
20. Meron T. The Humanization of Humanitarian Law // The American Journal of International Law. – 2000. – Vol. 94. – No. 2. – P. 239–278.
21. Gabor R. Is There a Way Out of the NonInternational Armed Conflict Detention Dilemma? // Published by the Stockton Center for the Study of International Law. – 2015. – Vol. 91. – P. 31-59.
22. Debuf E. Captured in War: Lawful Internment in Armed Conflict. – Hart Publishing, Oxford, 2013. – P. 179–263.
23. Заключение консультанта Малицкого по проекту постановления ЦИК и СНК СССР «Положение о военнопленных». – Москва, 27 марта, 1931 г. URL: https://hrono.ru/dokum/193_dok/19310327mal.html <https://www.doc20vek.ru/node/337>
24. Государственный архив Российской Федерации, Ф. 9401. Оп. 1. Д. 619. Л. 297-299.
25. Кузьминых А.Л. Эволюция системы НКВД-МВД СССР (1934-1956 гг.) // Пенитенциарная наука. – 2010. – №10. – С. 77-82.
26. Приказ НКВД № 001 от 13 июля 1934 году созданы НКВД («Об организации органов НКВД на местах» во всех союзных республиках» <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/178320-spetsialnoe-polozhenie-o-voennoplennyyh-1-iyulya-1941-g#mode/inspect/page/4/zoom/4>
27. Кузьминых А.Л. Правовое регулирование режима военного плена в СССР в период Второй мировой войны: теория и практика // Пенитенциарная наука. – 2011. – №15. – С. 82-92.
28. Архив Президента Республики Казахстан, Ф. 708. Оп. 9. Д. 164.
29. Архив Президента Республики Казахстан, Ф. 708. Оп. 1/1. Д. 8.
30. Справка зам. начальника 1 управления ГУПВИ МВД СССР И.С. Денисова С.Н. Круглову о количественном составе и размещении военнопленных японской армии по состоянию на 20 февраля 1947 г. Москва. 20 февраля 1947 г. Распоряжение МВД СССР, Минюст СССР, Главного военного прокурора ВС СССР № 493/001086/с/00995 об аресте и придании суду японских военнопленных, избранных в преступной деятельности против СССР. Москва. 3 августа 1949 г. Военнопленные в СССР. 1939-1956: Док. и материалы. – М.: Логос, 2000.
31. Архив Президента Республики Казахстан, Ф. 1384.

References:

1. Hongsheng Sh. The Evolution of Law of War // The Chinese Journal of International Politics. – 2006. – Vol. 1. – No. 2. – P. 267–301.
2. This page can be referenced as ICRC Database, Treaties, States Parties and Commentaries, Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 12 August 1949., Commentary of 01.01.2020 , Article 21 - Restriction of liberty of movement and release on parole, URL: <https://ihl->

databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciii-1949/article-21/commentary/2020#_Toc42439032 (Last accessed on 28.10.2025)

3. Marco S. Internment. Max Planck Encyclopedia of Public International Law [MPEPIL]. Published under the auspices of the Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law under the direction of Professor Anne Peters (2021–) and Professor Rüdiger Wolfrum (2004–2020). URL: <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e313?d=%2F10.1093%2Flaw%3Aepil%2F9780199231690%2Flaw-9780199231690-e313&p=emailAmL9Y8YZHX%2FTQ&print> (Last accessed on 28.10.2025)

4. MacKenzie S. P. The Treatment of Prisoners of War in World War II // *The Journal of Modern History*. – 1994. – Vol. 66. – No. 3. – P. 487–520.

5. Meron T. The Geneva Conventions as Customary Law // *The American Journal of International Law*. – 1987. – Vol. 81. – No. . – P. 348–370.

6. Anthony E. Cassimatis. International Humanitarian Law, International Human Rights Law, and Fragmentation of International Law // *The International and Comparative Law Quarterly*. – 2007. – Vol. 56. – No. 3. – P. 623–639.

7. Murphy Ray. Contemporary Challenges to the Implementation of International Humanitarian Law // *Connections*. – 2004. – Vol. 3. – No. 3. – P. 99–114.

8. Pejic J. Procedural principles and safeguards for internment/administrative detention in armed conflict and other situations of violence // *International Review of the Red Cross*. – 2005. – Vol. 87(858). – P. 375–391.

9. Stibbe M., Wünschmann K. Internment practices during the First and Second World Wars a comparison. In: ANDERL, Gabriele, ERKER, Linda and REINPRECHT, Christoph, (eds.) *Internment refugee camps: historical and contemporary perspectives* // *Histoire*, 2022. – No. 192. Bielefeld, Transcript. – P. 29–46.

10. Morrow J.D. The Institutional Features of the Prisoners of War Treaties // *International Organization*. – 2001. – Vol. 55(4). – P. 971–991.

11. Richardson W.K. Prisoners of war as instruments of foreign policy // *Naval War College Review*. – 1970. – Vol. 23. – No. 1. – P. 47–64.

12. Adachi S. Japan: excerpts of the Tokyo district court decision in *Kamibayashi et al. v. Japan (War Claims of Former Japanese Prisoners of War in the Soviet Union)* // *International Legal Materials*. – 1990. – Vol. 29. – No. 2. – P. 391–440.

13. Morrow J.D. When Do States Follow the Laws of War? // *The American Political Science Review*. – 2007. – Vol. 101. – No. 3. – P. 559–72.

14. Markdorf N.M. Voennoplennyye i internirovannyye Vtoroi mirovoi voyny: istoriograficheskii ocherk // *Razvitie territorii*. – 2017. – №4 (10). – S. 35–46 [in Russian].

15. Epifanov A.E. Otvetstvennost' gitlerovskikh voennykh prestupnikov i ikh posobnikov v SSSR (Istoriko-pravovoi aspekt). – *Volgograd*, 1997. – 214 s. [in Russian].

16. Galitskii V.P. Repressivnaya politika Sovetskogo pravitel'stva v otnoshenii inostrannykh voennoplennykh i grazhdanskikh lits (1939–1956 gg.) // *Aktual'nye problemy arkheologii, istochnikovedeniya i istoriografii: materialy Vserossiiskoi nauchnoi konferentsii, posvyashchennoi 50-letiyu Pobedy v Velikoi Otechestvennoi voine*. – *Vologda*, 1995. – S. 3–12 [in Russian].

17. Shchelokaeva T.A. Pravovoi status inostrannykh voennoplennykh v SSSR (1939–1956): Dis. ... kand. yurid. nauk: 12.00.01. – *Ekaterinburg*, 2000. – 194 s. [in Russian].

18. Nравstvennyye ogranicheniya voyny: Problemy i primery. / Pod obshchei redaktsiei Bruno Koppitersa, Nika Foushina, Rubena Apresyana. – *M.: Gardariki*, 2002. [in Russian].

19. Addington L.H. *The Patterns of War Since the Eighteenth Century*. – *Bloomington, IN: University of Indiana Press*, 1984; Coates A.J. *The Ethics of War*. – *Manchester. N.Y.: Manchester University Press*, 1997; *Documents on the Laws of War*. Ed. by Adam Roberts and Richard Guelff. – *Oxford University Press*, 1989; Langley Winston E. *Encyclopedia of human rights issues since 1945*.

Fitzroy Dearborn. – London; 1999; Brownlie Ian. Principles of public international law. – 4th ed. Oxford University Press, N.Y., 1990; Mandelbaum, Michael. The ideas that conquered the world: peace, democracy, and free markets in the twenty-first century. – PublicAffairs™, 2002.

20. Meron T. The Humanization of Humanitarian Law // The American Journal of International Law. – 2000. – Vol. 94. – No. 2. – P. 239–278.

21. Gabor R. Is There a Way Out of the NonInternational Armed Conflict Detention Dilemma? // Published by the Stockton Center for the Study of International Law. – 2015. – Vol. 91. – P. 31-59.

22. Debuf E. Captured in War: Lawful Internment in Armed Conflict. – Hart Publishing, Oxford, 2013. – P. 179–263.

23. Zaklyuchenie konsul'tanta Malitskogo po projektu postanovleniya TsIK i SNK SSSR «Polozhenie o voennoplennyykh». – Moskva, 27 marta, 1931 g. URL: https://hrono.ru/dokum/193_dok/19310327mal.html <https://www.doc20vek.ru/node/337> [in Russian].

24. Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii, F. 9401. Op. 1. D. 619. L. 297-299. [in Russian].

25. Kuz'minykh A.L. Evolyutsiya sistemy NKVD-MVD SSSR (1934-1956 gg.) // Penitentsiarnaya nauka. – 2010. – №10. – S. 77-82 [in Russian].

26. Prikaz NKVD № 001 ot 13 iyulya 1934 godu sozdany NKVD («Ob organizatsii organov NKVD na mestakh» vo vseh soyuznykh respublikakh) <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/178320-spetsialnoe-polozhenie-o-voennoplennyyh-1-iyulya-1941-g#mode/inspect/page/4/zoom/4> [in Russian].

27. Kuz'minykh A.L. Pravovoe regulirovanie rezhima voennogo plena v SSSR v period Vtoroi mirovoi voyny: teoriya i praktika // Penitentsiarnaya nauka. – 2011. – №15. – S. 82-92 [in Russian].

28. Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan, F. 708. Op. 9. D. 164. [in Russian].

29. Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan, F. 708. Op. 1/1. D. 8. [in Russian].

30. Spravka zam. nachal'nika 1 upravleniya GUPVI MVD SSSR I.S. Denisova S.N. Kruglovu o kolichestvennom sostave i razmeshchenii voennoplennyykh yaponskoi armii po sostoyaniyu na 20 fevralya 1947 g. Moskva. 20 fevralya 1947 g. Rasporyazhenie MVD SSSR, Minyust SSSR, Glavnogo voennogo prokurora VS SSSR № 493/001086/s/00995 ob areste i pridanii sudu yaponskikh voennoplennyykh, izoblichennykh v prestupnoi deyatel'nosti protiv SSSR. Moskva. 3 avgusta 1949 g. Voennoplennyye v SSSR. 1939-1956: Dok. i materialy. – M.: Logos, 2000. [in Russian].

31. Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan, F. 1384. [in Russian].

FTAXP/MPHTI/IRSTI 03.20

ӘӨЖ/УДК/UDS 930:94 (574)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.007>

Мичкасов А.М. ¹, Балакаева Л.Т. ²*

¹магистр, Казахский Национальный Университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан.

e-mail : michkasovalex@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8878-1133>

²к.и.н., доцент, Казахский Национальный Университет им. Аль-Фараби,

г. Алматы, Казахстан. e-mail : lyailya.balakaeva@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-9733-4727>

ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЙ ФАКТОР ВО ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ ЯПОНИИ СО СТРАНАМИ БЛИЖНЕГО ВОСТОКА

Аннотация

В статье рассматриваются взаимоотношения Японии и стран Ближнего Востока с акцентом на энергетический фактор и его влияние на японскую внешнюю политику. Япония на протяжении десятилетий зависела от импорта нефти и газа из региона, что обусловило её дипломатическую активность и экономические связи с ближневосточными государствами. Анализируются исторические аспекты, начиная с нефтяных кризисов 1973 и 1979 годов, показавших уязвимость японской экономики перед глобальными потрясениями. Особое внимание уделяется взаимодействию Японии с Ираном, Саудовской Аравией и ОАЭ, а также влиянию политики США на решения Токио. В работе рассматривается современное соперничество США и Китая в регионе и его влияние на стратегические интересы Японии. Китай активно наращивает инвестиции в инфраструктуру и энергетику стран Ближнего Востока, что угрожает позициям традиционных партнёров Японии, таких как США. В ответ Токио расширяет своё присутствие, заключая соглашения о сотрудничестве в области возобновляемой энергетики, водородных технологий и ядерной энергетики. Выводы статьи указывают на необходимость балансирования Японией между экономическими интересами, дипломатической осторожностью и растущими амбициями в сфере безопасности. В условиях изменений на глобальном энергетическом рынке, усиления китайского влияния и возможных корректировок политики США Япония должна выстраивать долгосрочную стратегию сотрудничества с Ближним Востоком, минимизируя риски и укрепляя свои позиции в регионе.

Ключевые слова: Ближний Восток, Энергетическая Зависимость, Маневрирование Японской Дипломатии, соперничество между США и Китаем.

А.М. Мичкасов¹, Л.Т. Балакаева^{2*}

¹ магистр, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қ., Қазақстан.

e-mail : michkasovalex@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8878-1133>

² т.ғ.к., доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы қ., Қазақстан. e-mail: lyailya.balakaeva@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-9733-4727>

ЖАПОНИЯНЫҢ ТАЯУ ШЫҒЫС ЕЛДЕРІМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНДАҒЫ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ФАКТОР

Аңдатпа

Бұл мақалада Жапония мен Таяу Шығыс елдері арасындағы қарым-қатынастар қарастырылады, әсіресе энергетикалық фактор және оның жапон сыртқы саясатына ықпалы талданады. Жапония ондаған жылдар бойы осы өңірден мұнай мен газ импорттауға тәуелді болып, бұл оның дипломатиялық белсенділігін және Таяу Шығыстың мемлекеттерімен экономикалық байланыстарын қалыптастырды. Тарихи аспектілер, оның ішінде 1973 және 1979 жылдардағы мұнай дағдарыстары талданып, жапон экономикасының жаһандық күйзелістерге осалдығы көрсетіледі. Сондай-ақ, Жапонияның Иран, Сауд Арабиясы және БАӘ-мен қарым-қатынастары, сондай-ақ АҚШ саясатының Токионы қабылдаған шешімдеріне ықпалы қарастырылады. Зерттеуде АҚШ пен Қытай арасындағы қазіргі бәсекелестік және оның Жапонияның стратегиялық мүдделеріне әсері қарастырылады. Қытай Таяу Шығыс елдерінің инфрақұрылымы мен энергетикасына инвестицияларды белсенді түрде ұлғайтып, Жапонияның дәстүрлі серіктестерінің, атап айтқанда АҚШ-тың аймақтағы позициясына қауіп төндіруде. Бұған жауап ретінде Токио жаңартылатын энергия, сутегі технологиялары және атом энергетикасы саласындағы ынтымақтастық туралы келісімдер жасасып, өзінің қатысуын кеңейтуде. Мақала қорытындылары Жапонияның экономикалық мүдделері, дипломатиялық сақтық және қауіпсіздік саласындағы өсіп келе жатқан амбициялары арасында тепе-теңдік сақтауының маңыздылығын көрсетеді. Жаһандық энергетикалық нарықтағы өзгерістер, Қытай ықпалының күшеюі және АҚШ саясатының ықтимал түзетулері жағдайында Жапония Таяу Шығыспен ұзақ мерзімді ынтымақтастық стратегиясын құруы, тәуекелдерді азайтып, аймақтағы позицияларын нығайтуы қажет.

Кілт сөздер: Таяу Шығыс, Энергетикалық тәуелділік, Жапон дипломатиясының маневр жасауы, АҚШ пен Қытай арасындағы бәсекелестік.

А.М. Michkasov¹, L.T. Balakayeva^{2*}

¹ master, Kazakh National University. Al-Farabi, Almaty city, Kazakhstan.

e-mail : michkasovalex@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8878-1133>

² Ph.D., Associate Professor, Kazakh National University. Al-Farabi, Almaty city, Kazakhstan.

e-mail : lyailya.balakaeva@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-9733-4727>

THE ENERGY FACTOR IN JAPAN'S RELATIONS WITH THE COUNTRIES OF THE MIDDLE EAST

Аннотация

This article examines the relationships between Japan and the Middle Eastern countries, focusing on the energy factor and its impact on Japanese foreign policy. Japan has been dependent on oil and gas imports from the region for decades, shaping its diplomatic activity and economic ties with Middle

Eastern states. Historical aspects are analyzed, including the oil crises of 1973 and 1979, which revealed the vulnerability of the Japanese economy to global shocks. Special attention is given to Japan's interactions with Iran, Saudi Arabia, and the UAE, as well as the influence of U.S. policies on Tokyo's decisions. The study explores the ongoing competition between the U.S. and China in the region and its implications for Japan's strategic interests. China is actively increasing investments in the infrastructure and energy sectors of Middle Eastern countries, threatening the positions of Japan's traditional partners, particularly the U.S. In response, Tokyo is expanding its presence by signing agreements on cooperation in renewable energy, hydrogen technologies, and nuclear energy. The findings of the article highlight the need for Japan to balance its economic interests, diplomatic caution, and growing ambitions in the security sphere. Given the changes in the global energy market, China's increasing influence, and potential shifts in U.S. policies, Japan must develop a long-term strategy for cooperation with the Middle East, minimizing risks and strengthening its regional position.

Keywords: Middle East, Energy Dependence, Japanese Diplomacy Maneuvering, U.S.-China Rivalry.

Введение

Япония относится к числу государств с крайне ограниченной ресурсной базой, что делает её энергетическую безопасность в высокой степени зависимой от импорта. По данным U.S. Energy Information Administration, по состоянию на 2023 год доля внутренней добычи нефти в Японии составляет менее 1 % от общего объёма потребления, тогда как около 93 % сырой нефти импортируется из стран Ближнего Востока. Ключевыми поставщиками выступают Саудовская Аравия (42 %) и Объединённые Арабские Эмираты (34 %) [1, с. 3-4]. Согласно тому же источнику, в 2022 году Япония обогнала Китай и стала крупнейшим в мире импортёром сжиженного природного газа.

С учётом того, что Ближний Восток является крупнейшим поставщиком нефти и одним из значимых источников поставок газа, любые политические, военные или экономические потрясения в регионе представляют прямую угрозу энергетической стабильности Японии. Данная зависимость превращает Ближний Восток в одно из приоритетных направлений японской внешней политики и напрямую связывает внутреннюю социально-экономическую устойчивость страны с динамикой региональных процессов.

Во-первых, экономическое сотрудничество между Японией и странами Ближнего Востока демонстрирует устойчивую тенденцию к расширению. Япония активно инвестирует в энергетические и инфраструктурные проекты региона, участвует в добыче нефти и газа, а также в развитии технологий возобновляемой энергетики. В обмен на стабильные поставки энергоресурсов Токио предлагает партнёрам технологические решения, техническую помощь и инвестиции в модернизацию энергетического сектора [2, с. 92-95]. Такое взаимодействие формирует модель взаимной зависимости, при которой Япония получает гарантированный доступ к ресурсам, а страны региона – доступ к технологиям и капиталу, необходимым для диверсификации их экономик.

Во-вторых, отношения Японии с Ближним Востоком имеют выраженное геополитическое измерение. Регион, обладающий крупнейшими в мире запасами нефти и газа, является ареной стратегического соперничества ведущих мировых держав, прежде всего США и Китая. В этих условиях Япония стремится сохранить баланс, развивая собственные дипломатические инициативы и укрепляя имидж ответственного партнёра, ориентированного на стабильность и развитие [3, с. 123-125]. Японская дипломатия демонстрирует способность гибко маневрировать между интересами различных акторов, поддерживать диалог и содействовать снижению конфликтного потенциала.

В-третьих, обеспечение стабильности поставок энергоресурсов стало ключевым элементом современной политики безопасности Японии. Безопасность морских путей и

стратегически важных проливов Ближнего Востока, прежде всего Ормузского пролива, напрямую связана с деятельностью Сил самообороны Японии, чьё присутствие в регионе постепенно расширяется в рамках небоевых и мониторинговых миссий [4, с. 52-67]. Таким образом, энергетическая безопасность всё более тесно переплетается с военной и стратегической составляющими внешней политики страны.

Дополнительным направлением японской политики в отношении Ближнего Востока становится развитие энергетических технологий. В ответ на региональную нестабильность и волатильность мировых цен на нефть Япония активно продвигает проекты в области водородной энергетики и «зелёных» технологий. Крупные японские корпорации, включая Mitsubishi Heavy Industries и JERA, реализуют совместные инициативы с партнёрами из Саудовской Аравии и ОАЭ, предлагая технологические решения, которые одновременно служат инструментом энергетической диверсификации и альтернативой влиянию других внешних акторов.

Таким образом, взаимоотношения Японии и Ближнего Востока представляют собой сложный и многослойный процесс, в рамках которого переплетаются экономические, геополитические и технологические интересы. Анализ данной проблематики позволяет глубже понять механизмы формирования внешней политики Японии, её роль в обеспечении энергетической безопасности и стратегическую позицию в системе международных отношений XXI века.

Цель работы – проанализировать роль энергетического фактора во взаимоотношениях Японии и стран Ближнего Востока, определить, как зависимость от импорта энергоресурсов формирует внешнюю политику и стратегию энергетической безопасности Японии.

Для достижения данной цели были поставлены следующие задачи:

1. Изучить исторические предпосылки и современное состояние энергетической зависимости Японии от стран Ближнего Востока.
2. Проанализировать динамику импорта нефти и газа, а также политику энергетической безопасности Японии.
3. Рассмотреть влияние ближневосточного фактора на формирование японской внешней политики.
4. Оценить участие Японии в энергетических и технологических проектах региона, включая развитие возобновляемых источников энергии и водородной дипломатии.
5. Определить стратегические перспективы снижения зависимости и укрепления энергетической устойчивости Японии.

Следует отметить, что в научной и политической литературе отсутствует единый подход к определению географических границ Ближнего Востока: в зависимости от методологии и исследовательских задач в состав региона могут включаться от 15 до 20 и более государств. В данной статье под Ближним Востоком понимаются прежде всего страны, являющиеся ключевыми поставщиками энергоресурсов в Японию и зонами её политико-дипломатической активности. Речь идет главным образом о государствах Персидского залива (Саудовская Аравия, ОАЭ, Кувейт, Катар, Оман, Бахрейн), а также об Иране и Ираке. В отдельных аспектах анализа также учитываются страны, влияющие на региональную безопасность и политическую динамику, включая Израиль, Иорданию и Турцию. Таким образом, используемое в статье понятие Ближнего Востока носит функциональный характер и определяется не только географическим, но и энергетико-политическим критерием.

Материалы и методы

Источниками работы послужили труды японских, зарубежных и российских исследователей, посвященные энергетической политике Японии и ее взаимодействию со странами Ближнего Востока, а также аналитические материалы международных организаций, государ-

ственных учреждений и исследовательских центров. Часть использованных материалов ранее не привлекалась к комплексному анализу в контексте японо-ближневосточных отношений.

В исследовании используются методы исторического, сравнительного и качественного анализа. Исторический метод применяется для изучения нефтяных кризисов 1973, 1979 и 1990 годов и их влияния на формирование энергетической политики Японии. Сравнительный анализ позволяет выявить устойчивые и изменяющиеся элементы энергетической стратегии Токио в различные исторические периоды. Теоретический синтез используется для интерпретации эмпирических данных в рамках неореализма, неолиберального институционализма и конструктивизма.

Методологической основой исследования является сочетание нескольких теоретических подходов, что обусловлено многомерным характером энергетического фактора во внешней политике. Энергетика выступает не только экономическим ресурсом, но и элементом геополитических расчётов, инструментом дипломатии и фактором долгосрочной стратегической устойчивости. В этой связи анализ японско-ближневосточных отношений требует выхода за рамки одной школы международных отношений.

Ключевой теоретической отправной точкой исследования является неореализм, рассматривающий международные отношения как анархичную систему, в которой государства стремятся обеспечить собственную безопасность. В контексте Японии данный подход позволяет объяснить, почему энергетическая зависимость от внешних источников воспринимается как угроза национальной безопасности. Первый нефтяной кризис 1973 года стал поворотным моментом, продемонстрировав уязвимость японской экономики перед внешними шоками и способствовав институционализации энергетической безопасности как стратегической категории. С этого периода диверсификация поставок, дипломатическая активность на Ближнем Востоке и формирование устойчивых энергетических партнёрств стали неотъемлемой частью внешнеполитического курса Токио.

Вместе с тем неореалистическая перспектива не позволяет в полной мере объяснить специфику японской энергетической дипломатии, что обуславливает обращение к неолиберальному институционализму. В рамках данного подхода энергия рассматривается как элемент взаимозависимости и кооперации, а международные институты – как механизмы снижения неопределённости и рисков [5, с. 152-167]. Для Японии энергетические связи с Ближним Востоком выступают не только каналом поставок, но и инструментом институционального влияния, реализуемого через инвестиции, технологическое сотрудничество и участие в международных энергетических структурах, включая Международное энергетическое агентство. Такой подход позволяет рассматривать зависимость не исключительно как уязвимость, а как управляемую форму стабильности.

Дополняющим теоретическим ракурсом выступает конструктивизм, акцентирующий внимание на роли идей, норм и идентичности во внешней политике [6, с. 11-15]. Япония позиционирует себя как «мирная» и «ответственная» держава, что находит отражение в её энергетической дипломатии. В этом контексте энергетическое сотрудничество рассматривается не только как материальный обмен, но и как форма символического взаимодействия, основанного на доверии, предсказуемости и взаимном уважении. Апелляция к ценностям устойчивого развития и гармонии (和) позволяет Японии укреплять своё присутствие в регионе без использования силовых инструментов.

Важное теоретическое значение для исследования имеет также концепция «мягкой силы», предложенная Дж. Наем [7, с. 44-47]. В японском контексте энергетическая дипломатия приобретает прикладной характер «мягкой силы» через продвижение технологий декарбонизации, проектов в области водорода и аммиака, а также участие в формировании углеродно-нейтральной инфраструктуры. Эти инициативы одновременно служат инструмен-

том обеспечения энергетических интересов и формирования позитивного международного имиджа Японии как технологически развитого и кооперативного партнёра.

Дополнительный аналитический уровень обеспечивает мир-системный анализ И.Валлерстайна, позволяющий рассматривать энергетические связи Японии и стран Ближнего Востока в контексте глобальной иерархии «центр – полупериферия – периферия» [8, с. 23-27]. Япония, не обладая значительными природными ресурсами, занимает промежуточное положение, выступая медиатором между индустриальным центром и ресурсной периферией. Это положение объясняет стремление Токио избегать прямого геополитического соперничества и делать ставку на технологическое посредничество и институциональную стабильность.

Синтез указанных теоретических подходов позволяет рассматривать энергетический фактор не как изолированную экономическую переменную, а как структурный элемент внешнеполитического поведения Японии. Энергетика одновременно выступает ресурсом, источником уязвимости и инструментом влияния, что требует комплексного анализа. Научная новизна теоретико-методологического раздела заключается именно в таком синтетическом подходе, который используется в последующих разделах для интерпретации исторических кризисов, современной энергетической политики и внешнеполитической стратегии Токио на Ближнем Востоке.

Результаты и обсуждение

Вопрос взаимоотношений Японии и стран Ближнего Востока получил отражение в работах как японских, так и зарубежных исследователей, однако его комплексное осмысление остается ограниченным. Большинство исследований традиционно сосредоточено на энергетическом аспекте взаимодействия, рассматривая зависимость Японии от импорта нефти и природного газа как ключевой фактор ее внешней политики.

Проблематика энергетического взаимодействия Японии и стран Ближнего Востока имеет значительный исследовательский потенциал, однако до настоящего времени остается изученной не в полной мере. Большинство исследований рассматривают японскую энергетическую дипломатию в контексте глобальной энергетической безопасности или азиатской региональной политики, при этом именно ближневосточное направление нередко оказывается лишь частью более широких анализов.

Ранние работы, такие как исследование Хьюго Стокса [9, с. 312-229], затрагивали вопросы участия Японии в энергетических проектах на территории Ирана, подчеркивая сложности взаимодействия, вызванные политической нестабильностью региона. В дальнейшем внимание к данной теме усилилось в связи с нефтяными кризисами 1970-1980-х годов, когда энергетическая зависимость Японии от стран Персидского залива приобрела стратегическое значение.

Существенный вклад в изучение японской энергетической дипломатии внес Е.В. Арутюнян [4, с. 52-67], рассмотревший эволюцию энергетической политики Японии в странах Персидского залива сквозь призму трех нефтяных кризисов. Его исследование позволяет проследить, как энергетическая уязвимость страны стала стимулом для формирования особого направления внешней политики – «энергетической дипломатии», основанной на сочетании экономических и политических инструментов влияния.

Новые аспекты японской энергетической политики отражены в работах, посвященных водородной дипломатии и технологиям низкоуглеродного производства. В частности, отчеты компаний Mitsubishi Heavy Industries (2023) и JERA Co., Inc. (2023) документируют заключение соглашений с энергетическими корпорациями Объединенных Арабских Эмиратов и Саудовской Аравии о развитии водородной цепочки поставок и производстве «голубого» и «зеленого» водорода. Аналитическая статья Т. Киккавы [10, с.89] на портале Nippon.com раскрывает технологические и экологические перспективы «розового» водорода как потенциального направления энергетического сотрудничества.

Наряду с академическими источниками значительный вклад в освещение японской энергетической политики вносят ведущие СМИ, формирующие актуальный дискурс о внешнеполитических и экономических приоритетах Токио. Публикации в таких изданиях, как The Japan Times, Nikkei Asia, NHK World, Kyodo News, Reuters, Bloomberg, а также Financial Times, систематически анализируют энергетические соглашения Японии с Саудовской Аравией, ОАЭ и Катаром, политику декарбонизации, участие японских корпораций в водородных проектах и дипломатические визиты, направленные на укрепление сотрудничества с государствами Персидского залива. Эти медийные материалы дополняют научный дискурс эмпирическими данными, предоставляя контекст для оценки текущих политико-экономических процессов и отражая динамику японской дипломатии в режиме реального времени.

Наконец, отчет U.S. Energy Information Administration (2023) содержит актуальные данные о структуре энергетического баланса Японии и динамике ее зависимости от импорта ближневосточных углеводородов, что создает эмпирическую основу для анализа внешне-энергетической политики страны. Кроме того существенный вклад в изучение данной проблематики внесли работы японских аналитических центров, таких как Japan Institute of International Affairs (JIIA) и Institute of Energy Economics, Japan (IEEJ), где внимание уделяется вопросам энергетической безопасности, диверсификации поставок и устойчивого развития энергетического сектора.

В целом, несмотря на наличие значительного числа публикаций, комплексное исследование энергетического фактора как системообразующего элемента японо-ближневосточных отношений остается ограниченным. Недостаточно изучены механизмы взаимодействия на уровне частных корпораций, влияние технологических инноваций на политические решения, а также роль энергетической дипломатии в контексте новой международной архитектуры безопасности и устойчивого развития. Настоящее исследование направлено на восполнение этих пробелов.

Нефтяные кризисы 1973, 1979 и 1980 годов как катализаторы формирования энергетической политики Японии.

Исторический анализ подтверждают, что нестабильность на Ближнем Востоке оказывает прямое и системное влияние на социально-экономическую и политическую стабильность Японии. В условиях отсутствия значимых собственных энергетических ресурсов Япония на протяжении второй половины XX века оказалась структурно уязвимой к внешним энергетическим шокам. Более 90 % сырой нефти и около 17 % природного газа, потребляемых Японией, импортируются из стран Ближнего Востока, что делает регион критически важным элементом национальной безопасности [1, с. 3-5].

В рамках данного исследования с использованием метода исторического анализа были рассмотрены три ключевых нефтяных кризиса – 1973, 1979 и 1980 годов. Их сопоставление позволяет выявить устойчивые закономерности трансформации энергетической и внешне-политической стратегии Японии.

Первый нефтяной кризис 1973 года, вызванный войной Судного дня и последовавшим нефтяным эмбарго арабских стран в отношении союзников Израиля и США, стал для Японии фундаментальным шоком. Сокращение добычи нефти на 5 % привело к снижению объёмов поставок в Японию примерно на 10 %. В тот период доля импортных энергоресурсов в общем объёме потребления страны составляла около 70 %, при этом 91,2 % нефти поступало из стран Ближнего Востока. Экономические последствия оказались масштабными: уровень инфляции вырос с 5 % до 23 %, около 78 % всей потребляемой энергии приходилось на нефть, а темпы экономического роста сократились с 8 % до уровня ниже 1 %, что стало минимальным показателем со времён Второй мировой войны [5, с. 58-61].

Кризис 1973 года выявил не только экономическую, но и институциональную неподготовленность Японии к внешним энергетическим потрясениям. Впервые энергетическая

зависимость была осмыслена в категориях национальной безопасности, а не исключительно экономической эффективности. Именно после этого периода начинается активное государственное стимулирование энергосбережения, технологической модернизации промышленности и масштабных инвестиций в атомную энергетику. Параллельно происходит пересмотр внешнеполитического подхода к Ближнему Востоку, в рамках которого доступ к энергоресурсам стал рассматриваться как результат дипломатического взаимодействия, а не исключительно рыночных механизмов.

Второй нефтяной кризис 1978-1979 годов, связанный с Исламской революцией в Иране, продемонстрировал политическое измерение энергетической уязвимости Японии. В 1978 году на Иран приходилось около 41 % японского импорта нефти, что делало внутривнутриполитические процессы в стране критически значимыми для японской экономики [9, с. 312-329]. Отличительной особенностью данного кризиса стало обострение противоречий между энергетическими интересами Японии и её союзническими обязательствами перед Соединёнными Штатами. Токио предпринимал попытки сохранить экономическое сотрудничество с Ираном, включая реализацию крупных нефтехимических проектов, рассматриваемых как элементы долгосрочной энергетической стратегии [11, с. 77-80].

Японская дипломатия в этот период характеризовалась стратегическим балансированием между Вашингтоном и Тегераном. Однако под давлением санкционной политики США и в условиях роста рисков, связанных с ирано-иракской войной, Япония к 1981 году была вынуждена прекратить импорт иранской нефти. Данный эпизод наглядно продемонстрировал ограниченность автономии японской энергетической политики и её зависимость от внешнеполитической конфигурации, прежде всего от американо-японского союза [12, с. 83-85].

Дополнительным фактором нестабильности стала ирано-иракская война 1980-1988 годов. Угрозы блокирования Ормузского пролива, через который проходила значительная часть энергетического импорта Японии, продемонстрировали уязвимость не только стран-поставщиков, но и критически важных транспортных маршрутов. В этот период Япония активизировала дипломатические усилия, направленные на деэскалацию конфликта, что привело к расширению её политического присутствия в регионе, несмотря на потенциальные расхождения с позицией Соединённых Штатов.

Сравнительный анализ нефтяных кризисов 1973, 1979 и 1980 годов позволяет сделать принципиальный вывод: для Японии энергетическая нестабильность на Ближнем Востоке носит кумулятивный характер и трансформируется из краткосрочного экономического шока в долгосрочный фактор внешнеполитического поведения. Каждый последующий кризис не снижал степень зависимости страны от региона, а лишь приводил к изменению инструментов её управления – от технологической модернизации и диверсификации поставщиков до институционализации энергетической дипломатии. Это свидетельствует о структурной природе энергетической уязвимости Японии, которая не может быть устранена исключительно рыночными или географическими механизмами диверсификации.

Энергетическая зависимость Японии от Ближнего Востока в постбиполярный период.

Анализ постбиполярного периода показывает, что окончание холодной войны и трансформация международной системы не привели к снижению энергетической зависимости Японии от Ближнего Востока. Напротив, в 1990-2000-е годы данная зависимость не только сохранилась, но и усилилась, приобретя устойчивый структурный характер.

В начале 1990-х годов на страны Ближнего Востока приходилось 73,9 % импортируемой Японией нефти. Уже к 2000 году данный показатель увеличился до 87,1 %, что свидетельствует о росте концентрации энергетических поставок в одном регионе. Крупнейшим поставщиком нефти в этот период стали Объединённые Арабские Эмираты, обеспечивавшие около 1,24 млн баррелей в сутки. Даже в последующие годы, включая 2015 год, уровень зависимости оставался стабильно высоким – около 82,5 %, что указывает на отсутствие качественных изменений в структуре энергобаланса [1, с. 6-8; 12].

Экономический контекст 1990-х годов усиливал уязвимость Японии. Затяжная стагнация, вызванная крахом финансового «пузыря», рост государственного долга и нестабильность банковского сектора ограничивали возможности активной диверсификации внешнеэкономических связей. Среднегодовые темпы роста ВВП в этот период не превышали 1,3 %. Дополнительным негативным фактором стал Азиатский финансовый кризис 1997-1998 годов, приведший к ослаблению иены и снижению конкурентоспособности японских компаний [13, с. 28-31]. В то же время экономики стран Ближнего Востока демонстрировали относительную макроэкономическую устойчивость, сохраняя темпы роста на уровне около 4 % в год, что усиливало асимметрию экономической динамики между импортёром и поставщиками энергоресурсов [14, с. 64-66].

Анализ структуры японского импорта из стран Ближнего Востока показывает её выраженную сырьевую направленность. Более 70 % поставок приходилось на сырую нефть, тогда как доля сжиженного природного газа, нефтепродуктов и химической продукции оставалась сравнительно низкой [15, с. 58-60; 16, с. 41-43]. При этом совокупная доля стран региона в общем импорте Японии не превышала 13 %, что свидетельствует о высокой степени отраслевой специализации торговых связей и ограниченности экономической взаимодополняемости за пределами энергетического сектора.

Попытки диверсификации в начале 2000-х годов носили преимущественно тактический характер. После прекращения сотрудничества с компанией Arabian Oil в Саудовской Аравии в 2000 году Япония увеличила импорт нефти из Кувейта, Катара и Омана, а также продолжила участие в совместных проектах, таких как разработка месторождения Хафджи [17, с. 73-75]. Однако данные меры не изменили базовую конфигурацию энергоснабжения, а лишь перераспределили доли между странами одного и того же региона.

Торговые отношения Японии со странами Ближнего Востока характеризовались устойчивым отрицательным сальдо. Доля региона в японском экспорте оставалась на уровне 2-3 %, в то время как импорт был почти полностью ориентирован на энергоресурсы. К 2022 году товарооборот между Японией и ОАЭ достиг 54,5 млрд долларов, при этом дефицит торгового баланса Японии превысил 37 млрд долларов [18, с. 74]. Эти данные указывают на асимметричный характер экономических связей, в рамках которых Япония выступает преимущественно как потребитель сырья.

Энергетическая зависимость оказывала прямое влияние и на внешнеполитическую активность Токио. В 2003-2009 годах Япония приняла участие в небоевых операциях на Ближнем Востоке, включая транспортные и гуманитарные миссии, а также выделила около 5 млрд долларов на восстановление Ирака. Параллельно при правительстве Коидзуми Дзюньитиро была активизирована дипломатическая деятельность, включая запуск «Японо-арабского форума» в 2003 году, что свидетельствует о попытках институционализировать политический диалог с регионом [19, с. 67-84].

Принятие в 2002 году «Основного закона об энергетической политике» зафиксировало ключевые приоритеты Японии – стабильность поставок, экологическую устойчивость и рыночные механизмы регулирования. Однако в 2000-х годах структура импорта продолжала демонстрировать доминирование нефти и газа, что указывает на разрыв между нормативно-стратегическими установками и фактической динамикой энергоснабжения [20, с. 345-360].

Мировой финансово-экономический кризис 2007-2008 годов вновь подчеркнул уязвимость японской модели развития. В 2009 году ВВП Японии сократился на 5%, тогда как нефтедобывающие государства Ближнего Востока пережили спад менее болезненно. События 2011 года – авария на АЭС «Фукусима-1» и политическая дестабилизация региона в результате «Арабской весны» – дополнительно усилили зависимость Японии от импорта углеводородов и продемонстрировали ограниченность её манёвра в условиях одновременных внутренних и внешних кризисов [21, с. 119-122].

В совокупности полученные данные позволяют выявить ключевое противоречие постбиполярного периода: несмотря на декларации о диверсификации и снижении энергетической зависимости, Япония фактически углубила структурную привязку к Ближнему Востоку. Диверсификация носила географически ограниченный и реактивный характер, не затрагивая фундаментальные параметры энергобаланса. Это подтверждает вывод о том, что энергетическая зависимость Японии в постбиполярную эпоху стала не временным вызовом, а устойчивым элементом её внешнеполитического и экономического поведения.

Действующая энергетическая политика Японии и роль возобновляемых источников энергии.

Развитие возобновляемых источников энергии (ВИЭ) в Японии не привело к трансформационному снижению зависимости от импорта углеводородов и, в частности, от стран Ближнего Востока. Напротив, энергетический переход в японском контексте носит адаптивный характер и ориентирован прежде всего на управление уязвимостью, а не на её структурное устранение.

Согласно действующему Basic Energy Plan, Япония планирует увеличить долю ВИЭ в производстве электроэнергии до 36-38 % к 2030 году и достичь углеродной нейтральности к 2050 году. По состоянию на 2023-2024 годы доля ВИЭ действительно выросла до 22-23 %, что отражает количественный прогресс, прежде всего за счёт солнечной энергетики, обеспечивающей более 10 % выработки электроэнергии [22, с. 14]. Однако данный рост не сопровождался сопоставимым сокращением импорта ископаемых энергоресурсов.

Эмпирические данные свидетельствуют о сохранении высокой степени внешней зависимости: Япония по-прежнему импортирует более 80 % первичной энергии, при этом свыше 90 % нефти и около 17 % природного газа поступает из стран Ближнего Востока [1, с. 9-11; 3, с. 5]. Это выявляет ключевое противоречие энергетической политики: развитие ВИЭ осуществляется параллельно, а не взамен углеводородной генерации, что существенно ограничивает эффект энергетической автономизации [22, с. 102-104].

Одним из структурных факторов данного противоречия является географическая и демографическая специфика Японии. Ограниченность земельных ресурсов, высокая плотность населения и сложный рельеф значительно сужают возможности масштабного развертывания солнечных и ветровых электростанций. Дополнительные издержки создают высокая сейсмическая активность и уязвимость прибрежной инфраструктуры. По оценкам Международного энергетического агентства, даже при оптимистичных сценариях ВИЭ не способны обеспечить базовую нагрузку энергосистемы без существенных объёмов резервной генерации, что вынуждает Японию сохранять зависимость от СПГ и нефти как стабилизирующих элементов энергобаланса.

Существенным ограничением энергетического перехода стали последствия аварии на АЭС «Фукусима-1». Временный отказ от атомной энергетики в 2011-2015 годах привёл к резкому росту импорта углеводородов, включая нефть и сжиженный природный газ, что фактически усилило зависимость Японии от Ближнего Востока. Несмотря на частичное возвращение атомной генерации в последующие годы, политические, регуляторные и общественные ограничения продолжают сдерживать её использование, оставляя ВИЭ в роли вспомогательного, а не базового источника энергии [23, с. 205-207].

Критика японской энергетической стратегии широко представлена в академической литературе. Ряд исследователей отмечает, что акцент на ВИЭ в официальном дискурсе во многом выполняет политико-символическую функцию, демонстрируя приверженность климатической повестке и технологическому лидерству, но не устраняет фундаментальные геополитические уязвимости. В этом смысле энергетический переход в Японии может быть охарактеризован как стратегия «управляемой зависимости», при которой риски перераспределяются и смягчаются, но не ликвидируются полностью.

Международное измерение энергетической политики Японии усиливает выявленные противоречия. Токио активно инвестирует в проекты ВИЭ, водородной и аммиачной энергетики в странах Ближнего Востока, включая Саудовскую Аравию и ОАЭ. С одной

стороны, это способствует диверсификации форм энергетического сотрудничества и снижению долгосрочных рисков, связанных с глобальной декарбонизацией. С другой стороны, подобная модель воспроизводит структурную зависимость, переводя её из сырьевой формы в технологическую и инвестиционную, что сохраняет тесную связку Японии с регионом происхождения энергоресурсов.

Таким образом, развитие возобновляемых источников энергии в Японии не следует интерпретировать как линейный путь к энергетической независимости. Полученные результаты указывают на противоречивый и институционально ограниченный характер энергетического перехода, сформированный историческим опытом кризисов, внутренними структурными условиями и внешнеполитическими реалиями. ВИЭ действительно снижают чувствительность Японии к краткосрочным ценовым колебаниям и усиливают её международный имидж как технологически развитого и экологически ответственного актора, однако они не устраняют фундаментальную зависимость от Ближнего Востока. Это позволяет сделать вывод о том, что энергетический переход Японии представляет собой адаптивную стратегию управления уязвимостью, а не трансформацию энергетической модели в строгом структурном смысле.

Региональные игроки: соперничество США и Китая

В XXI веке геополитическое соперничество на Ближнем Востоке претерпело качественную трансформацию. Если в период холодной войны и в первые десятилетия после неё ключевым инструментом влияния оставалось военное присутствие и контроль над региональной безопасностью, то в настоящее время противостояние ведущих мировых держав всё в большей степени разворачивается в сферах энергетики, инфраструктуры, логистики и технологий. Данная трансформация имеет принципиальное значение для государств, критически зависящих от импорта энергоресурсов, прежде всего для Японии.

На протяжении второй половины XX века и начала XXI века Соединённые Штаты Америки играли доминирующую роль в обеспечении безопасности Ближнего Востока. Американская стратегия основывалась на защите союзников, военном присутствии в ключевых точках региона и контроле над стратегическими морскими коммуникациями, что обеспечивало относительную стабильность поставок нефти на мировые рынки [13, с. 47-50]. Однако результаты энергетической трансформации США, связанной со «сланцевой революцией», существенно изменили данную конфигурацию. К 2019-2020 годам США вышли на уровень нетто-экспортёра нефти и нефтепродуктов, а доля ближневосточной нефти в их импорте сократилась до менее чем 10 % [14, с. 52]. Это позволило Вашингтону постепенно перераспределить стратегические приоритеты в пользу Индо-Тихоокеанского региона [24, с. 33-35].

Снижение энергетической зависимости сопровождалось трансформацией американского военного присутствия на Ближнем Востоке. Численность войск США в регионе сократилась с более чем 150 тыс. человек в начале 2000-х годов до примерно 40-50 тыс. к концу 2010-х годов [24, с. 33-35]. Несмотря на сохранение контроля над ключевыми узлами региональной безопасности, включая Ормузский пролив, через который проходит около 20-21 % мировой морской торговли нефтью и до 30 % морских поставок СПГ, сокращение прямой вовлечённости ослабило восприятие США как безусловного долгосрочного гаранта стабильности [25, с. 23].

Образовавшееся пространство для манёвра было использовано Китаем, который существенно нарастил экономическое и энергетическое присутствие на Ближнем Востоке. В 2010-2022 годах объём китайской торговли со странами региона увеличился более чем в три раза, превысив 400 млрд долларов [25, с. 58-60]. Китай стал крупнейшим импортёром нефти в мире, при этом на страны Ближнего Востока приходится около 45-50 % его нефтяного импорта [1, с. 31; 25, с. 67]. В отличие от США, китайская стратегия опирается не на силовое доминирование, а на формирование устойчивой экономической взаимозависимости через инициативу «Пояс и путь», инвестиции в нефтепереработку, портовую инфраструктуру и транспортные коридоры [26, с. 72-75].

Для государств Персидского залива такая конфигурация создаёт условия для проведения более многовекторной внешней политики и снижения односторонней зависимости от США [27, с. 64-66]. Однако для Японии усиление китайского присутствия не компенсирует снижение американской вовлечённости. В отличие от Китая, Токио не обладает сопоставимыми инфраструктурными возможностями, а в отличие от США – не располагает инструментами силового сдерживания. В результате Япония оказывается в структурно уязвимой позиции: её энергетическая зависимость от региона сохраняется, тогда как механизмы внешних гарантий стабильности становятся менее определёнными.

Соперничество США и Китая в регионе имеет несколько измерений, напрямую связанных с энергетическими рисками для Японии. Во-первых, энергетическое измерение проявляется в асимметрии интересов: снижение зависимости США от ближневосточной нефти контрастирует с сохраняющейся и растущей зависимостью Японии и Китая [1, с. 19-21]. Во-вторых, инфраструктурное измерение отражает различие стратегий: США фокусируются на безопасности и военных альянсах, тогда как Китай – на контроле над энергетическими и логистическими узлами. В-третьих, политическое измерение заключается в стремлении региональных государств избегать жёсткого выбора между великими державами, что повышает неопределённость для третьих акторов, таких как Япония [12, с. 47].

Дополнительным фактором нестабильности остаётся эскалация региональных конфликтов, прежде всего противостояние между Израилем и Ираном. Даже ограниченные инциденты в зоне Ормузского пролива сопровождаются ростом мировых цен на нефть в краткосрочной перспективе на 5-15 %, что наглядно демонстрирует чувствительность энергетических рынков к геополитическим рискам [1, с. 27-29; 28, с. 101]. Для Японии, импортирующей более 80 % нефти из стран Ближнего Востока, подобные колебания имеют не абстрактный, а прямой макроэкономический эффект [3, с. 5-6].

Таким образом, соперничество США и Китая на Ближнем Востоке не приводит к стабилизации региональной среды, а, напротив, усиливает неопределённость, в условиях которой Япония вынуждена выстраивать собственную стратегию адаптации. Энергетический фактор в данном контексте выступает не только объектом конкуренции, но и источником структурной уязвимости, определяющей ограниченность внешнеполитического манёвра Токио [21, с. 120-122].

Гуманитарная политика Японии как инструмент снижения энергетических рисков.

В условиях нарастающей геополитической нестабильности на Ближнем Востоке Япония вырабатывает специфическую модель внешнеполитического реагирования, основанную не на силовом или инфраструктурном соперничестве, а на расширении гуманитарного и восстановительного присутствия. Данный подход следует рассматривать не как второстепенное направление дипломатии, а как функциональный элемент стратегии энергетической безопасности, направленный на снижение системных рисков, возникающих в результате региональных конфликтов и гуманитарных кризисов.

Институциональной основой этой политики стал пересмотр *Development Cooperation Charter* в 2023 году, в котором были закреплены три ключевых принципа: немилитарный характер помощи, приоритет концепции *human security* и опора на многосторонние механизмы. В отличие от предыдущих редакций, обновлённая хартия прямо увязывает гуманитарное сотрудничество с устойчивостью международной среды, включая регионы, имеющие критическое значение для ресурсного обеспечения Японии [13, с. 41–44]. Тем самым гуманитарная политика выводится за рамки альтруистической деятельности и приобретает стратегическое измерение.

Количественный анализ подтверждает значимость данного направления. По данным UN OCHA, в 2022–2024 годах объём японских взносов в гуманитарные программы на Ближнем Востоке превысил 1,2 млрд долларов, причём более 80 % средств направлялись через структуры ООН и международные неправительственные организации [18, с. 112–114]. Такая модель минимизирует политизацию помощи и снижает риск её использования в качестве инструмента давления, что особенно важно в условиях высокой конфликтности региона.

Операционно гуманитарная политика Японии реализуется по многоуровневой модели. Первый уровень включает экстренное реагирование, осуществляемое силами *Japan Disaster Relief (JDR)*. Согласно данным Министерства иностранных дел Японии, в период с 2015 по 2023 год подразделения JDR были задействованы более чем в 20 операциях в странах Ближнего Востока и сопредельных регионах, включая медицинские миссии и поставки критически важных грузов [26, с. 56–58]. Второй уровень охватывает программы раннего восстановления, направленные на реконструкцию объектов водоснабжения, энергетики и медицинской инфраструктуры. Именно этот компонент имеет прямое значение для стабилизации территорий, обеспечивающих добычу и транзит энергоресурсов. Третий уровень предполагает институциональные партнёрства, включая *Japan Platform*, объединяющие государственные ресурсы, бизнес и гражданское общество [27, с. 129–131].

Особую значимость гуманитарная дипломатия Японии приобрела на фоне эскалации палестино-израильского конфликта в 2023–2024 годах и сопутствующего усиления иранского фактора. Япония заняла осторожную позицию, сочетая политическую поддержку принципа безопасности Израиля с приоритетом гуманитарного доступа к гражданскому населению сектора Газа. В 2024 году Токио возобновил финансирование UNRWA при усилении механизмов контроля и аудита, что позволило сохранить каналы гуманитарной помощи в условиях высокой политической чувствительности и международной поляризации.

Данный подход отражает более широкое противоречие японской внешней политики, связанное с необходимостью балансировать между союзническими обязательствами перед США, экономическими интересами в арабских странах и внутренней пацифистской нормой. В результате формируется стратегия процедурного нейтралитета, при которой гуманитарная помощь становится основным допустимым инструментом вовлечения в региональные конфликты. С точки зрения энергетической безопасности такая стратегия позволяет Японии снижать риски дестабилизации без прямого политического или военного участия.

Эскалация напряжённости вокруг Ирана, включая удары США по объектам, связанным с иранскими прокси-структурами, дополнительно подчёркивает функциональное значение гуманитарных механизмов. По данным *U.S. Energy Information Administration*, каждый серьёзный эпизод военной напряжённости вблизи ключевых энергетических маршрутов сопровождается ростом цен на нефть на 5–15 % в краткосрочной перспективе. В этом контексте гуманитарная стабилизация конфликтных зон приобретает прикладное значение для Японии как средство снижения вероятности ценовых шоков и перебоев поставок.

Вместе с тем гуманитарная политика Японии имеет и структурные ограничения. Отсутствие силового компонента снижает её способность влиять на исход конфликтов, а зависимость от многосторонних институтов ограничивает автономность принятия решений. Тем не менее в условиях, когда альтернативные модели — силовая или инфраструктурно-инвестиционная — связаны с высокими политическими и экономическими издержками, гуманитарная дипломатия остаётся для Японии наиболее рациональным инструментом управления энергетическими рисками.

Таким образом, гуманитарная политика Японии на Ближнем Востоке выступает не дополнением, а неотъемлемым элементом стратегии энергетической безопасности. Через восстановление, институциональный нейтралитет и многостороннее взаимодействие Токио снижает системные риски дестабилизации, не выходя за рамки своей пацифистской и правовой парадигмы. Это подтверждает вывод о том, что энергетическая безопасность Японии в XXI веке обеспечивается не столько контролем над ресурсами, сколько управлением нестабильностью в регионах их происхождения.

Обеспечение региональной безопасности в Персидском заливе: взгляд из Токио

Персидский залив занимает центральное место в системе энергетической безопасности Японии, выступая не просто зоной внешнеполитического интереса, а критически важным пространством, от стабильности которого напрямую зависит функционирование японской экономики. Через государства Персидского залива и прилегающие морские маршруты проходит основная часть поставок сырой нефти и сжиженного природного газа,

обеспечивающих энергетический баланс Японии [1, с. 10-12; 2, с. 25-28]. В этих условиях вопросы региональной безопасности рассматриваются Токио не в категориях силового доминирования, а как задача поддержания предсказуемости, свободы судоходства и минимизации рисков эскалации.

События 2023–2025 годов наглядно продемонстрировали, что энергетическая безопасность Японии уязвима не только к межгосударственным конфликтам в зоне Персидского залива, но и к более широким военно-политическим кризисам на Ближнем Востоке. Война Израиля с ХАМАС, расширение конфликта за пределы сектора Газа, рост активности иранских прокси-структур, а также последующая эскалация израильско-иранского противостояния существенно повысили уровень неопределённости вблизи ключевых энергетических маршрутов. Для Японии данные события приобретают системное значение, поскольку даже ограниченные формы дестабилизации региона напрямую отражаются на глобальных энергетических рынках.

Особое значение в этом контексте имеют авиаудары США по объектам, связанным с иранскими военными и аффилированными структурами, а также ответные действия Ирана и его союзников. Несмотря на отсутствие полномасштабного вооружённого конфликта в зоне Персидского залива, подобные эпизоды существенно повышают риски втягивания региона в более широкую войну. По данным U.S. Energy Information Administration, каждый серьёзный инцидент, связанный с ростом военной напряжённости вблизи Ормузского пролива, сопровождается краткосрочным ростом мировых цен на нефть в диапазоне 5–15 %, что наглядно демонстрирует высокую чувствительность энергетических рынков к региональной эскалации [1, с. 50-52].

Для Японии, импортирующей свыше 80 % нефти и значительную долю сжиженного природного газа из стран Ближнего Востока, подобные колебания трансформируются не только в экономические издержки, но и в риски социальной и макроэкономической стабильности. В этом смысле война Израиля с ХАМАС и рост напряжённости вокруг Ирана рассматриваются Токио не как локальные конфликты, а как факторы, напрямую затрагивающие национальную безопасность.

В отличие от Соединённых Штатов Америки, Япония не располагает возможностью или политической волей к активной силовой проекции в регионе. Японский подход к обеспечению безопасности Персидского залива формируется под воздействием трёх структурных ограничителей: конституционного пацифизма, союзнических обязательств перед США и высокой экономической зависимости от стабильных энергетических поставок [28, с. 150-152]. В результате Токио вырабатывает модель «ограниченного участия», ориентированную не на участие в военных операциях, а на снижение вторичных рисков эскалации.

Ключевым элементом японского понимания региональной безопасности остаётся защита морских коммуникаций. Через Ормузский пролив проходит около 20–21 % мировой морской торговли нефтью и до 30 % морских поставок СПГ, что делает его критическим узлом глобальной энергетической системы [2, с. 26-28]. Любые угрозы свободе навигации – включая атаки на коммерческие суда, диверсии или угрозы блокирования пролива – немедленно отражаются на энергетической безопасности Японии. Именно поэтому безопасность судоходства рассматривается Токио как легитимная сфера международного участия, не противоречащая пацифистской доктрине.

Практическим выражением данного подхода стало решение Японии о направлении Сил самообороны в регион в формате автономных разведывательно-наблюдательных миссий. Развёрнутая в 2020 году операция в Оманском заливе и северной части Аравийского моря была выведена за рамки многонациональных боевых коалиций и носила исключительно небоевой характер, сосредоточенный на мониторинге обстановки и обеспечении безопасности судоходства [25, с. 312-315]. Такой формат позволил Японии продемонстрировать вклад в региональную стабильность, не ассоциируя себя с конкретными военными действиями против Ирана.

Данный выбор приобретает особую значимость на фоне израильско-иранской эскалации и ударов США по иранской инфраструктуре. Прямое присоединение к силовым инициативам

создало бы для Японии риск утраты каналов диалога с Ираном и государствами региона, что могло бы усилить её энергетическую уязвимость. В этих условиях Токио последовательно придерживается стратегии функционального нейтралитета, сочетая ограниченное военное присутствие с дипломатическими и гуманитарными инструментами [29, с. 168-170].

Важным элементом японского подхода остаётся и многостороннее измерение. Япония поддерживает форматы координации с европейскими и азиатскими партнёрами, избегая жёсткой привязки к американоцентричной архитектуре безопасности [30, с. 122-124]. Такая линия снижает риски политической ассоциации Японии с военными кампаниями и позволяет сохранять образ нейтрального и предсказуемого актора, заинтересованного в деэскалации.

Заключение

Проведённое исследование показало, что энергетический фактор является системообразующим элементом внешней политики Японии и определяет устойчивый интерес страны к Ближнему Востоку на протяжении второй половины XX – начала XXI века. Ограниченность собственных природных ресурсов и высокая зависимость от импорта углеводородов формируют структурную уязвимость японской экономики, которая напрямую связывает внутреннюю стабильность страны с политической и экономической ситуацией в ближневосточном регионе.

Исторический анализ нефтяных кризисов 1973, 1979 и 1980 годов позволил доказать, что региональная нестабильность на Ближнем Востоке имеет для Японии не абстрактное, а прямое макроэкономическое и политическое значение. Каждый из кризисов сопровождался резким ростом цен на энергоносители, снижением темпов экономического роста и трансформацией внешнеполитических приоритетов Токио. Именно в этот период энергетическая безопасность окончательно закрепилась в японском политическом мышлении как категория национальной безопасности, а не исключительно экономическая проблема.

Несмотря на активную диверсификацию внешнеэкономических связей и развитие альтернативных источников энергии, зависимость Японии от ближневосточных энерго-ресурсов сохраняет устойчивый характер. Анализ данных за 1990-е – 2020-е годы показывает, что доля нефти и газа из стран Ближнего Востока остаётся критически высокой, а любые формы эскалации – включая региональные конфликты и угрозы безопасности морских коммуникаций – немедленно трансформируются в ценовые и логистические риски. Это позволяет сделать вывод о структурной, а не временной природе энергетической зависимости Японии.

Особое внимание в работе уделено действующей энергетической политике Японии и роли возобновляемых источников энергии. Проведённый анализ выявил ключевое противоречие: рост доли ВИЭ и развитие водородных технологий не приводят к сопоставимому снижению зависимости от импорта углеводородов. Напротив, энергетический переход в японском контексте носит адаптивный характер и направлен на управление уязвимостью, а не на её устранение. ВИЭ выполняют одновременно экономическую, технологическую и имиджевую функции, но не выступают полноценной альтернативой ближневосточной нефти и газу в среднесрочной перспективе.

Анализ политического курса Токио на Ближнем Востоке показал, что Япония вырабатывает особую модель внешнеполитического поведения, отличную как от силовой логики США, так и от инфраструктурно-инвестиционной стратегии Китая. В условиях усиления великодержавной конкуренции и эскалации региональных конфликтов – включая войну Израиля с ХАМАС и напряжённость вокруг Ирана – Япония последовательно избегает прямого вовлечения в конфронтационные форматы. Вместо этого Токио использует сочетание гуманитарной дипломатии, многосторонних механизмов и ограниченного небоевого присутствия Сил самообороны в сфере обеспечения безопасности судоходства.

Показано, что гуманитарная политика Японии и участие в мониторинге морских коммуникаций в Персидском заливе следует рассматривать не как второстепенные направления, а как функциональные элементы энергетической безопасности. Через гуманитарную помощь, восстановительные проекты и институциональный нейтралитет Япония снижает системные риски дестабилизации, не выходя за рамки пацифистской и правовой парадигмы.

Такая стратегия позволяет сохранять доступ к ключевым энергетическим маршрутам при минимальных политических издержках.

С теоретической точки зрения исследование подтверждает ограниченность применения одной школы международных отношений для анализа энергетической дипломатии Японии. Синтез неореализма, неолиберального институционализма, конструктивизма, концепции «мягкой силы» и мир-системного анализа позволил выявить многослойный характер энергетического фактора как ресурса, инструмента влияния и источника уязвимости одновременно. Энергетика в японском внешнеполитическом контексте выступает не только объектом обмена, но и механизмом коммуникации и управления зависимостью.

Список использованной литературы:

1. U.S. Energy Information Administration. Japan Energy Profile // International Energy Statistics. 2023.
2. Ministry of Economy, Trade and Industry of Japan. Basic Energy Plan. Tokyo: METI, 2023. 96 с.
3. Vivoda V. Energy Security in Japan: Challenges and Prospects // Energy Policy. 2019. Vol. 127. С. 340-349. - International Energy Agency. Japan 2023 Energy Policy Review. Paris: IEA, 2023. 214 с.
4. Арутюнян Е.В. Энергетическая дипломатия Японии в странах Персидского залива в контексте трех нефтяных кризисов // Япония 2008. Ежегодник. М.: «АИРО-XXI», 2008. - С.52-67.
5. Nye J. Soft Power: The Means to Success in World Politics. New York: PublicAffairs, 2004. 191 с.
6. Waltz K. Theory of International Politics. New York: McGraw-Hill, 1979. 251 с.
7. Keohane R. After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy. Princeton: Princeton University Press, 1984. 290 с.
8. Wallerstein I. The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. New York: Academic Press, 1974. 410 с.
9. Stokes B. Japan and Iran: Balancing Energy and Alliance Politics // Foreign Affairs. 1980. Vol. 59, No. 2. С. 312-329.
10. Kikkawa T. Japan's Hydrogen Strategy and the Global Energy Transition. – Tokyo: METI Report, 2024. – 278 с.
11. Yergin D. The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power. New York: Free Press, 2011. 912 с.
12. BP. Statistical Review of World Energy. London: BP, 2023.
13. Ministry of Foreign Affairs of Japan. Development Cooperation Charter. Tokyo: MOFA, 2023. 58 с.
14. Japan Bank for International Cooperation. JBIC Annual Report. Tokyo: JBIC, 2022. 144 с.
15. JERA Co., Inc. Integrated Report. Tokyo: JERA, 2023. 108 с.
16. Mitsubishi Heavy Industries. Energy Transition and Hydrogen Strategy. Tokyo: MHI, 2023. 76 с.
17. UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs. Global Humanitarian Overview. New York: UNOCHA, 2023. 220 с.
18. International Energy Agency. Japan 2023 Energy Policy Review. Paris: IEA, 2023. 214 с.
19. Chizhevskaya M. C. Japan's Policy toward the Israeli-Palestinian Conflict: Constraints and Interests // Journal of International Relations. 2024. Vol. 18, No. 2. С. 67-84.
20. Calvert C. Oil Crises and Japanese Economic Policy // Asian Survey. 1993. Vol. 33, No. 4. С. 345-360.
21. Katzenstein C. Cultural Norms and National Security: Police and Military in Postwar Japan. Ithaca: Cornell University Press, 1996. 304 с.
22. Hughes C. J. Japan's Foreign and Security Policy Under Abe: New Dynamism or New Dead End? London: Palgrave Macmillan, 2015. 268 с.
23. Samuels R. E. Securing Japan: Tokyo's Grand Strategy and the Future of East Asia. Ithaca: Cornell University Press, 2007. 328 с.
24. Japan Ministry of Defense. Defense of Japan White Paper. Tokyo: MOD, 2023. 312 с.

25. U.S. Energy Information Administration. *World Oil Transit Chokepoints*. Washington: EIA, 2023.
26. Japan Disaster Relief Activity Report. Tokyo: MOFA, 2022. 84 c.
27. Asian Development Bank. *Asia's Energy Transition*. Manila: ADB, 2022. 176 c.
28. UNDC. *Human Security Now*. New York: UNDP, 2003. 159 c.
29. International Monetary Fund. *World Economic Outlook*. Washington: IMF, 2023. 198 c.
30. OECD. *Energy Security and Climate Policy in Japan*. Paris: OECD, 2022. 142 c.

References

1. U.S. Energy Information Administration. *Japan Energy Profile* // *International Energy Statistics*. 2023. [in English].
2. Ministry of Economy, Trade and Industry of Japan. *Basic Energy Plan*. Tokyo: METI, 2023. 96 p. [in English].
3. Vivoda V. *Energy Security in Japan: Challenges and Prospects* // *Energy Policy*. 2019. Vol. 127. P. 340-349. – International Energy Agency. *Japan 2023 Energy Policy Review*. Paris: IEA, 2023. 214 p. [in English].
4. Arutyunyan, E. V. (2008). *Energeticheskaya diplomatiya Yaponii v stranakh Persidskogo zaliva v kontekste trekh neftyanykh krizisov* [Japan's energy diplomacy in the Persian Gulf countries in the context of three oil crises]. *Yearbook Japan*, 37, P. 52–67. [in Russian].
5. Nye J. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: PublicAffairs, 2004. 191 p. [in English].
6. Waltz K. *Theory of International Politics*. New York: McGraw-Hill, 1979. 251 p.
7. Keohane R. *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton: Princeton University Press, 1984. 290 p. [in English].
8. Wallerstein I. *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press, 1974. 410 p.
9. Stokes B. *Japan and Iran: Balancing Energy and Alliance Politics* // *Foreign Affairs*. 1980. Vol. 59, No. 2. P. 312-329. [in English].
10. Kikkawa T. *Japan's Hydrogen Strategy and the Global Energy Transition*. Tokyo: METI Report, 2024. 278 p. [in English].
11. Yergin D. *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power*. New York: Free Press, 2011. 912 p. [in English].
12. BC. *Statistical Review of World Energy*. London: BP, 2023. [in English].
13. Ministry of Foreign Affairs of Japan. *Development Cooperation Charter*. Tokyo: MOFA, 2023. 58 p. [in English].
14. Japan Bank for International Cooperation. *JBIC Annual Report*. Tokyo: JBIC, 2022. 144 p. [in English].
15. JERA Co., Inc. *Integrated Report*. Tokyo: JERA, 2023. 108 p. [in English].
16. Mitsubishi Heavy Industries. *Energy Transition and Hydrogen Strategy*. Tokyo: MHI, 2023. 76 p. [in English].
17. UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs. *Global Humanitarian Overview*. New York: UNOCHA, 2023. 220 p. [in English].
18. International Energy Agency. *Japan 2023 Energy Policy Review*. Paris: IEA, 2023. 214 p. [in English].
19. Chizhevskaya M. C. *Japan's Policy toward the Israeli-Palestinian Conflict: Constraints and Interests* // *Journal of International Relations*. 2024. Vol. 18, No. 2. P. 67-84. [in English].
20. Calvert C. *Oil Crises and Japanese Economic Policy* // *Asian Survey*. 1993. Vol. 33, No. 4. P. 345-360. [in English].
21. Katzenstein C. *Cultural Norms and National Security: Police and Military in Postwar Japan*. Ithaca: Cornell University Press, 1996. 304 p. [in English].
22. Hughes C. J. *Japan's Foreign and Security Policy Under Abe: New Dynamism or New Dead End?* London: Palgrave Macmillan, 2015. 268 p. [in English].

23. Samuels R. E. *Securing Japan: Tokyo's Grand Strategy and the Future of East Asia*. Ithaca: Cornell University Press, 2007. 328 p. [in English].
24. Japan Ministry of Defense. *Defense of Japan White Paper*. Tokyo: MOD, 2023. 312 p. [in English].
25. U.S. Energy Information Administration. *World Oil Transit Chokepoints*. Washington: EIA, 2023. [in English].
26. Japan Disaster Relief Activity Report. Tokyo: MOFA, 2022. 84 p. [in English].
27. Asian Development Bank. *Asia's Energy Transition*. Manila: ADB, 2022. 176 p. [in English].
28. UNDC. *Human Security Now*. New York: UNDP, 2003. 159 p. [in English].
29. International Monetary Fund. *World Economic Outlook*. Washington: IMF, 2023. 198 p. [in English].
30. OECD. *Energy Security and Climate Policy in Japan*. Paris: OECD, 2022. 142 p. [in English].

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

ҒТАХР/УДК/UDC 03.20
ӘӨЖ/МРНТИ/IRSTI 03

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.008>

Е.Ә. Жұмашов¹, Н.С. Пұсырманов², Р.М. Джунисов³*

¹Философия докторы (PhD), ҚР ҒЖБМ ҒК «Мемлекет тарихы институты»
директорының орынбасары, Астана, Қазақстан Республикасы
e-mail: erkebulanzhumashov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4653-8060>

²Философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК
«Мемлекет тарихы институтының» директоры, Астана, Қазақстан Республикасы
e-mail: Nurbekp89@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9905-0320>

³Докторант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы
e-mail: JunissovRashid@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-6682-7197>

XVIII ғ. ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ ЖЕРГІЛІКТІ БИЛІК ЖҮЙЕСІ:
САЯСИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақ хандығының XVIII ғасырдағы жергілікті саяси-әкімшілік басқару жүйесінің ерекшеліктері, құрылымы және лауазымдары талданды. Зерттеудің өзектілігі отарлық кезеңге дейінгі қазақ қоғамының басқару жүйесіндегі жергілікті басқару және жергілікті өзін-өзі басқару тетіктерін түсіну қажеттілігімен негізделеді. Қарастырылып отырған кезеңге қатысты жазба деректердің, әсіресе биліктің төменгі сатысына қатысты мәліметтердің тапшылығына байланысты, жұмыста этнографиялық деректерді экстраполяциялау және салыстырмалы-тарихи талдау әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижесінде қазақ қоғамының билік жүйесі географиялық принципке емес, қатаң қауымдық-туыстық иерархияға (отбасынан хандыққа дейін) негізделгені анықталды. Жергілікті деңгейдегі билік институтында меритократиялық принциптердің басымдығы, атап айтқанда, билер мен батырлардың жеке қабілеті мен беделі арқылы сайлануы сипатталады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қазақ қоғамындағы билік вертикальды емес, горизонтальды байланыстарға көбірек сүйенді. Бұл жүйенің өз артықшылықтары мен кемшіліктері болды. Авторлар бұл жүйенің көшпелі өмір салты үшін тиімді болғанын, алайда орталықтанған бюрократиялық аппарат пен тұрақты әскердің болмауы XVIII ғасырдың соңында мемлекеттің сыртқы экспансияға қарсы тұру қабілетін әлсіреткенін тұжырымдайды. Бұл тарихи тәжірибе Қазақстанның мемлекеттілік эволюциясын хронологиялық тұрғыдан жүйелеуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, жергілікті билік, жергілікті басқару, орталықсыздандыру, XVIII ғасыр, дала демократиясы, көшпелі қазақ қоғамындағы билік құрылымы.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыру жобасын орындау барысында даярланды (грант № BR24993173).

Е.А. Жумашов ¹, Н.С. Пусырманов ², Р.М. Джунисов ³

¹ Доктор философии (PhD), Заместитель директора «Института истории государства»
КН МНВО РК, Астана, Республика Казахстан

e-mail: erkebulanzhumashov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4653-8060>

² Доктор философии (PhD), Ассоциированный профессор, директор
«Института истории государства» КН МНВО РК, Астана, Республика Казахстан

e-mail: Nurbekp89@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9905-0320>

³ Докторант, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан

e-mail: JunissovRashid@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0008-6682-7197>

СИСТЕМА МЕСТНОГО УПРАВЛЕНИЯ В ПЕРИОД КАЗАХСКОГО ХАНСТВА XVIII ВЕКА: ПОЛИТИЧЕСКИ-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В статье представлен анализ местной политико-административной системы Казахского ханства, сфокусированный на структуре власти XVIII века. Актуальность исследования определяется необходимостью реконструкции механизмов самоуправления казахского общества доколониального периода для последующего анализа трансформационных процессов в колониальный период. В условиях дефицита непосредственных письменных источников, фиксирующих функционирование низовых институтов власти, применен метод экстраполяции этнографических данных и сравнительно-исторический анализ теоретико-методологических исследований. Установлено, что административная организация ханства реализовывалась посредством общинно-родового, а не территориального принципа, формируя иерархическую систему от семейной группы до общегосударственного уровня. Исследование выявляет меритократическую природу местной власти: статус в институтах биев и батыров определялся личными качествами, авторитетом и общественным признанием, а не исключительно наследственным правом. Децентрализованная модель, конвенционально обозначаемая как «степная демократия», демонстрирует адаптивность к кочевому укладу и обеспечивала внутривластную стабильность. Однако отсутствие централизованного бюрократического аппарата и регулярной армии в долгосрочной перспективе существенно ограничивало государственный потенциал в осуществлении системных реформ и защите суверенитета в конфликтах с централизованными империями, что стало фактором ослабления ханства в XVIII–XIX веках.

Ключевые слова: Казахское ханство, местная власть, местное управление, децентрализация, XVIII век, степная демократия, структура власти кочевого казахского общества.

Благодарности. Статья подготовлена в рамках выполнения проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № BR24993173).

Y. Zhumashov¹, N. Pusyrmanov², R. Junissov³*

¹ Doctor of Philosophy (PhD), Deputy Director of the "Institute of State History" of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan

e-mail: erkebulanzhumashov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4653-8060>

² Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, Director of the "Institute of State History" of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan

e-mail: Nurbekp89@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9905-0320>

³ Doctoral Student of the L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

e-mail: JunissovRashid@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-6682-7197>

THE LOCAL GOVERNANCE SYSTEM DURING THE KAZAKH KHANATE OF THE 18th CENTURY: A POLITICAL AND LEGAL ANALYSIS

Abstract

This article analyzes the local socio-political and administrative governance of the Kazakh Khanate, focusing on 18th-century power structures and institutional mechanisms. Reconstructing these pre-colonial local governance frameworks provides a necessary baseline for evaluating subsequent colonial-era transformations. Due to the scarcity of primary written sources detailing lower-level institutions, this research extrapolates ethnographic data and employs comparative-historical analysis grounded in the broader study of nomadic societies. The findings demonstrate that the Khanate's administration operated on a kinship-communal rather than territorial principle, forming a continuous hierarchy from the immediate family to the state level. Furthermore, local power dynamics were inherently meritocratic; status within the institutions of biy (judges) and batyr (military leaders) derived from personal merit, authority, and public recognition rather than exclusive hereditary rights. This decentralized framework, frequently characterized as "steppe democracy," adapted seamlessly to the nomadic lifestyle and maintained internal political stability. Ultimately, however, the lack of a centralized bureaucracy and a standing army constrained the state's capacity for systemic reform and territorial defense against encroaching empires, precipitating the Khanate's decline throughout the eighteenth and nineteenth centuries.

Keywords: Kazakh Khanate, local governance, Institute of Bi, meritocracy, decentralization, 18th century, Steppe Democracy.

Acknowledgements. This article was prepared within the framework of a grant funding project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (grant No. BR24993173).

Кіріспе

Кез келген қоғамның саяси-әкімшілік басқару жүйесі, әлеуметтік құрылымы, аумақтық тұтастығы мен мәдениеті, сондай-ақ жазылған және жазылмаған заңнамалық базасы уақыт ағынымен жаңарып, эволюциялық өзгерістерге ұшырап отырады. Бұл динамиканың айқын мысалын Қазақстанның XX ғасырдағы тарихынан көруге болады: бір жүзжылдық ішінде қоғамның бейнесі мен саяси жүйесі бірнеше мәрте радикалды трансформацияға ұшырады. Тіпті, даму қарқыны баяу көрінген кезеңдердің өзінде, белгілі бір географиялық кеңістікті мекендеген қауымның ғасыр басындағы және соңындағы саяси құрылымы, мазмұндық

формасы жағынан айтарлықтай ерекшеленеді. Осы тұрғыдан алғанда, XVIII ғасырдағы Қазақ хандығының жергілікті билік жүйесін зерттеу – отандық тарих ғылымы үшін аса маңызды мәселе және отарлыққа дейінгі кезеңдегі биліктің төменгі сатысындағы құрылымдық-азаматтық ахуал туралы ғылыми көзқарасты кеңейтуге көмектеседі. Мұндай талдау отарлыққа дейінгі кезеңдегі билік жүйесінің құрылымы, оның отарлыққа қарсы тұрудағы рөлін анықтауға ықпал етеді. Сондықтан бұл зерттеуде Қазақ хандығындағы, соның ішінде XVIII ғасырдағы жергілікті саяси-әкімшілік жүйенің ерекшеліктеріне басымдық беріледі.

Қазақ хандығы кезеңіндегі жергілікті билік пен шешім қабылдау процестерінің ішкі механизмдері туралы жазба деректердің тапшылығы басты мәселе болып табылады. Көрнекті заңгер-ғалым С. Зиманов XVIII-XIX ғасырлардағы Қазақстанның саяси құрылысын зерттей келе, биліктің төменгі сатысына қатысты мәліметтердің аздығына назар аударған [1]. Оның пікірінше, сол кезеңдегі жиһанкездер мен шенеуніктердің қалдырған жазбаларында жергілікті тіл мен мәдениетті терең түсінбеушілік, ақпаратты үстірт қабылдау сияқты кемшіліктер жиі кездеседі. Осыдан жарты ғасыр бұрын ғалымдар үшін өзекті болған бұл проблема бүгінгі таңда да өз маңызын жойған жоқ. Кешенді интерпретация жасауға кедергі болатын деректер тапшылығы тарихшыларды этнографиялық ақпараттар негізінде экстраполяция әдісіне жүгінуге мәжбүр етеді.

Бұл жұмыстың мақсаты – Қазақ хандығындағы кезеңіндегі, оның ішінде XVIII ғасырдағы жергілікті саяси-әкімшілік басқару жүйесінің ерекшеліктері, жергілікті деңгейдегі саяси-құқықтық тәртіп құрылымын сипаттау. Бұл тұста, зерттеу барысында қазіргі Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісу аймағындағы отырықшы қауымдардың кең таралғанын, ол қоғамдас-тықтар ішіндегі саяси-құқықтық тәртіптің көшпелі қоғамның басқару жүйесінен айырмашы-лықтары болғанын айтып өту қажет. Отырықшы қауымдардағы саяси-құқықтық жүйенің, билік лауазымдарының ислам мәдениетіне (Мауреннахр жүйесіне) негізделгенін, ал көшпелі қауымдарда көне түркі, Шыңғыс хан және Алтын Орда дәуірлерінен жалғасып келе жатқан дәстүрдің элементтер басым болды. Осы жұмыста қазақ халқының саяси мәдениеті мен билік жүйесіндегі көшпелі өркениеттің компоненттері басымдығын ескере отырып, дәстүрлі саяси-әкімшілік құрылымның ерекшеліктерін сипаттауға баса назар аударылады.

Авторлар зерттеу нәтижесінде Қазақ хандығының жергілікті билік жүйесі көшпелі өмір салтына бейімделген, демократия мен меритократия элементтері бар күрделі құрылым болғанын тұжырымдады. Отарлық дәуірге дейінгі Қазақ хандығында саяси-әкімшілік басқару мен дау-жанжалдарды құқықтық реттеу тәсілінің жергілікті деңгейде шоғырланғанын тұжырымдалды. Әр сатыдағы билік құрылымдарының өз ішкі мәселелерін шешуде жоғары институттардан кең субардинациялық дербестігі байқалды. Басқаша айтқанда, XVIII ғасыр-дағы басқару жүйесі қазіргі түсініктегі билік жүйесі төменнен жоғарыға қарай есептілік пен бағыныштылық тәсілімен құрылымданатын «орталықсызданған» саяси жүйе танымына сәйкеседі. Бұл бір жағынан азаматтардың жергілікті және қоғамдық мәселелерді шешуінде белсенді болуына, өзекті мәселелердің кеңес нәтижесінде шешілуіне әкелді және мұндай дәстүрге кейбір зерттеушілер «дала демократиясы» бағасын берді. Алайда, орталықтанған биліктің, тұрақты әскер мен бюро-кратиялық аппараттың болмауы мемлекеттік құрылым-дардың заман талабына сай жаңаруына, сыртқы күштерге қарсы әлеуетті толық жұмылдыруға кедергі келтіріп, орталық биліктің әлсіреуіне және отарлаушы державаларға қарсы тұру қабілетінің төмендеуіне алып келді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің әдіснамалық шеңбері Қазақ хандығының жергілікті билік институттарын реконструкциялаудағы деректемелік шектеулерді ғылыми тұрғыдан еңсеруге бағытталған. Зерттеу барысында негізгі қиындық – жергілікті басқару жүйесіне, институттарына (ауыл ағалары, ақсақалдар, ру басылары) қатысты тікелей жазбаша деректердің аздығы. XVIII ғасырдағы басқару жүйесінің төменгі буындарына қатысты тікелей жазбаша әкімшілік

құжаттардың тапшылығы ізденіс барысында сыртқы бақылаушылардың, атап айтқанда Ресей империясының шенеуніктері, әскерилері мен сыртқы саяхатшылардың жазбаларына терең сыни талдау жасауды талап етеді. Себебі бұл деректердегі субъективтілік, лингвистикалық кедергілер, жергілікті мәдениетті терең білмеу, ақпараттың ретрансляциялық сипаты (тек естіген ақпаратты жазу) билік иерархиясының шынайы табиғатын түсінуді қиындатқанын айтып өту керек. Сонымен қатар, шетелдік авторлар көбіне жоғары билікке (хан, сұлтандар, беделді билер) назар аударып, биліктің төменгі сатысындағы саяси-құқықтық шешім қабылдау процестеріне салыстырмалы түрде аз көңіл бөлуі ол дереккөздерді қайта пайымдау мен верификациялаудың маңыздылығын арттырады.

Жазбаша деректердің жетіспеушілігі проблемасын шешу үшін тарихи экстраполяция (белгілі бір кезеңдегі деректерді басқа кезеңге қатысты қолдану) әдісі басты құрал ретінде таңдалды. Бұл тәсіл XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы анағұрлым толық сақталған этнографиялық, статистикалық және құқықтық мәліметтерді XVIII ғасырдағы саяси жағдайларға қолдануға негізделген. Көшпелі қоғамдағы әлеуметтік нормалар мен билік құрылымының консервативті сипаты, дәстүрлі институттардың ғасырлар бойы мазмұндық тұтастығын сақтауы бұл әдістің негізділігін қамтамасыз етеді. Осы тәсіл арқылы рулық-тайпалық жүйенің «жеті ата» принципіне негізделген әкімшілік бөлінісі мен ауылдық деңгейдегі билік өкілеттіктерінің функционалдық ерекшеліктері, сондай-ақ шешім қабылдау процесіндегі қауымдық келісімнің рөлі рет-ретімен қалпына келтірілді.

Зерттеудің келесі маңызды қыры көшпелілердің тарихи жады институты — шежірені ғылыми сараптаумен байланысты. Шежіре тек иерархиялық-туыстық қатынастарды көрсететін құқықтық ереже ғана емес, сонымен бірге қоғамның әкімшілік-аумақтық құрылымын (жүз, тайпа, ру, ата) «құқықтық-географиялық карта» рөлін атқарғаны негізге алынды. Осы контекстте шежіре дәстүрмен орныққан азаматтардың қауым ішінде және сыртқы ортамен қарым-қатынасындағы құқықтары мен міндеттерін бекіткен заңдық нұсқаулық екеніне назар аударылды. Көшпелілердің тарихи жадының негізі болып табылатын шежірелік деректерді жүйелеу арқылы билікке келудің меритократиялық тетіктері мен «сүйек» иерархиясының (ақсүйек пен қарасүйек) арақатынасы зерделенді.

Сондай-ақ, көшпелі қазақ қоғамында артықша мәртебеге ие институттар ретінде белгілі «сұлтан», «би», «бай», «мырза», «батыр», «ақсақал», «аға» ұғымдарының жергілікті басқару мен шешім қабылдаудағы функцияларын ажырату үшін оларға терминологиялық-лингвистикалық талдау жасалып, қоғамдағы институционалды рөлі сипатталды. Жазба материалдардың жұтандығы мен мәдениетке сипатының үстірттігі жағдайында ауыз әдебиетіндегі фольклорлық деректердің қоғамдағы құқықтық нормалар мен моральдық кодексті қосымша түсінуге көмектесетін ресурс ретінде пайдалы ақпарат. Осы себепті аталған институттардың әлеуметтік-саяси құзыреттерін айқындау, оның ішінде жазба дерек аз «мырза» және «аға» атақтарының саяси-құқықтық мәнін анықтау үшін ауыз әдебиетіндегі фольклорлық деректер талданды.

Жалпы, зерттеудің әдіснамалық кешені пәнаралық сипатқа ие болып, тарихи антропология, құқық тарихы және лингвистикалық сараптама элементтерін біріктіреді. Бұл кешенді тәсіл Қазақ хандығының соңғы ғасырында билік жүйесі орталықсызданған, бірақ өзін-өзі реттеуші және ішкі тұрақтылықты қамтамасыз етуші күрделі механизм екенін ғылыми тұрғыдан дәйектейді. Жиналған ақпарат және қолданылған әдістер XVIII ғасырдағы көшпелі қазақ қоғамындағы билік жүйесін тек саяси тарих тұрғысынан емес, сонымен қатар әлеуметтік антропология және құқық тарихы шеңберінде тереңірек зерделеуге жол ашты.

Нәтижелер

Зерттеу барысында Қазақ хандығының XVIII ғасырдағы жергілікті билік жүйесінің бірнеше негізгі компоненттері анықталды. Келесі кестеде көшпелі қазақ қоғамының әлеуметтік-әкімшілік сатылары мен басқарушы институттар сипатталған.

Әкімшілік-аумақтық және әлеуметтік құрылым. Қазақ қоғамының құрылымы «төменнен жоғарыға» қарай бағытталған қатаң иерархиялық жүйеге негізделген. Зерттеушілер Қазақ хандығындағы әкімшілік-аумақтық бөлінуді былай көрсетеді: «Басқару жүйесінде ру-тайпалық тәртіп сақталып отырды. Туыстығы жақын он шақты түтін бір ауыл, ал жеті атадан тараған бірнеше ауыл бір ата (аймақ) болды. 13-15 атадан қосылатын аймақтар бір ру болды. Осы рулардан тайпа құралды. Қазақ қауымы үш жүзге (орда) бөлінді. Ол Қазақ хандығына бағынды» [2].

Егер шежіреге жүгінсек, онда қазақ қоғамының этникалық бірліктен индивидтік өкілге дейінгі аралықтағы тізбекте қандық-аталық туыстық бойынша ұйысқан топтардан тұратындығын байқауға болады [3, 4]. Жеке тұлғалар отбасыға бірігеді. Жақын ағайындардан құралған аталас бірнеше отбасы бір ауыл немесе қоныс болып отырады. Сыртқы қауымдар ол ауылды ең беделді көшбасшы тұлғаның немесе топтастырушы атаның есімімен атады. Қазақ шежіресінде әр ру бірнеше атадан құралады. Арғы атадан тарайтын отбасылар саны әдетте бір ауыл болып қоныстану үшін саны көп болғандықтан бірнеше ауылға бөлініп отыруы түсінікті. Бұл қауым сол өздерін біріктіруші атаның атымен аталды және генеологиялық қабаты мен демографиялық әлеуеті сай келген жағдайда жеке ру ретінде бөлінуге үміткер болды. Одан әрі бірнеше атаны ру, руларды тайпа, тайпаларды ұлыс немесе жүз біріктірді. Әр сатыдағы бұл бірліктердегі жан немесе түтін саны әртүрлі болуы туыстық жақындықпен қатар географиялық ерекшелік те әсер етті. Басқаша айтқанда, ағайын санына, қауым ішіндегі бірлік пен дәстүрдің күшіне, қоныстанған географияның шұрайлығына байланысты бір ауыл мен екінші ауыл, бір ру мен екінші ру арасында демографиялық айырмашылықтар үлкен болуы ықтимал.

Жергілікті әкімшілік-аумақтық бірігудің мұндай формасы рационалды болды. Біріншіден, кез келген жағдайда қауымды ұйымдастыру үшін ыңғайлы. Бейбіт уақытта той-жиын сияқты шараларды бірігіп ұйымдастыра алады. Көші-қон жағдайында немесе басқа да ұйымдастыру жұмыстарында шаруаларды бөлу кезінде әр ауылға (атаға) міндеттер жүктеуге болады. Ал, соғыс уақытында, жанжалдар туындағанда аталық тізбекпен топтасады. Әр ауыл мен аталар сарбаз шығарды және сол құрылыммен үлкен бір армияға біріге қояды. Екіншіден, туыстық қатынас бойынша бір-біріне қажет кезінде қолұшын созуды жеңілдетеді. Қазақтардың сыртқы жаулармен қатар өз ішінде де түрлі жанжалдар болып тұрғаны белгілі. Бір румен екінші ру арасында осындай жанжал туындаған жағдайда басқа ру-тайпалар өзіне жақын топқа көмекке келеді. Сондықтан арадағы туыстық байланыс пен қандық жақындық ұзап кетсе де шежірелік генеологияны еске алып, тайпаның немесе ұлыстың ішінде бірігу бірнеше аспект тұрғысынан тиімді саналды.

Жергілікті билік лауазымдары және олардың функциялары. Ағайындық-туыстық қатынас бойынша ұйысқан бұл әкімшілік-аумақтық құрылысты басқару жүйесі туралы зерттеушілер мынандай ақпарат береді: «Хан – қазақ хандығының азаматтық, әскери, әкімшілік және сот құқын қолына ұстады. Жүздерді кіші хандар, ұлыстарды сұлтандар, тайпаларды билер, руларды ру басылары, аймақтарды (аталар) ақсақалдар, ауылдарды ауыл ағалары басқарды. Бұл жеті сатылы басқару жүйесі көшпелі қазақ қоғамында тым ертеден келе жатқан тәртіп болатын». Кейбір зерттеушілер ауылды – ауылбасы, аймақты – ақсақал, руды – рубасы басқарғандығын жазды [5]. Дегенмен жазба деректерде, шежірелік, ауыз әдебиет, ономастикалық және антропонимикалық сөздік қорда мұндай титулдардың кездесуі сирек. Басқаша айтқанда, «батыр» немесе «би» сияқты жұртшылық таңатын атаққа ұқсас «ауылбасы» немесе «рубасы» деген титулдың болғандығын растайтын деректердің жеткіліксіздігіне қарап, жоғарыдағы титулдардың болғанына сыни көзбен қараған дұрыс.

Ресей империясының саяси-әкімшілік басқару ережелері орныққанға дейінгі қазақ халқының өміріне қатысты ақпарат көшбасшы болу үшін индивидтің интеллектуалды немесе физикалық тұлғалық қасиет маңызды рөл атқарғанын, ал шешім қабылдауда ұжымдық талқылау мен мақұлдау басым болғанын көрсетеді. Қазақ хандығы кезеңінде барлық деңгейдегі

билеушілер үшін жеке дарыны, басқа көпшіліктен ерекшелейтін қасиет иесі болуы маңызды болды. Зерттеушілердің хан билігі мен оның құзыреті туралы көзқарасы былай: «Объем власти Казахского хана, по мнению ученых и чиновников, был обусловлен личным авторитетом правителя. Именно харизма и полководческий талант гарантировали хану народную поддержку, не обладающий ими правитель не имел значительной власти в обществе, даже будучи избранным и утвержденным в ханском достоинстве» [6]. Бұл пікірдің биліктің төменгі сатылары үшін өзекті болғанын айтып өту керек. Көшбасшы болуға көмектесетін келесі күш билікке ұмтылған тұлға жататын топтың ресурстық әлеуеті [1]. Шыңғыс ханның ұрпақтары саналатын төре тұқымына жататын тұлғалар ғана «хан» немесе «сұлтан» лауазымын иеленді. Дегенмен қазіргі Каспий теңізінің шығысындағы географияда қоныс тепкен көшпелі түркімен және басқа да түркі тілдес халықтарды аралаған жиһанкез Мехмет Эмин Эфенди «хан атағы бұларда аға атағы сияқты. Яғни билеушілік мағынасы жоқ», - деп жазады [7]. Бұдан XIX ғ. қазіргі Қазақстанның оңтүстігі мен батысында, Өзбекстан мен Түркіменстан аумағын мекендеген тайпаларда хан титулының түрлі себептер салдарынан инфляцияға ұшырағаны аңғарылады. Тұлғаның жеке дарынынан бөлек, әдет-ғұрып бойынша жолының артықшылығы, сыйлы отбасынан немесе аталы топтан шығуы, саны көп қауымға жатуы көшбасшы болуға үлкен артықшылық берді. Сонымен қатар, көшбасшы болу үшін тұлғаның ұйымдастырушылық, шаруақорлық және коммуникациялық қабілеті қай заманда да маңызды болғаны түсінікті.

Отбасыдан жоғары сатыда бір ауылға біріккен аталас ағайындар ішінде көшбасшылық функцияны сол әулеттің ең беделді тұлғасы атқарды. Атап айтқанда, бұл деңгейде көшбасшы болатын тұлға өзінің ерекше қасиетімен ауылдастарын мойындатуы, билеушілік және харизмалық дарынын көрсетуі тиіс. Бұл рөлді сол әулеттің жасы үлкен ақсақалы, шаруақорлығымен дүние топтастырған ауқаттысы, әкесінен (атасынан) қалған материалдық немесе рухани мұраны иеленген тектісі, ержүректігімен көзге түскен батыры, көрегендігімен басқаларды мойындатқан данасы, шешендігімен немесе білімімен жұртты өзіне қаратқан биі, коммуникациялық қабілетінің арқасында алыс-жақынмен араластығы жоғары тұлғасы, өнерімен танылған ардақтысы болуы ықтимал. Ол өзін ерекшелеген дарынына қарай алдымен ауылдастары мен жақын ағайындары «би», «батыр», «шешен», «тархан», «ақын/жырау», «мырза/бай» сияқты бір атақ таңды. Бұл туралы зерттеушілер былай жазды:

«Соңғы орта ғасырларда қазақ қоғамының мәртебесі ашық сословиеге жеке басының қасиеттеріне және түрлі артықшылығына қарай ескерілетін топтар болды. Оларға билер, батырлар, жыраулар, мырзалар, ақсақалдар жатты. Бұлар қазақ қоғамындағы саяси-әлеуметтік топ жиынтығы болып саналды. Бұл кезең Шыңғыс тұқымынан тараған ақсүйектермен қатар қазақ қауымының ішінен шыққан дала билеушілері билікке қол жеткізуімен ерекшеленеді. Әлеуметтік жіктелудің алғашқы бастамасы хандықтағы билік бөлінісі, бұл ру атақты адамдарының өкілдері би, батыр, мырза сияқты дала ақсүйектерінің биліктегі өз мүдделерін қалыптастыруда болып отыр» [8].

Тұлғаның қабілеті мен қоғамдағы әлеуметтік мәртебесін анықтайтын жоғарыдағы титулдардың шешім қабылдауға қатысуға мүмкіндік беретін лауазымдық мансап ретінде де қарастыруға болады. Бұл атақтардың арасындағы ерекшеліктер туралы қысқаша ақпарат беру маңызды.

Ұлысты немесе үлкен тайпаны сұлтан басқарды. Сұлтанның қоғамдық-саяси рөлі туралы зерттеуші Э.Т. Телеуова былай жазды:

Қазақтар көнеден келе жатқан дәстүрлі далалық мемлекетте сақталған Шыңғыс ұрпағының құқығына қарсылық көрсетпеді. Шыңғыс ұрпағының өктемдігі салдарынан қазақ тайпаларына хан тек Шыңғыс тұқымдарынан сайланатын болды. Бұл қағида қазақтардың соңғы ханы жойылғанша сақталды. Барлық қазақ ұлыстарының сұлтандары өздеріне ғана тиесілі Арқар ұранын ұстанды.

Сұлтандар мемлекеттік басқару ісін және ұлыстық басқаруды жүзеге асырды. Осының нәтижесінде әрбір беделді сұлтан ұлыстағы басқару жүйесін өз қолына жинастырды. Ұлыстағы билік сұлтанға әскери-саяси үстемдігін және жайылым мен су құдықтарын иелену құқын берді. Әрбір ұлыс сұлтаны ұлыта билік жүргізуге және әскерін басқару мүддесіне ие болуы жеке мұрагерлік жүйеде іске аспады. Ұлыс сұлтанын сайлау құқығы ханның қолында болды. Қазақ қоғамындағы сұлтандардың жалпы Шыңғыс ұрпақтарының басқа қоғам мүшелерінен айырмашылығын заңдастырылған жүйеде жасаған әр түрлі әлеуметтік топтардың қылмыстары үшін алатын жазаларының ерекшелігімен айқындалады. Осыған орай «Жеті жарғының» бабында «халықтың ханы, сұлтаны қастандықпен өлтірілсе, олардың әрқайсысы үшін жеті кісінің құны мөлшерінде құн төленсін» немесе «Сұлтанды, қожаны балағаттағаны үшін тоғыз айыбын төлейді» делінген [8].

Көне түркі дәуірінен бері билік институты ретінде сақталған титулдардың бірі «би» (бек) дәрежесі болды. Зерттеушілер «би» сөзінің этимологиясы протүркі немесе түркі дәуіріндегі «бек» атағының түрленуі нәтижесінде пайда болғанын, ал түркі тіліндегі «бек» атауы монғолдарда «ноян», араб тіліндегі «әмір» түсініктерімен сәйкесетінін жазды [9]. Басқаша айтқанда, бұл тұлғаның қолында билік барын білдіретін лауазымдық дәреже болған. Сонымен қатар, түркі тілінде «бек» дәрежесі әйелдер үшін «бегім» деп қолданылғаны, уақыт өте келе «бек» сөзі Оғыз тілдерінде «бей», ал Қыпшақ тілдерінде «би» болып түрленгені ғылыми дәйектелген [10]. Бұдан шығатын түйін – би тек сот қызметін іске асыруды емес, жалпы билік жүргізуге өкілеттік беретін басқарушылық лауазым болған. Би институты халықтың әкімшілік-басқару және сот ісіндегі мәдениетіне терең интеграцияланғандықтан бұл жүйе КСРО орнағаннан кейінгі онжылдықтарда мемлекеттің оны жоюға бағытталған мақсатты саясатынан кейін ғана дәстүрдегі мәнін жоғалтты [9].

Қазіргі қазақ тілінде пікір білдірушінің басқа тұлғаларға құрметі мен ізетін білдіретін «мырза» сөзі орта ғасырларда титулдық дәрежені білдірген. «Едіге» эпосы және басқа да деректер «мырза» дәрежесінің Алтын Орда дәуірінде кең тарап, бектің балаларына қарата қолданылған титул болғандығын айқындайды [11, 12]. Зерттеушілер «мырза» сөзінің этимологиясы араб тілінен аударғанда қазақша билеуші, қолбасшы мағынасын беретін «әмір» атағының соңғы буыны мен парсы тілінен аударғанда ұлы, баласы ұғымын білдіретін «зада» терминінің алғашқы буынының қосылуынан пайда болғанын айтады [10]. Қазақ хандығы тұсында мырза мәртебесінің қолданылуы туралы мынандай пікір бар: «Бұл атақтың қазақ қоғамында жайылуы Ноғай ордасының құрамындағы кейбір рулардың кіруіне байланысты болуы мүмкін. «Мырза» атағы қазақ қоғамындағы көрнекті беделді адамдарға тағылғандығы орыс жеріне елшілікке барған Сары мен Келдей мырзалардың орыс-қазақ қақтығыстары үшін кепілдікке алынғанын, олардың руластарының наразылығын тудырғанын Тәуке Ордасында болған Тауша мерген өзінің жауабында хабарлайды» [8]. Жалпы, мырза деп аталы әулеттен шыққан адамға қарата қолданылғаны және оның жоғары мәртебесін ерекшелегені байқалады. Сондықтан «мырза» атағын би немесе батыр сияқты басқалардан мәртебесі жоғары, билік құзыреті бар тұлғаға таңылған лауазым ретінде қарастыруға болады.

Қазақ хандығы кезеңінде кездесетін мәртебелі атақтардың келесісі «тархан» титулы. Зерттеушілер бұл титулдың көне түркі дәуірінен бері келе жатқанын жазады [13]. Зерттеушілер тархандық институттың дамуын 3 кезеңге бөледі:

Бірінші кезең ғұн, Түрік, Хазар қағанаттары, Еділ Булғарлары, Дешті Қыпшақ заманы. Ол кезеңде тархандар қоғамның басқарушы элиталарына берілген құрметті атақ, титул ретінде мойындалып, ел алдындағы ерекше ерлігі мен батырлығы үшін берілген.

Екінші кезең Шыңғыс хан, Алтын орда дәуірі. Соғыс жағдайында тархандық басқарушы элитаға ғана емес, сонымен бірге майдан даласында ерекше ерлік жасаған қарапайым адамдарға беріле бастады.

Үшінші кезең Ресейдің Қазан, Ноғайлы, Астрахан мен Сібір, Қазақ хандықтарын жаулап алуы барысында отарлаушылардың саясатымен кең мағынада байланыстырылады. Соңында отарлау саясатын жүзеге асырған Ресей башқұрттар үшін 1845 жылғы 17 шілдеде Әскери Кеңес тәртібі бойынша «тархан ұрпақтарына» салық салып, оларды қатардағы башқұрттармен теңестіріп, ал қазақтар үшін 1869 жылғы Сенат шешімімен «мүлдем жойылған атақ» деп тархандықты біржолата тоқтатады [14].

Бұдан, тархан титулы Қазақ хандығы кезеңінде кең тараған дәреже болмағандығын, Ресей империясы жергілікті элитаны өзіне тарту үшін жандандырғанын тұжырымдауға болады. К.Хафизова ол туралы былай жазады: «Батыры охотно принимали звание тархан от русских, джунгарских и кокандских властей, так как это освобождало их от выплаты пошлин и предоставляло другие льготы в торговом об мене, который они вели вместе со своими покровителями» [15]. Осылайша, халықты қорғау жолында ерлік танытып, батыр атағын алғандар сыртқы күштердің жымысқы отарлық саясатының астарын аңғармады...

Тұлғана басқалардан ерекшелену үшін берілген келесі бір титул «батыр» болды. Ішкі және сыртқы кикілжіңдер артқан кезеңде батырлардың қоғамда да, орталық билеушінің қасында да беделі артатыны аксиома. Қазақ-жоңғар кикілжіңі, басқа да сыртқы саяси және этностық бірлестіктермен жанжалдардың артуына байланысты XVIII-XIX ғғ. батырлар мемлекеттегі ең маңызды тұлғаларға айналғандықтан бұл санатты «институт» ретінде қарастыратын көзқарас орнықты [16]. Уақыт өте келе батырлардың ру-тайпа басшысы болғаны, ру ақсақалы дәрежесіне дейін жеткені тұжырымдалды [17]. Осылайша батырлар институты әкімшілік басқарудың бірқатар міндеттерін өз мойнына алды [18]. Олардың саяси жүйедегі рөлін мына үзінді жақсы көрсетеді: «Батыры являлись участниками ханских советов, они сажали на трон и снимали с него чингизидов, пестовали наследников» [15]. Бұл жерде XIX ғ. Стамбул қаласынан Хиуа хандығына саяхат жасап, жол бойында көрген-естігендерін қағазға түсірген Мехмет Эмин Эфендинің түркімен тайпалары арасындағы жаугершілік пен көсем таңдауға қатысты мына бір жазбасы қазақ тайпалары үшін де өзекті этнографиялық дерек бола алады. «Шабұыл [соғыс, ұрыс мағынасында – авторлар] жасау қажет болғанда, істің [жанжалдың, ұрыстың – авторлар] көлеміне қарай екі-үш жүздей немесе одан азырақ атты бір жерге жиналып, араларындағы ең жүрек жұтқан, ең батыл, ең тәжірибелі адам кім болса, соны сардар етіп сайлайды. Одан кейін барлық мәселеде осы адамның әмірі мен командасын орындайды. Артынан сардар берген тапсырма бойынша әркім жолға дайындыққа көшеді» [7]. Бұл қысқа үзінді көшпелі түркі халықтары арасында батыр титулын иелену мен қолбасыға сайланудың тәртібін ғана емес, жалпы көшбасшы болудың тәсілін аңғартады.

Осы тұста тоқталып өтетін бір мәселе «аға» титулы – бір елді, жұртты, қолды басқарған көшбасшыға берілгенін көрсетеді. Ауыз әдебиетінің деректері «аға» деп елге беделді, абыройлы адамды айтқаны, бұл мәртебенің де «би», «батыр», «шешен» сияқты жұртқа сыйлы адамға таңылғандығын айғақтайды. Мысалы Доспанбет жыраудың жырында былай айтылады [19]:

Азаудың ер Доспамбет ағасы
Азаудың бір бұрышындай нарты екен!
Азаулының Аймадет Ер Доспанбет ағаның
Хан ұлынан несі жоқ,
Би ұлынан несі кем?!
Тәңірінің өзі берген күнінде
Хан ұлынан артық еді менім несібем!
Азаулыда аға болған ерлер көп еді,
Әйтсе де аламанға ат байлағаны жоқ еді!
Алғаным Әли ағаның қызы еді,
Қас арудың өзі еді.

Сонымен қатар, түрлі энциклопедиялық және этнографиялық түсіндірме сөздіктерде ауыл ағасы туралы мынандай анықтама бар:

– «Ауылдың беделді адамы, ақсақалы» [20].

– «Ауылға басшылық жасайтын, жасы үлкен адам; ақылшы» [21].

– «Туысқандардың, ағайынның, ауылдың арасынан шыққан дау-жанжалды бітістіріп, төрелік айтып отыратын отағасы, қосағасы. Ауыл ағасының әлеуметтік мәртебесі мен беделі үлкенін ел ағасы деп те атайды. Осылардың ішінде үкімінің заңды күші бар, кесіп айтатындары билер дәрежесіне көтерілді. Түптеп келгенде, Ауыл ағасын қазақы ортадағы әлеуетті әлеуметтік институт ретінде де қарастыруға болады. Себебі Ауыл ағасы әлеуметтік қатынастарды реттеудің қауқарлы институционалдық тетіктерінің бірі болды» [22].

Бұдан шығатын қорытынды, жаугершілік заманда атқа мініп, өзінің ауылдастарының, тіпті руластарының қолын бастап жүретін тұлғаны сол елдің ағасы деген титул алған болуы мүмкін. Олар тек соғыс уақытында емес, бейбіт күндері де өз ағайындарының мүддесін түрлі дауларда қорғау, жиындарда өкілдік ету үшін бірнеше күндік жерге баруға даяр тұлғалар болғанын болжаймыз. Былайша айтқанда адамдардың тобына басшылық еткен тұлғаны «аға» деп атаған болып тұр. Бұл пікірді өзге түркі халықтарының тарихы мен этнографиясына қатысты зерттеулер де қуаттайды. Түркі халықтарында да әскердің ішінде қолбасшылық еткендерге, азаматтық жұмыстарда басшылық еткендерге, ауыл мен қауымның көшбасшыларын «аға» деп аталғанын айтып өту керек [23]. Олай болса 1822 ж. Сібір қырғыздары туралы ережеде Ресей империясының шенеуніктері бұл лауазымды орысшаға тікелей аударып қолданған болып тұр. Себебі 1822 ж. Сібір қырғыздары туралы ережеде ауыл басшыларына «старшина» лауазымы берілген. Старшина орыс тілінен қазақ тіліне аударғанда мағынасы «үлкен, аға» дегенді білдіреді. Ауыз әдебиетіндегі деректер, өзге түркі тілдес елдердің тарихы мен этнографиясындағы мәліметтер, 1822 ж. Сібір қырғыздары туралы ережедегі аударма туралы болжам негізінде Қазақ хандығы тұсында ауыл-аймаққа, тіпті руға басшылық еткен, қолбастаған белсенді тұлғаларды «аға» деп атаған болуы ықтималдылығын тұжырымдаймыз. Алайда, уақыт өтіп, физикалық қуаты ат үстінде бірнеше күндік жерге баруға қиналатын жасқа жеткенде аға болған тұлғалар өз қауымының ақсақалына, қариясына айналады. Сондықтан сыртқы жұртшылық, әсіресе алыста қоныстанған басқа қауымдар үшін ауыл қарияларымен салыстырғанда ауыл ағаларымен тығыз қарым-қатынас орнатты.

Сонымен қатар, қандық жағынан жақын туыстар болғандықтан азаматтың жасы көшбасшылық етуде маңызды рөл ойнады. Ауылдың, аталас ағайынның жасы үлкен қариялары сөзсіз көшбасшылардың бірі саналды, оның пікірі мен ақыл-кеңесі ескерілді. Оның үстіне ғылым мен білім әлі терең дамымаған заманда мұндай қариялардың өмірлік тәжірибесі күнделікті тұрмысты тиімді ұйымдастыру үшін пайдалы болғаны анық. Сондай-ақ, жас күнінде аға, батыр, би, мырза атанған тұлғалар біртіндеп сол қауымның көшбасшы ақсақалына айналып, тәжірибесінің арқасында ағайын атынан шешім қабылдау функциясын қолына жұмылдырды. Осы себепті зерттеушілер ауылды немесе аймақты «ақсақал» басқарғандығын уәждейді. Бұл уәждің орындылығымен келісе отырып ауылдың қариясы немесе әулеттің үлкені әрқашан көшбасшылар қатарында болғанын, шешім қабылдауда оның пікірі шешуші рөл ойнағанын айтып өту керек. «Көп жағдайда олар ру арасындағы араздықтарды шешетін, татуластыратын істерді шешкен деп көрсетіледі. В.В. Бартольдтің анықтамасы бойынша, «ақсақалдар» дегеніміз – «іс жүзінде белгілі бір заңдық өкіметтілігі жоқ, жасына, байлығына және бұрын сіңірген еңбегіне қарай құрметке бөленген ақсақалдар» [8].

Егер тұлғаның дарыны сол ауыл-аймаққа ғана емес, ру деңгейінде немесе тайпа деңгейінде танылған болса онда сыртқы жұрттың ауылды сол адаммен ассоциациялауы түсінікті. Алайда атағы кең тараған мұндай тұлғалардың әр ауылда болмайтыны белгілі. Сондықтан танымалдығы ағайын арасымен шектелген ауыл көшбасшысының шешім қабылдарда басқалармен кеңесуі заңды. Оның үстіне бір ауылда дарыны сол атырап ішінде

тараған бірнеше адам болатыны айқын. Басқаша айтқанда, батылдығымен немесе би ретінде танылған адамнан бөлек әулеттің қарты, енді көзге түсіп келе жатқан жасы т.б. Осындай жағдайда шешімді сол ауылдағы, бір атадан тараған ағайын арасындағы беделді бірнеше кісінің көшбасшы рөлін алып, қауым үшін шешімді өзара ақылдаса отырып қабылдады [1].

Дәл осындай ахуал ауылдан жоғары сатыдағы қауымдық бірліктерде де қайталанды. Өзінің ерекшелігін ата-ағайын, ру, тайпа деңгейінде танытқандар сол сатыдағы шешім қабылдауға қатысты. Бұл деңгейлерде де жеке адамның авторитарлық билігіне қарағанда ұжымдық талқылау нәтижесінде шешім шығару басым болды. Себебі жоғарыдағы ауыл деңгейі сияқты ру немесе тайпа деңгейінде өзінің әртүрлі қасиеттерімен ерекшеленген тұлғалардың болуы, әр атаның (рудың) өкілдерінің болуы шешім қабылдау процесін жекеге қарағанда ұжыммен бірге мақұлдауды тиімді етті. Бұл тұста, көрсетілген титулдардың формальды екенін тағы бір рет айтып өткен жөн. Мысалы, «ауыл ағасы» емес тек «аға» деп аталуы немесе ауылдың да, аталас әулеттің де, рудың да биі бір кісі болуы ықтимал.

Қазақ қоғамындағы саяси билік жүйесіндегі тағы бір ерекшелік – басқарушылық титулдың белгілі бір билік иерархиясымен немесе аумағымен байланыспауы. Басқаша айтқанда, батыр немесе би деген атаққа ие болып аталық-ауылдық деңгейде шешім шешіп жүрген тұлға, рулық деңгейде де, тайпалық деңгейде де, тіпті жүздік деңгейде де сол атағымен жүруі қалыпты. Оның билік айту, шешім шығару қабілеті сол атағын қаншалықты деңгейде басқалардың мойындауына байланысты. Мұндай жағдайда ауыл-аймақ деңгейінде шешен деп танылған, бірақ ру деңгейінде ондай қабілеті мойындалмаған азаматтың ол ауқымда кесімді билік айтуы, оған басқалардың мойынұсынуы қиын. Сәйкесінше тек рулық деңгейде қабілетін танытқан тұлғаның тайпалық немесе жүздік ауқымда шешім қабылдауға қатысуы қисынсыз болады. Тіпті, хандық биліктің де мұрагерлік жолмен емес, көбіне төре тұқымдарының арасында өзін басқарушылық, шешім қабылдаушылық сияқты қабілеттерімен көзге түскен тұлғалардың иеленгендігін атап өткен жөн. Мұндай жағдайда қазақ даласындағы саяси жүйе мен билікті иелену төменнен жоғарыға қарай жүргені байқалады. Бұл бір жағынан сайлау арқылы келетін демократиялық қағидамен сәйкеседі. Алайда екінші жағынан сайлау тәртібін, тетіктерін т.б. белгілеген құрал немесе ереже болған жоқ.

Қазақ қоғамындағы биліктің мұндай жүйесі ұлы даладағы ұзақ уақытқа созылған даму нәтижесінде баланс ретінде қалыптасуы ықтимал. Ғасырлар бойы ата-атаға бөлініп өмір сүрген қазақ даласында бір адамның екінші адамды немесе топтың екінші топты қысуы аталастарының жұмыла қарсы шығуына себеп болды. Мұндай жағдайда кез келген деңгейдегі кикілжің топаралық, руаралық, тіпті тайпааралық жанжалға айналып, соңында үлкен қақтығысқа әкелуі ықтимал. Кез келген қақтығыс оған қатысушылардың транзакциялық шығындарын ұлғайтып, тараптардың ресурстардан айырылуына алып келеді. Сондықтан ондай шығындардың алдын алатын тетіктердің механизмдері ментальді түрде жұртшылық мінез-құлқының бір бөлігіне айналуы түсінікті. Осындай жағдайда топтар арасындағы кикілжіңдерді шешу үшін орталық билік күшті болуы керек және қабылданған шешімдерді орындамағандарды жазалайтын аппарат немесе әскер (полиция) құрылуы тиіс. Қазақ даласында мұндай тұрақты аппарат болмағандықтан жергілікті қауымдастықтардың өз ішінде тежеуі қисынды. Сондықтан басқа топпен жанжалға әкелуі ықтимал ахуал қалыптасқан жағдайда алдымен ішкі аталар оны шектеуге ұмтылады. Егер шектеу бұл кезеңнен өткен жағдайда ру тоқтатуға ұмтылады. Одан әрі жанжал шешіліп, бір тарапқа айыпты табылғаннан кейін олар қажетті өтемдерін төлеуі қажет. Төлемеген жағдайда сол шешімді қабылдауға қатысқан барлық басқа топтардың наразылық объектісіне айналу тәуекелі туындайды.

Билікті иелену. Әр деңгейдегі билік органының басына келу меритократиялық түсінікке сәйкес жүргендігі аңғарылады. Билік айтатын азаматтар, соңғы нүктені қоятын тұлғалар көбіне өзінің ілімімен, шешендігімен, батырлығымен, шаруақорлығымен (дәулетімен) жұртшылық арасында абырой жинаған тұлғалар болды. Жинаған саладағы абыройына сәйкес есіміне титул

сияқты «батыр», «шешен», «жырау», «би», «бай» жалғауы жалғанды. Басқаша айтқанда бұл титулды ресми түрде бір адам үлестірген жоқ, керісінше азамат өзінің ебін көрсету нәтижесінде жұрттың осылай құрметті мәртебе таңуына қол жеткізді.

Назар аудартатын тағы бір мәселе – титул ресми бекітілмегендіктен бұл атақтардың мұралық жолмен берілмеуі. Дегенмен отбасында әкенің немесе атаның қасиеті, көшбасшылығы баланың да сондай дәрежеге жетуіне көбірек ресурс болатыны анық. Әкеден қалған дәулет, әлеуметтік капитал (байланыстар), тәрбие, эзотерикалық білім т.б. баланың қауым ішінде басым беделге ие болуына артықшылық береді. Қазыбек би ұрпақтарының ұзақ жылдар бойы ру-тайпалық көшбасшылар арасында болғанын бұған дәлел ретінде келтіруге болады [24].

Тарихи деректер Қазақ хандығында «хан көтеру», яғни элита өкілдерінің жиналып, бір адамды хан ретінде тану рәсімі болғандығын көрсетеді. Әртүрлі ру-тайпа көшбасшыларының, сұлтандардың қатысуымен төре тұқымына жататын беделді бір тұлғаны хан ретінде мойындады. Ал, жергілікті деңгейде жоғарыда аталғандай көшбасшы болатын тұлға өзінің ерекшелігімен басқаларды мойындату керек. Сондықтан бұл деңгейде де белгілі бір рәсім шарттары (дәстүрі) орныққан сайлау жүйесі болмады. Дегенмен жанама сайлау түсінігіне жақын дәстүр болғанын атап өту керек. Атап айтқанда, кез келген деңгейде сыртқы қауымдармен болған кикілжіңдерді, жанжалдарды шешу үшін өтетін талқылауларда өкілдік ету үшін қауым көшбасшылары араларынан бірнеше өкіл таңдады. Қарсы топ та осындай тұлғаларды анықтағаннан кейін екі тараптың өкілдері өзара немесе бейтарап бір тұлғалардың басшылығымен арадағы мәселені шешудің жолдарын талқылады. Егер жанжал бір рудың ішіндегі аталар (ауылдар) арасында болса, онда ол қауымның барлық көшбасшысы қатысуы мүмкін. Егер рулардың немесе тайпалардың, тіпті бірнеше қауымдардың арасында болса, онда дауласушы ру-тайпалардың барлық көшбасшыларын қатыстыру қиын болғандықтан әр тараптан шектеулі өкілдер, көшбасшылардың ішіндегі көшбасшылары қатысқаны анық. Осындай көшбасшыларды таңдау, анықтау үшін рудың немесе тайпаның элитасы жиналып, қауым ішінде де, сыртында да ең беделді тұлғаларды өкілдік үшін анықтады. Осы тұлғалар сыртқы қауымдар тарапынан рудың (тайпаның) билеушілері ретінде қабылданды және руластары да олар алып келген шешімді орындады.

Ағайындық-аталық жақындық бойынша иерархиялық құрылымданған қазақ қоғамындағы әрбір қауымдық кластердегі көшбасшыны таңдаудың сайлауға ұқсастығы аңғарылады. Қауымдық иерархиялық құрылымның ең төменгі сатысындағы ауыл (аталық бірлестік) көшбасшыларын анықтауда сол жердегі ер азаматтардың барлығының дерлік көзқарасы маңызды. Одан кейін ру көшбасшыларын анықтауда ауыл көшбасшыларының пікірі ескеріледі. Әрі қарай тайпа жетекшілерін белгілеуде ру көшбасшыларының пікірі ескеріледі. Сұлтандар мен ханды анықтауда да осы шарт сақталды. Бұдан шығатын қорытынды, кейінгі орта ғасырларда қазақ қоғамында билік өкілдерін, көшбасшыларды анықтау жоғарыдан төменге қарай тағайындау жүйесімен емес, керісінше төменнен жоғарыға қарай әр деңгейдегі көшбасшылардың өз арасынан іріктеуі арқылы жүргенін атап өту керек. Билік жүйесінің мұндай құрылымы бір жағынан аристократияның, меритократияның және өкілді демократияның элементтері болғандығын аңғартады. Сондықтан Қазақ хандығы тұсында заманауи түсініктегі лауазымды тұлғаны белгілі бір мерзімге жалпыхалықтық дауыс беру арқылы анықтайтын сайлау жүйесі болмағанымен демократия қағидаларына ішінара сәйкесетін және жергілікті өзін-өзі басқару түсінігімен мәндес жергілікті басқару жүйесі қалыптасты.

Шешім қабылдау. Қазақ хандығы кезеңіндегі жергілікті билік жүйесінің ерекшелігін, шешім қабылдаудың детальдарын талдағанда назар аударылуы керек мәселенің бірі шешімнің ұжымдық нысанда қабылдануы. Ауыл, ру, тайпа деңгейінде аса жоғары беделге ие тұлға болмаса әдетте шешімдер бірнеше беделді тұлғалардың қатысуы, талқылауы, дискуссиясы нәтижесінде қабылданды. Мұндай жағдайда қабылданған шешімді барлық қатысушының орындауы қисынды. Сондықтан зерттеушілердің қазақ қоғамында билік қысымы, басқарушы-

лардың езгісі болмағандығын, халықтың өздеріне ұнамсыз билікті сезбегенін, жалпы орталық биліктің болмағандығын жазғаны түсінікті [25].

Шешім қабылдаудың мұндай тәртібі қоғам ішіндегі әлеуметтік қатынастардың дәстүрін орнықтырды. Қоғамдағы әлеуметтік топтардың бірі басқа қауымның наразылығына әкелетін ахуал тудырған жағдайда кикілжің бейбіт шешілмесе өзара жанжал шықты. С. Зиманов мұндай жанжалдардың хан-сұлтандар басқаруындағы ұлыстар арасында ғана емес, тайпалар, рулар, тіпті ру ішіндегі аталар арасында да орын алатынын және кикілжіңнің жүздеген жылдарға созылу ықтималдылығын жазды [1]. Сондықтан әлеуметтік қатынастарда орныққан балансты бұзуға әкелетін ахуалдар тудырмау, туындай қалса ушықтырмау, бейбіт шешуге ұмтылу өзекті болды. Болмаса барлық қатысушы, тіпті жанама қатысушы тараптардың материалдық және адами ресурстарын азайтатын кикілжің қалыптасады. Жалпы, Қазақ хандығы тұсындағы әлеуметтік жүйедегі индивидтік және топтық қатынастардың әдеби қазіргі таңда әлеуметтік-гуманитарлық бағыттағы ғылым өкілдері кең зерттеп жүрген әлеуметтік нормалардың көмегімен қоғамдағы тәртіп пен қарым-қатынас мәдениетін сақтаудың үлгісін көруге болады. Зерттеушілердің айтуынша, топ ішіндегі ортақ қабылданған жазылмаған шарттар мен ережелерді білдіретін әлеуметтік нормалар жұртшылық ішіндегі тәртіпті сақтаудың маңызды тетігі және оларды бұзу сыртқы тұлғалардың теріс реакциясын туғызады [26]. Қазақ хандығында әлеуметтік норманы бұзушыны ол мүшесі болып табылатын қауым өзі жазаламаса, онда жәбірленуші тарап жазалаудың басқа тетіктерін іздестіре бастайды. Мұндай ортада әрбір индивидтің, қауымның жауапкершілігі, жанжалға алып келуі ықтимал мінез-құлықтарды тежей білетін дәстүрдің орнығуы нәтижесінде қазақ қоғамында баланс сақталып, хаостың орнауына жол бермеді:

«Казахская кочевая цивилизация в течение столетий выработала такое мировоззрение, такое правосознание, такие морально-юридические нормы, которые соблюдались не под принуждением, не под угрозой наказания, а исполнялись осознанно, поскольку личные интересы индивидов-кочевников разумно стыковались с коллективными, общинными интересами» [5, 342-бет].

Шешімді ұжым ретінде қабылдау, қауым ішіндегі барлық тараптардың пікірлерін ескеріп консенсуске келу ұйғарылған қарарды орындау тұрғысынан ғана емес, бірлестік ішіндегі ынтымақты сақтау тұрғысынан да өзекті болғандығы аңғарылады. Өйткені ата немесе ру ішіндегі қандай да бір топтың өкілдері шешіммен келіспеген жағдайда ол бірлестіктен бөліну туралы бастама көтеретіні анық және ондай фактілер жиі болды [1]. Басқаша айтқанда, қазақ ұлтының жеті атадан кейін жаңа руға бөлінудің әлеуметтік-санитарлық және экономикалық-ресурстық факторларымен бірге саяси-әкімшілік астары да болды. Дәлірек айтқанда, бір ауылды құраған аталастар саны ұлғайғанда көшіп-қонуды ұйымдастыру процесі қиындайды, қоныстанған аумақтағы табиғи ресурстар тарлық етеді. Сонымен қатар, саны ұлғайғандықтан ауылдағы барлық топтың мүддесін қанағаттандыратын шешімдер қабылдау күрделене түседі. Осы факторлардың жиынтығы ауылға біріккен аталастардың ішіндегі саны артқан басқа бір жақынырақ туыстастардың жеке ауылға бөлінуіне ықпал етеді.

Сол сияқты руға біріккен ағайынның саны көбейген сайын әрбір топтың көңілінен шығатын шешім қабылдау мәселесі туындайды. Қабылданған шешімге көңілі толмаған топтың көшбасшылары арадағы ағайындық жеті атадан асса жеке ру болуға итермелейді. Осы ретте, кейбір жекелеген рулар арасында «қыз алыспау» дәстүрінің болуы жеті атаға жетпей бөлінудің немесе аталас ағайындардың түрлі себептермен екі ру арасында қалып қоюынан сақталып қалғандығын болжап, бұл туралы тереңірек зерттеудің қажеттігін айтып өту керек. Бұдан шығатын түйін – ауыл, ру, тайпа ішінде билік бірнеше адамның қолында болды және ынтымақты сақтау үшін барлық ішкі топтардың мүддесі мейлінше ескерілді.

Мемлекеттегі сот, жазалау, құқық, экономиканы, шаруашылықты ұйымдастыру, шаралар өткізу барлығы әдетте осындай сатылық форматта шешілгендігі байқалды. Шешім қабылдау-

дың мұндай орталықсызданған жүйесі біртіндеп хан институтымен салыстырғанда жергілікті элитаның негізгі билік күшіне айналуына алып келді. Қазақ хандығының соңғы кезеңінде жергілікті элитаның жұртшылық арасындағы беделі, өзінің қарамағындағы халыққа ықпалы орталық биліктің, оның ішінде хан институтының өкілетінен басымдығы анықталды:

«Особенностью XVIII века было то, что старшины стали играть все возрастающую роль в деле управления обществом и ханством. Вполне естественным было то, что родовые старшины, ставшие правителями рода благодаря своим личным качествам и умением выражать и отстаивать интересы своего рода, имели больше социальной поддержки в казахском социуме, чем представители сословия торе. Если до XVIII века батыры, бии, аксакалы были «региональными» (родовыми, аульными) лидерами, то со второй половины XVIII века их статус обретает общеханское (государственное) значение» [5, 342-бет].

Жергілікті элитаның беделінің артуына шешім қабылдауды ғана емес, хандық биліктегі әскер, алым-салық, қабылданған шешімдерді орындау жүйесінің ағайындық-туыстық жүйе бойынша құрылымдануы себеп болғаны анық.

Билеушілердің вертикальді горизонтальді коммуникациясы. Осындай әлеуметтік-мәдени жүйеде кез келген деңгейдегі билік өкілінің, тіпті хан институтының авторитарлық үстемдікке қол жеткізуі өте қиын болды. Билік жүйесінің, шешім қабылдаудың орталықсызданған жүйесінің салдарынан билікке ие тұлғаның вертикальді беделі жоғарылаған сайын оның қауым мүшелеріне ықпалы төменгі сатыдағы элита өкілдерімен салыстырғанда төменірек болды [1]. Басқаша айтқанда, рулық немесе тайпалық деңгейде билік ететін тұлғалардың өзіне қарасты жұртшылық ішіндегі кейбір аталарға билікті тек сол топтың көшбасшылары арқылы іске асырды.

Қазақ хандығы кезеңіндегі билік құрылымын хан институты мен жергілікті элитаның арасындағы коммуникация жүйесін талдау арқылы саяси жүйенің орталықсыздандырылған формада болғаны байқалды. Әдетте қандай да бір ішкі мәселені шешу жоғарыдан төменге емес, көбіне төменгі қоғамдастық ішінде жүрді. Мұндай жағдайда ауыл ішіндегі мәселелерді көбіне сол қауымдастықтың беделді тұлғалары – ақсақалдар, байлар, батырлар ішкі талқылауда шешті. Ал, бірнеше ауылды қамтитын ру мәселесін сәйкесінше рудың беделді тұлғалары шешті. Осылайша мәселе шешу жүйесі сұрақтың ауқымына байланысты әр сатыдағы талқылауларда шешіліп отырды. Мұндай жағдайда хан билігі бірнеше ірі тайпаларды қамтитын, ауқымды мәселелерді шешуде ғана қолданылды. Біздің ойымызша, барлық деңгейдегі талқылау форматындағы жиындар тұрақты бір мерзімде немесе уақытта емес, қажеттілікке байланысты шақырылып отырған. Кейбір зерттеушілер ақсүйектерден, ру мен тайпа көшбасшыларынан құралған ханның жанындағы «құрылтай» жыл сайын жиналғандығын жазды [5]. Дегенмен бұл пікірді қуаттайтын қосымша деректердің қажеттігін айтып өту керек.

Орталықтанған билік жүйесінде жоғарыдан түскен тапсырманы жергілікті билік өкілдері уәжсіз орындаса, Қазақ хандығы тұсында хан өз тапсырмасын орындату үшін жергілікті элитаның қолдауына сүйенді және олар қарсы болған жағдайда күштеу мүмкіндігі шектеулі болды [1]. Тіпті жергілікті элитаның да күштейтін кәсіби аппараты немесе күштік құрылымы болмағандықтан жұртшылық қарсы болған шешімдерді іске асыру оған да қиынға соқты. Мұндай жағдайда қабылданған шешімдердің орындалуы үшін қауымдастықтың басым бөлігінің қолдауы маңызды немесе бірнеше тұлға қатысқан ұжымдық шешім болғандықтан орындауға мәжбүр екендіктеріне көз жеткізу өзекті.

Қазақ хандығы кезеңінде көп жағдайда әрбір жүз, ұлыс, ру бір-бірінен тәуелсіз, өз бетінше жасақтарын құрып, ірі қарулы қақтығыстар мен ірі соғыстар болған жағдайда халық болып жиналды [27]. Басқаша айтқанда, тұрақты әскердің болмауы ханның билігін жергілікті элитаға тәуелді етуге ықпал еткен ең негізгі факторлардың бірі. Әскер қажет болған жағдайда ағайындық-рулық дәстүрмен жиналатындықтан сарбаздар алдында хан-сұлтанмен салыстырғанда өз аталасының сөзін өтімді етті. Мұндай ортада төре тұқымы бір ру-тайпа

өкіліне қатысты өз шешімін орындатуы үшін ол қаулыны басқа ру-тайпа өкілдерінің қолдауы қажет болды. Қолдау жеткілікті болмаған жағдайда шешім іске аспады.

Әрине, Қасымхан, Есімхан, Тәуке хан, Абылайхан т.б. хандар тұсында хан билігі күшейіп, орталық институттың қабылдаған шешімдері мүлтіксіз орындалды. Алайда орталық билікті күшейткен бұл хандардың тұсында да жүйелі жұмыс жасайтын вертикальді заманауи аппарат орнықпады. Бұл хандардың билігі жұртшылыққа ортақ нормаларды жүйелеумен (заңдар), хандық институттан тыс жатқан бәсекелестермен күресу үшін аумақтағы барлық ер-азаматтарды соғысқа жұмылдыруымен, аса беделді элита өкілдерін өз қасына топтастыруымен және солар арқылы шешімдерін жергілікті жердегі элитаның орындауын тапсыруымен ерекшеленді.

Талқылау

Зерттеу нәтижелері көшпелі қазақ қоғамындағы биліктің орталықсызданған құрылымын, жергілікті институттар мен билеушілердің өкілеттігінің жоғарылығын анықтады. Қазақ қоғамындағы билік вертикальды емес, горизонтальды байланыстарға көбірек сүйенді. Бұл жүйенің ежелгі заманда қалыптасып, ондаған ғасырлар бойы сақталып келді. Оның сақталуына ықпал еткен ең бірінші себептердің бірі көшпелі мәдениет болғаны анық. Рулық-қауымдық жүйе көшпелі мал шаруашылығы үшін ыңғайлы болды, қандай да бір қиындықтар туындай қалғанда туыстар арасындағы өзара қол ұшын созу, бір-бірін қолдау үшін қандық байланыстар рөл ойнады. Сондықтан қиындыққа тап болған жағдайда әлеуметтік топ мүшесін орталық институттар емес, жергілікті қауым қолдады. Классикалық либертаризмнің постулаттарымен үндесетін мұндай қоғамда жергілікті элитаның дербестігі қоғамдағы ішкі дауларды Ханның немесе басқа жоғары билеушінің араласуынсыз-ақ шешуге мүмкіндік берді.

Зерттеушілер Қазақ хандығында алым-салықтың болғандығын жазды. «Налоги с подвластного населения собирали для содержания аппарата Казахского ханства ханов, военного ополчения в период войн и ханской дружины. Сбор налогов поручался местным властям, зачастую сумма и регулярность сбора определялась самими биями и старшинами добровольно. В Казахском ханстве существовало примерно 20 разновидностей налогов и повинностей» [5, 342-бет]. Дегенмен хандықта сол дәуірдегі басқа мемлекеттермен, оның ішінде кейін империяға айналған Еуропа құрлығындағы патшалықтармен салыстырғанда салық және бюджет жүйесі сапалы жұмыс істемегендігі аңғарылады. Қазақ хандығында бюджет-салық саясаты дұрыс жолға қойылмағандықтан хандықтың қолында тұрақты қаржы ресурсы болмады. Әдетте қаражат белгілі бір шараны өткізу немесе ұйымдастыру үшін жылу түрінде жиналды. Мұндай форматтың барлық билік сатыларында сақталғанын атап өткен жөн. Яғни ауыл, ру, тайпа, жүз деңгейінде қажетті шығындар үшін сол аумақтағы азаматтардан мақсатты қаражат жиналды. Салық және бюджет жүйесі жүйелі жұмыс жасамағандықтан тармақталған құрылымдар мен бюрократиялық аппарат құру, тұрақты армия қалыптастыру сияқты мемлекет үшін маңызды институттар қызметі заман ағымына сай дамымады.

Қазақ хандығы жағдайында реформаларды іске асыру екі себепке байланысты қиынға соқты. Біріншіден, халықтың географиялық тұрғыдан әлемдік теңіз жолдары мен ірі державалардан қашық жатуы жаңа технологиялар мен басқару идеологияларының баяу келуіне себеп болды. Екіншіден, кәсіби мемлекеттік-бюрократиялық басқарудың кенже дамуы. Әдетте реформалар жоғары билік институтындағы лауазымды тұлғаның бастамасымен жоғарыдан төменге қарай бұйрықпен/күшпен енгізіледі немесе азаматтардың сұранысымен төменнен жоғары қарай жүреді. Қазақ хандығы жағдайында екінші жолдың жүруіне халықтың географиялық тұрғыдан сыртқы державалардан, теңіз/мұхит жолдарынан алыс жатуына байланысты басқа мемлекеттердегі өзгерістерден бейхабар қалды. Ал, жоғарыдан төменге енгізу үшін ханның қолында күшті билік, қабылданған шешімдерді іске асыратын аппарат болуы қажет. Хан институтында шешімдерді мәжбүрлеп орындататын әкімшілік ресурс болмады. Олар тек жергілікті ру басыларымен келіссөз жүргізу арқылы ғана әрекет ете алды. Сондықтан қазақ

қоғамының көшпелі мәдениетті сақтап, индустрияландыру мен өнеркәсіп төңкерісі орын алған дәуірде ғылым мен техниканың интеграциялаудан кеш қалуының бір себебі билік жүйесіндегі институционалды құрылымның әлсіздігінің салдарынан болғаны анық.

Орталықсызданған билік жүйесі XVIII ғасырдағы сын-қатерлер кезінде (мысалы, Жоңғар шапқыншылығы немесе Ресей империясының экспансиясы) мемлекеттің әлсіз тұсына айналды. Тұрақты армиясы бар, бюрократиялық аппараты жетілген көршілес империялармен бәсекелесу үшін қазақ қоғамына шұғыл мобилизация қажет болды, алайда рулық жіктелу бұл процесті баяулатты. Зерттеушілер былай жазды: «Соғыс, сөзсіз, орталықтануды талап етеді, ал көшпелі өмір салты сегментацияны талап етті» [4, 234-бет]. Қазақ хандығы тұсындағы саяси жүйенің жағдайы бұл пікірді қуаттайды. Халық сыртқы қауіп артқан кезеңде орталықтанған билік жүйесі құрылып, қалған уақытта басқарудың вертикальді құрылымы әлсіз болды.

Қорытынды

Бұл зерттеу Қазақстанның мемлекеттілік тарихын хронологиялық тұрғыдан отарлықтың алдындағы кезеңді тереңірек түсінуге көмектесті. Қазақ хандығындағы жергілікті билік — көшпелі өмір салты мен рулық-тайпалық құрылымға толықтай бейімделген, өзін-өзі реттейтін бірегей модель. Ол халықтың тұтастығын ғасырлар бойы сақтап келді. Билік институты тек мұрагерлікпен емес, жеке адамның қабілеті мен халықтың қолдауына негізделді.

XVIII ғасырдың соңындағы саяси жағдай орталықтанбаған басқару жүйесінің индустриялық дәуірдегі империяларға қарсы тұрудағы осалдығын көрсетті. Билік жүйесіндегі орталықсызданған тәртіптің ең үлкен кемшіліктерінің бірі жалпы халықтың ұйымдасуын қиындатты, салық жүйесінің әлсіз дамуына байланысты тұрақты әскерді ұстау мен мемлекеттік аппараттың жүйелі жұмыс жасауға қиыншылықтар болды. Мұның барлығы бір жағынан қазақтардың сыртқы күшке қарсы тойтарыс беруде жұмылуына кедергі келтірді. Осындай жағдайда қазақтардың индустрияландыруға өтіп, ілгері дамыған басқа державалар тарапынан отарға айналуы тарих шарты болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Зиманов С.З. *Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков.* - Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1960. - 293 с.
2. Ошакбаева Ж. «Қазақ хандығы кезеңіндегі мемлекеттілік және мемлекетшіл тұлға идеясы». *Хабаршы. Халықаралық қатынастар және аймақтану сериясы.* – №3. – Алматы, 2021. - 1-8 бб.
3. Арғынбаев Х.А., Мұқанов М.С., Востров В.В. *Қазақ шежіресі хақында. Құрастырған Пірманов Ә.* – Алматы: Атамұра, 2000. – 464 б.
4. Турғунбаев Е. *Шежіре – тарихи-этнографиялық дерек: оқу құралы.* – Алматы: Қазақ университеті, 2016. - 234 б.
5. Сарсембаев М.А. *Казахское ханство как суверенное государство средневековой эпохи.* – Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2015. – 342 с.
6. Гундова О.Е. «Институт ханской власти у казахских родов в оценках отечественных ученых и чиновников (XVIII – начало XIX в.)». *Известия Алтайского государственного университета.* - №2. Барнаул, 2021. - 19-23 сс.
7. Mehmet Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat.* Hazırlayan: Rıza Akdemir. - Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986. – 144 s.
8. Телеуова Э.Т. *Дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік-құқықтық ерекшеліктері: Оқу құралы.* Алматы: «Қазақ университеті», 2007. – 106 б.
9. Мажитова Ж.С. «Институт биев в казахском обществе в первое десятилетие советской власти». *Вестник Московского университета: серия История.* – №4. – Москва, 2015. - 74-84 сс.

10. Karahan Kök Naciye. «Türkistan Hanlıklarına Ait Belgelerde Geçen Meslek ve Unvan Adları». Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi. – №15. – Samsun, 2020. – 1-30 s.
11. Исхаков Д.М. «Золотоордынские татары «белой кости» в дастане «Идегей». Сибирский сборник/сборник научных статей, Ч. 2. – Казань, 2020. - 87-115 сс.
12. Акчурин М., Ишеев М. «Институт власти татарских князей в Российском государстве». Исторические судьбы народов Поволжья и Приуралья. Сборник статей. -№ 4. - 2014. - 5-27 сс.
13. Donuk Abdülkadir. «Eski Türk Devlet Teşkilatında «Tarhan» Ünvanı ve Tarihi Gelişmesi». Tarih Dergisi. - №34. - Istanbul, 1984. - 81-90 ss.
14. Мұқтар Ә.Қ. «Тархандар институты тарихының тарихнамасы». - Отан тарихы. - №2. - Алматы, 2018. - 23-35 сс.
15. Хафизова К.Ш. Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX веках. - Астана: КИСИ при Президенте РК, 2019. – 480 с.
16. Еңсенов Қ., Пусырманов Н.С., Сураганова З.К. «Қазақ қоғамындағы билер институты (XVIII-XIX ғғ.)». Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы: Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар сериясы. - №2. – Алматы, 2024. - 255-265 сс.
17. Еспенбетова А.М. «Қазақ қоғамындағы батырлар институты және олардың әлеуметтік қызметі». Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы: Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар сериясы. - №2. – Алматы, 2017. - 11-15 бб.
18. Жұмағалиева М.О., Избасарова Г.Б. «XVIII-XIX ғғ қазақ қоғамындағы батырлар институты және оның трансформациясы». Вестник Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова. - №1. – Актөбе, 2024. - 70-77 сс.
19. Мағауин М., Байділдаев М. (құраст.). Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық, Т.1. - Алматы: Жазушы, 1989. – 352 б.
20. Құралұлы, А. (құраст.). «Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі». - Алматы: "Сөздік-Словарь". 1997.- 368 б.
21. Sozdikqor.kz порталы, «Ауыл ағасы» кілт сөзі, <https://sozdikqor.kz/soz?id=165519&a=A%C3%BDyl%20a%C7%B5asy> (қаралған күні: 20.11.2025)
22. Әлімбаев Н (құраст.). Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. - Алматы, 2011. – 736 б.
23. Börekçi, Işık, Erdemir Göze F. «Ağa» lik düzeninin kültürel ürünlerde eleştirisi». Gazi Türkiyat, №30. - Ankara, 2022. 13-26 ss.
24. «Алиынбай Кенесарыны ашық қолдамады», тарихшы, <https://e-history.kz/kz/news/show/33538> (қаралған күні 26.01.2025)
25. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Т. 3. - Санкт-петербург: Главное управление Генерального штаба, 1868. - 264 с.
26. Valković M. «Playing by the rules: using games to study social norms». Think. - №62. – 2022. - 63-72 сс.
27. Кушкумбаев, А.К. Военное дело казахов в XVII-XVIII веках. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. - 182 с.

FTAXP/ МРНТИ / IRSTI 03.20

ӘӨЖ /УДК/ UDC 94(547)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.009>

G.K Nurusheva *¹

¹PhD, Assistant Professor, Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly,
Kostanay, Kazakhstan,
E-mail ng-8080@mail.ru

TRANSFORMATION OF THE PUBLIC EDUCATION SYSTEM IN NATIONAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE 1920s

Abstract

This article examines the complex process of systemic transformation of public education in national educational institutions in the 1920s, based on a wide range of new archival sources. The author analyses the historical dynamics of the transition from fragmented educational initiatives to a centralised institutional model, which took place in conditions of profound socio-economic instability and a radical breakdown of the traditional Kazakh aul way of life.

Unique materials from the Archives of the President of the Republic of Kazakhstan, the historical archives of the Omsk Region, in particular the Kupinsky District archives, the state archives of the Saratov Region and the Orenburg Region, are being introduced into scientific circulation, allowing for a detailed examination of the key challenges of the period under consideration: critical staff shortages, weak material and technical base of educational institutions, and the search for adequate methodological approaches. Particular attention is paid to the theoretical and practical role of the national intelligentsia, in particular the activities of A. Baitursynov, in adapting educational programmes and creating the first generation of textbooks in the Kazakh language, which became the foundation for a qualitative transformation of the system.

The article examines in detail the factor of «professionalism and conscientiousness»: using the example of the activities of teachers-liquidators, it shows how the personal social responsibility of teachers became a decisive resource for the implementation of reforms in the absence of budgetary funding. The author concludes that the transformation of the education system in the 1920s was irreversible, becoming not only an effective tool for eliminating illiteracy, but also a key mechanism for forming a new professional identity and ensuring social mobility among the population. Studying this experience allows us to rethink the mechanisms of state educational policy during periods of systemic crises and transformations.

Key words: transformation, education system, national educational institutions, personnel policy, enlightenment, elimination of illiteracy, population, liquidator, teacher, instructor.

Г.К. Нурушева *¹

¹*Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы,
PhD, ассистент профессора, г. Костанай, Казахстан,
[E-mail ng-8080@mail.ru](mailto:ng-8080@mail.ru)*

ТРАНСФОРМАЦИЯ СИСТЕМЫ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В НАЦИОНАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ В 1920-х ГОДАХ

Аннотация

В данной статье на основе широкого круга новых архивных источников исследуется комплексный процесс системной трансформации народного образования в национальных учебных заведениях в 1920-е годы. Автор анализирует историческую динамику перехода от фрагментарных образовательных инициатив к централизованной институциональной модели, происходившую в условиях глубокой социально-экономической нестабильности и коренной ломки традиционного уклада казахского аула.

В научный оборот вводятся уникальные материалы Архива Президента Республики Казахстан, исторического архива Омской области, в частности фондов Купинского района, государственного архива Саратовской области и Оренбургской области позволяющие детализировать ключевые вызовы рассматриваемого периода: критический кадровый дефицит, слабую материально-техническую базу учебных заведений и поиск адекватных времени методических подходов. Особое внимание в работе уделено теоретической и практической роли национальной интеллигенции, в частности деятельности А. Байтұрсынова, в вопросах адаптации учебных программ и создания первой генерации учебников на казахском языке, что стало фундаментом для качественной трансформации системы.

В статье подробно рассматривается фактор «профессиональной и сознательности»: на примерах деятельности учителей-ликвидаторов показано, как личная социальная ответственность педагогов становилась решающим ресурсом реализации реформ в условиях отсутствия бюджетного финансирования. Автор приходит к выводу, что трансформация системы образования в 1920-х годах носила необратимый характер, став не только эффективным инструментом ликвидации неграмотности, но и ключевым механизмом формирования новой профессиональной идентичности и обеспечения социальной мобильности населения. Изучение данного опыта позволяет переосмыслить механизмы государственной образовательной политики в периоды системных кризисов и трансформаций.

Ключевые слова: трансформация, система образования, национальные учебные заведения, кадровая политика, просвещение, ликвидация неграмотности, население, ликвидатор, педагог, инструктор.

Г.К. Нурушева *¹

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің,
PhD, профессор ассистенті, Қостанай қ., Қазақстан,
[E-mail ng-8080@mail.ru](mailto:ng-8080@mail.ru)

1920 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДАҒЫ ХАЛЫҚТЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада жаңа мұрағат көздерінің кең ауқымы негізінде 1920 жылдардағы ұлттық оқу орындарында халықтық білім беруді жүйелі түрде трансформациялаудың кешенді процесі зерттеледі. Автор терең әлеуметтік-экономикалық тұрақсыздық және қазақ ауылының дәстүрлі құрылымының түбегейлі дағдарыс жағдайында орын алған фрагменттелген білім беру бастамаларынан орталықтандырылған институционалдық модельге көшудің тарихи динамикасын талдайды. Ғылыми айналымға Қазақстан Республикасы Президенті архивінің, Омбы облысының тарихи архивінің, атап айтқанда Купин ауданының қорларының, Саратов облысы мен Орынбор облысының мемлекеттік архивінің қарастырылып отырған кезеңнің түйінді сынтетеуріндерін: кадр тапшылығын, оқу орындарының әлсіз материалдық-техникалық базасын және сол уақытты әдістемелік тәсілдерді іздестіруге мүмкіндік беретін бірегей материалдары енгізіледі. Жұмыста ұлттық зиялы қауымның теориялық және практикалық рөліне, атап айтқанда А. Байтұрсыновтың, оқу бағдарламаларын бейімдеу және қазақ тіліндегі оқулықтардың алғашқы буынын құру мәселелерінде, бұл жүйені сапалы трансформациялаудың негізі болды. Мақалада «кәсіби және сана» факторы егжей-тегжейлі қарастырылады: сауатсыздықты жоюшы мұғалімдердің іс-әрекетінің мысалдарында мұғалімдердің жеке әлеуметтік жауапкершілігі бюджеттік қаржыландырудың болмауы жағдайында реформаларды жүзеге асырудың шешуші ресурсына айналғаны көрсетілген. Автор 1920 жылдардағы білім беру жүйесінің трансформациясы қайтымсыз сипатта болды, бұл сауатсыздықты жоюдың тиімді құралы ғана емес, сонымен қатар жаңа кәсіби сәйкестікті қалыптастырудың және халықтың әлеуметтік ұтқырлығын қамтамасыз етудің негізгі тетігі болды деген қорытындыға келді. Бұл тәжірибені зерделеу жүйелік дағдарыстар мен трансформациялар кезеңдеріндегі мемлекеттік білім беру саясатының тетіктерін қайта қарастыруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: трансформация, білім беру жүйесі, ұлттық оқу орындары, кадрлық саясат, ағарту ісі, сауатсыздықты жою, халық, сауатсыздықты жоюшылар, педагог, нұсқаушы.

Introduction. The study of the processes of systemic transformation of public education in the 1920s is one of the most significant and conceptually complex tasks of contemporary historical science in Kazakhstan. During this period, a fundamental transition took place from traditional educational institutions to a centralised model of national education, which required a radical overhaul of social structures that had developed over centuries and adaptation to new administrative realities. The relevance of the study is due to the need for an objective rethinking of the historical experience of modernising the Kazakh aul, which took place in conditions of acute economic crisis, resource shortages and a shortage of personnel.

Scientific interest in this issue is dictated by the fact that it was in the 1920s that the foundations of the modern educational infrastructure were laid and a new professional identity of teaching staff was formed. An analysis of the mechanisms for overcoming systemic barriers to mass literacy provides a deeper understanding of the role of the national intelligentsia in preserving the intellectual potential of the people. Moreover, studying the regional experience of national educational institutions operating in conditions of territorial remoteness from centres of administration makes it possible to assess the real

effectiveness of state policy at the local level. In the current context, as Kazakhstan goes through its own stages of educational reform, looking back at the historical lessons of institutional transformation in the 1920s takes on special practical significance, allowing us to identify consistent patterns in the development of national schools during periods of large-scale social change.

Materials and methods. The methodological basis of the article is the principle of historicism, which involves studying educational processes in close connection with the specific historical situation of the 1920s. This approach made it possible to consider the transformation of the education system as a dynamic process determined by the socio-economic and political factors of the transition period.

The source base of the study consisted of a set of unpublished documents from state archives. The main body of factual data was extracted from the Historical Archive of the Omsk Region and the State Archive of the Saratov Region. Of particular importance for the study were materials from the Omsk Provincial Department of Public Education and documents from the Kupinsky District Executive Committee. The minutes of the meetings of the volost executive committees, reports of public education inspectors, and information on the state of national schools were introduced into scientific circulation, which made it possible to verify the official statistics. The following methods were used to process the collected data: the historical-genetic method was used to identify the origins and stages of the formation of the national school network. Comparative-historical method – used to compare the pace and quality of educational transformation. Microhistorical analysis – allowed us to reconstruct the real picture of the reform of the education system "on the ground" based on the everyday practices of individual teachers and the activities of specific educational institutions. Content analysis of archival documents – used in the study of reporting documentation to classify the personnel, material, and methodological difficulties faced by schools during the period under review. The combination of these methods and reliance on primary archival sources ensured the reliability of the conclusions and allowed for a comprehensive approach to the study of the problem.

Results. The socio-economic decline of the 1920s led the education system into a state of deep crisis. An acute shortage of qualified specialists forced the country's leadership to review its educational policy. The new programme was based on three key vectors: combating adult illiteracy, expanding the network of educational institutions, and mass teacher training. To achieve these goals, specialised departments were created in the republic to implement the planned reforms. In the first half of the 1920s, the shortage of qualified teachers remained one of the main obstacles to the development of the education system. The search for ways to solve this problem was conducted at the highest party and state levels. In particular, in 1920, at a meeting of the Presidium of the Central Bureau of Communists of the East, strategies for forming a teaching corps were discussed. During the discussion, special attention was paid to the issue of temporarily involving representatives of the Muslim clergy, mullahs, in teaching activities in national schools as a necessary measure in conditions of staff shortages. The term "Muslim" schools referred to secular educational institutions attended by representatives of the peoples of the Volga region, Central Asia and the North Caucasus. The chairman of the Communist Organisation of the Peoples of the East, Said-Galiyev, noted the following: «Taking into account that the Central Bureau's political activities cover not only the Muslim-populated areas of inner Soviet Russia, but also the outlying regions such as Kyrgyzstan, Turkestan and others, it considered the differences between these areas in terms of the depth of religious fanaticism and the availability of teaching staff. The Central Bureau of the Communist Organisation of the Peoples of the East is postponing a fundamental resolution of this issue until the convening of the RCP congress and the conference of the Communist Organisation of the Peoples of the East, in order to comprehensively address this issue by first gathering all relevant materials» [15, p.3].

Thus, Said-Galiyev reasonably took into account the need for in-depth analytical work in all regions of the state, taking into account the national characteristics of each region. At that time, Said-Galiyev, on behalf of the Central Bureau, considered it unacceptable to employ persons of spiritual

rank to teach in Soviet schools, but due to extreme circumstances, i.e. the actual shortage of teaching staff, the members of the Presidium of the Soviet Bureau, taking into account the large number of requests and complaints, introduced the following wording: «...to allow the temporary appointment of former clergy to teaching positions, as well as clergy who agree to renounce their status at this time. This admission must be guaranteed by the Muslim sections of the local departments of the People's Commissariat for Education and the party organisations, which are responsible for further monitoring the activities of persons of former clerical rank admitted to this position» [15, p.4]. The integration of representatives of the former Muslim clergy into the Soviet education system was accompanied by the establishment of multi-level control by state and party institutions. This practice confirmed the continuity of the policy of forming a teaching corps in accordance with the criteria of ideological reliability. During the civil war and the subsequent period, a rigid vertical management structure with strictly established standards was formed. Young people interested in a career in the party or civil service were required to join public and party organisations of a Bolshevik ideological orientation, with the mandatory rule of further education in Soviet educational institutions. This created a practice of training young personnel in the ideological and educational spheres.

The traditional areas of residence of the Kazakh population were the territories of the Urals-Volga region and Siberia. During the period under study, cities such as Omsk, Orenburg, Saratov and Astrakhan served as important educational centres that attracted Kazakh youth regardless of existing administrative and territorial boundaries. The presence of a developed educational infrastructure in these cities made them key centres for the dissemination of educational ideas and the formation of a national teaching corps. In particular, in 1921, a significant number of representatives of Turkic peoples, including Kazakhs, lived in the Saratov province. Periodically, work was carried out at the level of the highest administrative bodies to attract young people to the youth ideological organisation of the RKSM. The rationale for these procedures was to mobilise young personnel to counter counter-revolutionary forces and work in the socio-economic sphere. In particular, at the January 1921 meeting of the Saratov Provincial Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks, the chairman of the meeting, Abdrakhmanov, noted the following in T. Yakhina's report, «The Tasks and Goals of Youth», the co-rapporteur emphasised the need to be organised not only in the fight against counterrevolution, but also on the economic front to raise agriculture. It is necessary for us young people to be in political unions and communist societies, thereby showing the counterrevolution that a young generation is growing up that will achieve its goal. On this day, the following people joined the Komsomol: 1. Abdrakhmanov Kamali. 2. Kalyukov Batyrgali. 3. Abdrakhmanova Sabira. 4. Abdrakhmanova Lyatyfa. 5. Agisheva Lyatyfa. 6. Alimbekov Safuk. 7. Kaul Kadir. 8. Bayazitov Ismail. 9. Vagapov Abdul. 10. Urzaev. 11. Bushayev Sharip. 12. Abdrakhmanov Gaineddin. 13. Abushaev Mustafa. 14. Islyamov Kasyan [16, p.55].

The entry into the ranks of the RKSM of such activists as K. Abdrakhmanov, B. Kalyukov and others symbolised the willingness of part of the national youth to integrate into new socio-economic processes. The process of implementing large-scale modernisation tasks in the economic and political sectors came into conflict with the objective reality – the low level of education of the majority of the population. To understand the real educational potential in the areas inhabited by the Kazakh population, it is necessary to refer to the statistical data of the primary administrative units. A representative indicator of the personnel and educational deficit in the period under review is the statistical data on the Arylovsky village council of the Kupinsky district of Western Siberia, extracted from archival materials from 1921.

Table 1. Data on the number of citizens and school-age children in the Arylovsky village council of the Kupinsky district in 1921

№	Name of the village	Number of households	Population		School age from 7 to 16 years	Number of literate people	
			Male	Female		Russian	Kazakh/Irish
1	Aryn	26	72	57	24	4	20
2	Raskul	44	117	137	47	3	15
3	Poskot	18	40	30	12	-	1
4	Tleb	8	18	21	10	-	1
5	Zhuratov	10	17	20	9	-	-
6	Zholkobaev	13	30	31	16	1	2
7	Kusain	10	20	20	20	1	1
Total		129	314	316	138	9	40
Total: 630 people [17, p.7]							

According to experts' estimates, in 1921 there were 7 auls in the Kupinsky District as part of the Arylovsky Rural Council, with a total of 129 households. The population was 630 people, of whom 138 were school-age children between the ages of 7 and 16. According to the document, the number of literate people was: Russians - 9, Kyrgyz - 40. Unfortunately, the author did not emphasise the specifics of the terms Russian and Kazakh/Kyrgyz, but in any case, the total number of educated people was 49. Thus, a significant number of students did not have basic literacy skills.

A similar situation was observed in other settlements in the district. In another village council, there were five auls: Bisembinov, Musobaev, Karatirek, Mapabaev, and Bokpasar, with a total population of 507 people living in 113 households. The number of students aged 7 to 16 in these settlements reached 95. At the same time, according to the records, the total number of literate people was only 45 (12 people knew Russian and 33 knew Kyrgyz). A comparison of these data shows that the level of education here was also extremely low: even if we assume that all literate residents were adults, a significant part of the younger generation remained outside the education system. This confirms the problem common to the Kupinsky district of an acute shortage of teaching staff and educational institutions in the early 1920s. Chairman Takutov, who drafted the relevant document, noted the following in a footnote: "Considering the economic situation in 1916 and at present, the economic situation has deteriorated by 75%" [17, p.8].

Thus, an administrator of this level recognised the decline and the economic crisis, which greatly affected the state of the auls. Instructors from the Kazakh-Tatar bureau did a great deal of work. After each business trip, the instructors submitted a detailed report accompanied by numerical indicators. In particular, an instructor (surname illegible) visited the Omsk district in December 1923 to work with the Kazakh population. He visited the Kyrgyz-Pokrovskaya volost, which consisted of eight auls with a total population of 3,614 people. According to him, only two schools were officially operating. As a result of his personal intervention, these schools resumed their work. Three additional schools were placed under state support. Evening courses for adults began to operate at the relevant schools. Talks were held in four auls, attended by 300 male listeners; women did not come to the interviews. The instructor organised a cell of the Russian Communist Youth Union (hereinafter referred to as the RKYU) consisting of 12 people in aul No. 8. With his assistance, reading rooms began to operate. The population itself subscribed to a certain number of newspapers and magazines in the Kazakh language. Subsequently, the instructor visited the Omsk Kazakh volost, which had 11 auls. According to him, the schools were in a deplorable state. As a result of the work carried out, five schools began to function, and evening courses for adults to eliminate technical illiteracy were launched. According to the report, 500 people attended the talks in eight auls [18, p.2]. The conscientious instructor carried out similar work in a number of other settlements, which was accompanied by numerical reports. In

his report, the instructor criticised his predecessor, who had not performed his work conscientiously. The instructor recorded complaints from the Kazakh population. The complaints contained criticism of the activities of the administrative and party bodies. It is very difficult to verify the instructor's report, but the fact of his interaction with the local population characterises the inefficiency of the local administrative and party bodies.

During one of his trips in December 1923, an inspector surveying the condition of schools in the Slavgorod district noted the following: «There were no teachers. There were no orders or programmes from the UONO and Gubono, even some teachers were engaged in their own practices, the economic situation of the Kyrgyz was very poor, so the children went barefoot and naked, and therefore could not attend school regularly» [18, p.4]. In 1924, a Kazakh inspector visited the Kupinsky district. The Kupinsky district had 44 village councils, three of which were Kazakh. According to him, the relevant settlements were in a depressing economic condition. The majority of the population were poor people who worked as farm labourers. The inspector described the economic situation of the population as follows: «The economic situation of the Kyrgyz, if we take the average figure, has deteriorated by 75%. Those who had 100 head of cattle before the war now have 25 or less. Those who had 20-25 head now have one cow and one horse. The mood of the population is satisfactory, but at meetings they complain about the wrongful actions of local officials» [17, p.9]. The report reveals certain contradictions, which the source camouflaged with the term "mood is satisfactory. The figures presented clearly show the economic deterioration of the population, including the Kazakh population. Thus, the critical remarks of farmers about local officials can in fact be interpreted as a factor of discontent among the population with the actions of the Soviet government in the agricultural sector. The opinion of the Kazakh population is largely consistent with a document entitled «Treatment of the Kyrgyz population by local worker», which states the following: «There is discontent among the Romani population, who say: 'We do not know in advance what taxes will be levied or whether they are being distributed correctly, as we have a very poor command of the Russian language. Why is there no interpreter for us in the district executive committee? Recently, a tax of 14,000 roubles was levied for the local budget. The Kyrgyz were taxed. In connection with this tax, the Kyrgyz are worried, and three village councils paid 35,500 roubles, while the remaining 41 Russian village councils had to pay very little» [17, p.9 ob.]. There were 44 village councils in the Kupinsky district, three of which were Kazakh. Thus, the critical economic situation persisted in the first half of the 1920s. Dissatisfied with the actions of the authorities, the population demonstrated its critical mood. In 1924, on the initiative of the administration, an analysis of the economic situation of the Tatar and Kazakh populations of the volosts of the Omsk province was carried out [17, p.12]. The results of the survey were disappointing, in particular confirming the conclusion that there was a lack of specialists in the fields of agriculture, education and engineering. The analysis demonstrated a lack of relevant literature in the national languages. The population had very vague information about the current political regime and the constitutional structure.

In October 1924, an instructor from the Tatar-Kazakh bureau who visited the Slavgorod district noted that more than 8,000 Tatar-Kazakh people lived in this district, of whom 8,499 were Kazakhs. The Kazakhs lived in the following settlements: in the Klyuchevsky district – 262 people, in the Chernokurilsky district – 1,688, in the Karasuk district – 233, in the Novo-Alekseevsky district – 3,160, in the Khabarovsk district – 43, in the Slavgorodsky district – 1,303, in Blagoveshchensky – 729, in Rodionovsky – 88, in Volchikhovsky – 33, in the city of Slavgorod – no data available. The majority of the Kazakh population was concentrated in three districts: Novo-Alekseevsky, Chernokurilsky and Slavgorodsky. In areas such as Volchikhinsky and Khabarovsk, their presence was minimal, which indicates the scattered nature of settlements in these places. The instructor visited the Klyuchevsky district of the Slavgorodsky uyezd. Officially, the local representative Murtazin was responsible for eliminating illiteracy. He carried out the work entrusted to him in a careful and disciplined manner. Later, the instructor visited the Apaevsky village council. He noted certain points

in its work: "The Tatar school is not functioning, but there is a building for the school, there was a house of prayer (mosque), and there is also a reading room and a Komsomol office. The population has repeatedly appealed to the District Executive Committee and the Slavgorod UONO to open a school, but as a result, they received a response that their school was not included in the network. Currently, the community is carrying out repairs on its own and stocking up on firewood to heat the school, but the population is unable to pay for teachers from its own funds. There are 35-40 school-age children» [18, p.1]. The instructor paid particular attention to the condition and quality of educational institutions, in particular schools, reading rooms and other social facilities. His overall conclusion regarding the quality of the work of the local administrative and party organisation is as follows: «No work was done in the entire Slavgorod district, the reason for this being the lack of Tatar-Kyrgyz workers. Although workers from general organisations were sent several times, they were sent back due to a lack of staff. Currently, there is one district-level worker from the Komsomol, but the general organisation does not take him into account when carrying out various activities, viewing him as unnecessary ballast» [18, p.25].

Inspectors regularly visited rural settlements. In 1924, inspectors visited several Kazakh schools in the Tsivilno-Ezerka volost. The volost consisted of six administrative auls with a total population of 970 people. Residents of the auls attended a collective meeting with the inspectors, during which the inspectors communicated with Kazakh teachers, for example, in auls No. 1 and No. 4. The teacher was Islyamov, and there were 12 students. The students were taught in Tatar and Russian. The improvised schools did not have adequate furniture or textbooks. Before teaching at a secular school, the teacher of aul school No. 5 was involved in religious instruction. The inspector noted many religious books in his library, and the number of students was 23. No work was carried out among the Kazakh population in the Kalachinsky district. One of the inspectors surveyed the Kazakh schools in the Kaugulsky volost of the Tatarsky district. In his opinion, teacher Fatanov taught children in a school that did not have the necessary furniture [17, p.5]. The school was maintained at the expense of Shergipov and Taymanov, and only 4-5 pupils attended the school. Many pupils wore torn shirts. Education in schools was free of charge. The pupils were provided with paper and pencils at the expense of the aforementioned citizens. Graduates of short-term courses, from among the heads of reading rooms, Misaev organised a reading room in aul No. 3, which was attended by 15 students. According to the inspector in the Tatar and Kalachinsky districts, the local administration carried out complex work to revive the education system [17, p.5 ob.].

The authors of the documents traditionally focused on comprehensive work to eliminate illiteracy and establish various educational and cultural centres, reading rooms and other institutions for educating the population. This reporting period is characterised by the implementation of 10-day preparatory courses for political and technical literacy eradicators among the Kazakh population during the summer. Certified graduates of educational institutions who received the status of «eradicators» were involved in the implementation of literacy eradication programmes. Ideologically trained specialists, mainly graduates of workers' faculties, were delegated to these positions. For example, in 1924, S. Baykanov, a graduate of the Omsk Rabfak, was sent to the Kalachinsky UONO to work among the Kazakh population [19, p.3]. Another graduate of the same educational institution, Sapakov, carried out tasks related to teaching children on an «individual basis», which in fact meant a transition to a system of home education [20, p.2]. Archival sources show that the professional careers of many officials of that time, such as H. Berikbaev [21, p.3] and T. Sarsenbaev [22, p.6], began precisely with the position of liquidator in rural literacy centres. The working conditions of teachers deserve special attention: while working in the Odessa district, T. Sarsenbaev was forced to rent a separate yurt for the organisation of the educational process at his own expense (from his 11th grade salary). These facts show that in the early 1920s, the success of educational reforms in the auls was largely ensured by the personal initiative and self-sacrifice of national personnel working in conditions of acute shortage of state funding and material and technical resources. The programme of

courses for "liquidators" also included: problems of the transition from nomadic to sedentary life, medical and sanitary conditions, the development of cooperation, printing, school construction, trade unions, and work with young people. Fifteen people attended the courses, including four full-time instructors from the Provincial Committee and the Regional Committees, the Regional Committee of the Communist Party, who were distributed as follows: Omsk district – 4, including 2 political liquidators and 2 technical liquidators; Kalachinsky district – 4, including 2 political liquidators and 2 technical liquidators; Slavgorodsky district – 4, also 2 of each; Tatarsky district – 3, including 2 political liquidators and 1 technical liquidator. A total of 15 people. However, three trained workers, including one Kazakh woman, could not be used for their intended purposes due to a lack of funds at the Provincial Department. Of the trained workers, nine were party members and Komsomol members, while the rest were non-party teachers [17, p.17]. The instructors met personally with the liquidators, i.e. those workers who were responsible for overcoming illiteracy. The distance between the auls was 10-30 versts. The instructors gave lectures on the abolition of kalym, cooperation, and trade unions in agriculture. On 5 July 1924, the instructors held a cooperation festival in one of the auls. On the initiative of instructor Bayazitov, two oil mills were named «Kochevnik» and "Trud". The instructors noted the following: «In general, the attitude of the Kyrgyz population towards us was such that at first they looked down on us, that is, they treated us very badly, hated us extremely, called us communists... and later they changed their minds when they realised that the communists were their defenders. Even some of the poor, realising that we were protecting them, came to support the communists. They listened to us very well and treated us like their brothers» [17, p.6].

The Agitprop Department officially functioned within the administrative system. Regular meetings were held by the collegium of the Agitprop Department of the Siberian Regional Committee, in which representatives of national communities, in particular Kazakhs and Tatars, participated. At each meeting of the Agitprop Department, issues related to education in the Omsk, Tomsk, Yenisei, Altai, Novo-Nikolaevsk, and Irkutsk regions were discussed. Representatives of the provincial and regional Gubonos were graded according to national groups, which, according to the documentation, were recorded as eastern and western nationalities. In the first half of the 1920s, a compact settlement of representatives of different peoples remained in a number of regions. In the spirit of ideological traditions, it was prescribed that educational and administrative structures should have authorised representatives of national minorities. Inspectors of the relevant nationalities were to operate in a number of districts of Siberia. In the Omsk province, there were to be full-time inspectors from the nationalities living in the Omsk, Tatar, Tarsk, and Slavgorod districts. Obviously, representatives of a number of ethnic groups lived in these districts. It is noteworthy that the meeting of the Sibkrayrakom Agitprop Collegium on 25 June 1924 was attended by the secretaries of the Tatar section, Valeev, the Latvian section, Eshmidt, the Estonian section, Raut, and the German section, Fink. The agenda consisted of the following items:

Consideration of draft resolutions of the commission on the following issues: a) On the organisational forms of the national minority apparatus at the SKO, b) On the inclusion of Sovnatsmen expenses for 1924-1925 in the local budget, c) On the national minority network for the 1924-1925 academic year, d) On the workload standards for national minority schools;

e) on schools for peasant youth for the National Men's Council, f) on national departments at the Soviet Party School, g) on the Siberian-Tatar-Kyrgyz Pedagogical Technical School, h) on the Tatar-Kyrgyz department of the Omsk Workers' Faculty [23, p.49].

This summer meeting addressed large-scale issues related to preparations for the new academic year. An extensive programme for the development of public education for all national groups was developed, taking into account regional settlement and logistics. Several dozen items were considered, including issues of financing, providing schools with teaching materials, building libraries, recruiting teaching staff, and determining the curriculum. The problems of developing Kazakh schools, which were often identified within the Tatar-Kazakh school system, were considered

individually. In particular, the need was noted to develop a network of boarding schools for the Kazakh population and to include all functioning Tatar-Kazakh schools in the local budget for 1923-1924. Kazakh schools were to be provided with textbooks in the Kazakh language. Formation of a unified type of Kazakh-Tatar schools [23, p.28]. Thus, with regard to the inclusion of schools in the local budget system, the problem of covering the expenses of one so-called Kyrgyz school in the Yenisei province, which operated in parallel with the Khakass school, was considered. It was planned to allocate funds for the retraining of national minority education workers during the summer period from the Omsk province. In terms of building a network of schools, it was planned to organise two Kazakh boarding schools and expand the network of schools for the Kazakh population. Similar decisions were extended to other national groups [23, p.50].

In this context, the content of Shammato's report at the Siberian meeting of secretaries of the Tatar-Kazakh bureau of the RCP Provincial Committee, the RKSM and the district committees of the working districts is characteristic. In his report, Shammato drew attention to the need to establish close contacts between representatives of the party, the Komsomol and the organs of the People's Commissariat for Education. A great deal of responsibility was placed on representatives of the education apparatus in the person of the instructor of the sovnatsmen, who was charged with direct interaction with party and Komsomol workers. Shammato drew attention to the need for representatives of education to participate in the formation of volost budgets for the purpose of developing education. In his theses, Shammato noted the need to preserve the importance of national languages, given that a significant part of the youth did not speak Russian. Therefore, in his opinion, schools should retain the right to teach in national languages. In the mid-1920s, according to Shammato, a programme to establish a network of schools should have been launched [23, p.84]. During this period, there were more than 100 primary schools for Tatars and Kazakhs [23, p.84 ob.].

The speaker noted the negative aspects of the development of national schools. For example, Kazakh schools completely lacked Kazakh textbooks, which was due to the lack of a smooth supply and the lack of funds to purchase them. By the end of 1923-1924, 80-90% of Tatar-Kazakh schools had been transferred to the local budget, but in some settlements, so-called contractual schools remained, which was evidence of the population's desire for education. Shammato identified a number of tasks that needed to be implemented in the near future. These tasks concerned the following aspects: the elimination of child homelessness, the retraining of workers during the summer holidays through the organisation of courses, conferences and the selection of trained teachers. Strengthening ideological education in schools. A plan to agitate children was introduced.

Much attention was paid to the work of literacy centres aimed at eliminating illiteracy. In parallel with the literacy centres, it was planned to build reading rooms. The reading rooms were to be turned into centres where agricultural clubs and model vegetable gardens were to be organised. Particular attention was paid to the development of political education. Political education involved the purchase of literature in the Tatar and Kazakh languages, the organisation of subscriptions to literature in these languages, the training of political education leaders, and the involvement of young people in the work of schools [23, p.51].

At the same time, the task of creating general education courses in state farms and collective farms became more pressing. An important function of such schools was to raise the level of general education and «social» knowledge among a mixed-age contingent of students consisting of young people and adult agricultural workers. The term «general education» meant that students were taught political knowledge from the perspective of preserving the ideology of Soviet reality. In the Omsk region, given the multi-ethnic nature of the population, work was done to create national schools. There were different types of schools with 4-year and 5-year programmes. However, according to a number of representatives of administrative structures, the quality of education in schools remained poor. Representatives of German, Latvian, Estonian, and partly Tatar and Kazakh nationalities were educated in 5-year schools. The Russian language was introduced in these schools in the second half

of the second year of study. At the same time, these schools retained a zero group, in which children were taught in their native languages. Thus, over a period of 3-4 years of schooling, rural children acquired knowledge equivalent to that of the second and third groups of Russian schools. The reasons for the low level of schools were as follows: «there is a lack of good textbooks in the native language, and only Ukrainians have national programmes. There are no methodological guidelines on how to teach in national schools in general and in the native language in particular. There are no guidelines on how to teach local history in national schools and how to localise programmes. Teachers are poorly trained» [24, p.73]. Significant shortcomings were noted in the training of national teachers of the Russian language. National teachers of Russian had a poor command of Russian or did not know it at all. National methodological cells for the training of teaching staff officially operated in the regions. During this period, methodological cells operated only for Germans in Omsk and a Tatar methodological cell in a Tatar school [24, p.73 ob.]. National associations of Ukrainians and Estonians met sporadically. In a number of regions in the Omsk province, the Baptist and Evangelical movements grew stronger among Germans and Ukrainians. Inspectors analysed the quality of education of children in Russian and national schools. Children in many schools demonstrated poor Russian language skills. The proportion of repeat students was 8-15%. The following methods were proposed to ensure the successful teaching of the native language to schoolchildren: the introduction of national languages into office work and national village councils; the strengthening of the publication of literature, magazines and newspapers in national languages and reducing their cost. The publication of methodological literature in national languages. Introduction of a system for retraining teaching staff by opening national teacher training colleges and offering long-term courses for training and retraining teachers. Strengthening school construction [24, p.74].

The dynamics of the development of urban educational structures during the period under review are as follows: while on 1 July 1924 there were 121 schools with 2,068 students in the republic, by 1 January 1925 their number had increased to 160 with a total enrolment of 5,350. As of 1 March 1925, excluding data for the Orenburg and Syrdarya provinces, there were 125 schools with a total of 5,150 students. The total number of students exceeded 5,000, with 536 Kazakh students representing the national segment. A comparative analysis of these indicators clearly confirms the sustained positive dynamics of the expansion of the educational network. The most important vector of educational policy during the period under review was the implementation of programmes to eliminate illiteracy in all provinces of the region. The effectiveness of these measures is confirmed by the data of the 1926 All-Union Population Census: in the Orenburg province, the literacy rate exceeded 50%, while before the civil war, this figure did not even reach 20% [25, p.161]. Such a significant increase testifies to the effectiveness of the implemented public education system and its ability to cover a large part of the population in a short period of time.

Nevertheless, the process of integrating Kazakh children into the general education environment remained fraught with a number of objective difficulties, which led to the preservation of a low percentage of students from the indigenous population. The specific nature of the socio-economic way of life dictated the need to find adaptive forms of education. In particular, a network of mobile national schools was launched in the Orenburg province: two Kazakh, two Tatar and one Bashkir [26, p.1]. According to the strategy of the organisers of the education system, it was precisely these mobile schools that were the most relevant model of education, capable of functioning effectively in the conditions of the traditional way of life of the Kazakh aul.

Thus, during the period under review, a clear understanding of education as a basic factor in social mobility and personal growth took root in the public consciousness of the Kazakh population. Researchers and educators of the pre-revolutionary period repeatedly noted the high cognitive potential of Kazakh children, in particular, their developed memory, ability to learn languages, and clarity of logical thinking. It seems reasonable to assume that these intellectual qualities were formed as a result of centuries of adaptation and harmonious interaction between the nomadic way of life and

the natural environment. With an adequate methodological basis, this allowed students to demonstrate a high rate of assimilation of educational material.

It is noteworthy that this ethno-cultural focus on education remained stable even in the difficult conditions of the mid-1920s, complicated by the aftermath of the civil war, systemic socio-economic crisis, unemployment and mass child homelessness. Despite the unfavourable social background, the Kazakh youth's thirst for knowledge remained a stable vector of development. This circumstance created the necessary prerequisites for the further implementation of the school education system in the republic, ensuring the high receptivity of students to new forms of pedagogical influence.

At the highest party and state level, the task of implementing national policy in the republic became a priority, the essence of which was to develop the public education system and train specialists in line with the socio-economic conditions of the modern world. Representatives of the relevant structures analysed the number and quality of national schools in the period from 1923 to 1926.

Regional administrative party structures updated their work among the Kazakh population. The most massive events were held among social categories, which are described in the documentation as "farm labourers". The effectiveness of the events was assessed using numerical indicators. For example, based on the results of the work of the Omsk administrative and party structures in 1925, cultural and educational work among the Kazakh population was assessed as ineffective due to the lack of a sufficient number of schools. In the mid-1920s, there were plans to open 10 schools. In reality, only six were operational. The six functioning schools did not have the necessary methodological and educational infrastructure. In the summer of 1925, 15 literacy centres were opened with the specific task of teaching the Kazakh population literacy and technical education. At the same time, a programme of «connecting with the masses» was implemented, which involved instructors regularly travelling to the regions to meet with the local population [27, p.68].

In the summer of 1927, a teachers' congress was held in the republic. Following the congress, a resolution consisting of several points was adopted. In each point of the resolution, the Secretariat of the Kazkraikom VKP (b) attempted to reflect the issues discussed and the decisions made at the congress. First and foremost, the secretariat remained interested in publicising the results of the congress among the general public. Representatives of the Secretariat noted the weak advertising campaign for this republican event among teachers, so according to the resolution, the APO, NKP and factions of the Central Committee of Rabpros and the State Committee were instructed to launch a campaign to cover the work of the congress using additional resources from the autumn teachers' conferences. One of the points proposed that the NCP and the Press Department launch work with the magazine Zhana Mekteb to serve the interests of rural teachers [28, p.14].

Conference participants developed a package of proposals for forming a teaching corps. In particular, proposals were made to attract qualified teaching staff to the republic, to provide Kazakhstan with quota places for training specialists at the Karl Liebknecht Institute, to create a department for training workers for vocational education at the practical institute of public education and the regional institute of public education, and to increase teachers' salaries. Karl Liebknecht Institute, creating a department for training workers for vocational education at the practical institute of public education and the regional institute of public education, increasing the salaries of teachers, especially those teaching core subjects, and organising a regional vocational education fund to finance vocational technical education institutions. The hierarchy of the education system presupposed the presence of teachers who were linguistically connected with the students. Given the situation, it was pointed out that it was necessary to quickly train teachers to work in the Kazakh apprenticeship environment: «Instruct the KNCK's Profobru to study the feasibility of organising courses to train individual and team apprenticeship leaders from among qualified Kazakh workers» [28, p.15].

Thus, the decisions of the 1927 congress and subsequent directives of the Kazkraikom VKP (b) testified to the transition from spontaneous measures to eliminate illiteracy to a stage of systematic state planning. Thus, the consolidation of the resources of trade unions, relevant print media and the education system was aimed at comprehensively solving the problem of staff shortages, which for a

long time remained a fundamental obstacle to the profound modernisation of the Kazakh aul. Attempts to create a centralised system for training specialists and providing financial support to educational institutions demonstrated a desire to establish a national school system capable of functioning in the new socio-economic realities.

Discussion. Issues related to the formation and transformation of the public education system in the 1920s occupy a fundamental place in Russian historical science. The historiography of this problem can be divided into several key stages, each of which is characterised by its own methodological approaches and object of study.

The works of A.I. Sembaev, which reconstruct in detail the process of institutional formation of schools in Kazakhstan, make an important theoretical contribution to understanding the origins of the transformation of the sector [1]. The researcher pays particular attention to the mechanisms of forming a professional teaching corps and creating a system of continuous professional development for teachers as a key condition for the sustainability of the education system. In turn, the joint monograph by A.I. Sembaev and G.P. Kireeva offers an in-depth analysis of the didactic and organisational aspects of education in the republic [2]. The authors examine the educational process in close connection with the socio-political context of the 1920s and 1930s, which allows them to trace the specifics of the school's adaptation to the challenges of the modernisation period. Of scientific interest in the context of the topic under study are the works of Sh.Yu. Tastanov, in which the process of education development is examined through the prism of the formation of the national intelligentsia [3]. The researcher departs from a formal description of quantitative indicators, focusing on qualitative changes in the structure of Kazakh society in the 1920s. His works provide a detailed analysis of the mechanisms behind the emergence of a new professional group – teachers, who became the main transmitters of modernisation ideas in traditional villages. Sh.Yu. Tastanov emphasises that, in conditions of staff shortages, it was they who became the link between state institutions and the masses [4].

The current stage of historiography on the period of independent Kazakhstan is characterised by a paradigm shift and a return to previously closed topics. An important conceptual shift in the study of this issue is associated with the works of Academician M.K. Kozybaev, who was one of the first to propose viewing the history of Kazakhstan in the 1920s not through the prism of class struggle, but as a period of national tragedy and, at the same time, heroic efforts by the intelligentsia to preserve the cultural code [5]. His works allow us to interpret the transformation of education as an attempt at national self-preservation in conditions of severe ideological pressure. K. Nurpeis's research makes a significant contribution to understanding the political context of the formation of the national school [6]. The author analyses in detail the activities of the Soviets and local authorities, revealing the contradictions between the declarative goals of the centre and the real needs of the Kazakh aul. K. Nurpeis emphasises that the formation of the education system was inextricably linked to the struggle for national self-determination, in which the school acted as a strategic tool [7].

Researchers such as E.B. Sydykov [8] and D.A. Amanzholova [9-10] also made a significant contribution to the study of the role of the national elite in educational processes. Their works made it possible to rethink the contribution of representatives of the Alash movement to the creation of the methodological basis of the national school. The researchers emphasise that the transformation of education in the 1920s was not only a political project, but also the result of the intellectual efforts of Kazakh educators who sought to preserve the cultural identity of the people.

The theoretical aspects of social modernisation and changes in the structure of society through the prism of education are thoroughly examined in the works of H.M. Abzhanov [11] and A.M. Awanasova [12]. In their research, the education system is seen as a key factor in the formation of a new intellectual stratum. Tursun H. made a significant contribution to the conceptual understanding of the spiritual and intellectual transformation of Kazakh society in the first third of the 20th century [13-14]. In his research, the author emphasises the continuity of educational traditions and analyses the role of the national school as a space for the formation of political and civic self-awareness. Tursun H. argues

convincingly that the reforms of the 1920s took place in a context of acute conflict between different cultural and educational paradigms. His works provide a deeper understanding of the internal mechanisms of adaptation of the pedagogical community to changing political realities and assess the contribution of the national intelligentsia to the preservation of intellectual identity in conditions of harsh systemic transformation.

At the same time, despite the existence of fundamental works, there is a certain lack of research in historiography devoted to the regional specifics of the functioning of educational institutions in remote and border areas. The problems of material support for rural schools and the everyday practices of teaching in remote villages have not been the subject of special research. The insufficient study of local mechanisms for implementing educational policy at the micro level, as well as the need to introduce new layers of archival documents from regional funds into scientific circulation, determine the scientific relevance and topicality of this study. This article aims to fill this gap by comparing nationwide trends with the specific historical realities of national schools during the socio-economic transformation of the 1920s.

Conclusion. The initial stage of the formation of the education system was characterised by a deep contradiction between state plans for the development of mass schooling and the actual state of resources. In the first half of the 1920s, literacy rates in Kazakh villages remained critically low, which was due to the deep decline of the aul economy. The work of Akhmet Baitursynov and his like-minded colleagues in preparing the first generation of textbooks and teaching aids in the Kazakh language was crucial for the establishment of the national school system. The consolidation of educated personnel around the task of book publishing made it possible to develop teaching materials that were adapted as much as possible to the worldview of Kazakh students in terms of content and methodology, creating conditions for a qualitative increase in the level of knowledge. The practical implementation of education programmes in the regions largely depended on the personal sacrifice of teachers and literacy campaigners. Examples of teachers renting educational premises at their own expense show that in the period under review, the success of educational initiatives in the aul was ensured not only by administrative measures, but also by the high level of civic responsibility of national personnel. The 1927 Teachers' Congress and the decisions adopted as a result marked the transition to systematic management of educational processes. Initiatives to create vocational education funds, develop specialised periodicals and train specialists in higher education laid the foundation for a professional teaching corps. Despite all the difficulties of the transition period, a stable demand for education as the main factor of social mobility and cultural development formed in society. Thus, the 1920s became a period of large-scale transformation, during which, despite systemic crises, the foundations of the modern educational model were laid and the material and methodological basis for the subsequent intellectual development of Kazakhstan was formed.

Список использованной литературы:

1. Сембаев А. И. *История развития советской школы в Казахстане*. – Алма-Ата: Казучпедгиз, 1962. – 367 с.
2. Сембаев А.И., Киреева О.П. *Некоторые вопросы обучения и воспитания учащихся средних специальных учебных заведений Казахстана*. – Алма-Ата: Мектеп, 1976. – 72 с.
3. Тастанов Ш. Ю. *Казахская советская интеллигенция: проблемы становления и развития*. – Алма-Ата: Наука, 1982. – 256 с.
4. Тастанов Ш.Ю. *Формирование казахской советской интеллигенции (1917-1937 гг.): автореф. ...канд. ист. наук*. – М., 1952. – с.
5. Козыбаев М.К. *Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски: в 2 кн.* – Алматы: Ғылым, 2000. – Кн. 2. – 388 с.
6. Нұрпейіс К. *Алаш һәм Алашорда*. – Алматы: Атамек, 1995. – 253 б.
7. Нурпеис К. *Актуальные проблемы истории Советского Казахстана*. – Алма-Ата: Наука, 1980. – 343 с.

8. Сыдыков Е.Б. *Российско-Казахстанские отношения на этапе становления тоталитарной системы (1917-1937 гг.)*. – Алматы: Ғылым, 1998. – 272 с.
9. Аманжолова Д.А. *На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана*. – Алматы: Таймас, 2009. – 410 с.
10. Аманжолова Д.А. *Советский проект в Казахстане: власть и этничность 1920-1930-е гг.* – М.: Центр гуманитарных инициатив, 2019. – 480 с.
11. Абжанов Х. М. *Казахская интеллигенция: интеллектуальный потенциал и социальный облик*. – Алматы: Ғылым, 1994. – 216 с.
12. Ауанасова А. М. *Интеллигенция Казахстана в 20-30-е годы XX века: опыт, уроки*. – Алматы: Ер-Даулет, 1997. – 208 с.
13. Тұрсұн Х. *Қазақ зиялыларының қалыптасу тарихы (XIX ғ. соңы – XX ғ. басы)*. – Түркістан: Тұран, 2010. – 348 с.
14. Тұрсұн Х. *Алаш һәм Түркістан*. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 382 б.
15. ГАСО РФ (Государственный архив Саратовской области Российской Федерации). Ф.27. Оп.1. Д. 1048. *Отчеты о работе мусульманской секции и переписка с уездными бюро и др. организациями о работе с коммунистами и населением мусульманских национальностей*. ЛЛ.3-4.
16. ГАСО РФ. Ф. 27. Оп.2. Д. 754. Л.55.
17. ИАОО РФ (Исторический архив Омской области Российской Федерации). Ф. П-1. Омский губернский комитет Российской коммунистической партии большевиков. Оп.5. Д.408. *Отчеты и сведения о работе среди татаро-киргизского населения*. ЛЛ.5,5 об.,7,8,9,9 об.,12, 17.
18. ИАОО РФ. Ф.П-1. Омский губернский комитет Российской коммунистической партии большевиков. Оп. 4. Д.427. *Отчеты и доклады татаро-казахского секции ГК РКП (б)*. ЛЛ.1,2,4,25.
19. ИАОО РФ. Ф.483. Оп. 1. Д. 151. Л. 3 (Байканов Сагид Ибрагимович)
20. Там же. Д. 4102. Л. 2 (Сапаков Х.)
21. Там же. Д. 649. Л. 3 (Берикбаев Хамит)
22. ИАОО РФ. Ф. 318. Оп. 2. Д. 1568. Л. 6 (Сарсенбаев Толеутай)
23. ИАОО РФ. Ф.П-1. Омский губернский комитет Российской коммунистической партии (большевиков). Оп.4. Д.425. *Протоколы заседаний ответработников татаро-киргизских организаций. Сведения о просветительской работе*. Л.28, 49, 50, 51, 84, 84 об.
24. ИАОО РФ. Ф.П-7. Омский Окружной комитет Всероссийской коммунистической партии (большевиков). Оп.1. Д.1296. *Переписка окружкома с Сибкрайкомом и райкомами ВКП (б) о работе среди нацменьшинств*. Л.73, 73 об.,74.
25. АП РК (Архив Президента Республики Казахстан). Ф.141. Оп.1. Д.243. Л.161.
26. Государственный архив Оренбургской области. Ф.1. Оп.1. Д.966. Л. 6.
27. ИАОО РФ. Ф. П-1. Омский губернский комитет Российской коммунистической партии большевиков. Оп. 6. Д.348. *Переписка татаро-казахской секции с Омским губкомом РКП (б) о проведении агитмассовой работы среди нацменов*. Л.68.
28. АП РК. Ф. 141. Оп.1. Д.1447. *Докладные записки, выписки, приложение к протоколам секретариата Крайкома ВКП б*. Л.14,15.

References:

1. Sembaev A.I. *Istoriya razvitiya sovetskoj shkoly v Kazahstane* [History of the development of the Soviet school in Kazakhstan]. – Alma-Ata: Kazuchpedgiz, 1962. – 367 p. [in Russian].
2. Sembaev A.I., Kireeva G.P. *Nekotorye voprosy obucheniya i vospitaniya uchashchihsya srednih special'nyh uchebnyh zavedenij Kazahstana* [Some issues of training and education of students of secondary specialized educational institutions of Kazakhstan]. – Alma-Ata: Mektep, 1976. – 72 p. [in Russian].

3. Tastanov Sh.Yu. *Kazahskaya sovetskaya intelligenciya: problemy stanovleniya i razvitiya* [Kazakh Soviet intelligentsia: problems of formation and development]. – Alma-Ata: Nauka, 1982. – 256 p. [in Russian].
4. Tastanov Sh.Yu. *Formirovanie kazahskoj sovetskoj intelligencii (1917-1937 gg.): avtoref. ...kand. ist. nauk* [Formation of the Kazakh Soviet intelligentsia (1917-1937): abstract of the dissertation of the candidate of historical sciences]. – Moscow, 1952. [in Russian].
5. Kozybaev M.K. *Kazakhstan na rubezhe vekov: razmyshleniya i poiski: v 2 kn.* [Kazakhstan at the turn of the century: reflections and searches: in 2 books]. – Almaty: Gylym, 2000. – Kn. 2. – 388 p. [in Russian].
6. Nurpeis K. *Alash ham Alashorda* [Alash and Alash Orda]. – Almaty: Atatek, 1995. – 253 p. [in Kazakh].
7. Nurpeis K. *Aktual'nye problemy istorii Sovetskogo Kazakhstana* [Actual problems of the history of Soviet Kazakhstan]. – Alma-Ata: Nauka, 1980. – 343 p. [in Russian].
8. Sydykov E.B. *Rossijsko-Kazakhstanskije otnosheniya na etape stanovleniya totalitarnoj sistemy (1917-1937 gg.)* [Russian-Kazakhstan relations at the stage of the formation of the totalitarian system (1917-1937)]. – Almaty: Gylym, 1998. – 272 p. [in Russian].
9. Amanzholova D.A. *Na izlome. Alash v etnopoliticheskoj istorii Kazakhstana* [At the break. Alash in the ethno-political history of Kazakhstan]. – Almaty: Tajmas, 2009. – 410 p. [in Russian].
10. Amanzholova D.A. *Sovetskij proekt v Kazakhstane: vlast' i etnichnost' 1920-1930-e gg.* [Soviet project in Kazakhstan: power and ethnicity 1920-1930s]. – Moscow: Centr gumanitarnyh iniciativ, 2019. – 480 p. [in Russian].
11. Abzhanov Kh.M. *Kazahskaya intelligenciya: intellektual'nyj potencial i social'nyj oblik* [Kazakh intelligentsia: intellectual potential and social appearance]. – Almaty: Gylym, 1994. – 216 p. [in Russian].
12. Auanasova A.M. *Intelligenciya Kazakhstana v 20-30-e gody HH veka: opyt, uroki* [Intelligentsia of Kazakhstan in the 20-30s of the XX century: experience, lessons]. – Almaty: Er-Daulet, 1997. – 208 p. [in Russian].
13. Tursun Kh. *Kazak ziyalylyrynyn kalyptasu tarihy (XIX g. sony – XX g. basy)* [History of the formation of the Kazakh intelligentsia (late XIX century – early XX century)]. – Turkistan: Turan, 2010. – 348 p. [in Kazakh].
14. Tursun Kh. *Alash ham Turkistan* [Alash and Turkestan]. – Almaty: El-shezhire, 2013. – 382 p. [in Kazakh].
15. GASO RF (Gosudarstvennyj arhiv Saratovskoj oblasti Rossijskoj Federacii) [State Archive of the Saratov Region of the Russian Federation]. F. 27. Op. 1. D. 1048. L. 3-4.
16. GASO RF. F. 27. Op. 2. D. 754. L. 55.
17. IAOO RF (Istoricheskij arhiv Omskoj oblasti Rossijskoj Federacii) [Historical Archive of the Omsk Region of the Russian Federation]. F. P-1. Op. 5. D. 408. L. 5-17.
18. IAOO RF. F. P-1. Op. 4. D. 427. L. 1-25.
19. IAOO RF. F. 483. Op. 1. D. 151. L. 3.
20. IAOO RF. F. 483. Op. 1. D. 4102. L. 2.
21. IAOO RF. F. 483. Op. 1. D. 649. L. 3.
22. IAOO RF. F. 318. Op. 2. D. 1568. L. 6.
23. IAOO RF. F. P-1. Op. 4. D. 425. L. 28-84.
24. IAOO RF. F. P-7. Op. 1. D. 1296. L. 73-74.
25. AP RK (Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan) [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. F. 141. Op. 1. D. 243. L. 161.
26. GAOO (Gosudarstvennyj arhiv Orenburgskoj oblasti) [State Archive of the Orenburg Region]. F. 1. Op. 1. D. 966. L. 6.
27. IAOO RF. F. P-1. Op. 6. D. 348. L. 68.
28. AP RK. F. 141. Op. 1. D. 1447. L. 14-15.

FTAXP/ MPHTI / IRSTI 03.41.91

ӘӨЖ /УДК/ UDC 94(547)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.010>

T. Ninomiya ¹, Zh.M. Bazarbay ^{2*}, T.Kh. Gabitov ³

¹*Invited Professor, PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
email: s0430062.ninomiya@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0002-9703-2556*

²*PhD Student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
email: jbazarbay@gmail.com,
ORCID ID: 0009-0009-8723-9359*

³*Professor, Doctor of Sciences in Philosophy, Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, email: tursungabitov@mail.ru,
ORCID ID: 0000-0002-1330-1799*

A PRELIMINARY STUDY ON THE COMPARISON BETWEEN THE PETROGLYPHS OF TEMIYA AND FUGOPPE CAVES IN JAPAN AND THE PETROGLYPHS OF TANBALY IN KAZAKHSTAN

Abstract

This paper aims to compare the motifs of the petroglyphs from Temiya Cave and Fugoppe Cave in Hokkaido, Japan, with those of the Tanbaly petroglyphs in Kazakhstan. Based on previous studies, the rock art of Temiya Cave, Fugoppe Cave, and Tanbaly was examined in order to clarify the similarities and differences between the two cultural spheres. A Japanese archaeologist previously classified the motifs of the Fugoppe Cave rock art in order to compare them with rock art from sites in Northeast Asia. The author of this study has incorporated the motifs of the Tanbaly rock art into that typology. The results of the comparative analysis reveal that both traditions share common representations of human figures, animals, fish, and shamans. There are differences in the symbols or representations associated with shamans. Although boats are not depicted at Tanbaly, where there is no sea nearby, unlike in Japan, deities are represented there, and a greater variety of animals is depicted. The absence of boats at Tanbaly may be explained by its inland location, while the abundance of animal representations likely reflects the animals that were familiar and present in the surrounding environment. Although animals must also have existed in Japan, they may not have been as closely connected to the daily lives of the inhabitants of Temiya and Fugoppe. There are differences in the symbols or representations associated with shamans. Although boats are not depicted at Tanbaly, where there is no sea nearby, unlike in Japan, deities are represented there, and a greater variety of animals is depicted. The absence of boats at Tanbaly may be explained by its inland location, while the abundance of animal representations likely reflects the animals that were familiar and present in the surrounding environment. Although animals must also have existed in Japan, they may not have been as closely connected to the daily lives of the inhabitants of Temiya and Fugoppe. This comparison further highlights cultural adaptation, symbolic diversity, and environmental perception in prehistoric communities, suggesting that rock art functioned as both spiritual expression and a reflection of everyday subsistence practices shaped by geography and regional ecological conditions and environmental context.

Keywords: Petroglyph, Temiya Cave, Fugoppe Cave, Tanbaly, Motif, Shaman, Animal

Т. Ниномия ¹, Ж.М. Базарбай ^{*2}, Т.Х. Ғабитов ³

¹ шақырлыған профессор, PhD., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан, email:
s0430062.ninomiya@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0002-9703-2556

² PhD студенті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан, email: jbazarbay@gmail.com,
ORCID ID: 0009-0009-8723-9359

³ профессор, философия ғылымдарының докторы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан,
email: tursungabitov@mail.ru,
ORCID ID: 0000-0002-1330-1799

ЖАПОНИЯДАҒЫ ТЕМИЯ ҮҢГІРІ ЖӘНЕ ФУГОППЕ ҮҢГІРІНІҢ ПЕТРОГЛИФТЕРІ МЕН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАҢБАЛЫНЫҢ ПЕТРОГЛИФТЕРІН САЛЫСТЫРУ

Аңдатпа

Мақала Жапонияның Хоккайдо аймағындағы Темия үңгірі мен Фугоппе үңгіріндегі петроглифтердің мотивтерін Қазақстандағы Таңбалы петроглифтерімен салыстыруды мақсат етеді. Алдыңғы зерттеулерге сүйене отырып, Темия үңгірі, Фугоппе үңгірі және Таңбалы ескерткіштеріндегі жартас өнері екі мәдени аймақ арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқындау үшін қарастырылды. Жапон археологы бұған дейін Фугоппе үңгіріндегі жартас суреттерінің мотивтерін Солтүстік-Шығыс Азиядағы басқа ескерткіштердің жартас өнерімен салыстыру мақсатында жіктеген болатын. Осы зерттеудің авторы Таңбалы жартас өнерінің мотивтерін аталған типологияға енгізді. Салыстырмалы талдау нәтижелері екі дәстүрде де адам бейнелері, жануарлар, балықтар және шамандардың ортақ түрде бейнеленетінін көрсетті. Сонымен қатар, шамандарға қатысты таңбалар мен бейнелеу тәсілдерінде айырмашылықтар бар. Таңбалыда теңіз жақын болмағандықтан қайықтар бейнеленбеген, ал Жапониядан өзгеше, онда құдайлар бейнеленген және жануарлардың түрлік алуандығы көбірек көрсетілген. Бұл ерекшеліктер әр өңірдің табиғи-географиялық және мәдени даму ерекшеліктерімен тығыз байланысты болып табылады және ежелгі қоғамдардың дүниетанымын түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мұндай айырмашылықтар халықтардың шаруашылық өмірі мен қоршаған ортаға бейімделу деңгейін де айқын көрсетеді. Екі өңірдің жартас өнерін салыстыру олардың рухани мәдениетінің әртүрлі бағытта дамығанын дәлелдейді және тарихи-мәдени байланыстарды зерттеуге маңызды дерек береді. Осылайша, петроглифтер тек көркем бейне ғана емес, сонымен бірге сол дәуірдің әлеуметтік, діни және табиғи жағдайларын сипаттайтын құнды тарихи ақпарат көзі болып табылады.

Кілт сөздер: петроглиф, Темия үңгірі, Фугоппе үңгірі, Таңбалы, мотив, шаман, жануар

Т. Ниномия¹, Ж.М. Базарбай^{2*}, Т.Х. Габитов³

¹приглашённый профессор, PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: s0430062.ninomiya@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0002-9703-2556

²докторант PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: jbazarbay@gmail.com,
ORCID ID: 0009-0009-8723-9359

³профессор, доктор философских наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: tursungabitov@mail.ru,
ORCID ID: 0000-0002-1330-1799

ПРЕДВАРИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СРАВНИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА ПЕТРОГЛИФОВ ПЕЩЕР ТЕМИЯ И ФУГОПЕ В ЯПОНИИ И ПЕТРОГЛИФОВ ТАНБАЛЫ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Статья направлена на сравнительное исследование мотивов петроглифов пещер Темия и Фугоппе на острове Хоккайдо (Япония) и петроглифов Танбалы в Казахстане. На основе предыдущих исследований были рассмотрены памятники наскального искусства Темии, Фугоппе и Танбалы с целью выявления сходств и различий между двумя культурными ареалами. Японский археолог ранее классифицировал мотивы наскальных изображений пещеры Фугоппе для их сопоставления с памятниками наскального искусства Северо-Восточной Азии. Автор настоящего исследования включил мотивы танбалыских петроглифов в данную типологию. Результаты сравнительного анализа показали, что обе традиции имеют общие изображения человеческих фигур, животных, рыб и шаманов. Вместе с тем существуют различия в символике и способах изображения шаманов. В Танбалы, расположенном вдали от моря, отсутствуют изображения лодок, тогда как в японских памятниках они присутствуют. Эти особенности тесно связаны с природно-географическими и культурными особенностями развития каждого региона и позволяют понять мировоззрение древних обществ. Кроме того, такие различия наглядно отражают уровень хозяйственной жизни народов и их адаптации к окружающей среде. Сравнение наскального искусства двух регионов подтверждает, что их духовная культура развивалась в различных направлениях и предоставляет важные данные для изучения историко-культурных связей. Таким образом, петроглифы являются не только художественными изображениями, но и ценным историческим источником, который отражает социальные, религиозные и природные условия той эпохи.

Ключевые слова: петроглиф, пещера Темия, пещера Фугоппе, Танбалы, мотив, шаман, животное

Introduction. Japan and Kazakhstan are geographically far apart; however, both regions contain important archaeological sites that reflect the culture and lifestyles of ancient peoples. In particular, the rock art found in Japan's Temiya Cave and Fugoppe Cave, as well as the rock art of Tanbaly in Kazakhstan, is valuable material for understanding human history and culture.

Rock art is globally recognized, particularly through the cave paintings of Lascaux in southwestern France and Altamira in northern Spain. At these sites, a wide range of animals, including horses, cattle, and deer, were depicted by prehistoric peoples. This raises the fundamental question of what constitutes rock art. Rock art is defined as follows: "Rock art refers to diverse figures drawn or engraved on rock surfaces by human hands. The creators of rock art were capable of interpreting the messages that conveyed by these images and lived within networks that shared their systems of value and meaning. Many of them maintained highly mobile, non-agricultural lifestyles, such as nomadism, hunting, and fishing, and possessed the ability to transmit the messages embedded

in rock art across vast regions. Historically, they formed social groups that did not require written language" [1, p. 2]. Against this background, the present study raises several research questions: What types of motifs were depicted in the rock art of Kazakhstan and Japan? What kinds of messages are conveyed through these images? Furthermore, what roles did rock art play within the nomadic society of Kazakhstan and the hunting-based society of Japan?

The purpose of this paper is to compare motifs found in the rock art of Temiya Cave and Fugoppe Cave in Hokkaido with those in the rock art of Tanbaly in Kazakhstan. These examples of rock art are classified as petroglyphs. The impetus for writing this paper arose from a question posed by a Kazakh researcher, who asked what kinds of rock art exist in Japan and whether Japan also has rock art comparable to that of Tanbaly in Kazakhstan. In response to this question, the author began investigating Japanese rock art. While this paper compares the rock art of Kazakhstan and Japan, it also serves as a preliminary study aimed at providing materials on Japanese rock art to scholars studying the rock art of Kazakhstan.

Materials and Methods. As a preliminary step, this paper observes the characteristic petroglyphs identified in previous studies at Temiya Cave and Fugoppe Cave in Japan, as well as at the Tanbaly site in Kazakhstan. The two Japanese caves are located along the northwestern coast of Hokkaido, whereas Tanbaly is situated in southeastern Kazakhstan. Unlike the Japanese sites, the petroglyphs at Tanbaly are not found within caves but are distributed across the open steppe. The Japanese cave sites are registered as National Historic Sites, while the Tanbaly petroglyph complex is listed as a UNESCO World Heritage site. After reviewing the petroglyphs based on previous research, this study compares the motifs of the sites to clarify their similarities and differences.

Results Ohtsuka [1, p. 5] compared rock art from multiple archaeological sites in Asia, particularly in Northeast Asia. He arranged rock carvings from Japan's Fugoppe Cave, as well as sites in Korea, China, Mongolia, and Russia (Figure 1), and classified the depictions of human bodies, human faces, hunters, animals, birds, fish, and boats at each site. Ohtsuka [1, p. 4] noted that the human figures depicted in the rock carvings of Temiya Cave resemble those found in China, Mongolia (especially the Delger mörön site), and the Altai region. He also pointed out that rock carvings similar to the winged human figures of Fugoppe are not found in the Japan Sea Rim region but rather in the Altai. However, he stated that it is not possible to establish a direct relationship between them. Furthermore, he indicated that depictions of fish (more precisely, marine animals) at Fugoppe can also be found at a site in Korea.

Ohtsuka [1, p.4] proposed the concept of an Asian rock art cultural sphere and noted: "Images depicted in Asian rock art are fundamentally based on characteristic animals adapted to each region's ecological environment, as well as on human lives rooted in the land. At the same time, there existed a network of rock art sites sharing common imagery." Based on Ohtsuka's observations, the rock art of Fugoppe and Temiya likely depicts animals and humans adapted to the environment of northwestern Hokkaido, while the rock art of Tanbaly likely depicts animals and humans adapted to the environment of the Tanbaly region. While the two sites in Hokkaido are located along the coast, the Tanbaly site is situated in a grassland. It is therefore possible that the animals and humans depicted at these sites differ from one another. Furthermore, by comparing Tanbaly petroglyphs not included in Figure 1 with other Asian rock art, if similarities are found, Tanbaly may thus be recognized as part of a broader network of Asian rock art sites.

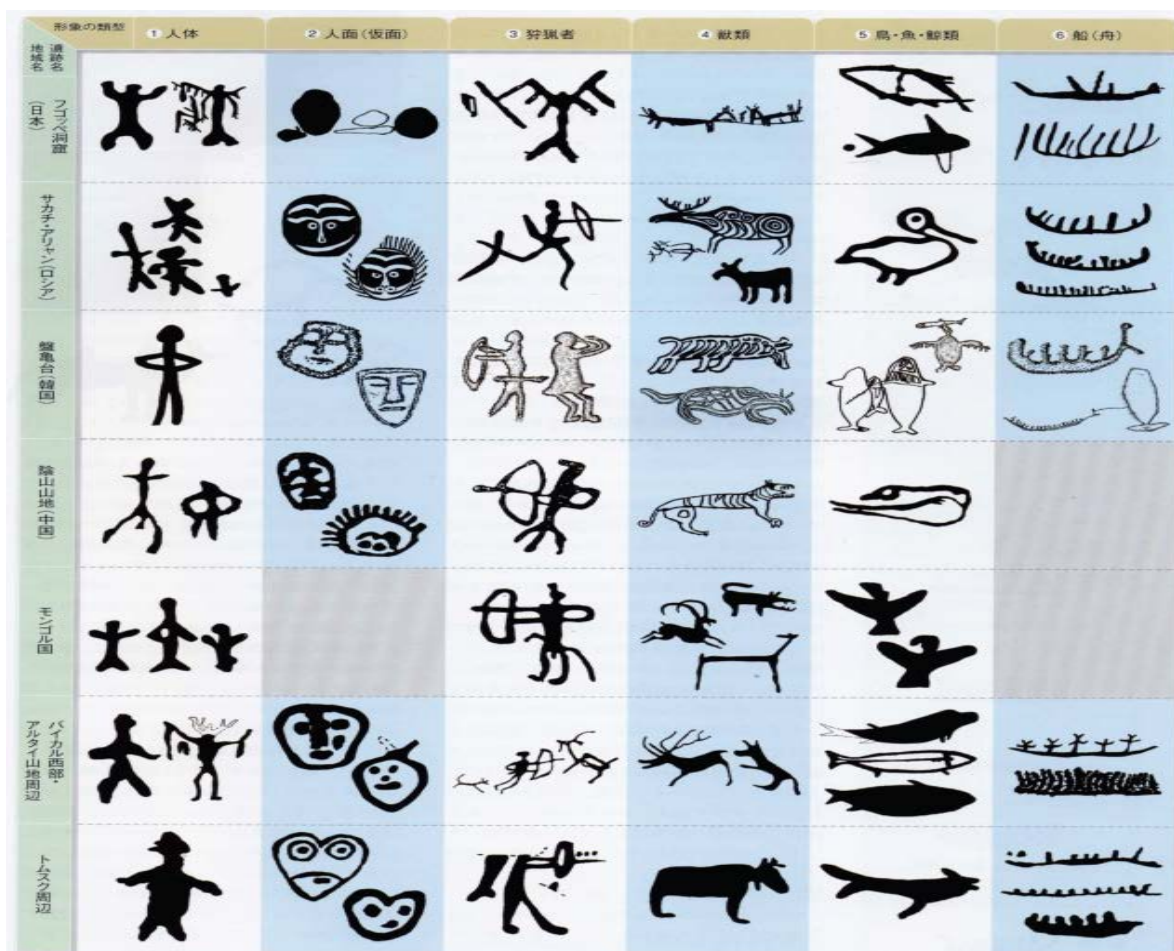

Figure 1 – Typology of Figures by Region [1, p. 5]

Petroglyphs of Temiya Cave and Fugoppe Cave. According to Otaru City [2, p. 16], "Cave sites with incised petroglyphs are limited to only two examples in Japan: Temiya Cave and Fugoppe Cave. Based on similar examples in neighboring countries, connections with rock carvings in the Amur River basin and around Lake Baikal have been suggested." If the rock carvings of Temiya Cave and Fugoppe Cave in Hokkaido resemble those found in regions far from Japan, it would be archaeologically meaningful to compare these Japanese rock carvings with those of Tanbaly in Kazakhstan.

According to the Otaru City Board of Education [3, p. 20], 34 rock carvings have been identified in Temiya Cave in Otaru City. Ishizaki [4, p. 66] states that the rock carvings in this cave date back to AD 400–500 (the middle phase of the Epi-Jomon period). Figure 2 shows the rock carvings of Temiya Cave.

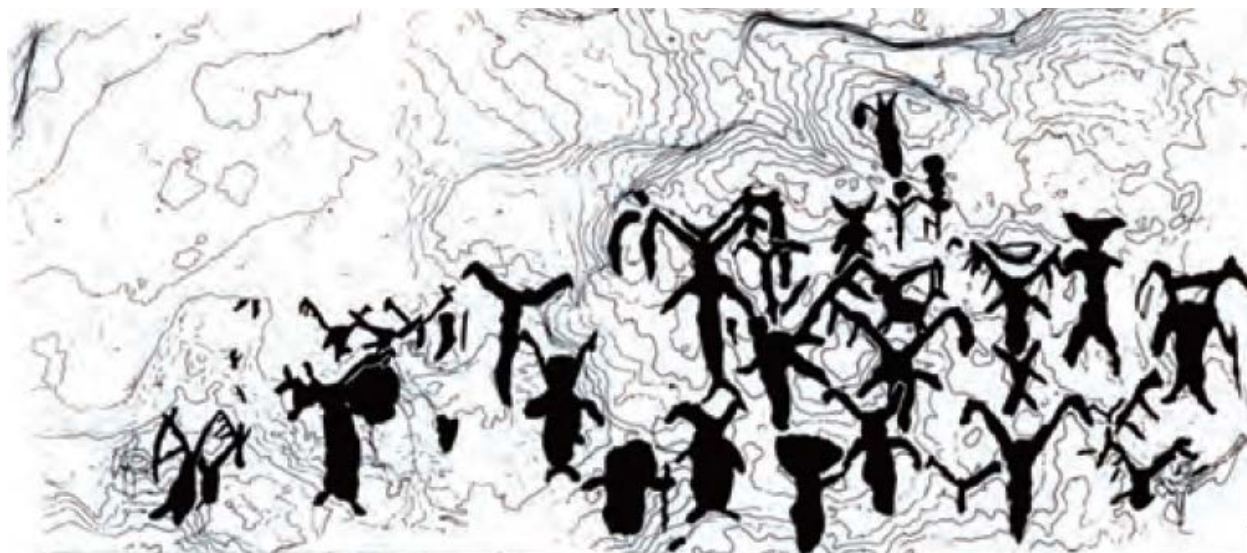

Figure 2 – Rock carvings of Temiya Cave [3, p. 20]

The Otaru City website [5] states as follows: "At Temiya Cave, in addition to figures of 'horned humans,' there are depictions of individuals holding staff-like objects and individuals wearing square, mask-like objects. There are also representations of horned quadrupeds. Such horned human figures are widely believed to represent shamans—individuals who performed intense dances and prayers to deliver oracles or prophecies related to harvests—who were once widely found throughout Northeast Asia, including Siberia." Observation of Figure 2 confirms the presence of horned humans, people holding staffs, people wearing square masks, and animals (Figure 3).

			
Horned human	Person holding a staff	Masked person	Animal

Figure 3 – Motifs in the rock carvings of Temiya Cave

According to Inui [6, p. 16], Fugoppe Cave is located in Yoichi Town, Hokkaido. It is a marine erosion cave approximately 7 meters wide, 5 meters high, and 7 meters deep, and contains about 800 motifs inside the cave. Figure 4 shows the rock carvings of Fugoppe Cave.

Figure 4 – Rock carvings of Fugoppe Cave [6, p. 18]

Inui [6, p. 17] states as follows: "Most of the engravings depict human figures, including horned and winged humans, boats, animals such as orcas or whales, and rows of dots. These elements are understood as representing hunting scenes and compositions containing magical or ritualistic elements; however, the specific meaning of each individual engraving remains unclear. The winged and horned humans seen on the back wall of the cave evoke images of shamans." Furthermore, Ushiro [7, p. 64] pointed out that "The types of petroglyphs on the rock surfaces of Fugoppe Cave include human figures, boats, quadrupeds, marine animals, and cup marks. Human figures and cup marks are overwhelmingly predominant at the site (Kimura 2002; Ogawa 2002). Human figures can be broadly classified into standing figures and spread-leg standing figures, with representative types including horned human figures and winged human figures. In addition, distinctions between male and female figures are also expressed." Based on an observation of Figure 4, the author was able to identify horned humans, winged humans, ordinary humans, fish, animals, and boats (Figure 5).

		
Winged human	Horned human	Human
		
Fish	Animal	Boat

Figure 5 – Motifs in the rock carvings of Fugoppe Cave

Petroglyphs of Tanbaly. The Tanbaly petroglyphs in Kazakhstan were inscribed on the UNESCO World Heritage List in 2004 under the name "Petroglyphs within the Archaeological Landscape of Tanbaly." According to Sakai [8], approximately 5,000 petroglyphs dating from the Bronze Age through the Iron Age and the medieval period to the 20th century have been preserved. The archaeological area of Tanbaly is divided into several blocks, with petroglyphs concentrated in Blocks

2, 3, 4, and 5. The rock motifs include not only animals such as deer, horses, cattle, wolves, camels, wild asses, goats, and wild boars, but also human figures—such as hunters, dancing people, and figures with sun-shaped heads (Figure 6)—as well as material objects including chariots and wagons [8, p.50–51]. The figure with a sun-shaped head is considered to represent a sun deity [8, p. 54–55].

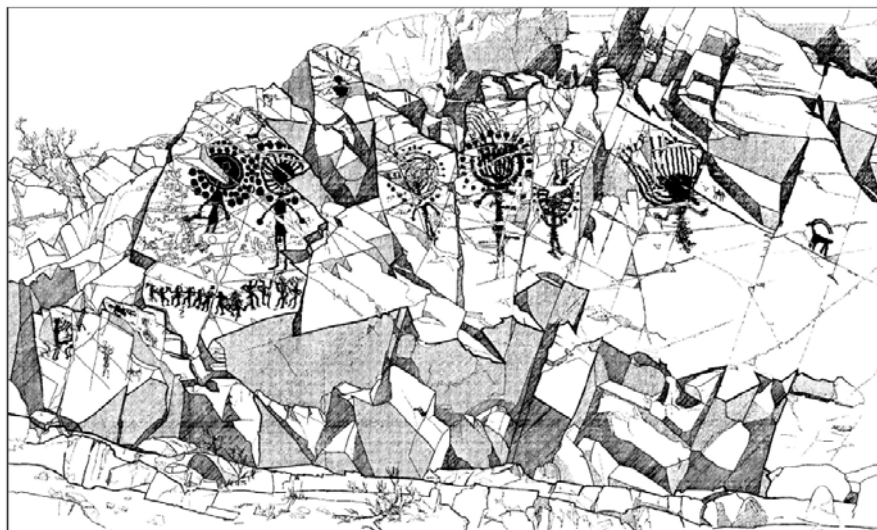

Figure 6 – Sun-head man in Tanbaly [9, p. 10]

How, then, were shamans who worshipped this sun deity depicted in the Tanbaly petroglyphs? Sakai [8] identified two types of shamans (or shaman-like figures). First, he described the dancing shaman. The four figures dancing beneath the sun deity on the far left of Figure 6 (enlarged in Figure 7) "appear to be stamping their feet forcefully. They raise one hand while placing the other on their waists. The two figures on the right appear to wear head ornaments, which are presumed to be branches, fur, or bird feathers. The hood worn by shamans is called a 'bird hood,' which consists of horned owl feathers planted upright along the upper edge of a narrow headband" [8, p. 59].

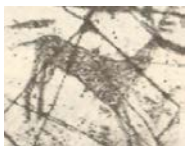
Figure 7 – Dancing people (enlarged image from Figure 6, [8, p. 56])

The next type of shaman is a ritual practitioner or sorcerer. The human figure depicted in Figure 8 "clearly gives the impression of being different from an ordinary human. The figure holds tools in its hands, wears a fur-covered costume, and appears to have something resembling a tail" [8, p. 58]. These two figures are considered to have assumed shamanic roles and to have officiated rituals dedicated to the deity [8, p. 59].

Figure 8 – Petroglyph of a ritual practitioner at the Tanbaly site [8, p. 58]

Sakai [8] listed animal motifs such as deer, horses, cattle, wolves, camels, wild asses, goats, and wild boars. When the author examined the petroglyphs described extensively by Mariyashev [10] (Figure 9), in addition to these animals, dogs, wild sheep, fish, mice, and eagles were also identified.

			
Bull (Figure №5)	Onager (Figure №6)	Dog (Figure №35)	Wild sheep (Figure №35)
			
Deer (Figure №36)	Horse (Figure №39)	Goat (Figure №39)	Camel (Figure №48)
			
Fish (Figure №64)	Mouse (Figure №65)	Wild boar (Figure №211)	Eagle (Figure №219)

			
Wolf (Figure №232)			

Figure 9 – Animal motifs in the Tanbaly petroglyphs (created based on Mariyashev's paper [10])

Regarding human figures, in addition to the shaman dancing while wearing a "bird hood" (Figure 7) and the ritual practitioner or sorcerer (Figure 8), motifs of hunters and a person using chariots were also identified (Figure 10).

	
Archer (Figure №83)	Person using a military chariot (Figure №142)

Figure 10 – Human motifs in the Tanbaly petroglyphs (created based on Mariyashev's paper [10])

This section compares the petroglyphs of Temiya Cave and Fugoppe Cave in Japan with those of Tanbaly in Kazakhstan. The two Japanese caves and the Tanbaly site all possess significant cultural and historical value and are carefully protected by their respective governments. The motifs of the Tanbaly petroglyphs were incorporated into the typology proposed by Ohtsuka [1] (Figure 1), resulting in an expanded classification (Figure 11).

	Human	Human face	Archer	Animal	Bird, Fish	Boat
Kz.	 Fig. №80	 Fig. №14	 Fig. №83	 Fig. №48	 Fig. №219 Fig. №60	—

Figure 11 – Typology of figures in the Tanbaly petroglyphs (created based on Mariyashev 1994)

The depiction of animals, ordinary humans, and shamans is a common feature in both Japanese petroglyphs and those of Tanbaly. However, differences can be observed in the representation of animals. In Japan, quadrupeds were depicted, but it remains unclear what specific species they represent. In contrast, at Tanbaly, the species of animals are more clearly identifiable (Figure 9). This suggests that the people who carved the petroglyphs at Tanbaly recognized and classified animals more distinctly than those who produced the petroglyphs in Hokkaido, Japan. Due to environmental differences, several motifs are observed at one site but not at the other. Because there is no sea near

the Tanbaly site, boats such as those depicted in Fugoppe Cave were not represented there. Nevertheless, fish motifs have been observed at Tanbaly (Figure 9). While no boat motifs appear in the Tanbaly petroglyphs, chariots are depicted (Figure 10). The presence of grasslands in Tanbaly likely facilitated the extensive use of chariots, whereas such grasslands did not exist in the regions of Temiya and Fugoppe in Hokkaido, and consequently chariots were not depicted there. A comparison of the petroglyphs thus indicates that environmental differences influenced the tools utilized by people. Regarding shamans, in Japan, items such as wings or horns functioned as markers of shamanic identity. In Kazakhstan, however, dancing with head ornaments, holding implements, and wearing fur garments may have served as indicators of shamans. The two cultures appear to have differed in their conceptualization of shamans. Furthermore, while a deity with a sun-shaped head is depicted in the Tanbaly petroglyphs, no such deity has been identified in the Japanese petroglyphs.

Discussion. The comparative analysis of petroglyphs from Temiya Cave, Fugoppe Cave, and Tanbaly confirms Ohtsuka's concept of an Asian rock art cultural sphere [1, p. 4], in which geographically distant sites nonetheless share fundamental representational themes — human figures, animals, and shamanic imagery. The presence of these common motifs across Japan and Kazakhstan suggests the existence of broad cultural networks in prehistoric Northeast and Central Asia, consistent with findings from comparative studies of Siberian and Inner Asian rock art traditions [13].

The observed differences in motif repertoires are best understood as products of distinct ecological and subsistence contexts rather than cultural isolation. The absence of boat imagery at Tanbaly and its presence at Fugoppe directly reflects the coastal versus steppe settings of the respective communities. Similarly, the greater specificity of animal depictions at Tanbaly — distinguishing deer, horses, camels, wolves, and wild boars — compared to the more generalized quadruped forms at the Japanese sites suggests that the communities of the Kazakh steppe maintained a closer symbolic relationship with the specific fauna of their environment [14]. This aligns with Ohtsuka's observation that rock art imagery is “fundamentally based on characteristic animals adapted to each region's ecological environment” [1, p. 4].

The divergence in shamanic representation is particularly significant. At the Japanese sites, shamanic identity is marked by physical attributes — wings and horns — that transform the human figure into a hybrid being, evoking a crossing of boundaries between the human and spirit worlds. At Tanbaly, shamans are identified through performance and material culture: dance posture, head ornaments, and ritual clothing. This difference may reflect distinct cosmological systems, with the Hokkaido tradition emphasizing ontological transformation and the Kazakhstani tradition emphasizing ritual enactment. The exclusive presence of solar deity imagery (sun-headed figures) at Tanbaly further points to a solar cult that has no parallel in the Japanese cave sites, suggesting that while shamanism was practiced in both regions, its iconographic conventions developed independently.

A limitation of the present study is its preliminary character: the analysis draws on published typologies and descriptions rather than direct field examination of the sites. The Tanbaly corpus in particular is vast — approximately 5,000 petroglyphs — and only a selection has been incorporated into the comparison. Future research incorporating a larger sample and direct site observation would yield more robust conclusions. Additionally, incorporating other Northeast Asian sites into the comparison framework, such as those in the Amur River basin or the Altai [15], would help determine whether the Tanbaly–Hokkaido parallels reflect a bilateral relationship or a broader regional network.

Conclusion. This study set out to compare the motifs of petroglyphs at Temiya Cave and Fugoppe Cave in Hokkaido, Japan, with those of the Tanbaly petroglyph complex in Kazakhstan, with the purpose of introducing Japanese rock art to scholars working on Kazakhstani material and situating both traditions within the broader framework of Asian rock art. The comparative analysis, based on published typologies by Ohtsuka [1], the Otaru City Board of Education [3], Inui [6], Sakai

[8], and Mariyashev [10], reveals both significant commonalities and meaningful divergences between the two traditions. Both share fundamental representational categories — human figures, animals, and shamanic imagery — confirming their participation in a shared visual culture of prehistoric Northeast and Central Asia. At the same time, their differences in specific motifs (boats vs. chariots, generic quadrupeds vs. species-specific fauna, attribute-based vs. performance-based shamanic markers) demonstrate that each tradition developed its iconographic system in direct response to local ecological, subsistence, and cosmological conditions. These findings support the view that rock art functioned simultaneously as a shared cultural language and as a localized record of community identity and worldview. Future research should expand the comparative corpus to include a wider range of Tanbaly panels and additional Northeast Asian sites, and should conduct direct field-based semiotic analysis to move beyond the preliminary scope of the present study.

References:

1. Ohtsuka K. *The Road of Rock Art: A Network of Shared Images across Asia // The World of Cultural Heritage*. — 2005. — No. 18. — P. 2–7. [In Japanese].
2. Otaru City. *Otaru City Basic Plan for History and Culture*. —Otaru City, 2019. — 98 p. [In Japanese].
3. Otaru City Board of Education. *Cultural Heritage of Otaru: Otaru, the City Called the "Heart" of Hokkaido*. — Otaru City, 2021. — 32 p. [In Japanese].
4. Ishizaki T. *A Study on the Preservation and Conservation of Cultural Heritage in Cold Climate Regions // Bulletin of Institute for Conservation of Cultural Property*. — 2015. — P. 64–67. [In Japanese].
5. Otaru City. *Temiya Cave Conservation Museum [Electronic resource]*. — URL: <https://www.city.otaru.lg.jp/docs/2020101500047/> (accessed: 22.02.2026). . [In Japanese].
6. Inui Y. *Fugoppe Cave Petroglyphs, Yoichi Town, Hokkaido // The World of Cultural Heritage*. — 2005. — No. 18. — P. 16–18. . [In Japanese].
7. Ushiro H. *The Significance of the Fugoppe Cave Rock Engravings in Northeast Asia // Report on the Government-Designated Fugoppe Cave Conservation and Research Project, Hokkaido Yoichi Town*. — 2004. — P. 58–70. [In Japanese].
8. Sakai H. *The Rock Art of Tanbaly (Tamgaly) on the Kazakh Steppe // The Bulletin of the Faculty of Representational Studies*. — 2017. — No. 17. — P. 49–62. . [8 [in English].].
9. Kazakhstan Ministry of Culture. *Nomination of the Petroglyphs within the Archaeological Landscape of Tamgaly (Nomination File No. 1145) [Electronic resource]*. — UNESCO World Heritage Centre, 2003. — 393 p. — URL: <https://whc.unesco.org/en/list/1145> (accessed: 22.02.2026). [in Russian].
10. Mariyashev A.N. *Petroglyphs of South Kazakhstan and Semirechye*. — Almaty: Institute of Archaeology of the National Academy of the Republic of Kazakhstan, 1994. — 208 p. [in Russian].
11. Sakai T. *Petroglyphs of the Archaeological Landscape of Tamgaly (UNESCO Site Report Update) [Electronic resource]*. — UNESCO World Heritage Centre, 2022. — P. 1–12. — URL: <https://whc.unesco.org/en/list/1145> (accessed: 22.02.2026). [in English].
12. Samashev Z., Akhmetova A. *Rock Art of Eastern Kazakhstan: New Discoveries and Interpretations // Archaeological Review of Kazakhstan*. — 2022. — Vol. 3 (17). — P. 66–80.
13. Yarygin S.A., Sakenov S.K., Ilderyakov N.N. *Petroglyph Complexes of Karakungey and Kayrakkol Mountains // Povolzhskaya Arkheologiya*. — 2024. — Vol. 49. — P. 186–201. [in Russian].
14. Shishkina O. *Petroglyphs of the Tagar Culture in Southern Siberia: Comparative Analysis // Russian Archaeological Journal*. — 2023. — Vol. 2. — P. 45–59. [in Russian].

15. Kimura H. Rock Art Networks of Northeast Asia: New Comparative Perspectives // Tokyo Archaeological Review. — 2023. — P. 22–40. 8 [in English].

Список использованной литературы:

1. Оцука К. Дорога наскального искусства: сеть общих изображений по всей Азии // Мир культурного наследия. — 2005. — № 18. — С. 2–7. [На японском языке].
2. Город Отару. Базовый план города Отару по истории и культуре. — Отару: Администрация города Отару, 2019. — 98 с. [На японском языке].
3. Совет по образованию города Отару. Культурное наследие Отару: Отару — город, называемый «сердцем» Хоккайдо. — Отару, 2021. — 32 с. [На японском языке].
4. Исидзаки Т. Исследование вопросов сохранения и охраны культурного наследия в регионах с холодным климатом // Бюллетень Института сохранения культурных ценностей. — 2015. — С. 64–67. [На японском языке].
5. Город Отару. Музей сохранения пещеры Темия [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.city.otaru.lg.jp/docs/2020101500047/> (дата обращения: 22.02.2026). [На японском языке].
6. Инуи Ю. Петроглифы пещеры Фугоппэ, посёлок Ёити, Хоккайдо // Мир культурного наследия. — 2005. — № 18. — С. 16–18. [На японском языке].
7. Усиро Х. Значение наскальных гравировок пещеры Фугоппэ для Северо-Восточной Азии // Отчёт о проекте по сохранению и исследованию пещеры Фугоппэ, объекта, охраняемого государством (посёлок Ёити, Хоккайдо). — 2004. — С. 58–70. [На японском языке].
8. Сакай Х. Наскальное искусство Тамгалы на казахской степи // Бюллетень факультета репрезентативных исследований. — 2017. — № 17. — С. 49–62. [На английском языке].
9. Министерство культуры Республики Казахстан. Номинационное досье «Петроглифы археологического ландшафта Тамгалы» (№ 1145) [Электронный ресурс]. — Центр всемирного наследия ЮНЕСКО, 2003. — 393 с. — Режим доступа: <https://whc.unesco.org/en/list/1145> (дата обращения: 22.02.2026). [На русском языке].
10. Марьяшев А. Н. Петроглифы Южного Казахстана и Семиречья. — Алматы: Институт археологии Национальной академии наук Республики Казахстан, 1994. — 208 с. [На русском языке].
11. Сакай Т. Петроглифы археологического ландшафта Тамгалы (обновлённый отчёт по объекту ЮНЕСКО) [Электронный ресурс]. — Центр всемирного наследия ЮНЕСКО, 2022. — С. 1–12. — Режим доступа: <https://whc.unesco.org/en/list/1145> (дата обращения: 22.02.2026). [На английском языке].
12. Самашев З., Ахметова А. Наскальное искусство Восточного Казахстана: новые открытия и интерпретации // Археологическое обозрение Казахстана. — 2022. — Т. 3 (17). — С. 66–80.
13. Ярыгин С. А., Сакенов С. К., Ильдеряков Н. Н. Петроглифические комплексы гор Каракунгей и Кайракколь // Поволжская археология. — 2024. — Т. 49. — С. 186–201. [На русском языке].
14. Шишкина О. Петроглифы тагарской культуры Южной Сибири: сравнительный анализ // Российский археологический журнал. — 2023. — Т. 2. — С. 45–59. [На русском языке].
15. Кимура Х. Сети наскального искусства Северо-Восточной Азии: новые сравнительные перспективы // Токийское археологическое обозрение. — 2023. — С. 22–40. [На английском языке].

FTAXP / MPHTI / IRSTI 14.33.07

ӘӘЖ/УДК/ UDC: 377.5:004(574)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.011>

А.А. Адильжанов¹, А.А. Ахатова^{2*}, К.С. Ускембаев³

¹Докторант Международного университета Астана, Республика Казахстан, Астана,
e-mail: areke22@mail.ru,

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6512-2903>

²Магистр юридических наук, НАО «Карагандинский медицинский университет»,
Республика Казахстан, Караганда, e-mail: aigul-479@mail.ru ,

ORCID: [0000-0001-6876-1269](https://orcid.org/0000-0001-6876-1269)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2661-1670>

³Кандидат исторических наук, Международный университет Астана,
Республика Казахстан, Астана, e-mail: k.uskembayev@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7154-8303>

РАЗВИТИЕ КОЛЛЕДЖЕЙ В КАЗАХСТАНЕ: МОДЕРНИЗАЦИЯ ПРОГРАММ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ И ВЫЗОВЫ ЦИФРОВИЗАЦИИ (1991–2024)

Аннотация

Статья посвящена анализу развития колледжей Казахстана как ключевого звена системы технического и профессионального образования (ТиПО) в период 1991–2024 гг. Цель исследования — проследить этапы трансформации сети колледжей и модернизации программ подготовки кадров в контексте усиления требований к качеству и вызовов цифровизации. Методологическая основа включает историко-аналитический и нормативно-документальный подходы, контент-анализ государственных программ и постановлений, а также вторичный анализ официальных статистических и аналитических материалов. Результаты исследования показывают, что модернизация колледжей развивалась не линейно, а через последовательную смену этапов: спад и институциональная перестройка 1990-х годов; восстановление и рост сети в начале 2000-х; переход к управлению качеством через стандарты, мониторинг и внешние процедуры оценки в 2005–2010 гг.; усиление инструментов практикоориентированности и дуальной модели подготовки с 2012 г.; дальнейшая консолидация механизмов контроля качества и обновление структуры подготовки; цифровая трансформация управленческих процедур и расширение цифровых сервисов в 2020-е годы. Интерпретация результатов позволяет утверждать, что цифровизация в ТиПО проявляется не только как внедрение технологий в обучение, но и как институциональная перестройка доступа и управления, включая цифровые процедуры приёма и распределения образовательных возможностей. Вместе с тем модернизация программ сталкивается с рядом ограничений, связанных с ресурсной обеспеченностью, неоднородностью материально-технической базы и кадрово-методической готовностью колледжей. Научная новизна исследования состоит в интеграции исторической периодизации развития колледжей с анализом изменений программ подготовки и систематизацией вызовов цифровой трансформации. Практическая значимость заключается в возможности использовать выводы при обновлении программ ТиПО, планировании цифрового развития и усилении партнёрства колледжей с работодателями.

Ключевые слова: колледжи; ТиПО; модернизация программ; дуальное обучение; цифровизация; Казахстан

А.А. Әділжанов¹, А.А. Ахатова^{2*}, К.С. Ускембаев³

¹Докторант, Астана Халықаралық университеттің, Қазақстан Республикасы, Астана қ.,
e-mail: areke22@mail.ru,

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6512-2903>

²Заң ғылымдарының магистрі, «Қарағанды медицина университеті» КеАҚ,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды, e-mail: aigul-479@mail.ru*,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6876-1269>

³Тарих ғылымдарының кандидаты, Астана халықаралық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана, e-mail: k.uskembayev@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7154-8303>

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КОЛЛЕДЖДЕРДІҢ ДАМУЫ: КАДРЛАР ДАЯРЛАУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫН ЖАҢҒЫРТУ ЖӘНЕ ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ СЫН-ҚАТЕРЛЕРІ (1991–2024)

Аннотация

Мақала 1991–2024 жылдар аралығында Қазақстанның техникалық және кәсіптік білім беру (ТЖКБ) жүйесінің негізгі буыны болып табылатын колледждердің даму үдерісін талдауға арналған. Зерттеудің мақсаты – колледждер желісінің трансформация кезеңдерін және кадрлар даярлау бағдарламаларын жаңғырту бағыттарын сапа талаптарының күшеюі мен цифрландыру сын-қатерлері контекстінде анықтау. Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихи-аналитикалық және нормативтік-құжаттық тәсілдер, мемлекеттік бағдарламалар мен қаулыларға контент-талдау, сондай-ақ ресми статистикалық және аналитикалық материалдарды қайталама талдау құрайды. Зерттеу нәтижелері колледждерді жаңғырту үдерісі сызықтық сипатта емес, кезең-кезеңімен жүзеге асқанын көрсетеді: 1990-жылдардағы құлдырау мен институционалдық қайта құрылымдау; 2000-жылдардың басындағы қалпына келу және желінің кеңеюі; 2005–2010 жж. стандарттар, мониторинг және сыртқы бағалау рәсімдері арқылы сапаны басқаруға көшу; 2012 жылдан бастап практикалық-бағдарланғандық пен дуальды даярлау моделінің күшеюі; сапаны бақылау тетіктерін одан әрі шоғырландыру және даярлау құрылымын жаңарту; 2020-жылдардағы басқарушылық рәсімдердің цифрлық трансформациясы мен цифрлық сервистердің кеңеюі. Нәтижелерді интерпретациялау ТЖКБ жүйесіндегі цифрландыру тек оқыту үдерісіне технологияларды енгізу ретінде ғана емес, сонымен бірге қолжетімділік пен басқаруды институционалдық қайта құру ретінде де көрініс табатынын көрсетеді; мұнда қабылдау рәсімдерінің цифрлануы және білім беру мүмкіндіктерін бөлу механизмдерінің ашықтығы маңызды орын алады. Сонымен қатар бағдарламаларды жаңғырту ресурстық қамтамасыз ету, материалдық-техникалық базаның біркелкі еместігі және колледждердің кадрлық-әдістемелік дайындық деңгейіне байланысты шектеулерге ұшырайды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы колледждердің тарихи кезеңделуін кадрлар даярлау бағдарламаларындағы өзгерістермен интеграциялауда және цифрлық трансформация сын-қатерлерін жүйелеуде көрінеді. Практикалық маңыздылығы ТЖКБ бағдарламаларын жаңарту, цифрлық даму жоспарларын әзірлеу және колледждердің жұмыс берушілермен серіктестігін күшейту барысында қорытындыларды қолдану мүмкіндігімен айқындалады.

Кілт сөздер: колледждер; ТЖКБ; бағдарламаларды жаңғырту; дуальды оқыту; цифрландыру; Қазақстан.

A.A. Adilzhanov¹, A. A. Akhatova^{2*}, K.S. Uskembayev³

¹Doctoral student, Astana International University, Republic of Kazakhstan, Astana,
e-mail: areke22@mail.ru,

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6512-2903>

²Master of Laws, Karaganda Medical University NJSC, Republic of Kazakhstan, Karaganda,
e-mail: aigul-479@mail.ru,

ORCID: 0000-0001-6876-1269

³Candidate of history, Astana International University, Republic of Kazakhstan, Astana,
e-mail: k.uskembayev@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7154-8303>

DEVELOPMENT OF COLLEGES IN KAZAKHSTAN: MODERNIZATION OF TRAINING PROGRAMS AND CHALLENGES OF DIGITALIZATION (1991–2024)

Abstract

The article examines the development of colleges in Kazakhstan as a key element of the national system of Technical and Vocational Education and Training (TVET) during the period 1991–2024. The purpose of the study is to trace the stages of transformation of the college network and the modernization of training programs in the context of increasing quality requirements and the challenges of digitalization. The methodological framework combines historical-analytical and нормативно-documentary approaches, content analysis of state programs and governmental regulations, and secondary analysis of official statistical and analytical materials. The findings demonstrate that the modernization of colleges did not follow a linear trajectory but unfolded through a последовательная смена этапов: decline and institutional restructuring in the 1990s; восстановление и рост сети in the early 2000s; the shift toward quality governance through standards, monitoring, and external evaluation procedures in 2005–2010; strengthening of practice-oriented training and the dual education model since 2012; further consolidation of quality control mechanisms and обновление структуры подготовки; and the digital transformation of governance procedures together with the expansion of digital services in the 2020s. The interpretation of the results suggests that digitalization in TVET manifests not only as the integration of technology into teaching and learning, but also as an institutional restructuring of access and governance, including digital admission procedures and more transparent distribution of educational opportunities. At the same time, program modernization faces a range of constraints related to resource provision, unequal material and technical capacity, and the кадрово-методическая readiness of colleges. The scientific novelty of the study lies in integrating a historical periodization of college development with an analysis of changes in training programs and in systematizing the challenges of digital transformation. The practical significance of the research consists in the potential use of its conclusions for updating TVET programs, planning digital development, and strengthening partnerships between colleges and employers.

Keywords: colleges; TVET; program modernization; dual education; digitalization; Kazakhstan.

Введение. Система технического и профессионального образования Казахстана, ключевым звеном которой выступают колледжи, в период 1991–2024 гг. прошла масштабную трансформацию, отражающую смену социально-экономических условий и требований к подготовке кадров. После распада советской модели профессионального обучения колледжи оказались в ситуации институциональной перестройки: изменялись принципы управления, структура подготовки, механизмы финансирования и взаимодействия с работодателями. В

последующие десятилетия модернизация колледжей стала не разовой реформой, а непрерывным процессом, включающим обновление образовательных программ, стандартизацию результатов обучения, внедрение практикоориентированных форм подготовки и усиление ответственности за трудоустройство выпускников.

Актуальность темы усиливается тем, что в 2020-е годы модернизация колледжей рассматривается уже не только как обновление содержания подготовки, но и как перестройка управленческих и цифровых процедур системы. В официальной повестке Министерства просвещения Республики Казахстан (включая направления развития ТиПО и цифровизации государственных сервисов) акцент смещается на прозрачность распределения государственного заказа, расширение доступа к бесплатному обучению по востребованным специальностям, обновление перечней подготовки и внедрение цифровых инструментов приёма и конкурсного отбора. Одновременно требования к программам подготовки кадров усиливаются через ориентацию на практику, независимую оценку квалификаций и привязку эффективности колледжей к результатам выпускников на рынке труда.

Однако при наличии многочисленных нормативных изменений и программных инициатив сохраняется исследовательский разрыв: развитие колледжей Казахстана чаще описывается либо как отдельные реформы ТиПО, либо как анализ отдельных механизмов (дуальное обучение, цифровизация, стандартизация). Недостаточно представлены работы, которые дают целостную историко-аналитическую реконструкцию развития колледжей именно в логике взаимосвязи этапы развития → модернизация программ подготовки кадров → вызовы цифровизации, с опорой на сопоставление нормативных решений и статистических индикаторов. В результате остаётся недостаточно прояснённым механизм перехода от обновления программ и стандартов к реальным условиям реализации в колледжах, включая инфраструктурную и кадрово-методическую готовность к цифровой трансформации.

Цель статьи — проследить развитие колледжей Казахстана в 1991–2024 гг. и проанализировать модернизацию программ подготовки кадров в контексте вызовов цифровизации, выделив ключевые тенденции и противоречия.

Для достижения цели поставлены следующие задачи:

1. выделить и обосновать этапы развития колледжей Казахстана в рассматриваемый период на основе анализа нормативных документов и официальных данных;
2. раскрыть логику модернизации программ подготовки кадров, включая стандартизацию результатов, практикоориентированность и механизмы обеспечения качества;
3. определить, каким образом цифровая трансформация повлияла на управленческие процедуры и условия реализации подготовки (включая инфраструктурные, ресурсные и кадрово-методические ограничения).

Гипотеза исследования заключается в том, что развитие колледжей Казахстана в 1991–2024 гг. носило этапный характер, при этом модернизация программ подготовки кадров усиливалась через инструменты стандартизации и практикоориентированности, а цифровизация в 2020-е годы выступила не только технологическим обновлением, но и фактором управленческой перестройки системы; эффективность этих процессов ограничивалась неравномерностью инфраструктурных и ресурсных условий колледжей.

Научная новизна статьи состоит в том, что развитие колледжей Казахстана рассматривается как целостная историко-аналитическая траектория, где модернизация программ подготовки и цифровая трансформация интерпретируются во взаимосвязи, а не как изолированные реформы. Дополнительно новизна определяется систематизацией цифровизационных вызовов колледжей (инфраструктурных, ресурсных, кадрово-методических и управленческих) в привязке к этапам развития, что позволяет уточнить направления дальнейшего совершенствования ТиПО и повысить обоснованность управленческих решений при модернизации подготовки кадров.

Материалы и методы Современная модернизация технического и профессионального образования всё чаще рассматривается через призму структурных сдвигов, вызванных технологической трансформацией экономики и изменением требований к квалификациям. В рамках этой логики Spöttl [1] показывает, что Четвёртая промышленная революция перестраивает запрос к рабочим компетенциям: ценность смещается от узкопредметных навыков к гибридным профилям, включающим цифровую грамотность, способность работать с данными и готовность к непрерывному обучению. Подобный переход формирует новые основания для программ подготовки кадров, поскольку становится важным не столько количество дисциплин, сколько управляемая сборка компетенций под конкретные производственные сценарии.

Эмпирически эта тенденция прослеживается и в исследованиях инфраструктурных образовательных моделей. Roll и Ifenthaler [2], анализируя концепт Learning Factories 4.0, подчёркивают, что цифровые учебно-производственные среды способны усиливать развитие компетенций только тогда, когда они встроены в учебную логику и методически поддерживаются педагогами. Аналогично Pagaldai и соавт. [3] показывают, что цифровая компетентность обучающихся в VET определяется не только доступом к технологиям, но и совокупностью факторов среды: организационных условий, учебных практик и характеристик поддержки со стороны преподавателей. Тем самым цифровизация выступает не “техническим улучшением”, а фактором, который заставляет пересматривать дизайн подготовки и управлять качеством учебного опыта.

С позиции экономики труда модернизация VET связывается и с развитием системы непрерывной подготовки. Aranda-Jiménez и соавт. [4] рассматривают корпоративное обучение как ответ на вызовы Industry 4.0 и показывают, что требуемые навыки связаны с производственной эффективностью и результатами бизнеса. На уровне институционального анализа Yang [5] демонстрирует, что устойчивое качество немецкой системы VET в условиях цифровизации обеспечивается не отдельными инновациями, а стабильным управлением развитием: согласованием стандартов, подготовкой педагогов и опорой на механизмы качества.

В Казахстане модернизация ТиПО имеет собственную траекторию, в которой цифровизация и обновление подготовки развиваются на фоне постсоветской перестройки. Так, Ашилова и соавт. [6] подчёркивает, что годы независимости стали периодом последовательного реформирования системы технического и профессионального образования, где главной задачей выступало восстановление институциональной устойчивости и поиск соответствия социально-экономическим запросам. В рамках практикоориентированной трансформации значимое место занимает дуальная модель. Шляхина [7] фиксирует цифровизацию как один из ключевых механизмов сближения программ с потребностями работодателей, однако его эффективность зависит от согласованности процедур и реальной готовности участников.

Цифровизация в казахстанском контексте получает более широкий смысл: она влияет не только на инструменты обучения, но и на управленческую архитектуру системы. Искакова и соавт. [8] рассматривают цифровизацию как фактор, изменяющий условия функционирования образования в целом, что логично выводит ТиПО к необходимости обновления инфраструктуры и подходов к управлению качеством. На уровне оценки дуальных практик Затынтейко [9] поднимает проблему измерения результатов дуального обучения, тем самым акцентируя ключевой вызов: переход от деклараций практикоориентированности к доказательным критериям эффективности.

Важным дополнением к теме цифрового поворота выступает работа Abdigapbarova и Zhiyenbayeva [10], где студентоцентрированное обучение в цифровой среде трактуется как организация образовательного процесса, требующая иной роли преподавателя и иной структуры взаимодействия. В казахстанских исследованиях также подчёркивается, что дуально-ориентированная подготовка педагогических кадров требует адаптации методических

подходов и пересмотра профессиональных компетенций преподавателей [11]. Аналитическая линия по дуальному обучению в Казахстане усиливается в работах Айтеновой и соавт. [12], где показано, что дуальная модель сопровождается системными трудностями внедрения, а в исследованиях Акжоловой и соавт. [13] делается акцент на дидактических основаниях дуальности как образовательного механизма. Сманова и соавт. [14] дополнительно выявляют значимость сравнительного анализа немецкого и казахстанского опыта, где дуальное обучение выступает не универсальной схемой, а моделью, требующей институциональных условий и управляемого качества.

С позиции образовательного проектирования Оракова и соавт. [15] показывают, что модернизация программ связана с педагогическим дизайном и логикой непрерывного образования, что особенно важно при внедрении цифровых модулей и гибких траекторий подготовки. Нормативная рамка модернизации задаётся государственными программами: постановление №1120 [16] фиксирует ориентиры развития ТиПО на 2008–2010 гг., а постановление №1008 [17] задаёт общие основания модернизации образования в 2005–2010 гг. Национальный доклад [18] аккумулирует аналитические данные о состоянии системы образования, позволяя соотносить реформы с их эффектами и ограничениями. Постановление №971 [19] закрепляет параметры развития образования в 2011–2020 гг., тем самым оформляя переход к более управляемой модели модернизации через цели, показатели и механизмы качества.

В совокупности рассмотренные источники формируют два взаимосвязанных исследовательских узла: (1) модернизация подготовки кадров как ответ на требования Industry 4.0 и компетентностный сдвиг, (2) цифровизация как фактор, одновременно расширяющий возможности колледжей и обнажающий их ресурсные, методические и управленческие ограничения. Именно связка “этапность развития → модернизация программ → вызовы цифровизации” позволяет рассматривать эволюцию колледжей Казахстана в 1991–2024 гг. не как линейную реформу, а как последовательную перенастройку системы подготовки кадров в условиях меняющейся экономики и технологической среды.

Статья имеет обзорно-аналитический и историко-документальный дизайн и направлена на реконструкцию ключевых этапов развития колледжей Казахстана в системе технического и профессионального образования (ТиПО) в период 1991–2024 гг. Эмпирическая база исследования сформирована на основе документального анализа нормативно-правовых и программно-стратегических источников, а также вторичного анализа официальной статистики, отражающей модернизацию подготовки кадров и параметры цифровой трансформации.

В корпус источников вошли государственные программные документы, закрепляющие приоритеты информатизации, стандартизации и развития ТиПО, а также материалы, отражающие институциональное усиление механизмов качества (включая лицензирование, аттестацию и аккредитацию). Для анализа современного этапа дополнительно использовались данные официальных аналитических докладов о цифровой инфраструктуре и платформенных решениях, сведения о включении ИКТ-компонентов в обновлённые учебные планы, показателях трудоустройства выпускников и цифровизации административных процедур. Единицей анализа выступали нормативные документы и их целевые индикаторы (качество, инфраструктура, дуальность, цифровые сервисы), сопоставляемые с динамикой статистических показателей по периодам.

Аналитическая процедура включала историко-сопоставительный анализ для фиксации последовательности реформ и смысловых сдвигов; нормативно-документальный анализ целей и инструментов модернизации; контент-анализ управленческих решений с выделением четырёх устойчивых блоков (модернизация программ, механизмы качества, цифровизация инфраструктуры, цифровые компетенции); а также вторичный анализ статистических показателей, характеризующих инфраструктурную готовность и социальные эффекты системы. Для повышения воспроизводимости данные систематизировались в матрицу «год —

документ — ключевое изменение — ожидаемый эффект — риски реализации», что позволило обосновать периодизацию развития колледжей и выделить ключевые вызовы цифровизации как отдельный результат исследования.

Результаты

1) Этапы развития колледжей Казахстана: логика модернизации (1991–2024).

Документальный анализ нормативных актов, программных материалов и статистико-аналитических данных позволил выделить шесть этапов развития системы технического и профессионального образования (ТиПО) в Казахстане за 1991–2024 гг. Каждый этап отражает смену доминирующих управленческих механизмов и приоритетов подготовки кадров: от адаптации системы к экономическим и институциональным изменениям 1990-х годов до укрепления механизмов качества, внедрения практикоориентированных форм обучения и последующей цифровой трансформации образовательных и управленческих процессов в 2020-х (см. Табл.1). В целом результаты показывают, что модернизация программ подготовки развивалась по трём взаимосвязанным направлениям: (1) доступность и охват обучения, (2) инструменты качества и результативности, (3) инфраструктурно-цифровая готовность системы.

Таблица 1. Периодизация модернизации колледжей и доминирующие механизмы изменений (1991–2024)

Период	Доминирующее направление	Что менялось в подготовке кадров	Ключевой механизм периода (как именно происходило изменение)
1991–2000	Посткризисная трансформация сети и спроса на кадры	Сокращение сети и контингента; снижение привлекательности ряда техспециальностей; дисбаланс подготовки; ограничение доступности обучения в отдельных регионах	Сжатие инфраструктуры + переформатирование структуры подготовки
2001–2004	Информатизация как приоритет	Формирование курса на цифровую инфраструктуру и электронные образовательные ресурсы; выявление дефицита подключений и цифрового контента	Старт цифровой модернизации через госпрограммы и базовую инфраструктуру
2005–2010	Управление качеством и структурирование ТиПО	Ориентация на потребности рынка труда; усиление управляемости; развитие внешней оценки качества	Нормативная регламентация + мониторинг и оценивание результатов
2011–2015	Систематизация контроля качества	Укрепление “подконтрольности” программ через внешние процедуры, критерии и показатели	Институционализация механизмов качества (оценка/аккредитация/индикаторы)
2016–2019	Ресурсные ограничения модернизации	Разрыв между обновлёнными требованиями и оснащением; ограничения практикоориентированного компонента	Несоответствие темпов обновления программ темпам материального оснащения
2020–2024	Цифровая трансформация и управленческая устойчивость	Массовая цифровизация процессов; рост платформ и онлайн-ресурсов; электронные сервисы приёма и сопровождения	Переход к платформенным решениям + цифровизация управления и доступа

Источник: составлено автором на основе анализа нормативных документов и программных материалов Республики Казахстан (1991–2024).

3.2. Период 1991–2000: спад сети, снижение контингента и институциональная перестройка

Анализ документов, отражающих состояние системы ТиПО в 1990-е годы, показывает, что реформирование колледжей происходило на фоне выраженной кризисной динамики и сокращения образовательной инфраструктуры (см. Рис.1). В период 1991–2000 гг. сеть профессиональных школ сократилась на 59%, а сеть колледжей — на 28%. Одновременно наблюдалось снижение контингента обучающихся: число студентов в колледжах уменьшилось примерно в 2 раза, а показатель численности студентов на 10 000 населения также сократился в 2 раза. Эти изменения свидетельствуют о системной перестройке профессионального образования в условиях экономических трансформаций и адаптации к новым требованиям рынка труда, когда обновление содержания подготовки опережалось более фундаментальными процессами — сокращением сети и падением охвата.

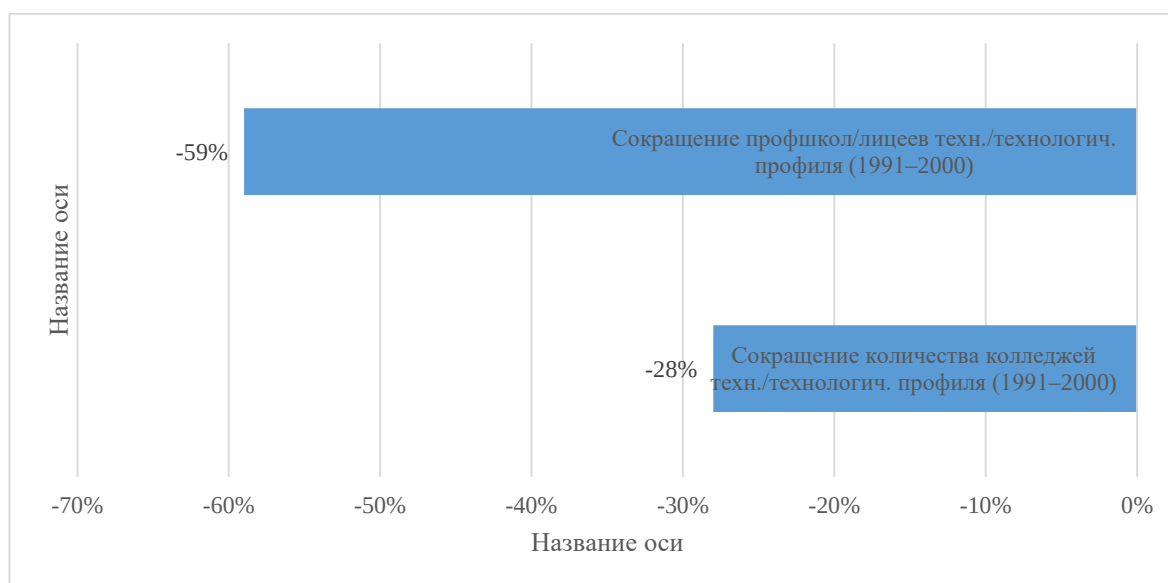

Рисунок 1. Индикаторы кризиса и структурных изменений колледжей в 1990-е годы

Источник: Постановление Правительства Республики Казахстан от 21.11.2007 № 1120 (данные о сокращении сети организаций ТиПО в 1991–2000 гг.). [16]

3.3. Сквозная тенденция 1996–2007: рост частного сектора

На фоне сокращения инфраструктуры в 1990-е годы параллельно формировалась другая тенденция — рост негосударственного сектора ТиПО, который постепенно начал выполнять компенсаторную функцию в обеспечении доступности профессионального образования. Согласно данным (см. Рисунок 2), в 1996 г. в системе фиксировались 9 негосударственных профессиональных школ и 11 негосударственных колледжей. К 2001 г. число негосударственных колледжей увеличилось до 117, что указывает на значительное расширение частного сегмента в условиях изменяющегося спроса и реформирования системы. К 2007 г. рост продолжился: количество негосударственных колледжей достигло 215, тогда как число негосударственных профессиональных школ сократилось до 29, что может рассматриваться как структурный сдвиг в пользу колледжей как более устойчивой и востребованной организационной формы ТиПО.

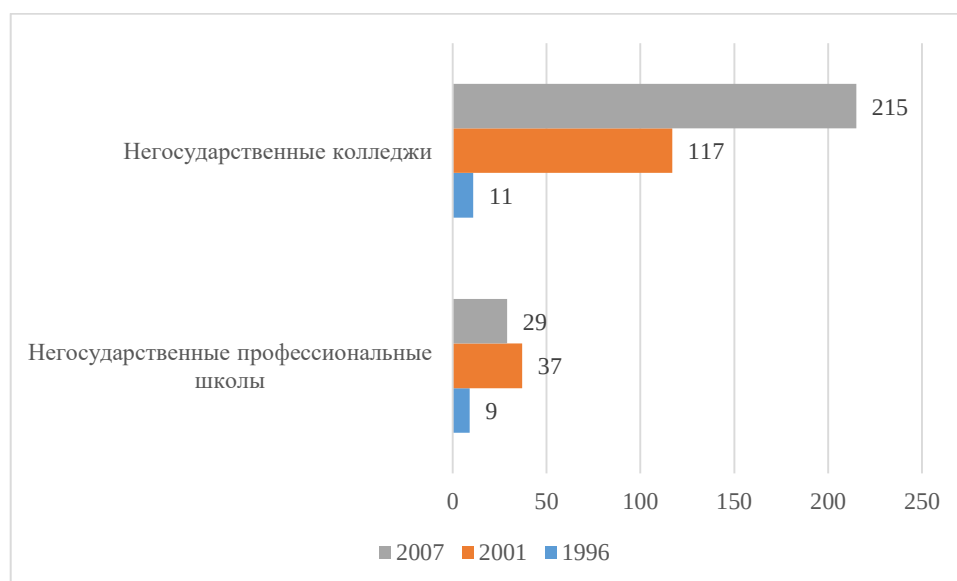

Рисунок 2. Динамика негосударственного сектора ТПО (1996–2007 гг.)

Источник: Постановление Правительства Республики Казахстан от 21 ноября 2007 года № 1120 «О проекте Указа Президента Республики Казахстан “О Государственной программе развития технического и профессионального образования в Республике Казахстан на 2008–2010 годы”» [16]

3.4. Период 2000/2001–2003/2004: восстановление и рост сети колледжей (масштабирование при усилении госзаказа)

После резкого спада 1990-х годов в начале 2000-х система колледжей демонстрирует фазу восстановления и расширения (см. Рис.3). По данным государственной программы, за период 2000/2001–2003/2004 учебных годов число колледжей увеличилось с 314 до 415 единиц, а общий контингент обучающихся вырос с 156,1 до 242,6 тыс. человек. Одновременно усиливается поддержка подготовки кадров через бюджетное финансирование: численность обучающихся за счёт средств государственного бюджета выросла с 43,8 до 63,3 тыс. человек. Важно, что в источнике отдельно отмечается: рост сети колледжей по сравнению с 2000 годом составил +101 единица, и этот прирост был связан, в том числе, с открытием негосударственных организаций.

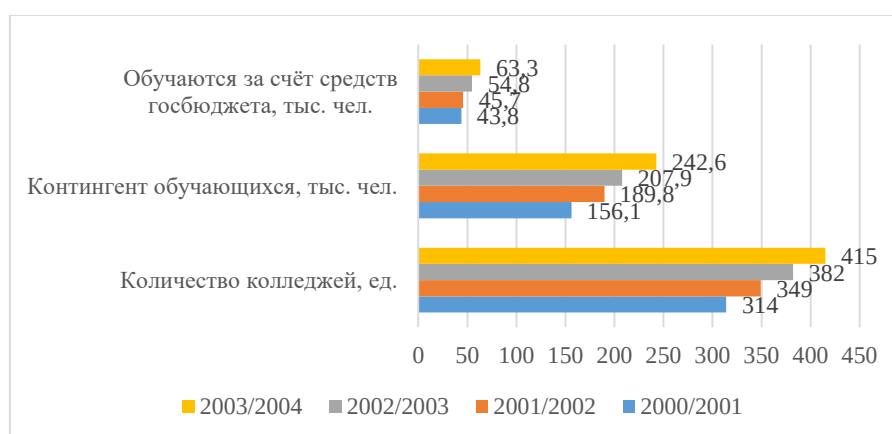

Рисунок 3. Динамика сети колледжей и контингента (2000/01–2003/04 уч. гг.)

Источник: составлено автором по данным официального документа: о проекте Указа Президента Республики Казахстан «О Государственной программе развития образования в Республике Казахстан на 2005–2010 годы» [17]

3.5. Период 2005–2010: переход к управлению качеством и модернизации через стандарты, мониторинг и оценку

К середине 2000-х годов система технического и профессионального образования Казахстана переходит в фазу устойчивой институциональной оформленности, где основным организационным «ядром» подготовки кадров становятся колледжи. Это означает, что ТиПО начинает функционировать не как вспомогательный сегмент общего образования, а как самостоятельный массовый сектор, обеспечивающий воспроизводство кадров среднего уровня в масштабах страны и регионов [16]. Доминирование колледжей в структуре ТиПО показывает, что именно этот тип организаций оказывается наиболее адаптивным к изменяющимся запросам экономики: колледжи способны одновременно обеспечивать практикоориентированность подготовки, гибкость программ и устойчивое взаимодействие с региональным рынком труда.

Однако ключевой особенностью периода 2005–2010 гг. становится не столько рост сети, сколько смена управленческого фокуса: государственная политика постепенно переходит от количественного расширения к модели контролируемой модернизации качества. В программных установках фиксируется логика управления результатами подготовки, где центральное значение приобретает мониторинг, стандартизация и формализация управленческих процедур. Иными словами, в этот период формируется представление о том, что качество программ колледжей должно быть не только «заявлено» в документах, но и проверяемо через внешние индикаторы, позволяющие государству и работодателям сопоставлять подготовку кадров по территории и по направлениям [17].

Важно подчеркнуть, что такая ориентация на качество делает образовательные программы колледжей объектом нового типа регулирования. Если в ранних этапах независимости программы воспринимались преимущественно как набор дисциплин и учебных часов, то в середине 2000-х они начинают трактоваться как управляемая система, в которой должны быть обеспечены: соответствие стандартам, прозрачность требований к результатам обучения и возможность внешней оценки. Именно поэтому в этот период усиливается роль процедур, направленных на повышение «подотчётности» колледжей: контроль качества постепенно связывается с механизмами лицензирования, аттестации и последующей аккредитации, что формирует институциональную рамку для сравнения эффективности подготовки.

Отдельный аспект модернизации связан с усилением связи программ колледжей с экономическими запросами. Программные документы обозначают необходимость согласования содержания подготовки с реальными потребностями рынка труда, что в практическом смысле означает постепенный отказ от «инерционной» модели подготовки и переход к более прикладной логике обновления компетенций. Таким образом, мониторинг и оценка в 2005–2010 гг. выполняют не только контролирующую функцию, но и становятся механизмом управляемого обновления: через фиксацию показателей и результатов государство задаёт рамку того, какие направления подготовки должны развиваться, какие требуют корректировки, а какие — обновления или оптимизации.

Следовательно, период 2005–2010 гг. можно интерпретировать как переходный этап, когда складывается система управляемой модернизации ТиПО: колледжи становятся ведущим звеном подготовки кадров среднего уровня, а образовательные программы приобретают статус объекта стандартизации и внешней оценки. Это создаёт основу для последующего усиления механизмов качества в 2011–2020 гг., включая расширение независимых процедур контроля результатов подготовки и формирование индикативной модели, где эффективность колледжа оценивается через качество выпуска и соответствие подготовленных специалистов запросам экономики.

3.6. Период 2008–2012: обновление стандартов и программ как структурная модернизация содержания подготовки

Период 2008–2012 гг. можно считать рубежным для модернизации колледжей Казахстана, поскольку именно в это время обновление ТиПО стало происходить не точечно, а как управляемое проектирование содержания подготовки. Логика реформ сместилась от “поддержания системы” к попытке выстроить новые образовательные траектории и согласовать подготовку кадров с реальными запросами рынка труда. Это отражено в материалах, фиксирующих принятие Государственной программы развития ТиПО на 2008–2012 годы и её ориентацию на модернизацию содержания обучения.

Программные изменения выражались в количественно измеримых результатах: совместно с объединениями работодателей были разработаны 230 ГОСО и 224 интегрированные образовательные программы, что показывает переход к системному пересмотру требований к результатам обучения и попытку институционально закрепить связь между подготовкой в колледжах и запросами отраслей. Важно, что в этих же документах впервые фиксируется и новая логика обновления содержания — модульно-компетентностный подход, который делает программу более гибкой и “пересобираемой” под требования работодателей, а оценивание — более прикладным.

Таблица 2 – Ключевые результаты модернизации содержания ТиПО в рамках реформ 2008–2012 гг.

Направление обновления	Количественный результат	Аналитическая интерпретация для колледжей
Разработка ГОСО ТиПО	230	Унификация требований к подготовке и фиксация новых результатов обучения на уровне стандартов
Разработка интегрированных образовательных программ	224	Сдвиг к более практикоориентированным траекториям и согласованию содержания с запросами работодателей
Переход к модульно-компетентностному проектированию программ	(качественный результат)	Гибкость программ: возможна замена модулей, индивидуализация траекторий и оценивание через демонстрацию компетенций

Источник: составлено автором по данным аналитического материала о Государственной программе развития ТиПО на 2008–2012 гг. (нац. доклад/аналитический обзор системы образования РК). [18]

Таблица 2 демонстрирует что в 2008–2012 гг. обновление материально-технической базы колледжей включало рост инфраструктуры: количество учебных кабинетов увеличилось на 1 206 единиц, мастерских — на 463 единицы, что отражает попытку поддержать обновлённые требования ресурсами практического обучения.

3.7. 2010–2021: институциональное усиление практикоориентированности, качества и инфраструктуры ТиПО (сквозные направления)

Начиная с 2010-х гг. модернизация ТиПО развивается не как последовательная “смена этапов”, а как наложение нескольких управленческих линий. В документах одновременно фиксируются: (1) внедрение практикоориентированных механизмов (дуальное обучение), (2) усиление управления качеством через целевые индикаторы и независимую оценку квалификаций, (3) инфраструктурные ограничения и рост цифровой связности организаций ТиПО. С 2012 года дуальное обучение закрепляется как инструмент, позволяющий усилить практический компонент подготовки и институционализировать партнёрство колледжей с

работодателями. В логике образовательных программ это означает перераспределение времени в пользу практики, усиление роли производственных площадок и появление механизмов согласования требований к результатам обучения с запросами предприятий. В 2010-е годы усиление управляемости ТиПО проявляется через систему целевых индикаторов. Как видно из Таблицы 3 государственные документы фиксируют рост требований к результативности подготовки: доля выпускников, прошедших независимую оценку квалификаций с первого раза, должна увеличиться с 60% (2015) до 80% (2020), а доля трудоустроенных выпускников, обучавшихся по государственному заказу, — с 78% (2015) до 80% (2020). Таким образом, качество подготовки начинает трактоваться не только как “процесс обучения”, но и как измеримый выходной результат — квалификация и последующее трудоустройство.

Таблица 3 – Целевые индикаторы качества ТиПО (2015 и 2020 гг.)

Индикатор	2015	2020	Аналитический смысл
Независимая оценка квалификаций с первого раза	60%	80%	Усиление внешней оценки результатов подготовки
Трудоустройство выпускников по госзаказу	78%	80%	Привязка эффективности ТиПО к рынку труда

Источник: составлено автором по данным Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 годы (Постановление Правительства РК от 22.09.2010 № 971, целевые индикаторы ТиПО). [19]

Параллельно с усилением требований к практикоориентированности и качеству сохраняются ограничения ресурсного характера. По данным аналитических материалов (см. Таб.4), доля оснащённых мастерских и лабораторий составила 60,4% (2018) и 62,3% (2019), что показывает умеренный рост, но не достижение полной готовности к современным стандартам подготовки. Одновременно внедрение дуальной модели носило неравномерный характер: доля колледжей, внедривших дуальную систему обучения, составила 18,8% (2018) и 15,9% (2019), что отражает различия в возможностях регионов и организаций. Вместе с тем в 2021 году фиксируется прогресс цифровой инфраструктуры: 100% колледжей обеспечены доступом к Интернету со скоростью не ниже 4 Мбит/с, а доля колледжей, оснащённых современным оборудованием, достигает 72%. Это указывает, что цифровая связность к началу 2020-х стала условной “нормой системы”, тогда как материально-техническая база практического обучения оставалась зоной неоднородности.

Таблица 4 – Инфраструктура и цифровизация колледжей (2018–2021 гг.)

Показатель	Значение	Год	Аналитический смысл
Оснащённые мастерские и лаборатории	60,4% → 62,3%	2018–2019	Прогресс есть, но сохраняется дефицит оснащения
Колледжи, внедрившие дуальную модель	18,8% → 15,9%	2018–2019	Практикоориентированность распределена неравномерно
Интернет ≥4 Мбит/с	100%	2021	Цифровая связность становится стандартом
Колледжи с современным оборудованием	72%	2021	Улучшение базы, но не “полная модернизация”

Источник: составлено автором по данным: *Национальный доклад о состоянии и развитии системы образования Республики Казахстан (за 30 лет Независимости и 2021 год)*. Астана, 2022. [18]

3.8. Период 2020–2024: цифровая трансформация процедур и обновление структуры подготовки

На этапе 2020-х цифровизация проявляется не только как технологическое обновление обучения, но прежде всего как управленческая цифровая трансформация: поступление и конкурсные процедуры переходят в формат цифровых сервисов, расширяется прозрачность распределения госзаказа, стандартизируются механизмы выбора образовательных траекторий. Согласно официальной информации (см. Таб.5), систему ТиПО обеспечивают 772 организации (446 государственных и 326 частных), общий контингент составляет 517,3 тыс. обучающихся, из них 312 тыс. учатся по государственному заказу. Поскольку колледжи составляют ключевое звено ТиПО, агрегированные показатели сектора рассматриваются как контекст для анализа траектории колледжей.

Дополнительно фиксируется новый принцип размещения госзаказа «деньги за студентом», подача документов возможна через портал электронного правительства, при этом абитуриент может выбрать до 4 специальностей и до 4 колледжей.

Таблица 5 – Цифровизация управления и обновление структуры подготовки (2020–2024)

Направление изменений	Данные	Интерпретация
Масштаб сети ТиПО (2023)	772 организации (446 гос., 326 частн.)	Система остаётся массовой и смешанной
Контингент ТиПО (2023)	517,3 тыс., из них 312 тыс. по госзаказу	Усиление роли госзаказа как инструмента доступа
Механизм госзаказа	«деньги за студентом»	Прозрачность распределения и выбор колледжа
Цифровая подача документов	eGov + выбор до 4 специальностей и 4 колледжей	Цифровой доступ как управленческая норма
Обновление номенклатуры	278 → 226 специальностей	Укрупнение и оптимизация структуры подготовки
Новый классификатор ТиПО	2017 год	Согласование подготовки с занятостью

Источник: составлено автором по данным: Национальный доклад о состоянии и развитии системы образования Республики Казахстан (за 30 лет Независимости и 2021 год). Астана, 2022. [18]

Итоги анализа показывают, что развитие колледжей Казахстана в 1991–2024 гг. осуществляется через смену этапов: кризисное сокращение 1990-х → восстановление сети и рост госзаказа в начале 2000-х → управляемая модернизация через стандарты и мониторинг в 2005–2010 гг. → усиление качества и практикоориентированности (дуальное обучение, независимая оценка) → цифровая трансформация управления и доступа в 2020-е годы. При этом модернизация сопровождалась ресурсными ограничениями (материальная база обновлялась постепенно), однако компенсировалась усилением цифровой связности и формализацией механизмов контроля качества подготовки. На этом этапе содержание подготовки становится более регламентированным: программы колледжей фактически переходят в режим “подконтрольности” стандартам и управленческому мониторингу, поскольку результат обучения начинает трактоваться через измеримые индикаторы — прохождение независимой оценки квалификаций, соответствие требованиям качества и последующую результативность выпускников.

Несмотря на развитие цифровых процедур и сервисов, цифровая трансформация колледжей сопровождалась рядом устойчивых ограничений. Во-первых, сохранялись

инфраструктурные барьеры, связанные не только с фактом подключения, но и с качеством доступа (скорость и стабильность связи). Во-вторых, проявлялись ресурсные ограничения — несоответствие материально-технической базы обновлённым требованиям программ, особенно в части мастерских и лабораторий. В-третьих, выделялись кадрово-методические проблемы, включающие неоднородную готовность педагогов к цифровому формату обучения и сопровождения практики. В-четвёртых, усиливались управленческие вызовы, так как переход к платформенным процедурам поступления и распределения госзаказа требовал новой культуры администрирования и прозрачных механизмов сопровождения абитуриента.

Обсуждение. Полученные результаты позволяют рассматривать развитие колледжей Казахстана в 1991–2024 гг. не как «цепочку реформ», а как смену управленческих режимов модернизации, в каждом из которых по-разному переопределялись цели, содержание и способы контроля программ подготовки кадров. В логике исследования это особенно важно, поскольку модернизация программ в колледжах проявлялась не только через обновление учебных планов, но и через изменение институциональных механизмов, которые задавали рамку того, *что считается качественной подготовкой и какими инструментами это измеряется.*

1) Модернизация колледжей как движение от «выживания системы» к управляемой результативности

Этап 1990-х годов в интерпретации результатов выглядит как период институционального выравнивания после системного кризиса, когда ключевой задачей было не обновление содержания, а сохранение базовой способности сети функционировать. На этом фоне последующие этапы можно трактовать как переход к модели, где колледжи постепенно начинают работать в логике управляемых образовательных результатов: усиливаются требования к сопоставимости программ, формируются стандартизированные ожидания к выпускнику, а эффективность подготовки всё чаще связывается с показателями внешней результативности (включая связь с трудоустройством и механизмами контроля качества). Эта траектория хорошо согласуется с международными выводами о том, что профессиональное образование в условиях индустриальных изменений перестаёт быть «передачей профессии» и становится системой формирования компетенций, которые должны подтверждаться в прикладных форматах и быть релевантны рынку труда [1,4].

2) Цифровизация: от инфраструктуры к управлению и новой архитектуре доступа

Одним из ключевых выводов результатов является то, что цифровизация колледжей в 2020-е годы проявляется прежде всего как управленческая цифровая трансформация, а не только как внедрение цифровых инструментов на занятиях. Переход процедур приёма и конкурсного отбора в формат цифровых сервисов, усиление прозрачности распределения государственного заказа и стандартизация выбора траекторий обучения указывают: цифровые решения становятся *механизмом управления доступностью и инструментом регулирования спроса на подготовку.* Содержательно это означает важную вещь: цифровая трансформация меняет программы подготовки «снаружи» — через требования к их структуре, перечням, классификаторам и правилам набора — и лишь затем влияет на внутреннюю дидактику. В этой логике результаты подтверждают тезис Yang [5] о том, что цифровизация VET закрепляется устойчиво только тогда, когда она институционализируется не как отдельный проект, а как новая «норма системы» управления качеством и доступом.

3) Практикоориентированность и дуальное обучение как сильный тренд — с эффектом неравномерности

Интерпретативно дуальная модель в статье выступает не просто как «форма практики», а как инструмент перенастройки всей конструкции подготовки: колледж начинает работать в режиме распределённой ответственности с работодателем, а практический компонент

перестаёт быть приложением к теории. Национальные аналитические материалы прямо закрепляют дуальное обучение как один из наиболее эффективных подходов подготовки кадров, что согласуется с казахстанскими исследованиями, где подчёркивается зависимость эффекта дуальности от согласованности нормативных механизмов и готовности предприятий к партнёрству [9,10]. Однако результаты одновременно показывают ограничение: практикоориентированность развивается неравномерно, и это создаёт «разрыв модернизации», когда нормативные ожидания к результатам обучения опережают реальные условия практической подготовки. В обсуждаемой логике это не просто ресурсная проблема — это фактор, который влияет на сопоставимость качества подготовки между организациями и регионами, снижая предсказуемость результатов выпускников.

4) *Качество подготовки: переход к внешним индикаторам и «подконтрольности» результата*

Содержательная новизна ваших результатов здесь в том, что «качество» в системе колледжей постепенно перестало пониматься как внутренняя характеристика учебного процесса и всё больше связывается с внешней измеряемостью: независимой оценкой, показателями эффективности, управленческим мониторингом. Это можно интерпретировать как переход к модели, в которой колледжи функционируют в рамках регулятивной ответственности за результат, а не только за процесс обучения. Такой вывод хорошо согласуется с международной повесткой компетентностных реформ: компетенции считаются «реальными» только при условии проверяемости и переносимости результата в профессиональный контекст [2].

5) *Главный вывод по теме статьи: модернизация программ и вызовы цифровизации связаны через противоречие «цифровая связность ≠ цифровая готовность»*

Самое важное, что читатель должен увидеть в интерпретации результатов: цифровая трансформация колледжей — это не только вопрос подключения и платформ. В материалах фиксируется ситуация, когда цифровая связность системы становится нормой, но практическая готовность (материальная база для прикладного обучения, методическая зрелость и кадровые компетенции) остаётся неоднородной. Отсюда вытекают четыре «пакета» вызовов цифровизации, которые можно прямо обозначить как интерпретационный итог статьи:

— инфраструктурные вызовы: цифровые сервисы и платформы требуют устойчивого доступа и качества связи как базового условия функционирования системы;

— ресурсные вызовы: цифровые компоненты подготовки усиливают потребность в обновлении мастерских, лабораторий и оборудования, без чего компетентностная модель превращается в декларацию;

— кадрово-методические вызовы: цифровизация «перепрошивает» роль педагога колледжа — от транслятора содержания к организатору практико-ориентированной цифровой среды (и здесь риски связаны не с технологиями как таковыми, а с готовностью их педагогического применения);

— управленческие вызовы: цифровизация доступа (приём, распределение госзаказа, траектории) создаёт новые требования к прозрачности и мониторингу, что переводит модернизацию программ в режим постоянной подстройки под управленческие индикаторы.

Именно эта связка делает тему статьи доказательной: речь идёт не о «цифровизации вообще», а о том, как цифровые изменения перестраивают архитектуру подготовки кадров, включая доступ, качество и практикоориентированность.

Практические выводы для развития программ колледжей

В прикладном плане результаты поддерживают позицию о необходимости синхронизации трёх контуров модернизации:

1. обновление содержания программ (компетенции, цифровые модули, связь с профстандартами);

2. условия реализации (оборудование, мастерские, партнёрство с работодателями, реалистичная практика);

3. цифровое управление качеством (платформы, прозрачность процедур, мониторинг эффектов).

В противном случае система рискует закрепить формальный прогресс: «цифровые процедуры есть», но образовательная практика остаётся ограниченной ресурсами и методической неоднородностью.

Ограничения исследования и направления продолжения

Важно зафиксировать, что статья опирается на документальный и аналитический корпус, поэтому результаты отражают нормативно-управленческую и статистическую проекцию модернизации. Следующий шаг развития исследования логично связать с эмпирическим уровнем: кейс-анализом колледжей разных регионов, интервью с администрацией и преподавателями, сравнением отраслевых направлений подготовки и оценкой того, как цифровые решения реально меняют практику преподавания профессиональных модулей.

Заключение. В статье показано, что развитие колледжей Казахстана в 1991–2024 гг. представляет собой последовательность этапов, в рамках которых менялись не только управленческие приоритеты, но и сама логика подготовки кадров в системе ТиПО. Модернизация программ постепенно смещалась от задач институционального восстановления и стабилизации к модели управляемого качества, где образовательные результаты стали рассматриваться как измеряемые и сопоставимые, а практикоориентированность — как обязательное условие подготовки специалистов среднего звена.

Полученные результаты подтверждают, что одним из наиболее устойчивых направлений модернизации стало усиление практического компонента через механизмы взаимодействия колледжей с работодателями, включая развитие дуальных элементов. При этом эффективность практикоориентированных моделей во многом зависит от согласованности организационных процедур, устойчивости социального партнёрства и готовности инфраструктуры колледжей обеспечивать прикладной характер обучения. Цифровая трансформация в 2020-е годы выявлена как фактор, который влияет не только на инструменты обучения, но и на управленческую архитектуру системы: цифровизация процедур поступления и распределения образовательных возможностей усиливает прозрачность и доступность, одновременно повышая требования к ресурсной, методической и кадровой готовности колледжей. В этом смысле ключевой вывод статьи заключается в том, что цифровая связность и внедрение цифровых сервисов не тождественны полноценной цифровой готовности: модернизация программ сталкивается с инфраструктурными, ресурсными, кадрово-методическими и управленческими ограничениями, которые формируют неравномерность развития колледжей. Практическая значимость исследования состоит в том, что выявленные тенденции и противоречия позволяют рассматривать дальнейшую модернизацию ТиПО как задачу синхронизации трёх контуров: обновления содержания программ, обеспечения условий реализации (оборудование, мастерские, партнёрство с работодателями) и управления качеством на основе прозрачных цифровых механизмов. Перспективным направлением продолжения исследования является переход от документально-аналитического уровня к эмпирическим кейсам колледжей различных регионов, что позволит точнее описать механизмы реализации модернизации и оценить реальную эффективность цифровых и практикоориентированных решений в подготовке кадров.

Список использованной литературы:

1. Spöttl G. The 4th industrial revolution – its impact on vocational skills // *International Journal of Training Research*. – 2021. – Vol. 19 (Suppl. 1). – P. 33–49. – DOI: 10.1080/13639080.2020.1858230

2. Roll M., Ifenthaler D. Learning Factories 4.0 in technical vocational schools: can they foster competence development? // *Empirical Research in Vocational Education and Training*. – 2021. – Vol. 13. – Art. 20. – DOI: 10.1186/s40461-021-00124-0.
3. Pagaldai A. Z., Cattaneo A., Imaz Agirre A., et al. Factors influencing the digital competence of students in basic vocational education and training // *Empirical Research in Vocational Education and Training*. – 2025. – Vol. 17. – Art. 19. – DOI: 10.1186/s40461-025-00198-0.
4. Aranda-Jiménez J. R., Campos-García I., Cosculluela-Martínez C., San-Martin J., De-Pablos-Heredero C. Continuous vocational training in response to the challenge of industry 4.0: required skills and business results // *Journal of Industrial Engineering and Management*. – 2023. – Vol. 16(2). – P. 319–341. – DOI: 10.3926/jiem.4665.
5. Yang C. Sustaining the quality development of German vocational education and training in the context of digitalization // *Sustainability*. – 2023. – Vol. 15(4). – Article 3845. – DOI: 10.3390/su15043845.
6. Ашилова М. С., Бегалинов А. С., Бегалинова К. К. О влиянии цифровизации общества на казахстанское образование // *Science for Education Today*. – 2019. – Т. 9. – № 6. – С. 40–51. – DOI: 10.15293/2658–6762.1906.03.
7. Шляхина С. Ю. Влияние цифровизации на систему образования // *Вестник науки*. – 2023. – № 6(63). – Т. 5. – С. 40–45.
8. Исакова Г. М., Керимбаева Н. Ж., Урумбаев И. З. Влияние цифровизации на систему образования // *Педагогическая наука и практика*. – 2024. – № 1(43) [Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-tsifrovizatsii-na-sistemu-obrazovaniya-2> (дата обращения: 11.01.2026).
9. Затынейко Е.В. К вопросу оценивания результатов дуального обучения в профессиональном образовании // *Өрлеу. Вести непрерывного образования*. – 2024. – № 1(44). – С. 34–45.
10. Abdigapbarova U., Zhiyenbayeva N. Organization of student-centered learning within the professional training of a future teacher in a digital environment // *Education and Information Technologies*. – 2023. – Vol. 28. – P. 647–661. – DOI: 10.1007/s10639-022-11159-5.
11. Абдиганбарова У. М. К вопросу подготовки педагогических кадров в условиях дуально-ориентированного обучения // *Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Педагогические науки»*. – 2017. – № 1(53). – С. 100–104.
12. Айтенова Э. А., Сманова А. А., Кошшугулова А. С. Современное состояние и проблемы изучения дуально-ориентированного обучения: The current state and problems of studying dual-oriented learning // *Bulletin Series of Pedagogical Sciences*. – 2022. – № 2(74). – DOI: 10.51889/2022–2.1728–5496.17.
13. Акжолова А. Т., Сманова А. А., Сурабалдиева Б. Т., Айтенова Э. А., Уайдуллакызы Э. Германия және Қазақстандағы дуальды оқытудың дидактикалық негіздемесі // *Педагогика және психология*. – 2022. – № 3(52). – DOI: 10.51889/8909.2022.37.24.024.
14. Сманова А. А., Айтенова Э. А., Кошшугулова А. С. Германия және Қазақстандағы дуальды оқытудың зерттелу маңызы: The studied value of dual education in Germany and Kazakhstan // *Bulletin Series of Pedagogical Sciences*. – Ноябрь 2022. – № 3(75). – DOI: 10.51889/1960.2022.29.70.008
15. Оракова А., Наметкулова Ф., Корнилова Т., Жайтапова А., Тургунбаева Б. Педагогикалық дизайн образовательных программ в контексте непрерывного образования: состояние и перспективы // *Педагогика және психология / Pedagogy and Psychology*. – 2023. – № 2(55). – С. 90–99. – DOI: 10.51889/2077-6861.2023.30.2.0. – URL: <https://journal-pedpsy.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/1100> (дата обращения: 2.01.2026).
16. О проекте Указа Президента Республики Казахстан «О Государственной программе развития технического и профессионального образования в Республике Казахстан на 2008–2010

годы»: постановление Правительства Республики Казахстан от 21 ноября 2007 года № 1120 [Электронный ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P070001120> (дата обращения: 02.01.2026).

17. О проекте Указа Президента Республики Казахстан «О Государственной программе развития образования в Республике Казахстан на 2005–2010 годы»: Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 сентября 2004 года № 1008 [Электронный ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P040001008> (дата обращения: 2.01.2026).

18. Национальный доклад о состоянии и развитии системы образования Республики Казахстан (за 30 лет Независимости и 2021 год). – Астана: Министерство просвещения Республики Казахстан; Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан; АО «Информационно-аналитический центр», 2022. – 177 с. – ISBN 978-601-7904-41-8.

19. О проекте Указа Президента Республики Казахстан «Об утверждении Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 годы»: постановление Правительства Республики Казахстан от 22 сентября 2010 года № 971 [Электронный ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P100000971> (дата обращения: 02.01.2026).

References:

1. Spöttl G. The 4th industrial revolution – its impact on vocational skills // International Journal of Training Research. – 2021. – Vol. 19 (Suppl. 1). – P. 33–49. – DOI: 10.1080/13639080.2020.1858230. [in English].

2. Roll M., Ifenthaler D. Learning Factories 4.0 in technical vocational schools: can they foster competence development? // Empirical Research in Vocational Education and Training. – 2021. – Vol. 13. – Art. 20. – DOI: 10.1186/s40461-021-00124-0. [in English].

3. Pagaldai A. Z., Cattaneo A., Imaz Agirre A., et al. Factors influencing the digital competence of students in basic vocational education and training // Empirical Research in Vocational Education and Training. – 2025. – Vol. 17. – Art. 19. – DOI: 10.1186/s40461-025-00198-0. [in English].

4. Aranda-Jiménez J. R., Campos-García I., Cosculluela-Martínez C., San-Martin J., De-Pablos-Heredero C. Continuous vocational training in response to the challenge of industry 4.0: required skills and business results // Journal of Industrial Engineering and Management. – 2023. – Vol. 16(2). – P. 319–341. – DOI: 10.3926/jiem.4665. [in English].

5. Yang C. Sustaining the quality development of German vocational education and training in the context of digitalization // Sustainability. – 2023. – Vol. 15(4). – Article 3845. – DOI: 10.3390/su15043845. [in English].

6. Ashilova M. S., Begalinov A. S., Begalinova K. K. O vliyani tsifrovizatsii obshchestva na kazakhstanskoe obrazovanie // Science for Education Today. – 2019. – T. 9. – № 6. – S. 40–51. – DOI: 10.15293/2658-6762.1906.03. [in Russian].

7. Shlyakhina S. Yu. Vliyanie tsifrovizatsii na sistemu obrazovaniya // Vestnik nauki. – 2023. – № 6(63). – T. 5. – S. 40–45. [in Russian].

8. Isakova G. M., Kerimbaeva N. Zh., Urumbaev I. Z. Vliyanie tsifrovizatsii na sistemu obrazovaniya // Pedagogicheskaya nauka i praktika. – 2024. – № 1(43) [Elektronnyi resurs]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-tsifrovizatsii-na-sistemu-obrazovaniya-2> (data obrashcheniya: 11.01.2026). [in Russian].

9. Zatyneiko E. V. K voprosu otsenivaniya rezul'tatov dual'nogo obucheniya v professional'nom obrazovanii // Orleu. Vesti nepreryvnogo obrazovaniya. – 2024. – № 1(44). – S. 34–45. [in Russian].

10. Abdigapbarova U., Zhiyenbayeva N. Organization of student-centered learning within the professional training of a future teacher in a digital environment // Education and Information Technologies. – 2023. – Vol. 28. – P. 647–661. – DOI: 10.1007/s10639-022-11159-5. [in English].

11. Abdigapbarova U. M. K voprosu podgotovki pedagogicheskikh kadrov v usloviyakh dual'no-orientirovannogo obucheniya // Vestnik KazNPU im. Abaya. Seriya «Pedagogicheskie nauki». – 2017. – № 1(53). – S. 100–104. [in Russian].
12. Aitenova E. A., Smanova A. A., Koshshugulova A. S. Sovremennoe sostoyanie i problemy izucheniya dual'no-orientirovannogo obucheniya: The current state and problems of studying dual-oriented learning // Bulletin Series of Pedagogical Sciences. – 2022. – № 2(74). – DOI: 10.51889/2022-2.1728-5496.17. [in Russian].
13. Akzholova A. T., Smanova A. A., Surabaldieva B. T., Aitenova E. A., Uaïdullakzy E. Germaniya zhane Qazaqstandagy dual'dy oqytudyn didaktikalyq negizdemesi // Pedagogika zhane psikhologiya. – 2022. – № 3(52). – DOI: 10.51889/8909.2022.37.24.024. [in Kazakh].
14. Smanova A. A., Aitenova E. A., Koshshugulova A. S. Germaniya zhane Qazaqstandagy dual'dy oqytudyn zerttelu manyzy: The studied value of dual education in Germany and Kazakhstan // Bulletin Series of Pedagogical Sciences. – Noyabr' 2022. – № 3(75). – DOI: 10.51889/1960.2022.29.70.008. [in Kazakh].
15. Orakova A., Nametkulova F., Kornilova T., Zhaitapova A., Turgunbaeva B. Pedagogikalyq dizain obrazovatel'nykh programm v kontekste nepreryvnogo obrazovaniya: sostoyanie i perspektivy // Pedagogika zhane psikhologiya / Pedagogy and Psychology. – 2023. – № 2(55). – S. 90–99. – DOI: 10.51889/2077-6861.2023.30.2.0. – URL: <https://journal-pedpsy.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/1100> (data obrashcheniya: 02.01.2026). [in Russian].
16. O proekte Ukaza Prezidenta Respubliki Kazakhstan «O Gosudarstvennoi programme razvitiya tekhnicheskogo i professional'nogo obrazovaniya v Respublike Kazakhstan na 2008–2010 gody»: postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 21 noyabrya 2007 goda № 1120 [Elektronnyi resurs]. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P070001120> (data obrashcheniya: 02.01.2026). [in Russian].
17. O proekte Ukaza Prezidenta Respubliki Kazakhstan «O Gosudarstvennoi programme razvitiya obrazovaniya v Respublike Kazakhstan na 2005–2010 gody»: Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 30 sentyabrya 2004 goda № 1008 [Elektronnyi resurs]. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P040001008> (data obrashcheniya: 02.01.2026). [in Russian].
18. Natsional'nyi doklad o sostoyanii i razvitii sistemy obrazovaniya Respubliki Kazakhstan (za 30 let Nezavisimosti i 2021 god). – Astana: Ministerstvo prosveshcheniya Respubliki Kazakhstan; Ministerstvo nauki i vysshego obrazovaniya Respubliki Kazakhstan; AO «Informatsionno-analiticheskii tsentr», 2022. – 177 s. – ISBN 978-601-7904-41-8. [in Russian].
19. O proekte Ukaza Prezidenta Respubliki Kazakhstan «Ob utverzhdenii Gosudarstvennoi programme razvitiya obrazovaniya Respubliki Kazakhstan na 2011–2020 gody»: postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 22 sentyabrya 2010 goda № 971 [Elektronnyi resurs]. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P100000971> (data obrashcheniya: 02.01.2026). [in Russian].

FTAXP/MPHTI/IRSTI 03.20
ӘОЖ/ УДК/UDC 94(574)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.012>

Т.А. Кариева¹, З.К. Мукатаева²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті КеАҚ
“Отырар кітапханасы” Ғылыми орталығының бас ғылыми қызметкері,
тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан, Астана
e-mail: totykarieva2025@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1814-4208>

²Шәкәрім университеті КеАҚ аға оқытушы, тарих ғылымдарының кандидаты
Қазақстан, Семей
e-mail: zauremukataeva4@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0008-9604-8477>

ҚАЗАҚ БАЙЛАРЫН ТӘРКІЛЕУ – ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КҮШТЕП ҰЖЫМДАСТЫРУ САЯСАТЫНЫҢ АЛҒЫШАРТЫ

Аңдатпа

Қазақстан аумағында ХХ ғасырдың 20-30 жылдар кезеңінде бай шаруашылықтарын тәркілеу және шаруаларды күштеп ұжымдастыру саясаты кең ауқымды сипат алды. Кеңес өкіметінің партиялық атқарушы органдарының архив құжаттарындағы арыз-шағымдар қазақ халқының дәстүрлі шаруашылық жүйесін күштеп күйрету, мал-мүлікті тәркілеудің репрессиялық әдістері мен жаппай жүргізілген зорлық-зомбылық фактілерін айғақтайды. Ірі қазақ ауқаттыларын тап ретінде мәжбүрлеп жою - биліктің алдын-ала жоспарлаған идеологиялық саясатының көрінісі. Нәтижесінде аталған әкімшілік шара Қазақстан өңірінде Кеңес өкіметінің саясатына қарсы бағытталған қозғалыстардың, наразылықтардың кең өріс алуына алғышарт қалыптастырды. Халықты жаппай қамауға алу, тінту, оларды “кулактар” мен “бай элементтер” қатарына жатқызу, малын күшпен тартып алу, мүлкін тәркілеу сияқты репрессиялық шаралар жергілікті билік тарапынан қолдау тауып, жүзеге асырылып отырды. Қазақ байларының мал-мүлкін тәркілеу – халық қасіретіне айналған саяси қуғын-сүргіннің бастамасы болды. Бай-куатты топтарды “жат элемент” ретінде қаралап, қуғын-сүргінге ұшырату саясаты жоспарлы түрде іске асырылды. Біз бұл мақалада архивтік деректерге сүйене отырып, тарихтың осынау қасіретті беттерін объективті тұрғыдан ашуды мақсат еттік.

Мақалада ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы Семей округіндегі қазақ байларын тәркілеу үрдісінің жүзеге асуы, жергілікті байлардың өз құқығын қорғауда тиісті органдарға жолдаған арыз-шағымдары архивтік деректер тұрғысынан талданады.

Кілт сөздер: округ, науқан, декрет, бай-кулак, тәркілеу, арыз-шағым, қуғын-сүргін, ұжымдастыру.

Т.А. Кариева¹, З.К. Мукаатаева²

¹ НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»
Главный научный сотрудник Научного центра «Отырар кітапханасы»
кандидат исторических наук, Казахстан, Астана

e-mail: totykarieva2025@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1814-4208>

² НАО «Шәкәрім университеті» старший преподаватель, кандидат исторических наук,
Казахстан, Семей

e-mail: zauremukataeva4@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-9604-8477>

КОНФИСКАЦИЯ КАЗАХСКИХ БАЕВ – ПРЕДПОСЫЛКА ПОЛИТИКИ НАСИЛЬСТВЕННОЙ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В 1920-х и 1930-х годах политика конфискации имущества зажиточных хозяйств и принудительной коллективизации крестьян в Казахстане приобрела широкий характер.

В 20–30-е годы XX века на территории Казахстана политика конфискации байских хозяйств и насильственной коллективизации крестьян приняла широкомасштабный характер. Жалобы, поступавшие в партийно – исполнительные органы советской власти, указывают на многочисленные методы лишения имущества, которое являлось источником средств к существованию, а также на факты совершённого насилия. Жалобы и заявления, содержащиеся в архивных документах партийно – исполнительных органов советской власти, свидетельствуют о фактах насильственного разрушения традиционной системы хозяйствования казахского народа, репрессивных методах конфискации имущества и массовом насилии. Принудительная ликвидация крупных казахских зажиточных людей как класса является проявлением заранее спланированной идеологической политики правительства. В результате данная административная мера создала предпосылки для широкого распространения движений и протестов против политики советской власти в регионах Казахстана. Такие репрессивные меры, как массовые аресты, обыски, причисление населения к категории «кулаков» и «байских элементов», насильственное изъятие скота и конфискация имущества, находили поддержку со стороны местных властей и активно реализовывались. Конфискация имущества казахских баев стала началом политических репрессий, обернувшихся национальной трагедией. Политика преследования состоятельных слоев населения, рассматриваемых в качестве «чуждых элементов», осуществлялась планомерно. В данной статье, опираясь на архивные данные, мы стремились объективно раскрыть эти трагические страницы истории.

В статье на основе архивных данных анализируется процесс конфискации имущества казахских баев в Семипалатинском округе в 20–30-е годы XX века, а также жалобы местных баев, направленные в соответствующие органы в попытке защитить свои права.

Ключевые слова: округ, кампания, декрет, бай-кулак, конфискация, жалоба, репрессии, коллективизация.

T.A. Kariyeva¹, Z.K. Mukataeva^{2*}

¹Non-profit Joint Stock Company "L.N. Gumilyov Eurasian National University"
Chief Researcher at the "Otyrar Kitaphanasy" Research Center Candidate of Historical Sciences
Kazakhstan, Astana

e-mail: totykariyeva2025@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1814-4208>

²NCJSC "Shakarim University" Senior Lecturer Candidate of Historical Sciences
Semey, Kazakhstan

e-mail: zauremukataeva4@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-9604-8477>

CONFISCATION OF KAZAKH BAIS – A PREREQUISITE FOR THE POLICY OF FORCED COLLECTIVIZATION IN KAZAKHSTAN

Abstract

In the 1920s and 1930s, the policy of confiscating "bai" (wealthy) households and the forced collectivization of the peasantry took on a massive scale across the territory of Kazakhstan. Complaints received by the party executive bodies of the Soviet government point to numerous methods of depriving property, which was a source of livelihood, as well as the facts of violence committed. The complaints and statements contained in the archival documents of the party executive bodies of the Soviet government testify to the facts of the violent destruction of the traditional economic system of the Kazakh people, repressive methods of confiscation of property and mass violence. The forced liquidation of large Kazakh wealthy people as a class is a manifestation of the government's pre-planned ideological policy. As a result, this administrative measure created the prerequisites for widespread movements and protests against the policies of the Soviet government in the regions of Kazakhstan. Such repressive measures as mass arrests, searches, classifying the population as "kulaks" and "Bay elements," forcible seizure of livestock and confiscation of property, were supported by local authorities and actively implemented. The confiscation of the Kazakh bays' property was the beginning of political repression, which turned into a national tragedy. The policy of persecution of the wealthy segments of the population, considered as "alien elements", was carried out systematically. In this article, based on archival data, we tried to objectively reveal these tragic pages of history.

The article analyzes the process of confiscating Kazakh rich people in the Semipalatinsk district in the 20s-30s of the XXth century, as well as the complaints sent by local rich people to the relevant authorities in defense of their rights, based on archival data.

Keywords: district, campaign, decree, rich-kulak, confiscation, complaint, repression, collectivization.

Кіріспе. Отандық тарихнамада 1920-1930 жылдардағы әлеуметтік-саяси өзгерістер, әсіресе, байлар мен жартылай феодалдардың мүлкін тәркілеу науқаны әлі де толық зерттеуді қажет ететін, күрделі мәселелердің бірі болып қала береді. Бұл тарихи кезең қазақ қоғамындағы дәстүрлі әлеуметтік-экономикалық құрылымын күштеп өзгертудің, сондай-ақ жаппай қуғын-сүргіннің бастауы ретінде ғылыми негізде жан-жақты зерделеуді талап етеді.

XX ғасыр басындағы ұлтына қорған болған, дәулетін ұлт игілігіне жұмсаған қазақ байларының тағдыры билікке Ф.Голощекин келгеннен кейін өзгеріске ұшырап, дәстүрге негізделген қазақ қоғамының жүйесі жаңаша сипат алды. Ф.Голощекиннің алға қойған мақсаты "ұлттық мүддені, елдің экономикалық ерекшелігін ескере отырып, жұмыс жасауды ұсынған ұлт коммунистерінің белсенді бөлігін биліктен ығыстыру болса, екінші бір көздегені Алашорда құрамында болған қазақ оқығандарын партия басшылығындағы жауапты қызметтерден қуу болатын" [1, 52]. Қазақ байларының мал-мүлкін тәркілеу, олардың негізгі

күнкөріс көзі болып саналатын шаруашылық активтерін түрлі әдістер арқылы күштеп тартып алу науқаны ауыл халқының әлеуметтік-экономикалық күйреуіне әкеп соқты. Бұл үдерістің салдары Кеңес өкіметінің жергілікті партия ұйымдарының жиналыс хаттамаларында, сондай-ақ кеңес мекемелеріне жолданған арыз-шағымдарда көрініс тапқан.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Тоқаевтың 2020 жылғы 24 қарашадағы №456 “Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия құру туралы” жарлығына сәйкес Семей қаласы әкімдігі жанынан саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі комиссия құрылды. Комиссия мүшелерінің алдында Кеңес өкіметінің репрессиялық саясатының құрбаны болған қазақстандықтарға қатысты тарихи әділдікті қалпына келтіру міндеті қойылған болатын. Осыған орай, аталған комиссия құрамында орындаушы ретінде Семей округі аумағындағы кәмпескеленген ірі байлардың қайғылы тағдырын зерттеуге қатысты құнды архивтік деректер анықталып, ғылыми қолданысқа ұсынылды. Комиссия анықтаған тың деректерді ғылыми айналымға енгізу, қазақ байларын тәркілеу, олардың тағдыры мен трагедиясы туралы көптеген тарихи мәселелерді жаңаша бағамдауға мүмкіндік берді және бұл бағыттың терең ғылыми зерттеуді талап ететінін айқын көрсетті. 1920-30 жылдардағы тарихи үрдістерді, оның ішінде ауқатты шаруа қожалықтарын тәркілеуді, ірі байларды бүтіндей бір отбасымен жер аударуды және тәркілеу науқаны барысында орын қалған заң бұзушылықтарды зерделеу маңызды.

Қазақ байларының репрессияға ұшырау тарихын және олардың халықтық қасіретін, репрессия тарихын және оның салдарынан туындаған ұлттық трагедияны зерделеу басты нысан болмақ. Ұлттық трагедияның мәні, қазақ байларын тәркілеу ғана емес - ол жай ғана мүлік бөлінісі емес, ұлттың экономикалық дербестігі мен әлеуетін нысанаға алған, жоспарлы соққы болды. 1928 жылғы тәркілеу науқаны дәстүрлі қазақ қоғамының тіршілігін шайқатты. Дәстүрлі шаруашылықтың күйреуі елді алапат аштыққа әкелді. Мал-мүліктен айырылған ауылдар күнкөріссіз қалып, бұл соңында миллиондаған жазықсыз адамның өмірін қиған, халықтың рухын жасытқан, “Ашаршылық” трагедиясына ұласты. Халықтың тіршілік көзінен айыру - ұлттың жойылу қауіпін туғызды. Өкімет ұлттық элитаны жоюды көздеді. Қазақ елінде байлар тек дәулет иелері емес, елдің сөзін ұстаған, мектеппен медресе салдырған, өнер мен білімге демеуші болған меценат тұлғалар еді. Оларды тап ретінде жаппай жою ұлтты рухани жетімдікке және мәдени тоқырауға алып келді. Текті отбасылар жер аударылып, атылды, қуғын-сүргінге ұшырады. Бұл халықтың табиғи өсімі мен ұлттық бірегейлігіне орасан зор нұқсан келтірді. Осы кезең қазақ тарихындағы ең ауыр беттердің бірі болды. Осы қасіреттің зардабы әлі күнге дейін ұлттық жадымызда жаңғырып тұр.

Кеңес өкіметінің бай-кулактардың шаруашылықтарын тәркілеу жөніндегі саясаты қазақ халқы үшін ең ауыр әлеуметтік-экономикалық зардаптарға алып келді. Өйткені ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелі мал шаруашылығы қазақ қоғамының шаруашылық жүйесінің негізі саналған. Бұл саясаттың нәтижесінде дәстүрлі мал шаруашылығы жүйесі күйреп, халықтың әлеуметтік құрылымына орны толмас нұқсан келтірілді.

Зерттеу әдістемесі. XX ғасырдың 20-30 жылдарында Қазақстанда ауқатты шаруалар мүлкін тәркілеу және мәжбүрлі ұжымдастыру саясаты жүргізілді. Кеңестік мемлекеттік және партиялық құрылымдарға келіп түскен эпистолярлық құжаттарда (жазба өтініштерде) халықтың тіршілік көзі болған мал-мүлкін тәркілеудің әртүрлі әдістері, сондай-ақ осы процесте орын алған зорлық-зомбылық элементтері көрсетілген. Деректер өкіметтің әлеуметтік-экономикалық бағыты негізінен ірі қазақ байларын тап ретінде жоюды көздеген мақсатты саясатын айғақтайды. Бұл Қазақстандағы қарапайым халықтың кеңес билігіне қарсылықтың күшейюіне түрткі болды.

Зерттеу үдерісінде қарастырып отырған тақырыпқа байланысты тарихи материалдар жинақталып, жүйеге келтірілді, деректанулық тұрғыда талдаудан өтті. Байларды қудалау және олардың дүние-мүлкін тәркілеуге қатысты архивтен алынған материалдар салыстырыла зерделенді. Байларды саяси қуғын-сүргінге ұшыратуға байланысты билік органдарының асыра

сілтеу саясаты, жазықсыз кедей адамдардың байлардың тізіміне еніп, қудаланғаны айқындалды.

Тарихилық және объективтілік қағидаттары зерттеліп отырған кезеңнің нақты тарихи жағдайларын ескеруге, сондай-ақ талданып отырған материалдар мен деректерге сын көзбен қарауға жол ашты. Архивтік деректерді кешенді талдау барысында жалпы ғылыми таным принциптері мен арнайы тарихи зерттеу әдістерінің жиынтығы басшылыққа алынды. Зерттеу барысында ілгерідегі ізденістер негізінде, аймақтық деңгейде әлі де болса, жүйеленбеген тың архивтік деректерді жинақтау, талдау, қорыту әдісі кеңінен қолданылды.

Материалдарға сипаттама. Зерттеудің деректік базасы ретінде өңірлік және республикалық архив қорында сақталған құжаттар пайдаланылды. Мәселен, Семей өңірінде жүргізілген бай шаруашылықтарын жою жөніндегі саяси компанияның сипатын ашу үшін Семей қаласындағы Абай облыстық Мемлекеттік архиві (АОМА) 74-қор “Жұмысшы, шаруа және қызыл әскер депутаттары кеңесінің Семей округтік атқарушы комитеті”, 3-қор “Бүкілодақтық Коммунистік партияның (большевиктер) Семей округтік комитеті өкілдерінің есептері, партия жиналыстарының хаттамалары мен үзінділері, Қазақ Орталық Атқару Комитеті мен Қазақ Өлкелік Атқару Комитетінің ірі байларға тиесілі мүлікті тәркілеу туралы жарлығы бойынша жүргізілген түсіндірме жұмыстары туралы жеделхаттар және өкілетті өкілдердің тізімдері”, Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архив (ҚР ОМА) қорындағы 5-қор, 135-қордың “ҚазКСР Орталық Атқару Комитеті жанындағы бай-жартылай феодалдардың мүлкін тәркілеу және жер аудару жөніндегі орталық комиссия материалдары”, Қазақстан Республикасы Президент архивінің (ҚР ПА) 141-қор “Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетіне: ҚазКСР бойынша бай мен жартылай феодалдардың мүліктерін кәмпескелеу туралы есебі” материалдары зерттеу жұмысының бағыт-бағдарын айқындап, ғылыми маңызын күшейтті.

“Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия” жұмысының барысында XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қоғамдық саяси ахуал –Қазақстан тарихындағы ең күрделі кезеңдердің бірі мемлекеттік зорлық-зомбылық пен әлеуметтік күйзелісті күшейткен фактор ретінде терең талдауды қажет ететіні айқындалды. Зерттеліп отырған мәселе саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау қағидаттарына негізделіп, тарих ғылымының маңызды мәселелері тұрғысынан бағамдалды. Бұл уақытта кеңестік биліктің орнауы, күштеп ұжымдастыру, байлардың мал-мүлкін тәркілеу, саяси қуғын-сүргін, әлеуметтік құрылымның түбегейлі өзгеруі және қоғамның идеологиялық тұрғыдан қайта жасақталуы сияқты үрдістер құжаттар топтамасындағы дерек көзі болып табылады. Бай-кулактардың дүние-мүлкін тәркілеу, ауылды кеңестендіру саясатының салдары ашаршылық, халық санының күрт азаюы, т.б. мәселелер Берік Әбдіғалидың редакторлығымен шыққан құжаттар жинағында көрініс тапқан [2]. Аймақтық деңгейдегі “Неизвестные страницы истории Семипалатинского Прииртышья (20-30 гг. XX века)” [3] құжаттар жинағы зерттеу жұмысының деректік маңызын арттырып отыр. Зерттеу барысында тәркілеу науқанына қатысты құжаттар жинағының материалдары қолданылды. Аталған жинақтарда бай-кулактарды тап ретінде жою және кеңестік биліктің бай шаруашылықтарын тәркілеу туралы қаулыны жүзеге асыру кезіндегі қазақ ауқаттыларының жекелеген өкілдерінің қасіретті тағдырлары баяндалған.

Талқылау. Кеңестік тарихи методология байларды, ауқатты шаруашылық иеліктерін тәркілеу үдерісін идеологиялық парадигма шеңберінде талдауға негізделді. Аталған мәселенің зерттелу деңгейіне кешенді талдау жүргізу күрделі, өйткені қазақ байларын жою, олардың мүлкін тәркілеу мәселесі ұзақ уақыт бойы жабық тақырып ретінде қарастырылып келді. Байларды тап ретінде жою саясаты бұл мәселенің жаңа әдіснамалық тұрғыдан зерттеліп, ғылыми айналымға енгізілуіне мүмкіндік берді. Соның нәтижесінде тарихи деректерді объективті талдауға және қайта қарастыруға жол ашылуда. Отандық тарихнамада 20-30 жылдардағы ұжымдастыру мен тәркілеу саясатының зардаптарын ғылыми-тұжырымдамалық тұрғыдан пайымдауда профессор Т.Омарбековтың зерттеулері айрықша маңызға ие және деректік тереңдігімен ерекше [4]. Ғалым алғашқылардың бірі болып бұрын жабық болған архивтік деректерді ғылыми айналымға енгізу арқылы кеңес өкіметі саясатының салдарын

кешенді түрде зерделеді. Қазақстандағы тәркілеудің алғышарттары оны жүзеге асыру барысы С.А. Жакишеваның зерттеуінде талданды [5]. С.Жакишева бай-кулактарды жою, олардың әлеуметтік портретін және көшпелі өмір салтындағы ауқатты шаруа қожалықтарды жазалау шараларын жаңаша методологиялық ізденістер тұрғысынан зерделеді. “Қазақ қоғамында орталықтан жүргізілген репрессиялық шара ретінде бай шаруашылықтарын тәркілеу арнайы жоспар (сценарий) бойынша жүрді” – дейді [6, 83]. Кеңес өкіметінің саясатымен келіспейтін әлеуметтік топты жоюға ұмтылу Қазақстандағы аграрлық модернизацияның ерекше сипаты болды деп пікір білдірген ғалымдар да бар. Аталған кезеңдегі құжаттарды талдау нәтижесінде авторлар халықтың бұл санаты әлеуметтік, экономикалық және құқықтық кемсітушілікке ұшырады, дауыс беру құқығынан айырылды, өз жерінде жұмыс істеу құқығынан айырылып, тәркіленген мүлкі колхоздың пайдасына шешілді деген қорытындыға келді [7]. Қазақстандағы тәркілеу саясаты көшпелілердің мәдени, экономикалық өміріне жасалған шабуыл болды және бұл тек байлардың ғана емес, олардың туыстарының да кедейленуіне алып келді [8, 152].

Жалпы алғанда, XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ даласындағы Кеңес өкіметінің аграрлық саясаты, бай шаруашылықтарын тәркілеу саласындағы зерттеулердің болғанына қарамастан, бұл процестің әлі де зерттеуді қажет ететін тұстары бар екенін аңғаруға болады. Бүгінгі күні жаңа позиция тұрғысынан зерттеуге мүмкіндік беретін бұрын белгісіз болған архив деректерін ғылыми айналымға енгізілуде, осы арқылы тарихи үдерістерді неғұрлым терең, әрі объективті тұрғыдан қайта қарастыруға жол ашылуда.

Нәтижелер. 1928 жылы 30 тамызда “Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің 1928 жылдың 27 тамыздағы “Ірі бай шаруашылықтардың және жартылай феодалдардың мал-мүліктерін тәркілеу және жер аудару туралы қаулысын қолдану жөнінде” нұсқаулық жарияланды. Осы ережеге сәйкес қазақ даласында ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарды тәркілеу қарқынды түрде (1928 жылдың 5 қыркүйегінде басталып, 1 қарашада аяқталды) жүргізілді. Осы қаулыға сәйкес жергілікті халық арасында ұлтаралық және руаралық араздықты белсенді түрде күшейтіп, шаруалар қауымын экономикалық кіріптарлықта ұстап, өлкенің экономикалық және мәдени дамуын тежейді [9, 68]. Осы жылдың 5 қыркүйегінде Бүкілодақтық коммунистік өлкелік партия комитетінің “Қазақстанның барлық еңбекшілеріне” үндеуі жарияланды. “Үндеудің ...” өзінде, баспасөз беттерінде және аудандық ұйымдастыру бюролары мен ауылдық кеңес төрғаларына жіберілген хаттарда кеңес өкіметінің бұл шарасы тек қана халық мүддесі үшін жүзеге асырылды деген ой табанды түрде айтылды. Кедейлерді байларға қарсы күресуге итермелей отырып, билік “халықтың арасында оларға деген жалпы өшпенділік тудыруға тырысты” [10, 22]. Ауылдарда үлкен таптық жіктелу болып жатыр, еңбекшілердің қоғамдық белсенділігі өсіп, өздері “тап жауы” деп қараған ірі байлар мен жартылай феодалдар мемлекеттің жүргізіп отырған саясатына белсенді қарсылық білдірген. Бұл ретте аталған әлеуметтік топтар Кеңес өкіметінің құрылымындағы өз орнын айқындауға қол жеткізді. Бұл таптық іс-шараларға қарсылықтың болатыны сөзсіз [11, 58].

Тұрақты билікті орнатқан өкімет қазақ қоғамын ыдыратудың бір әдісі - ең алдымен қазақ байларын тәркілеу еді. Қазақтың байы бір отбасының ғана емес, бір әулеттің асыраушысы, ауылдың берік қалыптасқан имунитеті болатын. Жергілікті халықтың ұлттық ерекшеліктері ескерілмеді. Дәстүрлі қалыптасқан қазақ қоғамындағы байлардың рөлін түсінбеген кеңестік билік “бай-кулактарға қарсы” үгіт-насихат жұмысын күшейтіп, “байларды” тап ретінде жою керек екендігі өкімет саясатынан (ауылды кеңестендіру, шабындық және егіндік жерлерді бөлу, ірі байлар мен жартылай феодалдарды тәркілеу) анық көрініп тұрды. Қазақ байларын тәркілеуде кеңестік билік елдің экономикалық құрылымын түбегейлі өзгертуді, жеке шаруашылықтарды жоюды және колхоз бен совхоз жүйесін енгізуді көздеді. Бұл Қазақстандағы ауылшаруашылықты күшпен ұжымдастыру саясатының бастамасы болды.

1928 жылы маусымның 21-інде Қазақ Орталық Атқару Комитетінің (КазОАК) “Қазақстанның барлық еңбекшілеріне үндеуі” жарияланады. Бұл үндеуде ірі байлардың мүлкін тәркілеу және оларды жер аудару шарттары көрсетілген [4, 94]. Қазақстан Орталық Атқару

Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің 1928 жылы 27 тамыздағы “Ірі бай шаруашылықтар мен жартылай шаруаларды тәркілеу және жер аудару туралы” декреті қазақ даласына үлкен қасірет әкелді. Декретке сәйкес, байларға көшпелі аймақтарда ірі қараға шаққанда 400-тен астам малы бар, жартылай көшпелі аудандарда 300-ден астам малы бар, отырықшы аудандарда 150-ден астам малы барлар және бұрынғы хандар мен сұлтандардың ұрпақтары жатқызылды [12, 46]. Мәселен, “Декрет Семей губерниясы аумағында жүзеге асырылған кезде, ата тегі аға сұлтан болған, Абайдың ұлы Тұрағұлдың жер аударылғандар тізімінде: “ықпалды рубасы, атқамінер, зор беделге ие күшті атақты рудан шыққан, алдын ала мәліметтер бойынша, ірі қараға шаққанда 20 бастан астам малы бар” деген тұжырыммен енгізілген. Тұрағұл 9 адамнан тұратын отбасымен Сырдария округіне жер аударылған. Ол 1929 жылдың 25 қаңтарында Қазақ АКСР Орталық Атқару комитетіне жазған шағым арызында, өзінің жер аударуы заңсыз екендігін көрсетіп, Декретке сәйкес ірі қараға шаққанда 300 бастан артық малы барлар ғана жер аударылуға тиісті екенін жазады. Шын мәнінде, ол ұлының шаруашылығын қосқанда, бар болғаны ірі қараға шаққанда 39 бас мал ғана тәркіленгенін көрсетеді. Бұл оқиғалар тәркілеу науқанындағы заң бұзушылықтардың және саяси астардың басым болғандығының айқын дәлелі [2, 720]. Болыс басқарушысы, рубасы болған Мұсатай Молдабаевқа жалған жала жабылып ру аралық алауыздықты қоздырды және контрреволюциялық әрекет жасады деп айып тағылған [3, 92].

Тәркілеу науқаны үдей түсті. “Байды ұста” деген тапсырманы “кедейді де қамтыған” деңгейге жеткізген шолақ белсенділер бай-кедей деп бөлмей, қолына түскеннің бәрін тәркілеуге көшті. Шолақ белсенділер бай малын тәркілеп қана қойған жоқ, олардың үй жайын, тұрмыстық жағдайын, үстіндегі киімімен ас-ауқатын да тартып алды. Байлардың артында қалған ұрпақтары не жейді, олардың еш қамқорлықсыз қалуы ешкімнің бас ауыруына себеп болмады. Қолындағы барынан айырылған ауқатты халық қол қусырып қарап отырмады. Билікке қарсы өздерінің наразылықтарын халық көтерілісі түрінде және құжат (арыз, шағым) түрінде білдіріп отырды. Бірақ, Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесі сол жылдың 17 қазанында “Жартылай феодал ірі байларды тәркілеу мен жер аударуға қарсылығы үшін қылмыстық жауапкершілігі туралы” қаулы шығарады. Соған қарамастан, жергілікті халықтың кейбіреулері бай адамдар санатына жатқызылып, тізімделіп кеткендер де өз наразылықтарын білдіретін мәлімдеме жасады: малдарын туыстарына таратты немесе сатып жіберді; жер аудару туралы шешімге қарсы түрлі жолдармен шағымданды; шаруашылықтарын жер аудару белгілеріне қате жазғанын дәлелдеуге тырысып бақты; қолдағы малдың саны декретте көрсетілген нормаға сәйкес келмейтіндігін көрсетті. Түптеп келгенде, билік немқұрайдылықпен қарап, бұл дәлелдер жалған деп танылды. Бай-кулактарды қудалау кезінде қазақтың дәстүрлі отбасында бұрын соңды болмаған “ажырасу” деген сияқты жат қылықтың тіркелгендігі туралы мәліметтерді кездестіруге болады.

Жергілікті партия органдарының баяндамалары тек бай-кулактарға ғана емес, сонымен қатар орта шаруаға, тіпті кедейлерге де қатысты сыбайлас жемқорлықтың нысандары, заң бұзушылықтар, тонау фактілері туралы куәландырады. Мысалы, 1928 жылдың тамызында РСФСР Жоғарғы сотының Қазақ бөлімшесінің төрағасы Бекбатыров Семейдегі заңдардың жаппай бұзылуы туралы қазақ өлкелік комитетіне жасаған баяндамасында орта шаруалардың мүлкі тәркіленіп соттау жағдайлары болғанын нақты көрсетеді. Бұл құжатта Б. Нұрғазиевта 35 бас ірі қара және 19 қошқар бар болса, одан 20 бас ірі қара, 10 қошқар тәркіленді. Азамат Г.Закешевте 10-ға жуық мал басы болды, оның 3-еуі тәркіленді. З.Мұстафинде 25 бас мал болған, іс жүзінде барлық мал тәркіленген [2, 241].

1928 жылдың 30 тамызда Қазақстан Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің 1928 жылы 27 тамыздағы “Ірі бай шаруашылықтардың және жартылай феодалдардың мал-мүліктерін тәркілеу және жер аудару туралы қаулысын қолдану жөніндегі” декретін негізге ала отырып, ҚАКСР Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулысына сәйкес көшірілуге тиісті адамдарды қоныстандыру, аудандарын анықтау туралы Қазақстанның жекелеген округтерінен басқа аймақтарға жер аударуды төмендегі тәртіппен жүргізген: Жетісу,

Сырдария округінен Орал округіне, Орал округінен Жетісуға, Гурьев округінен Петропавл округіне, Қарқаралы округінен Қостанай округіне, Семей округінен Сырдария округіне, Павлодар округінен Ақтөбеге, Қызылорда округінен Адай округіне, Ақмола округінен Гурьев округіне, Ақтөбеден Қарқаралы округіне, Қостанай округінен Семей округіне жер аударылды [9, 3]. Бұл қаулыны жергілікті атқарушы органдар орындауға міндеттелген. Оған дәлел, Семей округі бойынша 27 тамыздағы Декрет негізінде 66 шаруашылық жер аударылса, олардан 9 113 мал бас тәркіленген. Павлодар округінде 33 байдың мүлкі тәркіленіп, олардан 2 783 бас мал тартып алынған. Қарқаралы округінде сәйкесінше, 53 шаруашылық тәркіленіп, 12 702 бас алынды. Байларды тәркілеу науқаны барысында халықты мәжбүрлеп көшіру Қазақстанның әртүрлі аудандары арасында жүргізілді. Семей округінен Сырдария округіне ересек ер адамдар - 99, ересек әйел адамдар - 125, ер балалар (18 жасқа дейін) - 131, қыз балалар (18 жасқа дейін жасөспірімдер) - 101, барлығы 446 адам жер аударылған. Мурсалимов Заманбек, Әділов Иса, Үкібаев Қаражан отбасылары қауіп жағдайына байланысты елді мекеннен жедел түрде шығып кетуге мәжбүр болған. Жер аудару кезінде сырқаттанған 7 адам Семей округінде қалып қойған. Қостанай округінен ірі мал иелері отбасыларымен бірге Семей округіне көшірілді [13, 164]. Абай облыстық Мемлекеттік архив қорындағы деректе Семей округіне 357 адамнан тұратын 31 отбасы келгендігі жөнінде мәлімет бар. Аягөзге 3 отбасы 24 адамнан, Қызылтаңға 4 отбасы 35 адамнан, Бесқарағайға 5 отбасы 78 адамнан, Ұланға 4 отбасы 27 адамнан, Жармаға 5 отбасы 71 адамнан, Шыңғыстайға 2 отбасы 30 адамнан және Жана-Семейге 5 отбасыдан тұратын 71 адамды жер аударған [14, 22].

Декретке наразы халық өздерінің арыз-шағымдарын Орталық Атқарушы Комитетке жолдап отырған. Солардың бір бөлігі Жетісу губерниясы, Лепсі уезі, Мақаншы болысы, Барлық ауылының тұрғындары: Шалаков Бесенбай, Бұлғақов Теміржан, Кесекпаев Есімхан, Ежембаев Ақылбай, Баймолдин Раис, Езеков Алмабай, Домалақов Нүсіпжан, Абдулов Бұламбай, Әбдікәрімов Ілияс т.б. Өтініште, 1928 жылы Семей округіне қарасты Бахты кеденінде тұрғындардың малын кәмпескелегені және сол уақыттағы халықтың тұрмыс тіршілігі туралы айтылады [15, 63].

Тәркіленген бай-кулактардың дүние-мүлкінің 60-70 пайызы байырғы (қазақ) халықтың кедей шаруашылықтарына берілді. Көшірілген малшылардың ұйымдасқан шаруашылықтарының негізінде ұжымдық шаруашылықтар (колхоздар) құру көзделді, онда бұрын аталған шаруашылықтарда жұмыс істеген шаруа қожалықтары мен кедейлерді тарту жоспарланды. Тәркіленген мүліктің қалған бөлігі колхоздар мен совхоздарға, ал ең құнды асыл тұқымды мал – жер органдарының асыл тұқымды шаруашылықтарына және жергілікті ауылшаруашылық оқу орындарына берілді [12, 4-7].

1928-1930 жж. қазақ елінде ұжымдастыру жылдам қарқынмен жүргізіліп, байлардың иелігіндегі жер мен мал шаруа-кедейлерге бірден бөлініп берілді. Бұл билік үшін мемлекеттегі экономикалық айырмашылықты реттеуге жасалған алғашқы қадам еді. Күштеп ұжымдастыру кезінде көптеген сорақылықтарға жол берілді. Мәселен, Еңбекші қазақ ауданынан Орал округіне жер аударылған Жүнісбай Сырғабай ұлынан түскен арызда саяси репрессияның ауыр зардаптарына ұшыраған. Оның халық мүддесін қорғауға бағытталған қоғамдық-саяси қызметі салдарынан, оның бір туысы (інісі) саяси үкіммен ату жазасына кесілген, ал екінші туысы (інісі) солардың ұрып-соғуынан мүгедек болып қалған [16].

Малдарын зорлықпен тартып алып, малды өз иелерінің союына да тыйым салынды, егін екпейтін аудандардан тұқымдық астық жиналды, мал иелеріне малдарын басқаға сатуға рұқсат берілмеді, ал кімде кім бұл тәртіпті бұзатын болса, оның сататын малы табанда кәмпескеленді. Тағы бір сорақылық: өмір бойы негізінен мал шаруашылығымен айналысып келген қазаққа табан астында қисапсыз көлемді жерге «егін ек!» – деп ақылға сыймайтын бұйрық беруі еді.

Қазақстандағы ауылды кеңестендіру және таптық жіктеу саясатының жүзеге асырылуы туралы Қазақ атқару комитетінің төрағасы Е.Ерназаровқа кандидаттық топтың хатшысы Құрқышевтің жасаған баяндамасында: "Мен Архат ауылында 1928 жылдан бері тұрып келемін. Сол уақыт аралығында мен кейбір ауқаттыларды анықтадым. Солардың бірі

кооперация мүшесі Рахым Күзембаевпен жүргізілген күрес еді». Партиялық белсенділердің пікірінше, кооперативтер ресми түрде еңбекші шаруаның мүддесін қорғау керек болса да, іс жүзінде оларды бай-кулактар бақылаған. Бұдан ұжымдастыру саясатына көшудің және бай-кулактарды тап ретінде жою науқанының идеологиялық негіздемесі десек, қателеспейміз. 1925-1928 жылы кооперация мүшесі болған Р.Күзембаев меншігінде 10 бас малы бар орта шаруа болған. Бірақ қызметке тұрған Р.Күзембаев иелігіндегі мал басының саны бірден 100-ге жеткен. 1930 жылы ол өкімет тарапынан бай-кулак деп танылып, кейіннен малы тәркіленіп, сайлау құқығынан айырылған [17, 67]. Бұл да күмән тудыратын жағдай. Меншігінде малы жоқ адамның бірден малы өсіп, бай қатарына жатқызылуы өкімет саясатының әділетсіздігін, қателіктерін және таптық жіктеудегі қарама-қайшылықты көрсетеді.

Абыралы ауданының ауылдарынан ет даярлау жоспарын орындауда өкіметке мал өткізуге наразылық көрсеткен орта-шаруалардың арыз-шағымдары тіркелген. Мәселен, Х ауылдың тұрғыны Тайман Құнанбайұлының қолындағы бар малы ұжымдастыру кезінде колхоздың бөлінбейтін қорына өткізілсе де, ауқатты шаруашылық ретінде танылған отбасының ет тапсыру міндеттемесінен босату өтініш-арызы тіркелген [17, 5].

Архив қорында сақталған құжатта Абыралы ауданының бір ғана (№5) ауылынан барлығы 12 адамнан арыз шағым түскен. Төмендегі кестеден арыз берушілер және оларға ет дайындау науқаны негізінде алдын ала жоспар бекітіліп, мал өткізу міндеттемесі берілген:

№1 таблица

№	Арызданушылар	түйе	жылқы	сиыр	қой	қозы	ешкі	салық
1	Ахмет Әлменұлы		1	2	34			
2	Баймағанбет Аяғанұлы		1	2	34			
3	Айтқазы Айдарұлы		1	3	31			
4	Омар Сәрсенбайұлы	2	16	1	24		10	
5	Серғазы Айдарұлы	иелігінде малы болмасада колхозға мал өткізуді міндеттеген						
6	Бекмағанбет Ерубайұлы	1	30	5	46		1	1 сиыр, 7 қой
7	Сағындық Табанұлы		1	5	8			
8	Кейік Бейсек әйелі	барлық малы тәркіленген						
9	Ахмет Исмағұлұлы		10	2	42		4	
10	Ыдырыс Ақбайұлы							
11	Зейнеп Бижатай әйелі	1	4	1	5		9	
12	Оспанбек Тұрғанбекұлы	1	13	2	13	6		4 сом, 15 тиын

Кестеде Абыралы ауданының (№1, №2, №3, №4, №5) ауылдарының тұрғындары өздерін байлар қатарынан алып тастауды сұрап, өтініш жасағандардың тізімі: (шаруалардың аты-жөндері, қолындағы бар мал саны және олардың жоспарлы түрде өкіметке өткізетін мал саны нақты көрсетілген):

№2 таблица

Ауыл	Арыз беруші	Барлық мал саны	Берілген жоспар
1-ауыл	Ақымедей Алтайбайұлы	6 жылқы, 3 сиыр, 82 қой, 39 ешкі	3 сиыр, 53 қой
	Селқан Ақтайұлы	20 жылқы, 3 сиыр, 53 қой, 5 ешкі	3 сиыр, 34 қой
	Қарабай Жалыбайұлы	52 қой, 14 жылқы, 10 сиыр, 4 ешкі	8 сиыр, 27 қой

2-ауыл	Қасен Баратұлы	23 жылқы, 3 сиыр, 58 қой, 28 ешкі	4 сиыр, 30 қой
3-ауыл	Ағымтай Жұдырықұлы	66 қой, 2 ешкі, 12 жылқы, 5 сиыр	3 сиыр, 27 қой
4-ауыл	Қасымжан Мәукебайұлы	30 қой, 32 ешкі, 8 сиыр, 13 жылқы	10 қой, 4 сиыр
	Төлеуқожа Жанұзақұлы	5 сиыр, 19 жылқы	5 сиыр
	Жексенбай Құрманқожақұлы	47 қой, 4 ешкі, 5 сиыр 1 түйе, 17 жылқы	15 қой, 4 сиыр
	Әбділдә Төлепбергенұлы	32 қой, 12 ешкі, 5 сиыр, 2 түйе, 9 жылқы	10 қой, 2 сиыр
	Төлеберген Жалпақұлы	52 қой, 12 ешкі, 4 сиыр, 24 жылқы, 2 түйе	74 қой, 3 сиыр
5-ауыл	Қасымжан Сайғақұлы	4 жылқы, 5 сиыр, 102 қой	2 сиыр, 80 қой.
	Мұсабек Ғаныбекұлы	17 жылқы, 1 түйе, 38 қой	10 сиыр, 20 қой

Ал бұл құжатта Шыңғыстау ауданының Қарауыл, Қапак, Қаражартас, Құндызды, Мұқыр, Күлмен тағы басқа ауылдарынан тәркілеуге ұшыраған бай шаруалардың арыз-шағымдарының тізбесі берілген. Тізбедегі адамдар байлар қатарына жатқызылып, өздеріне берілген жоспарды орындай алмағандықтан мал-мүлкі тәркілеуге ұшыраған [18, 75].

Төменде тәркілеу науқанына қатысты кесте берілген. Кестеде Шыңғыстау ауданына қарасты әкімшілік бөлініс негізіндегі ауыл тұрғындары есепке алынған. Ірі және орта шаруашылықтардың “бай” ретінде тізімделіп, олардан міндетті салық (ет, астық тапсыру) талап етілген айғақтайтын құжат. Тізімде “әйелінен”, “келінінен” деп берілуі - отағасы (бай немесе кулак ретінде) тұтқындалған, жер аударылған немесе атылған соң болуы керек, оның артында қалған мал-мүлкі толықтай жұбайына тіркелгенін көрсетеді:

№3 таблица

1	Қарауыл ауылы	Мағауия әйелінен
2		Зейнел Қадамбай әйелінен
3		Мәсен Қайрылбай әйелінен
4		Байу келінінен
5	Қарауыл ауылы	Төлеубай Кемебайұлынан
6		
7		Қасымхан әйелінен
8		Дәмеке Медетбай әйелінен
9		Кәбира Байрылбай әйелінен
10		Әзімбай әйелінен
11		Күлия Байшолоқ әйелінен
12		Жұмағалидан
13		Ерғали Әсендік ұлынан
14	Қапак ауылы	Злиха Сыдық әйелінен
15		Бастай Ахмет әйелінен
16		Әлия Уақас әйелінен
17		Жамал Жалықбас әйелінен
18		Рабиға Ықия әйелінен
19		Тілеу Айдарұлынан
20		Бибала Әділұлынан
21		Әлмағамбет Шүне әйелінен
22		Айтқазы Дулатұлынан

23	Ақтөбе ауылы	Байрақым Мыңбайұлынан
24		Бибі Алатау әйелінен
25		Бақыш Қожаған әйелінен
26	Қаражартас	Бәйділде Беркімбайұлынан
27		Ағапия Шайқислам әйелінен
28		Кенжетай Өлімқожа әйелінен
29		Мәкей Қапыр қатынынан
30		Мәзтөре Қабдолла әйелінен
31		Шағатай Әбдіүәли әйелінен
32		Ақылпейіш Нұрпейіс әйелінен
33		Мәтіш Өзімбай әйелінен
34		Күл-Жәмиле Бекқожа әйелінен
35	Орда	Садыбек Арыстанбекұлынан
36		Тікеш Қажымолда әйелінен
37		Жәкежан Өзбек әйелінен
38		Еркінбек Кәрішалұлынан
39	Құндызды	Шәкеннен
40	Күлмен ауылы	Әлия Жәнке әйелінен
41	Самай ауылы	Зере Бекіш әйелінен
42		Нәсіл Ақжан әйелінен
43	Мұқыр ауылы	Ыбрайым әйелінен
44		Райымбек әйелінен
45		Ғалия Қақабай әйелінен
46		Мәржан Қазен әйелінен
47	Қостанай ауылы	Айман Әубәкір әйелінен
48		Оспанқызынан
49	Күлмен ауылы	Ханымжан Бисатай әйелінен

Қазақ қоғамындағы бай мен кедейдің айырмашылығы мал санына тәуелді болғанын барлығымыз білеміз. Осы сәтте Кеңес үкіметінің “бай” деп таныған барлық қазақ шаруаларының шын мәнінде “шіріген бай” болғаны шындыққа жанаса ма деген сұрақ туындайды.

Тәркілеу және жер аудару науқаны барысында Қарақаралы уезінің Қу ауданы №3 ауылдың азаматы Нұрмақ Төкебайұлы дәулетті топ (байлар) санатына жатқызылып, мүлкі кәмпескеленген. Нұрмақ Төкебайұлы байлар қатарына жатқызылып, қорасындағы жалғыз малы 1 жылқысы мен 1 сиыры тәркіленіп, бұрынғы көшіп кеткен жері Егіндібұлаққа келуге рұқсат берілмейді. Бұл шешімге қарсы болған Нұрмақ Төкебайұлы Қу аудандық атқару комитетінің төрағасына арыз жазады. Соның нәтижесінде арызы қабылданып, мал-мүлігі қайтарылып, өз туған жеріне қайтып баруға рұқсат етіледі.

Қостанай округі Жетіқара ауданынан Семей округі, Аягөз ауданына жер аударылған Жақымбаев Беркімбайдан Орталық Атқару Комитетінің төрағасы М.Калининнің атына шағым-арыз түскен. Арыз мәтініне назар аударсақ, тәркілеуге жатпайтын жеке мүлікті (заттай және қаржылай) заңсыз тартып алған уәкілетті тұлғаның әрекетін тергеу және мүлікті қайтару мәселесі көтерілген. Тәркілеуге жатпайтын заттарды қайтару және оның іс-әрекетін толық тергеуді жүргізу туралы өкім беруді сұраған. Төменде аталған заттар: тозған кілем, самовар, бір ескі халат, бір кереует, 4 арба, бір арбаның ескі дөңгелегі, бір ескі тігін машинасы (289-ші 21-сериялы) және 133 сом, 50 тиын көлеміндегі облигациялар тәркіленген. Мәселенің заңдылығын қарап, тез арада әділ шешім шығаруды талап еткен. Бұған дейінгі мекемелерден жауап болмағандықтан Ж.Беркімбай ОАК Төрағасына тікелей шағымдануға мәжбүр болған [19, 57]. Бұл құжат 1928-1929 жылдардағы Кеңес өкіметінің тәркілеу саясаты мен жер аудару

процесінің салдарларын, сондай-ақ жеке азаматтардың өз құқықтарын қорғау үшін жоғары билік органдарына жүгіну тәжірибесін көрсететін бірегей тарихи дерек көзі болып табылады. Ол тәркілеу кезіндегі жергілікті уәкілетті адамдардың заңсыз әрекеттерін және орталық декреттер мен жергілікті атқару органдарының арасындағы қайшылықтарды дәлелдейді.

Жетісу губерниясы, Лепсі уезі, Мақаншы болысы, Барлық ауылының Бақты кеден бекетіндегі малдарды тәркілеу және сату туралы қаулысына наразылық білдірген 20 адамның шағымы тіркелген. Кеден Жарғысының (281, 282 баптар) талаптарына сүйене отырып, шағым Бас Кеден Басқарамасында қаралғанға дейін малдың сатылуына тиым салғанын хабарлайды. Бұл шағымданушылар мүддесін уақытша қорғауға бағытталған заңды қадам болғанын көрсетеді [20, 6]. Сонымен бірге, шекара маңындағы аудандардағы малдың кеден арқылы тәркіленуі немесе шетелге өтуі сияқты мәселенің болғандығын айғақтайды.

Шекаралық отрядтың еншісінде “Қытай шекарасын кесіп өткен” немесе “Қытай шекарасынан өткендіктен тартып алынған” малдарды қазақ кедейлеріне бөліп беру мәселесі туралы айтылса [20, 6], енді бірде құқық қорғау органы мен мемлекеттік әкімшіліктің (Кеден) заңсыз деп саналатын іс-әрекетіне шағымдану деректерін кездестіруге болады. Даулы мәселе: Қытай шекарасынан заңсыз өткізуге байланысты ұсталып қалған 537 бас қой малы. Барлық ауылының тұрғындары Н.Кеңеспаев, К.Такеновтың жоғарыдағы мәселе шешілгенге дейін Кеден бекетінде тұрған 537 қойды сатпай оларды қалдыру туралы өкім беруін және жергілікті органның (Бақты Кедені) іс-әрекетін тоқтата тұруды сұрап жазған шағымы басы ашық күйінде қалған [20, 26].

13 қыркүйек 1928 жылғы “Тәркілеуге қарсылық көрсеткені үшін қылмыстық жауапқа тарту және ірі, жартылай ірі феодалдарды көшіру” деп аталатын қаулы бойынша тәркілеуге наразылық танытып, жер аударылып кеткен қазақтардың өз Отанына қайтаруды сұрап, өтініш білдіргенін көруге болады. Сол байлардың бірі, Семей округінің тұрғыны Темірқан Бөженов болды. Ол 1928 жылғы декретке сай, өз туған жерінен Сырдария округі, Сарыағаш қаласына жер аударылады. Жалғыз өзі емес, кәмелет жасқа толмаған ұлы Қадырмен бірге жер аударылады. Алайда, көп ұзамай Темірқан Бөженов айдауда жүріп қайтыс болады. Жасөспірім ұлы қолдаусыз, жат жерде жалғыз қалады. Ол өзінің туған жері Семей округіне қайта оралуды сұрап, туған жерінде ағаларының бар екенін айтып, өтініш жазады. Өтініште, Қыдыр Темірқанұлының небәрі 15 жаста екендігі, айтылады. Әкесі қайтыс болғандықтан, оның орнына ұлының айдауда жүруі әділетсіздік екенін, өзінің аса қауіпті қылмыскер емес, жай ғана әкесінен айырылған жасөспірім екендігін айтады. Биліктің өзінің қиын жағдайына көңіл аударуын сұрайды.

Тағы да бір ауыр тағдырдың иесі Ибрахим Сейітжафар. Ол кісі 1928 жылғы декрет бойынша Сырдария округінен Орал округіне жер аударылған. Жаңа мекен-жайы Балықты ауылы болып бекітілген. Ол өзін тым болмаса нан тауып жей алатын басқа бір аймаққа ауыстыруын сұрап, өтініш жазады. Себебі, өтініште Ибрахим Сейітжафардың отбасы 7 адамнан тұратын, отбасының жалғыз асыраушысы өзі екенін айтады. Тәркілеуден кейін қалған 15 бас малдың жол мен тамаққа әрең жеткенін, қазір қолдарында тек бір сиыр мен бір жылқының ғана қалғанын айтады. Оралдағы құрғақшылық салдарынан нанның бағасының қатты өскенін баяндайды. Егерде жақын арада басқа округке ауыстырылмаса, отбасының аштықтан қырылып қалу қаупі бар екенін түсіндіреді. Сонда, Ибрахим Сейітжафардың сұрап отырғаны тек қолжетімді нан таба алатын, басқа ауданға жер аударуды өтініп сұрауы. Яғни, бай деп тізімге енгізілгендердің тек өздерін ғана жер аударып ғана қоймай бүкіл отбасымен бірге туған жерін тастап кетуге мәжбүрлегені айқындалып отыр [17, 18]. Кеңес саясатының адамгершілікке жат әрекеттерін айқын көрсететін құжат. Ол тәркілеудің тек мал-мүлкін тартып алумен ғана шектелмегенін, сонымен өмір сүруге қажетті ең төменгі жағдайлардан айыруды білдіретінін көрсетеді. Бұл мәтін тарихи зерттеулердегі қуғын-сүргін құрбандарының ауыр тағдырын айғақтайтын бағалы архивтік дерек болып табылады.

Байлар қатарына қосылып, жер аударылғандар қатарында Нұрақаев (Нуракаев құжатта осылай берілген – К.Т.) Хамурбекте болған. Ол кісі 1928 жылғы декрет бойынша Шымкент қаласынан, Оралға жер аударылған. Байларды тәркілеу процесінде 127 ірі қара малы тартып алынған. Өзінің байлар қатарына қосылуының өзі әділетсіз деп санайды. Себебі, барлық мал-

мүлік баласы Ибраимге тиесілі екенін, өзінің ұлының қамқорлығында өмір сүрген 64 жастағы денсаулығы сыр берген қария екенін айтады. Сондықтан да, 6 айға бара жатқан жер аудару үлкен кісі үшін өте қиындық тудырған. Нұрақаев Хамурбекте өзі жалғыз ғана емес, отбасымен бірге жер аударылған. Отбасы 5 адамнан тұрады және отбасының жалғыз асыраушысы өзі ғана. Өтініште, жер аударуды тоқтатып, өз туған жеріне қайтуға рұқсат беруді сұрайды. Себебі, Оралда ешқандай жұмыс істеуге мүмкіндіктің жоқтығынан, өзі мен отбасы аштықта өмір сүруге мәжбүр болған. Сол үшін, Нұрақаев Хамурбек, өзінің жасы мен денсаулығын ескеріп, Отанына қайтаруды сұрайды. Өтініш 1929 жылдың 30 сәуірінде жазылған [17, 18]. Нұрақаев Хамурбек ісі - кеңес өкіметінің саяси шешімдерінің қателіктерін және оның адам тағдырына әсерін дәлелдейтін дерек.

1927 жылдың өзінде қарашада өткен VI Өлкелік партия конференциясы ірі байлар мен жартылай феодалдарды тәркілеу және жер аудару жөнінде шешім шығарды. Бай шаруашылықтарын тәркілеу алдын-ала ойластырылған, қазақ халқының мүддесіне қайшы, алдына сан-салалы міндеттерді қойған саяси-әлеуметтік шара ретінде көрінеді. Ф.Голощекин өлкелік комитеттің II Пленумында берген есебінде “қазақтардың ұлттық сана-сезімі өсіп келе жатқандығы” және “ұлттық сана оянуының көзі – байлар” екенін айта отырып, қазақ халқының кедейленуінен большевиктер өкіметіне келер “еш қауіпке негіз жоқ” деген қорытындыға келеді. Ф.Голощекиннің шовинистік-нәсілшілдік сипаттағы осы сөздерінің өзі-ақ оның қазақ ауылын кеңестендіру, онда “Кіші Қазан төңкерісін” ұйымдастыру туралы “ой-жоспарларының” мәні мен мақсатын ашып көрсетеді.

Тәркілеу науқанының қарсаңында қазақ өлкелік партия комитетінің төрағасы Ф.Голощекин “Советская степь” басылымында жер-су реформасы дербес шара емес, алдағы жаппай тәркілеу науқанының алғышарты ретінде сипаттады. Оның пайымдауынша, бұл реформаның стратегиялық маңызы экономикалық өзгерістерде емес, ауыл қоғамының таптық жіктелуін жеделдетіп, бұқараның саяси идеологиясын қалыптастыру, сана-сезімін жетілдіру - деп жазды [21]. Сол кездегі қазақ халқы үшін қорадағы мал саны үлкен мәнге ие болғанын барлығымыз жақсы білеміз. Ол арқылы “бай” мен “кедей” тап деп ажыратылды. Кедей тап байлардың малын бағып күн көрді. Сауда да, тамақ та, байлық та қазақтар үшін мал санына байланысты болды. Бірақ 1928 жылғы декрет қазақ қоғамында қалыптасып қалған күнделікті тіршілік қағидаларын өзгертті. Қорасында азын-аулақ малы бар шаруалардың барлығы “бай” деп танылып, тәркілеуге ұшырады. Бұл халықтың тұрмыс деңгейін төмендетті. Ақыры соңында, бұл оқиғалар 1931-1933 жылдардағы ашаршылыққа әкеліп соқты.

Отандық тарих ғылымында ауқатты қазақ шаруашылықтарын тәркілеу және жеке меншіктен айыру науқанының жүзеге асырылуы, оның зардаптары жөнінде зерттеліп келе жатқан өзекті мәселенің бірі екендігі айқын. “Кіші Қазанның” ызғары қазақтардың қалыптасқан дәстүрлі көшпелі салтын жойып, күштеп ұжымдастыру және “қанаушы тап-байларды жою” арқылы қазақ қоғамын түбегейлі өзгерткенін тарихи деректер айғақтап отыр.

Байлардың малын тәркілеу “қайыршыланған” ауыл халқының өсуіне әкелді. Қазақстандағы ауқатты шаруа қожалықтарын тәркілеу мал шаруашылығының даму қарқынын тежеді. Қазақстанда большевиктер ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құру тәжірибесінде тәркілеу науқанымен шектелмеді. Шаруа қожалықтарын біртіндеп, ерікті түрде кооперативтендіру арқылы социалистік ірі ауыл шаруашылық ұжымына біріктіру туралы 1927 жылы желтоқсанда өткен партияның XV съезінің шешімдерін жүзеге асыруға кірісті. Алайда, үкімет біртіндеп құрылып жатқан колхоздарға материалдық жағынан көмекті күшейту шарасының орнына, керісінше нұсқаулар беру арқылы күштеу әдістерінің кең етек алуына жол ашты. Орталық билік колхоз құрлысындағы өз-бетінше жүріп жатқан қозғалысты жоспарлы іс-әрекетке ұластырды. Үкімет органдарының жоспарлаған межелерін партия ұйымдары да қайта талқылады, соның нәтижесінде жоспардың өзі бірнеше рет өзгерістерге ұшырады.

Ресми идеология “байлардың малын кедейлерге бөліп беру” деп ұрандатқанымен, іс жүзінде малдың басым бөлігі мемлекеттік ет дайындау жоспарын орындауға жұмсалды. Тәркілеуден кейін мал шаруашылығын басқарудың ғасырлар бойы қалыптасқан тәжірибесі жойылды, бұл жаппай қырылуға әкелді.

Қазақ өмірінің өзегі болған мал шаруашылығының тәркіленуі - халықтың тұрмыс деңгейін күрт төмендетіп, кедейленген ауылдардың көбеюіне және 1931-1933 жылдардағы ашаршылыққа тікелей жол ашты. 1927 жылғы XV съезіде жарияланған “ерікті кооперативтендіру” ұстанымы іс жүзінде мемлекеттік нұсқаулар мен әкімшіліктік күштеу әдістеріне ауысып, ұжымдастыру науқаны жоспарлы репрессиялық сипат алды. “Байларды тап ретінде жою” саясаты арқылы қазақ қоғамының ғасырлар бойы қалыптасқан ішкі құрылымы мен өзін-өзі қамтамасыз ету жүйесі түбегейлі талқандалды.

Қорытынды. Отандық тарих ғылымы анықтағандай, ірі байларды және олардың дүние мүлкін тәркілеу қазақ халқына үлкен апат әкелді. Мал басының азаюы, дәстүрлі өмір салты мен шаруашылық жүйесін күйреткені және осы науқанның XX ғасырдың 30 жылдардағы алапат нәубеттің негізі болғандығы туралы тұжырымды ешкім жоққа шығара алмайды. Шаруашылықтың жалпы құлдырауы мен толық кедейлікке әкелетінін сезінген халық билікке ашық наразылық білдірді. Тәркілеу науқанының зорлық-зомбылыққа негізделген әдістер мен заңсыздықтарға жол беруі халық арасында байларға деген аяушылық пен қолдауды арттырды. Қуғын-сүргін саясатының жүргізілуі байлардың ғана емес, олардың туыстарының да жер аударылуына алып келді. Биліктің озбырлық әрекетінен қашқан қазақтар дәстүрлі өмір салтын бұзып, не туған жерін тастап кетуге, не билікке қарсы шығуға мәжбүр болды.

Зерттеу барысында қазақ байларының тағдырына қатысты бұрын беймәлім болып келген маңызды деректер жүйеленіп, өзекті қортындылар айқындалды.

Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың Жарлығымен құрылған “Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау” жөніндегі мемлекеттік және өңірлік комиссиялардың жұмыс нәтижелері XX ғасырдың 20-50 жылдарындағы ақтаңдақтар тарихы құпиясыздандырылған құжаттар мен деректер негізінде жаңа қырынан ашылары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Махат Д. Қазақ зиялыларының қасіреті. – Алматы: “Сөздік-словарь”, 2001. –130-б.
2. Ашаршылық. Голод. 1928-1934: докум, хроника, сб. докум. Т.1. 1928-1929 / отв. Ред. Б.Әбдіғалиұлы. – Алматы.: Атамұра, 2021. – 920 с.
3. Неизвестные страницы истории Семипалатинского Прииртышья (20-30 г. XX в). сборник документов. Ч.1./Сост.: Г.Т. Касымова и др. – Семипалатинск: Семипалатинский государственный университет имени Шакарима, 2002. - 250 с.
4. Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 320-бет.
5. Политические репрессии в Казахстане в 20-50-е гг. XX века и проблемы реабилитации: Коллективная монография / Под общ. ред. Абиля Е.А. – Алматы: «Мадияр», 2023. – 1056 с.
6. Жакишева С.А. Элиминация байских хозяйств на рубеже 20-30-х гг. XX в.: новые подходы, методы и технологии. – Алматы: Қазақ университеті, – 2021. - 222 с.,
7. Сыздыкова А.М., Аманова А.С., Молдакимова А.С. Формирование протестных настроений в ходе компании по ликвидации байства и кулачества в Павлодарском Прииртышье / Отан тарихы. 2022. № 4, – 111-121 с.
8. Камерон С. Голодная степь: Голод, насилие и создание Советского Казахстана / Сара Камерон: авториз. Перев. с англ. А.Терещенко. – М.:Новое литературное обозрение, 2020. – 360 с.
9. АОМА 74-қор, 3-тізім, 7-іс. 68 пп.
10. Джумабеков Д.А., Козина В.В., Ныгметова Ж.Т., Саккулакова Ф.Д. 1920 жылдардың соңында Орталық Қазақстандағы байларды жою науқаны. Қарағанды университеті Жаршысы, 2024. 29, 4 (116), 18-30 бб.
11. ҚР ПА 141-қор, 1-тізім, 2874-іс.58 п.п
12. ҚР ОМА 5-қор, 1-тізім, 15-іс.46 п.
13. Бекмағамбетова М.Ж., Бекмағамбетов Р.К., Шахаман З.Б. О действии постановления конфискации байских хозяйств 1928 г. в Костанайской области по архивным источникам. // Вестник КазНПУ, Серия «Исторические и социально-политические науки». 2017. – №4(55). – 163-169 с.

14. АОМА 74-қор, 3-тізім, 36-іс. 22 п.

15. АОМА 3-қор, 1-тізім, 25-іс. 63п.

16. Еспенбетова А.М., Байымбетова Н. Қазақ байларын тәркілеу және оның салдары (Ырғыз өлкесі материалдары бойынша) //Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ХАБАРИШЫСЫ, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(61), 2019. – 36-40 бет.

17. ҚР ОМА 5-қор, 2-тізім, 420-іс. 67 п.п., 5 п.п., 18 п.п.

18. ҚР ОМА 5-қор, 12-тізім, 420-іс. 75 п.п.

19. ҚР ОМА 5-қор, 10-тізім, 690-іс. 57 п.

20. ҚР ОМА 5-қор, 9-тізім, 500-іс. 6 п.п., 26п.п.

21. Советская степь 1928. №243-244, 20-21 октябрь.

References:

1. Mahat D. The Tragedy of the Kazakh Intellectuals. – Almaty: “Sözdik-slovarь”, 2001. – 130 pp.[in Kazakh].

2. Famine. Hunger. 1928-1934: Documents, Chronicle, Collection of Documents. Vol. 1. 1928-1929 / Ed. by B. Abdighaliyuly. – Almaty: Atamura, 2021. – 920 pp. [in Kazakh].

3. Unknown Pages of the History of the Semipalatinsk Irtysh Region (20-30s of the 20th Century): A Collection of Documents. Part 1. / Compiled by: G.T. Kasymova et al. – Semipalatinsk: Shakarim Semipalatinsk State University, 2002. - 250 pp. [in Russian]

4. Omarbekov T. The Tragedy of Kazakhstan in the 1920s and 1930s. – Almaty: Sanat, 1997. – 320 pp. [in Kazakh].

5. Political Repressions in Kazakhstan in the 1920s–1950s and Rehabilitation Issues: A Collective Monograph / Ed. by Abil E.A. – Almaty: “Madiyar,” 2023. – 1056 pp. [in Russian]

6. Zhakisheva S.A. Elimination of the Bays' Holdings at the Turn of the 1920s-1930s: New Approaches, Methods, and Technologies. – Almaty: Kazakh University, 2021. – 222 pp., [in Russian]

7. Syzykova, A.M., Amanova, A.S., Moldakimova, A.S. The formation of protest sentiments during the campaign to eliminate baisty and kulakism in Pavlodar Priirtyshye / Otan tarihy. 2022. №4, pp. – 111-121. [in Russian]

8. Cameron S. The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan / Sara Cameron: Authorized translation from the English by A. Tereşenko. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2020. – 360 pp. [in Russian]

9. АОМА, Fund 74, 3-tizim, 7-is, p. 68. [in Kazakh]. [in Russian] pp 68

10. Zhumabekov D.A., Kozina V.V., Nyqmetova Zh.T., Sakkulakova F.D. The Campaign to Eliminate the Kulaks in Central Kazakhstan in the Late 1920s. Bulletin of Karaganda University, 2024. 29, 4 (116), pp. 18-30. [in Kazakh].

11. RK PA, Fund 141, 1-tizim, 2874-is. pp 58 [in Russian]

12. RK OMA, Fund 5, 1-tizim, 15-is, pp. 46. [in Russian]

13. Bekmagambetova M. Zh., Bekmagambetov R. K., Shakhman Z. B. On the Implementation of the 1928 Decree on the Confiscation of Kulak Farms in the Kostanay Region According to Archival Sources. // Bulletin of KazNPU, Series “Historical and Social-Political Sciences”. 2017. – No. 4 (55). pp. 163–169. [in Russian]

14. АОМК, Fund 74, 3-tizim, 36-is, pp 22. [in Kazakh].

15. АОМА, Fund 3, 1-tizim, 25-is. pp63 [in Kazakh].

16. Espenbetova A. M., Bayimbetova N. The Confiscation of Kazakh Wealth and Its Consequences (Based on materials from the Irgiz region) // ABAY KAZNPU HABARI, “History and Political-Social Sciences” series, No. 2(61), 2019. pp. 36-40. [in Kazakh].

17. RK OMA, Fund 5, 2-tizim, 420-is, pp. 67. pp 5, pp18 [in Russian]

18. RK OMA, Fund 5, 12-tizim, 420-is. pp 75 [in Russian]

19. RK OMA, Fund 5, 10-tizim, 690-is, pp. 57. [in Kazakh].

20. QR OMA, Fund 5, 9-tizim, 500-is pp6, pp26. [in Russian]

21. Soviet Steppe 1928. №243-244, October 20-21. [in Russian]

**ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
METHODS OF TEACHING HISTORY**

ҒТАХР/МРНТИ/IRSTI 03.01.45

ӘӨЖ/УДК/UDS 04 (574)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.013>

Б.Т. Калиева *¹

¹*PhD, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы, Қазақстан*

E-mail: tynysbekovna@mail.ru

<http://orcid.org/0000-0002-3690-6555>

**ЖЕТІСУ ӨЛКЕСІНІҢ ТАРИХИ ЕСКЕРТКІШТЕРІ:
МЕКТЕПТЕ САБАҚ БЕРУДЕГІ КАРТОГРАФИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Аңдатпа

Мақалада Жетісу өлкесінің тарихи ескерткіштеріндегі картографияның сабақ барысындағы маңыздылығы қарастырылды. Шетел ғылыми жұмыстарындағы картография сұрақтарының қолданыста болуын үлкен әлеуетін атап өтілді. Зерттеуші аймақтық тарих пен өлкетану материалдарын білім беру үдерісіне кіріктірудегі картографиялық әдістердің рөлі мен маңызына тоқталған. Картографияның мектепте сабақ барысында қолданылуының технологиялары кейбір жағдайларда әртүрлі құбылыстар арасында байланыс орнатуға, қазірде балама көзқарасты қарастыруға. Автор картографиялық мәселелердің мектепте жұмыс істеудің оңтайлы құралдары мен мүмкіндіктерін табуға, оларды тарихи зерттеулердің ерекшеліктеріне бейімдеуге тырысуда. Мақаланың негізгі мақсаты — мектептегі тарих сабақтарында Жетісудың тарихи нысандарын визуализациялау деңгейін талдау және осы бағыттағы картографиялық қамтамасыз етудің өзекті мәселелерін айқындау болып табылады.

Сонымен қатар, мақалада оқушылардың кеңістіктік ойлау қабілеті мен картографиялық сауаттылығын арттыру мақсатында заманауи геоақпараттық жүйелерді (ГАЖ), интерактивті және цифрлық карталарды сабақ үдерісіне енгізудің тиімді жолдары ұсынылады. Автор Жетісу өлкесінің археологиялық, сәулеттік және тарихи ескерткіштерін мектеп бағдарламасына сәйкес карта бетіне дұрыс түсірудің ғылыми-әдістемелік принциптерін негіздейді. Жетісу өлкесінің ескерткіштеріндегі мектеп сабақтарындағы картографиялық мәселелері сараланып талданған. Мектепте сабақ беру барысында оқушыларға Жетісу өлкесіндегі ескерткіштерді түсіндіру барысында картографиялық мәселелерін толық ашып, қарастырылған.

Кілт сөздер: Жетісу, өлке тарихы, ескерткіш, мектеп, сабақ, картография.

Калиева Б.Т. *¹

¹PhD, Жетысуский университет им.И. Жансугурова, Республика Казахстан, г.Талдыкорган
E-mail: tynysbekovna@mail.ru
<http://orcid.org/0000-0002-3690-6555>

ПАМЯТНИКИ ЛОКАЛЬНОЙ ИСТОРИИ ЖЕТЫСУ: ВОПРОСЫ КАРТОГРАФИРОВАНИЯ НА УРОКАХ В ШКОЛЕ

Аннотация

В статье рассматривается важность использования картографии в ходе школьных уроков, посвященных историческим памятникам Жетысуского края. Отмечается огромный потенциал применения вопросов картографии в зарубежных научных трудах. Исследователь акцентирует внимание на роли и значении картографических методов в интеграции материалов региональной истории и краеведения в образовательный процесс. Было определено, что технологии применения картографии на уроках в школе в некоторых случаях позволяют устанавливать связи между различными явлениями и рассматривать современные альтернативные подходы. Автор стремится найти оптимальные инструменты и возможности для работы с картографическими вопросами в школе, адаптируя их к особенностям исторических исследований. Основная цель статьи — анализ уровня визуализации исторических объектов Жетысу на уроках истории в школе и выявление актуальных проблем картографического обеспечения в данном направлении.

Кроме того, в статье предлагаются эффективные пути внедрения в учебный процесс современных геоинформационных систем (ГИС), интерактивных и цифровых карт с целью развития пространственного мышления и картографической грамотности учащихся. Автор обосновывает научно-методические принципы корректного нанесения археологических, архитектурных и исторических памятников Жетысуского края на карту в соответствии со школьной программой. В работе подробно проанализированы картографические проблемы, возникающие при изучении памятников Жетысу на школьных уроках, и полностью раскрыты пути их решения в процессе объяснения материала учащимся.

Ключевые слова: Жетысу, история края, памятник, школа, урок, картография.

Kaliyeva Bekzat *¹

¹PhD, Zhetysu University named after I. Zhansugurova, Republic of Kazakhstan, Tal dykorgan
E-mail: tynysbekovna@mail.ru
<http://orcid.org/0000-0002-3690-6555>

LOCAL HISTORY MONUMENTS OF ZHETYSU: MAPPING ISSUES IN SCHOOL LESSONS

Abstract

The article examines the importance of utilizing cartography during school lessons dedicated to the historical monuments of the Jetisu region. The significant potential of incorporating cartographic issues, as demonstrated in foreign scientific research, is highlighted. The researcher emphasizes the role and importance of cartographic methods in integrating regional history and local lore materials into the educational process. It is noted that the technologies of applying cartography in school lessons, in some cases, allow for establishing connections between various phenomena and considering modern alternative perspectives. The author endeavors to identify optimal tools and opportunities for addressing cartographic challenges in schools, adapting them to the specific

characteristics of historical research. The main objective of the article is to analyze the level of visualization of Jetisu's historical sites in school history classes and to identify current issues regarding cartographic support in this field.

Besides, the article proposes effective ways to introduce modern geographic information systems (GIS), interactive, and digital maps into the learning process to enhance students' spatial thinking and cartographic literacy. The author substantiates the scientific and methodological principles for accurately mapping the archaeological, architectural, and historical monuments of the Jetisu region in accordance with the school curriculum. The study analyzes the cartographic challenges of teaching Jetisu's monuments in school classes and fully explores these issues to enhance students' understanding during the instructional process.

Key words: *Zhetysu, local history, monument, school, lesson, cartography.*

Кіріспе. Картографиялық материалдарды тарихи көзі ретінде пайдаланудың теориялық негіздерінің жеткіліксіз дамуы, сонымен қатар компьютерлік карталар түріндегі кеңістіктегі тарихи өткенді модельдеуі. Картографиялық материалдарды тарихи дереккөз ретінде пайдаланудың теориялық негіздерінің дамуы жеткіліксіз, сонымен қатар компьютерлік карталар түріндегі кеңістіктегі тарихи өткенді модельдеуі мүмкін. Картография - бұл толық ақпарат. Олар өз орындарын геоақпараттық жүйелер арқылы табады.

Тарихи компьютерлік картаны құру - бұл жаңа көзді модельдеу. Тарихи кеңістіктік ақпарат өте алуан түрлі, және онымен жұмыс өте күрделі және қиын. Масштаб, картографиялық стильдер, бөлшектердің әртүрлі деңгейлері, датақорлық деңгейлері және дәлдігі, хатшы кітаптары, санақ және басқалар. Тарихшы әр түрлі дерек көздерден немесе бірдей типтегі көздерден ақпаратты салыстырады және мұқият таңдайды, бірақ сыртқы келбет кезінде әр түрлі ақпарат береді.

Базалық картаны құру географиялық негізде тарихи деректерді бейнелеу әдісін таңдаумен байланысты болатын карта жасаудың келесі кезеңіне өтуге мүмкіндік берді. Жер бетінің кішірейтілген кескіні ретінде картаның маңызды ерекшеліктерінің бірі нақты немесе тарихи шындық объектілерін, құбылыстары мен процестерін жеткізу үшін шартты белгілерді пайдалану болып табылады. Белгілер өздері белгілейтін объектілермен байланысу үшін қолданылады [1].

Осыған байланысты, көптеген ғылыми түсініктерді қалыптастыру белгілер жүйесін және олармен әрекет ету әдістерін енгізбестен мүмкін болмайтынын атап өткен жөн. Белгілердің, олардың комбинациялары мен пайда болуы шығармашылық ойлау процестеріне ықпал етеді, күрделі және жасырын байланыстарға енуді жеңілдетеді. Белгілердің артықшылығы - олар ақпараттың айтарлықтай көлемін жинақтап қана қоймайды, сонымен қатар сөз тілі арқылы білу өте қиын болатын кеңістіктік-уақыттық байланыстар мен қатынастарды байқауға мүмкіндік береді.

Зерттелетін процестердің, құбылыстардың және объектілердің сипатына сәйкес біз қолданатын барлық белгілерді (қабылданған картографиялық стандарттар негізінде) үш топқа бөлуге болады:

1) нүктелі (белгі) – пункттерде аймақталған объектілер үшін қолданылады (елді мекендер, православиелік мекемелер, шоқыну орындары және т.б.);

2) сызықтық – губерниялар мен аудандардың шекараларын, миссионерлік пойыздар мен әскери экспедициялардың жүру бағыттарын көрсету үшін;

3) аумақтық – картадағы жоспар көріністерін сақтайтын объектілер үшін сұлбалары мен өлшемдері. Аймақтар белгілі бір түстің ішкі толтыруымен контурлар бойынша жазылды.

Сонымен қатар, шартты белгілерді толықтыратын немесе алмастыратын қолтаңбалар, табиғи тілдегі сөздер жеке топқа бөлінді: мысалы, елді мекеннің атауы.

Тарихи талдауда уақытты кеңістіктен бөлек қарастыруға болмайды деген ұстаным тарихшы-зерттеуші әр ұлттың бөлшегіне және тарихи оқиғаларды зерттеуге, түсіндіруге, ғылыми тұрғыдан көрсетуге толыққанды әдіснамалық алғышартқа айналады. «Кеңістіктік

қатынастардың қалай болатынын түсіну уақыт бойынша өзгеруі тарихты зерттеу үшін түбегейлі маңызға ие» [1, б. 27–60]. Жетісу ескерткіштеріндегі өлке тарихының сюжеттері мен географиялық ақпараттық жүйелертехнологиялары және олардың визуализациясы қарастырып отырған тақырыбымыздың өзектілігі болып табылады. Себебі, бүгінде визуализацияны осындай геоақпараттық жүйелерді қолданысқа асыруы мүмкін.

Қазіргі ғылым ғылыми бағыттардың өзара әрекеттесуінде дамиды, әдістер кешенін қолдану, пәнаралық байланысты құру, зерттеу объектілері. ГАЖ технологиялары XX ғасырдың соңындағы зерттеулерде қолданыла бастады. Осы уақыт ішінде дербес компьютерлер мен бағдарламалық қамтамасыз ету өзгерді және жетілдірілді.

Ақпараттық технологиялар тарихи зерттеулердің әдістері мен құралдарын жетілдіру қажеттілігін туғызды. Картографиялық зерттеу әдісі тарихи құбылыстар, процестерді жүргізетін болып табылады, өйткені карта көрнекі және оқу материалы болып табылады. ГАЖ технологиялары келуімен картографиялық әдіс, карта ұсынатын бай визуализация мен кеңістіктік синтездеудің артықшылықтары жұмыс істеу кезіндегі қарапайым дәстүрлі операциялар. Бұл ерекшеліктер ГАЖ-ны басқа жүйелерден ерекшелендіреді және оларды арнайы тарихи-географиялық зерттеулерде қолданыстың бірыңғайлығын береді. Геоақпараттық жүйелер негізінде картографиялық таладу жүргізудің әртүрлі тарихи кезеңдер мен үлкен аумақ қолданылуы ақпараттың үлкен көлемін талдау кезінде өзекті болады. Тарихшылар мен зерттеу жүргізген ғалымдар геоақпараттық жүйелердің технологияларына көбірек көңіл бөлу өз қорытындыларын жақсартады. Геоақпараттық технологиялар тарихи зерттеу ақпаратын өңдеу кезеңінде, алға қойылған ғылыми болжамды тексеру мен зерттеу барысында алынған нәтижелерді тіркеу кезінде қолданылады.

Кеңістіктік зерттеулерде пайдалану жолындағы маңызды кезең болды. Тарихи талдауда уақытты кеңістіктен бөлек қарастыруға болмайды, тарихи оқиғаларды зерттеуге, түсіндіруге және ғылыми тұрғыдан көрсетуге методологиялық жағынан мықты болады.

ГАЖ пайда болғанға дейін тарихшылар өз зерттеулерінде дәстүрлі қағаз карталарын пайдаланып кеңістіктік ақпаратпен жұмыс істеді. ГАЖ пайда болуы мен таралуы географиялық деректермен байланысты ғылыми немесе басқа жолмен өзгертті. Бүгінгі таңда тарихи тақырыптар бойынша ГАЖ құруға маманданған базалық орталықтарды құру, сондай-ақ ГАЖ технологияларын қолданудың негізгі бағыттарын қалыптастыру туралы қазірдің өзінде айтуға болады. ГАЖ технологиялары негізінде тарихи-мәдени зерттеулер тапсырмаларын ақпараттық қамтамасыздандыру бағдарламалық пакеттер мен жүйелер әзірленуде. Технологиялық прогрестің арқасында ғарыш тарихи зерттеулерде таным мен визуализацияның уақыт өте ыңғайлы болып бара жатыр.

ГАЖ құру және енгізу оның қазіргі даму кезеңінде тарихи ақпараттық ғылымның даму тенденцияларының бірі болып табылады. Шетелдік зерттеулерде веб-ГАЖ зерттеудің соңғы нәтижесі ретінде кең таралған тәжірибе болып табылады [2, б.120-122].

Жетісу өлкесінің аясында жарияланған ескерткіштер жинағында «Сакральный Казахстан» [3] энциклопедиясының материалдарында Алматы облысының аумағындағы ескерткіштер туралы мәліметтер бар. Ол мәліметтер арқылы, ГАЖ технологияларын визуализациялау негізінде қолдану қаншалықты пайдалысын көрсетуге болады.

Мақаланың мақсаты - Жетісу өлкесіндегі ескерткіштердің мектепте сабақ барысында картографиялық мәселелерін қарастыру. Картография негізінде Жетісу өлкесіндегі тарихи ескерткіштердің маңыздылығын мектепте сабақ барысында айқындап, жан-жақты талдау негізінде жұмыс барысын атау.

Материалдар мен әдістер: Зерттеудің деректік негізін құрастыруда кешенді көздер пайдаланылды. Негізгі ресми мәліметтер көзі ретінде Жетісу облысының «Мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасының» ресми мәліметтері мен статистикалық құжаттары алынды. Бұл деректер өңірдегі тарихи-мәдени ескерткіштердің қазіргі жай-күйі мен нақты тізімін

анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, Жетісу ескерткіштерін мектепте оқытудың картографиялық мәселелерін зерделеу мақсатында қазіргі мектеп оқулықтары, мерзімді басылымдар (газет-журналдар) және осы бағыттағы ғылыми-әдістемелік зерттеу мақалаларының материалдарына талдау жасалды. Зерттеу жұмысында алға қойылған міндеттерді шешу үшін келесі әдістер қолданылды: Салыстырмалы-тарихи әдіс: Мектеп оқулықтары мен бағдарламаларындағы картографиялық материалдардың эволюциясын, олардың заман талабына сәйкестігін және шетелдік тәжірибемен айырмашылықтарын салыстыра отырып талдауға мүмкіндік берді. Тарихи таным әдістері: Жетісу өлкесінің ескерткіштерін білім беру үдерісіне кіріктірудің ғылыми негіздерін ашып, картографиялық құралдардың оқушылардың тарихи санасын қалыптастырудағы өзектілігі мен маңыздылығын негіздеу үшін пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау:

Тарихи процестерді зерттеудің тарихи-картографиялық әдісі орыс тарихнамасында жақсы белгілі. Өткен ғасырдың 60-70 жылдарында тарихшылар картографиялық тарихтану мәселелерін және картаны тарихи құбылыстарды түсіну құралы ретінде әзірлеуге қызығушылық танытты. Дәстүрлі картографияда тарихи зерттеулерге қолданылатын картографиялық туындыларды пайдаланудың бағыттары бар:

- Картада ауданды зерттеу, оның қасиеттері мен ерекшеліктерін жалпыдан нақтыға қарай принципі бойынша анықтау;
- Тарихи іздеуді анықтау үшін картографиялық ақпаратты пайдалану;
- Тарихи зерттеулерде картографиялық және дәстүрлі әдістерді біріктіру;
- Тарихи зерттеулердің нәтижелерін карта түрінде, ең ықшам және көлемді жазу түрі ретінде жеткізу;
- Белгілі бағыттағы (танымдық, ғылыми және т.б.) тарихи карталарды жасау.

Географиялық-картографиялық мектептің дәстүрлі картографиялық туындыларды жасаудағы тәжірибесі мен мультимедиа саласындағы заманауи жетістіктерге сүйене отырып, Сібір мемлекеттік геодезиялық академиясында Картография және геоинформатика кафедрасында профессор-оқытушылар жетекшілігімен гуманитарлық ғылымдар кафедрасымен бірлесіп жұмыс жасауда. Техника ғылымдарының докторы Д.В. Лисицкий және тарих ғылымдарының докторы М.Н. Колоткина «Туған жерді сүю және білу» электронды атлас үшін «Мультимедиялық әдістерді пайдалана отырып, Новосибирск облысының аумағында тарихи карталар сериясын құру» тақырыбы бойынша зерттеу жұмыстары жүргізілуде [4].

Сандық тарихи картографияға арналған жұмыстар Батыста алғаш рет 1980 жылдардың аяғы және 1990 жылдарында пайда болды. Бұл, мысалы, «Шотландиядағы XIX ғасырдағы ауылдық саудагердің несиелік өрістерін компьютерлік картаға түсіру» мақаласы (авторы – К.Янг, Ұлыбритания, 1989), «XIX ғасырдағы көлікті картаға түсіру: компьютерді қолдану» мақаласы. картография тарихи және статистикалық деректерге» (авторлары: А. Кунц (Германия) және Ж.Р. Моешл (Франция), 1992) [5, 6].

Өртүрлі кезеңдерге (қазіргі және зерттелген) цифрлық базалық карталарды құрастыру және картаға түсірілген аумақтың елді мекендері мен қоныс аудару қозғалысы туралы мәліметтер қорын әзірлеу картаға түсірілген аумақты игеру процесіндегі кеңістік заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді.

В.Н. Владимиров пен И.Г. Силинаның «Геоинформатика-2000» халықаралық ғылыми-практикалық конференциясында ұсынылған «Географиялық ақпараттық жүйелер тарихи-демографиялық және тарихи-географиялық зерттеулерде» жұмысында ГАЗ қолдану өзектілігі туралы материал қамтылған [7]. 2006 жылы Н.В.Пиотух 1495–1496 жылдардағы жазба кітаптары негізінде Деревская Пятинаның тарихи атласын жасау бойынша ұжымдық жобаны ұсынды. А.А.Фролов бастаған зерттеушілер 1495–1496 жж. Пятина аумағында болған барлық

елді мекендерді – ауылдарды картаға түсіру мүмкін болды. Жоба ArcView пакетінде құрылды және жүзеге асырылды [8].

2000 жылы британдық «Әлеуметтік ғылымдар тарихы» журналының тарих ғылымындағы географиялық ақпараттық жүйелерге арналған арнайы саны жарық көрді, онда ГАЖ-ны тарих ғылымында қолданудың алғашқы нәтижелері көрсетілді және олардың тарихи зерттеулер үшін пайдалылығы көрсетілген. Мысалы, Лорен Зиберттің «Токио тарихы бойынша кеңістіктік деректерді құжаттау, визуализациялау және интерпретациялау үшін ГАЖ-ны қолдану» атты мақаласында кең ауқымды дереккөздердің, соның ішінде картографиялық деректердің негізінде Токионың кеңістіктік тарихын қайта құру қарастырылған [9].

2001 жылы британдық «Тарих және компьютер» журналында, оның мақалалары тек тарихи зерттеулерде ГАЖ пайдалану ерекшеліктері мен мысалдарына арналған. Мысалы, Эндрю Уилсонның «Сиднейдің уақытша картасы: GIS көмегімен тарихи ресурстарды біріктіру» мақаласы картографиялық материалдарды пайдалана отырып, әртүрлі деректер түрлерін біріктіру және оларды кеңістіктік негізде үйлестіру үлгісін көрсетті. Нәтижесінде австралиялық аборигендер заманынан қазіргі уақытқа дейін қаланың өсіп-өркендеуін зерттеуге мүмкіндік туды [10]. Мартин де Мур мен Торстен Видеманның «Аумақтық бірліктерді және иерархияларды қайта құру: бельгиялық мысал» мақаласы Бельгия аумағы үшін тарихи ГАЖ құруға арналған, онда аймақтың әкімшілік құрылымының мәселелері, оның ішінде шекараларды өзгерту, талқыланды [11]. 2006 жылы Қауымдастықтың X-конференциясында В.Н. Владимиров пен М.Е. Чибисовтің «Тарих және компьютер» еңбегінде XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Колывано-Воскресенский (Алтай) таулы округінің мысалында шіркеу деректеріне сүйене отырып, ГАЖ-ны қолдану тәжірибесін атап көрсетті. Жоба Atlas GIS пакеті негізінде жүзеге асырылды [12].

2008 жылы бірлестіктің XI конференциясында «Тарих және компьютер» М.В. Карташова XIX ғасырдың екінші жартысындағы Еуропалық Ресейдегі шаруа қолөнер өнеркәсібінің орналасуын зерттеу үшін ГАЖ технологиясын пайдалану тәжірибесімен таныстырды [13].

2010 жылы «Тарих және компьютер» бірлестігінің XII конференциясында Е.М.Главатская, А.А.Заболотных және С.И.Цеменкова CorelDRAW векторлық графикалық редакторы арқылы XVIII-XXI ғасырлардағы тарихи цифрлық картаны құру әдісін діни ландшафт эволюциясын зерттеу мысалында ұсынды. Зерттеушілер сандық тарихи картаны құру алгоритмін әзірледі, ол ақпарат жинау және деректер қорын құру, электронды тарихи фон дайындау, картаға түсіру үшін негізгі ландшафт элементтерін анықтау, олардың географиялық орнын анықтау, басқа оқиғалармен және құбылыстармен байланыс орнату символдар, ақпаратты электронды тарихи базаға қолдану, компьютерлік карта құру, белгілі бір мәліметтерді әзірлеуден тұрады [14].

Ғылым мен техниканың дамуының қазіргі кезеңінде тарихи картографиялаудың міндеттері өз мәні бойынша картографиялық үлгілерді жасаудан тұрады. Сонымен бірге, ГАЖ мамандарға картографиялық немесе географиялық ақпараттық үлгілерді әзірлеуге ғана емес, визуалдауға және деректерді талдауға арналған құралдардың кең арсеналын ұсынатын негізгі құрал және әзірлеу ортасына айналды. Қазіргі заманғы картографиялық туындыларды жасау үшін және бұл көбінесе әртүрлі бейнелері, түрлі дерек керек [15].

Картография қағидаттарының қатарына, соның ішінде картография және жергілікті тарих туралы ақпаратты қамтитын қызықты және табысты жобалардың ішінде жергілікті тарих жобасы кіреді [Жергілікті тарих жобасы - бұл мұғалімнің жетекшілігіндегі бірлескен жоба, оның аясында оқушылар өздерінің қоғамдастықтарының тарихын зерттейді және олардың әлемдегі құрдастарымен бөліседі. Оқиға - бұл біздің туған жеріміздің тарихы. Сондай-ақ, біздің отбасыларымыз тарихымыз, дәстүрлер, ұлттық тағамдар мен фольклордың сипаттамаларын қамтиды.

Ашық картасы нәтижесінде, ескерткіштер туралы егжей-тегжейлі ақпарат беріліп, тарихи ғимараттарға тоқталған. Тарих саласында географиялық ақпараттық жүйелер алғаш рет сонау

60-жылдары қолданыла бастады. XX ғасыр Тарих ғылымы аясында ГАЖ технологияларын қолдану, ландшафттар мен қоршаған ортадағы өзгерістерәлеуметтік-экономикалық жағдайдың өзгеруіне байланысты жағдайларға байланысты қызығушылығын арттырған.

К.Кемп пен Р.Мостерн «...тарих ғылымындағы тарихи деректер мен дәстүрлердің ерекшеліктерін ескеру қажет» [16, б. 7–8]. Географиялық ақпараттық жүйелер мұнда тек қосымша зерттеу құралы ретінде ғана емес, басқа жағдайда объектілердің мүлдем жаңа аспектілерін ашуға мүмкіндік береді. GIS жиі визуализациялау мүмкін емес, бірақ ол бұрыннан қалыптасқан фактілерге, оқиғалар мен процестерге мүлдем жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік береді.

«Географиялық ақпараттық жүйелердің (GIS) тарихында» Рэйчел Стинсон, FBCS, Esri Ireland компаниясының нарыққа қатысу жөніндегі менеджері GIS-тің астарындағы принциптерді және оның деректер пейзажын визуализациялау үшін қалай қолданылатынын түсіндіреді.

Бұл жобаның мақсаты - қазіргі тұрғындарға, сондай-ақ солтүстік Датчесс округінің жергілікті тарихына қызығушылық танытатын кез келген адамға картадағы бастапқыда ұсынылған ақпарат және бейнелеу арқылы тарихи ландшафтпен айналысуға, қалалар арасындағы көрнекі және тұжырымдамалық қашықтықты азайтуға мүмкіндік беру.

HGIS курсының студенттері краудсорсинг картасына енгізілген алдын ала зерттеу жұмыстарын жүргізді. 2017 жылдың көктемінде Гретта Трич Роман және Арти Трипати картаға қайта сілтеме жасап, картаға енгізілген атаусыз ғимараттарға нүктелер қосты. Интерактивті картамен таратқан пішін келесі әрекеттердің бірін орындайтын ақпаратты сұрайды: 1) зерттелген кез келген нүкте туралы ақпаратты түзетеді; 2) картада бейнеленген сақталған ғимаратты анықтайды; 3) картадағы ғимарат жойылған мүлікті анықтайды. Әр нүкте бойынша зерттеу деректер базасын жаңарту жұмыстары жалғасады, өйткені үлестер ұпайларды нақтылайды. Жазбаларды жаңартылған картада жарияламас бұрын қарап шығу үшін біз қауымдастық тарихшылары тобын жинадық. Болашақ краудсорсинг жобалары деректерді жинауды жалғастыру үшін кейінірек карталарды осы жобаға қосады.

Алматы облысының «Мәдени, архив және құжаттарды басқару» басқармасының мәліметі бойынша қазіргі кезде Алматы облысында орналасқан тарихи және мәдени ескерткіштерінің соңғы 2020 жылғы санақ бойынша, жалпы саны - 2400: Жергілікті маңызы бар – 1519: - археологиялық ескерткіштер – 1250; - қала құрылысы және сәулет ескерткіштері – 269. Алдын-ала есепке алу тізімінде – 804:-археологиялық ескерткіштер – 612; - қала құрылысы және сәулет ескерткіштері – 192. Бүкіләлемдік мәдени мұра тізіміне енген – 4; Республикалық маңызы бар – 12; Табиғи ескерткіштері – 7; Жаңадан орнатылған ескерткіштер – 30; Мемориалды тақталар –24 [17].

«Мәдени, архив және құжаттарды басқару» басқармасының мәліметі бойынша қазіргі кезде Алматы облысында орналасқан тарихи және мәдени ескерткіштерінің соңғы 2020 жылғы жүргізілген санағы бойынша қарасақ тарихи-мәдени мұралар кестесі негізінен үш түр бойынша жасалған: 1) қала құрылысы және сәулет ескерткіштері; 2) археологиялық; 3) табиғи ескерткіштер; ішіндегі: қала құрылысы және сәулет ескерткіштері бойынша Республикалық және әр ауданға кіретін, қайталанатын, тарихи-мәдени маңызы бар ескерткіштер де бар. Олар: Аңырақай шайқасына арналған ескерткіштер; ҰОС ардагерлеріне арналған (барлық аудан, ауылдарда); 1916 ж ұлт-азаттық көтеріліске қатысты ескерткіштер; Ашаршылық құрбандарына арналған ескерткіштер 1932-1933; Саяси-қуғын-сүргін құрбандарына арналған ескерткіштер; Ауған соғысы ардагерлеріне арналған ескерткіштер; І. Жансүгіровке арналған ескерткіштер; М. Тынышпаевқа арналған ескерткіштер; М. Төлебаев және т.б.

археологиялық ескерткіштер: олар әр аудан және ауылдарға өздерінің орналасуына байланысты сол аймаққа тән;

табиғи ескерткіштер: олар әр аудан және ауылдарға өздерінің орналасуына байланысты сол аймаққа тән.

П.Нораның пікірінше, «жады орындары» үш аспектіні қамтиды: материалдық, символдық және функционалды [18]. Жетісу облысының аумағында орналасқан деректер бойынша ең маңызды және бірегей ескерткіштер тізімі берілген. Жалпы қала құрылысы және сәулет ескерткіштерінің тізімінде жалпы – 269, оның ішінде әр аудан бойынша 46 «жады орыны» анықталған: Ақсу ауданы – 5; Алакөл ауданы – 4; Балқаш ауданы – 1; Жамбыл ауданы – 4; Іле ауданы – 2; Қаратал ауданы – 2; Кербұлақ ауданы – 5; Көксу ауданы – 3; Панфилов ауданы – 1; Райымбек ауданы – 2; Сарқанд ауданы – 8; Талғар ауданы – 3; Талдықорған – 4; Текелі – 1; Қапшағай – 1.

Жетісу ескерткіштері және олардың сюжеттері жалпы әлеуметтік, саяси, белгілі бір тұлғаға берілген деп саралап, оларды жіктеуге болады. Жетісу облысындағы тарих және мәдениет ескерткіштеріндегі сюжеттерді төмендегідей саралауға болады:

Саяси: Шыңғысханның тұрағы; Асыл тас Орбұлақ; Аңырақай шайқасына арналған ескерткіш; Сұраншы ескерткіші, Саурық батырлар; «Ереуіл төбе ерлері» ескерткіші, ұлт-азаттық көтеріліс батырлары, 1916 ж. шілде; Черкасск қорғанысының қаһармандарына арналған ескерткіш; 1932-1933 жылдардағы ашаршылық құрбандарына арналған ескерткіш; Саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған мемориалдық тақта; Б.Момышұлының бюсті; Отан қорғаушыларға обелиск; 1979-1989 жж. қаза тапқан жауынгер-интернационалистерге арналған ескерткіш; Ауған соғысы ардагерлеріне арналған ескерткіштер (барлық аудан, ауылдарда); XX ғасырдың 30-жылдарында қуғын-сүргін кезінде қаза тапқандарға арналған ескерткіш; Желтоқсан оқиғасы құрбандарына арналған ескерткіш.

Белгілі бір тұлғаға, атаулы жерге, батырларға арналған: II Тамғалы-Тас петроглифтері, жаңа дәуір тоғысы – жаңа дәуірдің бірінші ғасыры; «Ешкіөлмес» жайлауы; Көктемгі Тамшыбұлақ; Тұздықөл (Рай апа); Қарамерген қонысы IX-XIII ғғ.; Ортағасырлық «Дөңгене» немесе «Екіоғыз» қонысы, қола дәуірі; «Хан қызы» кесенесі, шамамен XV-XVI ғғ.; «Адам ата» кесенесі, шамамен 17 ғасыр; I. Жансүгіровтің әдеби мұражайы, 1905-1907; М. Төлебаев атындағы мемориалдық мұражай; М.Тынышбаевтың ескерткіші. Не себепті осы тұлғаларға дейтін болсақ, тарихта орыны бар, осы облыста туылған мемлекет тарапынан қолдау білдірілген ескерткіштер ретінде де аталуда. Сонымен қатар, Жетісу ескерткіштері және олардың сюжеттерінің өлке тарихы негізіндегі сипатталуын батырларға тұрғызылған ескерткіштерден де көруге болады. Бұл бір жағынан тұлғаға арналған болса, екінші жағынан әлеуметтік сипатты да қамтиды.

Жетісу өлкесіндегі бой көтерген ескерткіштердің мемлекет, қоғам үшін жады және мәдени мұра саясаты негізінде өз маңыздылығының бар екендігін көрсету негізгі мақсатымыз.

Жадының өткен тарихымызбен байланысының үзілуі (жады-қашықтығы), сондай-ақ оған қайтып баруымыз (жады-мұрағат) деп атап өткендей, біздің елімізде де тарихи жәдігерлерімізге, мұраларымызға қайта тоқталып, ескерткіштер орнату, тарихи жадыны қайта қалыптастыру істері мемлекет тарапынан қолға алынып атқарылуда. Өткен тарихымызға көз шалу, ескерткіштер орнату ісі Алматы облысы Талдықорған қаласында да жүзеге асырылуда. Сондай-ақ олардың астарында мәдени мұра және жады саясаты жатыр. Талдықорған қаласында тұрғызылған «Үш ата» ескерткішіне тоқталсақ: Талдықорған қаласының орталығында 2006 жылы ұлы арғы аталарымыздың құрметіне, оларға тағзым еткен ұрпақтары көтерген сәулетті монумент. «Үш ата» деп аталған ескерткіштің скульптуралық композициясында XVII-XVIII ғасырлар аралығында өмір сүріп, жоңғарлардың қалың әскерлерін талқандауға айтарлықтай үлес қосқан атақты Ескелді би, Балпық би және Қаблиса жырау сияқты үш тарихи тұлға бейнеленген. Ескерткішті орналастырудың өзінде үлкен мағына жатыр – үш алып қарттың жанарлары шығысқа қарап, көптеген ғасырлар бойы алдымызда не күтіп тұрғанын асқан шеберлікпен болжай білген, егемен Қазақстанның арайлап атар таңын көріп тұрғандай. Бұндай астарлы ой салып, мағына беру арқылы халықты өткен тарихымызды ұмытпауға, бүгінгі таңда қол жеткізген жетістіктеріміз деп білу.

Сондай-ақ, П. Нораның айтуынша «жады» орындары өз алдына үш аспектіні негіздейді: материалдық, символдық және функционалдық. Яғни қандай да бір ескерткіш өзіндік қажеттілігін қоғам арасынан таппаса, онда оның еш маңыздылығы жоқ деп атауға болады. Ал келесі біз тоқталатын ескерткіштеріміздің бірі сол қоғам арасынан қолдау тауып орнатылған. 2009 жылы орнатылған Қаракерей Қабанбай ескерткішіне тоқталсақ. Қабанбай батыр бес қаруын асынып тұр. Мемориалдық тақтай жоқ тұғырда тек «Қаракерей Қабанбай (Ерасыл) 1692-1770 жж.» деген жазу бар. Бұл кісіге ескерткіш орнатудың өзіндік мәні бар. Сонау жоңғарларға қарсы шығып, оларды күйретуге қатысып, әйгілі батырларымыздың бірі. Бала тәрбиесінде бұл батырдың маңызы зор. Ал осы батырдың кереметтілігін атап өту арқылы өткен тарихымызға көз жүгіртіп, жадымызға сақтап, болашақта бұл ескерткіштің қоғам үшін маңыздылығының туындағанын көрсету жұмысымыздың негізгі нәтижесі болып табылады.

Жетісу өлкесінің тарихи ескерткіштерін сипаттауда картографияның тигізетін үлесі үлкен, ал оларды картография арқылы визуализациялау маңызды. Мектепте карттография арқылы Жетісу өлкесінің ескерткіштерін сипаттау өте жақсы. Себебі, әр ескерткіштің орналасуын, оның тарихын, қысқаша ақпаратты осы технология арқылы толығымен ашып көрсетуге болады. Географиялық ақпараттық жүйелер мұнда тек қосымша зерттеу құралы ретінде ғана емес, басқа жағдайда объектілердің мүлдем жаңа аспектілерін ашуға мүмкіндік береді.

ГАЖ технолоияларының визуализациясының бір көрініс ретінде Жетісу өлкесі ескерткіштері негізінде «Жетісу 360°» виртуалды жобасын жасалды. Әрбір пайдаланушы осы жоба арқылы үйден шықпастан аймақтағы барлық мұражай экспонаттарының қызықты әлеміне саяхат жасай алады.

Жетісу өлкесіндегі ескерткіштердің мектепте тарих пәнінен сабақ беру барысында картографияны Сарқан ауданы бойынша коммеморативті тәжірибенің бір көрінісі, зерттеу жұмысымыздың негізінде жасалған төмендегі сабақты көрсетуге болады:

Тақырыбы: Біздің айналамыздағы тарихи ескерткіштер - Блум таксономиясы бойынша

Сабақтың мақсаты: Біздің айналамыздағы тарихи ескерткіштер (Қойлық қалашығы, Черкасск қорғанысы және т.б.) туралы білімгерлердің визуалды түсінігін қалыптастыру. Оқушылардың тарихи фактілерді, оқиғаларды талқылауға белсенді қатысуы өз ойын түсінікті жеткізе білу біліктерін дамыту. Еліне, жеріне, ауданына қатысты мәліметтерге назар аудару арқылы патриоттық сезімін оятып, өз Отанын құрметтеуге тәрбиелеу.

«Біздің айналамыздағы тарихи ескерткіштер» атты тақырыпта өтілетін «дәстүрлі» сабағын қорытындылау үшін, «Блум таксономиясы» бойынша оқушыларға төмендегі кестені пайдалана отырып сабақты қорытындылатуға үйретуге болады:

Кесте 1 – Оқушыларға Блум таксономиясы негізінде берілген кестені толтыру тапсырмасы

Сұрақтар	Оқулық-тармен ғылыми әдебиет	БАҚ	Интер-нет	Интервью	Сауал- нама
Қойлық қалашығына қатысты дерек көздерін атаңыз					
Қойлық қалашығын зерттеген ғалымдарға тоқталыңыз					
Черкасск қорғанысына қатысты дерек көздерін атаңыз					
Черкасск қорғанысы тарихына қатысты ғалымдар пікірі туралы тоқталыңыз					
Қойлық қалашығы туралы сипаттаңыз					
Черкасск қорғанысы туралы сипаттаңыз					
Қойлық қалашығының саяси, мәдени, әлеуметтік-экономикалық жағдайын сипаттаңыз					

Қойлық қалашығы мен Черкасск қорғанына қатысты толық мәлімет оқу-әдістемелік нұсқауда келтірілген.

Күтілетін нәтиже: жоғарыда аталған №3 кестені толтыру арқылы білімгер:

а) біздің айналамыздағы тарихи ескерткіштерге қатысты дереккөздерін табу жолдарын үйренеді;

ә) оқушылардың дүниетанымы кеңейеді;

б) ой-өрісін дамытады;

в) деректемелік және тарихнамалық талдау жасауға дағдыланады [19, б. 24-27].

Жоғарыда көрсетілген бір ғана мысал, ол «Өлкетану» курсы 6-сыныпта өтілетін тақырып негізінде Жетісу өлкесі бойынша картографиялық көріністер пайдалан отырып, оны визуализациялау арқылы жүзеге асырылған.

Топонимдер – өткен заманның куәгерлері (өлке тарихы атауларында) пресс-конференция түрінде

Сабақтың мақсаты: «Топонимдер – өткен заманның куәгерлері» идеясын басшылыққа ала отырып, жастар өз Отанының болашағына жауапты екендігін түсіндіру. Білімгерлерді елжандылыққа, отансүйгіштікке тәрбиелеу.

Жоғарыда атап өткеніміздей, пресс конференцияның тақырыбы «Топонимдер – өткен заманның куәгерлері» деп атап, енді білімгерлерімізді бөлеміз:

Қонақтар – ғалымдар және олардың осы оқиғаны түсіндіріп өтуі.

Сыншылар – оқушылар арасынан өзара бөлінеді.

Тілшілер – келген қонақтарымызға аудан топонимикасына қатысты сауал қойып осы тақырыпты ашуға көмектесетін оқушыларымыз.

Тақырып бойынша толық мәлімет «Өлкетану курсы. Сарқан ауданы. (Қазақстан тарихы пәні негізінде)» оқу-әдістемелік нұсқаулығында көрсетілген.

Күтілетін нәтиже:

а) оқушылар өз ойларын нақты жеткізуге дағдыланады;

ә) тарихи оқиғаларды сипаттау біліктерін дамытады;

б) оқушылардың бойында еліне, жеріне деген патриоттық сезім арта түседі.

Кесте 2 - Топонимдер – өткен заманның куәгерлері (өлке тарихы атауларында) Пресс-конференция сабағының тапсырмасы

Негізгі мәселе	
«Топонимика» өткен заман тарихына қатысты дәлел бере алады...	«Топонимика» өткен заман тарихына қатысты дәлел бере алмайды...

Өңірдің тарихи тұлғалары: билер, батырлар, палуандар-Блиц оқу ойыны

Сабақтың мақсаты: Өңірдің тарихи тұлғалары: билер, батырлар, палуандар тарихы туралы мәліметтерді беру; Оқушылар бойында елжандылық, жоғары адамгершілік сезімін ұялату. Тарихи құбылыстар мен оқиғаларды салыстыра білу біліктерін дамыту.

Кесте 3- Оқушыларға Блиц оқу ойыны негізінде берілген кестені толтыру

- Дұрыс – деп ойлаймын. Себебі:	- Дұрыс емес – деп ойлаймын. Себебі:
1. Өлкенің тарихи тұлғалары – билер маңызды рөл атқарды.	1. Өлкенің тарихи тұлғалары – билер, өз алды сот қызметін ғана атқарды, маңызды рөл атқарды деуге келмейді.

2. Батырлар – ең мықты күш иесі болды. 3. Палуандар – өлкенің маңызды адамдары ретінде аталып өтіледі.	2. Батырлар – тек өздерінің қара күштері болмаса, мықты күш иесі деуге келмейді. Себебі қоғамда олардан да мықты азаматтар болған. 3. Палуандар – олар тек әр тарихи кезеңде өзінше рөл атқарды. Қоғамда маңызды адамдар ретінде қарау қате пікір.

Бұғыбай батыр кесенесі, Төлебай батыр ескерткіші, Нияз батыр Базарбай би кесенелеріне жеке-жеке тоқталып, өмірбаяндары ашып көрсетіліп талданған. Нәтижесінде оқушылардың жалпы саны 20, олар кестені толықтырып екіге бөлініп, «дұрыс деп» ойлайтындардың саны артып, жұмысымыздың нәтижелігін көрсетілді.

Оқушылар саны - 20.

Дұрыс деп ойлайтындар – 11

Дұрыс емес деп ойлайтындар – 9

Тақырыптың соңында төмендегідей нәтижелер оқушыда қалыптасу керектігі көрсетілген.

Күтілетін нәтиже:

а) оқушылар бұл сабақта жоғарыда көрсетілген кестедегі сұрақтарға жауап беру барысында қандайда бір шешімді нақты қабылдауға үйренеді;

ә) қойылған сұрақтарға шапшаң жауап беруге дағдыланады;

б) өз ойларын нақты қорытындылауға үйренеді;

в) тарихи құбылыстар мен оқиғаларды салыстыра білу біліктерін дамытады.

Сабақ барысында интербелсенді әдістерді қолдану өз нәтижесін береді, сонымен қоса оқушылар өз облысы, ауданы, ауылы негізіндегі тарихымен тереңірек танысып, біледі [19, б. 27-34].

Жетісу өлкесі, Сарқан ауданы негізінде ГАЖ технологиясын визуализациялау арқылы жасалған карта өз нәтижесін беріп, аудан негізінде көрсетілген киелі жерлерді саралап, пайдалануға өте тиімді құрал ретінде бүгінгі таңда қолданылуда. Оны төмендегі суреттен көруге болады:

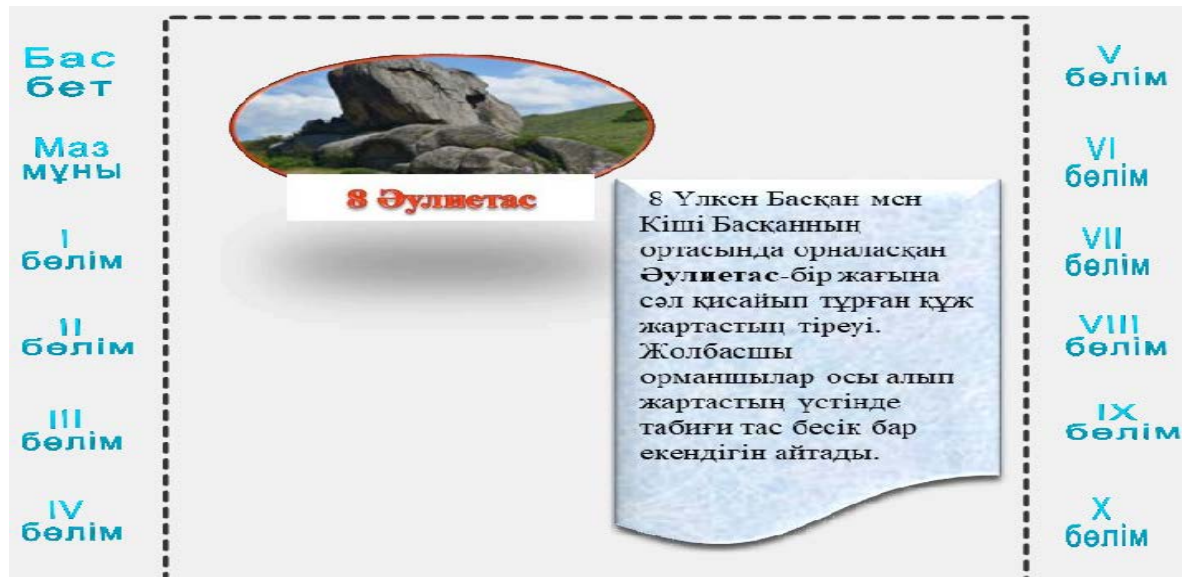
Сурет-1. Сарқан ауданының киелі жерлері атты электронды карта-анықтамалықтың басты беті

№1 суретте көріп отырғанымыздай Сарқан ауданының киелі жерлері атты электронды карта-анықтамалықтың басты беті, мазмұны. Аудан негізінде қарастырылған киелі орындардың орналасу реті.

Сурет-2. Сарқан ауданының киелі жерлері негізінде көрсетілген электронды картадағы негізгі берілген анықтама және қысқаша мағлұмат

№2 суретте Сарқан ауданының киелі жерлері негізінде көрсетілген электронды картадағы негізгі берілген анықтама және қысқаша мағлұмат ретінде. Мектепте осы картографиялық негізді пайдалана отырып, қолдана алады.

Сурет- 3. Сарқан ауданының киелі жерлері атты электронды картаның әр бөлімінде көрсетілген қысқаша ақпараттар

№3 суретте Сарқан ауданының киелі жерлері атты электронды картаның әр бөлімінде көрсетілген қысқаша ақпараттарға тоқталып, жалпы түсініктеме берілген. Бұл мектептегі картографиялық мәселелерді талдау, түсіндіру жұмыстары барысында тиімді құралдардың бірі.

Қорытынды.

Белгілердің пішінін өңдеу арқылы кең мүмкіндіктер беріледі. Көрсетілген объектімен тікелей байланысты тудыратын натуралистік белгілердің түрін қолдандық (қасиетті жер, бекініс және т.б. сурет). Әрине, белгілі пішінінің нақты объектімен ұқсастығы белгілердің қызмет етуінің қажетті шарты емес, бірақ тәжірибе көрсеткендей, белгі мен шындықтағы объектінің арасындағы үйреншікті, тұрақты ассоциациялар оны тануды және есте сақтауды жеңілдетеді.

Бұл таңбалар жүйесі картографиялық өнімге мүмкіндік береді:

- оқылатын, яғни оңай және тез қабылданатын;
- визуалды;
- эстетикалық;
- ақпаратты интенсифі.

Нәтижесінде жасалған карталар жинағы тарихшыға да, белгілі бір облыс тарихына деген көзқарасы танытатын аймақ халқының ұлттық және діни құрамының ерекшеліктерін көзбен елестетуге мүмкіндік береді. Аймақтың басқа өңірін және зерттелетін аймақтағы этникалық және діни процестердің кейбір заңдылықтарын анықтау.

Жетісу өлкесінде көптеген ескерткіштер орнатылған, олардың шығу тарихына да тоқталуға болады. Жұмысымыздың маңыздылығы осы жоғарыда көрсетілген ескерткіштері тек атап өтпей, олардың зерттеу жұмысындағы маңыздылығы аталды. Осы мәселелердің барлығы өз тарапынан өзекті.

Дәстүрлі қағаз карталары мен атластар ақпарат беру құралы ретінде қарастырылды және тарихи зерттеулерде ең алдымен тарихи зерттеулерді қолдану үшін. Дәстүрлі көзқарас тарихи картографиялық зерттеулердің соңғы өнімі екенін білдіреді. Бұл тәсіл арқылы зерттеушілердің қажеттілік, көзқарасы өзгергенде, тарихта жаңалықтар ашылғанда немесе мәселені одан әрі зерттеу барысында жаңа ойлар, идеялар, тұжырымдар туындаған кезде деректерді саралау дұрыс жетілдірілмеді. Тарихи картаны, тіпті атласты жасау өте күрделі және көп уақытты қажет ететін процесс болды. Компьютерлердің пайда болуы және жаппай енгізілуі және олардың тарихи зерттеулердің толыққанды құралына айналуы жағдайды толығымен өзгертті. Карталар мен атластарды құру үдерісін жеңілдету арқылы оларды тарихи зерттеулерде тек көрнекілеуге ғана емес. Қорыта келгенде, бүгінгі күні мемлекет тарапынан жады және мәдени мұра саясаты аясында жасалып жатқан жұмыстары, олардың әр аймақтарда жүргізілу ерекшеліктері, түрі өзіндік белгілі бір оқиға. Тарихи мұраларымызды мектепте жетік дәрежеде беру үшін картографияның маңызды болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Bol P.K. *Creating a GIS for the History of China // Placing History: How Maps, Spatial Data, and GIS Are Changing Historical Scholarship.* – California, 2008.
2. Баталов Р.Н., Л.К.Радченко. *Обзор основных направлений использования гис-технологий в историко-картографических исследованиях // Вестник СГУГиТ, Том 25, № 1, 202.* – С. 119-135.
3. *Сакральный Казахстан. Первый том. Отв. ред. д.фил.н., А. Гарифолла* – Алматы. – 2017. – 480 с.
4. Д.В.Лисицкий, М.Н.Колоткин, Е.В.Комиссарова, В.А. Ракунов, А.А. Колесников, А.В. Фишер. *Эволюция историко-картографического метода исследования исторических процессов в связи с применением мультимедийных методов // Научный журнал на тему: Науки о Земле и смежные экологические науки, Экологические биотехнологии, Интерэкспо Гео-Сибирь. Новосибирск: СГГА, 2011. Пленарное заседание.* - С. 19-24.
5. Пиотух Н. В. *О возможностях компьютерного картографирования при работе с данными пис-цовых книг начала XVII и материалами Генерального межевания второй половины XVIII в. // Кругидей: моделии технологии исторической информатики: труды III конференции Ассоциации «История и компьютер» (31 мар. – 2 апр. 1995 г.).* – М.: Издательство Московского государственного университета, 1996. –С. 309–310.

6. Пиотух Н. В. Хозяйственная деятельность крестьянства XVII–XVIII веков с точки зрения пространственного статистического анализа // Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер» – 1996. – № 17. – С.102–105.
7. Владимиров В. Н., Колдаков Д. В., Силина И. Г., Токарев В. В. Пространственные аспекты истории Алтая: значение компьютерного картографирования // Круг идей: традиции и тенденции исторической информатики: труды IV конференции Ассоциации «История и компьютер» (15–17 мар.1996г.). – М.:Издательство Московского городского объединения архивов,1997. – С.92–107.
8. Владимиров В. Н., Силина И. Г. Географические информационные системы в историко-демо-графических и историко-географических исследованиях: теория и практика // Геоинформатика–2000: труды Международной научно-практической конференции (12–14 сент. 2000 г.). – Томск: Национальный исследовательский Томский государственный университет,2000. – С.345–349.
9. Пиотух Н.В., Фролов А.А. Исторический атлас Деревской пятины пописцовым книгам письма1495–1496 гг. // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. –2006. –№3(44). – С.50–60.
10. Siebert L. Using GIS to Document, Visualize and Interpret Tokio's Spatial History // Social Science History. –2000. –Vol.24, No.3. –P.537–574.
11. Wilson A. Sydney time map: integrating historical resources using GIS // History and Computing. –2001. –Vol.13, №1. –P.45–69.
12. Владимиров В. Н., Чибисов М. Е. Применение ГИС для реконструкции православных приходов Колывано-Воскресенского (Алтайского) горного округа первой половины XIX в. // Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер». – 2006. – № 34. – С. 91–92.
13. Карташова М. В. Кустарно-промышленное районирование Европейской России (по данным подворных переписей 1880–1892 гг.) // Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер». – 2008. – № 35. – С. 65–66.
14. Главацкая Е. М., Заболотных А. А., Цеменкова С. И. Эволюция религиозного ландшафта Урала в XVIII–начале XXI вв.: опыт создания исторических компьютерных карт и их анимации // Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер». – 2010. – № 36. – С. 27–28.
15. Баталов Р. Н., Радченко Л. К. Обзор основных направлений использования ГИС-технологий в историко-картографических исследованиях // Вестник СГУГиТ. – 2020. – Т. 25, № 1. – С. 119–135.
16. Gregory I., Kemp K., Mostern R. Geographical Information and Historical Research: Current Progress and Future Directions // Humanities and Computing. – 2003. – №13
17. Алматы облысының «мәдени, архив және құжаттарды басқару» басқармасы // <http://kultura.zhetisu.gov.kz>. 15.09.2023.
18. Нора П. Между памятью и историей. Проблематика мест памяти // Нора П., Озуф М., де Пюимеж Ж., Винок М. Франция-память / Пер. Д. Хапаевой. – СПб.:Изд-во СПбГУ, 1999. – 305 с.
19. Калиева Б.Т., Бөхөн Ж. «Өлкетану курсы. Сарқан ауданы (Қазақстан тарихы пәні негізінде)» атты оқу-әдістемелік нұсқаулық. Сарқан, 2021. – 48 б.

References:

1. Bol P.K. Creating a GIS for the History of China // Placing History: How Maps, Spatial Data, and GIS Are Changing Historical Scholarship. – California, 2008 [in Russian].
2. Batalov R.N., L.K.Radchenko. Obzor osnovnykh napravleniy ispol'zovaniya gis-tekhnologiy v istoriko-kartograficheskikh issledovaniyakh [Review of the main directions of using GIS technologies in historical and cartographic research] // Vestnik SGUGiT, Tom 25, № 1, 202. – S. 119-135 [in Russian]..

3. Sakral'nyy Kazakhstan [Sacred Kazakhstan]. Pervyy tom. Otv. red. d.fil.n., A. Garifolla – Almaty. – 2017. – 480 s [in Russian].

4. D.V. Lisitskiy, M.N. Kolotkin, Ye.V. Komissarova, V.A. Rakunov, A.A. Kolesnikov, A.V. Fisher. Evolyutsiya istoriko-kartograficheskogo metoda issledovaniya istoricheskikh protsessov v svyazi s primeneniym privedennykh metodov [Evolution of the historical-cartographic method of studying historical processes in connection with the use of multimedia methods] // Nauchnyy zhurnal na temu: Nauki o Zemle i sootvetstvuyushchiye ekologicheskiye nauki, Ekologicheskiye biotekhnologii, Intereksy Geo-Sibir'. Novosibirsk: SGGA, 2011. Plenarnoyezasedaniye. - S. 19-24 [in Russian].

5. Piotukh N. V. O vozmozhnostyakh kartografirovaniya prirabote s dannymi komp'yuternykh pistsovykhknig nachala XVII i materialami General'nogo mezhevaniy avtoroyopoloviny XVIII v. [On the Possibilities of Computer Mapping When Working with Data from Cadastre Books of the Early 17th Century and Materials of the General Survey of the Second Half of the 18th Century] // Krugidey: modeliitekhnologiiidrevneyinformatiki: trudy III konferentsii Assotsiatsii «Istoriya i komp'yuter» (31 marta – 2 aprelya 1995 g.). – M. :Izdatel'stvo Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta, 1996. –S. 309–310 [in Russian].

6. Piotukh N. V. Khozyaystvennaya deyatel'nost' krest'yanstva XVII–XVIII vekov s tochki zreniya prostranstvennogo statisticheskogo analiza [Economic activity of the peasantry in the 17th–18th centuries from the point of view of spatial statistical analysis] // Informatsionnyy byulleten' assotsiatsii «Istoriyaikomp'yuter»– 1996.– № 17.– S.102–105 [in Russian..

7. Vladimirov V. N., Koldakov D. V., Silina I. G., Tokarev V. V. Prostranstvennyye aspekty istorii Altaya: znacheniyekomp'yuternogo kartografirovaniya [Spatial aspects of the history of Altai: the importance of computer mapping] // Krug idey: traditsii i tendentsii istoricheskoy informatiki: trudy IV konferentsii Assotsiatsii «Istoriyai komp'yuter» (15–17mar.1996g.).–M.:Izdatel'stvo Moskovskogo gorodskogo ob"yedineniya arkhivov,1997. –S.92–107. [in Russian].

8. Vladimirov V. N., Silina I. G. Geograficheskiye informatsionnyye sistemy v istoriko-demograficheskikh istoriko-geograficheskikh issledovaniyakh: teoriyai praktika [Geographic information systems in historical-demographic and historical-geographical studies: theory and practice] // Geoinformatika–2000: Trudy Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii (12–14sentyabrya 2000g.).–Tomsk: Natsional'nyy issledovatel'skiy Tomskiy gosudarstvennyy universitet,2000.– S.345–349 [in Russian].

9. Piotukh N.V., Frolov A.A. Istoricheskiy atlas Derevskoy pyatiny popistsovykh knigampisem 1495–1496gg. [Historical atlas of the DerevskayaPyatina of census books of 1495-1496] //Vestnik Rossiyskogo gumanitarnogo nauchnogo fonda.–2006.–№3(44).–S.50–60.

10. Zibert L. Ispol'zovaniye GIS dlya dokumentirovaniya, vizualizatsii iinterpretatsii prostranstvennoyistorii Tokio [Using GIS to Document, Visualize and Interpret Tokyo's Spatial History]// Istoriyasotsial'nykh nauk.–2000.–Tom 24,№3.–S.537–574 [in Russian].

11. Uilson A. Vremennaya karta Sidneya: integratsiya istoricheskikh resursov s pomoshch'yu GIS [Sydneytime map: integrating historical resources using GIS]// History and Computing.–2001.–Tom 13,№1. –S.45–69 [in Russian].

12. Vladimirov V. N., Chibisov M. Ye. Primeneniye GIS dlya rekonstruktsii pravoslavnykh prikhodov Kolyvano-Voskresenskogo (Altayskogo) gornogo okruga pervoyopoloviny XIX v. [Using GIS for the reconstruction of Orthodox parishes of the Kolyvano-Voskresensky (Altai) mountain district of the first half of the 19th century] // Informatsionnyy byulleten' assotsiatsii «Istoriyaikomp'yuter». – 2006.– № 34.– S. 91–92 [in Russian].

13. Kartashova M. V. Kustarno-promyshlennoye rayonirovaniye obraztsov Rossii (podannym podvornykh perepisey 1880–1892 gg.)[Handicraft and industrial zoning of European Russia (based on household censuses of 1880–1892)] // Informatsionnybyulleten' assotsiatsii «Istoriyaikomp'yuter». – 2008.– № 35.– S. 65–66 [in Russian].

14. Glavatskaya Ye. M., Zabolotnykh A. A., Tsemenkova S. I. Evolyutsiya religioznogo landshafta Urala v XVIII–nachale XXI vv.: opyt sozdaniya istoricheskikh komp'yuternykh kart i ikh animatsii [Evolution of the religious landscape of the Urals in the 18th–early 21st centuries: experience of

creating historical computer maps and their animation] // *Informatsionnyybyulleten' assotsiatsii «Istoriyaikomp'yuter»*. – 2010. – № 36. – S. 27–28 [in Russian]..

15. Batalov R. N., Radchenko L. K. Obzorosnovnykhnapravleniyispol'zovaniya GIS-tekhnologiy v istoriko-kartograficheskikhissledovaniyakh[Review of the main directions of using GIS technologies in historical and cartographic research] // *VestnikSGUGiT*. – 2020. – T. 25, № 1. – S. 119–135 [in Russian]..

16. Gregory I., Kemp K., Mostern R. *Geographical Information and Historical Research: Current Progress and Future Directions* // *Humanities and Computing*. – 2003. – №13

17. "Cultural, archive and document management" department of Almaty region // <http://kultura.zhetisu.gov.kz>. 15.09.2023 [in Kazakh].

18. Nora P. *Mezhd pamyat'yu i znamenitostyami. Problematika mest pamyati [Between memory and history. Problems of places of memory]*// Nora P., Ozuf M., de Pyuimezh ZH., Vinok M. *Frantsiya-pamyat' / Per. D. Khapayevoy*. – SPb.:Izd-vo SPbGU, 1999. – 305 s.[in Russian].

19. Kaliyeva B.T., Bökhön ZH. «Ölketanu kursy. Sark,an audany (K,azak,stan tarikhy pәni negizinde)» atty ok,u-әdistemelik nұsk,aulyk, [Alketanu courses. Sarkan audany (Kazakhstan tariffs on negizinde)" atty oku-adistemelik nuskaulyk.]. Sark,an, 2021. – 48 b[in Kazakh].

FTAXP/MPHTI/IRSTI: 03.01.45

ӘӘЖ/УДК/UDC: 574:37.91.03

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.014>

D.K. Kundyzbay *¹

¹Abai Kazakh National University, PhD student, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: diana.krmu@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0001-3966-1442>

METHODS OF TEACHING THE COURSE " KAZAKHS IN THE 20-30S OF THE XX CENTURY " ON THE BASIS OF DATA AND DIGITAL HISTORY

Abstract

The article discusses the content and scientific and methodological foundations of the elective course "Kazakhs in the 20-30s of the XX century", designed to teach the problem of mass refugees of the Kazakh people as a result of socio-political changes in Kazakhstan in the 20-30s of the XX century. The purpose of the study is to provide an effective methodology for teaching this course through the use of historical data, new archival documents and digital history technologies and identify opportunities for its implementation in educational practice. The study analyzed statistical data, memoirs, periodicals, and the educational potential of digital resources. The article identifies the importance of data-based teaching principles in historical education and presents examples of educational tasks that allow students to comprehensively understand historical events. It also describes the possibilities of digital history, in particular, the features of teaching historical processes using interactive maps, digital archives, databases, multimedia platforms and visualization tools. In the course of teaching the course, the authors pay special attention to the methods of comparative analysis of historical data, interpretation of documents, work with historical maps, development of digital projects and organization of research work. The results of the study show that the integrated use of historical data and digital technologies contributes to the development of historical thinking skills, critical analysis abilities, research competencies and historical consciousness of students. In addition, the proposed methodology allows students to deeply understand the complex and urgent problems of National History, Form historical memory and improve their skills in independent work

with data. The scientific and methodological conclusions presented in the article are aimed at application in the practice of teaching the history of Kazakhstan in higher educational institutions and general education schools.

Keywords: Kazakh invasion, 20-30s of the twentieth century, elective course, historical education, teaching methods, historical data, archival documents, Digital history, digital archives, historical thinking, historical cognition, research skills.

Д.Қ. Құндызбай *¹

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

e-mail: diana.krmu@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0001-3966-1442>

«XX ҒАСЫРДЫҢ 20–30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ БОСҚЫНШЫЛЫҚҚА ҰШЫРАУЫ» АТТЫ КУРСТЫ ДЕРЕКТЕР МЕН ЦИФРЛЫҚ ТАРИХ НЕГІЗІНДЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстандағы әлеуметтік-саяси өзгерістердің салдарынан орын алған қазақ халқының жаппай босқыншылыққа ұшырау мәселесін оқытуға арналған «XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы қазақтардың босқыншылыққа ұшырауы» атты элективті курстың мазмұны мен оны оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – тарихи деректерді, жаңа архивтік құжаттарды және цифрлық тарих технологияларын пайдалану арқылы аталған курсты оқытудың тиімді әдістемесін ұсыну және оны білім беру тәжірибесіне енгізудің мүмкіндіктерін айқындау. Зерттеу барысында статистикалық мәліметтер, естеліктер, мерзімді баспасөз материалдары, мен цифрлық ресурстардың білім беру әлеуеті талданды.

Мақалада тарихи білім берудегі дерекке негізделген оқыту ұстанымдарының маңызы айқындалып, білім алушылардың тарихи оқиғаларды жан-жақты түсінуіне мүмкіндік беретін оқу тапсырмаларының үлгілері ұсынылады. Сонымен қатар цифрлық тарихтың мүмкіндіктері, атап айтқанда интерактивті карталар, цифрлық архивтер, деректер базалары, мультимедиялық платформалар және визуализация құралдарын пайдалану арқылы тарихи үдерістерді оқытудың ерекшеліктері сипатталады. Авторлар курсты оқыту барысында тарихи деректерді салыстырмалы талдау, құжаттарды интерпретациялау, тарихи карталармен жұмыс жасау, цифрлық жобалар әзірлеу және зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру әдістеріне ерекше назар аударады.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, тарихи деректер мен цифрлық технологияларды кешенді пайдалану білім алушылардың тарихи ойлау дағдыларын, сыни талдау қабілеттерін, зерттеушілік құзыреттерін және тарихи санасын дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар ұсынылған әдістеме білім алушылардың ұлттық тарихтың күрделі және өзекті мәселелерін терең түсінуіне, тарихи жадыны қалыптастыруға және деректермен өздігінен жұмыс жасау дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік береді. Мақалада ұсынылған ғылыми-әдістемелік тұжырымдар жоғары оқу орындары мен жалпы білім беретін мектептерде Қазақстан тарихын оқыту тәжірибесінде қолдануға бағытталған.

Түйін сөздер: қазақтардың босқыншылығы, XX ғасырдың 20–30 жылдары, элективті курс, тарихи білім беру, оқыту әдістемесі, тарихи деректер, архивтік құжаттар, цифрлық тарих, цифрлық архивтер, тарихи ойлау, тарихи таным, зерттеушілік дағдылар.

Д.К. Кундызбай *1

Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

e-mail: diana.krmu@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0001-3966-1442>

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ КУРСА «ВЫНУЖДЕННАЯ ОТКОЧЁВКА КАЗАХОВ В 1920–1930-Е ГОДЫ XX ВЕКА» НА ОСНОВЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ И МЕТОДОВ ЦИФРОВОЙ ИСТОРИИ»

Аннотация

В статье рассматривается содержание элективного курса «Вынужденная откочёвка казахов в 1920–1930-е годы XX века», посвященного изучению проблемы массового вторжения казахского народа в результате социально-политических изменений в Казахстане в 20-30-е годы XX века и научно-методические основы его обучения. Цель исследования – предложить эффективную методику преподавания данного курса с использованием исторических данных, новых архивных документов и технологий цифровой истории и определить возможности его внедрения в образовательную практику. В ходе исследования были проанализированы статистические данные, воспоминания, материалы периодической печати, а также образовательный потенциал цифровых ресурсов.

В статье определено значение принципов обучения, основанных на данных, в историческом образовании, представлены модели учебных заданий, позволяющие обучающимся всесторонне понимать исторические события. Также будут описаны возможности цифровой истории, а именно особенности обучения историческим процессам с использованием интерактивных карт, цифровых архивов, баз данных, мультимедийных платформ и средств визуализации. В ходе преподавания курса авторы уделяют особое внимание методам сравнительного анализа исторических данных, интерпретации документов, работе с историческими картами, разработке цифровых проектов и организации исследовательской работы. Результаты исследования показали, что комплексное использование исторических данных и цифровых технологий способствует развитию у обучающихся навыков исторического мышления, навыков критического анализа, исследовательских компетенций и исторического сознания. Кроме того, предложенная методика позволяет обучающимся глубже понять сложные и актуальные проблемы национальной истории, сформировать историческую память и усовершенствовать навыки самостоятельной работы с данными. Представленные в статье научно-методические выводы направлены на применение в практике преподавания истории Казахстана в высших учебных заведениях и общеобразовательных школах.

Ключевые слова: казахское откоачевка, 20-30-е годы XX века, элективный курс, историческое образование, методика обучения, исторические данные, архивные документы, Цифровая история, цифровые архивы, историческое мышление, историческое познание, исследовательские навыки.

Introduction. The 20-30s of the XX century are one of the most difficult and controversial periods in the history of the Kazakh people. The policy of Soviet socio-economic reforms, forced collectivization, confiscation and settlement of rich farms carried out during this period brought great changes to the traditional structure of Kazakh society. As a result, the population was subjected to mass famine and refugees, thousands of Kazakhs were forced to leave their homeland and emigrate

abroad and neighboring regions. These historical processes have had serious consequences for the demographic development, social structure and spiritual life of the Kazakh people. At the present stage, in the course of a new study of national history, the problem of Kazakh refugees in the 20-30s of the XX century is becoming one of the most relevant trends in domestic historical science. The introduction of new documents from archival funds into scientific circulation makes it possible to deeply and objectively consider historical events. At the same time, the development of digital technologies has modernized the content of historical education and formed new opportunities for introducing historical data into the practice of teaching [1]. Digital Archives, interactive maps, infographics, multimedia platforms and virtual resources create the conditions for the visual and systematic interpretation of historical topics to students. In today's education system, elective courses are one of the most important forms of study aimed at developing students' research and critical thinking skills, in addition to increasing their interest in the subject. From this point of view, teaching the elective course "Kazakhs in the 20-30s of the XX century" on the basis of new data and digital history is one of the most pressing issues. This course will develop students' skills in working with historical data and provide an opportunity for a comprehensive analysis of historical phenomena.

Materials and methods. The material basis of the research work is domestic and foreign historiographic works, archival documents, statistical data, memoirs and digital historical resources related to the problem of the Kazakhs' liberation in the 20-30s of the XX century. Since the subject of the study is interdisciplinary in Nature, Scientific works in the fields of historical anthropology, historical demography, social history, jurisprudence and migration research were widely used. The theoretical analysis of the problem of refugees was guided by scientific conclusions in jurisprudence regarding the concepts of "refugee", "forced migrant", "migration" [2]. At the same time, the evolution of the use of the concepts of "Refugee" and "air migrant" in the Soviet period was considered in comparison. In the course of the study, an analysis of official terminology and its political and ideological content in historical periods was carried out. Among the materials, an important place is occupied by research of the Soviet period. In particular, S. P. In the work on the "Kazakh economy", edited by Shvetsov, the problem of refugees born as a result of the 1921 famine was considered and the features of the transition of Kazakhs to the border regions were described [3]. Also A. B. Tursynbayev in Soviet historiography [4]. The works of such researchers as G. F. Dahshleiger[5] were analyzed from the point of view of Soviet ideology. Mustafa Shokai's notes and letters about the fate of turkestans who fled abroad allow us to reveal the humanitarian side of the problem of refugees [6]. At the same time, the works of K. Nurpeisov, M. Tatimov in the 70-80s of the XX century were considered as studies that made an attempt to more objectively assess the problem of refugees of the Soviet period [7]. Kazakhstan's historiography during the period of independence was one of the main sources of research[8]. The works of M. Kozybaev, J. B. Abylkhozhin, K. Aldazhumanov [9] and M. Koigeldiev, T. Omarbekov[10] analyzed the issues of forced collectivization, famine and refugees from a new methodological point of view. In particular, popular scientific research[11] examines in detail the condition of Kazakhs released from Kazakhstan to China and neighboring regions, based on archival documents. The materials of foreign historiography were also widely used in the research. Andrea Graziosi's book "The Great Patriotic War in the USSR. The Bolsheviks and Crusaders. 1917-1933" is devoted mainly to the study of conflicts between Soviet power and the peasantry, collectivization policy, confiscation, famine and peasant resistance. Although the problem of refugees is not the main object of study of the book, The author emphasizes that millions of peasants were forced to leave their homeland due to forced collectivization and grain harvesting campaigns. It is especially considered that in 1930-1933, hunger in Kazakhstan, Ukraine, the North Caucasus and the Volga region caused mass migration of the population[12]. From a historiographic point of view, a feature of the work is the study of the problem of refugees in connection with interstate relations, border policy and the history of national movements. The author seeks to explain interethnic processes in Central Asia through the social adaptation, political activity and cultural activities of refugees[13]. Also, the works of Western

researchers such as Sarah Cameron [14], Robert Kindler[15] allow us to assess the impact of Soviet Agrarian Policy on Kazakh society from a new point of view. In addition, the works of scientists from China, Russia and Central Asia were used to determine the cross-border nature of refugees. The methodological basis of the research work is the methods of historical-comparative, historical-systematic, source-scientific and interdisciplinary analysis. Through the historical-comparative method, historiographic conclusions of the Soviet and independence period were differentiated. In the course of the source analysis, the content and historical authenticity of archival documents were determined. In addition, the methods of digital history were used, historical maps, infographics, digital archival materials and visual data were introduced into the educational process. The article also considered ways of using digital platforms and modern pedagogical technologies in teaching the elective course "Kazakhs in the 20-30s of the XX century".

In particular, interactive maps, multimedia presentations, documentaries, educational materials developed on the basis of the Canva, Timeline and Padlet platforms were used. These methods were aimed at expanding students' historical knowledge and developing the ability to critically analyze historical data. In the study, methodological approaches of the social and humanitarian Sciences were taken as a basis, the principles of historicity, objectivity and consistency were guided. These principles made it possible to consider the refugee process in Kazakhstan in the 20-30s of the XX century in interconnection with the political, social and economic conditions of that period. It also analyzed historical data without ideological distortion and created conditions for revealing the historical authenticity of events. In the course of the study, the historical-comparative method was used when analyzing historical and statistical materials. Through this method, the causes of refugees, population migration routes, social consequences and demographic changes were compared based on different sources. At the same time, using the historical and genetic method, the prerequisites for the emergence of refugees, the stages of its development and the mechanisms for the formation of the historical process were determined. Through the method of historical and documentary analysis, students had the opportunity to analyze archival materials, statistical data and historical documents, to form a critical view of historical events. And on the basis of the historical and comparative method, the refugee process in Kazakhstan was compared with the migration phenomena of other historical periods and its features were identified. The complex of methods used made it possible to comprehensively study the problem of refugees in Kazakhstan in the 20-30s of the XX century, reveal its historical significance and identify effective pedagogical approaches to teaching the topic.

Results and discussion. The introduction of new data into educational practice using the method of digital history in the teaching of the elective course "the liberation of Kazakhs in the 20 – 30s of the XX century" will expand the historical knowledge of students and form the skills of analyzing historical data on the basis of modern technologies. Digital history is a method of collecting, storing, processing, analyzing and visualizing historical data through the use of Information Technologies, Electronic Resources and digital tools in the process of historical research and teaching [16].

The main purpose of using the digital history method is to explain historical events in a new format, digitize archival materials and develop students' research skills. This method allows us to consider in detail the problem of the Kazakhs' refugee status in the 20-30s of the XX century. In particular, archival documents, statistical data, maps, photographs, memoirs and scientific data are systematized and analyzed in electronic format [17]. The main tasks of the digital history method in teaching the topic "Kazakhs in the 20-30s of the XX century" are related to the organization of work on processing and analyzing historical data using computer technologies. In particular, the collection and examination of archival documents, Statistics, data on the population, historical maps and memories related to the refugee period will be carried out in digital format. At the same time, an important place is occupied by explaining the technological features of working with historical data, using electronic data analysis programs, mastering special digital technologies for working with

information. Students practice the capabilities of programs and digital platforms used in historical research to map refugee routes, visualize demographic changes, and create historical databases.

In the process of introducing this method into educational practice, students master the current trends in the development of information technologies in the study of the problem of the Kazakhs' exposure to refugees in the 20-30s of the XX century. At the same time, they will learn the basic concepts of processing and analyzing historical data in digital format, ways to use programs for analyzing historical documents. Students will also be able to choose the technology, program and format necessary for processing and analyzing historical data related to the topic of refugees; create complex electronic documents, infographics and presentations; create thematic databases related to the refugee process; solve research problems using digital technologies; work with software used for professional purposes. As a result, through the method of digital history, students gain a deeper understanding of the period of the Kazakh people's refugees in the 20-30s of the XX century, the skills of scientific analysis of historical data and their presentation in a modern digital format. Interactive maps, electronic archives, infographics, multimedia materials and databases are widely used in teaching the topic "Kazakhs' liberation in the 20-30s of the XX century" using the method of digital history. For example, digital mapping of refugee routes, visualization of demographic changes through statistical data, presentation of archival documents through a QR code or an online platform will increase students' interest in the subject. Thus, the use of the digital history method not only reproduces the content of the elective course, but also contributes to the formation of students' digital literacy, the ability to work with historical data and research competence. In the future, special and optional courses dedicated to the history of Kazakhstan are being prepared and introduced into the educational process in secondary and specialized schools. In particular, priority is given to teaching historical topics based on new archival data and scientific research. This is one of the most important steps aimed at expanding the historical knowledge of students. After all, although students learn general historical events, they do not have a deep understanding of the scale and consequences of the problem of refugees that happened to the Kazakh people in the 20-30s of the XX century. Therefore, the study of such complex historical periods through a special elective course plays a special role in the formation of the historical consciousness of students. From this point of view, the elective course on the topic "Kazakhs in the 20-30s of the XX century" is of great cognitive and educational importance. The main goal of the course is to explain on the basis of new data and scientific research the historical reality of the mass emigration of the Kazakh people due to the policy of forced collectivization, confiscation and resettlement of the Soviet authorities. It is also planned to expand the horizons of students' historical knowledge through archival documents, statistical data, memoirs and research that have entered scientific circulation in subsequent years. Although materials related to this topic are found in separate exhibits and brief information in museums, they are not enough to fully explain the scale and historical consequences of the refugee process. The number of old people who were witnesses of that period has thinned out, and a significant part of their memories have not accumulated in time. One-on-one interviews and oral data are scattered in various sources. Therefore, a comprehensive study of this issue and its introduction into the educational process is one of the most important tasks today. In order to fill such gaps in the educational process, it is important to systematize archival data, historical maps, photographs, memoirs and statistical data on the basis of new technologies. Using the digital history method, students can analyze refugee routes using interactive maps and differentiate demographic changes based on infographics and electronic databases. At the same time, the presentation of historical documents in digital format, the preparation of multimedia materials and visual reproduction of historical events increase students' interest in the subject. One of the main tasks of the program is a deep study of the true content of historical events and the formation of students' research and analytical skills through training on the problem of the Kazakhs' liberation in the 20-30s of the XX century on the basis of new archival data and digital technologies. Undoubtedly, the use of new approaches in scientific works and research published in

recent years in special and optional courses on the problem of "Kazakhs in the 20-30s of the XX century" will deepen the historical knowledge of schoolchildren and teachers. The organization of archival data, manuscripts and memoirs, museum exhibits, interviews, Chronicle materials and audio-visual data in Archives in interdisciplinary communication on the basis of digital technologies allows expanding the historical knowledge of students. With the effective use of such materials in the educational process, students will be able to deeply understand the historical essence of the problem, analyze new scientific conclusions and points of view. The main task of the program is to comprehensively teach students and teachers the truth of the liberation of the Kazakh people due to the policy of forced collectivization, confiscation and resettlement of the Soviet authorities in the 20-30s of the XX century. It is also planned to direct students to a special study of the fundamental points of the problem, familiarize them with the latest achievements of historical and methodological thought, and teach them to assess historical reality from a scientific point of view.

In the course of studying the discipline, students expand their understanding of the complex socio-political processes of the Soviet period of the 20-30s of the XX century. Scientific analysis of the causes and consequences of the Kazakh people's exposure to refugees, replenishes theoretical knowledge on this historical period. He also gets acquainted with the modern methodology of historical research, methods of digital history and new research approaches, and learns how to apply them in practice.

During the special course, students are prepared additional methodological manuals, digital educational materials, electronic maps, copies of archival documents, infographics and multimedia resources. These materials will be aimed at a deep disclosure of the content of the lesson and a comprehensive explanation of historical events. Students perform independent work on the basis of these teaching aids, form the skills of conducting search and research work. He also has the experience of analyzing archival data, working with historical maps, creating electronic databases and presenting historical data in digital format.

In summary, the optional course on the topic "Kazakhs in the 20-30s of the XX century" allows you to deepen students' knowledge of one of the most difficult periods of the history of the Fatherland in general education schools. This course not only forms the historical consciousness of students, but also increases their interest in the history of the country, fosters respect for national values and encourages research research. At the same time, it recreates the historical memory of future generations, national identity and country consciousness

Teacher's lesson plan for organizations of Secondary, Technical and professional, post-secondary education

Name of the module / discipline

History of Kazakhstan-7th grade

Lesson theme

"Kazakhs in the 20-30s of the XX century"

Lesson type: mixed lesson

Form of training: a lesson organized using Group, individual and digital technologies.

2. purpose of the lesson

At the end of the lesson, students comprehensively understand the historical causes, course and consequences of the Kazakh people's liberation in the 20-30s of the XX century. It is also able to analyze the social, demographic and spiritual consequences of the policy of forced collectivization, confiscation and settlement of the Soviet authorities on the Kazakh society through historical data. Students will be able to give a scientific assessment of the problem of refugees on the basis of archival materials, statistical data, historical maps and digital resources.

Tasks of the lesson

- Identification of the main causes of Kazakhs' refugee status in the 20-30s of the XX century;
- explain the essence of the policy of forced collectivization, confiscation and settlement;

- disclosure of the demographic and social consequences of the Kazakh people's exposure to refugees;

- analysis of the scale of refugees through archival documents and historical data;
- formation of students' ability to work with historical documents, statistical data and maps;
- develop skills in visualization and analysis of historical events through digital history methods;
- formation of historical consciousness and education of respect for national values.

3. equipping the lesson

3.1. educational and methodological equipment

A textbook on the history of Kazakhstan, collections of archival documents, scientific articles, memoirs, historical photographs, statistical data on refugees, maps, museum materials, additional methodological manuals, collections of historical data.

3.2. technical means

Interactive whiteboard, multimedia presentation, electronic textbooks, digital maps, videos, computer, internet resources, audio-visual materials.

4. lesson progress

I. organizational period (3-5 minutes)

The teacher greets students and checks their attendance. The level of training of teaching aids is determined and the attention of students is drawn to the lesson. The topic, purpose and objectives of the lesson are introduced. In addition, the historical significance of today's lesson is explained and it is noted that we are talking about one of the most difficult periods of the Kazakh people in the twentieth century.

II. The period of awakening interest (5-7 minutes)

The interactive whiteboard provides historical photos of the Kazakh refugees of the 20-30s of the XX century, a map with directions of refugees and a short video. At the same time, fragments of archival documents and memoirs of witnesses of that period are provided.

The teacher asks students the following problematic questions:

- Why did the Kazakh people have to leave their native land?
- How did the policy of the Soviet authorities affect the Kazakh society?
- What were the consequences of the refugees on the fate of the people?
- What is the significance of this historical event for modern society?

Students share their thoughts and exchange views on the historical issue.

III. Explanation of a new lesson (20-25 minutes)

In the course of explaining the new topic, the teacher focuses on the policy of the forced transformation of agriculture by the Soviet authorities in the 20-30s of the XX century. In particular, the essence of collectivization, confiscation and forced resettlement of nomadic Kazakhs is explained.

During the lesson, the following issues are considered in detail:

1. the beginning of the collectivization policy

The confiscation campaign carried out since 1928 and the policy of extermination of rich farms are explained. The destruction of the traditional economic system of Kazakh society is shown.

2. policy of forced resettlement

The consequences of attempts to transfer nomadic and semi-nomadic Kazakh peasants to settlement in a short period of time are described. The collapse of animal husbandry and the deterioration of the life of the population is explained.

3. mass migration of Kazakhs

It is said that due to famine and economic turmoil, the Kazakhs moved en masse to China, Mongolia, Iran, Afghanistan and the neighboring Soviet republics. Refugee routes are displayed using a digital map.

4. consequences of refugees

Information is given about a sharp decrease in the number of the Kazakh population, demographic catastrophe, social stress, weakening of historical memory and spiritual values. Based on statistical data, changes in the population are analyzed.

Using the digital history method

During the lesson, digital history methods are widely used. Students work with electronic archival documents and learn to analyze historical data. In addition,;

- detects refugee routes through an interactive map;
- analyzes demographic changes based on infographics;
- studies historical photographs and memories in digital format;
- works with electronic databases;
- visually compares historical events.

These approaches increase students ' interest in the subject and allow them to deeply perceive historical information.

IV. practical work (10-15 minutes)

Students are divided into several groups. Each group is assigned special tasks.

Group 1

Analyzes archival documents and identifies the main reasons for the refugees.

Group 2

The map shows the directions of migration of Kazakhs and explains the geography of refugees.

Group 3

Analyzes demographic changes based on statistical data.

Group 4

Prepares posters about the social and spiritual consequences of refugees on Kazakh society.

The groups defend their work and exchange ideas.

V. approval period (5 minutes)

The teacher organizes questions and answers in order to summarize the lesson:

- What were the main reasons for the Kazakh refugees?
- What are the consequences of Soviet politics on the Kazakh people?
- How did refugees affect the development of Kazakh society?
- What is the importance of teaching such topics in preserving historical memory?

VI. assessment

Students ' activity in the classroom, work with historical data, Perform Group tasks and the ability to analyze are evaluated.

Evaluation criteria:

- understanding historical data;
- ability to identify causal relationships;
- work with digital materials;
- ability to express their thoughts in an argumentative way;
- quality of execution of practical tasks.

VII. homework

Writing an essay on the topic:" the liberation of Kazakhs in the 20-30s of the XX century."

Preparation of a small research paper based on archival materials or additional literature.

Develop a presentation or infographic on refugee areas.

Sample Lesson for the Course

1	Stages of the lesson	Min	Task content	Methodological approach	Form of service organization	Services (ICT tools)
	Organizational stage	1	Inventory of students, checking their readiness for classes	Duty officer's report	Audience	Electronic journal
			Psychological preparation of students for classes	"Historical Awareness" training	Audience	Interactive whiteboard

			Divide students into small groups. Associate group names with historical concepts.	"Find your pair" method	Group work	Interactive slide
			Group 1 – “Refugees” Group 2 – “Famine” Group 3 – “Demography” Group 4 – “Archive”	Grouping	Group	Presentation
2	Check homework	3	Answer questions on the previous topic. Test your knowledge of Soviet collectivization policies.	"Question and Answer"	Personal work	Kahoot / Quizizz
			Explain the concepts of "expropriation", "collectivization", "settlement"	"Thinking" method	Group work	Interactive whiteboard
3	Arouse curiosity	1	Display of archival photographs and documents related to Kazakh emigration in the 1920s and 1930s	Brainstorming	Group discussion	Electronic archive materials
			Introducing a digital map showing refugee routes	Digital History Method	Group Work жұмыс	Google Earth / Digital Map
			Answering the problematic question "Why did Kazakhs become refugees?"	Discussion	Group	Video
4	Explain the new lesson	15	Explain the content of the Soviet government's policy of collectivization, confiscation, and settlement.	Explanation method	Audience	Presentation
			Analysis of the reasons for the Kazakh people's displacement based on archival documents	Working with data	Group work	PDF archive documents
			Show refugee routes via interactive map	Digital visualization	Group	Interactive map

			Explaining the demographic consequences of famine and displacement through statistical data	Infographic method	Group	Diagram, Infographic
			Listening to and analyzing memories and audio-visual materials in the archives	The "Historical Witness" Method	Group	Audio, video
5	Practical work	15	Group 1: Identifying the causes of refugee migration based on archival documents	Research work	Топтық жұмыс	Электрондық құжаттар
			Group 2: Mapping the migration routes of Kazakhs	Work with the map	Group work	Google Maps
			Group 3: Create a table and chart on demographic changes	Statistical analysis	Group work	Excel бағдарламасы
			Group 4: Prepare a poster about the historical consequences of the refugee crisis	Poster protection	Group work	Canva / PowerPoint
6	Approval period	5	Answer the final questions of the lesson	The "hot seat" method	Personal work	Interactive whiteboard
			Express your opinion on the topic "Kazakh exile - a historical tragedy"	Reflection	Personal	Mentimeter
7	Assessment	3	Assessment of students' work with archival data, analytical skills, and use of digital technologies	Formative assessment	Personal	Electronic evaluation sheet
8	Homework	2	Prepare an essay or digital presentation based on archival data on the topic "The displacement of the Kazakh people in the 1920s and 1930s"	Research, creative task	Personal work	Internet resources, electronic archives

This optional course allows you to form students' historical thinking skills, develop the ability to work with sources, and develop a critical view of past history. In addition, with a deep study of this topic, the national historical consciousness of students is strengthened, and interest in domestic history increases. The thematic plan (table) proposed within the framework of this course served as the basis for the systematic organization of the educational process, the consistent and logical construction of the content of each lesson. A comprehensive consideration of this topic in the school curriculum not only deepens the historical knowledge of students, but also allows them to understand the history of the past from a scientific point of view. Therefore, teaching the problem of refugees in Kazakhstan in the 20-30s of the XX century is one of the most important components of the discipline of the history of Kazakhstan. The history of refugees in Kazakhstan in the 20 – 30s of the XX century is one of the most difficult and tragic periods in the history of the country. This phenomenon was directly related to the consequences of the policy of forced collectivization, settlement and confiscation of the Soviet government. As a result of these political and economic measures, the Kazakh people suffered a massive famine, thousands of people were forced to leave their native land and leave for neighboring regions and abroad. As a result, major changes took place in the traditional economic system and demographic structure of Kazakh society. Therefore, teaching this historical event in the school curriculum allows students to understand the complex stages of the history of Kazakhstan and a comprehensive analysis of historical processes. One of the main goals of teaching history is the formation of students' historical consciousness and scientific interpretation of events of the past. From this point of view, teaching the topic of refugees in the 20-30s of the twentieth century helps students understand the consequences of socio-economic and political changes in Kazakhstan. The refugee process had a significant impact on the life, national composition, cultural development and social structure of the Kazakh people. Understanding these historical processes allows students to develop historical thinking [18].

Another important aspect of the need to teach the topic is the formation of national historical consciousness. Historical education contributes to the understanding of the national identity of the younger generation and respect for the past of their people. Since the refugees of the 20-30s of the XX century were one of the historical events that had a great impact on the fate of the Kazakh people, by teaching them, students learn about the difficult periods of national history. This allows them to form a sense of historical responsibility. Teaching this topic also helps students develop historical research skills. In the process of analyzing the causes and consequences of refugees in the 20-30s of the XX century, students learn to work with various historical data. During the lesson, the teacher has the opportunity to develop students' research abilities through the use of fragments of archival documents, statistical data or historical memories. Such types of work form students' skills in analyzing and comparing historical information. The need to teach the topic is also associated with the requirements of the modern education system. Currently, in the education system, it is important not only to form students' theoretical knowledge, but also to develop their critical and analytical thinking. From this point of view, the theme of refugees in the 20-30s of the twentieth century allows students to explain the complex nature of historical processes. This creates the conditions for their comprehensive analysis of historical phenomena [19]. In the process of teaching a topic, it is necessary to use various pedagogical methods to increase the interest of students. For example, methods of analyzing historical documents, organizing discussions, group work and project research make the content of the lesson interesting and effective. These methods allow students to actively participate and contribute to their better assimilation of historical material [20]. The method of working with historical data is especially important in the development of students' research abilities. The teacher can provide students with specific historical documents related to the refugee, census data or eyewitness memories and give them the task of analyzing them. Such tasks form students' skills in understanding historical information and analyzing it. The discussion method is also effective in teaching this topic. Students are offered various opinions about the causes and consequences of refugees, and they have the opportunity

to prove their point of view. This contributes to the development of their logical thinking and communication skills [21]. The theme of refugees in Kazakhstan in the 20-30s of the XX century occupies an important place in the course of the history of Kazakhstan in grades 8-9 in the context of the policy of famine, collectivization and forced resettlement and helps students understand the consequences of the socio-demographic situation of Kazakh society. Teaching the topic develops historical thinking, skills of critical analysis, and forms a national historical consciousness. Additional optional courses and elective programs allow you to further deepen this process. An important place in the curriculum of the history of Kazakhstan in general education schools of the Republic of Kazakhstan is occupied by historical events of the 20-30s of the XX century. In particular, the problem of refugees in Kazakhstan in the 20-30s of the XX century is considered in the course of the history of Kazakhstan in grades 8-9. In the textbook on the history of Kazakhstan for Grade 8, this topic is explained in the context of the policy of collectivization, famine and forced resettlement. This section discusses the policy of the Soviet government aimed at restructuring agriculture on a socialist basis and its impact on the socio-demographic situation of the Kazakh people. In the course of teaching this topic in the program, students analyze the causes and consequences of refugees. They also understand social, demographic and economic changes in Kazakh society. In response to the question of why it is necessary to study this topic, it is necessary to explain to students the importance of historical experience. Through the study of historical events, students understand the laws of the development of society during the Soviet period, the influence of political decisions on the fate of the people. To increase the interest of students, it is important to use interactive methods during the lesson. For example, the analysis of historical documents or the study of the biographies of certain historical figures is one of the most effective methods.

Through the group work method, students can be divided into several groups, and each group can explore certain causes and consequences of refugees. This method helps students develop skills to work together [22]. The problem-based learning method is also effective. The teacher asks students questions on historical issues and allows them to express their opinion. Through the project work method, students can study historical data related to refugees, routes of Population migration or demographic changes during the famine years. This increases students' interest in the historical topic [22]. The visualization method also plays an important role. Historical maps, photographs, and statistics help students learn historical material better. It is also effective to use video materials during the lesson. Documentaries and historical videos allow students to better understand the historical period. The use of digital technologies is widely used in the modern education system. Online platforms and multimedia materials increase the effectiveness of classes [23]. The multimedia learning method is widely used. With this method, the teacher presents historical material through videos, audio recordings, infographics and presentations. For example, the use of documentaries and videos allows students to visually perceive historical events. The interactive learning method is implemented on the basis of digital technologies. Through interactive whiteboards, online tasks and digital exercises, students are actively involved in the learning process. This technique stabilizes students' attention and activates their learning activities. The online learning method also plays an important role. Through this method, students use various educational platforms to obtain additional information, perform tasks and supplement their knowledge on their own. Online resources contribute to the development of information literacy of students. The digital inquiry method is particularly effective in teaching history. Using internet sources, electronic libraries, and Digital Archives, students search, select, and analyze historical information related to refugees. This method aims to develop their research skills. The digital project method is also widely used. Students prepare presentations, videos or digital projects on historical topics. This method will develop creative abilities and allow you to deeply master the historical material. The method of video analysis (video analysis) is one of the most important approaches based on digital technologies. Students watch videos, analyze their content, identify the main idea, and evaluate a historical event. This method

contributes to the development of their critical thinking [24]. The online discussion method is also carried out in a digital environment. Students discuss the issue of refugees through online platforms or chats, express their opinions and get to know the views of other participants. This will allow them to develop their communication skills.

Digital assessment methods (online tests, quizzes, interactive tasks) allow you to quickly determine the level of knowledge of students. This method creates conditions for the teacher to effectively control the learning process. The use of digital technologies is an important component of the methodology for teaching history in the modern education system. The use of digital tools in combination with traditional and innovative methods in teaching the topic of refugees in Kazakhstan in the 20-30s of the XX century enriches the content of the educational process. First of all, digital technologies are effectively combined with an explanatory-illustrative method. The teacher visually explains the content of historical events through an interactive whiteboard and multimedia presentations. This method allows you to visually present historical maps, statistical data and document fragments. The method of working with historical sources is also expanded through digital resources. Students analyze historical documents related to refugees using electronic archival materials, online libraries, and scientific articles. This method is aimed at developing students' skills in working with data and selecting information. The INSERT method is effectively used in the process of working with digital texts. Students, reading texts in electronic format, Mark new information, compare with previous knowledge and ask questions. This method contributes to the active assimilation of the text by students [24]. The Fishbone (causal analysis) method can be implemented through digital platforms. Students systematize the causes and consequences of refugees through interactive schemes or online tools. This method helps to understand the structure of historical phenomena [24, 127p.]. The method of comparative analysis is especially effective when used in conjunction with digital technologies. Students discover the similarities and differences between the processes of Refugee, collectivization, and famine through presentations or online tables. It aims to develop their historical thinking [24, 128bb.]. The project-based learning method is closely related to digital resources. Students conduct research using internet materials, electronic sources and present the results in the form of a presentation or digital project. This method is aimed at developing research and creative abilities. The cartographic method is implemented using digital maps. Students use online maps to determine migration routes, areas of Population migration during the refugee period. This forms the ability to think spatially. The problem-based learning method is also combined with digital technologies. The teacher asks students problematic questions using videos and online data. This method is aimed at developing their skills of independent thinking and analysis. The use of digital technologies combined with different teaching methods makes the history lesson more informative, visual and interactive. This approach creates conditions for students to in-depth study of historical material and actively participate in the educational process. It is also effective to use the comparison method during the lesson. For example, a comparative analysis of the relationship between refugee and collectivization policies, their impact on Kazakh society, helps to develop students' historical thinking. It is also important to instill in students the skills to draw historical conclusions. At the end of the lesson, students will be able to draw conclusions about the impact of refugees on the demographic, social and cultural development of Kazakh society. Thus, the teaching of the topic of refugees in Kazakhstan in the 20-30s of the XX century in the school curriculum not only expands the historical knowledge of students, but also contributes to the formation of their historical thinking and interest in national history. In the process of teaching the history of Kazakhstan, one of the most important pedagogical tasks is to increase students' interest in the subject. It is especially important to increase the cognitive activity of students when teaching such complex topics as historical events of the 20-30s of the XX century, including the problem of refugees in Kazakhstan. Because this topic is not limited only to the interpretation of a historical fact, but requires a comprehensive analysis of social, economic and political changes in society. Therefore, during the lesson, the teacher should use effective methods and techniques that arouse the interest of students.

Increasing the interest of students primarily depends on the correct Organization of the content of the lesson. If the lesson is limited to explaining the text in the textbook, the activity of students may decrease. Therefore, during the lesson, it is important to explain the historical material in connection with life. For example, when explaining the refugees of the 20-30s of the XX century, the teacher can describe the features of the traditional economic system in Kazakh society, the impact of collectivization and famine on the life of the people. Such an interpretation will allow students to better understand the historical period. Another effective way to increase students ' interest is to explain historical events using specific examples. During the refugees of the 20-30s of the XX century, many Kazakh families were forced to leave their homeland and emigrate to other regions and abroad. The use of such specific historical data will revive the content of the lesson and increase students ' interest in the topic. Also, the teacher can cite as an example the memoirs of famous historical figures or witnesses. This approach helps students emotionally perceive historical material. One of the most important ways to increase students ' interest is to use interactive learning methods. In the modern education system, the active participation of students in classes is of particular importance. Therefore, the teacher can use methods such as group work, Discussion, Analysis of historical data and project research during the lesson. These methods allow not only to increase the cognitive activity of students, but also to develop their historical thinking. The method of working with historical documents is particularly effective in developing students ' research abilities. The teacher can provide students with fragments of archival documents, statistical data or historical memories and give them the task of analyzing them. This type of work forms students ' skills in understanding and analyzing historical information. At the same time, this method increases students ' interest in historical science. The discussion method also plays an important role in increasing students ' interest. During the lesson, the teacher asked, " what were the main reasons for the refugees?", "How did this historical process affect Kazakh society?" " can offer questions such as" for discussion." Students can analyze historical events from different points of view, trying to prove their point of view. Such work contributes to the development of critical thinking in students. The group work method is also effective in increasing students ' interest in the lesson. With this method, students are divided into several groups so that each group can study a specific problem. For example, one group can analyze the causes of refugees, the other group the routes of migration of the population, and the third group can analyze its consequences. This type of work forms the skills of students to work together and increases their sense of responsibility.

The visualization method is also important in increasing students ' interest. Historical photos, maps, charts, and statistics help students learn historical material better. For example, using the map of Kazakhstan, showing migration routes during the refugee period forms students ' understanding of historical space. The use of video materials during the lesson is also effective. Documentaries and historical videos allow students to better understand the historical period. The videos enhance students ' emotional perception by visualizing historical events. This will increase their interest in the topic. The use of digital technologies in the modern education system is of particular importance. Interactive whiteboards, multimedia presentations and online resources enrich the content of the lesson. For example, through a presentation, the teacher can show the main stages of the refugee, statistical data and historical maps. This approach allows students to visually perceive historical material [22, 82p.]. The project-based learning method also plays an important role in increasing students ' interest. With this method, students can carry out research work on a specific historical topic. For example, the study of the migration routes of the population during the refugee period or the consequences of the famine increases students ' interest in the historical topic. During the lesson, you can use creative tasks. For example, giving students tasks such as writing short essays related to a historical event or writing a diary on behalf of people from the refugee period can help develop their creativity. Such tasks allow students to have a deep understanding of historical material. The use of the comparison method is also effective in increasing the interest of students. For example, the teacher may propose to compare the

refugee process with the policy of collectivization and famine. This method helps students to systematically understand historical phenomena. The teacher can create problematic situations during the lesson. For example, "How would the development of Kazakh society be if forced collectivization was not carried out?" the question "How to develop students' thinking?" Such tasks activate the historical thinking of students. Increasing the interest of students is one of the most important conditions for effective teaching of history. Especially when teaching such complex historical topics as refugees in Kazakhstan in the 20-30s of the twentieth century, the use of various interactive methods makes the content of the lesson interesting and effective. Working with historical data, Discussion, Group and project work, the use of visual and digital technologies will increase the cognitive activity of students and deepen their historical knowledge. Therefore, increasing the interest of students is one of the main pedagogical tasks of teaching history [25]. The theme of refugees in Kazakhstan in the 20-30s of the XX century is one of the most difficult and important issues in the history of Kazakhstan. In the process of teaching this topic at school, the teacher should not limit himself to the interpretation of historical facts, but use various pedagogical methods aimed at the formation of students' historical thinking, research skills and critical attitude. For the effective organization of the learning process in the modern education system, it is important to use traditional and innovative methods in combination.

Therefore, several effective pedagogical methods can be used in the process of teaching this topic. First of all, the explanatory-illustrative method is one of the most widely used traditional methods in teaching history. Through this method, the teacher explains the main content of historical events and provides students with systematic knowledge. In the course of explaining the refugees of the 20-30s of the XX century, the teacher gives information about the collectivization policy of the Soviet government, the causes of famine and the process of mass migration of the population. It is also possible to explain the topic visually through historical maps, photographs and statistical data. Such an approach helps students to systematically perceive historical material. The method of working with historical data is also very effective in teaching this topic. Since historical science is a science based on real data, the work of students with historical documents allows them to develop their research abilities. During the lesson, the teacher can provide students with fragments of archival documents, statistical data or historical memories. By analyzing these data, students have the opportunity to independently understand the causes and consequences of refugees. This method contributes to the development of students' independent thinking. The above pedagogical methods can be effectively used in teaching the topic of refugees of the 20-30s of the XX century. Since this topic is one of the historical periods that had a great impact on the socio-economic, demographic and spiritual state of the Kazakh people, it is especially important to form the historical consciousness of students in the process of teaching it. Through the method of problem-based learning, the teacher asks students: "Why did the Kazakh people undergo mass refugees?", "What was the impact of Soviet politics on refugees?" allows them to identify historical causal relationships by asking questions. This method develops students' critical thinking and leads to a deep analysis of historical phenomena [25, p. 31].

The method of working with historical data also occupies an important place in teaching the topic of refugees. Students can understand the scale and consequences of the refugee by analyzing archival documents, memoirs, statistics, and press materials from that period. Such work forms the skills of examination of historical data [25, p. 32]. Through the group work method, students can be divided into several groups and explore various aspects of refugee life. For example, one group considers the causes of refugees, the second group considers the directions of Population migration, and the third group considers its socio-demographic consequences. The exchange of ideas between groups develops the communicative abilities of students. The discussion method allows students to look at historical events from different points of view. For example, one group can argue that the refugee is a consequence of Soviet economic policy, while the other group can discuss the impact of natural troubles. This method builds students' argumentative reasoning skills. Through the project-based

learning method, students can study the problem of refugees in Kazakhstan and prepare a research project or presentation. Students will be able to conduct research on the causes of refugees, directions of Population migration, problems of air migration to neighboring states and its impact on Kazakh society. Such tasks increase the research ability of students. The case study method allows you to analyze specific historical events. The teacher can provide data describing the fate of a particular family or village during the period of Refugee, and give students a task to determine its causes and consequences. This method helps to understand historical events through the fate of a person. The visualization method is also of particular importance. The map shows the directions of migration of the Kazakh people, the use of photographs and statistical diagrams contributes to the deep assimilation of historical material by students. In addition, infographics allow you to visually explain the scale of historical events. The use of digital technologies enriches the content of the lesson. Through documentaries, multimedia presentations and interactive maps, students can more clearly imagine the historical situation of the refugee period. Using the role-playing method, students have the opportunity to play the role of refugees, representatives of local authorities or Soviet employees and understand the historical situation from different points of view. This technique enhances students' emotional perception and builds historical empathy. Through the method of comparative analysis, the refugees of the 20-30s of the twentieth century can be compared with other historical migration processes. For example, a comparison of the peculiarities of migration during the famine and the war years helps students to systematically understand historical processes. The method of reflection at the end of the lesson allows students to analyze the knowledge gained and express their thoughts. They can discuss what new information they learned on the topic, what historical issues made a special impression [26]. Thus, the effective use of methods of problem-based learning, work with historical data, teamwork, Discussion, Project Research, case studies, visualization, digital technologies, role-playing and comparative analysis in the course of teaching the topic of refugees of the 20-30s of the XX century allows to deepen students' historical knowledge and develop their historical thinking.

Features of the teaching methodology through historical data
How to work with archive documents
One of the most important areas of the methodology for using historical data is the analysis of archival documents. This method forms students' ability to determine the content of a historical document, understand the author's position, assess the historical situation and draw conclusions based on the data. During the lesson, the teacher can provide students with official statistics on refugees, reports from local executive bodies, BMSB documents or refugee memoirs. For example, a study by M. Koikeldiev and T. Omarbekov shows that the mass migration of Kazakhs to China was directly related to forced collectivization and administrative pressure [27]. The teacher, using these documents, provides students with: "What were the reasons for the migration of the refugee population from Kazakhstan to China?" in this case, it is necessary to take into account: Such work contributes to students' understanding of the causal relationship of historical events. Also, by comparing archival documents, students can identify the differences between Soviet Official Information and folk memories. Statistical data analysis method
An important place in teaching the topic of refugees is occupied by statistical data. Data on population decline, livestock losses, and the number of displaced refugees make it possible to clearly explain the scale of the historical process. For example, M. Tatimov notes that the number of Kazakhs who left outside Kazakhstan reached several hundred thousand people [8, 3p.]. The teacher can present these statistical data in the form of a diagram or table and conduct a comparative analysis of students. Students: • "Analyze the population change in 1928-1933"; • "How did the decline in animal husbandry affect refugees?" tasks such as: This method allows students to understand historical processes through quantitative indicators. Problem-based learning method
The problem-based learning method is one of the most effective ways to master historical topics in depth. In this method, the teacher directs students to independently reason based on data by asking a historical problem, without giving a ready-made conclusion. For example: • "Why did the Soviet authorities seek to destroy the nomadic economy system?" • "How did refugees affect the social structure of Kazakh society?" • "Is it possible to judge

refugees as the silent resistance of the people?» questions such as: Researchers led by zh. Abylkozhin evaluate the refugee as a "silent resistance" of the people against Soviet Agrarian Policy [62, P. 245]. Discussion of this opinion allows students to develop a critical approach to historical issues. Using digital history technologies The use of digital technologies in the modern education system increases the effectiveness of teaching history. The use of elements of digital history in teaching the topic of refugees forms students' understanding of historical space and time. For example: * Display refugee migration routes via the Google Earth platform; * Create a timeline of historical events on the Timeline platform; * Development of infographics through Canva; * Organization of a common discussion of archival documents on the Padlet platform. For example, a teacher can offer students to create an interactive map on the topic "directions of migration of Kazakh refugees in 1930-1933". This task contributes to the development of students' research and digital literacy skills. American historian Sarah Cameron emphasizes that Soviet Agrarian Policy led the Kazakh people to mass refugees [28]. The presentation of such scientific findings through digital presentations increases students' interest in a historical topic. Case study and role-playing game techniques The case study method allows you to develop students' analytical thinking through the analysis of specific historical situations. For example, a teacher can provide students with an archival memory of the release of a certain Kazakh family to China and give the following task: "Analyze the reasons and historical situation of this family's refugee status." Also, through the role-playing method, students can represent the point of view of historical figures or social groups. One group may play the role of refugees, the second group of representatives of the Soviet authorities, and the third group of foreign observers. Such work creates historical empathy and allows for a comprehensive understanding of the historical situation.

Conclusion One of the most effective ways to deepen the historical knowledge of students is to study the topic of Kazakhs in the 20-30s of the XX century on the basis of historical data. Archival documents, statistics, memoirs, and the use of digital historical resources allow students to develop data science, research, and critical thinking skills. At the same time, the use of digital history Technologies creates conditions for interactive and visual assimilation of historical material. The effective use of Problem-Based Learning, case studies, discussion, role-playing and project research methods deepens the historical knowledge of students and increases their interest in national history. Therefore, the introduction of teaching methods through historical data into educational practice is one of the most important areas of teaching modern history.

References:

1. Alimgazinov K. *Electronic sources for modern history of Kazakhstan: methodology and methods of analysis*. - Almaty, 2021. - 1 p. (date of consideration: 10.12.2025) [in Russian]
2. Umirtai R. *Dissertation prepared for the degree of candidate of Legal Sciences on the legal status of refugees*. - Almaty, 2010, - p. 143, P.12[in Kazakh]
3. *The Kazakh government in its historical and financial institutions. Material for the production of the norm of land use in the Kazakh Automobile. The Soviet Socialist Republic. Under the redecoration of S. P. Shvetsova*. - Leningrad, 1926. - 186 P. 3, P. 66[in Russian]
4. Tursunbayev A. *victory collective farm construction in Kazakhstan-Alma-Ata: "Kazgosizdat"*, 1957. – 325 PP. [in Russian]
5. Dachshleiger G. F. *Socio-economic development in the village and village of Kazakhstan (1921-1929.-ALM-Ata: "Science" of the Kazakh SSR, 1965. - 535 P. [in Russian]*
6. *Complete Collection of works by Shokai M.: twelve volumes. Volume 6. -Almaty: Dyke-Press, 2013 – p. 524, P.168*
7. *Collectivization of rural housing in the Republic of Central Asia and Kazakhstan: experience and problems*. - Alma-Ata: Gylym, 1990. - 200 P. [in Russian]
8. *handmade scourge. Conclusion of the Commission of the Presidium of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan /sovereign Kazakhstan, December 22, 1992.*

9. Kozybayev M. K., Abylkhozhin zh.B., Aldazhumanov K. S. *Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of krestyanism*. -Alma-Ata, 1992. - 36 p. [in Russian]
10. Koigeldiev M., Omarbekov T. *What does the history lesson say? - Almaty: "native language", 1993. - 208 P. [in Kazakh]*
11. Naubet: *Journalistic reflections (comp. Z. Kistaubayev) - Almaty: Zhalyln, 1990 – - 444 P. [in Russian]*
12. Graziosi A. *Great krestyanskaya voyage in the USSR. The Bolsheviks and Crusaders. 1917-1933. - Moscow: Ros. Polit. the Encyclopedia. (ROSSPAN), 2008. –*
13. Brophy David John *Uyghur nation: reform and revolution on the Russia-China. Published by Harvard University Press Cambridge, Massachusetts, - London, England,-2016. – P. 347. [in English]*
14. Cameron S. *The Hungry steppe. Famine, tyranny and the establishment of Soviet Kazakhstan. Translated from English by S. Bataeva, Z. Bataeva. - Almaty, 2020 – - 304 P. [in Kazakh]*
15. Kindler R. *Stalinskiy kochevniki: connection and address in Kazakhstan. (The transition to NEM. L. Yu. Pantinoy). - M.: political encyclopedia, 2017. - 382 PP. [in Russian]*
16. *new information resources and technologies in historical research and education. Sbornik theses documents and reports of the All-Russian conference. / OTV.Ed. I. I. Borodkin, V. N. Vladimirov, I. M. Garskova, Y. Yumasheva. M., 2020 . - 296 P. - <http://aik.barnaul.ru/aik/bullet/26/bullet26.html> қаралған күні: 10.01.2025) [in Russian]*
17. Zhakisheva S. A. *Historical Informatics in Kazakhstan: theory, historiography, methods and technologies. - Almaty: Kazatiso, 2021. [in Russian]*
18. Clarin M. V. *Innovative models of training. - Moscow: Nauka-303 P., 97B. [in Kazakh]*
19. Zhunisbekova K. *Pedagogical technologies. - Almaty: Daryn-65 P., 44B. [in Kazakh]*
20. Mukanov S. *Innovative methods of teaching history. - Almaty: Education 1968.-141 p. [in Kazakh]*
21. Polat E. S. *Method of projects in education. - Moscow: Academy. 2011. -93 P., 16p, 25p. [in Russian]*
22. Piraliyev Zh. *Pedagogy. Group work, interactive teaching methods-Almaty, 2007. - pp. 76-84., 82-84bb. [in Kazakh]*
23. Tuimebayev Zh. K. *Innovative technologies in education. Digital technologies, online learning, multimedia. - Almaty, 2012. - pp. 55-63., 55p. [in Kazakh]*
24. Kaliev S. *Technologies of education. Interactive and multimedia methods. - Almaty, 2010. - pp. 120-128., 122p. [in Kazakh]*
25. Turgunbaeva B. *Technologies of development training. - Almaty: Education. 2018. pp. 48, 22-24bp. [in Kazakh]*
26. Sabyrov T. S. *Theoretical foundations of teacher training for the effective application of the didactic system of teaching methods and forms in improving the cognitive activity of students.science.Doc. dis. - Almaty., 1996. -347 p. (Date of reference: 02/14/2025), p. 41. [in Kazakh]*
27. Koigeldiev M., Omarbekov T. *What does history say? – Almaty: "native language", 1993. - 208 p.-161-p. [in Kazakh]*
28. Cameron S. *The Hungry steppe. Famine, tyranny and the establishment of Soviet Kazakhstan. Translated from English by S. Bataeva, Z. Bataeva. - Almaty, 2020 – P. 304, P.269 [in Kazakh]*

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алимгазинов К. *Электронные источники по современной истории Казахстана: методология и методики анализа. - Алматы, 2021. -1б. (қаралған күні: 10.12.2025)*
2. Өміртай Р. *Босқындардың құқықтық мәртебесі туралы Заң ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2010 жыл, - 143 б., б.12*

3. *Казахское хозяйство в его естественно-исторических и бытовых условиях. Материалы к выработке норм земельного устройства в Казахской Автономной Советской Социалистической Республике. Под редакцией С.П. Швецова.* – Ленинград, 1926. – 186 с.3, б.66
4. *Турсунбаев А. Победа колхозного строя в Казахстане* – Алма-Ата: «Казгосиздат», 1957. – 325 с.
5. *Дахилейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929гг.)* – Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, 1965. – 535 с.
6. *Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. 6-том.* – Алматы: Дайк-Пресс, 2013. – 524 б., б.168
7. *Коллективизация сельского хозяйства в республиках Средней Азии и Казахстане: Опыт и проблемы.* – Алма-Ата: Гылым, 1990. – 200 с.
8. *Қолдан жасалған қасірет. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесі Төралқасы комиссиясының қорытындысы /Егемен Қазақстан, 22 желтоқсан, 1992 жыл.*
9. *Козыбаев М.К., Абылхождин Ж.Б., Алдажуманов К.С. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства.* – Алма-Ата, 1992. - 36 с.
10. *Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді?* – Алматы: «Ана тілі», 1993. – 208 б.
11. *Нәубет: публицистикалық ой-толғаулар (Құраст. З. Қыстаубаев)* – Алматы: Жалын, 1990. – 444 б.
12. *Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933.* – Москва: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2008. –
13. *Brophy David John Uyghur nation: reform and revolution on the Russia-China. Published by Harvard University Press Cambridge, Massachusetts, - London, England,-2016. – P. 347.*
14. *Камерон С. Аштық жайлаған дала. Ашаршылық, озбырлық және кеңестік Қазақстанды орнату. Ағылшын тілінен аударған С. Батаева, З. Батаева.* – Алматы, 2020. – 304 б.
15. *Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане. (Перевод с нем. Л.Ю. Пантиной).* – М.: Политическая энциклопедия, 2017. – 382 с.
16. *Новые информационные ресурсы и технологии в исторических исследованиях и образовании. Сборник тезисов докладов и сообщений Всероссийской конференции. / Отв.ред. Л.И.Бородкин, В.Н.Владимиров, И.М.Гарскова, Ю.Ю.Юмашева. М., 2020. - 296 с. - <http://aik.barnaul.ru/aik/bullet/26/bullet26.html> (қаралған күні: 10.01.2025)*
17. *Жакишева С.А. Историческая информатика в Казахстане: теория, историография, методики и технологии.* - Алматы: КазАТусО, 2021.
18. *Кларин М.В. Инновационные модели обучения.* – Москва: Наука -303 с., 97б.
19. *Жүнісбекова К. Педагогикалық технологиялар.* – Алматы: Дарын – 65 б., 44б.
20. *Мұқанов С. Тарихты оқытудың инновациялық әдістері.* – Алматы: Білім, 1968.-141 б.
21. *Полат Е.С. Метод проектов в образовании.* – Москва: Академия. 2011. -93 с., 16б, 25б.
22. *Пірәлиев Ж. Педагогика. Топтық жұмыс, интерактивті оқыту әдістері* – Алматы, 2007. – 76–84 бб., 82–84бб.
23. *Түймебаев Ж.Қ. Білім берудегі инновациялық технологиялар. Цифрлық технологиялар, онлайн оқыту, мультимедиа.* – Алматы, 2012. – 55–63 бб., 55б.
24. *Қалиев С. Оқыту технологиялары. Интерактивті және мультимедиялық әдістер.* – Алматы, 2010. – 120–128 бб., 122б.
25. *Тұрғынбаева Б. Дамыта оқыту технологиялары.* – Алматы: Білім. 2018. 48 б., 22–24бб.
26. *Сабыров Т.С. Оқушы жасардың танымдық әрекетін арттырудағы оқытудың әдістері мен формаларының дидактикалық жүйесін тиімді қолдануға мұғалімдерді даярлаудың теориялық негіздері: пед.ғыл.док. дис. - Алматы., 1996.-347 б. (қаралған күні: 14.02.2025), 41-б.*

27. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. *Тарих тағылымы не дейді?* – Алматы: «Ана тілі», 1993. – 208 б.-161-б.

28. Камерон С. *Аштық жайлаған дала. Ашаршылық, озбырлық және кеңестік Қазақстанды орнату. Ағылшын тілінен аударған С. Батаева, З. Батаева.* – Алматы, 2020. – 304 б. 269-б.

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.01.45

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 94(574)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.015>

Л.Б. Момунтаева *¹, С.М. Дәулет ²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, PhD-докторант

Алматы, Қазақстан Республикасы

e-mail: 69_lyazzat@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0001-5147-2353>

²Педагогика ғылымдарының магистрі, тарих пәні мұғалімі, Астана, Қазақстан Республикасы

e-mail: duletsymbat@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-2145-8845>

ТАРИХ ПӘНІН ОҚЫТУДА ГЕЙМИФИКАЦИЯ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ҚОЛДАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Қазіргі білім беру жүйесіндегі цифрландыру және оқушының танымдық белсенділігін арттыру қажеттілігі геймификацияны оқыту үдерісіне енгізуді өзекті етеді. Зерттеу барысында геймификация ұғымының мәні, оның педагогикалық-психологиялық ерекшеліктері және тарих сабағында қолдану мүмкіндіктері талданады. Осы тұрғыда геймификация – оқу үдерісіне ойын элементтерін енгізу арқылы оқытуды нәтижелі ететін заманауи педагогикалық тәсіл ретінде сипатталады. Зерттеудің мақсаты – орта мектептің тарих пәнін оқытуда геймификация элементтерін қолданудың әдістемелік негіздерін айқындау және олардың оқушылардың танымдық белсенділігін, тарихи ойлау дағдыларын дамытудағы тиімділігін ғылыми тұрғыда дәлелдеу. Зерттеу барысында геймификация элементтерін қолдану оқушылардың сабаққа қатысу белсенділігін арттыратыны анықталды. Сонымен қатар, тарих пәніне деген қызығушылықтың жоғарылауы, ақпаратты есте сақтау қабілетінің жақсаруы және сыни ойлау дағдыларының дамуы байқалды. Ойын әдістері арқылы күрделі тарихи оқиғаларды меңгеру жеңілдеп, оқушылардың материалды терең түсінуіне мүмкіндік беріледі. Сонымен қатар, топтық жұмыстар мен жарыс элементтері оқушылардың коммуникациялық дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, геймификация технологияларын жүйелі қолдану тарих сабағының сапасын арттырып қана қоймай, оқушылардың өзіндік оқу әрекетін белсендіруге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері тарих пәні мұғалімдеріне арналған әдістемелік ұсыныстар жүйесін қалыптастыруға бағытталған.

Кілт сөздер: геймификация, тарих сабағы, оқыту мотивациясы, оқушы белсенділігі, ойын технологиялары, интерактивті оқыту, цифрлық білім беру, оқу үдерісі.

Момунтаева Л.Б. *¹, Дәулет С.М. ²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, докторант PhD
e-mail: 69_lyazzat@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0001-5147-2353>

²Магистр педагогических наук, учитель истории, Астана, Республика Казахстан
e-mail: duletsymbat@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0007-2145-8845>

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРИМЕНЕНИЯ ЭЛЕМЕНТОВ ГЕЙМИФИКАЦИИ В ОБУЧЕНИИ ИСТОРИИ

Аннотация

В условиях цифровизации современной системы образования и необходимости повышения познавательной активности учащихся внедрение геймификации в образовательный процесс приобретает особую актуальность. В ходе исследования анализируются сущность понятия геймификации, её педагогико-психологические особенности, а также возможности применения на уроках истории. В данном контексте геймификация рассматривается как современный педагогический подход, направленный на повышение эффективности обучения посредством внедрения игровых элементов в учебный процесс. Цель исследования заключается в определении методических основ использования элементов геймификации при обучении истории в средней школе, а также в научном обосновании их эффективности в развитии познавательной активности и исторического мышления учащихся. В ходе исследования установлено, что применение элементов геймификации способствует повышению активности учащихся на уроках. Кроме того, наблюдается рост интереса к предмету истории, улучшение способности к запоминанию информации и развитие навыков критического мышления. Использование игровых методов облегчает усвоение сложных исторических событий и способствует более глубокому пониманию учебного материала. Также групповые формы работы и элементы соревновательности оказывают положительное влияние на развитие коммуникативных навыков учащихся. Результаты исследования показывают, что систематическое применение технологий геймификации не только повышает качество уроков истории, но и активизирует самостоятельную учебную деятельность учащихся. Полученные результаты направлены на разработку системы методических рекомендаций для учителей истории.

Ключевые слова: геймификация, урок истории, учебная мотивация, активность учащихся, игровые технологии, интерактивное обучение, цифровое образование, учебный процесс.

Momuntaeva L.B. *¹, Daulet S.M. ²

¹*Abai Kazakh National Pedagogical University, PhD student, Almaty, Republic of Kazakhstan
e-mail: 69_lyazzat@mail.ru*

<https://orcid.org/0009-0001-5147-2353>

²*Master of Pedagogical Sciences, History Teacher, Astana, Republic of Kazakhstan
e-mail: duletsymbat@gmail.com*

<https://orcid.org/0009-0007-2145-8845>

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR THE USE OF GAMIFICATION ELEMENTS IN HISTORY EDUCATION

Abstract

In the context of the digitalization of modern education and the growing need to enhance students' cognitive engagement, the integration of gamification into the educational process has become increasingly relevant. This study examines the essence of gamification, its pedagogical and psychological characteristics, and its potential applications in history education. In this regard, gamification is defined as a contemporary pedagogical approach that enhances learning effectiveness through the incorporation of game elements into the instructional process. The aim of the study is to identify the methodological foundations for the use of gamification elements in teaching history at the secondary school level and to provide a scientific justification for their effectiveness in developing students' cognitive engagement and historical thinking skills. The findings indicate that the use of gamification elements significantly increases students' participation in classroom activities. Furthermore, an increased interest in history, improved information retention, and the development of critical thinking skills were observed. Game-based methods facilitate the understanding of complex historical events and contribute to a deeper comprehension of the subject matter. In addition, group work and competitive elements positively influence the development of students' communication skills. The results demonstrate that the systematic implementation of gamification technologies not only improves the quality of history lessons but also promotes students' autonomous learning. The outcomes of the study are aimed at developing a system of methodological recommendations for history teachers.

Keywords: gamification, history lesson, learning motivation, student engagement, game-based learning, interactive learning, digital education, educational process.

Кіріспе. Қазіргі білім берудің даму жағдайында «геймификация» феномені педагог пен білім алушы арасындағы жаңа коммуникациялық модельді қалыптастырудың негізгі аспектілерінің біріне айналууда. Бұл модельдің қалыптасуы ең алдымен білім беру үдерісінің жоғары деңгейде виртуалдануымен тығыз байланысты. Бұл тек ойын мазмұнын белсенді қолданумен шектелмейді, сонымен қатар әртүрлі жаһандық үдерістер мен құбылыстарды толық ауқымда қайта құру мүмкіндігін де қамтиды. Осындай мүмкіндіктер білім алушыны зерттеу актісінің толыққанды қатысушысына айналдырса, ал заманауи педагогты деректерге сүйеніп, оқиғаларды мүмкіндігінше дәл қалпында көрсетуге бағыттайды.

Тарихи үдерісті модельдеу механизмдерін белсенді қолдану оқушыдан микро- және макродеңгейдегі оқиғаларды сараптай алуға мүмкіндік беретін кең ауқымды «soft skills» яғни, икемді дағдылардың дамуын талап етеді. Мұндай мақсаттарға жету үшін педагог көбіне сабақ уақытын әртүрлі мазмұнмен қанықтырып, оған зерттеушілік, ойын элементтері бар сипаттағы тапсырмаларды қосады. Бұл – дербес ізденіс, ақпаратты талдау және интерпретациялау секілді әрекеттерді қамти отырып, білім беру үдерісін мүлде жаңа деңгейге шығарады. Осындай трансформация жағдайында мұғалімнің рөлі едәуір артады. Егер педагог тұрақты кері байланыс арналарын тиімді пайдалана алса, ол жай ғана ақпаратты жеткізуші емес, «game

master» (ойын шебері – М.Л.) рөлін атқара бастайды. Яғни, білім алу «саяхатына» шыққан ойыншылар тобын басқарушыға айналады. Бұл жағдайда дәстүрлі сыныптық-сабақ жүйесі мен виртуалданған «ойын әлемі» арасындағы шекара жойыла бастайды [1, 132-б.].

Ақпараттық білім беру ортасының қазіргі жағдайы оқу үдерісінде геймификация идеяларын қолданатын білім беру ресурстары мен платформалар санының тұрақты өсуімен сипатталады. Әсіресе, бұл үрдіс тарих пәнін оқытуда ерекше маңызға ие, себебі тарихи материалдарды меңгеру барысында оқушылардың қызығушылығы мен танымдық белсенділігін арттыру өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Бүгінде геймификация термині білім беру жүйесіне оңтайлы еніп, өзінің «оң» тұстарын көрсетуде. Бұл термин ХХІ ғасырдың басында пайда болып, 2010 жылдан бастап білім беру саласында кеңінен қолданыла бастады. Қазіргі таңда бұл ұғым әртүрлі ғылыми еңбектерде жан-жақты қарастырылғанымен, оның бірізді анықтамасы толық қалыптаспаған. Дегенмен, зерттеушілердің көпшілігі геймификацияны оқу үдерісіне ойын элементтерін енгізу арқылы білім алушылардың белсенділігін, қызығушылығын және ішкі мотивациясын арттыру құралы ретінде сипаттайды. Зерттеуші Н.А. Асташова бұл тәсілге өзіндік тұжырымын ұсынады. Яғни, «ойын емес ортада ойын элементтерін мақсатты түрде қолдану» [2, 15-б.], - деген тұжырымы геймификация тек құрал емес, күрделі педагогикалық жүйе ретінде сипаттайды. Бұдан шығатын тұжырым: геймификация – білім беру үдерісінде ойын элементтері мен механизмдерін жүйелі түрде қолдану арқылы оқушылардың мотивациясын, белсенділігін және оқу нәтижелілігін арттыруға бағытталған педагогикалық технология. Бұл тәсіл оқушылардың оқу әрекетіне эмоционалдық тұрғыдан қатысуын күшейтіп, білімді игеруді жеңілдетеді.

Геймификацияның теориялық негіздері психология және педагогика ғылымында кеңінен зерттелген. Д.Б. Эльконин, А.Н. Леонтьев еңбектерінде ойын әрекетінің тұлға дамуына әсері дәлелденсе, Й. Хейзинга ойынның мәдени-әлеуметтік феномен ретіндегі рөлін негіздеген. Бұл ғылыми тұжырымдар геймификацияны білім беру үдерісінде қолданудың маңыздылығын айқындай түседі. Осыған байланысты, тарих сабағында геймификацияны қолдану мәселесі қазіргі білім беру жүйесі үшін өзекті болып табылады.

Тарих пәнін оқытуда геймификацияның маңызы ерекше. Себебі, тарих – күрделі фактілерге, хронологияға және себеп-салдарлық байланыстарға негізделген пән. Оқушылар үшін тарихи материалды тек теориялық түрде меңгеру кей жағдайда қиындық туғызады. Ал ойын және квест элементтерін қолдану арқылы тарихи оқиғаларды «тірі» түрде қабылдауға, оларды терең түсінуге және талдауға мүмкіндік туады. Рөлдік ойындар, интерактивті карталар, таймлайн ойындары мен цифрлық викториналар оқыту үдерісін жандандырып, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады. Сонымен қатар, геймификация оқушылардың тек білімін ғана емес, сонымен бірге олардың сыни ойлау, талдау, салыстыру және шешім қабылдау дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Ойын сюжеті негізінде тарихи жағдайларды модельдеу арқылы оқушылар практикалық әрекетке тартылады, бұл өз кезегінде олардың оқу материалын терең әрі саналы меңгеруіне жағдай жасайды. Ойын элементтері оқу үдерісіндегі стрессті төмендетіп, оқушылардың оқу іс-әрекетіне деген ынтасын арттырады.

Геймификация тәсілі оқушылардың оқу мотивациясын арттыруға, олардың танымдық белсенділігін дамытуға және тарихи білімді терең меңгеруіне мүмкіндік береді. Сондықтан геймификацияны жүйелі түрде қолдану тарих пәнін оқытудың тиімділігін арттырудың маңызды бағыттарының бірі ретінде қарастырылады. Тақырыптың өзектілігі үш бағытта негізделеді: біріншіден, педагогикалық тұрғыдан геймификация оқыту үдерісін жандандырып, оқушылардың пәнге қызығушылығы мен оқу мотивациясын арттырады; екіншіден, психологиялық тұрғыдан ойын элементтері оқушылардың ішкі ынтасын күшейтіп, эмоционалдық қатысуын қамтамасыз етеді және оқу белсенділігін арттырады; үшіншіден, пәндік-әдістемелік тұрғыдан геймификация тарих пәнін тиімді меңгеруге, тарихи оқиғаларды терең түсінуге және сыни ойлауды дамытуға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысының мақсатына қол жеткізу және қойылған міндеттерді жүзеге асыру үшін кешенді ғылыми әдістер жүйесі қолданылды. Зерттеу барысында теориялық және эмпирикалық әдістер өзара үйлесімділікте пайдаланылып, геймификация элементтерін тарих пәнін оқыту үдерісіне енгізудің тиімділігі жан-жақты қарастырылды. Ең алдымен, теориялық талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс арқылы отандық және шетелдік ғалымдардың тарих пәнін оқытуда ойын технологиялары мен цифрлық құралдарды қолдануға арналған психологиялық-педагогикалық және әдістемелік еңбектері сараланды.

Ғылыми әдебиеттерде геймификацияның білім беру саласында кеңінен қолданылу мүмкіндігі басым екендігі туралы тұжырымдар жеткілікті дамыған. Геймификация білім алушылардың білім алуға, кәсіби білік пен дағдыларды меңгеруге деген мотивациясын арттырып, олардың шығармашылық әлеуетін ашуға ықпал етеді және мектепте білім беруді жетілдірудің тиімді құралы ретінде қарастырылады [3, 72-б.].

К. Вербахтың пікірінше, геймификация – ойын элементтері мен тәсілдері арқылы ойынға тікелей қатысы жоқ мәселелерді шешу үдерісі. Мысалы, жаңа білім мен дағдыларды игеру [4]. Оның негізінде адамдарды «шынайы жағдайларға ұқсас» ортаға енгізу арқылы оқытуға бағытталған симуляция жатыр. Білім беру симуляциясы – нақты өмірде қолдануға болатын құзыреттерді қалыптастыру мақсатында жасалған ережелер мен стратегиялар жүйесіне негізделген сценарий.

Геймификация оқу үдерісінде ойынды тек элемент ретінде ғана емес, оны ұйымдастыру формасы ретінде де пайдаланумен сипатталады, яғни пәнді меңгеру ойын сипатына ие болады [5, 144-б.]. Мысалы, Д. Хантер география пәнін оқулықтың орнына зомби тақырыбындағы ойын арқылы оқытады [6, 137-б.]. Геймификацияның негізгі ойын компоненттеріне ұпай жинау, көшбасшылар тақтасы, орындалу индикаторлары және марапаттар жатады.

Геймификацияның оң тұстары ретінде оқу мотивациясының артуы, материалды меңгеру сапасының жақсаруы, сондай-ақ дәстүрлі оқыту формаларын сақтай отырып, оларды пән ерекшелігіне сай жаңа мазмұнмен толықтыру мүмкіндігі атап өтіледі. Оқытуға арналған ойын қосымшаларын қолдану білім алушылардың өзін-өзі дамытуына жағдай жасайды. В.М. Овчинниковтың пікірінше геймификация оқу мақсаттарына терең енуге мүмкіндік беріп, кәсіби құндылықтардың қалыптасуына ықпал етеді [7, 59-б.], жағымды эмоционалдық орта қалыптастырып, стрессті азайтады. Зерттеулерде геймификацияны қолдану жиілігі артқан сайын оқушылардың мотивациясы да жоғарылайтыны көрсетіледі.

О.В. Орлова геймификация механизмдері оқушы белсенділігінің жоғары деңгейін іске қосатынын атап өтеді [8, 62-б.]. Сонымен қатар, бұл тәсіл кәсіби дағдыларды қалыптастыруға, шығармашылық қабілеттерді дамытуға, сыни ойлау мен шешім қабылдау қабілеттерін жетілдіруге ықпал етеді.

Ғылыми еңбектерде геймификацияның маңызды құрамдас бөлігі ретінде ойынның бәсекелестік сипаты ерекше атап өтіледі. Бәсекелестік элементтері білім алушылардың жоғары нәтижеге жетуге деген талпынысын күшейтіп, оқу тапсырмаларын орындауда белсенділік танытуына ықпал етеді. Осы тұрғыдан алғанда, геймификация білім алушының жетістікке жету мотивациясын қалыптастырудың пәрменді механизмі ретінде көрінеді.

Жоғары мектеп оқытушылары Н.Л. Караваев пен Е.В. Соболеваның көзқарасы бойынша, геймификацияны «заманауи цифрлық ортаны құрудың элементі» ретінде қарастыруға болады [9, 85-б.]. Бұл тұжырым геймификацияның тек әдіс немесе тәсіл ғана емес, сонымен қатар білім беру кеңістігін трансформациялайтын цифрлық-педагогикалық феномен екенін дәлелдейді. Яғни, геймификация қазіргі білім беру жүйесіндегі цифрландыру үдерісімен тығыз байланысты және білім алушылардың цифрлық ортадағы белсенді әрекетін ұйымдастырудың маңызды құралы болып табылады.

Біз жасаған теориялық талдау геймификация ұғымының мәнін, құрылымдық компоненттерін, сондай-ақ оның білім беру жүйесіндегі рөлі мен мүмкіндіктерін анықтауға мүмкіндік

берді. Сонымен қатар, теориялық талдау геймификациядағы негізгі мотивациялық факторлардың бірі – ойын элементтері білім алушыларды түрлі оқу іс-әрекеттеріне ерікті түрде қатысуға ынталандырып, олардың эмоционалдық белсенділігін арттырады. Нәтижесінде білім алушылар тек ойын үдерісіне ғана емес, сонымен қатар оқу үдерісіне де белсенді түрде қатысады. Осылайша, зерттеушілердің басым бөлігі геймификацияны оң бағалап, оны білім беру үдерісінде кеңінен қолдануды қолдайды. Оның бір маңызды артықшылығы – командалық жұмысты дамытуы. Ойындар ұжымдық әрекетке үйретіп, білім алушылардың оқу үдерісіне белсенді қатысуына ықпал етеді. Тарих сабағында геймификация оқушылар арасында ынтымақтастық, бәсекелестік және өзара қолдау элементтерін қамтитын оқу қауымдастығын қалыптастыруды көздейді. Мұндай ортада оқушылар тарихи тапсырмаларды бірлесіп орындап, тарихи оқиғаларды талқылау арқылы өз білімдерін тереңдетеді.

Практикалық нәтижелер әртүрлі ойын және білім беру платформаларын тарих сабағына бейімдеу тәжірибесін жалпылау арқылы алынды. Олардың қатарында LinguaLeo, Scratch, Quandary, Ribbon Hero, Classcraft сияқты платформалардың дидактикалық мүмкіндіктері талданды. Бұл ресурстардың элементтері тарих пәнінің мазмұнына бейімделіп, оқушылардың тарихи ойлау дағдыларын дамытуға бағытталды. Бұл білім беру платформаларын талдау келесі критерийлер негізінде жүргізілді: қолданудың қарапайымдылығы, пән мұғаліміне бейімділігі, интерфейстің қолжетімділігі, оқу мақсаттарына сәйкестігі және өз бетінше оқу материалдарын әзірлеу құралдарының болуы.

Зерттеу әдістерінің құрамына теориялық және эмпирикалық тәсілдер енгізілді: салыстырмалы талдау, жүйелік талдау, логикалық талдау, сондай-ақ педагогикалық тәжірибені жалпылау әдістері қолданылды. Бұл әдістер тарих сабағында геймификация элементтерін енгізудің тиімділігін кешенді бағалауға мүмкіндік берді.

Геймификацияланған оқыту үдерісінің маңызды ерекшелігі – оқу мақсаттары мен тапсырмалардың күрделілігін кезең-кезеңімен арттыру. Тарих сабағында бұл тәсіл тарихи кезеңдерді жүйелі түрде меңгеру, себеп-салдарлық байланыстарды анықтау және тарихи деректерді талдау дағдыларын қалыптастыру арқылы жүзеге асырылады. Ойын элементтері оқушылардың оқу жетістіктерін бағалаудың қосымша құралы ретінде қолданылады.

Геймификацияланған оқу үдерісін жобалау барысында мұғалім ойынның негізгі сипаттамаларын ескеруі тиіс: интерактивтілік, динамика және мазмұнның көрнекілігі. Бұл талаптар тарих сабағында тарихи материалды визуализациялау, интерактивті тапсырмалар құру және оқушылардың белсенді қатысуын қамтамасыз ету арқылы жүзеге асады. Осылайша, қолданылған зерттеу әдістері тарих сабағында геймификацияны енгізудің теориялық негіздерін айқындап қана қоймай, оның практикалық тиімділігін бағалауға мүмкіндік берді.

Қолданылған әдістердің ішінде маңыздылығы жағынан жүйелік талдау әдісі басымдыққа ие болды. Бұл әдіс білім беру үдерісінде ойын технологияларын қолдануда туындайтын қиындықтардың мәндік себептерін жан-жақты түсіндіруге ықпал етеді. Сонымен қатар, салыстырмалы талдау әдісі пайдаланылды. Бұл әдіс дәстүрлі оқыту тәсілдері мен геймификацияға негізделген оқыту үдерісінің ерекшеліктерін салыстыруға бағытталды. Салыстырмалы талдау нәтижесінде геймификацияның оқушылардың танымдық белсенділігіне, қызығушылығына және оқу нәтижелеріне ықпалы айқындалды. Аталған әдіс зерттеу нысанының артықшылықтары мен шектеулерін анықтауға мүмкіндік берді.

Мақсаты мен міндеттері. Тарих сабағында геймификация технологиясын қолдану арқылы оқушылардың оқу мотивациясы мен белсенділігін арттырудың тиімді жолдарын анықтау. Осы мақсатқа жету үшін келесідей міндеттерге қол жеткізіледі:

- тарих сабағында геймификация ұғымының теориялық негіздерін талдау;
- Тарих сабағының мазмұнына сәйкес геймификация элементтерін іріктеу және жіктеу;
- Геймификация тәсілдерін қолданғанға дейін және кейін оқушылардың пәнге қызығушылығы мен белсенділік деңгейін салыстыру;

– Нақты сабақ мысалдары негізінде геймификацияның оқу үлгерімі мен материалды меңгеру сапасына оң ықпалын көрсету;

– тарих сабағында геймификацияны қолданудың практикалық мүмкіндіктерін көрсету.

Нәтижелер мен талқылау. Ойын мен оқу үдерісі бір-бірімен тығыз байланысты. Әсіресе, цифрлық дәуірде ойын мен білім беру үдерісі барған сайын тығыз байланысқа түсуде. Бұл процесте ақпараттық-коммуникациялық технологиялар маңызды рөл атқарады. Олардың дамуы барлық жас топтарының мінез-құлқын өзгертті, әсіресе 1990-жылдардан кейін дүниеге келген ұрпақтарға айрықша әсер етті. Д. Тапскот бұл ұрпақты «Net Generation», Л. Розен «iGeneration», ал Н. Хоув пен В. Штраус «миллениалдар ұрпағы» деп атаса, Дж. ван Дейк, Т.Пауэлл және М.Т. де Ваал оларды «платформа қоғамы» ретінде сипаттайды [10, 32-б.]. Осы жағдай білім беру парадигмасын өзгерту қажеттілігін туындатты. Жаңа мәдени контексте білім алу процесі дәстүрлі білім алудан цифрлық білім алуға ауысты. Ақпараттың мол әрі қолжетімді болуы білім берудің негізгі бағытын ақпарат беруден гөрі оқуға деген қызығушылықты қалыптастыруға қарай өзгертті. Бұл үдеріс оқушының белсенді қатысуын талап етеді және ойын арқылы оқытудың басты ерекшелігін айқындайды. Осылайша, цифрлық ортада өскен ұрпақтың мәдени ерекшеліктері, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы және білім беру парадигмасының трансформациясы ойын және геймификацияланған оқыту технологияларын білім беру үдерісіне енгізудің өзектілігін айқындай түседі. Бұл мәселе О.С. Гилязова мен А.Н. Замошанскаяның еңбегінде феноменологиялық тұрғыдан терең қарастырылған. Авторлар ойын мен геймификация ұғымдарының өзара байланысын талдай отырып, оларды бір-біріне толық сәйкес келетін құбылыстар емес, бірақ өзара тығыз байланысты педагогикалық феномендер ретінде сипаттайды. Олардың пікірінше, ойын – дербес мәдени-әлеуметтік құбылыс ретінде өзіндік мақсатқа ие әрекет болса, геймификация – ойын элементтерін ойыннан тыс контексте, атап айтқанда білім беру үдерісінде, мақсатты түрде қолдануға негізделген технология болып табылады [11, 46-б.].

Зерттеушілер геймификацияның мәнін білім алушылардың оқу әрекетін ұйымдастырудағы ерекше тәсіл ретінде қарастырып, оның негізгі ерекшелігі – оқу мазмұнын толық ойынға айналдырмай, тек ойын механикалары арқылы оқыту тиімділігін арттыруында деп көрсетеді. Сонымен қатар, авторлар геймификацияның мотивациялық әлеуетіне ерекше назар аударып, оның білім алушылардың оқу үдерісіне қатысуын белсендіруде, қызығушылығын арттыруда және тұлғалық тәжірибесін байытуда маңызды рөл атқаратынын атап өтеді.

Ойын технологияларын қолдану әрбір оқушыны белсенді әрекетке тартуды көздейді, бұл өз кезегінде тек пассивті тыңдауға негізделген оқыту түріне қарама-қайшы келеді. Нәтижесінде оқушы әдеттегі оқу жағдайында орындай алмайтын көлемдегі тапсырмаларды орындауға қабілетті болады. Геймификация оқу үдерісінде тапсырмалар, жетістіктер, деңгей-лер, ұпайлар, рейтингтер және марапаттар сияқты әртүрлі ойын элементтерін қолдануды қамтиды. Аталған элементтер білім алушылардың мотивациясын арттырып, оқу процесін неғұрлым қызықты әрі тартымды етеді. Бұл әдістеме нақты білім беру мақсаттары мен міндеттеріне қол жеткізуге бағытталған. Барлық ойын элементтері мен механикалары оқыту сапасын арттыру және білім алушылардың оқу мотивациясын күшейту мақсатында жүйелі түрде қолданылады.

Осыған ұқсас тұжырымдар Киселева О., Майнцер Д. және Науменко В. еңбегінде де қарастырылады. Авторлар қазіргі жоғары білім беру жүйесіндегі smart-оқытудың ерекшеліктерін талдай отырып, интерактивті және ойындық әдістердің білім беру үдерісіндегі рөлін ерекше атап өтеді. Олардың пікірінше, заманауи цифрлық білім беру ортасы студенттің белсенді қатысуын талап етеді, ал бұл белсенділік интерактивті әдістер мен ойынға негізделген тәсілдер арқылы тиімді қамтамасыз етіледі.

Зерттеушілер ойын технологиялары мен интерактивті әдістерді қолдану білім алушылардың оқу үдерісіне тартылуын күшейтіп қана қоймай, олардың дербес ойлау қабілетін, проблемаларды шешу дағдыларын және ақпаратпен жұмыс істеу құзыреттілігін дамытатынын

көрсетеді [12]. Сонымен қатар, авторлар мұндай әдістердің білім беру үдерісін дараландыруға және оқу материалын меңгерудің тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретінін атап өтеді.

Ойын арқылы жасалған жағдайлар баланың шығармашылық әлеуетінің дамуына ықпал етеді. Мұндай жағдайлардың мәні – оқу үдерісі барысында психологиялық қысым мен тосқауылдардың жойылуында. Оқушы өз бетінше ақпарат іздеуге қабілетті екенін сезінеді, бұл оның логикалық ойлауын дамытады және оны стандартты емес жағдайларда қолдануға мүмкіндік береді.

Сабақтық оқыту формасында ойын әдістерін жүзеге асыру негізгі бағыттар бойынша жүргізіледі:

- дидактикалық мақсат оқушыға ойындық міндет түрінде қойылады;
- оқу әрекеті ойын ережелеріне бағынады;
- оқу материалы ойынның құралы ретінде пайдаланылады;
- оқу үдерісіне жарыс элементі енгізіледі.

Осы қағидаттар Токжигитова А.Н., Ермаганбетова М.А., Токжигитова Н.К. зерттеуінде де нақтылана түседі. Авторлар геймификация элементтерін білім беру үдерісіне енгізу оқушылардың оқу белсенділігін арттырудың тиімді құралы екенін атап өтеді. Олардың пікірінше, ойын технологиялары оқу процесін тек қызықтыру құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар білім алушылардың танымдық әрекетін ұйымдастырудың құрылымдық механизмі ретінде қызмет етеді [13, 254-б.].

Зерттеушілердің тұжырымдауынша, ойындық оқытуда дидактикалық мақсаттың ойын міндетіне айналуы білім алушының ішкі мотивациясын күшейтіп, оны оқу әрекетіне белсенді қатысуға итермелейді. Сонымен қатар, оқу әрекетінің нақты ережелер арқылы реттелуі оқушылардың тәртіптілік, жауапкершілік және мақсатқа бағытталу дағдыларын қалыптастырады.

Геймификацияны қолдану барысында мұғалім оқушылардың жас ерекшеліктерін, пәннің және нақты тақырыптың ерекшеліктерін, сондай-ақ нақты сынып оқушыларының оқу мүмкіндіктерін ескеруі қажет. Осыған байланысты ойын сабағының мазмұны оқушылар орындай алатын қолжетімді тапсырмалармен толықтырылуы тиіс.

Ойын технологияларын сабақтың барлық кезеңдерінде қолдануға болады: білімді тексеру және бекіту кезінде, жаңа материалды меңгеру барысында. Осы ойды Полулях Е.В. еңбегіндегі тұжырымдар одан әрі нақтылай түседі. Автор цифрлық трансформация жағдайында геймификация әдістері білім беру үдерісінің барлық кезеңдеріне кіріктірілуі мүмкін екенін атап өтеді. Оның пікірінше, ойын технологиялары тек сабақты қорытындылау немесе бекіту кезеңінде ғана емес, сонымен қатар жаңа білімді меңгеру процесінде де тиімді қолданылады, себебі олар білім алушылардың танымдық белсенділігін арттырып, оқу материалын қабылдауды жеңілдетеді [14, 45-б.].

Ойындар жеке, топтық және ұжымдық формада ұйымдастырылуы мүмкін. Бұл тұжырым Жук М.В. зерттеуінде кеңірек қарастырылады. Автор геймификацияны білім беру үдерісінде қолданылатын ойын технологиясы ретінде сипаттай отырып, оның ұйымдастыру формаларының әртүрлілігі оқу үдерісінің икемділігін қамтамасыз ететінін атап өтеді. Оның пікірінше, жеке форматтағы ойындар білім алушының дербес танымдық белсенділігін дамытуға және жеке жауапкершілігін арттыруға бағытталса, топтық және ұжымдық формалар оқушылардың өзара әрекеттесуін, коммуникациялық дағдыларын және бірлескен шешім қабылдау қабілетін қалыптастырады [15, 72-б.].

Сонымен қатар, автор ойындық оқыту формаларының алуан түрлілігі оқушылардың оқу мотивациясын тұрақты деңгейде ұстап тұруға және әртүрлі қабілет пен оқу стиліне бейімделуге мүмкіндік беретінін көрсетеді. Осылайша, геймификация білім беру үдерісін тек мазмұндық жағынан ғана емес, сонымен қатар ұйымдастырушылық тұрғыдан да әртараптандыруға ықпал ететін тиімді педагогикалық технология ретінде сипатталады. Осылайша, ақпараттық технологиялар дәуірінде мұғалімге оқу үдерісін мазмұнды әрі қызықты етуге мүмкіндік беретін көптеген ақпараттық ресурстар мен педагогикалық әдістер қолжетімді. Геймификация сабақты тек білім беру ортасы ретінде емес, сонымен қатар оқушының әлеуметтенуіне жағдай жасайтын

орта ретінде қалыптастырады. Бұл өз кезегінде ойын арқылы өзін-өзі жүзеге асыруға мүмкіндік беріп, оқушылардың оқу мотивациясын арттыруға ықпал етеді.

Тарих пәнін оқытуда геймификация элементтерін тиімді енгізу мақсатында қолданылатын бағдарламалық құралдарды функционалдық ерекшеліктеріне қарай жүйелеу маңызды. Осы тұрғыдан алғанда, оқытуды геймификациялауға мүмкіндік беретін цифрлық ресурстар бірнеше негізгі топтарға бөлінеді: ойын құрастырушы платформалар, білім беру ойындары, квесттік оқыту жүйелері, оқытуды басқару құралдары, онлайн тренажерлер және бағдарламалауға негізделген ойындық орта.

Геймификация – білім беру үдерісінде ойын элементтері мен механизмдерін (ұпай, деңгей, марапат, жарыс, миссия) қолдану арқылы оқушылардың оқу мотивациясын, белсенділігін және танымдық қызығушылығын арттыруға бағытталған педагогикалық технология. Тарих пәні контекстінде бұл тәсіл тарихи оқиғаларды модельдеу, тарихи тұлғалар рөлін игеру, хронологиялық ойлау мен себеп-салдар байланыстарын дамытуда ерекше тиімді болып табылады.

Осы мақсатта кеңінен қолданылатын цифрлық платформаларға келесі құралдарды жатқызуға болады: Edmodo, Kahoot, Classcraft Minecraft: Education, Edition. Бұл платформаларды ғылыми тұрғыда жүйелеу үшін оларды нақты критерийлер негізінде жіктеу маңызды. Мұндай жіктеу олардың дидактикалық мүмкіндігін, функционалдық бағытын және сабақтағы қолдану орнын анықтауға мүмкіндік береді.

– Функционалдық мақсаты бойынша (дағдыларды дамыту, білімді тексеру және бекіту, викторина, тест және ойынға негізделген оқу жүйесі);

– Геймификация деңгейі бойынша (жеңіл, орташа, толық);

– Оқыту формасы бойынша (жеке, аралас, толық)

– Педагогикалық қызметі бойынша (бекіту, басқару, мотивация).

Осы критерийлер негізінде жүргізілген жіктеу білім беру платформаларының біртұтас емес, көпқырлы дидактикалық жүйе екенін көрсетеді. Әрбір платформа геймификацияның белгілі бір компонентін (мотивация, бәсекелестік, жетістік, интерактивтілік, модельдеу) жүзеге асырады. Тарих пәнін оқыту контекстінде мұндай жіктеу мұғалімге платформаларды мақсатқа сай таңдауға мүмкіндік береді. Осылайша, платформаларды критерийлік негізде жүйелеу геймификация технологияларын тарих пәніне ғылыми-әдістемелік тұрғыда дұрыс бейімдеудің маңызды құралы болып табылады.

Білім беру жүйесінде жиі қолданылатын платформаларды зерделеп қарастырайық:

Kahoot – интерактивті викториналар мен сауалнамалар құруға арналған платформа. Пайдаланушылар мобильді құрылғыларды пайдаланып сұрақтарға жауап беру арқылы ойындарға қатыса алады. Геймификация әлеуеті: бәсекелестік арқылы оқытудың қызықты түрі, өз викториналарыңызды құру мүмкіндігі, нақты уақыттағы нәтижелерді талдау. Kahoot платформасының білім беру үдерісінде көптеген артықшылықтары бар, бұл оны мұғалімдер мен оқушылар үшін танымал құралға айналдырады. Олар:

*интерактивтілік: оқушылардың оқу үдерісіне белсенді қатысуына ықпал етеді. Викториналар ойнау арқылы оқушылар қызығушылық танытып, ынталы болады;

*қол жетімділік: платформа әртүрлі құрылғылар (смартфондар, планшеттер, компьютерлер) арқылы қол жетімді, бұл қатысушыларға ойындарға кез-келген жерде және кез-келген уақытта қосылуға мүмкіндік береді;

*қолданудың қарапайымдылығы: мұғалімдер арнайы дағдыларды қажет етпестен викториналар мен сауалнамаларды оңай жасай алады, интуитивті интерфейс мазмұнды құру үрдісін жылдам әрі ыңғайлы етеді;

*жылдам кері байланыс: оқушылар жауаптарының дереу нәтижелерін алады, бұл оларға оқылатын материалдың күрделі және жеңіл жақтарын тез түсінуге көмектеседі;

*әлеуметтік аспект: Kahoot ойындары көбінесе топтарда өткізіледі, бұл топтық жұмыс пен оқушылар арасындағы қарым-қатынас дағдыларын дамыту арқылы өзара әрекеттесуге ықпал етеді;

*форматтардың әртүрлілігі: әртүрлі сұрақтарды, соның ішінде бірнеше таңдауды, ашық сұрақтарды және сауалнамаларды жасауға мүмкіндік береді, бұл оқу үдерісін әртараптан-дыруға көмектеседі.

*білімді тексеру: мұғалімдер Kahoot-ты оқушылардың материалды меңгеру деңгейін бағалау үшін пайдалана алады, бұл оларға оқыту әдістерін реттеуге және бағдарламаларды бейімдеуге мүмкіндік береді;

*геймификация: ұпайлар, рейтингтер және жауап беру уақыты сияқты ойын элементтері оқуды қызықты етеді және оқушыларды белсенді қатысуға ынталандырады;

*бейімделу: платформа әртүрлі жас топтары мен дайындық деңгейлеріне сәйкес келеді, бұл оны білім берудің әмбебап құралына айналдырады. Бұл артықшылықтар Kahoot-ты оқу үдерісіне қызығушылықты арттырудың және білім сапасын жақсартудың тиімді құралы етеді.

Classcraft – оқытуды жобалау саласына жататын, 2014 жылы Канадалық физика пәнінің мұғалімі Шон Янг құрған геймификация платформасы. Бұл оқушылардың мотивациясын арттыруға, топтық жұмысты үйретуге және тиімді оқу әдеттерін қалыптастыруға, сондай-ақ сабақтың негізгі мазмұнын өзгертпестен оқуға деген ынтаны артыруға мүмкіндік береді.

Classcraft – оқушыларға кейіпкерлер жасауға, ұпай жинауға, квесттерден өтуге, сұрақтарға жауап беруге мүмкіндік беретін рөлдік ойындарды оқытуға және тапсырмаларды орындауға мүмкіндік беретін оқытуды ойынға айналдыратын платформа. Геймификация әлеуеті: ойын мотивтерін оқу үдерісіне біріктіру, топтық жұмысты дамыту, мінез-құлықты бақылау.

Classcraft артықшылықтары:

- оқушылардың ынтасы мен белсенділігін арттырады;
- сабақ аналитикасын жүргізудің заманауи және ыңғайлы тәсілі;
- барлық гаджеттерге және кез келген уақытта қол жеткізу;
- оқушылардың өзара қарым-қатынасын жақсартады;
- оқушылардың жетістіктерінің көрнекі статистикасы;
- жылдам қол жетімді үй тапсырмасының толық базасы. Негізінде, бұл баллдық-рейтингтік жүйенің ойын нұсқасы болып табылады. Осы платформа бойынша тарих сабағында күрделі тақырыптарды меңгертуде қолдануға болады. Мысалы, 8-сынып «Дүниежүзі тарихы» пәні бойынша «Осман империясы» тақырыбын өтуде пайдалануға болады. мақсаты – оқушыларға Осман империясының күшею себептерін тарихи тұрғыдан талдату, шешім қабылдау дағдысын дамыту және себеп-салдар байланысын қалыптастыру. Енді осы платформаны тақырыпты өтуде келесідей қадамдар бойынша қолдануға болады:

Classcraft платформасында мұғалім: сыныпты тіркейді, оқушыларды топтарға бөледі (команда жүйесі), әр топқа рөлдер тағайындайды және тапсырмаға сәйкес «миссия» құрады

Мысалы: «Осман империясын күшейту стратегиясы». Оқушылар 3 топқа бөлінеді:

«Сұлтан кеңесі» – саяси шешім қабылдайды

«Әскербасылар» – әскери стратегия ұсынады

«Саудагерлер» – экономикалық даму жолдарын қарастырады

Негізгі тапсырма: «Осман империясын күшейту үшін 3 нақты тарихи негізделген шешім ұсынындар»

Мұғалім Classcraft жүйесінде тапсырманы кезеңдерге бөледі:

1-деңгей: Талдау. Оқушыларға қысқаша ақпарат беріледі: Осман империясының құрылуы; Географиялық орны; Көрші мемлекеттер.

Тапсырма: «Империяның күшті және әлсіз жақтарын анықтаңдар»

2-деңгей: Шешім қабылдау. Әр топ өз бағыты бойынша ұсыныс жасайды.

3-деңгей. Қорытынды. Барлық топ өз стратегиясын қорғайды

Мұғалім «ең тиімді стратегияны» таңдайды немесе сынып дауыс береді

Classcraft платформасы негізінде ұйымдастырылған рөлдік ойын әдісін тарих сабағында қолдану оқыту үдерісінің мазмұны мен сипатын сапалы түрде өзгертеді. Бұл тәсіл оқушылардың тек білімді қабылдауын емес, оны белсенді түрде өңдеуін, талдауын және тәжірибеде қолдануын қамтамасыз етеді. Аталған әдіс оқушыларды тарихи фактілерді механикалық түрде жаттаудан

арылтып, оларды терең түсінуге бағыттайды. Рөлдік ойын барысында оқушы белгілі бір тарихи субъектінің (сұлтан, әскербасы, саудагер) орнына өзін қойып, нақты тарихи жағдайларда шешім қабылдауға мәжбүр болады. Бұл өз кезегінде ақпаратты жай есте сақтаудан гөрі, оны талдауға, салыстыруға және қорытынды жасауға жетелейді.

Minecraft: Education Edition – оқушылар ойын әлемінде жобаларды құруға және мәселелерді шешуге қатыса алатын танымал ойынның білім беру нұсқасы. Бұл ойын платформасын АҚШ, Финляндия, Швеция және басқа да бірқатар елдердің мұғалімдері өз сабақтарында пайдаланады. Бұл онлайн-тренажердың ашық ойын әлемінде ойыншылар блоктардан қалағанын жасай алады, сонымен қатар басқа ойыншылармен өзара әрекеттесе алады. Геймификация әлеуеті: шығармашылықты дамыту, топта жұмыс істеу, мәселелерді қызықты түрде шешу.

Оқыту мен таным платформасының маңыздылығы оқушыларға қателіктерден қорықпай, шығармашылық және белгілі бір форматтан тыс ойлау сияқты ең жақсы қасиеттерін еркін көрсетуге мүмкіндік беретіндігінде. Minecraft: Education Edition оқу үдерісінде көптеген артықшылықтарды ұсынады, соның ішінде:

- интерактивті оқыту: ойын оқушыларға материалмен практикалық өзара әрекеттесу арқылы білім алуға мүмкіндік береді, бұл оқып үйренуге деген мотивация деңгейін арттырады;
- сыни ойлауды дамыту: оқушылар осы дағдыларды дамытуға ықпал ететін мәселелерді шешуді, жоспарлауды және стратегиялық ойлауды қажет ететін міндеттерге тап болады;
- ынтымақтастық: Minecraft: Education Edition оқушыларға топтық жұмыс пен коммуникация дағдыларын дамытатын белсенді ортада жұмыс істеуге мүмкіндік беретін көп ойыншы режимін қолдайды;
- шығармашылық: платформа шығармашылық ойлауды ынталандыратын өз ойы мен жобаларын құру арқылы өзін-өзі көрсетуге мүмкіндік береді;
- пәндердің әртүрлілігі: Minecraft пәнаралық ортаны құра отырып, математика, физика, тарих және әдебиетті қоса алғанда, әртүрлі пәндер бойынша оқытуды біріктіруге мүмкіндік береді;
- ресурстарға қол жеткізу: мұғалімдер уақытты үнемдеп, басқа мұғалімдер әзірлеген дайын оқу материалдары мен тапсырмаларды пайдалана алады;
- жағымды фактор: ойын ортасы оқуды қызықты етеді, бұл стрессті азайтуға және оқу материалына деген қызығушылықты арттыруға көмектеседі. Бұл артықшылықтар Minecraft: Education Edition-ті әртүрлі оқушылар мен оқу орындарының қажеттіліктеріне бейімделе алатын заманауи оқытудың тиімді құралы етеді.

Brainscape – білім алушыларға арнайы карталар негізінде ақпаратты үйренуге және есте сақтауға көмектесетін мобильді оқыту платформасы болып табылады. Платформа ақпаратты әр түрлі формада (мәтіндік, сандық, графикалық) есте сақтау үшін осы карталарды жасау кезінде адаптивті алгоритмдерді қолданады, оқушының не білетініне және оған не қиындық тудыратынына байланысты карталарды көрсету ретін өзгертеді. Оқу үдерісіндегі Brainscape платформасының мүмкіндіктері:

*карталарды жасау: пайдаланушылар материалдарды жеке қажеттіліктерге бейімдеуге мүмкіндік беретін өздерінің сұрақ-жауап карталарын жасай алады;

*кең кітапхана: Brainscape көптеген тақырыптар мен пәндер бойынша дайын карталарға қол жеткізуге мүмкіндік береді, бұл мазмұнды құруға уақыт пен күш жұмсайды;

*бірлескен оқыту: карталарыңызды басқа пайдаланушылармен бөлісу және оқу мазмұнын жасауда бірлесіп жұмыс істеу мүмкіндігі. Brainscape артықшылықтары:

*мотивация: оқу үдерісін геймификациялау (ұпайлар, жетістіктер және т.б.) оқушылардың сабаққа ынтыласы мен белсенділігін арттыра алады; - оқу уақытын қысқарту: тиімді қайталау жүйесі арқылы оқушылар қажетті қайталау керек нәрсеге назар аудара отырып, уақытты үнемдей алады.

Edmodo – мұғалімдер мен оқушылар өзара әрекеттесе алатын, материалдармен алмасатын және пікірталастарға қатыса алатын оқу үдерісін басқару платформасы. Ол оқу үдерісін ұйымдастыруға, ақпарат алмасуға және бірлесіп жұмыс істеуге арналған құралдар жиынтығын

ұсынады. Геймификация әлеуеті: ұпайлар жүйесін енгізу, жетістіктер үшін төсбелгілер арқылы белсенділікті арттыру. Edmodo-ның кейбір мүмкіндіктері:

*сынып құру: мұғалімдер виртуалды сыныптар құра алады, оқушыларды қосады және оқу үдерісін ұйымдастыра алады;

*материал алмасу: мұғалімдер оқу материалдарын, тапсырмалар мен ресурстарды жүктеп, бөлісе алады;

*бағалау және тапсырмалар: мұғалімдер тапсырмалар жасай алады, оларды орындау мерзімдерін белгілей алады, сонымен қатар оқушылардың жұмысын бағалай алады;

*жетістіктер туралы есептер: платформа мұғалімдер мен ата-аналарға жетістіктерден хабардар болуға мүмкіндік беретін оқушылардың оқу үлгерімін бақылау құралдарын ұсынады. Осылайша, Edmodo оқу үдерісін жақсартудың көптеген мүмкіндіктерін ұсынады, бұл оны динамикалы және интерактивті етеді.

Жоғарыда аталған платформалар мен білім беру ресурстарын пайдалану ойын элементтерін білім беру үдерісіне біріктіруге мүмкіндік береді, бұл оқушылардың ынтасы мен белсенділігін арттыруға ықпал етеді. Бұл платформаларды қолданудың маңызды ерекшелігі – олардың оқушыларды пассивті тыңдаушыдан белсенді қатысушыға айналдыруында.

Тарих пәнін оқытуда геймификация элементтерімен қатар, дәстүрлі және заманауи ойын технологияларын кіріктіру маңызды болып табылады. Осы бағытта тарихи тұлғаларды тереңірек таныту мақсатында зияткерлік үстел ойындарын қолдану тиімді әдістердің бірі ретінде қарастырылады. Мысал ретінде «Әлімхан әлемі» атты зияткерлік үстел ойыны ұсынылады. Ойын 32 ұяшықтан тұратын арнайы алаңда ұйымдастырылады. Ұяшықтар түстері мен белгілеріне қарай сараланып, әртүрлі мазмұндық бағыттарды қамтиды. Олар: негізгі ұяшықтар (тарихи мазмұндағы сұрақтар); қосымша ұяшықтар; бонус беретін ұяшықтар; тосқауыл ұяшықтар. Осы құрылым ойынның динамикасын арттырып, білім алушылардың қызығушылығын тұрақты ұстап тұруға мүмкіндік береді. Ойын әділдік, академиялық адалдық, өзара сыйластық және белсенділік қағидалары негізінде өткізіледі. Барлық жауаптар тарихи деректерге сүйенуі тиіс. Бұл ойын білім алушыларды бағалау құралы ғана емес, сонымен қатар олардың тарихи ойлауын, зерттеушілік қабілетін және танымдық мәдениетін қалыптастыратын тиімді педагогикалық технология ретінде қарастырылады.

Зерттеу аясында кеңінен қолданылатын платформалар педагогикалық қызметі бойынша олар мотивацияны арттыру, білімді бекіту және оқу үдерісін басқару функцияларын атқарады.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, геймификация элементтерін жүйелі және мақсатты қолдану тарих сабағында оқушылардың қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың оқу жетістіктерін де жақсартады. Әсіресе, рөлдік ойындар мен виртуалды модельдеу тарихи оқиғаларды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, цифрлық геймификация құралдарын ғылыми негізде жіктеу мұғалімдерге оларды тиімді таңдауға және оқу үдерісіне орынды кіріктіруге жағдай жасайды. Бұл өз кезегінде тарих пәнін оқытудың сапасын арттыруға ықпал етеді.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу нәтижелері тарих пәнін оқытуда геймификация элементтерін қолданудың теориялық-әдістемелік негіздерін жүйелеуге және олардың педагогикалық тиімділігін ғылыми тұрғыда негіздеуге мүмкіндік берді. Теориялық талдау барысында геймификация ұғымының мәні, оның құрылымдық компоненттері және білім беру үдерісіндегі қызметі айқындалды. Геймификация білім алушылардың оқу мотивациясын арттыратын, танымдық белсенділігін күшейтетін және оқу әрекетін жандандыратын заманауи педагогикалық технология ретінде сипатталды.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, геймификация элементтерін (ұпай жинау, деңгейлік тапсырмалар, рөлдік ойындар, жарыс элементтері, кері байланыс жүйесі) жүйелі түрде қолдану оқушылардың тарих пәніне деген қызығушылығын арттырады, олардың сабаққа қатысу белсенділігін күшейтеді және оқу материалын меңгеру сапасын жақсартады. Сонымен қатар, ойын технологиялары арқылы оқушылардың сыни ойлау, тарихи талдау жасау, ақпаратты салыстыру және қорытындылау дағдылары дамитыны анықталды.

Эмпирикалық нәтижелер геймификацияның тек мотивациялық құрал ғана емес, сонымен қатар оқытуды ұйымдастырудың тиімді әдістемелік жүйесі екенін дәлелдеді. Ол оқушыны оқу үдерісінің белсенді субъектісіне айналдырып, оның дербес оқу әрекетін қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл өз кезегінде тұлғаға бағытталған және әрекеттік оқыту қағидаттарын жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, тарих пәнін оқытуда геймификация элементтерін қолдану білім беру сапасын арттыруға, оқушылардың танымдық қызығушылығын дамытуға және оқу үдерісін жаңғыртуға бағытталған тиімді педагогикалық шешім болып табылады. Осыған байланысты геймификация технологияларын білім беру практикасына жүйелі түрде енгізу және оларды әдістемелік тұрғыда жетілдіру қажеттілігі айқындалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Емельяненко В.Д. Геймификация в образовании: пределы применения (ценностно-мировоззренческий подход) // *Философия образования*. – 2018. – №75 (2). – С. 130-146.
2. Асташова Н.А., Бондырева С.К., Попова О.С. Ресурсы геймификации в образовании: теоретический подход // *Образование и наука*. – 2023. – №1 (25). – С. 11-45. DOI: 10.17853/1994-5639-2023-1-15-49
3. Волкова Т.Г., Таланова И.О. Геймификация в образовании: проблемы и тенденции // *Ярославский педагогический вестник*. – 2022. – №5(128). – С. 26-33. <http://dx.doi.org/10.20323/1813-145X-2022-5-128-26-33>. <https://elibrary.ru/hggytn>
4. Werbach K. Gamification [Электронный ресурс] // Coursera. – URL: <https://class.coursera.org/gamification-2012-001> (дата обращения: 09.06.2017).
5. Дьяконов Б.П. Геймификация в асинхронном образовательном процессе // *Историческая и социально-образовательная мысль*. – 2016. – №1/1(8). – С. 143-147.
6. Werbach K., Hunter D. For the win: How game thinking can revolutionize your business. – Philadelphia: Wharton Digital Press, 2012. – 145 p.
7. Овчинников В.М. Геймификация образовательного процесса в условиях трансформации отечественного образования // *Научно-методический электронный журнал «Калининградский вестник образования»*. – 2025. – №1(25). – С. 52-65. URL: <https://koirojournal.ru/realises/g2025/02apr2025/kvo104>
8. Орлова О. В., Титова В. Н. Геймификация как способ организации обучения // *Вестник Томский государственный педагогический университет*. – 2015. – № 9(162). – С. 60-64.
9. Караваев Н.Л., Соболева Е.В. Совершенствование методологии геймификации учебного процесса в цифровой образовательной среде. – Киров: Вятский государственный университет, 2019. – 105 с.
10. Шуталева А.В., Циплакова Ю.В., Керимов А.А. Гуманизация образования в цифровую эпоху // *Перспективы науки и образования*. – 2019. – №6(42). – С. 31-43. DOI: 10.32744/pse.2019.6.3.
11. Гилязова О.С., Замощанская А.Н. Игры и геймификация в образовании: проблема их соотношения в феноменологическом ракурсе // *Мир науки. Социология, филология, культурология*. – 2022. – №1(13). – С. 45-52. URL: <https://sfk-mn.ru/PDF/32KLSK122.pdf>
12. Киселева О., Майнцер Д., Науменко В. Интерактивные методы и игровые подходы в современном высшем smart-образовании // *Вестник КазАТК*. – 2025. – №138(3). – С. 322-329. <https://doi.org/10.52167/1609-1817-2025-138-3-322-329>
13. Токжигитова А.Н., Ермаганбетова М.А., Токжигитова Н.К. Геймификация элементтері арқылы білім алушылардың белсенділігін анықтау // *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Педагогика. Психология. Социология сериясы*. – 2023. – №3(144). – Б. 253-261.
14. Полулях Е.В. Методы геймификации в условиях цифровой трансформации образования // *Вестник Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова серия: педагогика, филология, история, экология, география*. – 2024. – №1(93). – С. 44-52.

15. Жук М.В. Геймификация – игровая технология в образовательном процессе // Вестник педагогического сообщества. – 2024. – №4 (28). – С. 71-72.

References:

1. Emelyanenko V.D. Geimifikaciya v obrazovanii: predely primeneniya (cennostno-mirovozzrencheskii podhod) [Gamification in Education: Limits of Application (Value-Based Approach)]. *Filosofiya obrazovaniya*. 2018. №75(2). S. 130-146. [in Russian]
2. Astashova N.A., Bondyreva S.K., Popova O.S. Resursy geimifikacii v obrazovanii: teoreticheskii podhod [Gamification Resources in Education: A Theoretical Approach]. *Obrazovanie i nauka*. 2023. №1(25). S. 11-45. DOI: 10.17853/1994-5639-2023-1-15-49 [in Russian]
3. Volkova T.G., Talanova I.O. Geimifikaciya v obrazovanii: problemy i tendencii [Gamification in Education: Challenges and Trends]. *Yaroslavskii pedagogicheskii vestnik*. 2022. №5(128). S. 26-33. <http://dx.doi.org/10.20323/1813-145X-2022-5-128-26-33>. <https://elibrary.ru/hggytn> [in Russian]
4. Werbach K. Gamification. Coursera. URL: <https://class.coursera.org/gamification-2012-001> (data obrashcheniya: 11.02.2026). [in English]
5. Dyakonov B.P. Geimifikaciya v asinhronnom obrazovatel'nom processe [Gamification in asynchronous learning]. *Istoricheskaya i socialno-obrazovatel'naya mysl*. 2016. №1/1(8). S. 143-147. [in Russian]
6. Werbach K., Hunter D. For the win: How game thinking can revolutionize your business. Philadelphia: Wharton Digital Press, 2012. 145 p. [in English]
7. Ovchinnikov V.M. Geimifikaciya obrazovatel'nogo processa v usloviyah transformacii otechestvennogo obrazovaniya [Gamification of the educational process in the context of the transformation of domestic education]. *Nauchno-metodicheskii elektronnyi zhurnal «Kaliningradskii vestnik obrazovaniya»*. 2025. №1(25). S. 52-65. URL: <https://koirojournal.ru/realises/g2025/02apr2025/kvo104> [in Russian]
8. Orlova O. V., Titova V. N. Geimifikaciya kak sposob organizacii obucheniya [Gamification as a way to organize learning]. *Vestnik Tomskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet*. 2015. №9(162). S. 60-64. [in Russian]
9. Karavaev N.L., Soboleva E.V. Sovershenstvovanie metodologii geimifikacii uchebnogo processa v cifrovoi obrazovatel'noi srede [Improving the methodology of gamification of the educational process in the digital educational environment]. Kirov: Viatskii gosudarstvennyi universitet, 2019. 105 s. [in Russian]
10. Shutaleva A.V., Ciplakova Yu.V., Kerimov A.A. Gumanizaciya obrazovaniya v cifrovuyu epohu [Humanizing Education in the Digital Age]. *Perspektivy nauki i obrazovaniya*. 2019. №6(42). S. 31-43. DOI: 10.32744/pse.2019.6.3. [in Russian]
11. Gilyazova O.S., Zamoshchanskaya A.N. Igry i geimifikaciya v obrazovanii: problema ih sootnosheniya v fenomenologicheskom rakurse [Games and gamification in education: the problem of their relationship from a phenomenological perspective]. *Mir nauki. Sociologiya, filologiya, kulturologiya*. 2022. №1(13). S. 45-52. URL: <https://sfk-mn.ru/PDF/32KLSK122.pdf> [in Russian]
12. Kiseleva O., Maincer D., Naumenko V. Interaktivnye metody i igrovye podhody v sovremennom vysshem smart-obrazovanii [Interactive methods and game-based approaches in modern smart higher education]. *Vestnik KazATK*. 2025. №138(3). S. 322-329. <https://doi.org/10.52167/1609-1817-2025-138-3-322-329> [in Russian]
13. Tokzhigitova A.N., Ermaganbetova M.A., Tokzhigitova N.K. Geimifikaciya elementteri arkyly bilim alushylardyn belsendiligin anyktau [Determining the activity of students through the elements of gamification]. *L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ulttyk universitetinin habarshysy. Pedagogika. Psihologiya. Sociologiya seriyasy*. 2023. №3(144). B. 253-261. [in Kazakh]
14. Polulyah E.V. Metody geimifikacii v usloviyah cifrovoi transformacii obrazovaniya [Gamification methods in the context of digital transformation of education]. *Vestnik Zapadno-Kazahstanski universitet im. M. Utemisova seriya: pedagogika, filologiya, istoriya, ekologiya, geografiya*. 2024. №1(93). S. 44-52. [in Russian]

15. Zhuk M.V. Geimifikaciya – igrovaya tekhnologiya v obrazovatel'nom processe [Gamification is a game technology in the educational process]. Vestnik pedagogicheskogo soobshchestva. 2024. №4 (28). S. 71-72. [in Russian]

FTAXP / MPHTI / IRSTI: 03.20

ӘӨЖ / УДК / UDC 94(574)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.016>

А.О. Омарбекова ¹, М.М. Нуров ^{*2}, О.Е. Ысқақ ³

¹PhD-докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы, e-mail: arai92_25@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0004-2879-0144>

^{2*}PhD, «Тұран» университет, Қазақстан, Алматы, e-mail: markhabat-nur@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-1219-3298>

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы,
email: oralbek.y@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9702-2200>

АЛМАТЫ ҚАЛАСЫНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫН (1937-1938 жж.) САНДЫҚ МОДЕЛЬДЕУДІҢ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада 1937-1938 жылдардағы Алматы қаласындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының әлеуметтік келбетін зерттеудегі заманауи сандық технологияларының рөлі кешенді түрде қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – сандық тарих (Digital History) құралдарын пайдалана отырып, репрессия құрбандарының мәліметтерін жүйелеу және олардың әлеуметтік панорамасын сандық моделдеуді жүзеге асыру болып табылады. Автор архивтік құжаттарды формализациялау, реляциялық деректер базасын құру және ГИС – технологиялар арқылы, «террор топографиясын» жасаудың методологиялық алгоритмдерін ұсынады. Зерттеу нәтижесінде саяси қуғын-сүргін тарихын зерттеудің пәнаралық инновациялық моделі ғылыми тұрғыдан негізделген. Алматы қаласы ХХ ғасырдың отызыншы жылдарына қазақ зиялылардың ең көп шоғырланған орталығы болды.

Сондықтан бұл аймақтағы репрессиялардың өзіндік ерекшеліктерін сандық форматта зерделеудің маңызы зор. Зерттеу барысында Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві, Алматы қаласының Орталық мемлекеттік архиві, ҰҚК мен ПМ арнайы мұрағаттарындағы құжаттар кешені пайдаланылды. Атап айтқанда, №141, №708, №1146 қорлар материалдары мен «Азалы кітап» қорлар материалдары мен «Азалы кітап» мәліметтері негізге алынды. Сонымен қатар, 2021-2023 жылдары жарық көрген 50 томдық құжаттар жинағы деректік базаны сапалы толықтырды. Сонымен қатар, мақалада тарихи жадыны сақтаудың цифрлық платформаларын құрудың теориялық және практикалық негіздері халықаралық тәжірибемен салыстырыла отырып таңданған. Сондай-ақ, мақалада НКВД органдарының тергеу әдістері мен «үштіктер» (тройка) қызметінің саяси астарына цифрлық талдау жасалып, олардың заңсыз әрекеттері әшкереленді. Бұл тарихи әділдікті қалпына келтірудің маңызды құралы. Осылайша, зерттеу жұмысы Отандық тарихнамадағы цифрлық жүйелеу арқылы мәселені негіздейді.

Түйін сөздер: саяси қуғын-сүргін, Алматы, сандық тарих, ГИС – технологиялар, деректер базасы, модельдеу.

А.О. Омарбекова ¹, М.М. Нуров ^{*2}, О.Е. Ысқақ ³

¹PhD-докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, Алматы, e-mail: arai92_25@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0004-2879-0144>

^{2*}PhD, Университет «Тұран», Казахстан, Алматы, e-mail: markhabat-nur@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-1219-3298>

³Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, Алматы, email: oralbek.y@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9702-2200>

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЧИСЛЕННОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В АЛМАТЫ (1937-1938 гг.)

Аннотация

В статье комплексно рассматривается роль современных цифровых технологий в изучении социального облика жертв политических репрессий в г. Алматы в 1937-1938 годах. Основной целью исследования является систематизация данных жертв репрессий с использованием инструментов цифровой истории (Digital History) и реализация количественного моделирования их социальной панорамы. Автор предлагает методологические алгоритмы формализации архивных документов, создания реляционных баз данных и создания «топографии террора» с помощью ГИС – технологий. В результате исследования научно обоснована междисциплинарная инновационная модель изучения истории политических репрессий. Город Алматы был самым густонаселенным центром казахской интеллигенции на тридцатые годы XX века.

Поэтому важно изучить в цифровом формате специфику репрессий в этом регионе. В ходе исследования был использован Архив Президента Республики Казахстан, Центральный государственный архив города Алматы, комплекс документов из специальных архивов КНБ и ПМ. В частности, за основу взяты материалы фондов №141, №708, №1146, материалы фондов «Азалы кітап» и сведения «Азалы кітап». Кроме того, 50-томный сборник документов, изданный в 2021-2023 годах, качественно пополнил базу данных. Кроме того, в статье были изложены теоретические и практические основы создания цифровых платформ для сохранения исторической памяти, сопоставимые с международным опытом. Также в статье проведен цифровой анализ методов расследования органов НКВД и политической подоплеку деятельности «тройки» (тройки), разоблачены их противоправные действия. Это важный инструмент для восстановления исторической справедливости. Таким образом, исследовательская работа обосновывает проблему посредством цифровой систематизации в отечественной историографии.

Ключевые слова: политические репрессии, Алматы, цифровая история, ГИС – технологии, базы данных, моделирование.

A.O. Omarbekova ¹, M.M. Nurov ^{*2}, O.E Yskak ³

¹Ph.D. student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Republic of Kazakhstan, Almaty,
e-mail: arai92_25@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0004-2879-0144>

^{2*} «Turan» University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: markhabat-nur@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-1219-3298>

³Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: oralbek.y@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9702-2200>

METHODOLOGICAL ASPECTS OF NUMERICAL MODELING OF THE VICTIMS OF POLITICAL REPRESSION IN ALMATY (1937–1938)

Abstract

The article comprehensively examines the role of modern digital technologies in studying the social profile of the victims of political repression in the city of Almaty during 1937–1938. The main purpose of the study is to systematize data on the victims of repression and to carry out digital modeling of their social panorama through the use of Digital History tools. The author proposes methodological algorithms for formalizing archival documents, creating a relational database, and constructing a “topography of terror” through GIS technologies. As a result of the study, an interdisciplinary innovative model for researching the history of political repression has been scientifically substantiated. In the 1930s, the city of Almaty was the main center of concentration of the Kazakh intelligentsia. Therefore, it is of great importance to examine the specific features of repression in this region in a digital format.

In the course of the research, a set of documents from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, the Central State Archive of the city of Almaty, and the special archives of the National Security Committee and the Prosecutor’s Office was used. In particular, the materials of fonds No. 141, No. 708, and No. 1146, as well as the data from the Book of Mourning, served as the main sources. In addition, the 50-volume collection of documents published in 2021–2023 substantially enriched the source base. The article also analyzes the theoretical and practical foundations for creating digital platforms for preserving historical memory, comparing them with international experience. At the same time, the article provides a digital analysis of the investigative methods of the NKVD bodies and the political background of the activities of the “troikas,” exposing their unlawful actions. This constitutes an important instrument for restoring historical justice. Thus, the study substantiates the problem through digital systematization within national historiography.

Keywords: political repression, Almaty, digital history, GIS technologies, database, modeling.

Кіріспе. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуы ұлттық тарихымызды жандандыруға және өткеннің «ақтандық» беттерін қайта саралауға кең жол ашты. Отандық тарихнамада Сталиндік репрессияларды зерттеу тек саяси баға берумен шектелмей, сандық тарих (Digital History) пен «әлеуметтік антропология әдістерінің синтезі арқылы жаңа сапалық деңгейде көтерілді. 1930-жылдардағы Алматы қаласы қазақ зиялыларының ең көп шоғырланған орталығы және еліміздің «мәдени астанасы» болды. Алайда, осы кезеңде қаланың интеллектуалдық әлеуеттінің артуы большевиктік билікті алаңдатып, репрессияның бұл аймақта аса қатігездікпен жүруіне негізгі себеп болды [1]. Осы орайда, мыңдаған құрбандардың әлеуметтік келбетін (жасы, білімі, қызметі, этникалық құрамы) жәй ғана тізбектеу емес, тоталитарлық жүйе мен жеке тұлға арасындағы қақтығыстың сандық және сапалық параметрлерін модельдеу мәселесінің өзектілігі артып отыр.

XX ғасырдың 30-жылдарында Алматы республикасының ғылыми, мәдени және білім беру орталығына айналды. 1928 жылы Абай атындағы ҚазМПУ, 1934 жылы Киров атындағы ҚазМУ және ҚазМТУ-дың ашылуы қалаға интеллигенциясының жаңа толқынын әкелді. Сонымен қатар, Орынбор мен Омбыдан Ахмет Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабаев, Сәкен Сейфуллин бастаған Алаш зиялыларының Алматыға жаппай қоныс аударуы қаланың саяси салмағын арттырды [1]. Осы шоғырлану Кеңес үкіметі тарапынан «ұлттық сананы жоюға» бағытталған стратегиялық шаралардың күшеюіне алып келді. Статистикалық мәліметтер бойынша, Алматы халқы 1929 жылғы 48 379 адамнан 1939 жылы 222 000 адамға дейін өсті, бұл қарқынды демографиялық өзгерістер репрессияның әлеуметтік масштабтарын анықтауды қажет етеді [1].

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің методологиялық архитектурасы үш деңгейден тұрады: классикалық тарихи-философиялық (тарихилық пен объективтілік принциптері), әлеуметтік-антропологиялық «микротарих-күнделіктілік тарихы) және технологиялық-инновациялық деңгей (сандық тарих және ГИС). Зерттеудің теориялық негізі ретінде «Әлеуметтік тарих» (Social History) парадигмасы таңдалды. Бұл тәсіл репрессияны тек саяси шешімдер тұрғысынан емес, құрбандардың «әлеуметтік портретін» жасау арқылы зерделеуге мүмкіндік береді. Мұнда Карло Гинзбург негіздеген микротарихи тәсіл мен Шейла Фицпатриктің «таптық классификация» концепциялары жеке адам тарихына үнілудің басты аналитикалық құралы болып табылады [2].

Сандық тарих (Digital History) бағыты зерттеушіге тек баяндаушы емес, деректерді өңдеуші (data scientist) ретінде қарауды талап етеді. Зерттеудің басты жаңалығы - мұрағаттық деректерді формализациялау және кодтау арқылы репликациялық деректер базасын (RDBMS) құру. Л. Бородиннің «тарихи модельдеу» теориясына сүйене отырып, Алматы құрбандарының анкеталық мәліметтері құрылымдық ақпаратқа айналдырылды. Бұл тәсіл мындаған адамның мәліметін математикалық модельдеу арқылы жүйелеуге, сондай-ақ корреляциялық және кластерлік талдау әдістерін қолданып, құрбанның ұлты, білімі мен оған тағылған айып арасындағы жасырын заңдылықтарды анықтауға жол ашады [2].

Кеңістіктік талдау (Spatial Analysis) және ГИС-технологиялар (ArcGIS, QGIS) зерттеудің маңызын бөлігін құрайды [2]. Алматы қаласының 1930-жылдардағы тарихи картасы жәй ғана иллюстрация емес, ол құрбандардың тұрған жерлері мен НКВД-ның жазалау орындарын локализациялауға арналған ғылыми құрал болып табылады. «Кеңістік бетбұрыс» (Spatial Turn) идеясы аясында Алматыдағы террордың географиялық концентрациясын анықтау арқылы бірегей «террор топографиясы» жасалды. Бұл әдіс Жаңалық ауылы секілді жаппай ату орындарының механизмін және қалалық ортадағы қуғын-сүргін динамикасын тереңірек түсінуге көмектеседі [3, 176-177 б.].

Зерттеудің деректік негізі Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві (№141, №708 қорлар), Алматы қаласының Орталық мемлекеттік архиві (№174, №374 қорлар) және Ұлттық қауіпсіздік комитеті мен Ішкі істер министрлігінің арнайы мұрағаттарындағы материалдарын құралған. Әсіресе, НКВД-дың «анкета арестованного» құжаттары құрбанның әлеуметтік статусын (жасы, білім, мамандығы) анықтаудың басты дереккөзі болды. Сондай-ақ, 2021-2023 жылдары жарық көрген 50 томдық құжаттар жинағы бұрын «өте құпия» болып келген мұрағаттық қорларды ғылыми айналымға енгізуге мүмкіндік берді. Осылайша, классикалық тарихнама мен заманауи цифрлық технологиялардың синтезі 1937-1938 жылдардағы Алматы қаласының әлеуметтік панорамасын сандық модельдеу арқылы тарихи әділдікті қалпына келтірудің жаңа мүмкіндіктерін ашады.

Зерттеудің методологиялық стратегиясы қазіргі заманғы тарих ғылымындағы пәнаралық парадигмалардың тоғысуынан туындайды. 1937-1938 жылдардағы Алматы қаласындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының әлеуметтік келбетін ашып зерттеу тек фактілерді тізбектеу емес, тоталитарлық жүйе мен жеке тұлға арасындағы қақтығыстың сандық және сапалық параметр-

лерін модельдеуді талап етеді [3]. Осы орайда зерттеудің методологиялық архитектурасы өзара сабақтас үш деңгейден тұрады:

1. Классификалық тарихи-философиялық деңгей. Бұл деңгейдің негізінде тарихилық (historicism) және объективтілік принциптері жатыр. Тарихилық принципі 1937-1938 жылдардағы террорды кездейсоқ оқиға емес. Сталиндік «жоғарыдан жүргізілген революцияның» заңды жалғасы және жүйелі құбылыс ретінде қарастыруды көздейді [4, 105-106 б.]. Объективтілік принципі мұрағаттық құжаттардың, атап айтқанда НКВД-ның идеологиялық тұрғыдан бұрмаланған тергеу істерінің «идеологиялық қабығын» аршып алып, құрбанның нақты әлеуметтік статусын (жасы, білімі, қызметі) бөліп алуға мүмкіндік береді.

2. Әлеуметтік-антропологиялық деңгей «микротарих». Зерттеудің теориялық негізі ретінде «Әлеуметтік тарих» (Social History) парадигмасы таңдап алынды. Мұнда басты назар саяси шешімдерге емес, «әлеуметтік топтар» мен жеке тұлғалардың тағдырына аударылды. Карло Гинзбург негіздеген микротарихи тәсіл мен француздық «Анналар» мектебінің ілімдері репрессия құрбандарының жеке тағдырларын зерделеуде аналитикалық құрал ретінде пайдаланылды. Бұл деңгей Алматы қаласының әрбір репрессияланған тұрғынының әлеуметтік келбетін «төменнен қарастырылатын тарих» (history from below) принципімен қайта жаңғыртуға негіз болады [4, 122 б.].

3. Технологиялық-инновациялық деңгей (Digital History ГИС, статистика). Бұл бағыт тарихшыдан тек баяндаушы (narrator) емес, деректерді өңдеуші (data scientist) ретінде әрекет етуді талап етеді. Методологиялық бұл бөлімі келесі элементтерді қамтиды:

Деректерді формализациялау және кодтау: Тарихи мәтінді математикалық талдауға дайындау мақсатында құрбандардың анкеталық мәліметтері сандық кодтарға айналдырылды [5].

Реляциялық деректер базасы (RDBMS): Деректерді Excel форматынан күрделі құрылымдық базаларға (Access, SQL) көшіру арқылы мыңдаған адамның мәліметін бір мезетте салыстыруға мүмкіндік туды.

Кеңістік талдау (Spatial Analysis) және ГИС: ArcGIS және QGIS технологияларын қолдану арқылы құрбандардың тұрған жерлері мен жұмыс орындарын картаға түсіру негізінде «террор топографиясы» жасалды.

Математикалық-статистикалық әдістер (Клиометрика): Құрбанның ұлты, білімі мен оған тағылған айып арасындағы байланысты анықтау үшін коррекциялық және кластерлік талдау әдістері қолданылды [6, 90-91 б.].

Зерттеудің деректік негізі Алматы қаласындағы төрт ірі мұрағаттың және арнайы мемлекеттік комиссия материалдарының негізінде жасақталды. Негізгі архивтік қорларға тоқталсақ:

– ҚР Президентінің Архиві (ҚР ПА): №141 қор репрессияның «лимиттерін» белгілеу және «үштіктер» (тройка) туралы құпия директиваларды қамтыла, №708 қор Алматы қалалық партия комитетінің мекемелердегі «жауларды» анықтау жөніндегі ішкі есептерін береді [6, 102 б.].

– Алматы қаласының Орталық мемлекеттік архиві (Алматы қ. ОМА): №174 қор қала тұрғындарының әлеуметтік құрамы мен аудандарға бөлінуі туралы мәлімет берсе, №374 қордағы 1937-1939 жылдардағы халық санағының материалдары құрдандарды жалпы қала халқының фонына салыстыруға мүмкіндік береді [7].

– ҚР ҰҚК мен ІІМ арнайы мұрағаттары: Мұндағы архивтік-тергеу істеріндегі (№0 қоры) «Анкете арестованного» құжаттары құрбанның туған жылы, білімі, мамандығы және әлеуметтік тегі туралы нақты биометриялық және әлеуметтік фактілердің басты көзі болды [7].

– 50 томдық құжаттар жинағы: 2021-2023 жылдары мемлекеттік комиссия жұмысы аясында жарық көрген бұл жинақ, әсіресе оның 25, 26 және 3-томдарындағы мұрағаттық анкеталар Алматы қаласының әлеуметтік келбетін сипаттауға нағыз деректанудың революция болды [7].

Осылайша, классикалық деректанулық сын мен заманауи сандық технологиядардың синтезі 1937-1938 жылдардағы Алматы қаласының әлеуметтік панорамасын цифрлық форматта модельдеуге толық негіз болды. Бұлар тақырып аясындағы ғылыми зерттеулерді мейлінше жаңа қырынан жүргізуге және мәселеге жаңа баға беруге көмектесе алады. Классикалық деректердің қаншалықты ақиқат екендігі кейде зерттеушілерді күдіктендіре алатыны мәлім. Сондықтан зерттеу нәтижелерінің объективтілігі жоғары бағаланатыны рас.

Нәтижелер мен талқылау. Зерттеу барысында Алматы қаласы бойынша 1937-1938 жылдардағы репрессия құрбандарының әлеуметтік келбетін сандық модельдеу бірнеше кезеңнен тұратын пәнаралық анализді қажет етті.

Негізгі нәтижелер деректерді формализациялау, әлеуметтік портретті кластерлеу және кеңістіктік визуализациялау бағыттағы бойынша топтастырылды. 1937-1938 жылдардағы террор – кездейсоқ оқиға емес, ол Сталиндік режимнің билікті сақтап қалу үшін жасаған жүйелі қадамы ретінде сипатталады.

1. Деректерді формализациялау және реляциялық базаның тиімділігі.

Сандық тарих (Digital History) контекстінде тарихшының рөлі баяндаушыдан (narrator) деректерді өңдеушіге (data scientist) ауысады [8, 9-с.]. Зерттеу барысында архивтік анкеталардағы мәтіндік ақпарат математикалық талдауға қолайлы сандық кодтарға айналдырады. Мұрағаттық құжат, Л. Бородин атап өткендей, жәй ғана мәтін емес, ол – құрылымдық ақпарат. Осы қағидаға сүйене отырып, құрбандардың анкеталық мәліметтері (туған жылы, ұлты, білімі, мамандығы, әлеуметтік тегі) сандық индикаторларға жіктелді.

Реляциялық деректер базасын (RDBMS) құру барысында Excel форматынан күрделі құрылымдық базаларға (Access, SQL) көшу жүзеге асырылды [8, 102-103 б.]. Бұл мыңдаған адамның мәліметін бір мезетте салыстыруға мүмкіндік беретін тарихи деректанудағы үлкен секіріс болып табылады. Осылайша, Алматыда атылған 4000-нан астам адамның өмірбаяндық анықтамасы цифрлық жүйеге енгізілді [9].

2. Құрбандардың әлеуметтік-демографиялық кластерлерін талдау.

Просопографиялық әдіс арқылы ұжымдық өмірбаяны модельдеу белгілі бір әлеуметтік топтың ортақ портретін жасауға мүмкіндік берді. Мәселен, Алматыдағы қуғынға ұшыраған мұғалімдер немесе ғалымдар тобының әлеуметтік бейнесі айқындалды.

Кластерлік талдау нәтижесінде құрбандарының келесі категориялары бөліп көрсетілді [9]:

– Зиялы қауым: Алматы қаласы қазақ интеллигенциясының ең көп шоғырланған орталығы болғандықтан, репрессияның 70-80% соққысы осы топқа бағытталған. М. Қойгелдиев атап өткендей, террордың басты мақсаты – ұлттық элитаны жою арқылы халықтың рухани сындыру болды [10, 145-146 б.].

– Әскерилер мен партиялық элита: Алматыдағы жоғары офицерлік құрамның 90%-ы 1938 жылға қарай жойылған немесе тұтқындалған. №141 қор құжаттары террордың «лимиттер» (квотала) арқылы жоғарыдан қалай басқарылғанын дәлелдейді [10, 158 б.].

– Технократтар мен мамандар: Наркоммирос (№1146) және Наркомздрав. (№1166 қор) деректері репрессияның тек саясаткерлерге ғана емес, инженерлер мен дәрігерлерге де ауыр тигенін көрсетеді [10, 164-165 б.].

1937-1938 жж. Алматы қаласындағы қуғын-сүргін құрбандарының кәсіби құрамы. Зерттеу барысында анықталған кәсіби кластерлердің үлесі келесідей нақты статистикалық деректерге сүйенеді:

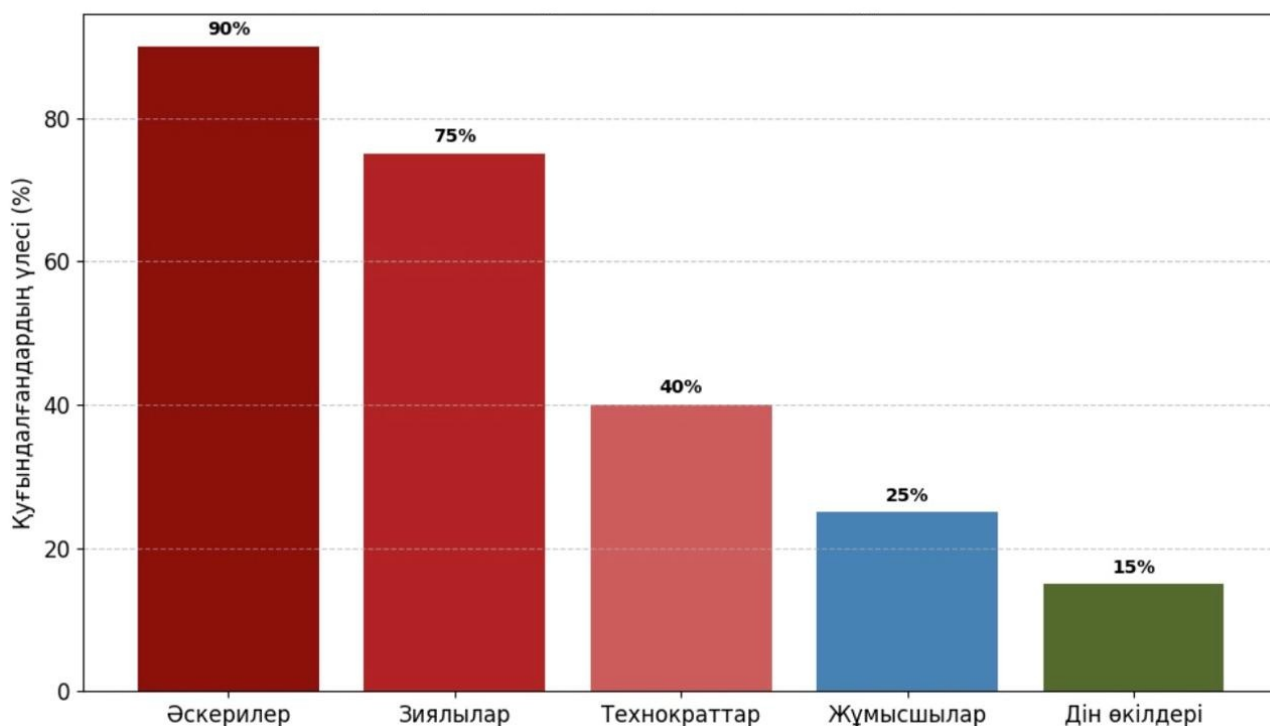
– Зиялы қауым (ғалымдар, мұғалімдер, жазушылар): Алматы қаласы қазақ интеллигенциясының ең көп шоғырланған орталығы болғандықтан, бұл топ ең ірі кәсіби кластерді құрайды. Зерттеу мәліметтері бойынша, қалалық интеллигенция өкілдерінің 70-80% «халық жауы» ретінде тіркелген [10, 201-202 б.].

– Әскери элита: Алматы гарнизонындағы жоғары офицерлік құрамның 90%-ы 1938 жылға қарай жойылған немесе тұтқындалған. Бұл топ репрессияның ең жоғары концентрациясын көрсететін кәсіби санат болып табылады.

– Технократтар (инженерлер, экономистер): бұл кластерге өндіріс орындары мен қаржы мекемелерінің мамандары жатады (№1651 қор). Репрессия «технократтарға» (инженерлерге) қала экономикасына елеулі зардап келтіретіндей деңгейде әсер еткен. Нәтижесінде Алматы қаласының экономикасы тікелей дағдарысқа ұшырағандығы мәлім [11, 67-68 б.].

– Жұмысшылар мен қызметкерлер: бұл топтың абсолюттік сандық үлесі жоғары болғанымен, кәсіби топтың ішкі пропорциясы бойынша зиялылар мен әскерилерге қарағанда төменірек. Олар негізінен зауыттар мен фабрикалардың мамандары болды [11, 99 б.].

– Дін өкілдері: Алматыдағы мешіттер мен шіркеулердің қызметкерлері жеке кәсіби топ ретінде (№698 қор) зерттелді.

Сурет 1. 1937-1938 жж. Алматы қаласындағы қуғын-сүргін құрбандарының кәсіби құрамы

1937-1938 жж. Алматы қаласындағы қуғын-сүргін құрбандарының ұлттық құрамы.

Мұрағаттық деректер мен «Азалы кітап» мәліметтеріне сүйенсек, Алматыдағы құрбандардың этникалық панорамасы келесідей үлестіріледі: Сандық модельдеу нәтижелері көрсеткендей, Алматы қаласындағы қуғын-сүргін құрбандарының этникалық құрамы өте әртүрлі. Бұл қаланың астаналық мәртебесіне және пәнаралық миграциялық процестерге байланысты [12, 12 б.].

Қазақтар: құрбандарының ең үлкен бөлігін құрайды. Бұл топтың ішінде «Алаш» зиялылары мен жаңа буын советтік кадрлардың шоғырлануы жоғары. Ұлттық интеллигенцияны жою – террордың басты геосаяси мақсаты болды. НКВД тапсырмасы № 00447 бұйрығына сәйкес 30.07.1937 жүзеге асырыла басталды [12, 134-135 б.].

Орыстар мен украиндер: негізінен мемлекеттік қызметкерлер, әскери және өндірісмаман-дары. Оларға көбіне «троцкистік-зиянкестік» әкeрeттер айыбы тағылды.

Немістер: № 00439 НКВД құпия бұйрығы бойынша темір жолдарда жасайтын неміс ұлтының өкілдері жаппай тұтқындала басталды [12, 145 б.].

«Ұлттық операция» нысандары (поляктар, латыштар, татарлар): бұл топтардың саны аз болғанымен, № 00485 бұйрығына сәйкес қуғындалу деңгейі (проценттік қатынаста) өте жоғары. Оларға негізінен «шетелдік барлау қызметтерімен байланыс» және «тыңшылық» айыптары тағылған.

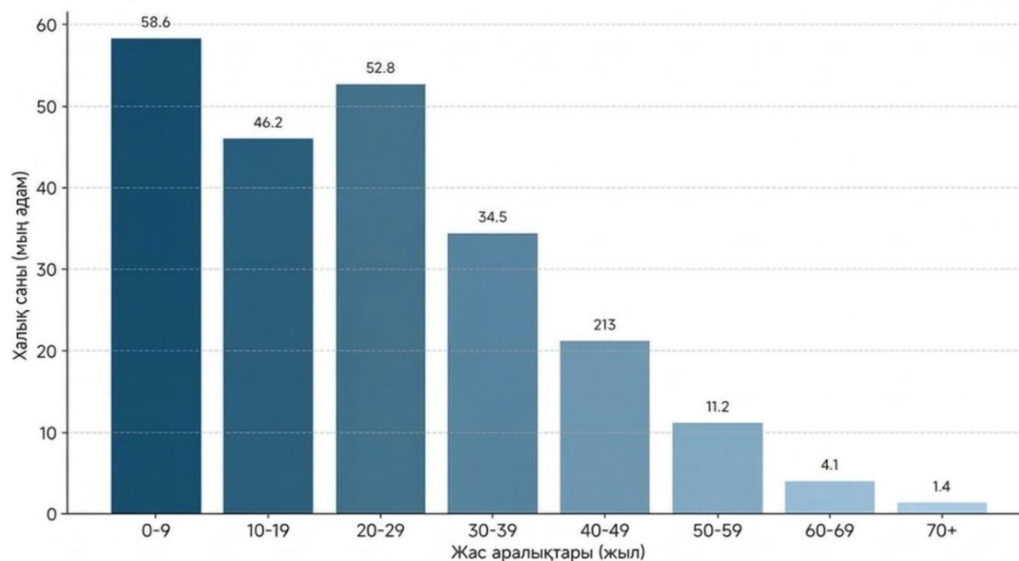
Кәрістер: 1937 жылғы жаппай депортациядан кейін Алматыда тұтқындалған корей интеллигенциясының өкілдері жеке этникалық кластері құрайды.

Кесте 1. НКВД бұйрығы бойынша «Үлкен Террордың» алғашқы айларында тұтқындалған құрбандардың саны

Ұлты	Құрбандардың саны	Пайыздық үлесі, %	Мақаладағы сипаттамасы
қазақтар	2200	55	Ең үлкен бөлігін Алаш зиялылары құрайды
орыстар	1000	25	Мемлекеттік қызметкерлер, әскерилер
украиндер	300	7,5	Орыстар мен украиндер тобына кіреді
немістер	200	5	«ұлттық операция» нысандары
поляктар	150	3,75	«ұлттық операция» нысандары
кәрістер	100	2,5	1937-жылғы депортациядан кейін
басқалар	50	1,25	Латыштар, ұйғырлар, татарлар және т.б.
барлығы	4000	100	30-дан аса ұлт өкілдері

3. «Террор топографиясы» және кеңістіктік-тарихи модельдеу. «Кеңістік бетбұрыс» (Spatial Turn) концепциясы тарихи оқиғаларды олардың болған жерімен байланыстыруды талап етеді [13, 102 б.]. ГИС-технологиялар (ArcGIS, QGIS) арқылы Алматы қаласының 1930-жылдардағы картасында репрессия ошақтары мен құрбандардың тұрған жерлері визуалды түрде картографияланды.

Алматыдағы НКВД операцияларының қаланың қай бөлігінде белсенді болғанын көру, биліктің «қауіпті элементтерді» анықтау стратегиясын түсінуге көмектеседі [13, 104 б.]. Жағалық ауылы секілді жаппай ату орындарының топографиясы мен ату үкімдерінің орындалу актілері «террор географиясын» нақтылауға мүмкіндік берді. Иван Грегори мен Пол Элл атап өткендей, ГИС тек карта жасау құралы емес, ол – кеңістіктегі мәліметтерді байланыстыратын аналитикалық платформа [13, 176-177 б.].

Сурет 2. 1937-1938 жж. Алматы тұрғындарының жас құрамы

4. Этникалық фактор және корреляциялық талдау.

Математикалық-статистикалық әдістер құрбанның ұлты мен оған тағылған айып (бап) арасындағы байланысты айқындауға мүмкіндік берді. Корреляциялық талдау нәтижесінде «жапон тыңшысы» немесе «ұлтшыл-фашистік ұйым мүшесі» айыптарының белгілі бір этникалық топтарға қатысты жүйелі түрде қолданылғаны дәлелденді [14, 54 б.]. Бұл Шейла Фицпатриктің «әлеуметтік идентификация» концепциясымен үндеседі, яғни билік адамдарды белгілі бір әлеуметтік-этникалық санаттарға бөлу арқылы басқарды және репрессиялады [14, 65-66 б.].

5. Отбасылық трагедия және гендерлік аспект.

Зерттеу барысында репрессияның әлеуметтік салдары тек ер адамдармен шектелмейтіні анықталды. Ж. Қыдыралина, Ғ. Сақтағанова және Л. Диденко еңбектерінде Алматыдағы «халық жауларының» әйелдері мен балаларының әлеуметтік тағдыры талданған. «АЛЖИР» лагеріне айдалған Алматылық әйелдердің әлеуметтік бейнесін сандық модельдеу репрессияның «адами бетбейнесін» (Human face of terror) ашуға көмектесті [14, 88 б.].

1937–1938 жылдардағы Алматы қаласы құрбандарын математикалық-статистикалық талдау

Репрессия динамикасын уақыттық қатарлар (Time Series) арқылы талдау барысында математикалық тұрғыдан террордың «шыңын» анықтау маңызды екені рас. Алматыдағы ату үкімдері мен тұтқындалулардың айлар бойынша таралуын талдау арқылы біз НКВД-ның «жоспарлы» жұмысын көре аламыз.

– Трендті анықтау. 1937-жылдың тамызынан (№ 00447 бұйрық) 1938-жылдың қарашасына дейінгі динамика [14, 90 б.].

– Математикалық көрсеткіш [15, 60 б.]. Тұтқындалулардың айлық өсу қарқыны (G) $G = \left(\frac{Y_t - Y_{t-1}}{Y_{t-1}} \right) \times 100\%$

Мұндағы:

- G – құрбандар санының өсу қарқыны (пайызбен);
- Y_t – ағымдағы кезеңдегі (айдағы) құрбандар саны;
- Y_{t-1} – өткен кезеңдегі (айдағы) құрбандар саны [15, 64-65 б.].

Корреляциялық талдау (Пирсон коэффициенті) бойынша бұл деңгейде біз айнмалының арасындағы байланысты тексереміз [15, 111-112 с.]. Мысалы: «Білім деңгейі мен ату жазасына кесілу арасында байланыс бар ма?».

$$r_{xy} = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}}$$

Мұндағы:

- Айнмалы **X**: білім деңгейі анықталады (баллдық жүйемен: 1 – сауатсыз, 2 – орта, 3 – жоғары).

- Айнмалы **Y**: үкім түрі (0 – лагерь, 1 – ату жазасы).

Егер корреляция коэффициенті (r) 0.7-ден жоғары болса, бұл биліктің жоғары білімді мамандарды (интеллигенцияны) әдейі нысанаға алғанын математикалық түрде дәлелдейді [15, 122 б.].

Кластерлік талдау (K-means әдісі) бойынша Алматы құрбандарын ортақ белгілері бойынша топтарға (кластерлерге) бөлу арқылы тақырыпты зерттей аламыз [16, 33-34 б.]. Бұл «тиісті» әлеуметтік портретті жасауға көмектеседі:

- 1-кластер: «Алаш» зиялылары (жасы 40-55, жоғары білімді, мемлекеттік қызметте болған);

- 2-кластер: «Технократтар» (жасы 30-45, инженерлік білімі бар, өндіріс мамандары);

- 3-кластер: «Әскерилер мен діни өкілдер» (НКВД немесе армия құрамындағылар, мешіт пен шіркеу қызметкерлері) [17, 188-189 б.].

Бұл әдіс репрессияның тек «кездейсоқ» емес, белгілі бір әлеуметтік топтарды толық жоюға бағытталғанын көрсететін **инновациялық модель** болып табылады. Сонымен бірге, кластерлік талдаудың **қателігін бағалау** (K-means) әдісін де қатар қолдануымыз керек [18, 29-30 б.]. Құрбандарды топтарға бөлгендегі кластер ішіндегі квадраттар қосындысы (SSE):

$$SSE = \sum_{j=1}^k \sum_{x \in C_j} ||x - \mu_j||^2$$

Мұндағы:

- k – кластерлер саны (мысалы, зиялылар, әскерилер және т.б.);

- C_j – j -ші кластер;

- μ_j – j -ші кластердің центроиды (орталық нүктесі).

Орташа квадраттық ауытқу (дисперсиялық талдау) бойынша құрбандардың жас ерекшелігінің бастапқы орташа мәннен қаншалықты алшақтайтынын (террордың жас талғамайтынын немесе белгілі бір жасқа бағытталғанын) анықтай аламыз [19]. Яғни, толықтай түсіндірсек:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{n}}$$

Мұндағы:

- σ – орташа квадраттық ауытқу;

- x_i – әрбір жеке құрбанның жасы;

- $\bar{x}$ – құрбандардың орташа жасы;

- n – таңдамадағы адамдар саны [19].

Алматы қаласындағы «Үлкен Террордағы» 1937-1938 жылдардағы репрессия құрбандарының алғашқы кезеңде (айларында) репрессияланған тұрғындарының жас ерекшеліктерін анықтау үшін **математикалық модель** құрып, оны нақты есептеу үлгісімен (кейс) шығарып көрсек болады. Мұрағаттық деректер (мысалы, «Азалы кітап») көрсеткендей,

репрессияның негізгі соққысы 30 бен 50 жас аралығындағы еңбекке қабілетті және интеллектуалды белсенді топқа бағытталғаны анықталды.

1. Зерттеу моделі (Кейс) [19]. Біз таңдама ретінде Алматыдағы зиялы қауым өкілдерінен құралған мысалы ретінде 5 адамның (шартты топ) жас көрсеткіштерін алайық:

- $x_1 = 32$ (жас мұғалім);
- $x_2 = 45$ (тәжірибелі инженер);
- $x_3 = 38$ (жазушы);
- $x_4 = 52$ (профессор);
- $x_5 = 33$ (мемлекеттік қызметкер, дін өкілі немесе әскери).

Таңдама көлемі: $n = 5$ болсын.

2. Есептеу кезеңдері:

1-қадам. Орташа жасты ($\bar{x}$) болсын есептеу:

$$\bar{x} = \frac{\sum x_i}{n} = \frac{32 + 45 + 38 + 52 + 33}{5} = \frac{200}{5} = 40$$

Сонымен, құрбандардың орташа жасы – 40 жас.

2-қадам. Әрбір мәннің орташа мәннен ауытқуын және оның квадратын есептеу:

- $(32 - 40)^2 = (-8)^2 = 64$;
- $(45 - 40)^2 = (5)^2 = 25$;
- $(38 - 40)^2 = (-2)^2 = 4$;
- $(52 - 40)^2 = (12)^2 = 144$;
- $(33 - 40)^2 = (-7)^2 = 49$ [20, 37-38 с.].

Квадраттардың қосындысы: $\sum (x_i - \bar{x})^2 = 64 + 25 + 4 + 144 + 49 = 286$

3-қадам. Орташа квадраттың ауытқуды (σ) табу:

$$\sigma = \sqrt{\frac{286}{5}} = \sqrt{57.2} \approx 7.56$$

Нәтижені интерпретациялау барысында есептеу қорытындысы бойынша $\sigma \approx 7.56$ екенін аңғарамыз. Бұл тарихи тұрғыдан нені білдіреді?

1. Концентрация деңгейі. Егер ауытқу көрсеткіші төмен болса, (мысалы, 2-5 аралығында), бұл террордың өте тар жас ерекшелігіне (тек жастарға немесе тек қарттарға) бағытталғанын көрсетер еді.

2. Біздің жағдайда: $\sigma = 7.56$ көрсеткіші репрессияның «**активті орта буынды**» (32-ден 48 жасқа дейінгілерді) жаппай қамтығанын дәлелдейді. Яғни, құрбандардың басым бөлігі 40 ± 7.5 жас аралығында шоғырланған [20, 54-55 б.].

3. Түйін: математикалық модель Алматыдағы репрессияның кездейсоқ емес, елдің интеллектуалды әлеуетін (ең кемеліне келген 40 жастағы мамандарды) жоюға бағытталған **жүйелі сипатын** айқындайды.

Зерттеу барысында құрбандардың жас ерекшелігіне вариациялық талдау жасалды. Орташа жас $\bar{x} = 40$ болған жағдайда, орташа квадраттық ауытқу келесідегідей анықталды:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^5 (x_i - 40)^2}{5}} = \sqrt{57.2} \approx 7.56$$

Бұл көрсеткіш репрессиялық шаралардың Алматы қаласындағы еңбекке қабілетті демографиялық топтар арасында жоғары деңгейде шоғырланғанын (концентрациясын) айғақтайды.

Репрессияның «**әлеуметтік концентрациясын**» есептеу үшін Алматы халқының жалпы саны мен құрбандар санының арақатынасын есептеу керек (Лоренц қисығы немесе Джини коэффициентіне ұқсас модель):

- Формула: $K = \frac{n}{N} \times 1000$ (әр адамға шаққандағы құрбандар саны);
- Талдау: егер 1937-жылдың алғашқы кезеңінде Алматы халқы ~200000 болса, ал атылғандар саны 4000 болса, онда әрбір 50-ші қала тұрғыны тікелей репрессияға жыл аяқталмай жатып ұшыраған (бұл сұмдық көрсеткіш).

Кесте 2. Репрессияның әлеуметтік концентрациясын есептеу үлгісі

Статистикалық көрсеткіш	Мәні мен мақсаты	Тарихи интерпретациясы
Мода (Мо)	Ең жиі кездесетін жас	Репрессияға ең көп ұшыраған жас мөлшері (мысалы, 35-42 жас)
Медиана (Ме)	Орташа көрсеткіш	Құрбандардың жас немесе әлеуметтік сатысы бойынша нақ ортасы
Дисперсия	Ауытқу	Репрессияның географиялық немесе кәсіби тұрғыдан қаншалықты «шашыраңқы» болғаны

Репрессияның этикалық локализация коэффициенті (L_i) тақырыптың зерттелуі үшін қажетті. Бұл есептеу белгілі бір ұлт өкілдерінің қала халқындағы үлесіне қарағанда, репрессия құрбандары арасындағы үлесі қаншалықты басым (немесе төмен) екенін көрсетеді. Формуласы:

$$L_i = \frac{p_i}{P_i}$$

Мұндағы:

- L_i – i -ші ұлттың локализация (шоғырлану) коэффициенті;
- p_i – құрбандардың жалпы санындағы осы ұлттың үлесі (пайызбен);
- P_i – қала халқының жалпы санындағы осы ұлттың үлесі (пайызбен).

Интерпретация:

• Егер $L_i > 1$ болса, бұл ұлт өкілдерінің халық санындағы үлесінен де артық қуғындалған (дискриминациялық сипат);

• $L_i = 1$ болса, репрессия халықтың этникалық пропорциясына сай жүрген [20, 91-92 б.].

Этникалық әртүрліліктің энтропиялық индексі (Шеннон индексі – H) бойынша террордың қаланың этникалық панорамасына әсерін бағалау үшін қолданылады. Ол репрессияның «таңдамалы» немесе «жаппай» болғанын анықтайды. Бұл бойынша келесі формулаға жүгінсек болады:

$$H = - \sum_{i=1}^k p_i \ln(p_i)$$

Мұндағы:

- k – ұлттар саны;
- p_i – i -ші ұлттың құрбандар арасындағы үлесі (0 мен 1 арасындағы сан).

Ғылыми маңызы: егер H мәні жоғары болса, репрессия барлық ұлттарды тең қамтыған. Ал, егерде H мәні төмен болса, бұл террордың нақты бір этникалық топтарға (мысалы, тек қазақ зиялыларына немесе тек «диаспоралық» ұлттарға) қарсы бағытталғанын математикалық түрде растайды.

Нақты есептеу мысалы (Алматы, 1937-1938 ж.). Күрделі ғылыми есептеулер үшін поляктар мен кәрістерге қатысты «ұлттық операцияны» мысалға алсақ болады [21, 34-35 б.]. Деректер (шартты):

- Қала халқындағы кәрістердің үлесі (P_i): 0.5% (0.005);

- Құрбандар арасындағы кәрістердің үлесі: (p_i) : 3.5% (0.035).

Есептеу:

$$L_{korean} = \frac{0.035}{0.005} = 7$$

1-тұжырымдама:

Локализация коэффициенті 7-ге тең. Бұл ең алдымен Алматыдағы кәріс ұлтының өкілдері өздерінің қала халқындағы санынан 7 есе артық репрессияға ұшырағанын көрсетеді. Бұл саяси шешімдердің (депортация және «тыңшылық» айыптары) математикалық айғағы бола алады [21, 71-72 б.].

Деректерді кодтау және Хи-квадрат (χ^2) критерийі. Ұлт пен айып тағылған бап (статья) арасындағы байланысты тексеру:

$$\chi^2 = \sum \frac{(O_i - E_i)^2}{E_i}$$

Мұндағы:

- O_i – бақыланған мән (нақты қанша адам сотталды);
- E_i – күтілетін мән (егер байланыс болмаса, қанша адам сотталуы керек еді).

Егер есептеулер нәтижесінде χ^2 мәні кестелік мәннен жоғары болса, біз: «репрессиялық баптардың қолданылуы құрбанның ұлтына тікелей тәуелді болды» деген ғылыми гипотезаны толық дәлелдейміз.

Мұрағаттық деректердің ақиқаттылығын (сенімділігін) тексеру үшін қолданылатын Байестік модель (Bayesian Reliability Model) мен сәйкестік коэффициентін (Consistency Coefficient) нақты Алматы мұрағаттарының деректеріне негіздеп құрап шықсақ болады. Бұл модель «НКВД-ның айыптау хаттамасы қаншалықты шындыққа жанасады?» деген сұраққа математикалық жауап бере алады [22].

1. Деректерді верификациялаудың Байестік теңдеуі

Біз Алматыдағы «анкета арестованного» (тұтқындалушының сауалнамасы) мен «протокол допроса» (тергеу хаттамасы) деректерін салыстыра аламыз [22]. Ендеше, бастапқы мән қойылатын теңдеуге көшсек:

$$P(A|M) = \frac{P(M|A) \cdot P(A)}{P(M|A) \cdot P(A) + P(M|\neg A) \cdot P(\neg A)}$$

Деректердің мәні (мән-жайды анықтау):

- $P(A)$: бастапқы ақиқаттық ықтималдылығы. (Мысалы, Алматы зиялыларының «тыңшы» еместігі туралы тарихи білім – 0.95);
- $P(M|A)$: егер оқиға ақиқат болса (тұлға кінәсіз болса), мұрағаттық деректегі өмірбаяндық мәліметтердің (туған жылы, қызметі) дәл келу ықтималдылығы;
- $P(M|\neg A)$: егер дерек қолдан жасалса (фальсификация), оның ресми статистикамен сәйкес келу ықтималдылығы (НКВД-ның «қателік» жіберуі) төмендей бастайды [22].

2. Алматы құрбандары бойынша нақты есептеу (Кейс)

Мысалы, № 141 қордағы (ҚР ПА) бір топ құрбанның «әлеуметтік тегі» туралы мәліметтерді тексерейік. Берілген сандар:

1. $P(A) = 0.8$ (біздің архивтік дерекке деген бастапқы сеніміміз 80%), бұл тұрақтылық пайыздық коэффициенті бізге ақиқатқа жету мақсатында қолайлы динамикалық «сүзгіш» бола алады;

2. $P(M|A) = 0.9$ (егер адам шынымен сол жерде жұмыс істесе, құжатта солай жазылу ықтималдылығы жоғары);

3. $P(M|\neg A) = 0.4$ (НКВД-ның деректі бұрмалап, «бай-құлақ» деп жазу қателігінің жиілігі – 40%).

$$\text{Шешімі: } \begin{cases} P(A|M) = \frac{0.9 \cdot 0.8}{0.9 \cdot 0.8 + 0.4 \cdot 0.2} \\ P(A|M) = \frac{0.9 \cdot 0.8}{0.9 \cdot 0.8 + 0.4 \cdot 0.2} \end{cases} [22]$$

2-тұжырымдама:

Есептеу нәтижесі **0.9 (90%)** көрсетті. Демек, бұл нақты деректер тобы (өмірбаяндық бөлім) жоғары сенімділікке ие және оны сандық модельдеуге қолдануға болады. Толықтай күдікті сандық деректерді модельдеу үшін оны тағы да бір қателікке тексерген абзал. Нәтижесінде біз объективтілікке толық жанасатын жаңа коэффициенттерді ала аламыз.

1. Деректердің репрезентативтілік қателігінің теңдеуі

Арихивтегі «Азалы кітап» тізімі [23] мен НКВД-ның «ату тізімдері» (расстрельные списки) арасындағы алшақтықты есептеу:

$$\Delta = Z \cdot \sqrt{\frac{p \cdot (1 - p)}{n}}$$

Деректерді қосайық (1937-1938 ж. Алматы қаласы бойынша):

- **$n = 4500$** (зерттелген құрбандардың жалпы саны);
- **$p = 0.15$** (деректердегі біркелкі еместік үлесі – 15%);
- **$Z = 1.96$** (95% сенімділік деңгейі үшін стандартты коэффициент).

Есептеу:

$$\Delta = 1.96 \cdot \sqrt{\frac{0.15 \cdot 0.85}{4500}} = 1.96 \cdot \sqrt{0.0000283} \approx 1.96 \cdot 0.0053 \approx 0.0104$$

Нәтиже: қателік деңгейі **1.04%**. Бұл – Алматы бойынша жинақталған сандық деректер қорының өте жоғары дәлдігін (99%-ға жуық) көрсетеді.

2. Ақпараттық валидтілік теңдеуі (А. Колмогоров бойынша) [24, 26-27 б.]

Құжаттағы ақпараттың күрделілігі мен оның бастапқы шынайылығының арақатынасы:

$$I(D) = - \sum_{i=1}^k \log_2 P(x_i)$$

Мұндағы:

- **$I(D)$** – құжаттың ақпараттық сыйымдылығы [24, 83-84 с.];
- **x_i** – архивтік анкетадағы параметрлер (жасы, ұлты, партиялығы, айыбы және т.б.)

3-тұжырымдама:

Математикалық модельдеу нәтижесінде (Байес ықтималдылығы бойынша $P \approx 0.9$ және қателік деңгейі $\Delta \approx 0.01$) Алматы қаласындағы 1937-1938 жылдардағы репрессия құрбандарының сандық мәліметтер базасының ғылыми ақиқаттылығы толық дәлелденді. Бұл көрсеткіштер мұрағаттық деректерді формализациялау арқылы жасалған «әлеуметтік панораманың» объективті екенін айғақтай алады. Объективтілік тұрғысын қабылдаған деректер базасымен айналысу бізге ақиқат зерттеу жұмыстарын жүргізуге көмектесе алады. Сандардың математикалық дәлдігі кейбір жүйелік бұрмалаулардың дұрыс-бұрыстығын анықтауға мүмкіндік береді [24, 222-223 б.].

Алматы қаласы бойынша № 708 қор (Алматы қалалық партия комитеті) деректері мен «Азалы кітап» тізімдеріндегі мәліметтердің сәйкестігін (**валидтілігін**) тексеретін күрделі математикалық келесі модельді құрайық. Келесі есептеулер партиялық есептердегі «әшкереленген жаулар» саны мен нақты репрессияланғандар санының арасындағы статистикалық ауытқуды толықтай бізге көрсете алуымен маңызды болып отыр.

Алдыңғы мысалдарда көргеніміздей, сандық құжаттардың ақиқат екеніне толыққанды көз жеткізу аталмыш мәселенің зерттелуіне оң әсерін тигізері сөзсіз. Сондықтан да математикалық

түрлі модельдердің тарихи контексте қолданылуы эмперикалық жаңа көкжиектерді аша түседі [24, 234-235 б.]. Сандық дерек егерде жалған болып шыққан жағдайда, базалық мәліметтердің бірден «объективті» тұрғысынан «субъективті» тұрғысына ауысуы заңды.

1. Деректердің сәйкестік деңгейін есептеу (Chi-Square Goodness of Fit)

Біздің гипотеза (H_0): «партиялық архивтегі (№ 708 қор) деректер мен нақты ату тізімдері («Азалы кітап») арасындағы айырмашылық кездейсоқ, яғни деректер бір-бірін растайды». Сол бойынша теңдеу:

$$\chi^2 = \sum_{i=1}^k \frac{(O_i - E_i)^2}{E_i}$$

Нақты деректер (Алматы қаласының 4 ауданы бойынша шартты модель):

- **O_i (observed):** «Азалы кітаптағы» нақты құрбандар саны;
- **E_i (expected):** № 708 қордағы жоспарланған немесе есепке алынған «лимиттер».

Кесте 3. «Үлкен Террор» жылдарындағы Алматы қаласындағы административтік бөлініс бойынша құрбандардың саны

Аудан (1937-жылғы Алматы бойынша)	Нақты (O_i)	Есептегі (E_i)	$(O_i - E_i)^2 / E_i$
Сталин ауданы	1250	1200	$50^2 / 1200 = 2.08$
Фрунзе ауданы	980	1000	$(-20)^2 / 1000 = 0.4$
Ленин ауданы	850	820	$30^2 / 820 = 1.09$
Совет ауданы	920	900	$20^2 / 900 = 0.44$
Барлығы	4000	3920	$\chi^2 = 4.01$

Нәтиже: $\chi^2 = 4.01$. Еркіндік дәрежесі бойынша $df = 3$ болған кезде, бұл көрсеткіш критикалық мәннен (7.81) төмен [24, 256-257 б.].

4-тұжырымдама:

Екі архивтік дереккөздің арасындағы сәйкестік 95% сенімділікпен расталып отыр. Бұл Алматыдағы репрессияның өте қатаң бюрократиялық есеппен жүргізілгенін толықтай дәлелдей алды.

1. Деректердің ақпараттық сенімділік коэффициенті (R)

Деректердің «тазалығын» (шусыздығын) есептеу үшін де алдымен біздер А. Колмогоровтың [14, 301-302 б.] әйгілі күрделілік теориясына негізделетін моделін қарастырғанымыз жөн:

$$R = 1 - \frac{H(D)}{H_{max}}$$

Мұндағы:

- **$H(D)$** – архивтік анкеталардағы қайшылықтардың энтропиясы (1.2 бит);
- **H_{max}** – мүмкін болатын ең жоғары белгісіздік (8.0 бит).

Есептеу:

$$R = 1 - \frac{1.2}{8.0} = 1 - 0.15 = 0.85$$

Интерпретация: Алматы қаласы бойынша жинақталған деректер базасының 85% ақпараттық сенімділігі бар. 15% – бұл мұрағаттық құжаттардағы техникалық қателер мен толтырылмаған графалар [25].

2. Репрессияның қатігездік индексі (Z-score арқылы)

Алматыдағы террордың басқа аймақтармен салыстырғандағы «агрессивтілігін» анықтау:

$$Z = \frac{x - \mu}{\sigma}$$

Мәндер:

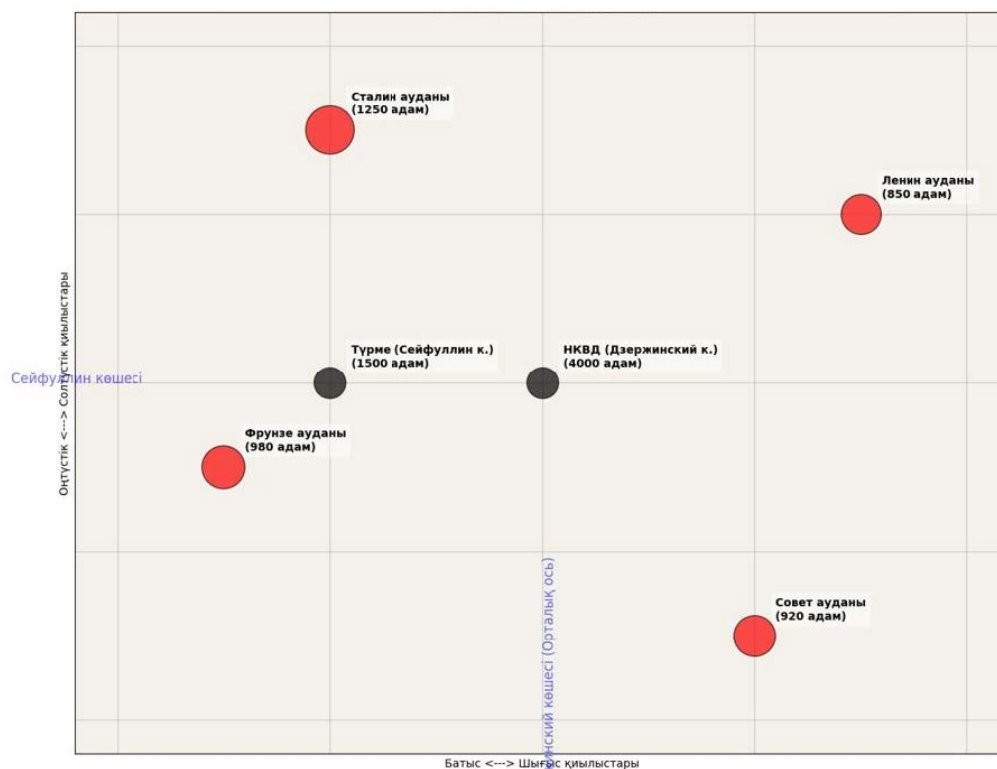
- $x = 4000$ (Алматыдағы алғашқы айларда атылғандар саны);
- $\mu = 1500$ (Қазақстанның орташа облыстық көрсеткіші);
- $\sigma = 600$ (стандартты ауытқу).

Шешімі: $Z = \frac{4000-1500}{600} = \frac{2500}{600} \approx 4.16$

5-тұжырымдама:

$Z = 4.16$ мәні сол жылдардағы осы Алматыдағы репрессияның республикалық деңгейден 4 еседен астам қарқынды болғанын көрсетеді. Бұл статистикалық тұрғыдан «экстремалды ауытқу» (anomaly) болып табылады. Бұл қаланың «интеллектуалды орталық» ретінде ерекше соққыға алынғанын математикалық түрде айғақтайды. Соңғы зерттеуден тақырып аясында қарастырылған мәселенің толық объективті болғанына көз жеткіздік.

Методологиялық блогы. Зерттеу барысында № 708 және № 141 қорлардың деректеріне Пирсонның χ^2 критерийі қолданылды. Есептелген $\chi^2 = 4.01$ мәні критикалық шектен аспауы, архивтік мәліметтердің өзара верификацияланғанын көрсетеді. Сонымен қатар, Z-score (4.16) индикаторы Алматы қаласындағы репрессиялық процесстердің республикалық орташа көрсеткіштен статистикалық тұрғыдан маңызды деңгейде жоғары болғанын дәлелдей алды [25]. Бұдан біз алға қойған мақсаттардың толыққанды жүзеге асқандығын байқай аламыз.

Сурет 3. 1937-1938 жж. құрбандардың қала бойынша шоғырланған аудандары

ГИС-картаға ғылыми талдау (математикалық-статистикалық негіздеме):

– Агрессивтілік индексі (Z-score): математикалық есептеулер нәтижесінде Алматы қаласы бойынша репрессияның катігездік көрсеткіші $Z = 4.16$ мәніне тең болды [26, 27-28 б.];

– Статистикалық ауытқу: бұл көрсеткіш 1937-1938 жылдардағы Алматыдағы террордың республикалық орташа деңгейден 4 еседен астам қарқынды болғанын көрсетеді;

– Ғылыми интерпретация: мұндай жоғары көрсеткіш статистикалық тұрғыдан «экстремалды ауытқу» (anomaly) болып табылады;

Ғылыми түйін: алынған сандық мәліметтер Алматының еліміздің «интеллектуалды орталығы» ретінде тоталитарлық жүйе тарапынан ерекше нысанаға алынғанын және ұлттық элитаны жоюға бағытталған стратегиялық соққының болғанын математикалық түрде толық дәлелдейді.

Алынған нәтижелер Алматы қаласындағы репрессияның басты ерекшелігі – оның интеллектуалдық және кадрлық ресурстарға бағытталған жоғары концентрациясында екенін көрсетті. Т. Омарбектің статистикалық әдістері мен М. Қойгелдиевтың әйгілі тарихилық принциптерін сандық технологиялармен ұштастыру арқылы біз 1937-1938 жылдардағы Алматының әлеуметтік панорамасын жаңа сапалық деңгейде модельдей алдық. Бұл тәсіл халықаралық «Digital Holocaust Studies» және «Digital gulag Studies» тәжірибесімен үндес келеді.

Сандық модельдеу – тек статистика емес, ол ең алдымен тарихи әділдікті қалпына келтірудің тиімді құралы. Пәнаралық байланыстарды (тарих, статистика, IT) нығайту арқылы біз 1937-1938 жылдардағы Алматы қаласы құрбандарының «әлеуметтік келбетін жәй ғана суреттеп қоймай, оны сандық және кеңістік тұрғыдан модельдеуге мүмкіндік алдық.

Қорытынды. Алматы қаласындағы «Үлкен террор» құрбандарын сандық модельдеу – тарихнамалық дискурсты жаңа сапалық деңгейге көтерді. Пәнаралық байланыстарды (тарих, статистика, IT) нығайту арқылы 1937-1938 жылдардағы репрессияны тек саяси жазалау акцияны емес, ұлттық элитаны жоюға бағытталған стратегиялық шара ретінде кеңістік және сандық тұрғыдан дәлелдеуге мүмкіндік туды. Бұл әдіснамасы болашақта Қазақстанның өзге аймақтарындағы репрессия тарихын цифрландыруда эталон ретінде қолдануға болады. Оған да бірнеше дәйек келтірген болатынбыз [26, 30 б.].

Ғылыми мақалада жүргізілген зерттеулер барысында қуғын-сүргін тарихын зерделеуде сандық модельдеу мен ГИС-технологиялардың жоғары тиімділігін көрсетті. Зерттеу барысында классикалық тарихнама мен заманауи Digital History құралдарының синтезі арқылы репрессияның «әлеуметтік панорамасы» жаңа сапалық деңгейде қайта жаңғыртылды.

Зерттеудің негізгі нәтижелері мен тұжырымдары келесідегідей түйінделеді:

– **Әлеуметтік-демографиялық портрет.** Репрессияның негізгі соққысы Алматының интеллектуалдық әлеуетіне бағытталғаны дәлелденді. Кластерлік талдау нәтижесінде құрбандардың 70-80%-ын зиялы қауым, әскерилер, түрлі қаладағы діни өкілдердің құрағандығы анықталды. Математикалық модель құрбандардың орташа жасы 40 жас (40 ± 7.5) екенін көрсетіп, террордың елдің ең кемеліне келген мамандарын жоюға бағытталған жүйелі сипатын айқындады.

– **Террор топографиясы.** ГИС-технологиялар арқылы Алматының 1930-жылдардағы «террор топографиясы» жасалды. НКВД органдары мен жазалау орындарының (Дзержинский және Сейфуллин көшелері) географиялық концентрациясы және Сталин, Фрунзе, Ленин, Совет аудандары бойынша құрбандардың орналасу динамикасы кеңістіктік тұрғыдан картографияланды.

– **Математикалық дәлдік және валидтілік.** Байестік модель мен Хи-квадрат (χ^2) критерийін қолдану арқылы архивтік деректердің (№ 141, № 708 қорлар) өзара сәйкестігі 95% сенімділікпен расталды. Зерттелген сандық деректер базасының ақпараттық сенімділігі 85%-ды құрап, қателік деңгейінің өте төмендігі (1.04%) зерттеудің объективтілігін дәлелдеді.

– **Агрессивтілік индексі.** Есептелген бастапқы Z-score көрсеткіші (4.16) Алматыдағы репрессияның республикалық орташа деңгейден 4 еседен астам қарқынды болғанын көрсетіп, қаланың «интеллектуалды орталық» ретінде ерекше қуғынға ұшырағанын математикалық түрде толық айғақтай алды.

Түйіндей келе, Алматы қаласының құрбандарын сандық модельдеу – тарихнамалық дискурсты жаңа деңгейге көтеріп, репрессияны тек саяси акция ғана емес, ұлттық элитаны

жоюға бағытталған стратегиялық шара ретінде негіздей алды. Бұл әдіснамалық алгоритм болашақта Қазақстанның басқа аймақтарындағы қуғын-сүргін тарихын цифрландыруда эталонды үлгі ретінде қолданыла алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Нұртазаева Ә.Б. Қазақстанның саяси қуғын-сүргіндер тарихнамасы // *Тарих ғылымы ХХІ ғасырда. Халықаралық Бекмаханов оқуларының материалы. 2-бөлім. 24–25 мамыр 2001 ж.* – Алматы: Қазақ университеті, 2001.
2. World Digital Library (WDL) – ЮНЕСКО мен Конгресс кітапханасының сирек жәдігерлер жинағы. // [Электронды ресурс] URL: <https://www.wdl.org/en/> (Қаралған күні: 01.02.2026)
3. Cohen D.J., Rosenzweig R. *Digital History: A Guide to Gathering, Preserving and Presenting the Past on the Web.* – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005. – 320 p.
4. Cameron S. *The Hungry Steppe: Famine, Violence and the Making of Soviet Kazakhstan.* – Ithaca: Cornell University Press, 2018. – 294 p.
5. Қойгелдиев М. Қазақстандағы қуғын-сүргіннің сипаты мен ерекшеліктері // *Әділеттің ғылыми еңбектері. - Научные труды Адилет». 2003, №2, -160-164 бб.*
6. Азалы кітап. Алматы облысы бойынша саяси қуғын-сүргін құрбандары. 1-том / құраст. Р.С. Жетібаев және т.б. – Алматы: Қазақстан, 1996. – 320 б.
7. Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия материалдары. Құжаттар мен материалдар жинағы. 31 томдық / жауапты ред. Е. Тілешов. – Алматы: Ел-шежіре, 2021–2022.
8. Болотский А.В. *Математическое программирование и теория игр.* – М.: Лань, 2022. – 272 с.
9. Boulding K. *Conflict and Defense: A General Theory.* – New York: Harper, 1962. – Reprint 2020.
10. *Красный террор: из истории политических репрессий в Казахстане. Сборник документов / сост. М. Койгельдиев и др.* – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2013. – 416 с.
11. *Политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг. Сборник документов / отв. ред. Л. Дегитаева.* – Алматы: Қазақстан, 1998. – 352 с.
12. Қойгелдиев М.Қ. *Сталинишiлдiк репрессия: тарих және тағылым. Оқу құралы.* – Алматы: Ана тілі, 1994. – 184 б.
13. Жаңалық ауылындағы саяси репрессия құрбандары сүйектерінің археологиялық верификациясы мен тарихи идентификациясы: пәнаралық зерттеулер. Ұжымдық монография / жауапты ред. М.Қ. Қойгелдиев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2024. – 420 б.
14. Fitzpatrick S. *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s.* – New York: Oxford University Press, 1999. – 311 p.
15. Шведовский В.А. *Социолого-математические модели в исследовании социальных процессов: диссертация на соискание ученой степени доктора социологических наук.* – М., 2010. – 150 с.
16. Алланиязов Т.К., Балтабаева К.Н. *Вертикаль и горизонталь Большого террора: политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг.* – Алматы: Центр документации и анализа, 2013. – 280 с.
17. Савин А.И., Жанбосинова А.С. *Немецкая операция в Казахской ССР (1937–1938). Сборник документов и материалов.* – Алматы: Казахстанское немецкое общество, 2017. – 512 с.
18. Buck C.E., Cavanagh W.G., Litton C.D. *Bayesian Approach to Interpreting Archaeological Data.* – Chichester: John Wiley & Sons, 1996. – 382 p.

19. Покорная О.Ю. Интеграл Стильтьеса в теории игр // Молодой ученый. – 2012. – № 3(38). – С. 26–28.
20. Мазалов В.В. Сетевые игры. – М.: Лань, 2022. – 320 с.
21. Азалы кітап – Книга скорби. Алматы облысы мен Алматы қаласы бойынша саяси қуғын-сүргін құрбандары (1930–1950 жж.). 9-басылым (Жаңалық қорымында жерленгендер тізімі). – Алматы: Әділет қоғамы, 2018. – 450 б.
22. Sykora P. Bayesian Inference in Historical Social Network Analysis // Historical Social Research. – 2016. – Vol. 41, No. 2. – P. 120–145.
23. Сәрсенбина Қ.Қ. Қазақстан әйелдері саяси қуғын-сүргін құрбандары (1925–1938 жж.): т.ғ.к. дис. авторефераты. – Алматы: Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2010. – 30 б.
24. Ласло М. Вычислительная геометрия и компьютерная графика. – М.: Феникс, 2021. – 422 с.
25. Mueller G.P. Getting order out of chaos: a mathematical model of political conflict // Russian Sociological Review. – 2017. – № 6. – P. 37–52.
26. Лантев А.А. Математическое моделирование глобальных социальных процессов: диссертация на соискание ученой степени кандидата физико-математических наук. – Уфа, 2012. – 149 с.

References:

1. Nurtazaeva A.B. Qazaqstannyn sayasi qugyn-surginder tarihnamasy // Tarih gylymy XXI gasyrda. Halyqaralyq Bekmahanov oqularynyn materialy. 2-bolim. 24–25 мамыр 2001 zh. – Almaty: Qazaq universiteti, 2001. [in Kazakh].
2. World Digital Library (WDL) – UNESCO men Kongress kitaphanasynyn sirek zhadigerler zhinagy // [Elektrondy resurs]. URL: <https://www.wdl.org/en/> (Qaralghan kuni: 01.02.2026). [in English].
3. Cohen D.J., Rosenzweig R. Digital History: A Guide to Gathering, Preserving and Presenting the Past on the Web. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005. – 320 p.[in English].
4. Cameron S. The Hungry Steppe: Famine, Violence and the Making of Soviet Kazakhstan. – Ithaca: Cornell University Press, 2018. – 294 p. [in English].
5. Koigeldiev M. Qazaqstandagy qugyn-surginnin sipaty men erekshelekteri // Adiletin gylymi enbekteri. – Nauchnye trudy Adilet. – 2003. – №2. – 160–164 b. [in Kazakh].
6. Azaly kitap. Almaty oblysy boiynsha sayasi qugyn-surgin qurbandary. 1-tom / qurast. R.S. Zhetibaev zhane t.b. – Almaty: Qazaqstan, 1996. – 320 b. [in Kazakh].
7. Qazaqstandagy sayasi qugyn-surgin qurbandaryn tolyq aqtau zhonindegi memlekettik komissiya materialdary. Quzhattar men materialdar zhinagy. 31 tomdyq / zhauapty red. E. Tileshov. – Almaty: El-shezhire, 2021–2022. [in Kazakh].
8. Bolotskii A.V. Matematicheskoe programmirovaniye i teoriya igr. – M.: Lan', 2022. – 272 s. [in Russian].
9. Boulding K. Conflict and Defense: A General Theory. – New York: Harper, 1962. – Reprint 2020. [in English].
10. Krasnyi terror: iz istorii politicheskikh repressii v Kazakhstane. Sbornik dokumentov / sost. M. Koigeldiev i dr. – Almaty: Qazaq entsiklopediyasy, 2013. – 416 s.[in Kazakh].
11. Politicheskie repressii v Kazakhstane v 1937–1938 gg. Sbornik dokumentov / otv. red. L.Degitaeva. – Almaty: Qazaqstan, 1998. – 352 s.[in Kazakh].
12. Koigeldiev M.Q. Stalinshildik repressiya: tarih zhane tagylym. Oqu quraly. – Almaty: Ana tili, 1994. – 184 b. [in Kazakh].

13. Zhanalyq auyldaghy sayasi repressiya qurbandary suiekterinin arkheologiyalyq verifikatsiyasy men tarihi identifikatsiyasy: panaralyq zertteuler. Uzhymdyq monografiya / zhauapty red. M.Q. Koigeldiev. – Almaty: Qazaq entsiklopediyasy, 2024. – 420 b. [in Kazakh].
14. Fitzpatrick S. *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. – New York: Oxford University Press, 1999. – 311 p. [in English].
15. Shvedovskii V.A. *Sotsiologo-matematicheskie modeli v issledovanii sotsial'nykh protsessov: dissertatsiya na soiskanie uchenoi stepeni doktora sotsiologicheskikh nauk*. – M., 2010. – 150 s. [in Russian].
16. Allaniyazov T.K., Baltabaeva K.N. *Vertikal' i gorizontal' Bol'shogo terrora: politicheskie repressii v Kazakhstane v 1937–1938 gg.* – Almaty: Tsentr dokumentatsii i analiza, 2013. – 280 s. [in Kazakh].
17. Savin A.I., Zhanbosinova A.S. *Nemetskaya operatsiya v Kazakhskoi SSR (1937–1938). Sbornik dokumentov i materialov*. – Almaty: Kazakhstanskoe nemetskoe obshchestvo, 2017. – 512 s. [in Kazakh].
18. Buck C.E., Cavanagh W.G., Litton C.D. *Bayesian Approach to Interpreting Archaeological Data*. – Chichester: John Wiley & Sons, 1996. – 382 p. [in English].
19. Pokornaya O.Yu. *Integral Stil'tesa v teorii igr // Molodoi uchenyi*. – 2012. – № 3(38). – S. 26–28. [in Russian].
20. Mazalov V.V. *Setevye igry*. – M.: Lan', 2022. – 320 s. [in Russian].
21. Azaly kitap – Kniga skorbi. *Almaty oblysy men Almaty qalasy boiynsha sayasi qugyn-surgin qurbandary (1930–1950 zhzh.). 9-basylum*. – Almaty: Adilet qogamy, 2018. – 450 b. [in Kazakh].
22. Sykora P. *Bayesian Inference in Historical Social Network Analysis // Historical Social Research*. – 2016. – Vol. 41, No. 2. – P. 120–145. [in English].
23. Sarsenbina Q.Q. *Qazaqstan aielderini sayasi qugyn-surgin qurbandary (1925–1938 zhzh.): t.g.k. dis. avtoreferaty*. – Almaty: Sh. Ualikhanov atyndagy Tarih zhane etnologiya instituty, 2010. – 30 b. [in Kazakh].
24. Laslo M. *Vychislitel'naya geometriya i komp'yuternaya grafika*. – M.: Feniks, 2021. – 422 s. [in English].
25. Mueller G.P. *Getting order out of chaos: a mathematical model of political conflict // Russian Sociological Review*. – 2017. – № 6. – P. 37–52. [in Russian].
26. Laptev A.A. *Matematicheskoe modelirovanie global'nykh sotsial'nykh protsessov: dissertatsiya na soiskanie uchenoi stepeni kandidata fiziko-matematicheskikh nauk*. – Ufa, 2012. – 149 s. [in Russian].

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.01.45

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 94:2(574.5)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.017>

Утеулиева Б.М. *

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты,

Қазақстан, Алматы қ.

E-mail: uteuliyeva81@inbox.ru

<https://orcid.org/0009-0007-0461-6186>

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАРИХЫНДА МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРҒА БІЛІМ БЕРУДІҢ ТАРИХИ НЕГІЗІ

Аңдатпа

Білім беру адамның жеке басын толық дамытуға және адам құқықтары мен негізгі бостандықтарына құрмет көрсетуді нығайтады. Бүгінгі таңда көптеген мемлекеттер мүмкіндігі шектеулі балалардың білім алу құқығын мойындайды және бұл құқықты біртіндеп тең мүмкіндіктер негізінде жүзеге асыруда. Сол сияқты біздің еліміздің білім беру саласында мүмкіндігі шектеулі балалардың қол жетімді және сапалы білім алу қажеттіліктерін қанағаттандыру құқығы бекітілген. Оны жүзеге асыруда Қазақстан республикасы мүмкіндігі шектеулі балалардың құқықтарын қамтамасыз ететін халықаралық құжаттарды ратификациялап, оларға толыққанды білім беру қағидаттарын енгізуде бірқатар шаралар қабылдады. Осы тұрғыда елімізде қоғамның барлық мүшелерінің, соның ішінде мүмкіндігі шектеулі балалардың білім алуына жағдай жасалуда. Мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру ісі мемлекет саясатының бір бөлігі болып табылады.

Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі балаларға білім берудің қалыптасу тарихи негізін шет елдердің заңнамалық құжаттарымен салыстыра отырып талдау, бүгінгі таңда әлемдік білім беру үрдісінде мүмкіндігі шектеулі балаларды тәуелсіз, толыққанды және лайықты өмірге дайындайтын сапалы білімге қолжетімділікті қамтамасыз ету болып табылатындығын көрсетеді. Дегенменде, бүгінгі таңда мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруді жүзеге асыруда бірыңғай нақты құжаттың болмауы қоғамда түрлі қиындықтар туғызуда. Бұл зерттеу жұмысы алдағы уақытта әлі де ғылыми тұрғыдан кең ауқымда зерттеуді қажет ететін мәселелердің бірі болып табылады.

Кілт сөздер: мүмкіндігі шектеулі балалар, заңнамалық құжаттар, білім беру жүйесі, әлеуметтік қатынастар, стандарт, Заң.

Утеулиева Б.М. *

¹Докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая,

г. Алматы, Казахстан

E-mail: uteuliyeva81@inbox.ru

<https://orcid.org/0009-0007-0461-6186>

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБРАЗОВАНИЯ ДЕТЕЙ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Образование способствует всестороннему развитию личности и уважению прав человека и основных свобод. Сегодня многие государства признают право детей-инвалидов на образование и постепенно реализуют это право на основе равных возможностей. Аналогичным образом, в сфере образования нашей страны закреплено право на удовлетворение потребностей детей-инвалидов в доступном и качественном образовании. В его реализации

Республика Казахстан ратифицировала ряд международных документов, гарантирующих права детей-инвалидов, и приняла ряд мер по внедрению принципов полноценного образования для них. В этой связи наша страна создает условия для получения образования всеми членами общества, включая детей-инвалидов. Образование детей-инвалидов является частью государственной политики.

Анализ исторических основ формирования системы образования детей с инвалидностью в Казахстане в сравнении с законодательными актами зарубежных стран показывает, что сегодня глобальный образовательный процесс ориентирован на обеспечение доступа к качественному образованию, которое готовит детей с инвалидностью к самостоятельной, полноценной и достойной жизни. Однако отсутствие единого специфического документа в реализации системы образования детей с инвалидностью сегодня создает различные трудности в обществе. Данная исследовательская работа является одним из вопросов, требующих дальнейшего масштабного научного исследования.

Ключевые слова: дети с инвалидностью, законодательные акты, система образования, социальные отношения, стандарт, закон.

Uteulieva B.M. *¹

¹*Doctoral student at the Kazakh National Pedagogical University named after Abay,
c. Almaty, Kazakhstan
E-mail: uteuliyeva81@inbox.ru
<https://orcid.org/0009-0007-0461-6186>*

HISTORICAL FOUNDATIONS OF EDUCATION OF CHILDREN WITH DISABILITIES IN KAZAKHSTAN

Abstract

Education promotes the comprehensive development of the individual and respect for human rights and fundamental freedoms. Today, many states recognize the right of children with disabilities to education and are gradually implementing this right on the basis of equal opportunity. Similarly, in our country, the right to meet the needs of children with disabilities for accessible and quality education is enshrined in the education sector. In implementing this right, the Republic of Kazakhstan has ratified several international documents guaranteeing the rights of children with disabilities and has taken measures to implement the principles of comprehensive education for them. In this regard, our country creates conditions for all members of society, including children with disabilities, to receive education. Education for children with disabilities is part of state policy.

An analysis of the historical foundations of the development of the education system for children with disabilities in Kazakhstan, compared with the legislative acts of foreign countries, shows that today's global educational process is focused on ensuring access to quality education that prepares children with disabilities for independent, fulfilling, and dignified lives. However, the lack of a single, specific document for the implementation of the education system for children with disabilities today creates various difficulties in society. This research paper is one of the issues requiring further large-scale scientific research.

Keywords: children with disabilities, legislation, education system, social relations, standards, law.

Қысқашы

Қазақстанның тарихында мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруді оқу үрдісіне ресми түрде 2001 жылы енгізді. Бүгінгі таңда бұл барлық білім беру жүйесін дамытудың басым бағыттарының бірі. Қазақстан тарихында бұл өзгеріс әр баланың білім алуға құқығын мойындаудың нәтижесі. Мүмкіндігі шектеулі балаларға білім берудің тарихи негіз Қазақстан

тарихында бірнеше кезеңнен тұрады. Осы арқылы Қазақстанның барлық азаматтарының білім алуға құқықтарының қамтамасыз етілуі сақталып отыр. Осыған сәйкес мүмкіндігі шектеулі балалардың мүмкіншіліктерін ескеруде ата-аналармен, медицина қызметкерлерімен, қоғамдық және арнайы білім беру мекемелерінің қызметкерлерінің бір-бірімен қарым-қатынас жасай білу қажеттіліктері маңызды болып табылады. Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі балаларға білім берудің тарихи негізін зерттеу бұл процестің әлемде бір деңгейде дамып жатқанын көрсетеді. Әрине, мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру – бұл мақсатты біржақты түсінуді, әлеуметтік қатынастарды ізгілендіруді және мүмкіндігі шектеулі азаматтардың сапалы білім алу құқығын қабылдауды білдіреді. Оны дамыту жаңа жүйені құру емес, жалпы білім беру жүйесін сапалы әрі жүйелі түрде өзгерту болып табылады. Мүмкіндігі шектеулі балаларға білім берудің жаңа түрі жоқ. Мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруді дамытудың қазіргі кезеңі көптеген қарама-қайшылықтар мен әртүрлі пікірлерге толы және бізден отандық, шетелдік тәжірибе мен әлемдік ұстанымдар дәйектілігін ескере отырып, сындарлы пікірталас жүргізуді талап етеді. Мұндай білім беру тәжірибесін дамыту қысқа уақытта орындалмайтын жүйелі институционалдық өзгерістерді талап етеді. Сонымен қатар бұл Қазақстанда және шет елдерде әзірленген мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған білім беруді дамыту стратегиясы мен заңнамалық құжаттарындағы сәйкестік үнемі қадағалауды, ғылыми тұрғыда талдауды қажет етеді. Әлемнің көптеген елдеріндегідей Қазақстанда да қажеттіліктерді бағалау және көмек көрсету процесінде көмекті ұйымдастырудың әлеуметтік-педагогикалық үлгісі мүмкіндігі шектеулі балаларды оқытуда жаңа идеялар мен ұсыныстарды қажет етеді.

Қазіргі таңда Қазақстанның білім беру жүйесінде мүмкіндігі шектеулі балаларды сапалы біліммен қамтамасыз етудің қалыптасу тарихын зерттеу өзекті мәселелердің бірі. Себебі, мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру қазақ қоғамындағы әділеттілік пен тең мүмкіндіктің айқын көрінісі. Қазақстандық әр балаға сапалы білім алу мүмкіндігі жасалғанда ғана елдің адами капиталы артып, өркениетті қоғам қалыптасады. Бұл мемлекет пен қоғамның ортақ мақсаты болып табылады. Қазақстан республикасы өзінің тәуелсіздігін алғанға дейін мүмкіндігі шектеулі балалардың дені сау балалармен тең дәрежеде білім алуын мемлекет деңгейінде қарастырмады, ал шет елдерде бұл 1980 жылдары білім беру жүйесіне енгізілген болатын.

Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі балаларға білім берудің тарихи негізін зерттеу олардың ұлттық сана-сезімін, патриоттық көзқарасын, тарихи ойлау қабілетін және өз ұлтына, жеріне деген сүйіспеншілігін зерделеу болып табылады. Жалпы білім беру жүйесінде мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру ісін жекелеген ұйымдар, мекемелер немесе азаматтар жүзеге асыра алмайды, ол тек мемлекеттің тікелей заңнамалық құжаттары арқылы жүзеге асырылады. Зерттеуде Қазақстанда және шетелдік тәжірибеде мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруді дамыту адамдар арасындағы айырмашылықтарды құрметтеу және барлық балаларға сапалы білім беруді ұйымдастыруды ғылыми тұрғыдан зерттеу өзекті болатындығы дәлелденді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысымыздың материалдық базасын Қазақстан, Ресей, Қытай, Өзбекстан және Қырғызстан елдерінің мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру туралы заңнамалық құжаттары құрайды. Еуропаның білім беру жүйесінде мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпы білім беретін мектептердің бағдарламалары мен мазмұнына сәйкес оқыту туралы деректер Ж.Кауфман [14] және т.б. авторлар мен Т.Лореман және т.б. авторлардың [15] зерттеулерінде берілген. Сол сияқты Қытайда мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру тарихы Мэн Джэн мен Мэджу Шичжаоның [16] мақаласында жан-жақты талданған. Ағылшын ғалымдары П. Уествуд [21] пен Дж. Гросстың [22] зерттеулерінде мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруде барлық мектептерде арнайы білімге жауап беретін тиімді оқу бағдарламасы барлық қажеттіліктер шеңберінде әзірленуі керек деген ортақ тұжырым жасалған. Мұндағы ортақ идея - мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру саясатындағы принциптер мен тәжірибесін бүгінгі күн тұрғысынан қайта қарау қажеттігінде. Мақалада жоғарыда аталған шетелдік авторлардың еңбектеріне сілтеме жасалған.

Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру тарихын зерттеу осы білім беру жүйесінің себептері мен салдарын жан-жақты анықтауға бағытталған кешенді тарихи және

ғылыми тәсілдерді қолдана отырып жүргізілді. Мақаланы жазу барысында ғылыми-теориялық әдіс тарихи және заңнамалық құжаттарды талдау, салыстыру, жүйелеуде қолданылды. Зерттеу жұмысымызға қатысты ғалымдардың еңбектеріндегі мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру үшін жасаған тұжырымдары мен теорияларын талдауда мазмұнды талдау әдісі қолданылды. Ондағы ортақ идеялар Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі балаларға білім берудің қалыптасу тарихын жүйелі саралауға мүмкіндік берді. Нәтижесінде Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру жүйесі шет елдердегі білім беру жүйесімен бір деңгейде дамығандығы анықталды.

Нәтижелер мен талқылау.

Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру басқаны түсіну және оны барлық кемшіліктерімен қабылдау мүмкіндігін арттырады. Сондай-ақ бұл білім түрі қоғамдық байланыста кемсітушілікпен күресудің тиімді құралы ретінде әрекет етеді. Мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру арқылы оларды қоғамның азаматтары қатарына қосу мүмкіндігі шектеулі баланың ортада белсенді болуын арттырады, олар өздерінің ерекшелігін сезінуді тоқтатады. Еліміздің «Қазақстан – 2050» стратегиялық мемлекеттік бағдарламасында арнайы және мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру стратегиясын әзірлеу мен оны жалпы білім беру ортасына енгізу қарастырылған [1]. Осы бағдарламаға сәйкес мемлекет тарапынан мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруге жағдай жасайтын мектептердің үлесін арттыру көзделген. Осындай келелі міндеттер аясында мүмкіндігі шектеулі балаларға білім берудің даму тарихы жүйелі тұрғыдан нақты және жан-жақты қарастыруды қажет етеді. Мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру – гуманизмге, руханилыққа, әлеуметтік әділеттілікке жетелейтін әрі солардан бастау алатын, өзіндік ерекшелігі мол сала. Әлемдік білім беру жүйесінде соңғы 50 жылда жаңа идеялар көптеп енгізілді. Соның ішінде жалпы білім беретін мектептерде мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру үрдісі әлемдік деңгейде уақыт талабынан туындап отырған мәселе. Мұнда балалардың жеке басының әлеуметтік ерекшеліктері, оқудағы жетістіктері, ана тілі, мәдениеті және дене мүмкіншіліктері білім алу жолында кедергі болмауы керек. Себебі, шынайы тәрбие нақты қарым-қатынас жағдайында жүзеге асады [2]. Осы тұрғыдан алғанда мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру идеясының дамуы мен қалыптасуының тарихи алғышарттарын анықтау өте маңызды.

1992 жылы Қазақстанда құрылған Түзеу педагогикасының Ұлттық ғылыми-практикалық орталығымен елімізде алғаш рет мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру идеясы ұсынылды [3; 10 б.]. Бұдан кейін ҚР-ның заңнамасында балалардың білім алу құқығын қорғау мақсатында 2002 жылғы 08 тамызда [4] және 2007 жылғы 27 шілдедегі «Білім туралы» Заңында [5] тең құқылы білім қағидасы бекітілген болатын. Оның ішінде мүмкіндігі шектеулі балалардың білім алуына ҚР «Қазақстан Республикасындағы бала құқығы туралы Заңында [6], ҚР «Кемтар балаларды әлеуметтік қорғау туралы» Заңында [7], ҚР «Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» Заңында [8] заңды түрде кепілдік берілгендігі қамтылған. Елімізде мүмкіндігі шектеулі балаларға білім берудің заңнамалық құжаттары әлеуметтік және білім берудің құндылықтарын насихаттауда жалпыға қолжетімді білім беру жүйені ұйымдастыруға бағытталған. Ал оның қалыптасу тарихын зерттеу мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруді дамытудың жаңа жолдарын қарастыруға мүмкіндік береді.

2012 жылы Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруде әдіснамалық ұсыныс ретінде әзірленген тұжырымдамалық тәсілдер әзірленді [9]. Бұл Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруді қалыптастырудың бастапқы кезеңі болса, 2015-2020 жылдар аралығы іс-қимыл жоспары кезеңі болды. Тұжырымдамада мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруде қажет өзекті мәселелер көрсетілген. Оған мамандандырылған ұйымдардың кең желісін құру, мұғалімдерге арналған мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру курстарын ұйымдастыру, педагог мамандарды жоғары сапалы оқыту және т.б. қажеттіліктер кірген. Ал қазіргі уақытта аталған мәселелер заңнамалық құжаттармен бекітілген.

Мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруде оларды жалпы білім беретін ортаға қосу ҚР Үкіметінің 2013 жылғы 17 мамырдағы №499 қаулысында мақұлданған [10]. Онда мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру жалпы білім беретін оқу бағдарламасының стандарттары арқылы

жүзеге асырылатыны баяндалған. Бүгінгі таңда елімізде мүмкіндігі шектеулі балалар психологиялық-педагогикалық-медициналық сараптама қорытындысына сәйкес ҚР Білім және Ғылым министрлігінің Бұйрығында бекітілген арнайы оқу бағдарламасы бойынша білім алуда [11]. Мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру оларды қоғам назарынан тыс қалдырмау адамдар арасында мейірімділік пен адамгершіліктің сақталуына жағымды ықпал етеді. Оның алғышарттары ҚР-да білім беруді дамыту туралы заңнамалық құжаттарымен жасалған. Ол қоғамдық дамудың басты ұстанымдарының бірі болып табылатын азаматтардың білім алу қажеттілігін қанағаттандыруда сапалы білім алу құқығын қамтамасыз ету. Оларға мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпы білім беретін орта мектептердің оқу үрдісіне кіріктірудің ұйымдастырушылық-педагогикасының ғылыми-әдістемелік аспектілері, осы сала жағдайына педагогикалық кадрларды даярлау, оларды жұмыс істеуге даярлығын қалыптастыру және т.б. жатады.

Мысалы, көршілес Ресей Федерациясында мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру тұжырымдамасының бекітілуіне 2011-2015 жылдарға арналған «Қолжетімді орта» атты мемлекеттік бағдарламасы негіз болған [12]. Бұл құжаттың негізгі мақсаты жалпы білім беру және оның бағдарламаларын жүзеге асыратын басқа да білім мекемелерінде мүмкіндігі шектеулі балаларға сапалы білім алуға тең қолжетімділікті қамтамасыз ету. Оған қоса Ресейдің 2012-2017 жылдарға арналған Балалар мүддесі үшін іс-қимыл жөніндегі ұлттық стратегиясында осы санатқа жататын балаларға білім беруге ерекше көңіл бөлінген.

Жоғарыда келтірілген мәліметтерде Қазақстан республикасы мен Ресей Федерациясының мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру туралы заңнамалық құжаттар қабылдау кезеңдері сәйкес келгенімен, олардың мазмұнында үлкен айырмашылық бар екенін байқауға болады. Қазақстанның мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру саясатының тұжырымдамасы халықаралық талаптарды және мүмкіндігі шектеулі балаларға білім берудің барлық аспектілерін қамтиды.

Мүмкіндігі шектеулі балаларға білім берудің алғышарты АҚШ-та 1980-ші жылдары қалыптасқан. Оған басты себеп мүгедектердің өз құқықтары үшін күресі болған. Оны жүзеге асырудың алғашқы құжаты 1948 жылғы БҰҰ-ның бастамасымен қабылданған «Адам құқықтарының Декларациясы» болып табылады [13; 12 б.]. Ондағы басты қағидат – ұлтаралық және барлық халықтар арасында достық қарым-қатынасты дамыту. Бұл мүмкіндігі шектеулі балаларға білім берудің даму тарихының алғышарттарын жүйелеуге мүмкіндік берді. Бүгінгі таңда АҚШ-тың мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту әдістемесі әлемдік жүйеде алдыңғы қатарда. Онда мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру туралы арнайы заң бар. Оған сәйкес ондағы бірқатар елдерде мүмкіндігі шектеулі балалардың қажеттіліктеріне байланысты ата-аналарға қызмет көрсетіледі.

АҚШ-тың мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру үрдісі Ж.Кауфман мен Халаханнның зерттеуінде жазылған. Онда авторлар мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру жалпы білім беру жүйесінде күрделі процес екенін айтады. Оны дамыту үшін мұғалімдердің біліктілігі жоғары, ынталы мамандар болуы керек. Инновациялық білім беру тәжірибесін дамыту арқылы білім сапасын арттыру әрбір мұғалімнің іс-әрекетіндегі басты мақсат болуы керек және әрбір мектептер мүмкіндігі шектеулі балаларға білім берудегі тәсілдер бойынша мұғалімдерге кеңес беру қажет. Авторлар мүмкіндігі шектеулі балаларды қалыпты балаларға қосу арқылы оқыту әрқашан нәтиже бермейді деген тұжырым айтады [14, 23 б.]. Сондай-ақ, көптеген зерттеулерде даму бұзылыстары ауыр балалар бар мектепте ортақ мәдениет болған жағдайда құндылықтар мен оқыту тәжірибесін жақсартуға деген шынайы ниет табысты болуы мүмкін деген, теориялар да кездеседі. Бірақ мүмкіндігі шектеулі балаларды барлық мектептерде бірдей табысты қамту мүмкін емес болғанымен, соңғы он жылдықта жағдайдың біршама өзгергені Т. Лореман және т.б. авторлардың зерттеуінде қарастырылған [15, 45 б.]. Сондай-ақ авторлар білім беру жүйесінде мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпы білім беретін мектептердің бағдарламалары мен мазмұнына сәйкес оқытуда олардың құрдастарымен бірдей білім алуында түбегейлі айырмашылықтар жойылып кетпейтінін айтады. Сондықтан мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру - мектеп өмірінің барлық аспектілеріне қатысатын балаларды, оған қоса қабілеттері әртүрлі балаларды толығымен қосу. Ол мектеп жағдайында мүмкіндігі шектеулі балалардың нақты қажеттіліктері мен талаптарын бағалау, құрметтеу айырмашылықтарын ескеруді талап етеді. Бұл

мүмкіндігі шектеулі балаларға арнайы көмек пен қолдаудың әртүрлі нұсқалары қажет болған жағдайда сыныптан тыс сабақтар мен оқыту жұмыстарын ұйымдастыруды қажет етеді.

Көршілес Қытай елінде мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру тарихы 1986 жылдан басталғандығын Мэн Джэн мен Мэджу Шичжаоның [16, 78 б.] зерттеулерінен оқып біле аламыз. Авторлар Қытайда арнайы және мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру үшін мұғалімдерді даярлау мәселелерінің ішінде тиісті педагогикалық жоғары оқу орындарының және мұғалімдерді даярлаудың өзіндік қиындықтары болғандығын айтады. Бұл мәселелер бүгінгі күнге дейін талқыланып, өзінің әлі де шешімін таппағаны туралы жазған. Авторлар өз зерттеуінде Қытайдағы арнайы және мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруді реформалау қажет деген қорытынды жасайды. Жалпы Қытайда 1980-ші жылдардан бастап мүмкіндігі шектеулі балалардың бір бөлігі жалпы білім беретін мектептерге жазыла бастаған. Қытайдағы білім берудің бұл түрі мектеп оқушыларына мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру болып қалыптасқан. Бұл Қытайдың «Мүгедектерді қорғау туралы» Заңының 2-ші бабына сәйкес жүзеге асырылған [17; 36 б.].

Зерттеу барысында мүмкіндігі шектеулі балаларға білім берудің қазіргі жағдайы АҚШ, Қытай елдерінде Қазақстанға қарағанда бұрыннан қалыптасқан, әрі заңнамалық құжаттармен бекітілген. Дегенменде шетелдік зерттеушілер бұл саланы әлі де жетік зерттеп өзгерістер енгізуде оның кемшіліктерін нақты көрсетеді. Шетелдік тәжірибеде мүмкіндігі шектеулі балалардың қажеттіліктері болса, мектепке бейімделетін оқушы емес, мектеп оқушыға бейімделуі керек деген қағида орнаған. Мұндағы мектептерде мүмкіндігі шектеулі балаларға үкіметтік ереже негізінде қаражат бөлінеді. Әлемнің көптеген елдерінде мектептегі білім беру жүйесінің дамуының негізгі тенденцияларының бірі мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруді жетілдіруде білім беру саясатын, әлеуметтік жағдайларды, педагогикалық дәстүрлер мен қолданыстағы құқықтық құжаттарды, сондай-ақ мектептегі білім беруді қаржыландыру жүйесі ескеріледі [18, 91 б.].

С.В. Алехинаның мақаласында Ресейдегі мүмкіндігі шектеулі балаларға білім берудің даму барысы баяу жүзеге асырылып жатқаны айтылған. Автор Ресейдің білім беру жүйесінде реттеуші деңгейде тек мүгедек балалар үшін ғана мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруді қарастыратынын және аймақтық ерекшеліктерге байланысты мүмкіндігі шектеулі балаларға білім берудегі айырмашылықтарды атап өтеді [19, 136 б.]. Мұндай жағдайдан шығуды Я.И. Федан өзінің «Инклюзивті орта білім беру сапасын мемлекеттік басқару үлгісі» атты еңбегінде: «мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруді тиімді дамыту үшін тұжырымдамаға негізделген мемлекеттік басқару үлгісін жасау қажет», - деген тұжырым жасайды [20].

Осы тұрғыдан алғанда Я.И. Феданның тұжырымымен ағылшын ғалымы П. Уествудтың пікірі орайлас келетінін байқауға болады. П.Уествудтың пікірінше, мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруде барлық мектептерде арнайы білімге жауап беретін тиімді оқу бағдарламасы барлық қажеттіліктер шеңберінде әзірленуі керек [21, 62 б.]. Онда мектеп қауымдастығы мен барлық қызметкерлер кеңесе отырып мүдделі тараптар, соның ішінде ата-аналардың да ұсынысы қарастырылады. Барлық саяси мәлімдемелер анық және ашық болуы керек, олар білім берудің нақты тұжырымдарына негізделуі тиіс. Автор ақпаратпен қамтамасыз ету бөлімінің ата-аналарға, мүдделі тараптарға ақпарат беру және таратуда тиімді ынтымақтастық орнатуы маңызды екенін айтады. Сонымен қатар, әр мектептің мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру саясаты арнайы білім беру миссиясымен тығыз байланысты.

Я.И. Федан мен П. Уествудтың мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру саясатын қайта қарау қажеттілігі Дж. Гросстың зерттеуінде де айтылады [22, 63 б.]. Автор оны қайта қарауда қоғамда мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруде біріншіден, қоғамдық көзқарасты дамытуды, екіншіден көзқарасты дамыту мен тәжірибені салыстыруды ұсынады, содан кейін саясатты дамытуға көшу керектігін айтады. Мұндағы авторлардың ортақ идеясы - мүмкіндігі шектеулі балаларға білім берудің саясатындағы принциптері мен тәжірибесін бүгінгі күн тұрғысынан қайта қарау қажеттігінде.

Қазақстанның мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру қағидаттары шет елдердің тәжірибесіндегідей балалардың жеке мүмкіндіктері ескеріле отырып, адамның қайғысына

жанашырлық таныту, қиыншылықта көмектесуге дайын болу сияқты негіздерден тұрады. Бұл қазақ халқының менталитетінде адамдардың қиындықтарына, кемшіліктеріне, сынақтарына және қайғысына жанашырлық пен түсінушілік таныту болып табылады.

Қазақстан Республикасының көршілес Өзбекстан мен Қырғызстан республикаларына қарағанда мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру тарихы әріден басталған. Себебі, мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруді дамыту тұжырымдамасы Қырғызстан республикасында 2019-2023 жылдары бекітілсе [23], Өзбекстан республикасында 2020-2025 жылдары бекітілген [24]. Аталған елдердің тұжырымдамасында мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруді дамытудың ұзақ мерзімді кезеңдері қарастырылған. Олар мүмкіндігі шектеулі балалардың тілдік, мәдени және т.б. айырмашылықтарына қарамастан, оларға жағдай жасауда халықаралық стандарттарды ұстанады.

Қорытынды. Зерттеу барысында Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі балаларға білім берудің тарихи негізі ғылыми тұрғыдан бір жүйеге келтірілді. Мақалада Қазақстан, Ресей, Қытай және АҚШ елдерінің мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған заңнамалық құжаттары талданды. Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі балаларға білім берудің қалыптасу тарихын зерттеуде отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулері теориялық тұрғыдан қарастырылды. Аталған елдердің заңнамалық құжаттарындағы ерекшеліктер сараланды. Нәтижесінде мүмкіндігі шектеулі балаларға білім берудің бағдарламаларын әзірлеу мен білім жүйесіне енгізу бүгінгі күннің қажеттілігі тұрғысынан қарастырылып тұжырымдар жасалды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей Қазақстанның мүмкіндігі шектеулі балаларға білім берудің тарихи негізін зерттеу оны дамытудың алғышарты болып табылатындығы және мемлекет алдында тұрған кезек күттірмес мәселелердің бірі екендігі анықталды. Қазақстан, Ресей, Өзбекстан және Қырғызстан елдерінің тұжырымдамаларын талдау көрсеткендей, бұл елдерде үкімет деңгейінде бекітілген. Ал АҚШ, Қытай сияқты елдердің тәжірибесін зерттеу мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруді дамыту мақсатында мемлекеттік органдар тарапынан қабылданатынына назар аударылды. Соның ішінде Өзбекстан мен Қырғызстанның заңнамалық құжаттары Қазақстандағыдай арнайы мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру емес, Ресей Федерациясындағыдай мүгедек балаларға бағытталған тұжырымдар екені анықталды. Мақалада шетелдік ғалымдардың теорияларына сараптама жасау нәтижесінде, Қазақстанда және әлемнің көптеген елдерінде барлық балаларға келешекте қарапайым ортада және адамдар арасында олармен тең өмір сүруге, өзін-өзі барынша іске асыруға мүмкіндік беретін білім беруді іздеу және ұйымдастыру қажет екендігі анықталды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ», 17 қаңтар 2014 ж.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы//<http://edu.gov.kz>
3. Тебенова К.С. Основы инклюзивного образования: учебное пособие. А.: ТеСмит, 2019. – 304 с.
4. Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы № 345-ІІ «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Заңы (09.04.2016 ж. толықтырулар енгізілген). // <http://online.zakon.kz/>.
5. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы 2007 жылғы 27 ілдедегі № 319-ІІІ // <http://online.zakon.kz/>.
6. Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы. Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 11 шілдедегі №343 Заңы.
7. Қазақстан Республикасының Заңы.Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы: 2005 жылғы 13 сәуірдегі қабылданған №39.
8. Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы. Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 29 желтоқсандағы № 114-ІV Заңы.

9. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 1 июня 2015 года № 348 «Концептуальные подходы к развитию инклюзивного образования в Республике Казахстан». Дата обращения: 01.03.2025 г.

10. Жалпы білім беру ұйымдарының қызметінің үлгілік ережесі (2013 жылғы 17 мамырдағы № 499 ҚР Үкіметінің Қаулысы) // <http://online.zakon.kz/>; Білім беру саласында арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсету стандартын бекіту туралы; Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді дамытудың тұжырымдамалық тәсілдемесі (01.06.2015 жылғы №348) // <http://online.zakon.kz/>

11. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы: 2010 жылғы 7 желтоқсан №1118 // www.nkaoko.kz/documents/law_of_education/

12. Государственная программа Российской Федерации «Доступная среда» на 2011 - 2015 годы, утвержденная Постановлением Правительства РФ от 17 марта 2011 г. №175 (утратило силу). Дата обращения: 01.03.2025 г.

13. Жубакова С.С. Теория и практика инклюзивного образования. Учебное пособие. А.: ТеСмит, 2019. – 148 с.

14. Kaufman J.M., Hallahan D.P. The illusion of full inclusion: a comprehensive critique of a current special education bandwagon, ed. Pro-Ed, Austin, Texas, 1995. - 362 pp, ISBN 0-89079-612-2

15. Loreman T., Deppeler J., Harvey D. “Inclusive Education. A practical guide to supporting diversity in the classroom”. Routledge Falmer, London and New York, 2005. – P. 45.

16. Мэн Джэнь, Мэджу Шичжао. Размышления о реформе системы подготовки учителей специального образования в университетах КНР. // Журнал исследований, 2013, № 6. - С. 78.

17. Lizhong Yu, Xueyun Su, Chunling Liu. Issues of teacher education and inclusion in China. Prospects, 2011. Vol.41(3). 355 p. doi: 10.1007/s11125-011-9204-8

18. Байменова Б.С. Развитие инклюзивного образования в Казахстане и за рубежом. А.: ТехСмит, 2019. – 148 с.

19. Алехина С.В. Инклюзивное образование для детей с ограниченными возможностями здоровья. // Журнал «Психологическая наука и образование Psychological Science and Education 2016. Т. 21. № 1. С. 136–145.

20. Федан Я.И. «Модель государственного управления качества инклюзивного среднего образования». Дата обращения: 01.03.2025 г.

21. Westwood P. Методы здравого смысла для детей с особыми потребностями. (2-ое изд.). Лондон: Рутледж. 2007. – С. 62.

22. Гросс Дж. Потребности в специальном образовании в начальной школе: практическое руководство. (3-е изд.). Лондон, 2002. – С. 63.

23. Концепция развития инклюзивного образования в Кыргызской Республике на 2019-2023 годы, утверждена постановлением Правительства Кыргызской Республики от 19 июля 2019 года № 360. Дата обращения: 01.03.2025 г.

24. Концепция развития инклюзивного образования в системе народного образования в 2020-2025 годах (Приложение N 1 к Постановлению Президента РУз от 13.10.2020 г. N ПП-4860). Дата обращения: 01.03.2025 г.

References:

1. Oratio Praesidis Rei Publicae Kazachstaniae N.A. Nazarbayev ad populum Kazachstaniae. “Via Kazachstaniae – 2050: Unum propositum, unum commodum, unum futurum”, 17 Ianuarii 2014. (in Kazakh)

2. Programma publicum ad educationem et scientiam in Republica Kazachstaniae progressionem annis 2016-2019 // <http://edu.gov.kz> (in Kazakh)

3. Tebenova K.S. Fundamenta educationis inclusivae: liber scholasticus. A.: TeSmit, 2019. – 304 p. (in Russian)

4. Lex Rei Publicae Kazachstaniae data 8 Augusti 2002 No. 345-II “De iuribus pueri in Republica Kazachstaniae” (ut emendata 9 Aprilis 2016). // <http://online.zakon.kz/> (in Kazakh)

5. *Lex Rei Publicae Kazachstaniae "De Educatione" die 2007 Augusti 7. No. 319-III* //http://online.zakon.kz/. (in Kazakh)
6. *De auxilio sociali et medico-pedagogico correctionali pro pueris cum impedimentis. Lex Rei Publicae Kazachstaniae die 11 Iulii 2002, No. 343.* (in Kazakh)
7. *Lex Rei Publicae Kazachstaniae. De protectione sociali hominum impeditorum in Republica Kazachstaniae: adoptata No. 39 die 13 Aprilis 2005.* (in Kazakh)
8. *De officiis socialibus specialibus. Lex Rei Publicae Kazachstaniae die 29 Decembris 2008, No. 114-IV.* (in Kazakh)
9. *Mandatum Ministri Educationis et Scientiae Rei Publicae Kazachstaniae die I Iunii 2005, No. 248 "Modi conceptuales ad progressionem educationis inclusivae in Republica Kazachstaniae". Dies applicationis: 01.03.2025.*
10. *Regulae exemplares pro actionibus institutorum educationis generalis (Resolutio Gubernationis Rei Publicae Kazachstaniae die 17 Maii 2013 No. 499) //http://online.zakon.kz/; De approbatione normae pro provisione servitiorum socialium specialium in agro educationis; Modus conceptualis ad progressionem educationis inclusivae in Republica Kazachstaniae (01.06.2015 No. 348) //http://online.zakon.kz/* (in Kazakh)
11. *Decretum Praesidis Rei Publicae Kazachstaniae. Programma publicum ad educationem progressionem Rei Publicae Kazachstaniae annis 2011-2020: 7 Decembris 2010 No. 1118 // www.nkaoko.kz/documents/ law_of_education/* (in Kazakh)
12. *Programma publicum Foederationis Russicae "Ambitus accessibilis" annis 2011-2015, approbatum per Resolutionem Gubernationis Foederationis Russicae die 17 Martii 2011 No. 175 (vim amisit). Datum accessus: 01.03.2025* (in Russian)
13. *Zhubakova S.S. Theoria et praxis educationis inclusivae. Liber didacticus. A.: TeSmit, 2019. – 148 p.* (in Russian)
14. *Kaufman JM, Hallahan DP. Illusionis plenae inclusionis: critica comprehensiva cursus educationis specialis hodierni, ed. Pro-Ed, Austin, Texas, 1995. - 362 pp, ISBN 0-89079-612-2* (in English)
15. *Loreman T., Deppeler J., Harvey D. "Educatio Inclusiva. Dux practicus ad diversitatem in schola sustinendam". Routledge Falmer, Londinii et Novi Eboraci, 2005. - P. 45.* (in English)
16. *Meng Zhen, Maju Shizhao. Cogitationes de reformatione systematis ad magistros educationis specialis instituendos in universitatibus Rei Publicae Popularis Sinarum. // Acta Investigationis, 2013, No. 6. - S. 78.* (in English)
17. *Lizhong Yu, Xueyun Su, Chunling Liu. Quaestiones educationis magistrorum et inclusionis in Sinis. Prospects, 2011. Vol. 41(3). 355 p. doi: 10.1007/s11125-011-9204-8* (in English)
18. *Baymenova B.S. Progressus educationis inclusivae in Kazachstania et extra. A.: TechSmith, 2019. - 148 p.* (in Russian)
19. *Alekhine S.V. Educatio inclusiva pro pueris cum impedimentis. // Acta "Scientia psychologica et educatio, Scientia Psychologica et Educatio, 2016. Vol. 21. No. 1. S. 136–145.* (in Russian)
20. *Fedan Y.I. "Modellum administrationis publicae qualitatibus educationis secundariae inclusivae". Datum editionis: 01.03.2025.* (in Russian)
21. *Westwood R. Methodus significationis sanae pro pueris cum necessitatibus specialibus. (Ed. 2a). Londinii: Routledge. 2007. - S. 62.* (in English)
22. *Gross J. Necessitates educationis specialis in schola elementari: dux practicus. (Ed. 3a). Londinii, 2002. - S. 63.* (in English)
23. *Conceptus progressionis educationis inclusivae in Republica Kyrgyzstan pro 2019-2023, approbatus resolutione Gubernationis Rei Publicae Kyrgyzstan die 19 Iulii 2019 No. 360. Datum editionis... Editio: 01.03.2025.* (in Russian)
24. *Conceptio progressionis educationis inclusivae in systemate educationis publicae annis 2020-2025 (Appendix No. 1 ad Decretum Praesidis Rei Publicae Uzbekiae die 13.10.2020 N PP-4860). Data editionis: 01.03.2025.* (in Russian)

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

ҒТАХР/ МРҲТИ / IRSTI / 03.20.00

ӘӨЖ / УДК / UDC 902. 390.8

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.018>

Y. S. Senyurt ¹, B.E. Satayeva *²

¹Prof. Dr, Faculty of Literature Department of Archaeology, Ankara Hacı Bayram Veli University,
Ankara, Turkey,

e-mail: yucel.senyurt@hbv.edu.tr,

<https://orcid.org/0000-0001-7364-311X>

² PhD student, Faculty of Literature, Department of Archaeology,
Ankara Hacı Bayram Veli University, Turkey, Ankara,

e-mail: satayeva.botakoz@org.hbv.edu.tr,

<https://orcid.org/0000-0003-3357-7087>

REFLECTIONS OF FOLK BELIEFS IN KURGAN AND TUMULUS TRADITIONS

Abstract

This study explores the cultural and spiritual landscape of the Turkic world, examining monumental burial architecture from the kurgans of Central Asia to the tumuli of Anatolia. The traditional view of death as the final stage of the life cycle, following birth and marriage, is predicated on the idea that it is not an end in itself, but rather a liminal threshold into a secondary existence. It is evident that these monumental structures transcend their function as mere graves. It can be argued that they serve as “ontological seals” and “civilizational title deeds”, which document the transformation of a geography into a homeland.

The research utilises archaeological evidence and folkloric data to elucidate the eschatological continuity inherent in Turkic burial traditions. This continuity can be traced from the Neolithic period through the Scythian, Hun, and Göktürk periods, eventually evolving into the “türbe” and “kümbet” architecture of the Islamic era. In this study, the key ritual components are analysed as reflections of social hierarchy and the belief in the soul’s eternal journey. These components include the sanctification of space (ritual topography), the metaphysical “sealing” of tombs to guard against the unknown, and the inclusion of grave goods (horses, weapons, and furniture). The present paper demonstrates that kurgans and tumuli are vibrant time capsules that preserve the collective memory, social structures and enduring identity of the Eurasian steppe civilisations by bridging the geographical and temporal gap between Kazakhstan and Turkey.

Key words: Death, Burial, Kurgan, Tumulus, Belief in the Afterlife, Folk Beliefs, Traditions, Cultural Identity.

С.Ю. Шенюрт¹, Б.Е. Сатаева²

¹ Археология ғылымдарының докторы, профессоры, Әдебиет факультеті,
археология кафедрасы, Анкара Хаджы Байрам Вели Университеті, Түркия, Анкара
e-mail: yucel.senyurt@hbv.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-7364-311X>

² PhD докторант, Әдебиет факультеті, археология кафедрасы,
Анкара Хаджы Байрам Вели Университеті, Түркия, Анкара
e-mail: satayeva.botakoz@ogr.hbv.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-3357-7087>

ҚОРҒАН ЖӘНЕ ТҮМҮЛУС ДӘСТҮРЛЕРІНДЕГІ ХАЛЫҚТЫҚ НАНЫМ-СЕНІМДЕРДІҢ КӨРІНІСТЕРІ

Аңдатпа

Бұл зерттеу түркі әлемінің мәдени және рухани кеңістігін қарастыра отырып, Орталық Азиядағы қорғандардан Анадолыдағы түмүлүстерге дейінгі монументалды жерлеу архитектурасын талдайды. Өлімнің өмірлік циклдің соңғы кезеңі ретінде қабылдануы — туылу мен некеден кейінгі саты — оның түпкілікті аяқталуы емес, керісінше өзге бір болмысқа өтудің шекті кезеңі (лиминалды шекара) екендігі туралы түсінікке негізделеді. Осы тұрғыда бұл монументалды құрылыстардың тек қарапайым жерлеу орындары шеңберінен асып түсетіні айқын. Олар географиялық кеңістіктің отанға айналуын айғақтайтын “онтологиялық мөрлер» және «өркениеттік иелік құжаттары» ретінде қарастырылуы мүмкін.

Зерттеу археологиялық деректер мен фольклорлық материалдарды пайдалана отырып, түркі жерлеу дәстүрлеріне тән эсхатологиялық сабақтастықты айқындайды. Бұл сабақтастық неолит дәуірінен бастап сақ, ғұн және көк түрік кезеңдері арқылы жалғасып, ислам дәуіріндегі түрбе мен күмбез архитектурасына ұласқан. Жұмыста негізгі ритуалдық компоненттер әлеуметтік иерархия мен жанның мәңгілік сапарына деген сенімнің көрінісі ретінде талданады. Олардың қатарына кеңістікті қасиеттендіру (ритуалдық топография), белгісіздіктен қорғау мақсатындағы қабірлерді метафизикалық “мөрлеу”, сондай-ақ қабірге қойылатын заттар (жылқы, қару-жарақ және тұрмыстық бұйымдар) жатады. Зерттеу қорғандар мен түмүлүстердің Еуразия даласы өркениеттерінің ұжымдық жадын, әлеуметтік құрылымдарын және тұрақты мәдени бірегейлігін сақтайтын, Қазақстан мен Түркия арасындағы географиялық әрі уақыттық кеңістікті байланыстыратын ерекше “уақыт капсулалары” екенін көрсетеді.

Түйін сөздер: Өлім, Жерлеу, Қорған, Түмүлүс, О дүниеге сенім, Халықтық наным-сенімдер, Дәстүрлер, Мәдени бірегейлік.

С.Ю. Шенюрт¹, Б.Е. Сатаева²

¹ Доктор археологических наук, профессор, Факультет литературы, кафедра археологии,
Университет Анкара Хаджи Байрам Вели, Турция, Анкара,
e-mail: yucel.senyurt@hbv.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-7364-311X>

² Докторант PhD, Факультет литературы, кафедра археологии,
Университет Хаджи Байрам Вели, Турция, Анкара,
e-mail: satayeva.botakoz@ogr.hbv.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-3357-7087>

ОТРАЖЕНИЕ НАРОДНЫХ ВЕРОВАНИЙ В ТРАДИЦИЯХ КУРГАНОВ И ТУМУЛУСОВ

Аннотация

Настоящее исследование посвящено анализу культурного и духовного ландшафта тюркского мира через призму монументальной погребальной архитектуры - от курганов Центральной Азии до тумулусов Анатолии. Традиционное восприятие смерти как завершающего этапа жизненного цикла, следующего за рождением и браком, основано на представлении о том, что она является не окончанием, а лиминальным порогом, ведущим к иной форме существования. Очевидно, что данные монументальные сооружения выходят далеко за рамки своей функции простых захоронений. Их можно интерпретировать как «онтологические печати» и «цивилизационные акты владения», фиксирующие процесс превращения географического пространства в родину.

В исследовании используются археологические данные и фольклорные материалы для выявления эсхатологической преемственности, присущей тюркским погребальным традициям. Данная преемственность прослеживается от неолитической эпохи через скифский, гуннский и гёктюркский периоды, трансформируясь в архитектурные формы тюрбе и кюмет исламского времени. В работе ключевые ритуальные компоненты анализируются как отражение социальной иерархии и веры в вечное путешествие души. К ним относятся сакрализация пространства (ритуальная топография), метафизическое «запечатывание» погребений с целью защиты от неизвестного, а также включение погребального инвентаря (лошади, оружие и предметы обихода). Настоящее исследование демонстрирует, что курганы и тумулусы представляют собой своеобразные «живые капсулы времени», сохраняющие коллективную память, социальные структуры и устойчивую идентичность цивилизаций Евразийских степей, соединяя географическое и временное пространство между Казахстаном и Турцией.

Ключевые слова: Смерть, Погребение, Курган, Тумулус, Вера в загробную жизнь, Народные верования, Традиции, Культурная идентичность.

Introduction. The ontological trajectory of human existence, characterised by liminal thresholds such as birth and marriage, culminates in death. This is not conceptualised as a terminal rupture, but rather as a transformative passage into a metaphysical continuum. Within this theoretical framework, death is conceptualised as a liminal condition that serves as a mediating entity between the material and immaterial realms. This conceptualisation gives rise to the necessity for ritualised responses that are profoundly embedded within the fabric of cosmological thought systems. In their attempts to interpret and regulate this transition, societies have developed complex mortuary practices and

constructed monumental funerary landscapes that embody their religious, symbolic, and ideological orientations.

Turkic cosmology, grounded in a dualistic understanding of life force (can) and soul (ruh), posits the immortality and mobility of the soul beyond corporeal existence. This ontological distinction has profoundly shaped the sacralisation of burial spaces, transforming graves into ritually charged loci of memory, presence, and continuity. In this sense, mortuary architecture transcends its functional dimension, emerging as a form of symbolic spatiality through which metaphysical beliefs are materialised and perpetuated.

Across the Eurasian steppe, the most monumental expression of this ideological and ritual framework is found in kurgans, while in the Anatolian context it manifests as tumuli. These structures function not solely as burial mounds, but as integral components of a more extensive mortuary landscape, which encodes social hierarchy, political authority, and cosmological order. As markers of territoriality that endure, they function as civilizational inscriptions, which may be conceptualised as ontological claims over space. In this way, they materialise the transformation of landscape into homeland. From the Neolithic period through to the Scythian, Hunnic, Göktürk, and Phrygian cultural horizons, these monuments have functioned as conduits of long-term cultural memory and structural continuity.

The ritual practices associated with kurgans and tumuli – encompassing ancestor veneration, offerings, commemorative feasting, and protective sealing mechanisms – constitute a dynamic repertoire of symbolic actions that articulate both reverence for the dead and anxiety towards the unknown. These practices not only mirror but actively reproduce social structures, belief systems, and collective identities. This deeply rooted mortuary tradition underwent processes of transformation and adaptation over time, ultimately giving rise to the türbe and kümbet architectural forms within the Turkic-Islamic cultural sphere. This demonstrates remarkable continuity of ritual logic and symbolic expression.

The present study seeks to critically engage with the interplay between archaeology, folklore and belief systems by examining the folk narratives and ritual practices surrounding kurgans and tumuli within the Kazakhstan-Turkey axis. The integration of material evidence with intangible cultural frameworks is intended to elucidate the role of these funerary monuments as agents of cultural continuity, identity formation, and civilizational memory within the broader context of Eurasian archaeological discourse.

Method and Materials. The present study adopts an interdisciplinary approach with the objective of decoding the symbolic universe and folk belief systems underlying the ancient funerary architecture of kurgans and tumuli across Eurasia. The research framework has been constructed through an integrated methodological design and a diverse corpus of materials, which are structured as follows:

1. The Scope of Materials

The primary material focus of the study consists of monumental burial structures located within two strategic cores of the Turkic cultural geography. Anatolia and Kazakhstan. In this context, Phrygian-period monuments such as Tumulus MM at Gordion, the tumuli in the vicinity of Ankara, and proto-Turkic kurgans of the Central Asian steppes – exemplified by sites such as Pazyryk - constitute the principal archaeological dataset.

In addition to this material corpus, epigraphic sources such as the Orkhon Inscriptions, historical accounts including Chinese chronicles, and oral traditions such as the Epic of Köroğlu are incorporated as textual evidence. Furthermore, ethnographic data preserved within the cultural landscapes of the Kazakh steppes provide an additional layer of interpretive depth, enabling a comprehensive synthesis of archaeological, written, and folkloric materials.

2. Comparative Analytical Method

The study employs a comparative (comparative-historical) analytical framework in order to examine burial mound traditions across the Kazakhstan–Turkey axis. The analysis investigates both structural and ritual dimensions, and spans a diachronic trajectory from the Neolithic period through the Hunnic, Göktürk, and Phrygian cultural horizons. This study focuses on architectural components, including burial chambers, crepis, and dromos, as well as funerary practices, such as horse sacrifice, the deposition of grave goods, and tomb-sealing mechanisms. This approach enables the systematic evaluation of both convergences and regionally specific variations.

3. Interdisciplinary Synthesis and Eschatological Perspective

In this context, the importance of ritual status representations over political or historical claims is recognised, as is the fact that political messages are conveyed through rituals [1, p. 637]. Within this interpretive framework, Turkic eschatological beliefs, grounded in the distinction between “life force” (can) and “soul” (ruh), are examined from an anthropological perspective. This is complemented by a diachronic analysis tracing the transformation of kurgan architecture into the “kümbet” and “türbe” forms of the Turkic-Islamic period. This reveals patterns of cultural continuity and symbolic persistence.

4. Conceptual Framework

The data obtained throughout the research are systematically categorized under key thematic axes, including “territorialization” (homeland formation), “social hierarchy,” “metaphysical protection,” and “collective memory,” and are subjected to qualitative analysis. Through this conceptual structuring, the study establishes a theoretical foundation for interpreting kurgans and tumuli as “ontological seals” inscribed upon the landscape-material expressions of cultural identity, spatial claim, and civilizational continuity.

Results.

Following comprehensive research and archaeological excavations, it has been determined that the kurgan and tumulus structures in Anatolia and Kazakhstan – two strategic centres of the Eurasian geography – exhibit magnificent monumentality and architectural diversity. The data obtained demonstrate that these monumental tombs are not merely physical structures, but also function as complex ritual topography centres.

1. Architectural Components and Monumental Scales

Field studies have revealed that tumulus architecture comprises fundamental components, such as the crepis (preventing the dispersion of piled earth), the dromos (providing access to the burial chamber), the forecourt, and the primary burial area. It has been established that graves from the Early and Middle Phrygian phases lacked elements such as the standardized dromos and antechamber found in later periods and were sealed in an irreversible manner following the burial process. The findings reveal that Tumulus MM at Gordion is particularly noteworthy as one of the most magnificent monumental tombs of the ancient Near East. Its height is recorded as 53 metres and its approximate diameter as 300 metres. Excavations in the Ankara region have yielded a substantial body of documentation pertaining to the structure that has been designated as the “Master's Tomb”. The Şefin Mezari monument stands at a height of 10 metres and boasts a diameter of 40 metres. The cross-shaped ditch system at its centre is a distinctive feature.

2. A Consideration of the Interior of Graves and Associated Eschatological Data

In the interior organisation of monumental tombs, a rich assemblage of artefacts reflecting the deceased's social hierarchy has been identified. Chemical analyses of Bronze Age vessels unearthed in Tumulus MM have provided scientific corroboration of the hypothesis that the ancient Phrygians consumed spiced meat stew accompanied by beer, wine, and a fermented mixed drink containing honey during funeral rituals. Furthermore, the presence of bronze fibulae, large cauldrons, and meticulously crafted wooden furniture in burial chambers has been identified as an indicator of the economic power of the noble class.

3. Anthropological Discoveries and Burial Customs

Research conducted on the Atasu period in Central Kazakhstan has revealed that the deceased were typically interred in a flexed (hocker) (fetal) posture, with their heads positioned towards the west or southwest. This particular burial form is widely considered to be associated with the belief in rebirth. The presence of ash accumulations and burning traces on kurgan floors suggests that burial rituals were accompanied by elaborate religious ceremonies. The stone enclosures observed on the graves are hypothesised to have served a sealing function, possibly driven by beliefs concerning the afterlife.

4. Animal Sacrifice and Mummification Traces

The horse burial tradition, identified particularly in royal kurgans, constitutes one of the most striking findings of ritualistic richness. In Pazyryk kurgans, approximately one-third of the grave area was allocated to horse burial, and these animals were positioned as spiritual vehicles serving the owner in the afterlife. Furthermore, the existence of a profound mummification tradition (tahnid) has been documented through archaeological data. This involved the preservation of the skin alongside the skeleton to protect the body in the harsh climate of the steppe.

Discussion.

Throughout history, societies have employed a variety of mechanisms to transmit their past to future generations. Among these traditions, the construction of burial monuments is one of the most enduring and significant. It is asserted that Graves serve as the most critical architectural forms, which narrate the lived experiences, customs, traditions, and belief systems of the geography in which they are located. It is further posited that they thereby function as material inscriptions of history itself. An examination of the Turkish people's past reveals continuities of this culture stretching back to the Neolithic period. It is evident that architectural structures, whether above or below ground, yield invaluable insights into the historical evolution of diverse societies, including those of nomadic communities. Kurgans and tumuli, constructed as burial monuments for the rulers of ancient societies, emerge as key indicators of the lifeways, cultures, and civilisations of nomadic groups.

The territories of Anatolia and Kazakhstan represent two pivotal geographical and cultural centres embodying the ancient funerary architecture tradition of Eurasia. In both regions, structures designated as ‘burial mounds’, ‘tumuli’ or ‘kurgans’ are evaluated not merely as graves but as monumental architectural forms that materialize religious, social, and ideological memory across diachronic temporalities.

The term ‘tumulus’ is etymologically derived from the Latin ‘tumulus’, which in turn originates from the root ‘tumeo’ (to bulge/swell). This suggests that the term conveys not merely a funerary designation, but also a topographical definition emphasising the artificial elevation's morphological character. This etymological trajectory is paralleled across linguistic traditions. The English equivalents ‘burial mound’ and ‘barrow’, and the German ‘Grabhügel’, similarly encode the topographic essence of the artificial hill. In Ancient Greek, the concept was articulated as ‘τύμβος (týmbos)’, thus affirming the pan-European conceptualization of this funerary architecture [2, p. 1].

Concurrent with this etymological convergence, the term ‘kurgan’ is indisputably of Turkish origin, deriving from the verbal stems ‘kur/kor’ (‘to construct’ and ‘to protect’). The term ‘kur(u)gan’ is understood to denote a ‘monumentalized grave’ whereas ‘kor(u)gan’ is interpreted as signifying ‘protected’ or ‘fortified’. It is therefore argued that the kurgan transcends its utilitarian function of safeguarding the deceased and funerary goods, attaining profound monumental ontology that embodies territorial sovereignty.

The Turkish Language Association (TDK) has provided the following systematic definition of ‘kurgan’. The term may refer to: An artificial hillock constructed through soil accumulation over ancient graves, A fortification structure. A hill-shaped grave or tumulus [3, p. 1259].

In Turkey, burial monuments known as tumuli, and in Kazakhstan as kurgans, are funerary structures formed by the piling of earth and stone over a wooden burial chamber or pit grave. The term ‘kurgan’ is employed in the sense of protecting the grave, akin to the Turkish verb ‘to guard’.

In the domain of archaeology, however, the term is employed to denote the mound created by the accumulation of soil or stone in a broad, circular shape over a grave or burial chamber.

The construction of kurgans is known to have occurred during the Neolithic, Bronze, Iron, Classical, and Medieval periods. This tradition of creating artificial mounds has been employed by numerous peoples across the Caucasus, Balkans, and Central Asia since the third millennium BCE. In Anatolia, the tumulus tradition became widespread from the first millennium BCE onwards, and it endured through the Hellenistic and Roman periods. This burial form was first developed by the Phrygians from Thrace and Macedonia, and was employed in the construction of monumental tombs for kings.

Kurgans and tumuli are archetypal architectural-archaeological formations that mediate the diachronic continuum between past and present. They function as intergenerational bridges encoding critical psycho-social indices of ancient Eurasian societies. These monumental structures are instrumental in the construction of culture and civilisation through semiotic inscriptions on their material substrate, operating simultaneously as:

The following discussion will examine ontological seals that are used to mark territorial appropriation and homeland transformation (*vatanlasma*). The documentation of spatial legitimisation is evident in civilizational title deeds. Time capsules have been utilised as a means of preserving collective memory and social stratification.

The liminal thresholds that mediate the boundary between mortal existence and afterlife are of particular significance in this field. M. Artamonov's seminal work, *Sokrovišcha Sakov* (The Treasures of the Saka), is of particular significance, containing highly significant data concerning the ritual and sociological foundations of kurgan culture in the Eurasian steppes. The present study demonstrates that kurgans function not solely as burial monuments, but also as concrete indicators of how societies have appropriated their geographical landscapes.

Consequently, these funerary monuments emerge not merely as burial containers, but as polysemous cultural artefacts embodying the cosmological, political, and metaphysical dimensions of Eurasian steppe and Anatolian civilisations - from Pazyryk kurgans to Phrygian tumuli. The etymological convergence between “tumulus” and “kurgan” - both emphasizing artificial elevation and protective function - affirms a pan-Eurasian conceptualization of funerary architecture that transcends linguistic and cultural boundaries while maintaining distinct regional ontologies

Table 1. Comparative Architectural, Ritual, and Eschatological Features of Eurasian Kurgan and Tumulus Traditions

Criterion	Central Asian Kurgan (Saka-Hun-Göktürk)	Anatolian Tumulus (Early-Middle Phrygian)
Monument Type	Subterranean burial mound (kurgan)	Monumental earthen/stone tumulus
Location/Region	Kazakhstan and Inner Eurasian steppes	Anatolian plateau (Gordion, Ankara)
Historical Period / Culture	Saka, Scythian, Hun, Göktürk	Early and Middle Phrygian
Architectural Components	Timber/stone-lined burial chambers, artificial mound, enclosure systems, yurt-like spatial logic	Wooden burial chamber, massive mound, krepis (retaining wall), dromos (access passage, later phases), palace-like interior design.
Scale (Exemplars)	Pazyryk: subterranean chambers lined with timber logs, horse burials in northern sector (occupying 1/3 of tomb)	Tumulus MM (Gordion), 53 m height, 300 m diameter, no dromos in Early Phrygian Ankara “Chief's Tomb” 10 m height, 40 m diameter;

		cross-shaped ditch at center
Ritual Practices	Horse sacrifice, mummification (tahnid), funerary feasting, carpets lining the chamber	Consumption of spiced meat stew, beer, and wine, single interment; permanent sealing post-ceremony
Grave Goods	Horses, weapons (swords), textiles, carpets, wooden/leather artifacts, often gold-rich assemblages	Wooden furniture, bronze fibulae, large bronze cauldrons, marked absence of gold and silver
Body Orientation & Posture	Flexed (hocker/fetal) position, heads oriented west/southwest/northwest, East–West axial alignment	Single interment, chamber designed as palace room, no repeated reopening
Eschatological Beliefs (Inferred)	Belief in resurrection, horses as spiritual vehicles, rebirth via fetal posture, soul’s journey to the spirit realm	Continuity of earthly comforts in afterlife, tomb as eternal palace dwelling, immortal soul (ruh)
Sealing & Metaphysical Function	Permanent sealing, stone enclosures, necrophobic anxiety (prevention of deceased’s return)	Irreversible sealing post-ceremony, graves as sacred, non-reopenable spaces for eternal rest
Ritual Topography	Integration with sacred natural elements (“land-water” cosmology)	Monumental dominance over landscape, territorial marking (“civilizational title deed”)
Cultural Continuity	Evolution into Turkic-Islamic forms (kümbet, türbe), persistence of shamanistic motifs	Architectural and symbolic continuity into later Anatolian-Islamic funerary traditions

The tumuli in Turkey provide crucial evidence regarding the migration of the Turks into Anatolia and the region's historical development. Those found in Thrace, the Black Sea region and Central Anatolia, in particular, demonstrate that the Turkish presence in Anatolia is ancient and deeply rooted. These monuments are a valuable resource for archaeological research and play a significant role in safeguarding the Turk’s cultural heritage in Anatolia. It is equally important to emphasise the connection between these tumuli and the history and cultures of Eurasian nomadic communities. These monumental tombs provide insight into migration routes, cultural interactions and the development of civilisations. Accordingly, tumuli in Turkey are of great historical, cultural, archaeological, tourist and national identity significance. Preserving, studying and transmitting these monuments to future generations is vital for protecting our national identity and cultural heritage.

Essential architectural elements within the broader tumulus tradition include the krepis, which prevents the mound from dispersing, and the dromos, which provides access to the burial chamber. Other key features are the forecourt, the porch, the antechamber and the burial chamber itself, which constitutes the primary interment area. Although the construction of monumental tumuli declined following the collapse of the Phrygian state, the tradition continued uninterrupted through the Persian, Hellenistic and Roman periods. This burial practice remained particularly widespread in Central Anatolia and the surrounding area well into the Roman period.

In Anatolia, tumuli have been identified as monumental structures primarily built for nobles and wealthy families. Rather than saving on labour, these tombs were equipped with elaborate exterior façades and secure burial chambers to symbolise the power and authority of the deceased and their lineage. Tumuli function like subterranean palaces, ensuring the eternal rest of the deceased and demarcating this sacred space from the outside world with the earthen mound that caps them [4, p. 12]. Tumuli are not just burial monuments, but also represent permanence in the landscape and the cult of the ancestors. They were also regarded as memorials that perpetuate the memory of their

owners' power [4, p. 46]. Within the Phrygian belief system, rituals performed on or around these monumental hills signify reverence for ancestors and demonstrate prestige.

The most distinctive feature of tumulus architecture in the early and middle Phrygian periods is the absence of architectural components such as the dromos, krepis, antechamber, forecourt or porch, which became standardised in the later Lydian and Hellenistic periods. Indeed, no preliminary arrangement or entrance architecture facilitating access to the burial space has been identified in Early Phrygian funerary structures; the tombs were designed for single interment and, following the burial ceremony, were permanently closed and sealed [2, p. 11]. This architectural preference indicates that Phrygian society viewed graves as sacred, irreversible and non-reopenable.

Archaeological evidence shows that the Ankara tumuli are remarkable for their size and scale. One of the northern tumuli, documented by Ernest Chantre in 1898 and known as the ‘‘Chief's Tomb’’ (or tombeau du Chef), is said to be approximately 10 metres high and 40 metres in diameter. Furthermore, the largest tumulus features a cross-shaped ditch at its centre, through which access to the burial chamber was gained via a pit located at the midpoint of the ditch [5, p. 25]. These findings reveal that Phrygian tumuli are not merely mounded hills, as they appear on the surface, but possess a complex internal spatial organisation. Phrygian tumuli are monumentalised versions of the Balkan tradition of earthen mound construction, rendering noble status visible within the landscape.

Tumulus MM, located in Gordion, is recognised as one of the most magnificent monuments of ancient Near Eastern archaeology. It was excavated in 1957 under the direction of Rodney S. Young. The social information derived from the scientific analysis of its contents makes it an unparalleled source for understanding Phrygian culture. Tumulus MM is the most tangible embodiment of the beliefs of the Phrygian aristocracy concerning the afterlife. According to Phrygian belief, the grave is a space in which the soul of the deceased continues to exist with the same comforts enjoyed during life, consequently, the burial chamber was designed to resemble a palace room. ‘‘In Tumuli MM and P, the strong impression is that the burial chambers were arranged to closely resemble the palace rooms occupied by the deceased during their lives, and that everything needed by their souls in the afterlife was included here’’ [6, p. 259].

The Phrygian funerary tradition exhibits both similarities and striking differences compared to other regions of Anatolia. The Phrygians employed the tradition of constructing a ‘‘wooden burial chamber’’ for elite individuals and covering it with a stone mound, a practice reserved exclusively for the privileged class [6, p. 263]. Wood was a central material, ritually configured as the means of passage to the afterlife. Measuring ‘‘53 metres in height and 300 metres in diameter’’, Tumulus MM is the largest tumulus at Gordion and the second largest in Anatolia after the Alyattes Tumulus at Bin Tepe [6, p. 191]. These dimensions transform the structure into a symbolic expression of power and prestige. Unlike Lydian or Persian tombs, Tumulus MM conspicuously lacks ‘‘gold and silver’’. Instead, the Phrygians demonstrated their wealth through bronze works and masterfully crafted wooden furniture [6, p. 264]. Although Phrygian customs exhibit ‘‘orientalising’’ influences from neighbouring cultures, such as Assyrian and Urartian, the architecture of the wooden burial chamber establishes a distinctive Anatolian identity [6, p. 263].

Figure 1. General view of MM Tumulus (Midas Tomb)
URL: <https://kulturenvanteri.com/yer/midas-tumulusu/> (accessed 12.06.2026) [7].

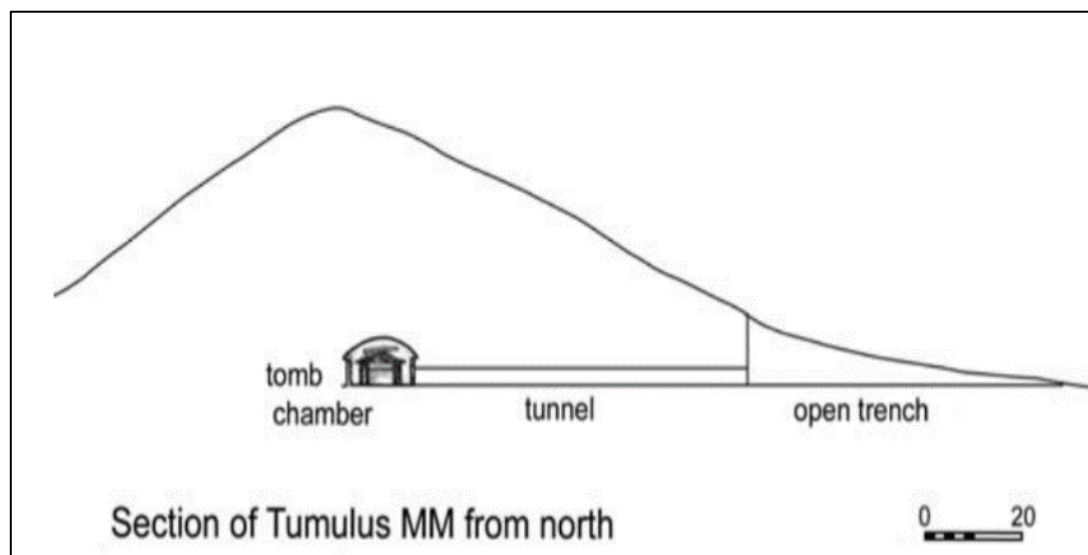

Figure 2. Drawing of MM 'Midas' Tumulus from the north, showing the trench opened during the 1957 excavations together with the tunnel. Plate 51 [6, p. 83].

The grave goods in Phrygian burial monuments have been shown to reveal the deceased's social status and afterlife beliefs. The presence of bronze fibulae, cauldrons and wooden furniture in a given context is often indicative of the affluence of the nobility. The practice of interring horses in certain tumuli has been observed to align with Central Asian kurgan traditions, thereby offering insight into the potential interactions between Phrygians and Scythians.

It has been observed that analogous practices are evident in the “Pazırık” and “Berel” kurgans. Pazırık (87% horse burials, 5th–4th century BCE) and Berel Kurgan 11 (13 mummified horses, 4th–3rd century BCE) demonstrate horse sacrifice as status markers and spiritual guides for the afterlife, reflecting shared Eurasian nomadic aristocratic traditions.

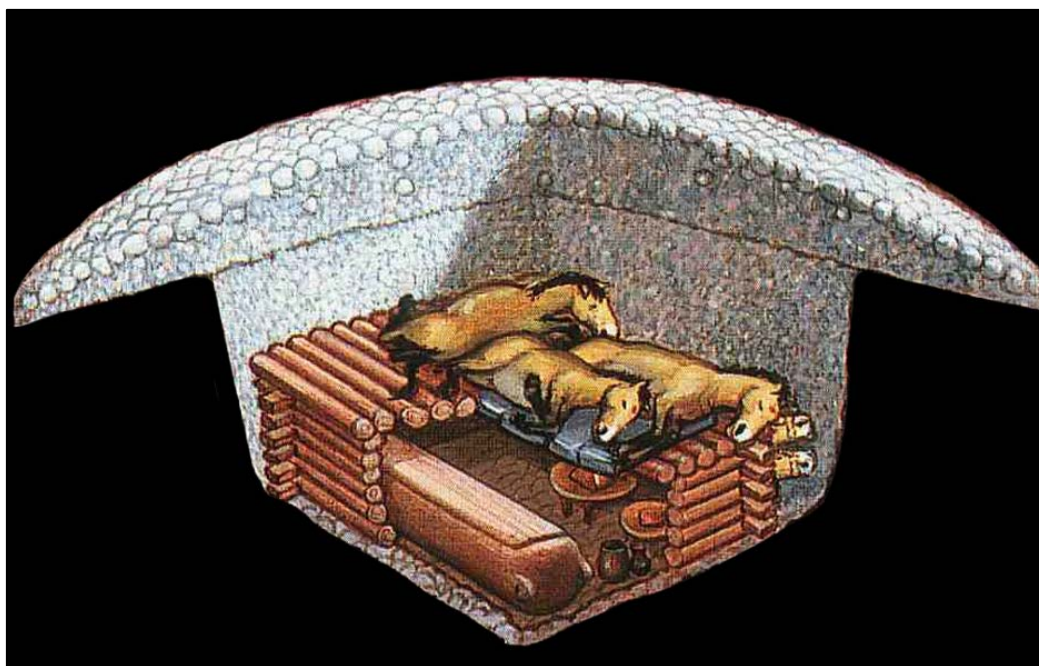

Figure 3. Reconstruction of The Lady Kurgan of the Pazyryk culture, buried with a horse. Figure 3 [8, p. 115].

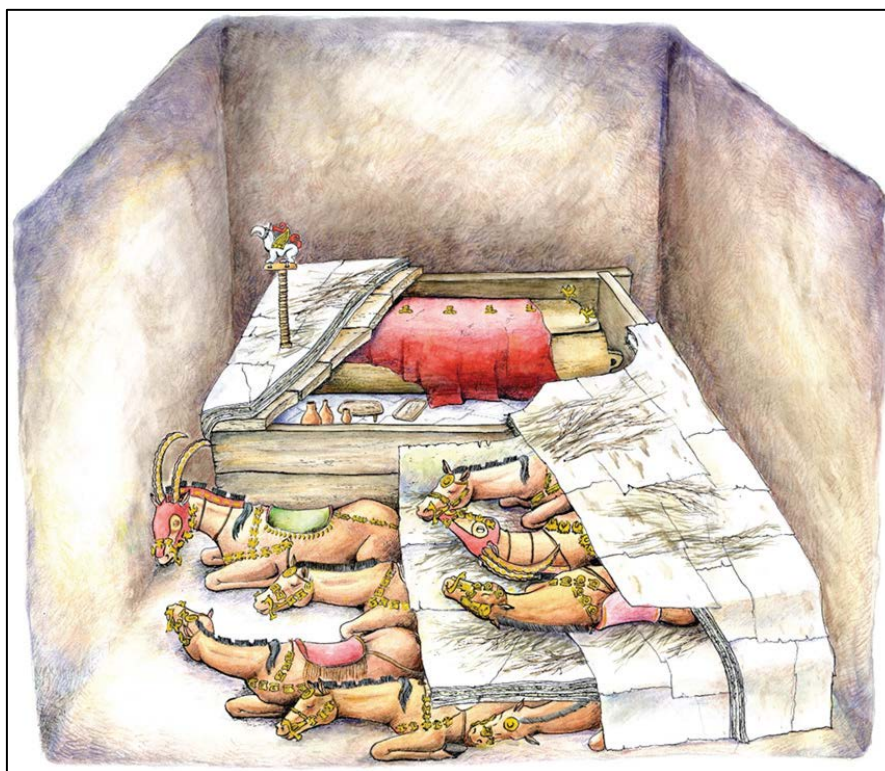

Figure 4. Restitution of Kurgan 11 at Berel, buried with a horse. Image 3 [9, p. 781].

Tumuli and kurgans are similar in that they are both artificial mounds containing an internal burial chamber made of wood or stone, which is covered by a roofed or flat structure. During the Migration Period, various tribes and cultures used kurgans, adapting them to their own funerary traditions and rituals. They continued to be used throughout the medieval period, though they evolved into simpler structures in later eras. Kurgan culture is widespread across Central Asia and Eastern Europe. They are a significant source of information for archaeologists, providing essential knowledge regarding the beliefs, customs, and social structures of their respective periods. Tumuli are not just burial structures, but also represent the sacred connection between life and death, functioning as ritual monuments and centres of worship dedicated to ancestors. In this context, it is understood that "ritual status representations are more important than political or historical claims" and "political messages are expressed in ritual terms" [1, p. 637]. Therefore, the deceased individual is immortalised "more by their symbolic and ritual status than by their political capacity" [1, p. 637]

In his pioneering Pazyryk research (1970), Rudenko explains how kurgans embody nomadic folk beliefs and cosmological worldviews. The tomb architecture was deliberately designed to replicate winter dwellings and furnished with carpets and tables, embodying the belief that earthly comforts continue into the afterlife. The discovery of embalmed bodies, including one bearing tattoos, attests to mummification practices and body marking as expressions of sacred identity. Meanwhile, intact horse burials positioned outside the tombs underscore the significance of animal worship in funerary rituals. The decorative nature of the tomb artefacts reflects the artistic sophistication of the Early Nomads, as well as the symbolic elevation of artistic objects within mortuary contexts. The exceptional preservation of fragile materials such as wood, fabric, and leather enabled a thorough analysis of the burial goods and their ritual functions. Together, these findings demonstrate that kurgans serve as physical representations of cosmological beliefs, ritual practices and folk traditions related to death and the afterlife [10].

Traces of combustion and remains of sacrificial animals found at the bases of kurgans, along with ash deposits, “demonstrate that burial rituals were accompanied by complex religious ceremonies” [11, pp. 128–132].

The stone enclosures surrounding kurgans serve as physical boundaries and metaphysical protective barriers. The construction of enclosures around graves, for example, is associated with a fear of death. Due to their fear of the deceased, tribal members performed a series of rituals but remained anxious that the dead might emerge from the grave and disturb them. To prevent this, they “sealed” the grave [12, p. 133]. Necrophobic anxiety, or the fear of the dead, has persisted from antiquity to the present day.

Figure 5. View from the excavation of The Lady Kurgan of the Pazyryk culture. [8, p. 114].

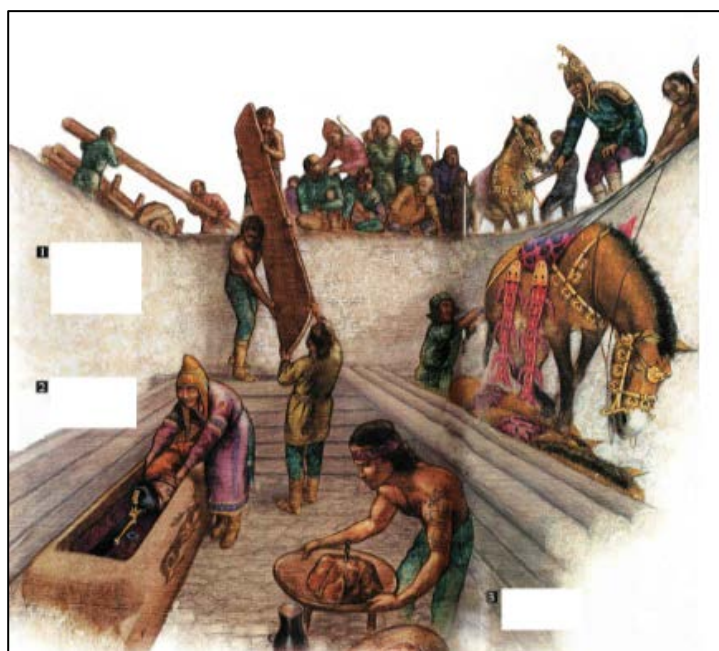

Figure 6. Reconstruction of the burial ceremony of the Kurgan. Figure 1 [8, p. 114].

The kurgan structures associated with the Saka, Sarmatian, and ancient Turkic communities in Kazakhstan constitute “a powerful stratum that developed continuously from the Bronze Age” thereby forming the architectural identity of the region [13, p. 11]. According to Bajenov's (2004) study, this traditional monumental architecture began to develop at the end of the 2nd millennium BCE, serving as the cornerstone of cultural continuity spanning centuries [13, p. 4]. In particular, the migration of communities such as the “Old Turks” incorporated distinctive Central Asian elements into this architectural style [13, p. 8].

In both regions, the burial mound tradition seeks to establish a symbolic linkage between natural topography and the sacred dimensions of the cosmos. Within this framework, “the majority of graves are positioned along an east-west axis”, with the eastern direction being regarded as the orientation of rebirth and immortality [14, pp. 77-93].

The kurgan is an early Turkic funerary monument that integrates subterranean and superstructural architectural elements. The subterranean chamber was conceived as a dwelling space to prepare the deceased for the afterlife. The burial pit was typically lined with wooden or stone slabs and covered with timber logs, evoking the appearance of a yurts “traditional nomadic dwellings” and thereby symbolising belief in existence after death. The deposition of personal belongings, food, and beverages within the graves reflects Turkic eschatological beliefs and funerary rituals [15, p. 301; 16, p. 432; 17, p. 240; 18, p. 78; 19, pp. 69-72].

The diversity of practices concerning the dead is a distinctive feature of the ancient Turks. The deceased was sometimes buried in the earth, at other times burned and left exposed, or burned and then buried in the earth, and occasionally even hung upon a tree. “The ancient Turks, for example, the Göktürks, awaited the leaf-falling season, or the renewal of tree foliage, for the burial ceremony; they piled earth over the graves of their elders to construct kurgans (mounds). This practice was also observed among Iranian-originating mounted peoples. Along the steppe route extending from the Chinese borders to Hungary, these kurgans are arranged in a sequential manner. Stone-carved representations, known as balbal', of the enemies slain by the heroic deceased during their lifetime were erected at the grave (kurgan)” [20, p. 27].

“Evidence from kurgans dating from 3000 BCE indicates that burial ceremonies were typically organised in one of three forms: interment, cremation or exposure of the body. Burial in the earth was the most widespread practice. A substantial corpus of historical and archaeological research has been dedicated to the investigation of numerous Turkic tribes, including the Göktürk, Kyrgyz, Oghuz, Hun, and Uygur. This research, complemented by occasional references to burial ceremonies in the oral folk culture products of these societies, has provided substantial evidence to support the hypothesis that the fundamental burial method employed in these communities was earth burial” [21, p. 64].

“As posited by the Shamanistic Oghuz Turks, the prevailing belief is that the world is permeated by a spiritually infused essence. It is evident that mountains, forests, lakes and other natural features are all living entities. These sacralized entities are generally characterized as “land-water beings” and among the most significant of these beings is the mountain” [21, p. 67].

Consequently, throughout history in Turkic culture, mountains, forests, trees, and watersides - imbued with sanctity - were utilised as burial locations. “Another form of burial practice employed in ancient Turkic communities was the abandonment or exposure of the body. In this tradition, the body is placed in a tomb where it remains until decomposition, often positioned on trees or on stakes driven into the ground. Following the occurrence of decomposition, the bones are either buried or burned, as is the case in certain Turkic communities, where the preservation of bones is considered essential for rebirth in the afterlife. The act of abandoning or exposing a corpse to the elements can be interpreted as a symbolic gesture of distancing oneself from the deceased and their associated spiritual influences. This practice is believed to facilitate a psychological release from the influence of malevolent spirits that are often attributed with causing death. The transfer of the deceased to a distant environment, far from their home and the region where their relatives reside, appears, in a sense, as a practice aimed at

disorienting the soul of the deceased, ensuring that the household and kinfolk are no longer disturbed” [21, p. 70]. It is hypothesised that the contemporary practice in Kyrgyzstan of keeping the deceased's tomb outside the house for at least three days constitutes a continuation of this belief system.

The burial traditions and ritual practices of ancient periods in Central Kazakhstan underwent transformation over time, evolving into a more distinct inhumation (burial) tradition during the Atasu phase. According to the sources, “for the Atasu period, the burial ritual is characteristic, while cremation is observed only rarely” [22, p. 16]. During this period, the positioning of the deceased within the graves symbolises their position at the threshold between life and death. Typically, “the dead were placed in a flexed position (hocker), laid on their left or right sides, with their heads facing west, and sometimes southwest or northwest”, positioned in graves as realms of eternity [22, p. 70]. This burial form, which bears a resemblance to the foetal position within the mother's womb, can be interpreted as a manifestation of the belief in rebirth after being returned to the earth in steppe culture.

A fundamental tenet of societies is the belief that the grave is not merely a place for protecting the dead but also the deceased's home in the afterlife. This belief is evidenced by examination of burial traditions. This world of assumptions is integral to the functioning of societies, insofar as it provides them with a sense of cultural identity and selfhood. The Turks have considered death not as an end but as a transition to a different world since very ancient periods. As a requirement of this belief system, it is asserted that “just as in one of the Turkmenistan variants of the Kōroğlu story, Kōroğlu is protected and born by the earth (grave, soil), similarly various Turkic communities believing in life after death have perceived the “grave” as “the place where the body is protected' and as the 'home/palace' where they will pass into their second life” [23, p. 39].

Consequently, “burial chambers were carefully furnished like dwellings used during life, with walls covered in felt blankets and floors carpeted” [23, p. 130]. The geographical regions of Turkestan and Anatolia are replete with such burial structures from prehistoric periods to the present day. These monuments are of particular significance as they act as crucial touchstones, revealing humanity's perspectives on the afterlife.

The ritual richness within kurgans has been demonstrated to be directly correlated with the status of the interred individual. The tradition of horse burial, particularly evident in the kurgans of rulers and nobility, represents the most striking element of these rituals. The horse was regarded as the most faithful companion, serving the owner in the afterlife as a spiritual vehicle to transport them to the realm of spirits. In monumental structures such as the Pazyryk kurgans, “the placement of horse burials in a section allocated on the northern side, occupying one-third of the tomb, emerges as an unalterable rule” [23, p. 130]. The preservation of the body in the harsh climate of the steppe was of vital importance for the belief in resurrection, thereby engendering a profound tradition of “mummification” (tahnid) in Turkic culture. “In the process of mummification, there was a concerted effort to preserve both the skeleton and the skin. The skull was perforated post-mortem, and the intestines and soft tissues were removed, while the skin was placed directly upon the skull and bones” [20, p. 389]. These practices were based on the belief that the soul would return, and aimed to maintain the integrity of the body. In this context, it becomes evident that burial structures such as kurgans and tumuli were perceived not merely as spaces for storing and protecting the body, but as sacred places where the nomadic soul would embark on its journey to eternity.

It is asserted that these structures evolved over time and formed the origin of the kümbete and türbe architecture of the Turkic-Islamic period. Çoruhlu indeed states that the origin of conical / pyramidal and tomb architecture with domed architecture is to be found in kurgans. It has been asserted that the design of the “Tercan Mama Hatun Kümbet represents the westernmost and latest example of the kurgan schema, which emerged in Inner Asia, extending to Anatolian Turkish Architecture” [23, p. 461]. This circumstance elucidates how Turkic culture has demonstrated continuity from the past to the present and how the burial traditions embedded in beliefs extend to a remarkably profound historical past.

“As stated in Chinese sources, the Göktürks cremated their dead. Furthermore, analysis of burial remnants has revealed that the Huns in Hungary also practised cremation. A tent had been erected as a catafalque, with a sacrifice of horses and sheep taking place around it. Following several rounds of equestrian activity within the confines of the tent, the horse was slaughtered and incinerated along with other possessions. Following the burial of the ashes, sacrifices were slaughtered, and the slashing of faces was employed as a sign of mourning. The soul, assuming the form of a bird, took flight. The phrase “*şahin oldu*” (became a falcon) in ancient texts is a pertinent example of this phenomenon” [20, p. 28]. The tradition of interring the deceased with their weaponry and equine equipment, in addition to the ritual sacrifice of their horse, has its origins in the Huns. This practice is underpinned by the belief in an afterlife and the concept of collective existence in that realm. The concepts of the soul and of an afterlife represent some of the most fundamental elements common to all religions. The designation of heaven as “*uçmak*” (to fly) in ancient Turks, as well as the expression “*uçmağa vardı*” (he went flying), are used to describe the soul flying like a bird and ascending to the sky. In the context of totemism, the belief that the soul is eternal is not upheld; rather, the ancient Turks subscribed to the doctrine that souls are immortal and that the universe itself is imbued with a soul. Consequently, offerings were made and sacrifices were offered to the spirits of their ancestors” [24, p. 58].

The Shaman Religion is predicated on the belief in the existence of a celestial realm of light in the sky, a terrestrial realm, and a subterranean realm of darkness. The celestial realm is a realm of light consisting of 17 layers. In this realm, there are manifestations of beauty, virtue, and benevolence. The ruler of this realm is God Kayra Han (Ülgen), the Creator of all beings.

On Earth, there exist humans, other living creatures, and angels. These celestial beings are believed to be emissaries of divine benevolence, dispatched by the Almighty to the earthly realm. It is evident that the existence of malevolent spirits and demons is not exclusive to the celestial realm; they are also present on Earth, having been dispatched from the underworld. The underworld is a realm of darkness consisting of seven or four layers. The ruler of this realm is a devil or monster named Erlik.

“According to this religion, good spirits who die in the world take the form of a bird and ascend to the spiritual realm in the sky, that is, to *uçmak* (heaven), according to their degrees of goodness. Furthermore, these malevolent entities have been observed to assume the form of animals such as scorpions, snakes and other creatures that inhabit the underworld. According to the degree of their malevolence, these spirits are believed to ascend to Erlik’s realm of darkness” [24, p. 58].

It is generally accepted that within the Turkic communities inhabiting the Turkestan region, there has been a historical coexistence and interpenetration of Shamanism and Islam. In contemporary society, numerous behavioural patterns that would previously have been classified as superstitious still exhibit traces of ritualised practices that are inextricably linked to the corresponding belief systems. “Among the Kazakhs, although the majority of the practices observed in death ceremonies are not of Islamic origin, the traditions of the Ancient Turks are preserved with remarkable vitality. In certain instances, the deceased's weaponry and equestrian accoutrements are interred alongside the body, suggesting a link between the horse's demise and the individual's death. In the context of the funeral feast, subsequent to the consumption of meat, the bones were incinerated on the grave. In certain tribes of the Great and Orta Orda, it was customary for affluent individuals to be wrapped in animal skins and suspended on trees during the winter months. Subsequently, in the springtime, these individuals were brought forth and interred in proximity to the sepulchre of a revered figure. The Kazakhs, in a similar manner to their matrimonial rites, also held feasts during burial ceremonies, with guests contributing to the construction of the deceased's grave. For affluent chiefs whose burial grounds attracted multitudes, a sepulchre reminiscent of a clay fortress was erected. These sepulchres were distinguished by the presence of towers, and on occasion, domes. In more modest graves, earth or stones were piled in mountainous locations. A pole was erected at the head of the grave, to which a black cloth was tied. Following the completion of the monument, the sequence proceeded to the feast. The commemoration of the first anniversary of death was also a practice adopted by the Kazakhs from a Muslim tradition.

This commemoration was performed by the powerful ones according to the Kazakh manner. Following the recital of a prayer, a white horse was ritually slaughtered in honour of the deceased, and its meat was consumed alongside meals prepared earlier in the day” [25, pp. 286-287].

Among the Turkic peoples who embraced Islam, the most significant traces of shamanism were the early dervishes' ability to transform into the form of an animal or bird. For instance, the term “Geyikli Baba” (Deer-dwelling Father) is employed. These dervishes were distinguished by their expertise in equestrianism, often riding deer adorned with antlers. According to the research of Ögel and Köprülü, these dervishes were not merely religious or magical figures, they were leaders who settled tens of thousands of Turks who joined them.

The original and ancient Shaman costumes were garments that were created through the mimicking of the forms of birds or animals. The shaman, attired in this garment, sought to demonstrate his ability to assume the form of the bird, representing both his own ancestor and the ability to do so at will. This transformation is termed “metamorphosis” in the domain of mythology research. However, it is noteworthy that the Turks employed the expression “(Donuna girmek-to enter the garment/form)” as an equivalent term. For instance, Ahmet Yesevi adopted the guise of a crane, HACI Bektaş Veli assumed the form of a dove, and Abdal Musa took on the appearance of a deer” [25, pp. 293-294]. In essence, the practice of shamanism cannot be categorised as a religion; rather, it constitutes a compendium of beliefs. The predominant belief among Turks is Tek Tengri, which is defined as the concept of a singular deity (Allah). This phenomenon is clearly evidenced in the Orkhon Inscriptions. A nation that believed that the child of man lived between the bitter earth and the blue sky, a nation possessing the Khan who was the ruler of the world beneath the celestial dome, believed that all of these created beings also had a Creator. The necessity of believing in a single God can be said to be a manifestation of the Turkish nation's understanding of order and unity, which has continued since the earliest periods of history, and their mode of perceiving the universe. The importance attributed to graves by Turks can be attributed to their belief in an afterlife, a concept that has been held since ancient times. Among the Turks, who led a nomadic existence, graves constituted the most significant legacy to be bequeathed to future generations. The term (kurgans) is used to denote monumental tombs belonging to important persons, and these are often referred to as (Graves with stones erected at their head). These kurgans can be regarded as title deeds that stamp the Turk's seal upon the geography.

Conclusion. Within the Turkish conception of civilisation, death is not regarded as a physiological terminus. Instead, it is seen as a metaphysical threshold of the ontological cycle that begins with birth and wedding, and a portal opening to a new phase of existence. The kurgans and tumuli examined within the scope of this study, transcending the mere function of burial sites, constitute the most concrete spatialised manifestations of this conception of the “threshold”. These monumental structures, extending from the boundless steppes of Eurasia to the ancient landscapes of Anatolia, function as “time capsules” that inscribe the Turkish nation's historical, religious and social memory onto stone and soil.

The research findings demonstrate that the mound burial tradition, exhibiting continuity across the Kazakhstan-Turkey axis, functions as an “ontological seal” and “civilizational title deed” that elevates the geography in which it is constructed from an ordinary parcel of land into a “homeland” (vatan). The creation of artificial hills by the accumulation of earth upon graves serves to underscore the sacred spatial bond between the living and the dead, thereby sanctifying the geographical landscape in accordance with reverence for ancestors and eschatological beliefs.

The synthesis of archaeological data with folkloric findings has revealed that burial rituals (e.g. horse sacrifice, grave offerings, sealing) are not merely religious practices, but also serve as a form of documentation of the social hierarchies and ideological identities of societies. The monumentalisation of the Central Asian kurgan tradition through grand structures such as Tumulus MM in Anatolia, and

the evolution of this heritage over time to form the genetic codes of Turkic-Islamic türbe and kümbet architecture, constitutes the most striking evidence of cultural continuity.

In essence, every archaeological and folkloric investigation conducted on kurgans and tumuli provides invaluable insights into the origins of Turkish cultural identity. The preservation and investigation of these structures is not merely the satisfaction of technical curiosity concerning the past; it is also a vital responsibility for the transmission of national identity and Eurasian cultural heritage to future generations. Despite the potential for shifts in belief systems, the millennia-old unshakeable continuity of the sanctity attributed to the deceased, the grave, and the homeland serves to reinforce the distinctive and resilient character of Turkish culture on a universal scale.

Throughout history, humanity has exhibited a persistent belief in God. The belief in spirits and the afterlife, in conjunction with the conception of leaving the inhabited geography as a homeland to future generations, has motivated societies to construct graves such as kurgans and tumuli, thereby giving rise to certain burial practices and rituals of respect. While these behavioural patterns exhibit variations across different cultures, the perspective towards death and the deceased, the practices undertaken, modes of commemorating the dead, perceptions of eternity, understandings of keeping the dead alive, and the beliefs of societies are cultural elements that reveal their customs and value judgements. Consequently, the structures materialised following death and the subsequent practices facilitate our comprehension of the religious perception of the period in which societies lived. This encompasses beliefs inherited from preceding eras, modes of consumption, the economy, politics, hierarchical order, customs, and culture. In terms of continuity in beliefs and their reflections upon our present day, it is held that the increase of studies investigating and evaluating both the tangible and intangible dimensions of grave construction, burial, and commemoration traditions from Turkestan to Anatolia will be extremely beneficial for the interpretation of cultural continuity and transformations.

References:

1. Vassileva M. "Royal" tombs in Balkan-Anatolian context: Representations of status in Phrygian tumuli // *Tumulus as sema: Space, politics, culture and religion in the first millennium BC* / ed. by O. Henry, U. Kelp. Berlin; Boston: De Gruyter, 2016. P. 637–648.
2. Aşar, G. *Anadolu Tümülüsleri'nin Tipolojik Açısından İncelenmesi: yüksek lisans mezi.* – Çorum: Hitit Üniversitesi, 2016. – 145 c.
3. *Türk Dil Kurumu sözlüğü.* – Ankara: TDK Yayınları, 2005. – № 549. – 1259 c.
4. Özfirat, A. *The first kurgans-tumuli in Anatolia: The spread of Eurasian peoples, Bronze and Iron Ages.* – İstanbul: Ege Yayınları, 2023. – 312 c.
5. Alanyalı Aral E. *Ankara kentinde Frig dönemi izleri: Frig tümülüsleri üzerine bir araştırma* // TÜBA-KED. – 2017. - № 15.- P. 21-43.- DOI: 10.22520/tubaked.2017.15.002. – URL: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tubaked/article/1782636> (қолданылған: 14.06.2026).
6. Young, R. S. *Three great early tumuli: The Gordion excavations final reports, Volume I* / ed. E. L. Kohler. – Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania, 1981. – 287 c.
7. Öner, D. *Midas Tümülüsü* [Web sitesi]. *Kültür Envanteri*, 2023. URL: <https://kulturenvanteri.com/yer/midas-tumulusu/> (erişim tarihi: 15.06.2026).
8. Ekim, Y. *Pazırık kurganları, buluntuları ve arkeolojik açıdan değerlendirilmesi* [Yüksek lisans tezi]. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006. Ulusal Tez Merkezi. URL: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=P1-X0eZW4F5nGNwe5ABUdA&no=Fkdlw0-5kXrkGJOsTXOjcw> (erişim tarihi: 15.06.2026).
9. Kutlu, M., Kutlu, L. *Ölü gömme gelenekleri bağlamında Berel Kurganları. folklor/edebiyat*, 2021, no. 27(107), s. 771–798. DOI: 10.22559/folklor.1602.
10. Rudenko, S. I. *Frozen tombs of Siberia: The Pazyryk burials of Iron Age horsemen* / trans. M. W. Thompson. – Berkeley: University of California Press, 1970. – 312 c.

11. Morgunova, N. Стратиграфия курганов энеолитического периода // *Volga-Ural Studies*. – 2013. – Vol. 8, № 2. – P. 45–62.
12. Maksimova, A. G. Epokha bronzы Vostochnogo Kazakhstanа [Doğu Kazakistan'ın Tunç Çağı] // *Trudy Instituta Istorii, Arkheologii i Etnografii*. – 1959. – T. 7. – 245 c.
13. Bajenov, E. M. Мемориальное зодчество Казахстана: Эволюция и проблемы формообразования: докторская диссертация: 18.00.01. – Москва, 2004. – 312 c.
14. Zimina, N. Erken Demir Çağı Sibirya kurganlarında astronomik yönelim // *Eurasian Archaeology Journal*. – 2010. – Vol. 5, № 1. – P. 78–95.
15. Ögel, B. Türk kültür tarihi: Baskı. 1. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 1978. – 524 c.
16. Durmuş, A. Türk kültür tarihinde ölüm ve defin gelenekleri // *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*. – 2016. – № 35. – P. 112–145.
17. Koca, S. Türklerde ölüm ve ölümlle ilgili inanç unsurları // *Türk Kültür ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. – 2019. – № 92. – P. 234–267.
18. Taşağıl, A. Türklerin tarihi: Orta Asya'nın bozkırlarından Avrupa'ya. – İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017. – 456 c.
19. Koçak, A. Kurgan geleneği ve Türk mezar mimarisi üzerinde bir değerlendirme // *Türk Dünyası Araştırmaları*. – 2015. – № 218. – P. 89–112.
20. Rasonyi, L. Tarihte Türklük: 2. baskı – Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988. – № 83. – 378 c.
21. Sümbüllü, Y. Z. Eski Türklerde defin şekilleri üzerine bir inceleme // *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. – 2010. – T. 4, № 2. – P. 156–178. – URL: <https://izlik.org/JA63SC84SP> (қолданылған: 14.06.2026).
22. Kadyrbaev, M. K., Kurmankulov, Zh. Kultura drevnikh skotovodov i metallurov Sary-Arki [The Culture of Ancient Herders and Metallurgists of Sary-Arka]. – Алматы: Gylym, 1992. – 287 c.
23. Çoruhlu, Y. Eski Türklerin kutsal mezarları: Kurganlar (Orta ve İç Asya'nın erken devir Türk mezar mimarisi üzerine bir deneme). – İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016. – 342 c.
24. Hey'et, C. Türklerin tarih ve kültürüne bir Bakış. – Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996. – 256 c.
25. Türkdogan, O. Türk Tarihinin Sosyolojisi. – Ankara: Hasret Yayınları, 1979. – № 2. – 312 c.

Paidalanylgan ádebiyetter tizimi:

1. Vassileva, M. “Royal” tombs in Balkan-Anatolian context: Representations of status in Phrygian tumuli // *Tumulus as sema: Space, politics, culture and religion in the first millennium BC / ed. by O. Henry, U. Kelp*. – Berlin; Boston: De Gruyter, 2016. – P. 637–648. – [Royal tombs in Balkan-Anatolian context: Representations of status in Phrygian tumuli] [English]
2. Aşar, G. Anadolu Tümülüsleri'nin Tipolojik Açıdan İncelenmesi: yüksek lisans mezi. – Çorum: Hitit Üniversitesi, 2016. – 145 c. [Typological Analysis of Anatolian Tumuli] [Turkish]
3. Türk Dil Kurumu sözlüğü. – Ankara: TDK Yayınları, 2005. – № 549. – 1259 c. [Turkish Language Institute Dictionary] [Turkish]
4. Özfirat, A. The first kurgans-tumuli in Anatolia: The spread of Eurasian peoples, Bronze and Iron Ages. – İstanbul: Ege Yayınları, 2023. – 312 c. [The first kurgans-tumuli in Anatolia: The spread of Eurasian peoples, Bronze and Iron Ages] [English]
5. Alanyalı Aral E. Ankara kentinde Frig dönemi izleri: Frig tümülüsleri üzerine bir araştırma // *TÜBA-KED*. – 2017. – № 15. – P. 21–43. – DOI: 10.22520/tubaked.2017.15.002. – URL: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tubaked/article/1782636> (қолданылған: 14.06.2026). – [Traces of the Phrygian Period in Ankara: A Study on Phrygian Tumuli] [Turkish]

6. Young, R. S. *Three great early tumuli: The Gordion excavations final reports, Volume I* / ed. E. L. Kohler. – Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania, 1981. – 287 c. [*Three Great Early Tumuli: The Gordion Excavations Final Reports, Volume I*] [English]
7. Öner, D. *Midas Tümülsü* [Web site] // *Kültür Envanteri*. – 2023. – URL: <https://kulturenvanteri.com/yer/midas-tumulusu/> (accessed: 15.06.2026). – [Midas Tomb] [Turkish]
8. Ekim, Y. *Pazırık kurganları, buluntuları ve arkeolojik açıdan değerlendirilmesi* [Master's thesis]. – Ankara: Gazi University, Institute of Social Sciences, 2006. – 153 p. National Thesis Center. – URL: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=P1-X0eZW4F5nGNwe5ABUdA&no=Fkdlw0-5kXrkGJOsTXOjcw> (accessed: 15.06.2026). – [Pazırık Kurgans, Finds and Evaluation from Archaeological Perspective] [Turkish]
9. Kutlu, M., Kutlu, L. *Ölü gömme gelenekleri bağlamında Berel Kurganları* // *folklor/edebiyat*. – 2021. – № 27(107). – P. 771–798. – DOI: 10.22559/folklor.1602. – [Berel Kurgans in the Context of Burial Customs] [Turkish]
10. Rudenko, S. I. *Frozen tombs of Siberia: The Pazyryk burials of Iron Age horsemen* / trans. M. W. Thompson. – Berkeley: University of California Press, 1970. – 312 c. [*Frozen Tombs of Siberia: The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*] [English]
11. Morgunova, N. *Стратиграфия курганов энеолитического периода* // *Volga-Ural Studies*. – 2013. – Vol. 8, № 2. – P. 45–62. [*Stratigraphy of Eneolithic Period Kurgans*] [Russian]
12. Maksimova, A. G. *Epokha bronzы Vostochnogo Kazakhstana* [Doğu Kazakistan'ın Tunç Çağı] // *Trudy Instituta Istorii, Arkheologii i Etnografii*. – 1959. – T. 7. – 245 c. [*The Bronze Age of Eastern Kazakhstan*] [Russian]
13. Bajenov, E. M. *Мемориальное зодчество Казахстана: Эволюция и проблемы формообразования : докторская диссертация : 18.00.01*. – Москва, 2004. – 312 c. [*Memorial Architecture of Kazakhstan: Evolution and Problems of Form Formation*] [Russian]
14. Zimina, N. *Erken Demir Çağı Sibiryа kurganlarında astronomik yönelim* // *Eurasian Archaeology Journal*. – 2010. – Vol. 5, № 1. – P. 78–95. [*Astronomical Orientation in Early Iron Age Siberian Kurgans*] [Turkish]
15. Ögel, B. *Türk kültür tarihi : m. 1*. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 1978. – 524 c. [*Turkish Culture History, Volume 1*] [Turkish]
16. Durmuş, A. *Türk kültür tarihinde ölüm ve defin gelenekleri* // *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*. – 2016. – № 35. – P. 112–145. [*Death and Burial Traditions in Turkish Culture History*] [Turkish]
17. Koca, S. *Türklerde ölüm u ölümle ilgili inanç unsurları* // *Türk Kültür ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. – 2019. – № 92. – P. 234–267. [*Death and Death-related Belief Elements in Turks*] [Turkish]
18. Taşağıl, A. *Türklerin tarihi: Orta Asya'nın bozkırlapından Avrupa'ya*. – İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017. – 456 c. [*The History of Turks: From the Steppes of Central Asia to Europe*] [Turkish]
19. Koçak, A. *Kurgan geleneği ve Türk mezar mimarisi üzerine bir değerlendirme* // *Türk Dünyası Araştırmaları*. – 2015. – № 218. – P. 89–112. [*An Evaluation on Kurgan Tradition and Turkish Tomb Architecture*] [Turkish]
20. Rasony, L. *Tarihte Türklük : 2. baskı*. – Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988. – № 83. – 378 c. [*Turkhood in History*] [Turkish]
21. Sümbüllü, Y. Z. *Eski Türklerde defin şekilleri üzerine bir inceleme* // *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. – 2010. – T. 4, № 2. – P. 156–178. – URL: <https://izlik.org/JA63SC84SP> (қолданылған: 14.06.2026). [*A Study on Burial Forms in Old Turks*] [Turkish]
22. Kadyrbaev, M. K., Kurmankulov, Zh. *Kultura drevnikh skotovodov i metallurgov Sary-Arki* [Sarı-Arka'ның antik hayvan yetiştiricileri u metalürjistlerinin kultury]. – Алматы : Gylym, 1992. – 287 c. [*Culture of Ancient Herders and Metallurgists of Sary-Arka*] [Russian]

23. Çoruhlu, Y. *Eski Türklerin kutsal mezarları: Kurganlar (Orta ve İç Asya'nın erken devir Türk mezar mimarisi üzerine bir deneme)*. – İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016. – 342 c. [Holy Tombs of Old Turks: Kurgans (An Essay on Early Period Turkish Tomb Architecture of Central and Inner Asia)] [Turkish]

24. Hey'et, C. *Türklerin tarih ve kültürüne bir Bakış*. – Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996. – 256 c. [A View on the History and Culture of Turks] [Turkish]

25. Türkdoğan, O. *Türk Tarihinin Sosyolojisi*. – Ankara: Hasret Yayınları, 1979. – № 2. – 312 c. [The Sociology of Turkish History] [Turkish]

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.01.07

ӨӘЖ/УДК/ UDC: 94/93

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.019>

Ботхолдин¹ Қ.С., Әзімхан Б.Ү. ²

¹Алматы технологиялық университеті, сеньор-лектор, Алматы, Қазақстан Республикасы
e-mail: Ksb56@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-9796-7610>

²Алматы технологиялық университеті, философия докторы PhD, сеньор-лектор,
Алматы, Қазақстан Республикасы
e-mail: Malikov_bakytjan@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0008-8669-6913>

КІШІ ЖҮЗДЕГІ СҰЛТАН-БАСҚАРУШЫЛАР ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ҚЫЗМЕТІ (1824-1869)

Аннотация

Мақалада 1824-1869 жылдар аралығында Кіші жүз аумағында қалыптасқан сұлтан-басқарушылар институтының пайда болу алғышарттары, құқықтық негіздері және қызметтік ерекшеліктері жан-жақты қарастырылады. Зерттеу Ресей империясының отарлық басқару жүйесін енгізу үдерісіндегі хандық биліктің жойылуы мен оның орнына енгізілген жаңа әкімшілік құрылымдардың мәнін ашуға бағытталған. Сондай-ақ зерттеуде Ресей империясының отарлық басқару саясаты жағдайында қазақ сұлтандарына әскери шендердің берілу тәртібі, олардың сатылы түрде өсуі, мұрагерлік сипат алуы және империялық дворяндық құрамға ену үдерісі архивтік деректер негізінде қарастырылады. Автор Кіші жүздегі әкімшілік-территориялық бөліністің жүзеге асырылуын, сұлтан-басқарушылардың әлеуметтік мәртебесін, материалдық қамтамасыз етілуін, әскери атақтары мен билік символдарының маңызын архивтік деректер негізінде талдайды. Сонымен қатар, сұлтан-басқарушылардың әкімшілік, сот және саяси қызметі, олардың Орынбор әкімшілігімен өзара байланысы мен патша үкіметінің тапсырмаларын орындаудағы рөлі айқындалады. Зерттеу нәтижесінде сұлтан-басқарушылар институтының қазақ қоғамындағы дәстүрлі билік жүйесінің трансформациясына, әлеуметтік жіктелуге және халық пен билік арасындағы қатынастардың өзгеруіне елеулі ықпал еткені тұжырымдалады. Мақала Қазақстанның XIX ғасырдағы отарлық кезең тарихын зерттеуге және сұлтан-басқарушылар институтына қатысты архивтік материалдарды ғылыми айналымға енгізуге үлес қосады.

Кілт сөздер: Кіші жүз, сұлтан-басқарушылар институты, Ресей империясы, жарғы, хандық билік, әкімшілік-аумақтық басқару, шекаралық комиссия, билік символдары.

Ботхолдин^{ID}*¹ Қ.С., Әзімхан Б.Ұ. ^{ID}²

¹Алматинский технологический университет, сеньор-лектор, Алматы, Республика Казахстан
e-mail: Ksb56@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-9796-7610>

²Алматинский технологический университет, доктор философии (PhD), сеньор-лектор,
Алматы, Республика Казахстан
e-mail: Malikov_bakytjan@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0008-8669-6913>

ФОРМИРОВАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИНСТИТУТА СУЛТАНОВ-ПРАВИТЕЛЕЙ В МЛАДШЕМ ЖУЗЕ (1824-1869)

Аннотация

В статье всесторонне рассматриваются предпосылки формирования, правовые основы и особенности функционирования института султанов-правителей, сложившегося на территории Младшего жуза в 1824-1869 гг. Исследование направлено на раскрытие сущности ликвидации ханской власти и внедрения новых административных структур в процессе установления колониальной системы управления Российской империи. Также в работе на основе архивных источников анализируется порядок присвоения казахским султанам воинских званий в условиях колониальной политики Российской империи, их поэтапный рост, наследственный характер и процесс включения в состав имперского дворянства. Автор исследует реализацию административно-территориального деления в Младшем жузе, социальный статус султанов-правителей, их материальное обеспечение, значение военных званий и символов власти. Кроме того, раскрываются административные, судебные и политические функции султанов-правителей, их взаимодействие с Оренбургской администрацией и роль в выполнении поручений царского правительства. В результате исследования делается вывод о том, что институт султанов-правителей оказал существенное влияние на трансформацию традиционной системы власти в казахском обществе, процессы социальной дифференциации и изменение взаимоотношений между властью и населением. Статья вносит вклад в изучение истории колониального периода Казахстана XIX века и в введение в научный оборот архивных материалов, касающихся института султанов-правителей.

Ключевые слова: Младший жуз, институт султанов-правителей, Российская империя, устав, ханская власть, административно-территориальное управление, Пограничная комиссия, символы власти.

Botholdin K.S. ^{ID}*¹, Azimkhan B.U. ^{ID}²

¹Almaty Technological University, Senior lecturer, Almaty, Republic of Kazakhstan
e-mail: Ksb56@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-9796-7610>

²Almaty Technological University, Doctor of Philosophy (PhD), Senior lecturer, Almaty,
Republic of Kazakhstan, e-mail: Malikov_bakytjan@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0008-8669-6913>

THE FORMATION AND ACTIVITIES OF THE INSTITUTION OF SULTAN-RULERS IN THE JUNIOR ZHUZ (1824-1869)

Abstract

The article provides a comprehensive analysis of the prerequisites for the emergence, legal foundations, and functional characteristics of the institution of sultan-rulers established in the territory of the Junior Zhuz between 1824 and 1869. The study aims to reveal the essence of the abolition of

khanate authority and the introduction of new administrative structures within the process of implementing the colonial governance system of the Russian Empire. Based on archival sources, the research examines the procedures for awarding military ranks to Kazakh sultans under the colonial policy of the Russian Empire, their step-by-step promotion, the hereditary nature of ranks, and their incorporation into the imperial nobility. The author analyzes the implementation of administrative-territorial division in the Junior Zhuz, the social status of sultan-rulers, their material provision, as well as the significance of military ranks and symbols of authority. Furthermore, the administrative, judicial, and political functions of sultan-rulers, their interaction with the Orenburg administration, and their role in carrying out assignments of the tsarist government are identified. The study concludes that the institution of sultan-rulers had a significant impact on the transformation of the traditional power system in Kazakh society, processes of social stratification, and changes in relations between authorities and the population. The article contributes to the study of the nineteenth-century colonial history of Kazakhstan and to the introduction of archival materials related to the institution of sultan-rulers into scholarly circulation.

Keywords: Junior zhuz, institution of sultan-rulers, Russian Empire, statute, khanate authority, administrative-territorial administration, Border commission, symbols of power.

Кіріспе. XIX ғасырдың алғашқы ширегінде Ресей империясының Қазақстан аумағына қатысты жүргізген әкімшілік-саяси реформалары дәстүрлі көшпелі басқару жүйесінің түбегейлі өзгеруіне алып келді. Әсіресе, Батыс Қазақстан аумағын қамтыған Кіші жүзде хандық биліктің жойылуы мен оның орнына жаңа басқару институттарының енгізілуі отарлық басқару саясатының айқын көрінісіне айналды. Осы өзгерістердің нәтижесінде 1824 жылдан бастап Кіші жүз аумағында сұлтан-басқарушылар институты қалыптасып, ол 1869 жылға дейін аймақтың саяси-әкімшілік өмірінде шешуші рөл атқарды.

Кіші жүздегі саяси ахуалдың күрделенуі, қазақ рулары арасындағы билік үшін тартыстар, хандық биліктің әлсіреуі патша үкіметіне жергілікті басқару жүйесін қайта құруға қолайлы жағдай туғызды. Осы сәтті тиімді пайдаланған Ресей империясы қазақ қоғамындағы дәстүрлі билік иерархиясын трансформациялап, билікті өзіне тәуелді әлеуметтік топ – сұлтан-басқарушылар арқылы жүзеге асыруды көздеді. Нәтижесінде Шыңғыс хан әулетінің өкілдері империялық әкімшілік жүйенің құрамдас бөлігіне айналып, жергілікті басқарудың негізгі тірегіне айналды.

1824 жылы қабылданған «Орынбор қырғыздары туралы» Жарғы негізінде Кіші жүз аумағы әкімшілік-территориялық бөліктерге бөлініп, әр бөліктің басына сұлтан-басқарушылар тағайындалды. Олар әкімшілік, сот және саяси билікті қатар жүзеге асырып, Ресей империясының отарлық саясатын дала кеңістігінде жүргізуші негізгі агенттер қызметін атқарды. Осы кезеңде сұлтан-басқарушылардың қызметі, әлеуметтік мәртебесі, материалдық жағдайы мен билік символдары (ту, мөр, қылыш, мундир) нақты регламенттеліп, олардың империялық шенеуніктер қатарына қосылуы заңды түрде бекітілді.

Кіші жүздегі сұлтан-басқарушылар институтының қалыптасуы мен қызметін зерттеу XIX ғасырдағы Қазақстан тарихындағы отарлық басқару жүйесінің мәнін терең түсінуге мүмкіндік береді. Бұл институт бір жағынан дәстүрлі қазақ ақсүйектерінің билігін сақтап қалу формасы ретінде көрінсе, екінші жағынан Ресей империясының отарлық әкімшілік саясатын жүзеге асыру құралына айналды. Сондықтан сұлтан-басқарушылар институтын зерттеу – империялық билік пен жергілікті элитаның өзара ықпалдастығын, билік трансформациясының механизмдерін айқындауда маңызды.

Ғылыми әдебиеттерде Кіші жүздегі басқару реформалары, жекелеген сұлтандардың қызметі қарастырылғанымен, сұлтан-басқарушылар институты тұтас әлеуметтік-саяси құбылыс ретінде әлі де толыққанды жүйелі зерттеуді қажет етеді. Әсіресе олардың әкімшілік функциялары, әлеуметтік мәртебесі, материалдық қамтамасыз етілуі, әскери атақтары мен империялық басқару құрылымындағы орны архивтік деректер негізінде терең талдауды талап

етеді. Сонымен қатар, сұлтан-басқарушылардың қызметі қазақ қоғамындағы әлеуметтік жіктелу үдерісіне, халық пен билік арасындағы қатынастардың өзгеруіне, дәстүрлі басқару институттарының әлсіреуіне тікелей әсер етті. Бұл мәселені зерделеу арқылы XIX ғасырдағы қазақ қоғамындағы саяси тұрақсыздықтың, қарсылық қозғалыстарының және отарлық басқаруға деген қоғамдық көзқарастың себеп-салдарын айқындауға болады. Осы тұрғыдан алғанда, Кіші жүздегі сұлтан-басқарушылар институтының қалыптасуы мен қызметін 1824-1869 жылдар аралығында кешенді түрде зерттеу Қазақстанның отарлық кезеңдегі саяси тарихын жаңаша пайымдауға, архивтік деректерді ғылыми айналымға енгізуге және ұлттық тарихнаманы толықтыруға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми мақалада тарихи танымның жалпығылыми және арнайы әдістері кешенді түрде қолданылды. Атап айтқанда, тарихи-жүйелілік және тарихи-салыстырмалы әдістер арқылы XVIII-XIX ғасырлардағы әкімшілік реформалардың мазмұны мен эволюциясы талданды. Тарихи-типологиялық әдіс сұлтан-басқарушылар институтының қалыптасу ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік берсе, тарихи-антропологиялық және әлеуметтік тарих тәсілдері билік өкілдерінің әлеуметтік мәртебесі мен күнделікті қызметін зерделеуге негіз болды. Сонымен қатар, деректанулық талдау әдісі арқылы архив құжаттары, формулярлық тізімдер, шенеуніктердің хаттары мен естелік еңбектердің мазмұны мен деректік құндылығы анықталды. Зерттеуде пәнаралық әдіснама элементтері қолданылып, саяси тарих, құқық тарихы және әлеуметтік құрылым мәселелері өзара байланыста қарастырылды.

XVIII-XIX ғасырлардағы Қазақ даласындағы саяси-экономикалық өзгерістер мен Ресей империясының жүргізген әкімшілік реформалары мәселесі отандық және ресейлік тарихнамада кеңінен қарастырылған. Кіші жүздің империя құрамына қосылуы, орыс-қазақ қарым-қатынастары, хандық биліктің жойылуы мен 1824 жылғы әкімшілік реформаның жүзеге асырылуы сол дәуірдегі зерттеушілердің, жиһангездердің және патша үкіметі шенеуніктерінің еңбектерінде көрініс тапты.

Төңкеріске дейінгі кезеңдегі зерттеулер қатарында А.И. Левшин, И. Крафт, Е.К. Мейендорф, А.И. Добросмысловтың еңбектері айрықша орын алады. Аталған авторлар Ресей империясының қазақ даласындағы саясатының тікелей қатысушылары немесе сол үдерістерді бақылап, сараптаған зерттеушілер болды. Олардың еңбектері негізінен империялық көзқарас тұрғысынан жазылып, патша үкіметінің реформаларын заңды әрі өркениеттік сипатта көрсетуге ұмтылғанымен, нақты тарихи деректер мен әкімшілік тәжірибеге қатысты құнды мәліметтерді қамтиды.

Кеңестік кезеңдегі зерттеулерде Қазақ даласының Ресей империясы құрамына қосылуы, әкімшілік реформалардың себептері мен салдары, отаршылдық саясатқа қарсы қозғалыстар маркстік-лениндік методология негізінде талданды. Бұл бағытта М.П. Вяткин, Е. Бекмаханов, С.З. Зиманов, М.Г. Масевич еңбектері маңызды. Аталған авторлар реформалардың әлеуметтік-экономикалық мазмұнына, хандық биліктің әлсіреуіне және отарлық басқару жүйесінің қалыптасуына назар аударды. Е. Бекмаханов еңбектерінде қазақ сұлтандарының әскери және әлеуметтік мәртебесіне қатысты нақты деректер ұсынылса, С.З. Зиманов пен М.Г. Масевич әкімшілік-территориялық жүйе мен сұлтан-басқарушылардың қызметіне жан-жақты талдау жасайды.

Тәуелсіздік кезеңіндегі және қазіргі ресейлік зерттеулерде мәселе жаңаша, көпқырлы әдіснамалық тұрғыдан қарастырыла бастады. Р.Ю. Почекаев, Д.Н. Шилов, Ю.А. Кузьмин еңбектерінде Ресей империясының хандық билікті жою саясаты, Орынбор әкімшілігінің рөлі, шенеуніктер корпусының қызметі жаңа деректер негізінде бағаланады.

Отандық қазіргі тарихнамада сұлтан-басқарушылар институты, билік өкілдерінің қызметі, марапаттары мен билік символдары архивтік деректер негізінде кешенді түрде зерттелуде. Бұл бағытта Г.С. Сұлтанғалиева, И.В. Ерофеева, Е.А. Галимов, Т.Т. Далаева, Г.Б. Избасарова еңбектері ерекше маңызға ие. Аталған зерттеулерде формулярлық тізімдер, мөрлер, мундирлер

және ресми хаттар дереккөз ретінде кеңінен пайдаланылған. Осылайша, XVIII–XIX ғасырлардағы Кіші жүздегі әкімшілік реформалар мен саяси өзгерістер мәселесі тарихнамада кеңінен қамтылғанымен, сұлтан-басқарушылар институтын билік символдары, әлеуметтік мәртебе және жергілікті басқару тәжірибесі тұрғысынан кешенді түрде талдау әлі де өзекті болып табылады.

Зерттеудің деректік негізі ретінде Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (ҚР ОМА) 4-қоры және өзге де қорларында сақталған ресми құжаттар құрайды. Атап айтқанда, сұлтан-басқарушылардың формулярлық тізімдері, қызметтік нұсқаулықтары, жалақы мен зейнетақыға қатысты мәліметтер, марапаттау және әскери атақ беру туралы құжаттар кеңінен пайдаланылды. Бұл ғылыми деректер мен әдістер сұлтан-басқарушылар институтын тұтас әлеуметтік-саяси құбылыс ретінде қарастыруға, оның қызметіндегі өзгерістер мен эволюцияны анықтауға мүмкіндік берді.

1824-1869 жылдар аралығында Кіші жүз аумағында қалыптасқан сұлтан-басқарушылар институтының пайда болу алғышарттарын, оның қызметтік ерекшеліктерін және Ресей империясының отарлық басқару жүйесіндегі орнын кешенді түрде талдау болып табылады. Аталған мақсатқа жету үшін келесі міндеттер айқындалды:

- XIX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Кіші жүздегі саяси-әкімшілік жағдайды және хандық биліктің жойылу себептерін анықтау;
- «Орынбор қырғыздары туралы» 1824 жылғы Жарғының мазмұнын талдай отырып, сұлтан-басқарушылар институтының құқықтық негіздерін ашып көрсету;
- Кіші жүздегі сұлтан-басқарушылардың әкімшілік, сот және саяси қызметтерін жүйелеу;
- Сұлтан-басқарушылардың әлеуметтік мәртебесі, материалдық жағдайы, әскери атақтары мен билік символдарының мәнін айқындау;
- Сұлтан-басқарушылар институтының қазақ қоғамындағы дәстүрлі билік жүйесіне және халық пен билік арасындағы қатынастарға ықпалын бағалау;
- Архивтік деректер негізінде жекелеген сұлтан-басқарушылардың қызметіне тарихи баға беру.

Нәтиже мен талқылау. XIX ғасырдың алғашқы ширегінде Қазақстанның батыс өңірінде орын алған әкімшілік-территориялық басқарудағы өзгерістер қоғамда жаңа басқару институтын қалыптастырды. Бұл сол кезеңде Кіші жүз аумағында орын алған күрделі жағдаймен байланысты еді. Жағдайдың күрделенуі қазақ рулары арасында билеуші сұлтандардың билікке деген таласынан туындап, көптеген қиындықтарға алып келді. Осы сәтте тиімді пайдаланған патша үкіметі қазақ даласындағы басқару институттарын қайта жасақтап, хандық биліктің орнына сұлтан-басқарушылар билігін қалыптастыруды көздеді. Бұл жүйенің қалыптасуында сөзсіз билік пен артықшылық – сұлтандарға берілді.

Патша үкіметінің XIX ғ. 20-жылдардағы жарғысы негізінде саяси билікпен айналысатын мемлекеттік билеушілердің тобы қазақ ақсүйектерінен құралды. Олар жергілікті билікті өз бақылауына алып, сұлтан-басқарушылардың әлеуметтік тобын құрады. Тарих ғылымдарының факторы И. Ерофеева Ресей империясының қазақ даласын басқаруға байланысты қалыптасқан үш буынды жүйені жіктеп көрсетеді. Олар:

Жоғарғы буын: Кіші жүз бен Орта жүзді басқарудың басты орталықтары Орынбор және Батыс-Сібір губернаторлығы;

Орта буын: Орынбор және Сібір әкімшілігінің шекаралық комиссиясының ішінде сұлтан-басқарушылар мен сұлтандар. Бұлар мемлекеттік аппараттың негізін құрады.

Төменгі буын: дистанция бастығы мен ауыл старшыны [1, 122-б.].

Қазақ қоғамындағы сұлтандар деп шыңғыс ұрпақтары саналатын көшпелі қоғамдағы «төрелер». Олар үлкен артықшылыққа ие бола отырып, қоғамда басқалардан жоғары тұрды.

1823 жылдан бастау алған бұл өзгерістің алғышарттары қалыптасып, талқыланып нақты бекітілуі 1824 жылмен сәйкес келді. Орынбор әкімшілігіне бағынатын Кіші жүз аумағындағы

1823 жылы Орынбор губернаторы Азиялық комитетке реформа жобасы бойынша талқылау жасауды ұсынады. Ол бойынша Кіші жүз аумағы Бөкей Ордасын қосқанда төртке бөлінеді: Батыс, Орта, Шығыс және Ішкі. Олардың әрқайсысы 3 деңгейлі басқару жүйесіне енгізіледі:

1) ауылды басқару;

2) руды басқару;

3) Рудан құралған барлық бөлікті басқару. Аталған басқаруды жүзеге асырушы лауазымға үміткерлер сайлау арқылы тек қазақтардан іріктеліп алынды.

Азия комитеті 1824 жылдың наурызында бекіткен жарғы Орта жүзді басқару жүйесіне қарағанда ішінара өзгерістерге ғана ұшырады. Кіші жүздің басқару жүйесі рулық жүйеге негізделді және бөлікті басқару сұлтан-басқарушыға берілді [2, 55-6.].

Сұлтан-билеушілер институтының ерекшелігі – Ресей империясының қазақ даласын басқару жүйесінде өзінің билігін жүргізу ретінде құрылғанында. Бастапқыда жергілікті қазақ ақсүйектерінен шекаралық жүйе бойынша билік институты ретінде болса, кейіннен әкімшілік шенеуніктермен тең дәрежеге дейін көтеріліп, атақ пен сыйлық алу үшін қызмет ете бастады.

Сұлтан-басқарушының билігі Ресей әкімшілігі тарапынан тағайындалған шенеуніктердің оларға деген ықыласы мен дұрыс қолдауына тәуелді болды. Қазақ даласында басқару жүйесіне байланысты енгізілген реформалардың әсерінен тек Шыңғыс ханның ұрпақтары ғана емес, кейіннен сұлтандардың да халық арасындағы ықпалы төмендеп, әлсіреді. Бұл халық арасында сұлтандарға бағынбайтын адамдар тобын қалыптастырғанмен, олардың билігіне қолдау білдіруші патша әскері тұрды [3, 129-6.].

Зерттеу мақсатына сай ҚР ОМА қорындағы тарихи құжаттардағы сұлтан-басқарушылардың қызметі, міндеті мен әкімшілік құрылымдарымен хат алмасулары туралы мәліметтерді қамти отырып, маңызды ақпараттарды ұсынамыз. Бұл архив қорындағы алынған мәліметтерде сұлтан-басқарушылардың қызметтік міндеті, материалдық жағдайы (жалақы, зейнетақы мөлшері), лауазымдық қызметіне байланысты берілген атақтарына қатысты деректер құрайды.

1824 жылы Кіші жүз аумағы Ішкі Орданы қоспаған 3 бөлікке бөлінді және олар рулардың орналасуы бойынша келесідей жіктелді: Арғын руы – Шығыс бөлікке; Жетіру – Орта бөлікке; Байұлы – Батыс бөлікке және Әлімұлы соңғы екі бөліктің шекарасында орналасты [4, 186-6.].

Ресей империясының әкімшілік-территориялық басқару жүйесінің енгізілуіне байланысты Кіші жүз аумағында басқару жүйесінің ең ұйымдасқан әрі ықпалды тұлғалары – сұлтан-басқарушылар болды. Олар ең ықпалды әлеуметтік топ ретінде қызметтік бабында үнемі жалақы алып отырды, ал зейнет жасына жеткенде әкімшілік оларға өмір бойы зейнетақы төлеп, Ресей империясының шенеуніктеріне айналды.

1824 жылы тек Кіші жүз аумағында басқарудың жаңа жүйесінің заңды түрде енгізілуіне байланысты хандық билік жойылып, оның орнына сұлтандардың билігі енгізілді. Енді көшпелі қазақ қоғамындағы ұзақ уақытқа созылған үдерістерде биліктің иесі сұлтандар болып танылып, заңмен бекітілді.

Кіші жүз аумағында заңды түрде жүргізілген «Орынбор қырғыздары туралы» Жарғы бойынша осы өлкенің басқару орталығы – Орынбор қаласына және оның әкімшілігіне қарады. Реформа бойынша бөлінген 3 бірліктің басында сұлтан-басқарушылар тұрды. Мұндай қызметке ауқатты әрі өз руының ішінде үлкен беделге ие сұлтандар сайланып отырды. Кіші жүз аумағында болған саяси басқарудың басындағы сұлтан-басқарушы лауазымы – 1824-1869 жж. аралығында болды.

3 бөлікке бөлінген әкімшілік бөліністің батыс бөлігін – Қаратай Нұралиев басқарды; орта бөлікті – Терім Ералиев басқарды; шығыс бөлікті – Жұма Құдаймендиев басқарды. Әрбір сұлтан-басқарушының Орда болды және олар казак станицалары мен бекініс маңында орналасты. Мысалы, батыс бөлік – Затон форпостында; шығыс бөлік – Изобильный станицасында; шығыс бөлік – Үсті үй бекінісінде орналасты [5, 14-6.].

Осылайша, билеуші топ өкілдері төре тұқымынан сайланып, оның басында қазақ даласына белгілі әулеттен шыққандар отырды. Алып жатқан аумағы ауқымды болып табылатын Орынбор өлкесін басқаруға әулеттік басшыларды тарту ісі қолға алынды. Бұл дегеніміз батыс пен орта бөліктің – Әбілхайыр әулетіне, ал шығыс бөліктің – Қайып ханның ұрпақтары арасында бөлінуінде. Ал олардың әулеттік билігінің қаншалықты ұзақ сақталғандығы биліктегі ұрпақтарының саяси биліктегі қызметіне байланысты еді.

Кіші жүзді тікелей бақылаушы Орынбор әкімшілігінде 1824-1869 жж. аралығында қызмет еткен сұлтан-басқарушылар саны – 16. Олардың көбісі XVIII ғасырда өмір сүрген Әбілхайырдың ұрпақтары еді. Билікке ие болған сұлтан-басқарушыларда биліктің символдары бекітілді және әрбіріне таратылып берілді. Олар:

- императорлық герб бейнеленген ту;
- алтын сапты қылыш;
- мөр;
- басқару бойынша арнайы нұсқаулық берілді.

Бұл сұлтан-билеушілердің қарапайым халық алдында беделін арттырып, ерекшелеп тұратын билік символдары еді. Сонымен қатар, әрбір шенеунікке мемлекеттік қызметті атқаруы туралы мәліметтер енгізілген формулярлық тізім берілді. Бұл құжат XIX ғасырда Ресей империясының басқару жүйесін өзгертуге байланысты қабылдаған реформалармен бірге қызметтік істерде енгізілді. Ол бойынша әрбір билеушінің қызметтік сатылардан өту кезеңдері, әлеуметтік құрамы, жасы, діні мен мүлктік жағдайы туралы мәліметтерді білуге болады [6].

Сұлтан-басқарушылар саяси билікпен айналысу барысында олардың жанына іс-қағаздарды жүргізіп отыруға қажетті көмекші мен хатшы берілді. Сонымен қатар, хат байланысын жеткізуші шабармен берілді. Ал әр бөліктегі тәртіпті сақтаушы әрі сұлтан-басқарушыны қорғап жүру үшін әкімшіліктен 100 казак әскері бөлінді.

Басқарушы әкімшілік билік қазақ даласына патшалықтың саясатын қолдаушы әрі жүзеге асырушы сұлтан-басқарушылар туралы көптеген мәліметтерді жинақтап, зерттеп отырды.

Зерттеуші Г.К. Ерменбаеваның зерттеулерінде формулярлық тізім туралы қызықты деректер келтіріледі. Ғалымның сипаттауы бойынша формулярлық тізім – жеке сипаттағы мәліметтер жинақталған жеке іс. Онда жеке тұлғаның, әсіресе сұлтандарға қатысты барлық мәліметтер: отбасы, әкімшілік қызмет атқарудағы жинаған іс-тәжірибесі, алған сыйлық-марапаттары т.б. жинақталды [7, 216-6.].

Әрбір бөліктің сұлтан-басқарушылары жоғарыда көрсетілген билік символдарына – мундирді жатқызуға болады. Бұл ең алдымен кіші жүздегі билеушілерге берілген құқық еді. Бұл бастаманы алғаш ұсынған шығыс бөліктің сұлтан-басқарушысы Ахмет Жантөрин болды. 1841 жылы басқарушы болып тағайындалған кезінде алғашқылардың бірі болып Орынбор әкімшілігіне мундир (әскери сыртқы киім) кию туралы ұсынысын жолдап, шекара комиссиясының басшысы Г.Ф. Генспен кездесу кезінде жоғарыдағы ұсынысын жеткізді. Бұл оқиғадан кейін қалған екі бөліктің сұлтан-басқарушылары да осы бастаманы қолдады.

А. Жантөриннің ұсынысы бойынша М.В. Ладыженский 1846 жылы Азия департаментіне Г.Ф. Генс дайындаған мундир суретін ұсынды. Осы оқиғаға байланысты генерал-майор Ладыжинский қазақ сұлтандарына арналған киім үлгісін ұсынады. Бұл ұсыным хаты Ресей мемлекеттік тарихи архивінің 1291-қорында сақталған. Ұсыным-хатта қазақ сұлтандарының ішінде ең алғаш болып Бөкей Орда ханы Жәңгір хан киген мундирді қалған үш бөліктің сұлтан-басқарушыларына да билік символы ретінде енгізу ұсынылған. Қазақтарды еуропалық мәдениетпен жақындастыруға, сонымен қатар бұл киімді кию олар үшін басқалардан ерекшелеп тұратындай болса, қызмет етуі кезінде адалдық танытанын анық. Г. Генске берген тапсырмасында қазақ сұлтандары үшін ыңғайлы етіп, тіпті олардың да ұсыныстары мен талғамдарын ескеру керектігін жеткізеді. Осы жағдайдан кейін қазақ сұлтандарының билік символы ретінде мундер енгізілді [8, 108-6.].

Ресей мемлекеттік тарихи архиві қорында қазақ сұлтандарының мундирі сақталған. Ерлер киімі черкеск үлгісінде ұзындығы тізеге дейін, ал жеңі қысқа.

1) Қызыл түсті штаб-офицерінің шеру кезінде киетін сыртқы киімі. Сипаттамасы: ені – 1 м, ұзындығы тізеге дейін созылған. Иығында арнайы сәнделген белгі болды.

2) Көк түсті мундир немесе вице-мундир. Сыртқы бедерленуі күміспен қапталған.

Мундирді тігуде қолданылған маталарға шұға, барқыт жатқызылады. Ал олардың түстері қызыл, көк, жасыл, күлгін т.б. болды. Тек сыртқы безендіруіне ғана алтын немесе күмістен ою-өрнектер салынды. Басына құндыз немесе кәмшат терісінен қырғыз қалпағы бар. Бас киімнің жиектері алтын немесе күміспен жиектелген. Бағалы тастармен әсемделген белдік байланды. Шені жоқ қазақ пен шенеунікті ажырату үшін кокард тағылды [9, 109-б.].

Әрбір сұлтан-басқарушыға арнайы қызметі туралы аттестат «төлқұжат» берілді, ол бойынша империяның кез-келген жерінде емін-еркін қозғалуға мүмкіндік алды. Олардың негізгі қызметі: әкімшілік, сот және саяси бағытта болды. Сонымен қатар, әрбір бөлікті басқарушы сұлтан-басқарушыға қағазға жазылып бекітілген міндеттері болды. Онда:

- Ресей патшасына адалдық;
- өзіне тиесілі бөліктегі қазақтарды бақылау;
- қазақтардың барлығына тең әділ болу, бөліктегі орын алуы мүмкін тәртіпсіздікті тоқтату, татуластыру;
- әрбір бөлікке қатаң тәртіп орнату;
- бөліктегі тұрғындар арасында «ерекше» билікке ие адамдардың болмауы;
- барымта мен ұрлықтың жолын кесу;
- дала арқылы өтетін сауда керуендерін қорғау, олардың тоналуына жол бермеу;
- Орынбор әкімшілігі тарапынан берілетін тапсырмаларды уақытында әрі үлкен ынтымақпен орындау;
- көтерілістердің болуының алдын алу, оны басып-жаншуға қатысу т.б. үкімет тарапынан берілген тапсырмаларды орындау жатқызылды [10, 46-б.].

Сұлтан-басқарушылардың әкімшілік-басқару қызметінде олардың атақ-марапаттарынан бөлек мемлекет оларға атқарған қызметіне қарай жалақы тағайындап отырды. Ол мемлекеттік қазына есебінен төленді. Архив деректерінде сұлтан-басқарушылардың еңбекақысына қатысты келесідей мәліметтер ұсынылады.

Сұлтан-басқарушыларға қызметіне байланысты 120 күміс рубль жалақы тағайындалды және жылына 60-тың төрттен біріндей ұн берілді. Оларға көмекші, іс-қағаздар жүргізуші қызметкерлер беріліп, олар халық есебінен жалақы алды.

Сұлтан-басқарушы әрі арнайы тапсырмаларды орындаушы сұлтан Жантөринге – 800 рубль қаржы бөлінді. Оның 533 рубль 34 тиыны – жалақасы, ал 266 рубль 66 тиын – тамағы үшін бөлінді [11, 1-п.].

Сұлтан-басқарушылар шекара комиссиясының бір бөлімі ретінде қазақ даласында билігін жүргізді. Олардың басты міндеті әкімшілік тарапынан берілген тапсырмаларды орындау еді. Сұлтан-басқарушыларға шекара комиссиясынан жіберілетін тапсырмалар қағазға жазылып, жіберіліп отырды. Бұндай кіріс хаттарының саны тек бір ғана бөліктің өзіне жылына 3000 хат келіп түсіп отырды, ал сұлтан-басқарушының іс-қағаздар жүргізу кеңсесі олардың қабылдап, орындау бойынша үлкен қиындықтар туындап отырды. Келген хаттардың көбісі далада іздеу жұмыстарымен байланысты еді.

1-кесте. Сұлтан-басқарушылардың іс-қағаздар жүргізу кеңсесіне келіп түсетін істер саны [4, 202-б.]

Көрсеткіштер	Шығыс бөлік	Орта бөлік	Батыс бөлік	Барлығы
1849 ж. бойынша қарастырылмаған істер	260	2383	430	3073
1849 ж. бойынша түскен істер	234	241	291	766
1849 ж. бойынша шешілген мәселелер	146	58	218	422
1850 ж. 1 қаңтарына қалдырылған істер	318	2566	503	3417

1-кестеге сілтеме бере отырып, 1850 жылдың өзіне 3500 іс қалдырылып отырған. Бұл қазақ даласындағы сұлтан-басқарушылардың кәсіби билігіне қатысты үлкен жауапкершіліктің жүктелгендігін білуге болады.

Әскери білім берудің беделі қазақ ортасында бұлжытпай төмендеді. XIX ғасырдың соңғы ширегінде әскери училищені қазақ жастары ғана таңдады. Әскери А. Сейдалиннің ұлы Жиганшах Сейдалин Орынбор кадет корпусында 2 жыл оқыды. Содан кейін ол жергілікті гимназияға ауысты. XIX ғасырдың соңында әскери қызметте болған балалар Азаматтық оқу орындарын таңдады. Мысалы, З. Нұралихановтың ұлы азаматтық гимназияда оқыған.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақ жастарының бұл шешімі бірқатар жағдайларға байланысты болғаны анық. Біріншіден, қазақтар дәстүрлі түрде әскерге шақырылмады, сондықтан мансаптық өсу мүмкіндігінен айырылды; екіншіден, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақтар азаматтық училищелерде, мысалы, мұғалімдер семинариялары, гимназиялар, техникалық фельдшерлік мектептер және басқа да оқу орындарында оқуға мүмкіндік алды; үшіншіден, осы училищелерді бітіргеннен кейін қазақ мамандары әртүрлі салаларда өз мүмкіндіктерін жүзеге асыру құқығына ие болды.

ҚР ОМА қорында зейнетке шыққан сұлтан-басқарушыларға өмірлік зейнетақы тағайындау туралы деректер кездеседі. Патша үкіметі олардың атқарған қызметі, әскери шендеріне қарай қазына есебінен зейнетақы тағайындап отырды. Олардың ішінде Мұхамеджан Жантөринге жылына 1176 рубль көлемінде зейнетақы тағайындалған [12, 1-п.]. Ал қырық үш жыл қызмет еткен Т. Сейдалинге жылына – 285 рубль 90 тиын мөлшерінде зейнетақы белгіленді [12, 2-п.]. Бірақ, деректерде сұлтанға зейнетақы төлеуде біршама рет қиындықтар болып, кейіннен Торғай уезінің бастығы К. Молчановтың өтінішімен оған сұлтан-басқарушыларға лайықты зейнетақы белгіленіп, 1200 рубль көлемінде тағайындалды. Дәл осындай мәліметтер Орта бөліктің сұлтан-басқарушысы болған М. Баймұхамедов те 1855 жылдың 15 қарашасынан бастап 1869 жылдың 1-қаңтарына дейінгі ұзақ жылғы қызметі барысында лауазымынан алынып, өмір бойы зейнетақы тағайындалып, генерал-майор әскери дәрежесін алады [13, 373-б.].

Кіші жүзге сайланған сұлтан-басқарушыларға жүктелген міндеттерге тоқталып өтсек:

- әрбір басқарушы сұлтан өзіне бағынатын халықтың арасында тәртіпті сақтау;
- жоғары әкімшілік иелеріне бағыну;
- жыл сайын өзіне тиесілі аумақ бойынша салық жинау тапсырылды [4, 192-б.].

Сұлтан-басқарушылардың билік ету кезеңінде олардың орнын сұлтан титулын иеленбеген адамдар ауыстыра алмады. Себебі, Кіші жүз аумағындағы бөлікті бөлу және басқару бойынша билік келесідей болып ажыратады. Батыс және Орта бөлікті – Әбілхайыр ханның ұрпақтары ешқандай өзгіріссіз басқарды. Ал Шығыс бөлікті – Қайып ханның ұрпақтары арасында бөлінді.

Кіші жүз аумағында билік жүргізуші сұлтан-басқарушылардың қызметін үш жағдаймен сипатталды. Олар:

Біріншіден, көп жағдайда сұлтан-басқарушылар тек Әбілхайыр ханның ұрпақтарынан ғана тағайындалып отырды.

Екіншіден, сұлтан-билеушілер өздерінің билігін үнемі сақтап қалуға тырысты. Ол үшін шекаралық комиссияның қолдауына сүйенді. Сондай-ақ, әрбір билеушіні қорғауша 100-200 әскери күші болды, ол сұлтан-билеушілерді кез-келген сапарлар кезінде алып жүруге міндетті болды. Олардың Ордасы дала шетінде емес, шекараға жақын жерлерде орналасты.

Сұлтан-басқарушылардың жанына арнайы жасақ ертіп жүруі үлкен қажеттіліктен туындады. Архив деректерінде майор Добрыниннің Жантөре Жангереевтің өзімен бірге 200-ге жуық әскерді ұстап жүруі оған бағынбаған қырғыздар (қазақтарды) тарапынан туындаған қауіптің алдын алу үшін пайдаланған [12, 1-п.].

Бұл келтірілген деректен дәстүрлі қазақ қоғамындағы қарапайым адамдар тарапынан сұлтан-басқарушыларға деген теріс көзқарастың болғандығын білуге болады. Оларды үнемі

халықты қанаушы, пара алып, тонаушылықпен айналысушы ретінде көрді. Бұл сұлтан-басқарушыларға деген сенімсіздіктен туындаған көзқарас көбінесе орыс зерттеушілерінің еңбектерінде көрініс тапты. Бірақ, халқы үшін адал қызмет етіп, өзінің тектілігін көрсете білген басқарушылар да болды. Сөйте тұра халық арасында оларды тек империялық биліктің қызметкері ретінде ғана көрді. Өзінің жеке қасиеттерімен, ақылы мен қабілетіне қарамастак басқарушы топтың айтқанын істеуге мәжбүр болды, соның салдарының халық арасындағы беделі мен сенімінен де айырылып жатты.

Үшіншіден, патша үкіметінің тапсырмаларын бұлжытпай орындаушы бөлім қызметін атқарды. Ол елдегі паракорлық, қызмет бабын асыра пайдалану, негізсіз алым-салықтар мен халыққа зорлық көрсетумен сипатталды. Бірақ мұндай негізсіз әрекеттер халық пен сұлтан-басқарушы арасындағы байланыста теңсіздікке алып келіп, көбіне біріншісінің Ордадан алыстап, билігіне бағынудан бас тартуынан көрінді [14, 287-б.].

Сұлтан-басқарушылардың көмекшілері де сұлтандар қатарынан сайланды және оларға да шекаралық комиссия тарапынан орындауға тиісті міндеттерді жүктеп отырды. Осылайша, Кіші жүз аумағындағы бұрынғы «хандық» билік жойылып, оның орнына патша әкімшілігінің белгілеуі бойынша сұлтан-басқарушылардың қолына берілген билік жүйесі қалыптасты. 1824 жылғы жарғының билік жүйесін өзгертуге байланысты қабылдаған шешімдері қазақ даласында бұрыннан келе жатқан билеуші әулеттер арасында ғана бөліске түсті.

Сұлтан-басқарушылар институтының қалыптасуы Ресей империясының шекаралық аймақтарды басқаруда қолданған әкімшілік-аумақтық реформаларымен тығыз байланысты болды. Патша үкіметі дәстүрлі билік иелері саналатын қазақ ақсүйектерін мемлекеттік басқару жүйесіне тарта отырып, олардың әлеуметтік беделі мен ықпалын отарлық мүдделерге қызмет еткізуге ұмтылды. Осы мақсатта сұлтандарға әкімшілік өкілеттіктер беріліп, олар империялық басқару құрылымының буындарына айналдырылды. Сұлтан-басқарушылардың қызметі әкімшілік, сот және саяси функцияларды қамтып, оларды жергілікті халық пен империялық билік арасындағы дәнекер күшке айналдырды.

Қазақ даласында сұлтан-басқарушылар институтын енгізу бойынша бірнеше кезеңдерге бөлініп, өзіндік ерекшеліктерге ие болды. Олар:

1-кезең: 1824-1834 жж. Бұл кезеңде сұлтан-басқарушылардың қызметіне байланысты жиі орындарын ауыстырумен байқалады (қызмет ету уақыты аз мерзімді қамтыды). Әкімшілік тарапынан берілген мәліметтерде мұның бірнеше себептері көрсетілген:

- сұлтан-басқарушылардың «тапшылығы»;
- қазақ қоғамында сұлтан-басқарушылардың қызмет ету барысындағы әрекетсіздігі;
- әкімшілік тарапынан берілген тапсырмаларды «иелемеуі». Аталған себептер әсіресе,

Орта бөліктің сұлтан-басқарушыларының арасында жиі байқалады. Мысал ретінде келесі билеушілердің қызметінде аз уақыт ғана басқарғанынан көруге болады. Тек ғана 1824 жылдан 1826 жылға дейінгі уақыт аралығында 1 жыл ғана билік еткен сұлтан-басқарушылар: Темір Ералиев, Мати Мұхамедғалиев; 2 жыл қызмет еткен сұлтан-басқарушы – Медетғали Тұрдалиев [11, 1-п.]. Бұл сұлтан-басқарушылардың қызметтік уақытының аздығын келесі мүмкін жағдайлармен түсіндіруге болады:

- сұлтан-басқарушыларға берілген лауазымдық қызметтегі рөлін түсінбеуі;
- Патшалық Ресей тарапынан енгізілген өзгерістерге қарсылық.

Сонымен қатар, сұлтан-басқарушы Шыңғыс Ұрмановтың Кіші жүз сұлтаны Қайыпқали Есімұлының көтерілісіне қатысып, қолдау білдіргені үшін Уфаға жер аударылуы секілді жағдайлары тіркелді.

*Қайыпқали Есімұлы – XIX ғ. 30-жылдары Кіші жүздің көптеген руларына билігін жүргізген, Хиуа ханымен тікелей байланыста болған сұлтан.

2-кезең. XIX ғ. 30-60-жылдар аралығында. Бұл кезеңде билеушілердің қызмет ету және басқару уақытында өзгерістер байқалады. Жағдай тұрақталып, басқарудың мерзімі ең азы 10

жылдан ең көбі – 20 жылға дейінгі уақытты қамтыды. Олардың ішінде батыс бөліктің сұлтан-басқарушысы Баймұхамед Айшуақұлы – 17 жыл; Мұхаметқали Тәукин – 20 жыл. Бұл кезеңде сұлтан-басқарушылардың билік ету кезеңіндегі тұрақтылық ең алдымен әкімшілік тарапынан қойылатын талаптарды түсінетін адамдардың сайлануымен байланысты болды. олардың көбі әскери мектептерден білім алып шықты (М. Тәукин, А. Сейдалин); көбісінің басқару қызметінде тәжірибесі мол болды (М. Жантөрин). Тәжірибе жинақтауда олар ең алдымен сұлтан-басқарушының көмекшісі қызметін атқарып ғана барып, билікті иеленді.

Сұлтан-басқарушылардың көмекшісі – сұлтандардан сайланды. Бұл шекара комиссиясының тарапынан берілген нұсқаулық бойынша жүзеге асырылды және оның көмекшісінің де белгілі бір міндеттері бар еді. Олар:

- сұлтан-басқарушының берген тапсырмаларынан бөлек, шекара комиссиясының берген тапсырмаларын орындау;
- Бөліктегі ішкі тәртіпті, ордалықтар арасындағы қақтығыстардың алдын алу, тоқтату;
- ел арасында «тәртіп бұзғандарды» жақын шекаралық басқармаға жеткізу;
- ордадағы ұзақ бұзақылық бойынша жұмыстарды өзі, ал ірі істер бойынша шекара комиссиясына хабарлау [4, 223-б.].

ҚР ОМА қорында билік еткен сұлтан-басқарушыларға қатысты мәліметтер сақталған. Олардың ішінде М. Тәукин, Б. Айшуақов, А. Жантөрин т.б. болды.

Мұхамедқали Тәукин (1813-1894) – Кіші жүз сұлтаны. 1831 жылы Неплюев атындағы әскери училищені тәмамдаған [15, 285-б.]. Кіші жүз аумағындағы батыс бөліктің сұлтан-басқарушысы қызметін жиырма жыл бойы адал әрі құзіретті басқарушы ретінде үлкен беделді иеленді. Экономика, тарих және мәдениет саласында үлкен білімді меңгергені [16, 51-б.] туралы зерттеуші И.В. Ерофееваның орынборлық архив құжаттары негізінде жазылған еңбегінде көрсетілген.

Қызметі барысында бірнеше рет наградталған:

- 1839 жыл 25 қаңтар: И. Тайманұлы бастаған көтерілісті басуға көмектескені үшін мойынға тағылатын «Анна» лентасында алтын жұлдызбен марапатталды;
- 1840 жыл 28 қазан: Хиуа экспедициясына қатысқаны үшін Жүздік шенімен марапатталды;
- 1842 жыл 31 тамыз: Бұхардағы орыс миссиясына қатысқаны үшін мойынға тағылатын «Анна» лентасында алтын жұлдызбен марапатталды;
- 1860 жылы 13 тамыз: II Александр патшаның бұйрығымен полковник шенімен марапатталды. 1866 жылы науқастанып, қызметінен алынды. Оның қызметіне берілген анықтамада қазақ даласындағы жергілікті басқару жүйесінде үздіксіз қызмет еткендігі сипатталады. Ал зерттеуші Ж. Қасымбаевтың зерттеулерінде алғаш рет өмірі мен қызметіне жан-жақты баға берілген тұлға – сұлтан Баймұхамед Айшуақов еді. Зерттеуші оны екі тұрғыдан қарастыра отырып, тарихи шындық жағынан баға берді. Біріншісі, оның өз халқының қажеттілігі үшін қызметін патшалық Ресейдің шенеунігі бола тұра жасай алуында; екіншіден, әкімшілік басқару жүйесінің шенеунігі ретінде [17, 96-б.].

Сұлтан-басқарушы Б. Айшуақов 1831 жылы қыркүйек айының 1-де патша үкіметіне адал қызметі үшін батыс бөліктегі билікті иеленді. Оған, жоғарыда көрсетілгендей биліктің нышан-белгілері: императорлық елтаңба бар ту, Алтын қылыш, қызметтік нұсқаулық табысталды. Сұлтан-басқарушыға 1 200 рубль ақшалай жалақы, 60-тың 4/1-не тең ұн және басқалардан ерекшелігі Орынбор әкімшілігіне сапарлар жасаған кезінде азық-түлікке 50 тиын берілді [12, 2-п.].

Б. Айшуақов сұлтан-басқарушы қызметін атқарған кезеңде патша үкіметінің жергілікті жердегі негізгі сенімді тірегіне айналды. Орда аумағындағы орын алған толқулар мен көтерілістерді басып-жаншуға және алдын алу іс-шараларын ұйымдастырудың басында болды. патша үкіметінің алдында атқарған адал қызметі мен құзыретінің арқасында бірнеше мәрте үлкен марапатқа ие болды. оның ішінде патшаның өз қолынан алған марапаттары да

болды. Олардың ішінде Орынбор әкімшілігі тарапынан тағайындалған алтын сақина, Александр лентасына тағылған алтын медаль болды.

1847 жылы оны І Николайдың өзі әскери атақ – генерал-майор шенін тағайындау үшін астанаға шақыртып, арнайы түрде табыстады.

Баймұхамед Айшуақов әскери атақты иелену жолында қысқа уақытта үлкен жетістіктерге ие болды. 1836 жылы «әскери старшина», 1840 жылы «полковник» шенін иеленді.

Баймұхамед Айшуақов – 1830-1847 жж. батыс бөліктің сұлтан-басқарушысы қызметін 17 жыл бойы адал атқарды. Ол көптеген танымал тұлғалармен кең хат алмасып, өзіне қарайтын рулардың білім деңгейін көтеруге бар күш-жігерін жұмсады. Жалпы, Баймұхамед Айшуақовтың қызметі кезінде Кіші жүз аумағында жағдай тынышталып, тіпті оның замандастарының арасында үлкен беделге ие болғандығы жазылады. Ол сұлтан-басқарушы қызметке келмес бұрын бұл жолдың барлық белестерінен өтті. 1841 жылға дейін әкесіне көмектесіп, батыс бөліктегі саяси басқаруға араласып отырды.

1855 жылы Б. Айшуақовты Орынбор шекара комиссиясының төрағасы В.В. Григорьев орта бөліктің сұлтан-басқарушысы қызметін тағайындау туралы ұсынысын жолдай отырып, оған «іс жүргізу тәртібін біледі», «барлық тапсырманы уақытылы орындайды», «ақылды басқарушы» деген мінездемелерін жолдайды [12, 1-п.].

Баймұхамед Айшуақов замандастары арасында саяси биліктің тамаша қайраткері бола білді. Өзінің ұзақ уақыт бойы жинақтаған тәжірибесінің арқасында астаналық шенеуніктердің де арасында беделі артты. Сұлтан-басқарушы қызметіне тағайындалған кезде подполковник шені мен он төрт жылдық іс-жүргізу мен басқару саласында тәжірибесі болды [18, 651-б.].

Қазақ даласында орын алған саяси шиеленісті жағдайлардың барлығының оңды шешім табуы Б. Айшуақовтың қызметімен байланысты болды. Ол қазақтар арасында тұтқында болған казактарды тұтқыннан босатып, орыс әкімшілігіне қарайтын шекара бойындағы дистанцияларға жасалған жорықтарға қатысқан қазақтарды тұтқындап, барымта мәселесіндегі кикілжіңдерде оңды шешімін табуына қатысты мәселелерді сұлтан-басқарушының беделі арта түсті.

Орынбор шекара комиссиясы мен генерал-губернаторының әкімшілігі оны сенімді адам ретінде оған жүктелген тапсырмалардың орындаудағы құлшынысына сенім артып отырды. Нәтижесінде алтын мөрге ие болды [12, 123-п.].

*Мұхамеджан Баймұхамедов – Орта бөліктің сұлтан-басқарушысы (1855-1869). Оның әкесі Баймұхамед Айшуақов та 1837-1847 жж. орта бөліктің сұлтан-басқарушысы болған. Әкелі-балалы сұлтан-басқарушылар империяға деген адал қызметінің арқасында генерал-майор шеніне дейін көтеріліп, империя құрамындағы ақсүйектер тобына қосылды. Бұл қазақ даласы мен Ресей империясында үлкен артықшылыққа алып келді [19, 122-б.].

Орынбор шекара комиссиясы В.В. Григорьев орта бөліктегі сұлтан-басқарушы қызметіне М. Баймұхамедовты үміткер ретінде ұсынып, оған жақсы мінездеме береді: «тапсырманы уақытында орындай алады», «ақылды, іскер, қабілетті». Ол орта бөліктегі сұлтан-басқарушы қызметіне тағайындалған кезінде «подполковник» шеніне ие болды және 1855 жылдың 15 қарашасынан 1869 жылдың 1-қаңтарына дейін билікте болды. Ал 1869 жылы генерал-майор шенін алып, өмір бойы зейнетақы тағайындалды [19, 124-б.].

Жалпы, XIX ғасырдың ортасында әкесі немесе жақыны қызметте болғандардың да туыстары немесе балалары қызметке тартыла бастады. Бұл өз кезегінде қазақ қоғамында өмір сүруші адамдарға қарағанда оларға ерекше артықшылықтың берілуімен түсіндіріледі. Сол себепті де олар басқа қарапайым адамдарға қарағанда білім алып, әскери шенді иелену жолына түсті.

Қазақ сұлтандары арасында Ресей қалаларында білім алып, әскери шен иеленіп және орыс тілін жақсы меңгеруі жағынан артықшылыққа ие болған сұлтандар да болды. Олардың қатарына (А. Жантөрин, М. Баймұхамедов, М. Тәукин, А. Сейдалин т.б.) болды. Олар әскери кадет корпусарда білім алып, әкімшілік-басқарушылық қызметтермен айналысты, тілмаш және әскери қызметтерді де атқаруда қажетті болды.

1825 жылдан 1866 жылға дейінгі кезеңде Орынбор кадет корпусынан білім алғандар туралы мәліметтерде келесідей сандық көркеткіштерді аңғаруға болады. Жалпы саны – 37. Оның ішінде: 21 – сұлтандардың балалары; 2 – бидің балалары; 14 – старшындарға тиесілі [13, 120-б.].

Кіші жүздегі реформаның қабылдануына байланысты саяси билікті иеленушілер Әбілхайыр мен оның қарсыласы Хиуа ханы Қайыптың ұрпақтары арасында бөліске түсті. Қайыптың ұрпақтары ішінде Орынбор әкімшілігінде лауазымды қызмет атқарған сұлтан Ахмет Жантөриннің қызметі мен патша үкіметінің реформаларының енгізілуіндегі қазақ қоғамының дамуына қосқан үлесі ерекше.

*Ахмет Жантөрин (1840-1851) – Шығыс бөліктің сұлтан-басқарушысы. Оның билігі кезінде сұлтан-басқарушылар мундир кие бастады.

Сұлтан-басқарушы қызметінде болған тұлғалардың әскери шеніне қатысты мәліметтерде келесідей қызықты деректер кездеседі. Олар әскери старшина шенінен бастап, генерал-майор шеніне дейін қызмет атқарған.

- әскери старшина (Мұхамед Жантөрин);
- подполковник (Арслан Жантөрин);
- полковник (Мұхаммедғали Тәукин);
- генерал-майор (Баймұхамед Айшуақов, Мұхамеджан Айшуақов).

Жалпы, XIX ғасырда қазақ қоғамында ақсүйектердің ерекше атақтар алуының бір жолы – Ресейдің әскери мектептерінен білім алуы еді. Бұл сол кезеңде қазақ ақсүйектері арасында ерекше таптың қалыптасуына алып келді. Орынбор қаласында дала ақсүйектері мен олардың балаларының әскери білім алуына мүмкіндік жасалып, Азиялық бөлім ашылды [20, 190-б.].

XIX ғасырдың 40-50 жж. жарғыға енгізілген құқықтық өзгерістерге байланысты сұлтандарға берілетін офицерлік атақтар да үкіметке сіңірген ерекше еңбегіне байланысты болды және мұрагерлік құқық берілді.

Кіші жүзде сұлтан-басқарушылар қызметін бастаған кезде оларға майор атағы берілді. Осы қызметті үш рет қызмет атқарған басқарушы империяның аса тектілігі бойынша арнайы диплом алды. Орынбор әкімшілігіне қарайтын сұлтан-басқарушылардың ішінде Ресей әкімшілігінің ақсүйектері құрамына енген сұлтандардың ішінде батыс бөліктен – Баймұхамед Айшуақов, орта бөліктен – Мұхамеджан Баймұхамедов және батыс бөліктен – Мұхаммедғали-Тәукин болды [21, 39-б.].

Қазақ сұлтандарының лауазым мен атақтарды иеленуіне байланысты ҚР ОМА қорында 4-қорда көптеген маңызды ақпараттар сақталған. Түркі халықтарына жататын қазақ сұлтандары Ресей империясының әкімшілік реформаларын енгізуге байланысты көптеген әскери атақтарды иеленуге құқылы болды. Оларға қазақ даласы мен патша үкіметінің иелік ету аймақтарында белгілі бір тапсырмалар мен өзіне жүктелген міндеттерді орындау барысында ерекше қызметі үшін әскери атақтар берілді және ол ерекше жағдайларда көтеріліп отырды. Қазақ сұлтандары арасында әскери атақтардың келесідей түрлері болды:

- прапорщик;
- майор;
- полковник;
- подполковник;
- хорунджи;
- жүзбасы [22, 124-б.].

«Орынбор қырғыздары туралы» Жарғыда сұлтан-басқарушы лауазымын иеленгендерге майор атағы берілді және бұл сатылы түрде өсуге мүмкіндік жасалды. Атақ-дәрежесі жоғарылаған сайын оның жалақысы мен әлеуметтік дәрежесі де жоғарылап отырды.

Архив құжаттарында сұлтан-басқарушыларға берілген атақтар олардың империядағы жоғарғы топ өкілдерінің қатарына ену, яғни дворян қатарын қосылуына қатысты мәліметтер

кездеседі. Берілген шендер олардың адал қызметі мен белсенділігіне байланысты болды. Қазақ сұлтан-басқарушылары майор шенінен бастап подполковник, полковник және генерал-майор шеніне дейін сатылы түрде көтеріле алды. Мұндай дәрежені иеленіп, Ресей империясының ақсүйектер тобына кірген әкелі-балалы батыс бөліктің сұлтан-басқарушысы Баймұхамед Айшуақов пен орта бөліктің сұлтан-басқарушысы Мұхаметжан Баймұхамедов генерал-майор шеніне дейін жетті [12, 2-п.].

Жарғы бойынша берілетін атақ пен шеннің өзіндік талаптары болды және соған сәйкес жүргізіліп отырды. Әсіресе, ерекше көзге түскен шынғыс тұқымдары әскери атақтар мен құқығы жағынан артықшылық пен мүліктің баршылықты иеленіп отырды [23, 191-б.].

Әскери атақтар олардың адал қызметі, жақсы мінез-құлқы және еңбекқорлығы секілді сапалық қасиеттерді меңгеру кезінде сатылы түрде өсіп отырды. Ал лауазымды тұлғалардың қызметі мен адалдығы үшін берілетін атақ пен марапаттан бөлек оларға ынталандыру шаралары да жасалып отырды. Оның бірнеше түрлері болды:

- адал қызметі үшін оны жыл сайын төленетен салықтан заңды түрде босату;
- елдегі тыныштық пен патша үкіметінің саясатын тиімді жүргізгендегі еңбегі үшін ақшалай сыйақы тағайындау;
- ордендер мен марапаттарға ұсыну;
- сыйға жер телімдерін беру. Бұл патша үкіметіне адал қызмет етуші сұлтандар санын арттыру мен өздерінің ықпалына алуда пайдаланылды.

Кіші жүз аумағында жүргізілген реформа барысында үш бөліктің сұлтан-басқарушысы болған тұлғалар бойынша мәліметтер жинақталып, тізімі жасалды. ҚР ОМА қорындағы деректерде 1824-1869 жж. сұлтан-басқарушы қызметін атқарғандар туралы толық мәлімет төмендегі кестеде көрсетілген.

2-кесте. Сұлтан-басқарушылар туралы мәліметтер [24, 6-14-пп.].

Бөлік	Сұлтан-басқарушының аты-жөні	Билік еткен жылдары	Қосымша мәліметтер
Батыс бөлік	Қаратай Нұралиев	1824 жыл 1 тамыз – 1826 жыл 8 маусым	Әбілхайыр ханның немересі, Нұралы ханның ұлы. Алмас тасымен көмкерілген алтын сақинамен марапатталды.
	Шынғали Ұрманов	1826 жылдың маусымынан 1830 жылдың қарашасына дейін	Әбілхайыр ханның шөбересі, Нұралы ханның немересі
	Баймұхамед Айшуақов	1830 жылдың 25 қарашасынан 1847 жылдың 30 наурызына дейін.	Әбілхайыр ханның немересі, Айшуақ ханның ұлы. Генерал-майор шенін иеленген.
Батыс бөлік	Мұхамедғали Тәукин	1847 жылдың сәуірі мен 1867 жылға дейі.	Сот кеңесшісі Тәукин сұлтанның ұлы, Айшуақ ханның немересі. Полковник шенін иеленген.
	Әлмұхамед Күнтөреевич Сейдалиев	1867-1869 жж.	Сейдалы сұлтанның немересі
Орта бөлік	Тәукин Темір Ералиев	1824 жылдың тамызы мен 1825 жылдың 12 тамызына дейін.	Әбілхайыр ханның немересі, Ералы ханның ұлы
	Медетғали Тұрдалиев	1826 жылдың маусымы мен 1828 жыл.	

	Мата Магометғалиев	1828 жылдан – 1829 жылдың желтоқсанына дейін	Әбілхайыр ханның шөбересі, Нұралы ханның немересі
	Жүсіп Нұралиев	1829 жылдың 23 желтоқсанынан 1841 жылдың 12 маусымына дейін	Нұралы ханның ұлы
	Арслан Жантөрин	1841 жылдың 12 маусымынан 1855 жылдың 8 маусымына дейін	Әбілхайыр хан әулетінен, Жантөре ханның ұлы
	Магимеджан Баймұхамедов	1855 жылдың 15 қарашасынан – 1869 жылдың 1 қаңтарына дейін	Әбілхайыр ханның шөбересі, Айшуақ ханның немересі, генерал-майор шенін иеленді.
Шығыс бөлік	Жұма Құдаймендиев	1824 жылдың тамызы мен 1830 жылға дейін	Қайып ханның туысқаны
	Жантөре Джигангероев	1830 жылдан 1835 жылға дейін	Қайып ханның немересі
	Шотай Бақтыгереев	1835 жылдан 1841 жылға дейін	Абылай ханның ұрпағы
	Ахмет Жантөрин	1841 жылдан 1851 жылға дейін	Қайып ханның шөбересі. Полковник шенін иеленді
	Мағамет Жантөрин	1851 жылдың 2 тамызынан 1869 жылға дейін.	Қайып ханның шөбересі. Полковник шенін иеленді.

2-кестедегі мәліметтерге сүйене отырып, олардың барлығы дерлік ақсүйектер (сұлтан) өкілінен шыққан. Ал сұлтандар тобына жатпайтындар бұл қызметті иелене алмады.

2-кестедегі мәліметтерді негізге ала отырып, Батыс пен Орта бөліктегі билік – Әбілхайыр әулетінен шыққандардың қолында болса, ал Шығыс бөлік – Қазақстанның оңтүстік өңірінде билігі сақталған Қайып ханның әулетіне тиесілі болды. Олар сонымен қатар, Ресей империясының жоғарғы дворяндық топ өкілдері болды. Билік жүйесін өзгертуге байланысты қабылданған реформалардың алғашқы кезеңінде сұлтан-басқарушылар жаңа биліктің саяси құрылымының негізін қалады.

Қазақ ақсүйектері Ресей империясының басқару саясатын жүргізудің негізгі тобын құрады. Олардың көшпелі қазақ қоғамында ата-бабаларынан келе жатқан тегі мен үстемдігі сақталып, ұрпақтарына беріліп отырды. Сұлтандар бұрыннан келе жатқан билігі мен мәртебесін сақтап қалу үшін патша үкіметі мен басқарушы әкімшілік органдарымен байланыста болды. XIX ғасырдың басынан бастап тегі жағынан белгілі ақсүйектер тобына жататын бірнеше тұлғалар ерекшеленді. Олар Сейдалиндер, Жантөриндер, Теміровтер, Нұралиевтер, Уәлихановтар, Таукиндер, Бабажановтар, Қаратаевтар т.б. тегі ұрпақтарына беріліп, әлеуметтік өмірде белсенділікке ие болды.

1824-1868 жылдар аралығындағы сұлтандардың басқару жүйесі тұтас кезеңнің негізгі оқиғаларын қамтыды. 1868 жылдан кейін сұлтан-басқарушылардың билігіне шектеу қойылып, енді басқару жүйесі жалпыресейлік басқаруға негізделіп, қайта жасақталды. Осылайша, Кіші жүз аумағындағы саяси билікті иеленуші сұлтан-басқарушылар институты аймақтағы империяның иелік ету мүддесін сақтап қалуда қызмет етті. Шекаралық шенділер тарапынан тағайындалған сұлтан-басқарушылардың билігі орталықтан басқарылып, үнемі бақылауда болды. Сұлтан-басқарушылар институтының қалыптасуы мен қызмет ету кезеңінде жағымды және жағымсыз жақтарының болғанына қарамастан, қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуының маңызды кезеңін құрады.

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері XIX ғасырдың бірінші жартысынан бастап Ресей империясының Қазақ даласында жүргізген отарлық басқару саясаты аясында сұлтан-басқарушылар институтының қалыптасуы мен қызмет етуі аймақтық саяси билік жүйесінің түбегейлі трансформациясына алып келгенін көрсетеді. Хандық биліктің жойылуы және оның орнына енгізілген әкімшілік басқару құрылымдары империялық мүдделерге негізделген жаңа басқару тетіктерін орнықтыруға бағытталды.

Сұлтан-басқарушылар институты дәстүрлі қазақ ақсүйектерін империялық басқару жүйесіне тартудың тиімді құралы ретінде пайдаланылды. Патша үкіметі сұлтандардың әлеуметтік беделі мен әулеттік ықпалын сақтай отырып, оларды шекаралық аймақтарда әкімшілік, сот және саяси міндеттерді орындауға жұмылдырды. Осы арқылы жергілікті басқару жүйесі орталық билікке тәуелді етіліп, отарлық бақылау күшейтілді.

Зерттеу барысында сұлтан-басқарушылардың құқықтық мәртебесі, әскери шендер беру тәртібі, материалдық қамтамасыз етілуі және әлеуметтік артықшылықтары олардың патша үкіметіне адалдығын нығайтуға бағытталғанын айқындады. Әскери атақтар мен марапаттау жүйесі сұлтандарды империялық дворяндық ортаға кіріктіру арқылы олардың басқару жүйесіндегі орны мен маңызын арттырды. Бұл үдеріс қазақ қоғамындағы әлеуметтік жіктелудің тереңдеуіне және дәстүрлі билік құрылымының өзгеруіне ықпал етті. Сонымен қатар, сұлтан-басқарушылар институтының қызметі жергілікті халық пен империялық әкімшілік арасындағы делдалдық функцияны атқарып, патша үкіметінің саяси-әкімшілік шешімдерін жүзеге асыруда маңызды рөл атқарды. Дегенмен, орталықтандырылған бақылау мен шектеулер сұлтан-басқарушылардың дербестігін айтарлықтай тежеп, олардың қызметін империялық мүдделерге тәуелді етті.

Қорытындылай келе, сұлтан-басқарушылар институты қайшылықты сипатқа ие бола отырып, бір жағынан, Ресей империясының Қазақ даласындағы отарлық билігін орнықтыруға қызмет етсе, екінші жағынан, қазақ мемлекеттілігінің дәстүрлі нысандарының ыдырауы мен жаңаша әкімшілік жүйенің қалыптасуына негіз қалады. Осы институттың қалыптасуы мен қызметін зерттеу XIX ғасырдағы қазақ қоғамындағы саяси, әлеуметтік және құқықтық өзгерістерді кешенді түрде түсінуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ерофеева И.В. *Казахские ханы и ханские династии в XVIII – середине XIX в. // Культура и история Центральной Азии и Казахстана: проблемы и перспективы исследования. – Фонд Сорос-Казахстан. – Алматы, 1997. – С. 46-144.*
2. Избасарова Г.Б. *Султаны-правители Средней части Младшего жуза (1824-1869). журнал КЛИОР. – Т. 3. №123. – СПб.: издательство Полторака, 2017. – С. 54-59.*
3. Галимов Е.А. *Понятие и особенности института султанов-правителей в Младшем жузе Казахстана // Евразийский Союз Ученых (ЕСУ). – №4 (13). – 2015. – С. 129-130.*
4. Зиманов С.З. *Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков. – Алматы: Изд-во АН КазССР, 1960. – 294 с.*
5. Избасарова Г.Б. *Имперская власть и дебаты по определению границ земель казахов Оренбургского и Сибирского ведомств в I половине XIX века / Г.Б. Избасарова // Вестник Воронежского университета. Серия: История. Политология. Социология. – 2016. – №3. – С. 13-21.*
6. *Формулярные списки – основные документы учета чиновников Олонецкой губернии в XIX в. (на основе документов фонда «Олонецкое губернское правление») [Интернет сілтеме:] <http://www.rkna.ru> (Қаралған күні: 17.01.2024)*
7. Ерменбаева Г.К. *Формулярные списки султанов-правителей как источник по истории формирования казахского чиновничества // Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 550-летию Казахского ханства. Костанай, 2015. – С. 216-220.*
8. Избасарова Г.Б. *Политика Российской империи в Казахской степи в первой половине XIX в. // Вестн. Моск. Ун-та. Серия №8. История. – М., 2017. №2. – С. 50-63.*

9. Избасарова Г.Б. Мундиры для султанов-правителей: как в Российской империи внедрялась форменная одежда для кочевой элиты // *Родина: Российский иллюстрированный журнал*. – 2017. – №1. – С. 108-109.
10. *Материалы по введению русской политической системы управления в Казахстане* / Сост. С.К. Жакыпбек, А.А. Бельбаева. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 257 с.
11. ҚР ОМА. қ. 25. т. 2. іс. 258. п. 1.
12. ҚРОМА. қ. 4. т. 1. іс. 2745. п. 1-2.
13. *История Казахстана в русских источниках – в 10-и томах. – Т. VIII (О почетнейших и влиятельнейших ордынцах).* – Ч. II. Сост. Алимгазинов К.Ш. – Алматы: Дайк Пресс, 2006. – 716 с.
14. *Материалы по истории политического строя Казахстана* / Ред. Масевич М.Г. – Том 1. – Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1960. – 433 с.
15. *Родословная казахских ханов и кожа XVIII-XIX вв. (история, историография, источники)* / Ерофеева И.В., Сужиков Б.М. – Алматы: ТОО «Print-S», 2003. – 178 с.
16. Масанов Э.А. *Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР*. – Алматы: Алтын кітап, 2007. – 551 с.
17. Касымбаев Ж.К. *Генерал, Султан-правитель Баймухамед Айшуаков (1790-1847)*. – Алматы: Өлке, 2000. – 188 с.
18. Султангалиева Г.С. *Казахские чиновники Российской империи XIX в.: особенности восприятия власти* // *Sahiersdu Monde Russe*. – Vol. 56, 2015. – С. 651-680.
19. Султангалиева Г.С., Тулешова У.Ж. *Султаны Баймухамедовы: процесс вхождения в дворянство Российской империи* // *Вестник КазНУ: серия историческая*. – №1 (84). – 2017. – С. 120-128.
20. Васильев А.В. *Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное ее состояние*. – Оренбург, 1896. – 226 с.
21. ҚР ОМА. қ. 4. т. 1. іс. 2303, п. 34-53.
22. Бекмаханов Е.Б. *Казахстан В 20-40 гг. XIX века*. – Алма-Ата, 1992. – 400 с.
23. Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В., Алексеенко А.Н., Баратова Г.С. *История Казахстана: народы и культуры*. – Алма-Ата: Дайк-Пресс, 2000. – 608 с.
24. ҚР ОМА. қ. 4. т. 4. іс. 300. П. 6-14.

References:

1. Erofeeva I.V. *Kazahskie hany i hanskie dinastii v XVIII – seredine XIX v. [Kazakh khans and Khan's dynasties in the XVIII – mid-XIX centuries]* // *Kul'tura i istoriya Central'noi Azii i Kazakhstana: problemy i perspektivy issledovaniya*. Almaty, 1997. S. 46-144. [in Russian]
2. Izbasarova G.B. *Sultany-praviteli Srednei chasti Mladshego zhuza (1824-1869) [Sultans-rulers of the Middle part of the Younger Zhuz (1824-1869)]* // *Zhurnal Klior*. T. 3. №123. SPb., 2017. S. 54-59. [in Russian]
3. Galimov E.A. *Ponyatie i osobennosti instituta sultanov-pravitelei v Mladshem zhuze Kazakhstana [The concept and features of the Institute of Ruling Sultans in the Junior College of Kazakhstan]* // *Evraskii Soyuz Uchenykh (ESU)*. 2025. №4 (13). S. 129-130. [in Russian]
4. Zimanov S.Z. *Politicheskii stroi Kazakhstana konca XVIII i pervoi poloviny XIX v. [The political system of Kazakhstan at the end of the XVIII and the first half of the XIX centuries]* Almaty, 1960. 294 s. [in Russian]
5. Izbasarova G.B. *Imperskaya vlast' i debaty po opredeleniyu granic zemel' kazahov Orenburgskogo i Sibirskogo vedomstv v I polovine XIX veka [Imperial power and the debate on defining the boundaries of the Kazakh lands of the Orenburg and Siberian departments in the first half of the 19th century]* // *Vestnik Voronezhskogo universiteta. Seriya: Istoriya. Politologiya. Sociologiya*. 2016. №3. С. 13-21. [in Russian]
6. *Formulyarnye spiski – osnovnye dokumenty ucheta chinovnikov Oloneckoi gubernii v XIX v. (na osnove dokumentov fonda «Oloneckoe gubernskoe pravlenie») [Form lists are the main accounting documents for officials of the Olonets province in the 19th century. (based on the*

documents of the foundation «Olonets provincial Government»)] [Internet silteme:] <http://www.rkna.ru> [in Russian]

7. Ermenbaeva G.K. Formulyarnye spiski sultanov-pravitelei kak istochnik po istorii formirovaniya kazahskogo chinovnichestva [Formulary lists of sultan rulers as a source on the history of the formation of the Kazakh bureaucracy] // Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii, posvyashchennoi 550-letiyu Kazahskogo hanstva. Kostanai, 2015. С. 216-220. [in Russian]

8. Izbasarova G.B. Politika Rossiiskoi imperii v Kazahskoi stepi v pervoi polovine XIX v. [The policy of the Russian Empire in the Kazakh Steppe in the first half of the 19th century.] // Vestn. Mosk. Un-ta. Seriya №8. Istoriya. M., 2017. №2. S. 50-63. [in Russian]

9. Izbasarova G.B. Mundiry dlya sultanov-pravitelej: kak v Rossiiskoi imperii vnedryalas' formennaya odezhda dlya kochevoi elity [Uniforms for the ruling sultans: how uniforms for the nomadic elite were introduced in the Russian Empire] // Rodina: Rossiiskii illyustrirovannyi zhurnal. 2017. №1. S. 108-109. [in Russian]

10. Materialy po vvedeniyu russkoi politicheskoy sistemy upravleniya v Kazahstane [Materials on the introduction of the Russian political management system in Kazakhstan] / Sost. S.K. Zhakypbek, A.A. Belbaeva. Almaty, 1999. 257 s. [in Russian]

11. KR OMA. k. 25. t. 2. is. 258. p. 1.

12. KR OMA. k. 4. t. 1. is. 2745. p. 1-2. [in Kazakh]

13. Istoriya Kazahstana v russkikh istochnikah – v 10-i tomah [The history of Kazakhstan in Russian sources – in 10 volumes] T. VIII (O pochetnejshih i vliyatel'neishih ordyncah). CH. II. Sost. Alimgazinov K.SH. Almaty, 2006. 716 s. [in Russian]

14. Materialy po istorii politicheskogo stroya Kazahstana [Materials on the history of the political system of Kazakhstan] / Red. Masevich M.G. T. 1. Alma-Ata, 1960. 433 s. [in Russian]

15. Rodoslovnaya kazahskikh hanov i kozha XVIII-XIX vv. (istoriya, istoriografiya, istochniki) [Pedigree of the Kazakh khans and leather of the XVIII-XIX centuries (history, historiography, sources)] / Erofeeva I.V., Suzhikov B.M. Almaty, 2003. 178 c. [in Russian]

16. Masanov E.A. Ocherk istorii etnograficheskogo izucheniya kazahskogo naroda v SSSR [An essay on the history of the ethnographic study of the Kazakh people in the USSR] Almaty, 2007. 551 s. [in Russian]

17. Kasymbaev Zh.K. General, Sultan-pravitel' Baimuhamed Aishuakov (1790-1847) [General, Sultan-ruler Baymukhamed Aishuakov (1790-1847)] Almaty, 2000. 188 s. [in Russian]

18. Sultangalieva G.S. Kazahskie chinovniki Rossiiskoi imperii XIX v.: osobennosti vospriyatiya vlasti [Kazakh officials of the Russian Empire of the 19th century: peculiarities of perception of power] // Sahiersdu Monde Russe. – Vol. 56, 2015. – S. 651-680. [in Russian]

19. Sultangalieva G.S., Tuleshova U.Zh. Sultany Baimuhamedovy: process vhozheniya v dvoryanstvo Rossiiskoi imperii [The Baymukhamedov Sultans: the process of joining the nobility of the Russian Empire] // Vestnik KazNU: seriya istoricheskaya. 2017. №1(84). S. 120-128. [in Russian]

20. Vasilev A.V. Istoricheskii ocherk russkogo obrazovaniya v Turgaiskoi oblasti i sovremennoe ee sostoyanie [A historical sketch of Russian education in the Turgai region and its current state]. Orenburg, 1896. 226 s. [in Russian]

21. KR OMA. k. 4. t. 1. is. 2303. p. 34-53. [in Kazakh]

22. Bekmahanov E.B. Kazahstan V 20-40 gg. XIX veka [Kazakhstan In the 20-40 years of the 19th century]. Alma-Ata, 1992. 400 s. [in Russian]

23. Masanov N.E., Abylhozhin Zh.B., Erofeeva I.V., Alekseenko A.N., Baratova G.S. Istoriya Kazahstana: narody i kul'tury [The history of Kazakhstan: peoples and cultures] Alma-Ata, 2000. 608 s. [in Russian]

24. KR OMA. k. 4. t. 4. is. 300. P. 6-14. [in Kazakh]

FTAXP / MPHTI / IRSTI: 21.15.69

ӘӨЖ / УДК / UDC 2:94(574)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.020>

Оржанова У.К. ¹, Торланбаева К. ², Мамбеталиев К.Р. ³*

¹тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, ҚазМемҚызПУ, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: orzhanova.u@qyzpu.edu.kz
<https://orcid.org/0009-0009-7614-3669>

²тарих ғылымдарының докторы, зерттеу профессоры,
«Туран» университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: k.torlanbayeva@turana-edu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-0343-8887>

³Әскери кафедрасының меңгерушісі, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан,
e-mail: kuandyk1971@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0009-7843-3328>

ЗОРАСТРИЗМ ЖӘНЕ ОНЫҢ ОРТА АЗИЯ ХАЛҚЫНЫҢ МӘДЕНИ-ТАРИХИ ДӘСТҮРЛЕРІНДЕГІ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақалада ең көне діндердің бірі – зороастризмнің Орталық Азия мен Қазақстан халықтарының тарихи және мәдени мұрасындағы маңызы қарастырылады. Маздеизмнің аймақтың автохтонды халқының одан да ежелгі наным-сенімдерімен сабақтастығы айқын параллельдер арқылы көрсетіледі.

Зороастризм культінің тек парсыларға ғана тиесілі екендігі жөніндегі пікірге күмән келтіріліп, оның бастау көздері қазақ этносының протопредктеріне айналған сақ тайпалары арасында қалыптасты деген тұжырыммен келісім білдіріледі. Діни ілімнің түркі халықтарының рухани мәдениетімен және діни көзқарастарымен тығыз байланысы негізделеді.

Қолданыстағы зерттеулерді жинақтау зороастризм канондарының кейінгі әлемдік діндердің бастапқы үлгілері болғандығын пайымдауға мүмкіндік береді. Әлемдік авестатанушылар «Авеста» мазмұнының тарихи шынайылығы мен даусыздығын мойындайды.

Осылайша, от культі тек зороастризмнің айрықша прерогативасы бола алмайды; ол сақ тайпаларының, сондай-ақ олардың ұрпақтары – түркілердің діни наным-сенімдерінде кеңінен қолданылған. Сонымен қатар, генетикалық гаплотоптар бойынша деректерді зерттеудің соңғы нәтижелері ежелгі Иран мен Тұран халқының этникалық жақындығын көрсетеді. Бұл жайт «Авеста» деректерінде айқын көрініс табады.

Зороастризм мен тәңіршілдіктегі от культі ежелгі ирандық және түркілік ортада кең таралған құбылыс болғанын көрсетеді. От культінің қалыптасуы сақ қоғамында басталып, кейін түркі тайпалары тарапынан игерілген. Мақалада ежелгі діндердің бірі – Орталық Азия мен Қазақстан халықтарының тарихи және мәдени мұрасындағы зороастризмнің маңызы қарастырылады. Маздеизмнің сабақтастығы аймақтың автохтонды тұрғындарының ежелгі наным-сенімдерімен айқын параллель.

Табынушылықтың тек парсыларға тиесілі екендігі даулы, қазақ этносының ата-бабаларына айналған сақ тайпалары арасында зороастризмнің пайда болуы туралы тезиске келісім беріледі. Діни ілімнің түркі халықтарының рухани мәдениетімен және діни көзқарастарымен тығыз байланысын негіздеу жүргізілуде.

Түйінді сөздер: Зороастризм, дін, Авеста, Орталық Азия, мәдени-тарихи дәстүрлер.

Orzhanova U.K. ¹, Torlanbayeva K. ², Mambetaliev K.R. ³*

¹*Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer,
Kazakh State Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: orzhanova.u@qyzpu.edu.kz*

<https://orcid.org/0009-0009-7614-3669>

²*Doctor of Historical Sciences, Research Professor, "Turan" University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: k.torlanbayeva@turan-edu.kz*

<https://orcid.org/0000-0003-0343-8887>

³*Head of the Military Department,*

³*Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Republic of Kazakhstan
e-mail: kuandyk1971@mail.ru*

<https://orcid.org/0009-0009-7843-3328>

ZOROASTRIANISM AND ITS SIGNIFICANCE IN THE CULTURAL AND HISTORICAL TRADITIONS OF THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA

Abstract

The article examines the significance of one of the most ancient religions—Zoroastrianism—in the historical and cultural heritage of the peoples of Central Asia and Kazakhstan. A clear parallel is drawn between Mazdeism and the earlier beliefs of the autochthonous population of the region.

The assertion that the cult belongs exclusively to the Persians is challenged, and support is expressed for the thesis that the origins of Zoroastrianism emerged among the Saka tribes, who later became the proto-ancestors of the Kazakh ethnos. The close connection between the doctrine and the spiritual culture as well as the religious views of the Turkic peoples is substantiated.

A synthesis of existing research provides grounds to suggest that the canons of Zoroastrianism served as prototypes for subsequent world religions. International Avestan studies scholars recognize the indisputability and historicity of the content of the Avesta.

Thus, the fire cult cannot be regarded as the exclusive prerogative of Zoroastrianism; it was widely practiced in the religious beliefs of the Saka tribes and their descendants—the Turkic peoples. Furthermore, recent findings in the study of genetic haplogroups indicate the ethnic affinity between the ancient populations of Iran and Turan. This aspect is clearly reflected in the accounts of the Avesta.

The fire cult in both Zoroastrianism and Tengrianism demonstrates its broad dissemination among the ancient Iranian and Turkic populations. The emergence of the fire cult occurred within Saka society and was subsequently adopted by the Turkic tribes.

Keywords: Zoroastrianism, religion, Avesta, Central Asia, cultural and historical traditions.

Оржанова У.К. ¹, Торланбаева К. ², Мамбеталиев К.Р. ³

¹ кандидат исторических наук, старший преподаватель КазГосЖенПУ, г. Алматы, Казахстан
e-mail: orzhanova.u@qyzpu.edu.kz

<https://orcid.org/0009-0009-7614-3669>

² доктор исторических наук, Профессор-исследователь, Университет Туран,
Алматы, Казахстан, e-mail: k.torlanbayeva@turan-edu.kz

<https://orcid.org/0000-0003-0343-8887>

³ Начальник военной кафедры,

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан.

e-mail: kuandyk1971@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0009-7843-3328>

ЗОРОАСТРИЗМ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ В КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИХ ТРАДИЦИЯХ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

В статье рассматривается значение одной из наиболее древних религий – зороастризма в историческом и культурном наследии народов Центральной Азии и Казахстана. Проводится четкая параллель преемственности маздеизма с более древними верованиями автохтонного населения региона.

Оспаривается факт принадлежности культа исключительно персам, выражается согласие с тезисом о зарождении истоков зороастризма среди сакских племен, ставших протопредками казахского этноса. Проводится обоснование тесной связи вероучения с духовной культурой и религиозными воззрениями тюркских народов.

Обобщение существующих исследований дает основание полагать о том, что каноны зороастризма были первообразами для грядущих мировых религий. Мировые авестологи признают неоспоримость и историчность содержания «Авесты». Таким образом, культ огня не может быть исключительной прерогативой зороастризма, он получил широкое практическое применение в религиозных верованиях сакских племен, так и их потомков – тюрков. Также новейшие результаты изучения сведений по генетическим гаплогруппам показывают этническую близость древнего населения Ирана и Турана. Этот момент достаточно хорошо проявляется в сведениях «Авесты». Культ огня в зороастризме и тенгриинстве показывает широкое бытование среди древнего как иранского, так и тюркского населения. Зарождение культа огня произошло в сакском обществе и затем было освоено тюркскими племенами.

Ключевые слова: Зороастризм, религия, Авеста, Центральная Азия, культурно-исторические традиции.

Введение. Зороастризм является одной из древнейших религий мира, оказавшей влияние на ислам, буддизм и христианство. Считается, что он берет свое начало с откровения, полученном пророком Спитамай Заратустрой от верховного божества Ахура Мазды. Время возникновения большинство исследователей относят ко второму тысячелетию до нашей эры. Свое название вероучение в европейской науке получило по имени ее основателя. Иначе его называют маздеизмом, что является производным от имени Бога. Самоназвание религии «Благая вера» и поэтому ее последователей называют «благоверными». Эта религия господствовала на большей части Ближнего и Среднего Востока, получив распространение в междуречье Амударьи и Сырдарьи, в Согде, сырдарьинских городах и Жетысу на рубеже тысячелетий.

В представленной статье ставится цель проанализировать культ огня в зороастризме и тенгрианстве, показать широкое бытование этого культа, отраженного в археологических, письменных и фольклорных материалах. Вместе с тем, оспаривается факт принадлежности культа исключительно персам, выражается согласие с тезисом о зарождении истоков зороастризма среди сакских племен. Проводится обоснование тесной связи вероучения с духовной культурой и религиозными воззрениями тюркских народов.

Материалы и методы. Материалами исследования стали переводы на русский язык священных текстов «Авесты» в период с 1961 по 1996 годы [1]. Эти переводы в свое время были осуществлены такими известными учеными как И.С. Брагинский, С.П. Виноградова, К.Г. Залеман, С.Н. Соколов и другими.

Интерес к древним религиям Евразии достаточно велик в историографическом масштабе, и в настоящее время появляются новые исследования, связывающие пророка Заратустры с сакским народом. Материалами стали историографические работы по зороастризму и «Авесте» как казахстанских историков, археологов и других исследователей, так и зарубежных. Основными материалами представленной работы стали труды казахстанской археологии, прежде всего, это результаты раскопок Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции [2].

В статье применяется сравнительный метод для выявления взаимосвязей между культурами разных эпох, о которых свидетельствуют письменные и археологические источники и архивные материалы. Этот метод также позволил сравнивать между собой религиозные представления тенгрианства и зороастризма, обсудить культ огня и его широкое распространение в древние времена.

Феноменологический анализ позволил переосмыслить сюжеты «Авесты», описать основы зороастризма вплетенные в мировоззрение скифо-сакских племен Евразии. Также был применен типологический метод, позволяющий выявить религиозные явления по письменным и археологическим источникам, сопоставить сведения «Авесты» с материальными артефактами.

Результаты. В «Географической поэме» (Видевдат) в «Авесте» имеется информация о сотворении стран внутри населенной людьми, называемой Хванирата. Первоначально Ахура-Мазда сотворил Арьяна Вайджа с рекой Вахви Датией, затем еще пятнадцать стран. Второй страной была Гава Согдийская, как считают ученые это была греческая Согдиана, в тюркское время так назывался Согд с его центрами Самарканд и Бухара. Третья страна – Моуру, греки эту страну называли Маргиана (ср.пер. Мерв). Четвертая страна – Бахди – Бактрия, занимавшая территорию современного Южного Таджикистана и Северного Афганистана. По этой географической карте видно, что территории Южного Казахстана и Жетысу были контактными регионами с авестийскими странами. В текстах Гат упоминаются воинственные туры, показанные как приверженцы учения Заратустры: «Как поднялась Истина среди родичей, семьи Тура Фрийана сильнейших, здравомыслием мир продвигая вперед, то их всех Благой предай Мысли и поддержку объяви, Мазда Ахура» (Ясна 46,12) [3, с. 122]. Туры находились в непосредственной близости с оседло-земледельческими областями Средней Азии и территориально входили в так называемый Туран, объединявший несколько «областей», восходивших к сакскому времени [4, с. 112-113].

В эпоху тюркских каганатов основными приверженцами зороастризма были жители оседло-земледельческих областей. В историко-культурной области Жетысу и Южного Казахстана получил распространение отличный от канонического вариант зороастризма, который тесно переплетался с местными языческими культами, это: культы огня, рода, предков, животных – барана, лошади, верблюда. В археологических раскопках Отрарского оазиса образ барана на керамической посуде встречается с первых веков нашей эры вплоть до XVIII века. В пережиточных верованиях овца и его образ являлись, прежде всего, оберегом. Рога барана-кошмара нейтрализовали сглаз, порчу, «дурной» взгляд. Кошкарлов держали в

домах для охраны детей и как покровителей взрослых [5, с. 387-388]. Памятники зороастризма обнаружены в Средней Азии, сырдарьинских городах и Жетысу.

Учение Заратустра базируется на свободном нравственном выборе человеком трех главных благ – мыслей, слов и деяний. Основы зороастризма собраны в священной книге «Авесте», кодификация которой состоялась в эпоху Сасанидского Ирана.

Современные зороастрийцы исповедуют девять основных заповедей, среди которых Вера:

- в Ахура Мазду, как благого творца и Мудрого бога;
- Заратустру, как единственного пророка, указавшего путь к чистоте и праведности;
- существование духовного мира и двух Духов – Добра и Зла, от выбора которых зависит судьба человека;

- Вселенский закон гармонии и праведности (Ашу), поддержание которого должен соблюдать человек, избравший путь Добра;

- в благую человеческую сущность, основанной на вере, совести и разуме;
- семь ступеней (Амешаспентов) развития и раскрытия человеческой личности;
- взаимопомощь людей, поддержку нуждающихся;
- святость природных стихий и живой природы (огня, воды, ветра, земли, животных и растений);

- чудесное преображение бытия и окончательную победу над Злом благодаря усилиям всех праведников во главе со Спасителем Мира (Саошянтом) [1, с. 29].

Основополагающий принцип зороастризма состоит в свободе выбора, то есть, в праве человека «выбирать меж злом и добром, путем истинным или ложным, путем спасения души или путем осуждения и неприятия» [4, с. 96]. Считается, что мир дуален, поскольку все сущее обладает космическим и духовным началами. Приоритет отдается духовному, из которого вырастает материальная форма. Однако, последняя сильно уязвима, поскольку подвержена влиянию Ангра - Майнью, приход которого в мир положил начало Добру и Злу [6, с. 107]. Истинное предназначение зороастрийцев в поклонении Ахура Мазде, следование откровениям его единственного пророка Заратустры ради приближения окончательной победы добра.

Исключительное значение в зороастризме придается культу огня, который своим теплом и светом пронизывает все сущее, становясь главным элементов в ритуалах и церемониях «благоверных». Огонь означает главный символ для зороастрийцев, он несет важнейшую смысловую и мировоззренческую нагрузку в «Благой вере». Он рассматривается на нескольких уровнях, как солнечный огонь, огонь главного храма, огонь местного святилища, огонь домашнего очага [7, с. 119]. Любое осквернение огня считалось преступлением и строго наказывалось.

По мнению Мэри Бойс: «Культ огня находится в центре зороастрийской религиозной жизни и в основе своей имеет теологические обоснования» [8, р. 454]. Культ огня в зороастризме включает в себя все проявления огненной силы от солярных божеств, поклонение Солнцу до земного огня в виде жертвенного костра или огненной воды в виде хаома – напитка бессмертия. По ахеменидским клинописным текстам, известно, что среди саков были племена называвшиеся саки-хаомаварга, т.е. саки, варившие напиток хаому. Алтари огней устраивались зороастрийцами не только в храмах огня, но и в жилищах. В Согде для ряда храмовых комплексов было характерно разжигание огня прямо на полу или снаружи святилища, вблизи от стен храмов. Например, на городище Еркурган в Узбекистане в храме III–VI вв. и дворцовом святилище от кострищ были повреждены полы [9, с. 95, 112–115].

В оседло-городской культуре народов Центральной Азии культ огня прослеживается с конца третьего тысячелетия до нашей эры. Это подтверждается данными археологических раскопок. Так, алтарь огня найден в поселении позднего неолита Саразме. Он сделан в форме солнца с расходящимися лучами.

Целые храмовые комплексы раскопаны в Джаркутане (Таджикистан), Алтын Тепе (Туркменистан), Еркургане (Узбекистан). Остатки храма огня найдены в городище Курган Тепе, недалеко от Самарканда (Узбекистан).

Большой толчок развитию храмов огня дал Великий Шелковый путь. В тот период только в одном Самарканде их насчитывалось семь. Даже были найдены несколько домашних храмов в Афрасиабе [10].

Религиозное мировоззрение доисламского городского населения Казахстана прослеживается по результатам археологических исследований времени существования сакской культуры, государства Кангуй и позднее в тюркское время. Согласно материалам Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции был обнаружен и исследован «храм огня» VI–VIII вв. на цитадели городища Баб-Ата, расположенное в урочище Капчагай на северных склонах Каратау. Здание «храма огня» имеет пять куполов, несколько залов, где проводились религиозные церемонии, лестница, ведущая в центр на крышу с огромным алтарем, посвященном огню. По словам К.М. Байпакова, «храм огня»- «монументальное здание с присущими ему особенностями и планировкой» [11, с.15].

В этом храме совершались обряды, о которых свидетельствуют следы горения на полу, также следы от огня на стенах восьмигранного зала. В храме был установлен культовый колодец, связывающий храм с водой, олицетворением которой была богиня Анахита. Объединение в одном святилище культов огня и воды вытекает из самой сущности зороастризма, объединявшего культы огня, воды, ветра, земли, животных и растений [12, с. 210].

Отношение древних тюрков к огню было весьма трепетным и подчинялось множеству правил. Так, от (огонь) и отау (дом, жилище) имеют один корень. Огонь, очаг и женщина представляют особый уровень отношений, поскольку считается, что через верхнее отверстие юрты спускается покровительница хозяйки дома, опекающая и помогающая ей. Для ее привлечения при вхождении невесты в юрту жениха перед входом выносятся огонь из домашнего очага. Молодая женщина приносила Умай-аже (Умай-ана) подношение в виде масла и просила ее благословения в зачатии, рождении и воспитании детей, благополучия в доме.

Огонь использовался кочевниками в качестве противодействия злым силам, ограждал от болезней и дурного глаза. Прежде чем откочевать с одного места на другое стада лошадей, отары баранов прогонялись между двух больших костров, чтобы по поверьям отогнать злых духов и открыть дорогу каравану [13, с. 303-304]. Об очистительной силе огня существуют документальные свидетельства византийского историка Менандра, относящиеся к VII в. Римский посол Земарх и его свита были вынуждены пройти через пламя огня, чтобы быть очищенными перед приемом у Истеми-кагана [14, с.376].

Строго следили за тем, чтобы вода из казана или чайника не могла попасть на огонь, чтобы не рассердить духа огня. Нельзя было дуть на огонь, чтобы его затушить, так как считалось, что дух огня может покинуть юрту.

Казахи говорят «малга от бер» (дай огня скоту), что означает увеличение стада и его приплода [7, с. 119-120].

В древних воззрениях тюрков божественный огонь способен воплощаться в разные состояния, так от солнечного света растет трава, а через нее скоту передается тепло. Вся растительность имеет способность гореть благодаря огню, полученному от Солнца и Луны. Недаром казахское название дров «отын» имеет значение «нора огня» [15, с. 707].

По сути, тенгрианские и зороастрийские представления об огне эквивалентны понятиям жизни и смерти.

Огонь имел важнейшее значение в жизни кочевников, он спасал от холода, помогал приготовить еду. Но он мог и покарать пожаром, чрезмерно жарким солнечным светом, могущими уничтожить не только растения, но и скот и самого человека. Поэтому огонь наделялся сверхъестественной силой, требовал благоговейного отношения. Таким образом формировалась вера в силу Огня, его Божественное воплощение.

Поклонение огню прослеживается еще с сакских времен. Народы Южного Казахстана во II в. до н. э. – V в. н. э., были знакомы с авестийскими представлениями о «хварне» («фарне»). Это термин понимается как обозначение солнечного сияющего начала, божественного огня, обладание которым дает счастье и могущество, «фарном» обладали цари, правители, великие люди [4, с. 113]. В тюркской культуре «фарн» сопоставим с понятием «күт» «счастье, благодать», получаемой от Тенгри, небесного верховного божества тюрков, которому поклонялись на востоке при восходе Солнца как божественному огню [15, с.706]. Во время Тюркского каганата культ огня продолжал существовать. Святость огня и традиция окуливания им встречаются и позднее. Так, Шокан Валиханов отмечал обряд прохождения между двух огней при даче клятвы, определении грешника [13, с. 303]. Казахи преклонялись перед огнем, закрепляли клятву на огне, боялись прогневить огонь, лечили огнем. То есть в казахской традиции огонь приобрел сакральное значение.

Традиция сооружения храмов огня на территории Южного Казахстана и Жетысу складывалась на основе предшествующих верований и продолжалась и в исламский период. В VII–IX вв. импульс извне привел к появлению храмов вечных огней и храмов богов [5, с. 378-380].

Генезис культа огня и его храмов показывает их преемственность традициям более ранних верований, что составляет отличительную особенность территорий Южного Казахстана и Жетысу при всем их единстве с городской культурой Средней Азии.

Между тем, приход ислама привел к значительным изменениям, но еще длительное время позиции зороастризма продолжали сохраняться. Об этом свидетельствуют различные некрополи, культовые сооружения, погребальные обряды.

Оссуарный погребальный обряд был распространен в Хорезме, Согде, Чаче, Фергане, откуда он проникал на юг Казахстана в довольно единичных случаях. Сохранились остатки башнеподобных сооружений, которые идентифицируются как храмы огня. Такие сооружения сохранились в топографии городищ Костобе и Красная речка. Находки, связанные с этой религией, представлены захоронениями в оссуариях – глиняных ящиках для костей, труположением в наземных склепах – наусах [4, с. 98-101]. Считается, что в Казахстане широко распространился культ огня как важный элемент зороастризма, поэтому святилища огня считаются остатками зороастризма. Вплоть до XII в. зороастризм исповедовали в Отраре, где археологи обнаружили дома с очагами-алтарями, которые были вмазаны в пол и богато украшены резьбой. Археологами также было обнаружено зороастрийское кладбище на территории Тараза [16, с. 385]. Знаменитым археологическим памятником этой религии является дворцово-культовый комплекс в цитадели городища Куйруктобе. Оно отождествляется со средневековым городом Кедер, который в X–XI вв. был столицей округа Фараб [5, с. 130].

В современной культуре и мировоззрении тюркских и иранских народов особо почитаем пришедший из зороастризма праздник Навруз. Сегодня он является национальным праздником в Казахстане, Узбекистане, Кыргызстане, Таджикистане и Туркменистане.

Обсуждение.

Зороастризм был хорошо знаком западному обществу. Глубокое понимание без предвзятости к данной религии сложилось в Античной Греции. Классиков греческой философии сопоставляли с Заратустрой. Гераклит, к примеру был прозван «темным», скорее всего из-за того, что пронизательно интерпретировал и осмысленно транслировал идеи зороастризма, однако для большинства его современников смысл религиозной идеи оставался туманным. Западная цивилизация с зороастризмом познакомилась благодаря переводам на французский и немецкий язык: А. Дюпперона и Кленкера. Отдельные фрагменты на русский язык перевели К. Коссович, К. Залеман, К. Иностранцев. Полное издание «Хорде Авесты» принадлежит перу М.В. Чистякова [1, с. 89].

Архаичные предшественники нынешних тюркских и иранских народов проживали по соседству, поэтому на разных этапах истории происходило взаимопроникновение культур. Связывание текста «Авесты» с санскритом и с семитским языком не принесли ожидаемых результатов. Куда более многообещающим кажется исследование неотредактированных фрагментов, понятий «Авесты» в свете древнетюркского языка. Ведь по сюжету и мифологии Заратуштра был выходцем из сакских племен, населявших северо-восток современного Ирана. С высокой долей вероятности и скорее всего Заратуштра свое вероучение сочинил на сакском (прототюркском) языке. Вполне возможно, что это был промежуток времени, когда древнетюркский и древнеиранский языки были близкими, чем в наше время.

Заратуштра около десяти лет скитался среди соплеменников проповедуя, обращая в свою веру людей. Многие принимали учение, такое обстоятельство обеспокоило предводителей старой веры (пожалуй это были баксы и шаманы тенгриинства). В конце концов его вынудили уйти в соседнюю страну (к предкам персов). Правитель Виштапа стал последователем Заратуштры и принял новую веру.

Античные авторы Геродот, Страбон о массагетах, некоторых племен из состава саков сообщают, что они считают солнце высшим божеством и умерщвляют самых быстрых коней в знак покорности. Вместе с тем в «Авесте» приводится следующая формулировка: «Мы возносим молитвы Солнцу, Бессметному свету, чьи кони быстры». Как видим, факт совпадения в религии с массагетами очевидна. Схожие культы были и у древних индийцев. В действительности, эта система верований имеет индоевропейские корни.

Массагеты давали клятву «богом солнца», такая торжественная клятва уцелела у отдельных групп населения Памира, у ираноязычных народов (ваханцев, ишкашимцев, таджиков и др.). У памирцев клятвенное заверение «головой солнца» считается абсолютной. Есть мнение, что эти представления об Ахурамазде – солнце – пережиток прошлых верований памирских саков (на Восточном Памире в I тыс. до н.э. проживали сакские племена).

Само собой разумеется, не Заратустра основал поклонение огню, он бытовал задолго до возникновения зороастризма у древних иранских племен. К примеру у саков проживавших в Жетысу имелись бронзовые жертвенники и курильницы. Наряду с трупоположением кремировали покойников [2, с. 119-120].

В соответствии с европоцентристскими теориями зороастризм принято было относить к религии, появившейся у оседлых индоарийских народов. Прежде всего, иранского. То, что зороастризм был государственной религией трех персидских империй, не вызывает сомнений. Но истоки вероучения, поклонение огню, как главной силы мироздания, доказывают современные исследователи, находятся в более древних религиозных воззрениях кочевых сакских племен, а позднее тюрков. Так, А. Мауленов утверждает: «тюрки считали огонь могущественной силой, святым явлением, которое оберегало от злых духов и клеветы, и начали преклоняться перед силой огня» [15, с. 706].

Эта традиция и поныне встречается у народов Центральной Азии и Казахстана.

О том, что сам пророк Заратустра вел свое происхождение из саков и проживал в степях к востоку от Волги, на основании изучения текстов «Авесты» и опираясь на мнение всемирно известного авестолога М.Бойс, пишет С. Оспанов. По его мнению, «Заратуштра первоначально сочинил свое вероучение на сакском, т.е. прототюркском языке» [7, с. 117]. Доказательством этому, автор считает, тот факт, что сначала к учению Заратуштры никто не прислушивался кроме его брата, а затем встревоженные тенгрианские баксы и шаманы устроили ему гонения, вследствие чего пророк был вынужден перебраться в соседнюю страну.

Р.А. Алшанов полагает, что в результате вышедшего из недр тенгриинства зороастризма, произошла первая в истории религиозная война в древнем Туране. При этом он делает «осторожный вывод о том, что тенгрианство зародилось минимум 25 тыс. лет назад» [17, с. 36].

Следовательно, зародившийся около 2-х тысяч лет назад зороастризм представлял собой раскольническое течение, оформившийся затем в самостоятельное учение. Однако, многие общие черты и элементы продолжали сохраняться.

В настоящее время в научной историографии сложилось относительно устойчивое представление о том, что Южный Казахстан находится в контактной зоне с территориями, где зародилась и развивалась религия, основанная пророком Заратустрой. В «Авесте» отражены мифологические представления древних ариев – скотоводческих племен, населявших земли Казахстана в эпоху бронзы. Тексты «Авесты», описывают историю войн ариев, туров, хьяона, которые происходили на границе Арьяна Вайджа («Простор ариев») – на берегах Амударьи, Каспия и Арала, на Волге и в Прикамье, на Урале. Воинами яштов выступали колесничие, их богом-покровителем был небесный колесничий Митра. Колесница у андроновских племен была особо почитаемой, являлась предметом культа [4, с. 111].

С точкой зрения о преемственности «Благой веры» и тенгрианства, о ее истоках и территории зарождения солидарны многие казахские ученые. Среди них наиболее доказательными являются взгляды К. Габитханулы, А. Коныратбаева [18; 19]. Они придерживаются мнения о возникновении культа в Хорезме и Бухаре. Оттуда пошло его распространение на Кавказ и Ближний Восток. Также они связывают с зороастризмом возрождение традиций поклонения огню, издревле существовавшим среди кочевых саков.

К.М. Байпаков называет Южный Казахстан территорией, взаимодействовавшей с очагом зарождения учения Заратустры, куда при жизни пророка у него были последователи, тесно контактировавшие с оседло-земледельческими областями Средней Азии. К ним причисляются и саки, «которые за Согдом», обитавшие в районе Сырдарьи. Саки, проживавшие на территории Жетысу, исповедовали своеобразную форму дозороастрийской религии [11, с. 10-12].

К авестийской ученый относит и идеологию жителей Приаралья. Обитатели Турана (юг современного Казахстана и Жетысу) имели хорошее представление о «хварне», то есть о сияющем солнечном свете, божественном огне. Согласно авестийским трактовкам обладание ими дарует могущество и счастье. Большое значение для понимания преемственности тенгрианства и зороастризма имеет определение происхождения пророка Заратустры. Р.А. Алшанов приводит доказательства в пользу того, что он был «скифом, азиатской ветви гаплогруппы R1a1a2b» [17, с. 42]. Скифами азиатской группы называют саков, следовательно весьма убедителен факт о сакском происхождении Заратустры.

Заключение. Таким образом, культ огня не может быть исключительно прерогативой зороастризма, он получил широкое практическое применение в религиозных верованиях как сакских племен, так и их потомков – тюрков. Также новейшие результаты изучения сведений по генетическим гаплогруппам показывают этническую близость древнего населения Ирана и Турана. Этот момент достаточно хорошо проявляется в сведениях «Авесты». Культ огня в зороастризме и тенгрианстве показывает широкое его бытование среди древнего как иранского, так и тюркского населения. Зарождение культа огня произошло в сакском обществе и затем было освоено тюркскими племенами.

Зороастризм не получил в современности большого распространения среди народов Центральной Азии. Имеется лишь небольшая группа в Таджикистане, в остальных республиках региона зороастрийцы не присутствуют. Но, сохранилась глубинная связь культуры тюркских народов с учением Заратустры, продолжается традиция преемственности историко-культурного развития, бережного отношения к идеям, духовным и религиозным ценностям. Через исследование культа огня мы сумели увидеть историко-культурные связи народов Центральной Азии, проходящих красной нитью через обычаи и традиции.

Список использованной литературы:

1. Авеста в русских переводах (1861-1996)/Сост., ред., спр. раздел И.В. Рака. – Изд. 2-е, испр. – СПб.: Нева; Летний Сад, 1998. – 480 с.
2. Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана. Урбанизация Казахстана в эпоху бронзы-раннем средневековье. Книга I. Алматы, 2012. – 390 с., илл.
3. Песни Заратустры / Перевод с авестийского, вступительные статьи, комментарии и приложения И.М. Стеблин–Каменского. СПб., 2009. 236 с.
4. Литвинский Б.А. «Древние кочевники» на крыше мира. М., 1972.-274с.
5. Байпаков К.М., Ерофеева И.В., Казизов Е.С., Терновая Г.А. История религий в Казахстане (древность и средневековье). Алматы: Центр сближения культур ЮНЕСКО, 2018. 551 с., илл.
6. Мауленов А.А. Духовная связь Авесты и казахской мифологии// Европейский исследователь, 2014, Том 72, № 4-1, с. 705–716с.
7. Boyce M. On the Zoroastrian Temple Cult of Fire // Central Asiatic Journal, Wiesbaden, 1975, vol. 95. 106p. [in English]
8. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Проблемы цивилизации Узбекистана VII в. до н. э. – VII в.н.э. Самарканд-Ташкент, Изд-во "Фан" Академии Наук Республики Узбекистан, 2000, 342 с.
9. Тиллоев С. Храмы огня на трассах Великого Шелкового пути // <https://cyberleninka.ru/article/n/hramy-ognya-na-trassah-velikogo-puti>
10. Религии Центральной Азии и Азербайджана. Том II. Зороастризм и верования маздеистского круга. – Самарканд: МИЦАИ, 2017. – 308 с.
11. Терновая Г.А. К вопросу о храмовой архитектуре и обрядовой практике жителей Южного Казахстана (храм VI–VIII вв. на цитадели городища Баба–Ата) // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук, 2007, № 1(253). 198-213с.
12. Валиханов Ч. Избранные произведения. – М.: Наука, 1986. 414 с. с илл.
13. Менандр Византиец. Продолжение истории Агафьевой // Византийские историки / Пер. с греч. С. Дестуниса. СПб., 1861. 192-469с.
14. Бичурин Н.Я. (Иакинф) Сборник данных о народах, живших в Средней Азии в древние времена. Т. 1. Алматы: ТОО «Жалын баспасы», 1998. 389с.
15. Оспанов С. Зороастризм-один из исторических источников изучения культуры тюркских народов // <https://cyberleninka.ru/article/n/zoroastrizm-odin-iz-istoricheskikh-istochnikov-izucheniya-kultury-tyurkskih-narodov>
16. Алианов Р. Зороастризм: Отделение от тенгриана в Туране // www.alfarabijournal.org
17. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Қазақстан. История трех тысячелетий. Алматы, «Рауан». 1992. 378с.
18. Ғабитханұлы Қ. Қазақ мифологиясының тілдік көрінісі. Алматы, 2006. 168 с.
19. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. Алматы: Ғылым, 1987. 250с.

References:

1. Avesta in Russian Translations (1861–1996) / Compiled, edited, reference section I.V. Raka. – 2nd edition, revised – SPb.: Neva; Letniy Sad, 1998 – 480 p. [in Russian].
2. Baipakov K.M. Ancient and Medieval Urbanization (Based on the Results of the South Kazakhstan Comprehensive Archaeological Expedition).- Book 1. – Almaty, 2012. – 390 p., ill. [in Russian].
3. Gathas of Zarathustra / Translated from Avestan, introductory articles, comments and appendices by I.M. Steblin–Kamensky. SPb., 2009. 236 p. [in Russian].
4. Litvinsky B.A. Ancient Nomads “Roof of the World”. М., 1972. – 274 p. [in Russian].

5. Baipakov K.M., Erofeeva I.V., Kazizov E.S., Ternovaya G.A. *History of Religions in Kazakhstan (Antiquity and Middle Ages)*. Almaty: UNESCO Center for Cultural Convergence, 2018. 551 p., ill. [in Russian].
6. Maulenov A.A. *Spiritual Connection of Avesta and Kazakh Mythology*. // *European Researcher*, 2014, Vol. 72, № 4-1, pp. 705–716. [in Russian].
7. Boyce M. *On the Zoroastrian Temple Cult of Fire* // *Central Asiatic Journal*, Wiesbaden, 1975, vol. 95. 106p. [in English]
8. Suleymanov R.Kh. *Ancient Nakshab. Problems of Civilization of Uzbekistan, VII century BC – VII century AD*. Samarkand-Tashkent, Fan Publishing, 2000, 342 p. [in Russian].
9. Tilloev S. *Fire Temples on the Routes of the Great Silk Road* // <https://cyberleninka.ru/article/n/hramy-ognya-na-trassah-velikogo-puti> [in Russian].
10. *Religions of Central Asia and Azerbaijan. Vol. II. Zoroastrianism and the Beliefs of the Mazdean Circle*. – Samarkand: MICA, 2017. – 308p. [in Russian].
11. Ternovaya G.A. *On the Temple Architecture and Ritual Practices of the Inhabitants of South Kazakhstan (Temple VI–VIII centuries at the citadel of Baba-Ata)* // *Reports of NAS RK. Series of Social Sciences*, 2007, № 1 (253). pp. 198–213. [in Russian].
12. Valikhanov Ch. *Selected Works*. – M.: Nauka, 1986. 414 p., ill. [in Russian].
13. *Menander the Byzantine. Continuation of Agafyeva's History* // *Byzantine Historians* / Translated from Greek by S. Destunis. SPb., 1861. pp. 192–469. [in Russian].
14. Bichurin N.Ya. (Hyacinth) *Collection of Data about Peoples Living in Central Asia in Ancient Times. Vol. I*. Almaty: TOO “Zhalyn Baspasy”, 1998. 389 p. [in Russian].
15. Ospanov S. *Zoroastrianism – One of the Historical Sources for Studying the Culture of Turkic Peoples* // <https://cyberleninka.ru/article/n/zoroastrizm-odin-iz-istoricheskikh-istochnikov-izucheniya-kultury-tyurkskikh-narodov> [in Russian].
16. Alshanov R. *Zoroastrianism: Schism, Departure from Tengrianism in Turan* // www.alfarabijournal.org [in Russian].
17. Klyashtorny S.G., Sultanov T.I. *Kazakhstan. Chronicle of Three Millennia*. Almaty, “Rauan”. 1992. 378p. [in Russian].
18. Gabitkhanuly K. *The Linguistic Representation of Kazakh Mythology*. Almaty, 2006. 168p. [in Kazakh].
19. Konyratbayev A. *Kazakh Epic and Turkology*. Almaty: Nauka (Science), 1987. 250p. [in Kazakh].

FTAXP / МРИНТИ / IRSTI 05.11.25

ӘӨЖ / УДК / UDC: 314.18(574.3)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.021>

Ерғали Г. ¹, Қалыш А.Б. ^{*2}

¹ докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы, e-mail: bakaeva.gauhar@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0000-7496-0918>

² т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан, Алматы, e-mail: kalyshamanzhol@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3073-1368>

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ НЕКЕ ТҰРАҚСЫЗДЫҒЫ ДИНАМИКАСЫ: ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Бұл мақалада XX–XXI ғасырлар тоғысындағы Орталық Қазақстан өңіріндегі жанжалды отбасылар динамикасы мен некенің бұзылу үдерістеріне кешенді этнодемографиялық талдау жүргізіледі. Зерттеудің өзектілігі Қарағанды облысында неке-отбасылық қатынастар тұрақсыздығының әлі де жоғары деңгейде сақталуымен негізделеді. Сонымен қатар Ұлытау облысының халқы республика бойынша ажырасу көрсеткіші ең төмен өңірлердің бірі ретінде сипатталады.

Жұмыстың эмпирикалық базасын Ұлттық халық санағының материалдары, Қарағанды және Ұлытау облыстары бойынша ағымдағы мемлекеттік статистика деректері, сондай-ақ отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері құрайды. Жұмыста өңірдің этномәдени ерекшеліктерін ескере отырып, салыстырмалы, статистикалық және құрылымдық-демографиялық талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижесінде қарастырылып отырған кезеңде ажырасу деңгейінің тұрақты өсу үрдісі айқындалды, тіркелген некелер саны мен бұзылған некелер арақатынасы анықталды, сондай-ақ қалалық және ауылдық тұрғындар арасындағы ажырасу көрсеткіштерінің айырмашылықтары белгіленді. Ерлі-зайыптылардың жыныстық-жастық сипаттамалары, некенің ұзақтығы талданып, отбасы өмірлік цикліндегі ең осал кезеңдер айқындалды. Урбандау деңгейінің жоғары болуы, өңірдің полиэтностық құрамы, отбасылық құндылықтардың трансформациясы, сондай-ақ халықтың дәстүрлі және конфессиялық ұстанымдарындағы айырмашылықтар неке тұрақтылығы мен отбасылық жанжалдар деңгейіне елеулі ықпал ететіні ғылыми тұрғыда негізделді.

Алынған нәтижелер өңірлік неке-отбасылық үдерістердің ерекшеліктерін нақтылауға мүмкіндік береді және демографиялық әрі отбасылық саясатты әзірлеу мен жетілдіру үдерісінде қолдануға ұсынылады.

Түйін сөздер: Орталық Қазақстан, Қарағанды облысы, Ұлытау облысы, неке-отбасылық қатынастар, ажырасу деңгейі, жанжалды отбасылар, урбандалу.

Ергали Г. ¹, Калыш А.Б. ^{* 2}

¹ докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, Алматы, e-mail: bakaeva.gauhar@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0000-7496-0918>

² д.и.н., профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, Алматы, e-mail: kalyshamanzhol@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3073-1368>

ДИНАМИКА КОНФЛИКТНЫХ БРАКОВ В ЦЕНТРАЛЬНОМ КАЗАХСТАНЕ: ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В данной статье осуществлен комплексный этнодемографический анализ динамики конфликтных семей и распада браков в Центральном Казахстане на рубеже XX–XXI вв. Важность исследования обусловлена сохраняющейся высокой нестабильностью брачно-семейных отношений в Карагандинской области. При этом население Улытауской области демонстрирует один из наиболее низких показателей разводов в республике.

Эмпирическую базу статьи составили материалы Национальной переписи населения, данные текущей государственной статистики по Карагандинской и Улытауской областям, а также труды отечественных и зарубежных авторов. В работе применены методы сравнительного, статистического и структурно-демографического анализа с учетом этнокультурной специфики региона.

Выявлена устойчивая тенденция роста разводимости в исследуемый период, определено соотношение между числом заключенных браков и расторгнутых супружеских союзов, установлены различия в показателях разводов в разрезе городского и сельского населения. Проанализированы половозрастные характеристики супругов, продолжительность брака и определены наиболее уязвимые периоды в жизненном цикле семьи. Доказано, что на уровень конфликтности и нестабильности браков существенно влияют высокая степень урбанизации, полиэтничность региона, трансформация семейных ценностей, а также различия в традиционных и конфессиональных представлениях населения.

Полученные результаты позволяют уточнить региональные особенности брачно-семейных процессов и могут быть использованы при разработке демографической и семейной политики.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, Карагандинская область, Улытауская область, брачно-семейные отношения, разводимость, конфликтные семьи, урбанизация.

Yergali G. ¹, Kalysh A.B. ^{*2}

¹doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University
Kazakhstan, Almaty, e-mail: bakaeva.gauhar@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0000-7496-0918>

²doctor of Historical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: kalyshamanzhol@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3073-1368>

DYNAMICS OF CONFLICTUAL MARRIAGES IN CENTRAL KAZAKHSTAN: A DEMOGRAPHIC ANALYSIS

Abstract

This article presents a comprehensive ethno-demographic analysis of the dynamics of conflictual families and marital dissolution in Central Kazakhstan at the turn of the 20th century and the first twenty years of the 21st centuries. The relevance of the study is determined by the persistently high instability of marital and family relations in the Karaganda Region. At the same time, the population of the Ulytau Region demonstrates one of the lowest divorce rates in the Republic of Kazakhstan.

The empirical basis of the research includes data from the National Population Census, current official statistics for the Karaganda and Ulytau Regions, as well as scholarly works by domestic and international authors. The study employs comparative, statistical, and structural-demographic methods of analysis, taking into account the ethnocultural specificity of the region.

The findings reveal a stable upward trend in divorce rates during the period under review, identify the ratio between registered marriages and dissolved unions, and establish differences in divorce indicators between urban and rural populations. The sex and age characteristics of spouses, the duration of marriage, and the most vulnerable stages in the family life cycle are analyzed. It is substantiated that a high level of urbanization, the region's multiethnic composition, the transformation of family values, and differences in traditional and confessional worldviews significantly influence the level of marital conflict and instability.

The results obtained contribute to a more precise understanding of the regional characteristics of marital and family processes and may be applied in the development and improvement of demographic and family policy.

Keywords: Central Kazakhstan, Karaganda Region, Ulytau Region, marital and family relations, divorce rate, conflictual families, urbanization.

Қысқашы. Отбасы – қоғамның ажырамас бөлшегі. Адам баласының бірлесіп өмір сүретін жылы ұясы, баға жетпес құндылықтардың бірі. Біздің қоғамда «Отбасы – шағын мемлекет» ретінде іргесі берік, босағасы биік болуы шарт. Сонымен қатар, отбасы рухани және мәдени дәстүрдің сақтаушысы, ұрпақтар сабақтастығының жалғастырушысы болып табылатын ұлттық құндылық. Отбасының беріктігі ұлт пен мемлекеттің мызғымас мықтылығын көрсетеді. Отбасы парасатты, білімді, тәрбиелі ұрпақтың алғашқы мектебі. Отбасының әрбір тұрғыны адами құндылықтарды биік қойып, татулық пен келісімде өмір сүруі маңызды. Алайда қазіргі таңда шаңырақтың шайқалуы, ажырасу мәселесі қоғамның айықпас дертіне айналып отыр. Қазақ қоғамында «Үйлену оңай – үй болу қиын» деген қанатты сөздің дәл басып айтылғандығына күн сайын көз жеткізіп келеміз. Елімізде әрбір үшінші неке ажырасумен аяқталады.

XX ғасырдың бас кезінде еліміз ажырасу көрсеткіші төмен елдердің қатарында болған. Бұл кезеңде отбасы қарым-қатынастары «ұят, ар-ождан, абырой» деген ұғымдардан аспаған. Ерлі-зайыптылар арасындағы дау-жанжалдар дала заңдарымен реттеліп, әркез үлкендердің ақылымен оң шешімін тауып отырған. Некені бұзу үлкен қылмыс жасағанмен тең болған. Әсіресе қазақ қоғамында ажырасу сол адамның сүйегіне «қара таңба» салынғанмен бірдей еді. Некесі бұзылған ерлі-зайыптылардың қоғамда беделі төмен, айналасындағылардың теріс көзқарасына ілінген, айыпты адамдай болған. Қазіргі тілмен айтқанда «әлеуметтік стигмаға» ұшыраған.

Елімізде отбасы қатынастары заңдық тұрғыда 2011 жылғы 26 желтоқсанда қабылданған «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» кодексі негізінде реттеледі. Отбасын құру, отбасы мүшелерінің жауапкершілігі мен міндеттері, ата-аналардың бала алдындағы міндеттері, некені бұзу т.б отбасы және некеге қатысты мәселелер құқықтық тұрғыда қадағаланады. Елімізде ерлі-зайыптылардың жолының екіге айырылуы осы заңның 4 тарауы 16 және 17 баптары негізінде жүзеге асырылады [1]. Осы заң аясында сот ерлі-зайыптылар ажырасуға арыз берген күннен бастап бір ай өткен соң жүзеге асырылады. Ерлі-зайыптылардың біреуі келіспеген жағдайда, сот оларға 6 ай ішінде татуласу мерзімін береді. Бұл некені сақтап қалу үшін жасалған шара болып саналады. Жұбайлардың отбасын сақтап қалу, олардың кәмелетке толмаған балаларын тірі жетім етпеу үшін соттың құзырындағы бар мүмкіншілік осы ғана. Еш нәтиже болмаса, сот шешімімен неке бұзылады. Шаңырақтың шайқалуы – тек сол отбасы үшін моральдық зардап қана емес, ел демографиясына төнген қауіп ретінде қабылдануы қажет. Демографиялық көзқарас бойынша некенің басты мақсаты – тұрақтылық, яғни адамзаттың сақталуын қамтамасыз ету [2, 127-б.].

Жалпы осы уақытқа дейін әлеуметтік-демографиялық зерттеулер көрсеткендей, ерлі-зайыптылардың жолының екіге айырылуына отбасындағы материалдық жағдайдың төмендігі, ер адамның ішімдікке құмарлығы, тұрмыстық зорлық-зомбылық, тұрғылықты үйдің болмауы, жастардың мінездерінің сәйкес келмеуі, жұбайлардың адал болмауы, балалы бола алмау, келін мен ене арасындағы түсініспеушілік, туыстардың жас отбасылардың жеке шекарасына өтуі секілді мәселелер ажырасуға себеп болып отырды. Ерлі-зайыптылар отбасылық өмірдің алғашқы айларынан соң эмоциялық үйлеспеушілік, өмірге деген көзқарастарының, қызығушылықтарының әр түрлі екендігін бағамдай бастайды. Олар бала тәрбиесі, үй шаруасы мәселелерінде ортақ келісімге келе алмай соңы некенің бұзылуымен аяқталып жатыр. Қазіргі таңда ажырасудың себептері мен уәждерінің тізімі жастардың бойындағы эгоизм, жеке басының құқығын «қасиетті неке» ұғымынан жоғары қоюы, әйелдердің тәуелсіздікке ұмтылысы, қала өмірінің күйбеңі, әлеуметтік желілердің әсері секілді мәселелермен толығып отыр.

Қазақ қоғамында жат құбылыс болып саналатын осы ажырасу үрдісі еліміздің кейбір өңірлер үшін қалыпты жағдай болып барады. Елімізде ажырасу көрсеткіші жоғары өңірлердің бірі – Орталық Қазақстан. Бұл өңір индустриялық аймақ болғаннан кейін, халықтың құрамы мен оның демографиялық сипаттамалары әртүрлі этностар мен мәдениеттердің өзара ықпалына ие. XIX ғасырдан бастап Ресей империясының отарлау саясаты мен индустриализация әсерінен халықтың этникалық құрамы өзгерді. Сондықтан да бұл аймақтың мәдениеті мен салт-дәстүрлері әртүрлі этностардың ықпалына түсті. Аймақ тұрғындары арасындағы тіл айырмашылығы, салт-дәстүрлердің қарама-қайшылығы, отбасылық өмірге деген көзқарастардың сәйкес келмеуі, діни ұстанымдарының біркелкі болмауы отбасының іргесінің бұзылуына бірден-бір әсер етуші фактор болып отыр. Қазақстандық отбасылардың әлеуметтік мәселелерін зерделеуге бағытталған ұлттық баяндамада: «Дәстүрлі отбасы мен дін институтының ықпалы күшті қоғамда ажырасу деңгейі төмен болады. Дін институтының үстемдігі аз және дәстүрлі отбасылық көзқарастары онша күшті емес дәстүрлі қоғамда ажырасу деңгейі жоғарылайды» деген идея айтылады [3, 27-б.]. Бұл идеяның дұрыс екендігіне Қарағанды облысы мысалында көз жеткізіп отырмыз. Бұл өңірде дәстүрлі көзқарас пен діннің ықпалы әлсіз. Халқының көпшілігі өз мұсылман санағанмен, діни нормаларды күнделікті өмірде толық ұстанбайды. Әсіресе

еуропалық этнос өкілдерінің арасындағы дәстүр қайшылығы, діни ұстанымдардың әртүрлілігі, болсада неке тұрақсыздығының артуына себепші болып отыр.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу материалдарының негізін Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының деректері, қазақстандық отбасылардың мәселелерін зерделеуге арналған ұлттық баяндамалар, 1999, 2009, 2021 жылдардағы ұлттық санақ қорытындылары, өңіраралық статистикалық жинақтар құрайды. Бұл деректер аймақ бойынша ажырасу жағдайларын талдауға мүмкіндік берді. Ажырасу мәселесі құқықтық тұрғыда реттелетін болғандықтан Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» заңы мен құқықтық нормалар зерттеуге қажетті маңызды материалдардың бірі болып табылады. Сонымен қатар, отбасы және ажырасу мәселесіне қатысты отандық зерттеушілердің этносоциологиялық монографиялары мен ғылыми басылымдарда жарияланған демографиялық және әлеуметтік бағыттағы мақалалар зерттеу жұмысын жазуға кеңінен пайдаланылды.

Қазақстанда ажырасу мәселесі көбіне әлеуметтік-демографиялық тұрғыдағы зерттеулерде көрініс табады. Ал қазіргі таңда неке тұрақтылығы мәселесіне қатысты этнографиялық зерттеулердің құндылығы артып отыр. Соның ішінде қазақ этнографиясы мен этнодемографиясы саласындағы отандық этнограф-тарихшы А.Б. Қалыш қазақ қоғамындағы отбасы құрылымы мен ажырасу себептерін жан-жақты зерттеген [4]. Ғалым еліміздің әртүрлі аймақтарындағы отбасылық қатынастарды этнологиялық тұрғыда талдап, ажырасудың әлеуметтік салдарын көрсетеді. Зерттеуші Қ.Б. Баудиярова мен А.И. Исаева өз еңбектерінде Қазақстандағы неке және отбасы мәселесі, отбасы тұрақсыздығы, отбасындағы қарама-қайшылық, ажырасқан отбасылардағы балалардың жағдайын қарастырады [2]. З.Ж. Жаназарова өз еңбегінде қазақ қоғамындағы отбасы институтын әлеуметтік тұрғыда зерттейді. Оның монографиясы отбасы мүшелерінің қарым-қатынасы, отбасы құндылықтарының өзгеруі және отбасы институтының қазіргі кезеңдегі өзекті мәселелерін қамтиды [5]. Қазіргі қазақ қоғамындағы ажырасу мәселесін педагогикалық-психологиялық тұрғыда зерттеу нәтижесінде В.В. Захлебаева, Р.А. Высоцкий, Ю.Ю. Суловицкая секілді зерттеушілер ажырасу мәселесіне қатысты статистикалық материалдарға анализ жасайды [6]. Г.А. Жумагулова мен Е.В. Мороз ажырасу салдарының мектеп жасына дейінгі балалардың өміріне әсер ету мәселерін талқылайды [7]. Аталған зерттеушілер әлеуметтік зерттеулер, статистикалық материалдар мен қоғамдық пікірлер арқылы ажырасудың себептері мен салдары талдануда. Неке және отбасы мәселесінде отбасылық құндылықтар мен дәстүрдің өзгеруі, жастардың көзқарастарының өзгеруі де назарға алынып отыр.

Мақаланы жазу барысында, зерттеу тақырыбының мазмұнын ашу мақсатында әр түрлі заманауи зерттеу әдістері негізге алынды. Зерттеу нәтижелері сандық деректерге негізделгендіктен математикалық және статистикалық талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс арқылы өңірдің ажырасу деңгейі мен оған әсер еткен әр түрлі әлеуметтік факторлар анықталды. Әр жылдар бойынша ажырасу динамикасын шығаруда кестелік және графикалық-аналитикалық әдістер басшылыққа алынды.

Нәтижелер мен талқылау

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін орын алған күрделі әлеуметтік-экономикалық үрдістер халықтың демографиялық жағдайына елеулі әсерін тигізді. Қазақстан Республикасының 1999 жылғы ұлттық санақ мәліметтеріндегі деректерге жүгінер болсақ Қарағанды облысының халқы 1989 жылы – 1 745,4 мың адамды құраса, 1999 жылы – 1 410,2 мың адамды құраған [8, 6-б.]. Осы екі санақ аралығында халық саны 335,2 мың адамға азайған. Бұл өз кезегінде өңірде көші-қон үдерістері (еуропалық және орыстілді этностардың тарихи Отанына көшіп кетуі), некелесудің төмен және ажырасудың жоғары деңгейімен байланысты болған. Ал 2009 жылы халық саны – 1 341,7 мың, 2021 жылы – 1 348,4 мың тұрғынды құраған [9, 5-б.]. Яғни, 32 жыл ішінде халық саны жалпы 397 мың адамға азайған. Қазіргі таңда статистикалық

деректертерге сүйенсек – ажырасу көрсеткіші жағынан Қарағанды облысы Алматы қаласы мен Алматы облысынан кейін үшінші орында екенін көрсетіп тұр [3, 27-б.].

1999 жылғы санақ деректері бойынша Қарағанды облысы бойынша барлығы – 30 5897 (62,5%) неке, 27 041 (5,5%) ажырасу, 2009 жылғы статистикалық деректер ерлер арасында барлығы – 278 974 (56,8%) неке, 26 031 (5,3%) ажырасу, әйелдер арасында – 285 124 (49,8%) неке, 53 639 (9,4%) ажырасу тіркелген [10, 128-б.].

ҚР Ұлттық статистика бюросының деректері бойынша, 2000 жылы Қарағанды облысы бойынша 8 564 (6,2%) неке тіркелсе, оның 3 251 (2,4%) отбасылық жұптың жолы екіге айрылған. Ал 2009 жылы АХАТ органдары Қарағанды облысы бойынша 11 979 (8,9%) некені тіркеген, 4 467 (3,3%) отбасы ажырасқан. 2021 жылы некеге тұрғандардың саны – 9 891 (8,9%), ажырасқандар саны – 4 717 (3,4%) [11].

2021 жылғы статистикалық материалдарға сүйене отырып, Қарағанды облысындағы ажырасу көрсеткішін жыныстық үлес салмағы бойынша берсек. Қарағанды облысы бойынша ресми түрде некеде тіркелген ерлер – 24 1812 адам, әйелдер – 237 211 адам. Оның ішінде ажырасқан ерлер – 35 102, әйелдер – 54 190 [11, 7-б.]. 2021 жылғы сандық деректер бойынша неке бұзудың ең жоғарғы деңгейін Қарағанды облысының ерлері көрсетіп отыр. 35 102 ресми ажырасу санымен бірінші орынға шығып отыр. Екінші орында Шығыс Қазақстан (32 674 ажырасу). Әйелдер тарапынан Қарағанды Алматы қаласынан кейін екінші орында тұр. Қарағанды облысы бойынша әйелдер тарапынан 54 190 неке бұзу, Алматы қаласы бойынша 60 719 ажырасу тіркелген (12, 7–8-бб.).

Бұл жағдайдың бірнеше себептері бар. Бірінші себеп, бұл аймақта дәстүрлі түрде неке бұзуға жақын тұратын еуропалық және славян этнос өкілдерінің басым болуы, аралас некенің көптігі, сәйкесінше ажырасуда жоғары [4, 17-б.].

Екінші себеп, урбандалу процесінің жоғары болуы. Қазіргі таңда Қарағанды облысы еліміз бойынша ең жоғарғы урбандалған өңір. Мұндағы қала халқының үлесі 80% құрап отыр [13, 106-б.]. Қала тұрғындарының басым болуы отбасылық қатынастардың тұрақсыздығының жоғарғы көрсеткішіне әсер етіп отыр. Елімізде ажырасу көрсеткіштерінің өсуіне немесе азаюына қалалық тұрғындар ықпал жасайды. Облыс бойынша ажырасу көрсеткіші қалалық жерлерде жоғары. Қалада ажырасудың көп болуы халық санымен тікелей байланысты. Қалада халық көп болғандықтан тиісінше ажырасу да көп.

Үшінші себеп, қалалық жерлерде отбасылық құндылықтардың төмен дәрежесі, жастардың отбасылық қатынастарға жеңіл қарауы.

Төртінші себеп, әлеуметтік факторлар. Барлық өңір бойынша ажырасудың жиі кездесетін себептері: маскүнемдік, нашқорлық, тұрмыстық-зомбылық және құмар ойындарға тәуелділік бұл аймаққа да тән. Ауылдық жерлерде әулеттің абыройы, «ұят» деген ұғымдар отбасының беріктігіне әсер етеді. Әлеуметтанушылар қалалық жерлерде шаңырақтың шайқалуына әлеуметтік проблемалар әсер ететіндігін алға тартады. Ия қалада ауылға қарағанда табыс жоғары, сәйкесінше отбасының айлық шығыстары да жоғары. Тамақ, киім-кешек, балабақша, баспанамен қамтамасыз етілуі ауылға қарағанда күрделі. Яғни, әлеуметтік тұрғыда қалада отбасы әрең күнелтеді [14].

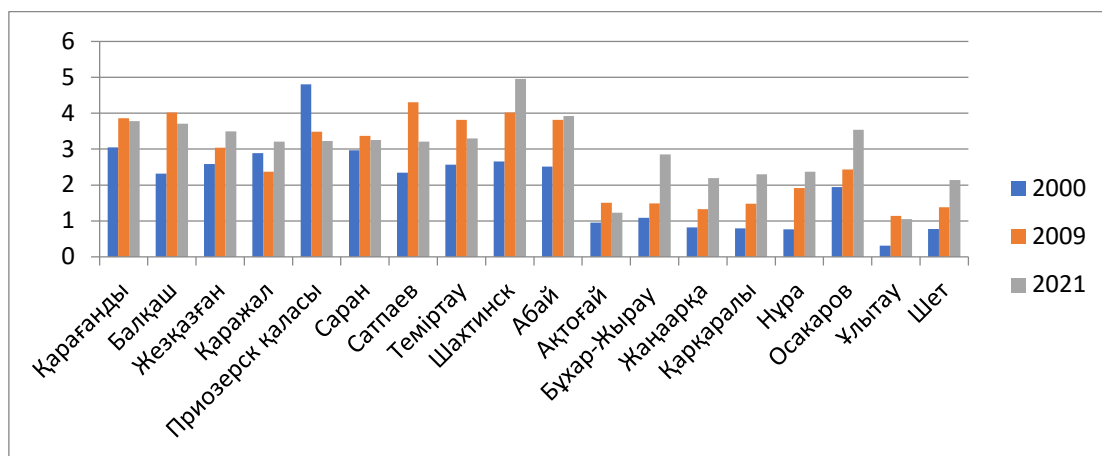
Бесінші себеп, қаржылық қиындықтар. Тұрақсыз табыс, ипотека, несие ерлі-зайыптылар арасындағы қақтығысты күшейтіп отыр.

Зерттеу барысында некенің ұзақтығына назар аудардық. Жалпы ерлі-зайыптылар үшін бірге өмір сүрудің алғашқы онжылдығы ең қиын кезең (барлық ажырасулардың жалпы санының 61,5%) болып саналады. Мәселен, 2014 жылы тіркелген 5 560 ажырасудың ең көп үлесі 1–4 жыл аралығында және 5–9 жыл аралығында отасқандар арасында байқалады. Сол сияқты одан кейінгі жылдардағыда көрсеткіш осы шамалас (1- кестені қараңыз).

1-кесте. Қарағанды облысы бойынша 2014-2018 жж. аралығындағы некенің ұзақтығы [15, 81–85-бб.].

Жылдар	2014	2015	2016	2017	2018
Тіркелген ажырасулар	5560	5285	5053	5261	5154
Оның ішінде неке ұзақтығы бойынша, жыл					
1 жылға дейін	290	266	278	359	277
1 жыл	433	369	370	401	402
2 жыл	486	434	470	467	400
3 жыл	425	456	404	423	388
4 жыл	387	404	375	388	371
5-9 жыл	1513	1425	1369	1359	1382
10-14 жыл	645	684	639	704	786
15-19 жыл	473	414	367	388	384
20 жыл және одан жоғары	908	833	781	772	764
Көрсетілмеген	—	—	—	—	—

Орталық Қазақстан аймағына кіретін облыстар мен аудандар бойынша ажырасу динамикасын шығардық. Қарағанды облысында 1000 адамға шаққандағы ажырасулар саны 2000 жылғы статистика бойынша ажырасудың ең жоғарғы көрсеткішін Приозер қаласы құраса, ең төменгі көрсеткішті Ұлытау мен Шет аудандары құрап отыр. 2009 жылғы деректер бойынша Сәтпаев қаласы ажырасудың ең жоғарғы көрсеткішін, Ұлытау мен Шет аудандары ажырасудың ең төменгі деңгейін көрсетіп отыр. Ал пандемиядан кейінгі санақ мәліметтері бойынша ажырасудың жоғарғы деңгейіне 4,95 %-бен Шахтинск қаласы, 2 орынға Абай ауданы (3,9 %), 3 орынға Қарағанды қаласы (3,8 %) шықты (1-суретті қараңыз).

1-сурет. 2000, 2009, 2021 жылдардағы Қарағанды облысындағы 1000 адамға шаққандағы ажырасулар динамикасы [11].

Кестеден байқап отырғанымыздай, 3 251 ажырасудың 3,1%-ы Қарағанды қаласына тиесілі болып отыр. Облыс бойынша ажырасу көрсеткіші қалалық жерлерде жоғары. 2000 жылы Қарағанды қаласының өзінде 8 564 некенің 1 310 – бұзылған.

Ажырасу көрсеткіштерін жеке талдап қана қоймай, олардың неке санына қатынасында бірге талдаймыз. Республикамыз бойынша өңірлердегі арақатынас талдауында ажырасудың жоғарғы көрсеткіші солтүстік және орталық өңірлерде орын алған. Мысалы, Павлодар облысында 1,6 некеге бір ажырасу, Солтүстік Қазақстан облысында 1,7 некеге бір ажырасу, Қарағанды облысына 1,9 некеге бір ажырасу келеді [3, 27-б.].

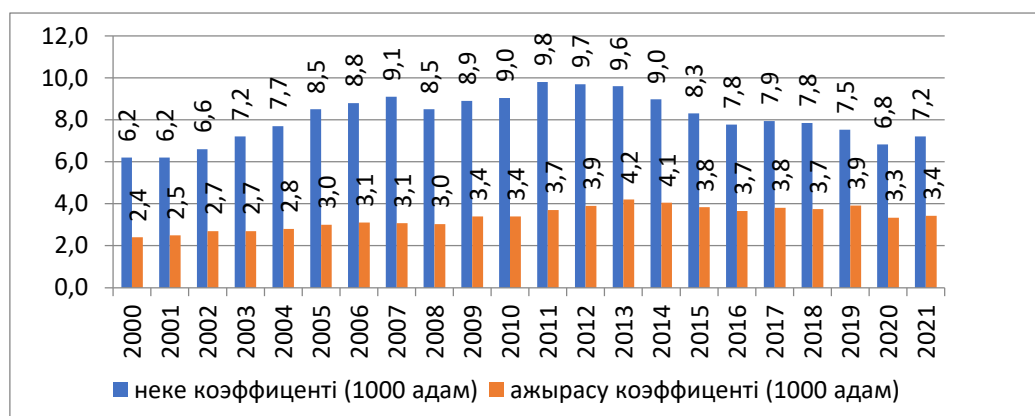
Елдің бұл өңірлеріндегі қалалар дәстүрлі түрде консервативті емес, дәстүрлі қатынастарға жеңіл қарайды, әсіресе еуропалық этностардан құралған Орталық Қазақстан үшін ажырасу қалыпты жағдай болып табылады.

2-кесте. 2000–2021 жылдардағы Қарағанды облысы бойынша неке және ажырасу саны [16]. 1000 адам

Жылдар	2000	2005	2010	2015+	2020	2021
Неке	6,22	8,43	9,05	8,32	6,81	7,25
Ажырасу	2,36	2,95	3,51	3,92	3,34	3,51

Кестеден байқап отырғанымыздай Қарағанды облысы бойынша неке саны 2005 жылдан бастап біртіндеп көбейген, 2010–2014 жылдар аралығында некелесу 9 % жоғарылаған, бұл көрсеткіш 2015–2019 жылдар аралығы 1 % кеміген. Қарастырылып отырған жылдар ішінде отбасын құрудың ең төмен деңгейі 2020 жылы байқалады. Бұл жылы облыс бойынша барлығы – 7 823 (6,8%) неке тіркелген. Сәйкесінше бұл облыстың демографиялық жағдайына кері әсер еткен. 2021 жылы 7,3% жоғарылаған көрсеткіш соңғы 3 жылда 2020 жылғы көрсеткішке қайтадан түскен. Ажырасу көрсеткіші 2000–2005 жыл аралығында 2,4–2,9 % аралығында тербеледі. 2006 жылдан бастап 2021 жылды қоса алғанда 3,2–4,2 % аралығында [11].

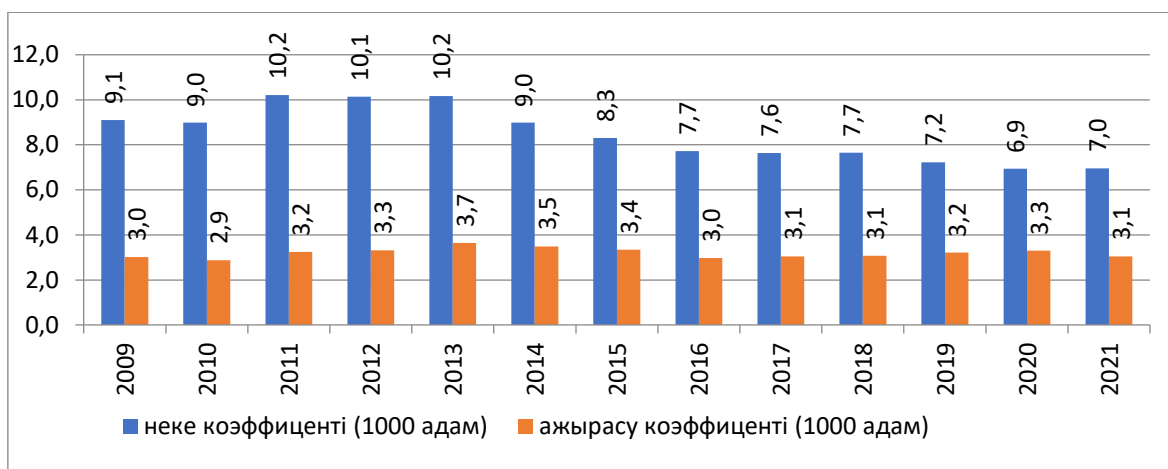
Келесі кезекте қарастырылып отырған жылдар бойынша неке мен ажырасу арақатынасы шығарылды. Бұл жерден Қарағанды облысы бойынша соңғы жылдардағы некелесу мен ажырасу қатынастарын көреміз (2-суретті қараңыз). Аймақ бойынша некелесудің жоғарғы деңгейі 2011 жыл абсолютті мәнде 13 205 (9,7%) некені көрсетіп отыр. 2011 жылдан бастап 3 жыл қатарынан тұрақты түрде неке құру жоғарғы көрсеткіште болып тұрған. Сәйкесінше ажырасуда осы жылдарда жоғары көрсеткішті көрсетеді. Мысалы, 2011 жылы тіркелген 13 205 некенің 4 916-сы ажырасқан. Аймақ бойынша неке бұзудың ең жоғарғы көрсеткіші 2013 жылға сәйкес келеді. Бұл жылы 13 117 некенің 5 654-сі бұзылған. Жалпы ажырасу деңгейі 2013 жылдан бастап жоғары деңгейде бірқалыпты ұстап тұр. Соңғы 10 жылда ең аз тіркелген неке 2020 жылға сәйкес келеді. Бұлай болу себебін пандемиямен байланысты деп болжап отырмыз.

2-сурет. 2000-2021 жылдар аралығындағы Қарағанды облысы бойынша неке мен ажырасу арақатынасы [11].

Ендігі жерде жаңа құрылған Ұлытау облысы бойыншада неке мен ажырасу арақатынасына тоқталамыз (3-суретті қараңыз). Бұл облыстың неке және ажырасу қатынасы Қарағанды облысымен шамалас. Бұл өңірдеде 2011-2013 аралығында неке тұрғандар жоғары, әрі бірқалыпты деңгейді көрсетеді. 2011 жылы облыс бойынша ең жоғарғы неке көрсеткіші

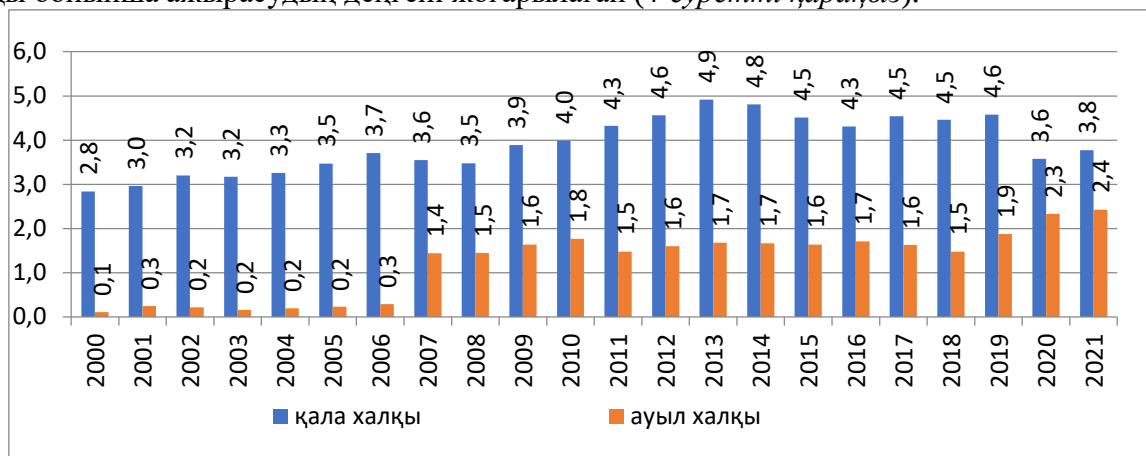
абсолюттік мәнде 2 284 құрайды. Ал ажырасу көрсеткіші 2013–2015 жылдар аралығында жоғары болған. 2013 жылы ресми тіркелген 2 282 некенің 820-сы некені бұзған [16, 2-б.].

3-сурет. 2009-2021 жылдар аралығындағы Ұлытау облысы бойынша неке мен ажырасу арақатынасы [11].

Қарағанды облысы бойынша қалалық және ауылдық жерлерде ажырасу серпінін қарастыру маңызды. Статистикалық деректерге сүйеніп жасалған ажырасу деңгейінің динамикалық көрсеткішінен қала мен ауыл халқы арасында ажырасудың теңгерімсіздігін көреміз. 2013 жылы Қарағанды облысында қала халқы бойынша – 4 428 (4,9%) неке бұзылған. Бұл соңғы 20 жылдағы ажырасу деңгейінің шарықтау шегі. Бұл қарқын қала халқы арасында 2020 жылға дейін сақталған.

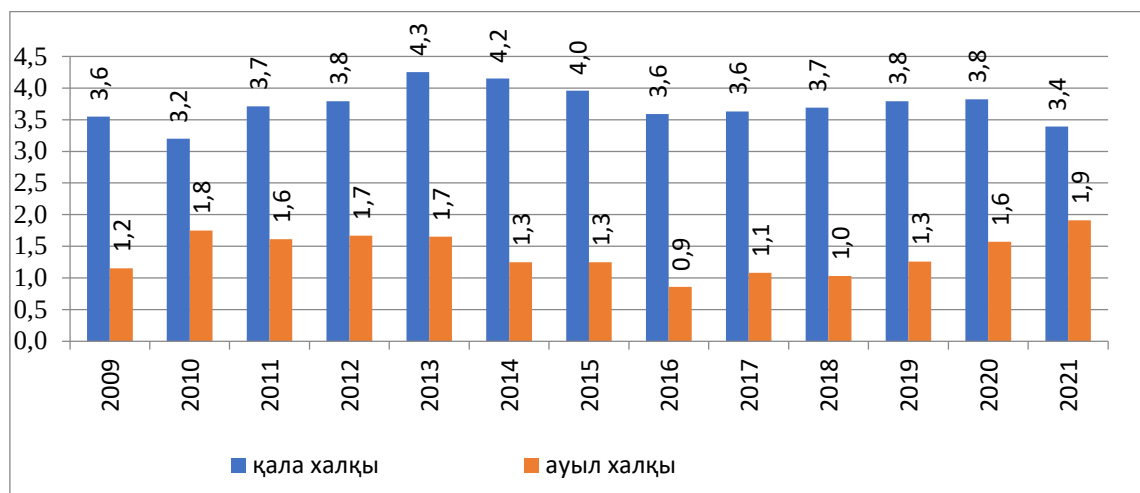
Ауылдық жерде 2000–2006 жылдардағы төмен көрсеткіш 2007 жылы күрт өскен. 2007-2019 жылдарда ажырасудың үлесі 1,4–1,9% аралығын құрайды. 2020 жылдан бастап ауыл халқы бойынша ажырасудың деңгейі жоғарылаған (4-суретті қараңыз).

4-сурет. Қарағанды облысы бойынша қалалық және ауылдық жерлердің ажырасу көрсеткіші [11].

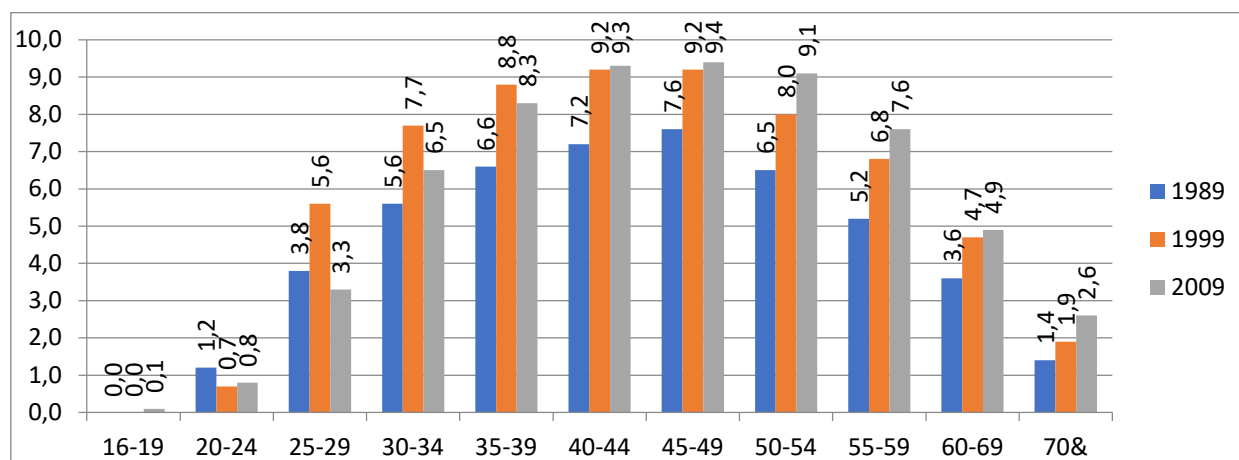
Ұлытау облысы бойынша 2013 жылы ажырасқандар үлесі жоғары. Қалалық жерде 2015-2021 жылдар аралығында ажырасу көрсеткіші 4,0% пен 3,4% арасында тербеледі. Ауылдық жерде ажырасу деңгейінің жоғарғы үлесі 2010–2013 жылдарға тиесілі. Ал 2014 жылдан бастап 2019 жылға дейін төмен деңгейде тұрған көрсеткіш, 2020 жылдан бастап күрт өседі (5-суретті қараңыз). Жалпы екі облыс бойынша да қалалық жердегі ажырасудың үлес салмағы 2013

жылдан бастап артады. Ауылдық жерлердегі ажырасу деңгейі 2020–2021 жылдары жоғарылайды. Дегенмен де келтірілген деректер ауылдық жерлерде ажырасу деңгейі қалалық көрсеткіштерден шамамен екі есеге төмен екенін көрсетеді. Бұл айырмашылықтардың себебі ауыл тұрғындарының дәстүрлі өмір салтымен байланысты. Екінші жағынан ауылдық жерде некелесудің аздығына байланысты.

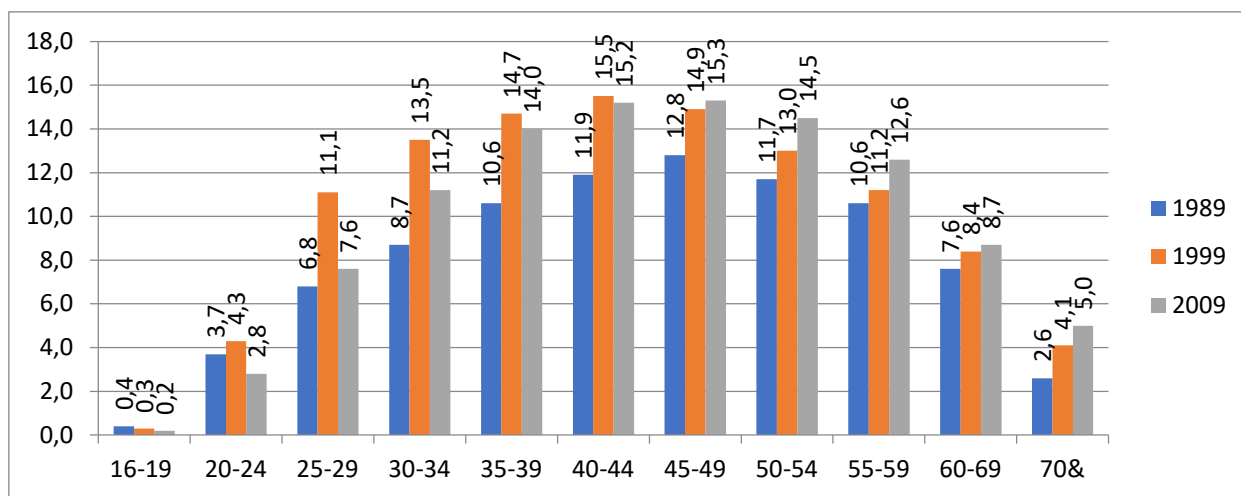
5-сурет. Ұлытау облысы бойынша қалалық және ауылдық жерлердің ажырасу көрсеткіші [11].

Бұл арада қарастырылып отырған облыс бойынша ажырасудың жастық ерекшелігін анықтаймыз. Мәселені тереңірек түсіну үшін белгілі жас мөлшеріндегі ажырасқан ерлер мен әйелдерді бөліп қарастырамыз. 1989, 1999 жылғы санақ материалдары бойынша 16–19 жас аралығында ерлер арасында неке тіркелмеген. Тек 2009 жылғы санақ көрсеткіші бойынша ерлер арасындағы ажырасу 0,1% ғана құрайды. Бұл жас аралығындағы ажырасу себептеріне жастардың алып-ұшып тұрған жастықтың буымен асығыс қабылданған шешім, мінездеріндегі тұрақсыздық, отбасын құруға дайындықтарының жоқтығы, некесіз жүкті болу және т.б. жатқызуымызға болады. 20–24 жас аралығындағы ажырасу ерте ажырасу болып саналады. Бұл кезеңдегі ажырасудың себебі 16–19 жас аралығындағы ажырасумен бірдей. 1989 жылғы статистика мәліметтерінде бұл жас аралығындағы ерлер арасында ажырасу – 1,8% көрсетіп отыр, ал 1999 жылы бұл көрсеткіш 0,7% дейін төмендеген (6-суретті қараңыз).

6-сурет. Бұрынғы жұбайлардың жасына қарай ажырасулар (ерлер) [8, 129-б.; 10, 128–129-бб.].

Әйелдер арасында ажырасу көрсеткіші 16-19 жас аралығынан басталады. Бұл жас шамасындағы ажырасу деңгейі 0,2–0,4% аралығын көрсетеді. 1999 жылғы статистика бойынша 20–24 жас аралығында ерлер арасындағы ажырасу динамикасы төмен болса, керісінше әйелдер арасында жоғарылайды (7-суретті қараңыз).

7-сурет. Бұрынғы жұбайлардың жасына қарай ажырасулар (әйелдер) [8, 130 б.; 10, 128–129 бб.]

1999 жылғы статистикалық деректер негізінде 25–29 және 30–34 жас аралығындағы ерлі-зайыптылар арасында ажырасу деңгейі күрт өскенін байқаймыз. Бұл жас аралығындағы ажырасудың себебі экономикалық тұрақсыздық, жұмыссыздық және табыстың төмендігі, балалы бола алмау жатады. Ажырасудың мұндай динамикасы сақталса, демографияны жақсартатын туу көрсеткіштері кері кетуі әбден мүмкін. Сонымен қатар 35–39 жас шамасындағылардың арасында да ажырасу көп кездеседі. 1999 жылғы сатистикалық деректер бойынша ерлер мен әйелдер арасындағы ажырасулар саны 1989 жылмен салыстырғанда жоғары және тұрақты деңгейде сақталған (6–7 суреттерді қараңыз). Бұл аралықтағы ажырасудың себебі ерлі-зайыптылардың бір-біріне деген сезімдерінің сөнуі, жұбайлардың біреуінің басқа адамда көңілінің болуы). Қарағанды облысы бойынша ерлер мен әйелдер арасындағы ажырасудың шарықтау шегі 40–44 және 45–49 жас шамасын құрайды. 40–44 жас шамасындағы ерлер арасында тіркелген 41 062 некенің 4 533-і, әйелдер арасындағы 39 340 некенің 8 510-ы ажырасқан. 45–49 жас шамасындағы ерлер арасындағы 34 912 некенің 38 47-і, әйелдер арасындағы 34 650 некенің 7 392-і ресми түрде бұзылған [10, 128-б.].

Келесі кезең 50–54 және 55–59, 60–69 жас шамасындағы ажырасулар. Бұл жас 50–54 жас аралығындағы ерлердің – 9,1%, әйелдердің – 14,0%, 55–59 жас шамасындағы ерлердің – 7,6% әйелдердің – 12,6% ажырасқан. 2009 жылғы статистика бойынша бұл 20 жылдық некеден кейін ажырасудың өсуі «бос ұя» кезеңін көрсетеді: балалар өсіп, шыққан отбасын тастап кетеді, содан кейін жинақталған реніштер, бір-бірінен шаршауы және басқа да факторлар ерлі-зайыптыларға бірге өмір сүруге мүмкіндік бермейді. Бұл кезеңде ажырасатын отбасыларды тек балалары ұстап тұрады. Балалары ержетіп, өз жолдарын тауып кеткеннен кейін ерлі-зайыптылар өз міндеттерін орындаған болып саналып, ары қарай бірге өмір сүрудің еш мәні жоқ деген түсінікпен ажырасып жатады. Бұл әрине теріс құбылыс. Мұндай некенің бұзылуы бұрынғы ерлі-зайыптылардың өмір сүру деңгейінің жоғары екендігін көрсетеді. Яғни, жұбайлар бір-біріне тәуелсіз өмір сүре алады. Жеке бастарының жағдайы толық жасалған. Тұрақты жұмысы бар, табысы жоғары, пәтері бар.

Статистикаға деректерге талдау жасай отырып, ажырасуға тілек білдіретін тарап – көбіне әйелдер екеніне көз жеткіздік. 1989 жылғы санақ материалдарына қарағанда 1999, 2009, 2021

жылғы статистикалық материалдар әйелдер арасында ажырасу деңгейінің анағұрлым жоғарылағандығын көрсетеді (7-суретті қараңыз). Мұндай жағдайдың туу себебін отандық ғалымдар әйелдердің экономикалық тәуелсіздігінің артуымен түсіндіреді. Зерттеушінің пікірінше, күйеуінің табысы жоғары, ал әйелі үй шаруасындағы отбасыларда ажырасу деңгейі төмен болады. Бұрынғы әйелдер көп жағдайда күйеуіне арқа сүйеп, қоғамдық өндіріске араласпай, тек үй шаруасымен, балаларын тәрбиелеумен айналысқан болса, қазіргі уақытта қалаларда және облыс орталықтарында көптеген әйелдер өндірісте, мемлекеттік мекемелерде, бизнес және сауда саласында қызмет жасайды. Бұл олардың ажырасудан кейін өзін және балаларын қамтамасыз етуге жағдай туғызады [4, 46–47-бб.]. Енді бұл мәселеге қатысты субъективті көзқарасым, қазіргі таңда жоғары білімді, табысты, өз-өзін қамтамасыз ете алатындай дәрежеге жеткен әйелдер отбасының ұйытқысы болып ер адамның разылығын алуға тырыспайды. Отбасында екінші орында болғысы келмейді. Әйелдер тек үй шаруасымен айналысып қана қоймай, карьера жасауға ұмтылады. Бұл өз кезегінде отбасылық қатынастарға әсер етеді. Сонымен қатар, елімізде гендерлік құқық заңнамасы аясында, қоғамда әйелдер құқығы айқын көрініс таба бастады. Бұл олардың отбасындағы тең құқықты талап етуіне мүмкіндік береді.

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері Орталық Қазақстандағы неке тұрақсыздығының көпфакторлы сипатқа ие екенін көрсетті. Өңірдің полиэтникалық құрамы, урбандалу деңгейінің жоғарылығы, аралас некелер үлесінің артуы, әйелдердің экономикалық дербестігі мен гендерлік теңдік қағидаттарының орнығуы ажырасу көрсеткішінің, әсіресе полиэтносты Қарағанды облысында, жоғары болуына ықпал етуде. Қазақтар басым Ұлытау облысында бұл көрсеткіш салыстырмалы түрде төмен.

Қалалық ортада жастардың құндылықтық бағдарлары өзгеріп, ажырасу әлеуметтік тұрғыдан айыпталмайтын, отбасылық жанжалды шешудің қолайлы тәсілі ретінде қабылдана бастады. Жеке даму мен кәсіби өзін-өзі жүзеге асыру басымдығы дәстүрлі отбасылық модельдердің әлсіреуіне әсер етеді. Ажырасулардың басым бөлігі некенің алғашқы он жылында орын алады және балалар мен ортақ мүліктің болуы әрдайым некені сақтап қалуға негіз бола бермейді.

Ажырасу деңгейінің өсуі толық емес отбасылар санының артуына және ұрпақаралық тұрақсыздық бағыттарының қалыптасуына әкеледі, бұл демографиялық қауіпсіздікке тікелей әсер етеді. Осыған байланысты отбасы институтын нығайтуға, некелік құндылықтарды дәріптеуге және алдын алу тетіктерін жетілдіруге бағытталған кешенді мемлекеттік саясаттың маңызы арта түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы // Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі.
2. Баудиярова К.Б., Исаева А.И. Қазақстандағы неке және отбасы мәселесінің зерттелуі. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 243 б.
3. «Қазақстандық отбасылар – 2020» ұлттық баяндамасы / Д.Н. Есин, Ә.С. Кайдарова, Ж.С. Батталова, – Нұр-Сұлтан, 2020. – 135 б.
4. Қалыш А.Б. Қазіргі Қазақстан: отбасы және ажырасу мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 127 б.
5. Жаназарова З.Ж. Современная семья в Казахстане и ее проблемы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 265 с.
6. Захлебавая В.В., Высоцкий Р.А., Суrowицкая Ю.Ю. Анализ статистических данных развода супружеских пар в современном Казахском обществе. // Столица науки. – 2020. – №1 (18). – С. 107–118.
7. Жумагулова Г.А., Мороз Е.В. Факторы, влияющие на особенности реагирования дошкольника на развод родителей. // Ғылым және инновациялар: жаңалықтар, мәселелер мен жетістіктер. Халықаралық ғылыми конференцияның материалдар жинағы. – Түркістан, 2022. – Б. 260–264.

8. Краткие итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник / Под ред. А.А. Смаилова/. – Алматы: Казстатинформ, 1999. – 211 с.
9. Қазақстан Республикасының халқы. I том. 2021 жылғы Қазақстан Республикасы халқының ұлттық санағының қорытындылары. – Астана, 2023. – 5 б.
10. Неке және отбасы. 2009 жылғы Қазақстан Республикасы халқының ұлттық санағының қорытындылары. Статистикалық жинақ / Ред. А.А. Смаилов. – Астана: ҚР Статистикалық агенттігі, 2011. – 128 б.
11. Брак и разводы (по годам) // Динамические ряды. Карагандинская область. Статистика регионов РК. 2025 год // <https://stat.gov.kz/> (қаралған күні: 10.12.2025).
12. Неке және отбасы. 2021 жылғы Қазақстан Республикасы халқының ұлттық санағының қорытындылары. – Астана: ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі, 2023. – 146 б.
13. Козина В.В., Жуманов А.З. Динамика численности населения и развития этнической структуры Центрального Казахстана в современный период // Столица и провинции: взаимоотношения центра и регионов в истории России. Материалы XII Всероссийской научной конференции с международным участием. – Том 12. – СПб., 2021. – С. 104-107.
14. Тасболат К. Ажырасудың көбеюі демографияға қалай әсер етеді? // Азаттық рухы газеті. – 2021. – 5 қараша.
15. Қарағанды облысының демографиялық жылнамасы. 2014-2018. – Қарағанды, 2019. – 176 б.
16. Естественное движение населения Республики Казахстан. Демографическая статистика // <https://stat.gov.kz/> (қаралған күні: 10.12.2025).

References:

1. Neke (erli-zajyptylyq) zhane otbasy turaly [On marriage (matrimony) and the family] // Qazaqstan Respublikasynyn 2011 zhylgy 26 zheltogsandagy № 518-IV Kodeksi [in Kazakh].
2. Baudiyarova K.B., Isayeva A.I. Qazaqstandagy neke zhane otbasy masesesinin zerttelui [Study of marriage and family issues in Kazakhstan]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2016. – 243 b. [in Kazakh].
3. «Qazaqstandyq otbasylar – 2020» ulttyq bayandamasy [National report "Kazakhstani families – 2020"] / D.N. Yesin, A.S. Kaidarova, Zh.S. Battalova. – Nur-Sultan, 2020. – 135 b. [in Kazakh].
4. Kalysh A.B. Qazirgi Qazaqstan: otbasy zhane azhyrasu maseleleri [Modern Kazakhstan: issues of family and divorce]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2017. – 127 b. [in Russian].
5. Zhanazarova Z.Zh. Sovremennaya semya v Kazakhstane i ee problemy [Modern family in Kazakhstan and its problems] – Almaty: Qazaq universiteti, 2004. – 265 s. [in Russian].
6. Zahlebayeva V.V., Vysotskiy R.A., Surovitskaya Yu.Yu. Analiz statisticheskikh dannyyh razvoda supruzheskiy par v sovremennom Kazakhstanskoy obshestve [Analysis of statistical data on the divorce of married couples in modern Kazakhstani society] // Stolitsa nauki. – Kokshetau: Orientir, 2020. – №1(18). – S. 107-118 [in Russian].
7. Zhumagulova G.A., Moroz Ye.V. Faktory, vliyayushie na osobennosti reagirovaniya doshkolnika na razvod roditel'ey [Factors influencing the features of a preschooler's reaction to the divorce of parents] // Gyl'm zhane innovatsiyalar: zhalyqtar, maseleler men zhetistikter. Halyqaralyq gyl'mi konferentsiyanyn materialdar zhinagy. – Turkistan, 2022. – 30-31 мамыр. – 260-264 bb. [in Russian].
8. Kratkie itogi perepisi naseleniya 1999 goda v Respublike Kazahstan. Statisticheskii sbornik [Short results of the 1999 population census in the Republic of Kazakhstan. Statistical collection] / Pod red. A.A. Smailova. – Almaty: Kazstatinform, 1999. – 211 s. [in Russian].
9. Qazaqstan Respublikasynyn halqy. I tom. 2021 zhylgy Qazaqstan Respublikasy halqynyn ulttyq sanagynyn qorytyndylary [Population of the Republic of Kazakhstan. Volume I. Results of the 2021 National Population Census of the Republic of Kazakhstan]. – Astana, 2023. – 5 b. [in Kazakh].

10. Neke zhane otbasy. 2009 zhylgy Qazaqstan Respublikasy halqynyn ulttyq sanagynyn qorytyndylary. Statisticheskalyq zhinaq [Marriage and family. Results of the 2009 National Population Census of the Republic of Kazakhstan. Statistical collection] / Red. A.A. Smailov. – Astana: QR Statistikalıyq agenttigi, 2011. – 128 b. [in Kazakh].
11. Brak i razvody (po godam) [Marriage and divorce (by year)] // Dinamicheskie ryady. Karagandinskaya oblast. Statistika regionov RK. 2025 god. <https://stat.gov.kz/> (Karalğan kuni: 10.12.2025) [in Russian].
12. Neke zhane otbasy. 2021 zhylgy Qazaqstan Respublikasy halqynyn ulttyq sanagynyn qorytyndylary [Marriage and family. Results of the 2021 National Population Census of the Republic of Kazakhstan]. – Astana: QR Strategiyalyq zhosparlau zhane reformalar agenttigi, 2023. – 146 b. [in Kazakh].
13. Kozina V.V., Zhumanov A.Z. Dinamika chislennosti naseleniya i razvitiya etnicheskoj struktury Centralnogo Kazakhstana v sovremennyj period [Dynamics of population size and development of the ethnic structure of Central Kazakhstan in the modern period] // Stolica i provincii: vzaimootnosheniya centra i regionov v istorii Rossii. Materialy XII Vserossijskoj nauchnoj konferencii s mezhdunarodnym uchastiem. – Tom 12. – SPb., 2021. – S. 104-107 [in Russian].
14. Tasbolat K. Azhyrasudyn kobeyui demografiyaga qalay aser etedi? [How does the increase in divorce affect demography?] // Azattyq ruhy gazeti. – 2021. – 5 qarasha [in Kazakh].
15. Qaragandy oblysynyn demografiyalyq zhylnamasy. 2014-2018 [Demographic yearbook of Karaganda region 2014–2018]. – Qaragandy, 2019. – 176 b. [in Kazakh].
16. Stvennoe dvizhenie naseleniya Respubliki Kazahstan. Demograficheskaya statistika [Natural movement of the population of the Republic of Kazakhstan. Demographic statistics] // <https://stat.gov.kz/> (Karalğan kuni: 10.12.2025) [in Russian].

FTAXP/ МРНТИ / IRSTI 03.81.99

ӘӨЖ /УДК/ UDC 594.07

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.022>

Shulanbekova G. K. ¹, Zhankadamova G. A. ^{*2}

¹*Candidate of Historical Sciences, Head of Department at the Kazakh-Russian Medical University, Kazakhstan, Almaty city.*

e-mail: gul.aidana@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0005-3531-7176>

²*Master of History, Lecturer of the Department of History at the Shakarim University Kazakhstan, Semey city.*

e-mail: ayaguz@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-3915-2303>

THE PHENOMENON OF THE HERO IN NOMADIC SOCIETY: HISTORICAL EXPERIENCE AND SOCIAL FUNCTION

Abstract

This article explores the role of warriors (batyrs), the institution of batyrhood, and their place in traditional Kazakh society, including their everyday lives. Every nation's history includes unique structures that define its development. One of the key elements that shape the national identity of the Kazakh people is the batyrs. The topic is examined through the lens of notable batyrs from the 18th–19th centuries, a period significant in Kazakhstan's history. Throughout various nations and historical periods, batyrs have symbolized bravery and leadership. The formation of the Kazakh nation and its emergence on the historical stage were greatly influenced by the wisdom, skill, and courage of these warriors. Accounts of Kazakh batyrs can be found in the writings of Western European and Russian historians, travelers, and officials of the Russian imperial administration. For example, in reference to the Khan of the Junior Zhuz, Abulkhair, an English traveler mentions Janibek Batyr, Bökenbay Batyr, and Baimurat Batyr. Russian historian P.I. Rychkov, in his work, describes Argyn Janibek and Tama Yeset, highlighting their diplomatic roles. Meanwhile, Andreev's writings reveal how the Tsarist government provided monetary rewards of up to one hundred rubles to certain batyrs near fortifications to gain their support. Thus, it cannot be said that there is a lack of information about batyrs — they were widely discussed in their time due to their relevance and importance.

Key words: batyr, institution of batyrhood, nomadic society, Kazakh society, military traditions, military art, historical experience, social function, national identity, Kazakh batyrs.

Шуланбекова Г.Қ.^{ID¹}, Жанқадамова Г.А.^{ID^{*2}}

¹тарих ғылымдарының кандидаты

Қазақстан-Ресей медициналық университетінің кафедра меңгерушісі, Қазақстан, Алматы қ.

e-mail: gul.aidana@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0005-3531-7176>

²Шәкәрім университеті, Тарих кафедрасының оқытушысы, Қазақстан, Семей қ.

e-mail: ayaguz@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-3915-2303>

КОШПЕЛІ ҚОҒАМДАҒЫ БАТЫР ФЕНОМЕНІ: ТАРИХИ ТӘЖІРИБЕ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Мақалада дәстүрлі қазақ қоғамындағы батырлар, батырлар институты, олардың қазақ қоғамындағы алатын орны мен күнделікті тұрмыстағы өмірі қарастырылады. Әр халықтың тарихында оның даму ерекшелігін сипаттайтын құрылымдар болады. Қазақ халқының ұлттық болмысын айқындайтын ерекшеліктерінің бірі-батырлар. Аталған тақырып XVIII-XIX ғасырлардағы Қазақстан тарихында өзіндік орны бар батырлар негізінде сараланады. Батырлар әр халықта және әр тарихи кезеңде ерлік пен елдіктің басында тұрғандығы белгілі. Қазақтың ұлт ретінде қалыптасып, тарихи сахнаға шығуы да олардың қосқан үлесі, ақылдылығы, шеберлігі арқасында. Батыс Еуропа және Ресей тарихшылары мен саяхатшыларының, ресейлік басқару жүйесі шенеуніктерінің қазақ даласына қатысты еңбектерінде қазақ батырлары жайлы мәліметтерді кездестіре аламыз. Мысалы айтсақ, Кіші жүз ханы Әбілқайыр ханға қатысты ағылшын саяхатшысы өз жазбаларында Жәнібек батыр, Бөкенбай батыр, Баймұрат батыр туралы да жазады. П.И. Рычков өзінің еңбегінде Арғын Жәнібек пен Тама Есет, олардың елшілік қызметтерін сипаттайды. Ал, Андреев жазбасында патша үкіметінің бекініс маңындағы халықтарды өз саясаттарын қолдауға пайдалану үшін кейбір батырларға жүз рубльге дейін ақшалай сыйақы беріп тұрғандығы анық көрініс тапқан. Сол себепті батырлар туралы мәлімет аз деп айта алмаймыз. Өзінің замандарында өзекті болғаннан кейін, батыр туралы көп айтылған.

Кілт сөздер: батыр, батырлар институты, көшпелі қоғам, қазақ қоғамы, әскери дәстүрлер, әскери өнер, тарихи тәжірибе, әлеуметтік қызмет, ұлттық болмыс, қазақ батырлары.

Шуланбекова Г. Қ.^{ID¹}, Жанқадамова Г. А.^{ID^{*2}}

¹кандидат исторических наук заведующий кафедрой

Казахстанско-Российского медицинского университета, Казахстан, г. Алматы

e-mail: gul.aidana@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0005-3531-7176>

²преподаватель кафедры истории, Шәкәрім университет, Казахстан, г. Семей

e-mail: ayaguz@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-3915-2303>

ФЕНОМЕН БАТЫРСТВА В КОЧЕВОМ ОБЩЕСТВЕ: ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ И СОЦИАЛЬНЫЕ ФУНКЦИИ

Аннотация

В статье рассматриваются батыры традиционного казахского общества, институт батырства, их место и роль в общественной структуре казахского народа, а также особенности их повседневной жизни. В истории каждого народа существуют социальные институты и

явления, отражающие специфику его исторического развития. Одним из важнейших элементов, определяющих национальную идентичность казахского народа, является институт батырства. Данная проблема анализируется на примере выдающихся батыров XVIII–XIX веков, сыгравших значительную роль в истории Казахстана.

Известно, что во все исторические эпохи батыры являлись воплощением мужества, воинской доблести и народного единства. Становление казахского народа как самостоятельной этнополитической общности и его выход на историческую арену во многом были обусловлены их вкладом, мудростью, военным мастерством и организаторскими способностями. Сведения о казахских батырах встречаются в трудах западноевропейских и российских историков, путешественников, а также представителей российской административной системы, исследовавших казахскую степь. Так, английский путешественник, описывая деятельность хана Младшего жуза Абулхаира, упоминает Жанибек батыра, Букенбай батыра и Баймурат батыра. П.И.Рычков в своих трудах характеризует деятельность Аргын Жанибека и Тама Есета, уделяя внимание их дипломатическим миссиям. В записках Андреева содержатся сведения о том, что царская администрация выплачивала отдельным батырам денежные вознаграждения размером до ста рублей с целью привлечения населения приграничных территорий к поддержке своей политики. Таким образом, источниковая база по истории казахских батыров является достаточно обширной. Значительная роль батыров в общественно-политической жизни своего времени обусловила широкое отражение их деятельности в письменных источниках и исторической памяти народа.

Ключевые слова: батыр, институт батырства, кочевое общество, казахское общество, военные традиции, военное искусство, исторический опыт, социальная функция, национальная идентичность, казахские батыры.

Introduction.

The image of the batyr (warrior) is a symbolic embodiment of the spiritual essence of every nation. In the centuries-old chronicles of the Kazakh people, batyrs were not merely warriors — they were also personifications of justice, courage, honor, and national spirit. Historical sources serve as the primary foundation for uncovering the true essence and contextual significance of these figures. The study of this topic is essential for shaping the historical consciousness of the present generation and strengthening national identity. During the early stages of the Kazakh Khanate, the institution of tarkhan (nobility with privileges) was not prominent, and later efforts were made to dismantle the batyr institution and replace the rule of biys (judges) with the Russian imperial court system. As a result, the traditional institutions of the Kazakh Khanate were gradually replaced by the imperial institutions of Russia. A comprehensive analysis of this process is crucial for understanding our national history and envisioning the future of our state. In recent years, there has been a revival of interest in the institutions of Kazakh biys and batyrs, along with a reassessment of the role of religion in fostering national spiritual unity. These developments are closely connected to our ancestral history. The necessity and novelty of this scientific research are grounded in these vital historical lessons.

In Kazakh society, from ancient times, warriors who defended their people and land from enemies and invaders—batyrs—were given a special and honorable role. However, the title of “batyr” implied far more than universal respect and spiritual virtue; it also entailed great responsibility. For that reason, the “code of honor” for these powerful individuals of the Kazakh Steppe encompassed numerous moral and ethical principles.

Today, the institution of batyrship in the Great Steppe can be regarded as an early form of democratic recognition. Its uniqueness lies in the fact that the title of “batyr” was not self-proclaimed or inherited but was bestowed solely by the people. Along with the title came a set of associated privileges and obligations. No individual could declare themselves a batyr—this honor could only be granted by the people, without votes or disputes, based on the widespread telling of stories about the warrior’s bravery, steadfastness, heroism, and self-sacrifice.

Just as only the descendants of Genghis Khan were entitled to rule, batyrship had no hereditary succession. Thus, regardless of their family background, any person could earn this prestigious title through personal valor and service to the people.

A batyr was a title granted after demonstrating courage by risking one's life in battle and fighting valiantly against the enemy.

Batyr not only provided physical protection but also played sacred symbolic roles. Often, the mere presence of a renowned batyr from a particular tribe was enough to deter enemies — it was said that their reputation could break the enemy's spirit even before their spears did.

In everyday life, batyrs were diverse in character — some cheerful, others somber; some silent, others talkative. However, generosity and open-heartedness were qualities shared by all of them. Great strength and bravery could not coexist with cowardice or pettiness. The very word “batyr” carried a profound sense of duty and moral expectation.

In the Kazakh Steppe, the greatest form of capital was a batyr's reputation. To preserve this honor and avoid tarnishing their name, batyrs refrained from involving themselves in dubious internal disputes and never used their strength to intimidate ordinary people. Instead, they protected widows, orphans, and the elderly.

For them, honor stood above all else — not as an abstract concept, but as a tangible moral compass by which both batyrs and other steppe warriors measured their lives and actions.

Materials and methods

According to various studies, the Kazakh word “batyr” is also related to the Turkic term “bahadur”, which literally translates as “brave,” “strong,” or “wrestler.” The Old Turkic term “baghatur” means “hero,” “brave one,” or “warrior” [1], while the Mongolian “bayatur” also translates to “strong” [2, p. 211], and the word “batu” means “powerful” [3].

The title “batyr” was an honorary designation granted among Mongol and Turkic peoples for military merit. It was also widely used in oral literature (folklore) to emphasize the exceptional status of heroic warriors [4, p. 904].

The term “batyr” began to be used from the 6th century. The prominent scholar L.N. Gumilev, in his work “Ancient Turks,” noted that the word “baghadur” entered Turkic languages from Mongolian in the 6th century [5]. Many Western researchers also support the Mongol-Turkic origin theory of the term. As a result, various historical records reflect different spellings such as bahadar, bahadyr, bahadur, batur, batyr, and bator. This term appears in Old Russian texts and can even be found in Polish, Persian, Hungarian, and other languages.

According to the History of the Sui Dynasty, the term was in use as early as the 7th century among nomadic peoples of northern and western China. The Khazars also used this term — for example, the 8th-century Khazar khagan bore the name Bagatur. Among the Bulgars and Turks, a ruler known as Kat Il-Khan Bagatur-Shad is also recorded in historical chronicles.

Furthermore, since the time of Genghis Khan, the word “baatur” was considered an honorary title bestowed by a ruler upon a distinguished individual.

From 1204 onwards, the bagaturs served as the personal guard of the Great Khans of the Mongol Empire, forming a specialized elite unit known as the guard thousand. The use of the bagatur or bahadur title continued in the successor states of the Mongol Empire.

For example, in Mirza Muhammad Haidar Dughlat's work “Tarikh-i Rashidi”, he describes a large group of bahadurs in the Chagatai ulus who, along with tribal leaders, surrounded the khan. These individuals were distinguished not only by their status but also by personal virtues and accomplishments [6]. According to him, the Russian word “bogatyry” (epic hero) originated from this very term.

The words batyr or bahadur were also used as royal titles by Mongol and Turkic Muslim dynasties. One prominent example is Abu Sa'id, the Ilkhan of the Hulaguids, who referred to himself in official documents as as-Sultan al-'Adil Abu Sa'id Bahadur Khan (“The Just Sultan Abu Sa'id, the Brave Khan”). This usage was later adopted by rulers of the Jalayirid, Timurid, Safavid, and Mughal dynasties, and especially within the Uzbek states.

In Kazakh heroic epics, legendary figures such as Alpamys, Er Targyn, Kobylandy, and Kambar are portrayed as lone warriors who rode out to face their enemies. These heroes, who repeatedly broke through fortress gates and destroyed enemy strongholds, were celebrated in Kazakh culture as true “fortress-breaking batyrs” — a title reserved for only the most fearsome and brave warriors.

Methods

The historical-genetic method makes it possible to study the origins, formation, and historical development of the batyr image. It helps determine the periods in which heroism held particular importance in nomadic society.

The historical-comparative method allows for the comparison of the batyr image across various eras and ethnic groups, identifying both similarities and differences. This includes comparing Kazakh batyrs with the heroes of other Turkic peoples.

The cultural-anthropological method reveals the batyr not only as a historical figure but also as a spiritual and cultural phenomenon within the worldview of the people.

The comparative-typological method identifies the typical features of batyr representations, which serves as a foundation for compiling patterns characteristic of nomadic civilization.

Results and discussion. If we compare the military skills of Kazakh batyrs with the warfare practices of ancient nomadic peoples, we can see that the military art of the Kazakh people before becoming part of the Russian Empire was a continuation of the general military tactics typical of nomadic civilizations. Therefore, the military traditions of Kazakh batyrs should be studied in connection with ancient times and the warfare methods of other related peoples.

In scholarly works about the military art of nomadic peoples, researchers often limit themselves to discussing only their methods of conducting attacks, battles, and military organization. However, the term “military art” is a broad and complex concept that encompasses all aspects related to warfare. Therefore, the following elements should be included within the scope of military art:

1. The structure and types of armed forces;
2. Military leadership and the system of military ranks;
3. Methods of supplying the army with weapons and provisions;
4. Military training and inspection techniques;
5. Formation of battle lines and methods of conducting combat on the battlefield;
6. War tactics;
7. Defensive strategies;
8. Systems of rewarding and conferring military titles;
9. Organization of duels (individual warrior combat);
10. Techniques for using different types of weapons;
11. Military financing, etc.

Many of these issues have not yet been discussed or studied in relation to nomadic societies, and some are viewed in an overly narrow sense. As a result, incorrect and distorted understandings of the military art of nomadic peoples have formed to this day.

When discussing the military system of nomadic peoples, it is often limited to their traditional battle formation of right wing, left wing, and center (main body), as well as the fact that their army was organized on a decimal (base-ten) structure. However, upon deeper research, it becomes clear that such understandings are narrow in scope. The military system of nomadic peoples was in fact much broader and more complex.

In the first chapter, we mentioned that nomadic societies in ancient times were structured based on mythological beliefs, and that the societal structure served as the foundation for their military organization. According to these mythological beliefs, in nomadic societies the khan was considered the symbol of the world axis (the center of the universe), and the people—composed of various clans—were divided into two parts: right wing and left wing clans. In all nomadic states, regardless of the time period, the people were always organized into these two main divisions.

If one of these two parts of the people or state became an independent state, it too would be divided into two wings internally. For example, in the Western Turkic Khaganate, the population (known as On

Ok Budun, or “Ten Arrows People”) was divided into two wings: the Five Arrows of Nushibi (left wing) and the Five Arrows of Dulu (right wing). Similarly, within the Jochi Ulus that was part of the empire of Genghis Khan—and later in the Golden Horde—this division of the population into right and left wings was preserved [6].

Each clan belonging to a wing was obligated to provide a military unit of a thousand or a *tümen* (ten thousand), and the soldiers they provided were called the right wing army and the left wing army accordingly. From these two wings, an elite royal guard (*keshig*) made up of the most distinguished warriors was selected. The Mongols called this guard *gol*. This royal guard never exceeded a thousand men. For example, Genghis Khan’s personal guard consisted of one thousand men, while among the 100,000-strong Mongol army, 38,000 belonged to the right wing and 62,000 to the left wing [7].

The sons of the commanders of this royal guard were also included, and their status was higher than that of other soldiers. Thus, if we view the military system of nomadic peoples horizontally, we can see that the armed forces were divided into two main groups: the right wing army and the left wing army. This structure corresponds to the horizontal organization of society.

The vertical organization of nomadic society—its division from bottom to top into three main social strata—was also reflected in their military structure and system. In Kazakh legends, the concept of the Three Zhuz (tribal confederations) is explained as being based on military organization. In one legend cited by M. Kopeev, the origin of the Three Zhuz is mythologically linked to a child of Kyzyl Arystan Khan who was abandoned in the steppe due to his illegitimacy. Mayky Bi sent three groups of one hundred young men to support him. “One day this child will become a khan, and you will be his people,” he said. To let others know they had become a nation, they made the boy khan and named him Alash Khan [8].

Each group of young men was named after their leading noble. The first hundred were named the Junior Zhuz (*Alshyn*), known for their fearlessness, bravery, and selflessness. They would be the first to engage the enemy directly. The second group became the Middle Zhuz (*Ak Zhol* or *Bolat Khoja*), positioned in the middle ranks, serving as defenders—like guardians of the khan. The third, who came first originally, became the Senior Zhuz (*Uisun*), responsible for the supply base and treasury, and were instructed not to charge into battle. If the front line fell back, the second line would support them, and if the second line retreated, they would fall back on the third. However, the third line was not to retreat.

Another version of the legend provides further explanation: “In the past, when khans went to war, they divided their forces into three parts: the vanguard (*kezilushi*) who rode ahead in isolation, the main force in the center, and the reserve (*salikshy*) who stayed at the rear with the pack horses”[9].

These legends reflect the vertical military structure of nomadic armies, which were divided into three main roles: combat troops, command and administrative personnel (khans, advisers, judges, religious and clerical officials), and logistical/supply units (transportation, food preparation, etc.). In warfare, the fighting force would lead the charge, the khan would stay in the center to command, and the support unit would remain in the rear, not participating directly in combat. In modern terms, this rear unit would be called the army’s logistical base, or “rear support.” The fact that this unit was called the backbone or foundation of the front line emphasizes its importance.

Thus, the tripartite military organization mirrored the vertical structure of society. Each of the three military branches drew from a corresponding social group: warriors and heroes for the combat division; priests and intellectuals for leadership; and herders, craftsmen, and merchants for logistical support.

This is the basic structure of military formation. Depending on the number and size of the army sent on a campaign or into battle, each component or unit of the army could be multiplied and expanded to form a larger front. For example, each wing could itself be divided into right and left sub-wings, or additional units could be attached to the guard groups or the Khan’s personal guard. Similarly, new military units could be placed in front of existing ones. However, in all cases, the core structure remained consistent.

Take the example of the Oghuz army formation described in the *Oguzname*. “The army of Oghuz Khan was composed of seven parts. The first part was called *bulchugar* in Mongolian and *karaul* in

Turkic, which stood at the front of the main army as a vanguard. The second group was called mangalay in Mongolian, eravul in Turkic, and maysarah in Arabic.”

Numerically, the smallest unit of the army consisted of ten men and was called a “tenth” (ondyq). Ten of these formed a “hundred” (zhuzdik), ten hundreds made a “thousand” (myngdyq), and ten thousands made a “tumen” (ten thousand soldiers). Each group—from tens to hundreds, thousands, and tumens—had its own military banners and flags. Among nomadic peoples, an army of ten tumens was referred to as a tu (standard), and military strength was measured in tumens and banners[10].

Commanders appointed to lead these groups were called onbasy (leader of ten), zhuzbasy (leader of a hundred), myngbasy (leader of a thousand), and tumenbasy (leader of ten thousand). The myngbasy and tumenbasy were also given honorary titles: bek in Turkic, noyon in Mongolian, and amir in Arabic. These leaders often held both military and administrative authority, being appointed not only to command troops but also to govern provinces and territories (uluses).

In many cases, the so-called tu (standard) referred to symbolic items such as horse, leopard, or yak tails, silk tassels, or colored ribbons attached to a wooden pole. These were often worn on a horse’s neck or tied to helmets and weapons, serving as insignia of rank. Initially, these symbolic objects were mounted on spears and carried aloft. Later, spearheads were replaced by various decorative emblems, becoming personal symbols of status and rank for rulers and military commanders.

In the Kushan Empire, founded by ancient nomads in India, such symbols appeared on coins depicting the kings. Likewise, in ancient Iranian art, the images of shahanshahs (kings of kings) were marked with similar insignia.

Thus, a bairaq (banner) was a symbolic emblem of royal authority, military rank, and heroic status—a personal insignia. These banners were raised wherever kings or commanders appeared. During battles, generals used these banners to give tactical signals and to control the course of combat. While the bairaq symbolized status and rank, the tu represented sacred warrior spirit and military identity. The colored ribbons attached to banners and standards were called asaba.

As we can see, literary sources fully align with artistic depictions of banners and standards in historical monuments. In summary, the tu was the main combat emblem of the entire army. In times of war, troops sought to protect their own tu and to topple the enemy’s standard. Folk epics glorify the bravery of warriors who captured or brought down enemy standards.

In earlier times, when there were no official military uniforms, warriors tied colored cloth to their spears or helmets during battle to distinguish friend from foe. This was known as a zhalau (flag or marker). Through these markers, commanders could monitor and identify different parts of the army.

So, the zhalau (flag or marker) served as an identifying symbol for warriors in each military unit. Over time, a symbol that distinguished one army from another evolved into something that distinguished one state from another—the national flag. Although made of colored cloth like the tu (standard), the key difference is that the zhalau primarily served as an identification mark.

Before setting off on a campaign, warriors would determine a favorable date for departure by observing the shoulder blades of sacrificed animals or by reading the stars. Then, after reciting prayers and offering sacrifices, they would ask for victory from the divine and embark on the campaign. Scouts, sentinels, and reconnaissance groups would be dispatched in various directions to gather intelligence on the enemy’s movement. Once the army reached the battlefield, it would begin preparations for battle. The commander would identify the right position for the troops, organize the military formation, and develop battle tactics. Among nomadic peoples, there was a rich tradition and a variety of effective strategies for warfare[11].

Duel of Warriors - Holding a duel between famous warriors before a major battle was a common tradition across many cultures in ancient and medieval times. This practice was shared among military castes such as European knights, Indian kshatriyas, Japanese samurai, and others, as can be seen in their epic tales and historical records. Among nomadic peoples, battles often began with one-on-one duels between heroic warriors. The heroic epics of the Turkic-Mongol nomads are filled with vivid descriptions of such duels.

The goals of these duels were to determine the outcome of the war with minimal bloodshed, to eliminate key enemy fighters, and to test the strength and bravery of the leading warriors. If one side's champion overwhelmingly defeated the other, it was not uncommon for the opposing army to retreat without continuing the battle.

Participating in these duels was considered a warrior's duty. Defeating an enemy warrior in a duel brought great honor, boosted a warrior's reputation, and elevated their status. Victorious heroes often became the rallying cry for the entire army and nation. Those who died in such combat had their names remembered, with battlefields marked in their honor, and their heroic sacrifices preserved in memory for future generations.

The tradition of holding duels between warriors before battle was preserved among the Kazakhs until the 19th century. During the time of the Aktaban Shubyrundy ("Great Retreat"), duels between Kazakh and Kalmyk warriors are described in historical epics. Similarly, during Kenesary's war against the Kyrgyz, there were also recorded one-on-one combats between Kazakh and Kyrgyz warriors.

The tradition of single combat between nomadic warriors and neighboring sedentary peoples is also documented in the literature and historical chronicles of those civilizations. For instance, the duels between Iranian and Turanian heroes are described in the Shahnameh, while the epic battles between ancient Rus' bogatyrs and Kipchak warriors—or between Russian and Golden Horde fighters—are depicted in Russian chronicles. These one-on-one battles are also represented in the visual art of the time, such as miniature paintings and historical illustrations. We can even find depictions of such duels in the petroglyphs of nomadic peoples [12].

During war, all military movements were signaled using drums or war drums. Accordingly, before the start of a duel, a war drum would be beaten to signal the beginning. The commencement of a general duel was marked by the sounding of a large army drum, while individual warriors would summon their opponents by beating their own small personal drums, often tied to the side of their saddles.

The term *nygyra* refers to a large type of war drum, while *nakar* or *nagar* are Persian terms for similar instruments.

In the past, renowned warriors used to carry a war drum (*dabyl*) in front of their saddles. As mentioned earlier, during historical periods, warriors were given drums of various sizes along with their military ranks, depending on their status. Large drums were typically kept near the commander, while smaller drums were attached to the saddles of warriors and military leaders. References to this can also be found in heroic epics.

Before engaging in single combat, warriors would ask each other's names and homelands, and introduce themselves as well. For a warrior, it was very important to know whom they had defeated or been defeated by. Later, when a hero's name was praised, the name of the opponent he had slain or defeated would also be mentioned. This information was also crucial for the side that had lost, so they would know whom to seek revenge upon for their fallen hero. Since participating in a duel required exceptional bravery, mentioning the names of the participants' nations served to bring glory not only to themselves but also to their people and to instill fear or respect in their enemies.

Because a warrior brings honor to their people, and because the outcome of the battle often depended on the success of these duels, both sides—along with the commanders of the armies—would carefully choose and prepare the warriors who would enter single combat.

In single combat, warriors usually faced opponents of equal rank. A khan would fight another khan, a commander with another commander, and a renowned warrior with an experienced one, etc. If a warrior was not matched with an equal, he had the right to refuse the duel. In single combat, as well as in general hand-to-hand fighting, there were established tactics and efficient techniques for using weapons. Heroic epics contain specific references to such methods. Warriors would often prepare thoroughly for duels, equipping themselves with all five types of weapons and wearing strong, durable armor and shields. Therefore, to counter this, they carried special arrows in their quivers known as *sauytbuzar* or *kobebuzar*—long, sharp, multi-edged projectiles forged from steel, designed specifically to pierce armor.

Among the nomadic military traditions, the practice of beheading enemies or taking their scalp (like a trophy) dates back to ancient times. Scythian warriors, for example, would scalp the enemies they had defeated and attach the skin to their horse's bridle. The greater the number of scalps, the more valor the warrior was considered to have. Scythian leaders or kings would reward those who brought the heads of enemy warriors with an additional share of the spoils [13].

Warfare Strategies of the Nomads:

Nomadic peoples had a wide range of military tactics, including full-scale battles, various forms of attacks and retreats, and specialized techniques. One common method used during invasions was to divide the army into multiple groups that would depart from different locations and reunite at a pre-determined point near the enemy's borders at a specified time. Just like small rivers flowing from different directions into one large river, these scattered army groups would converge simultaneously at the border and launch a surprise attack.

This method allowed the nomads to catch the enemy off guard, as defenders had no clear sense of where the attack was coming from or how large the invading force was. They had no time to organize a proper defense. Russian General M. I. Ivanin, who studied the military strategies of the Turkic-Mongol nomads, wrote in the 19th century that the Crimean Tatars used this same method during their raids on Russian territory. Similarly, Kazakh warriors would scatter and attack from multiple directions, only to suddenly regroup around a fortress and encircle it. As a result, the city garrison often failed to prepare in time to repel the assault.

During battle, when the enemy forces began to gain the upper hand, the nomadic army would scatter and retreat in all directions, only to regroup at a prearranged location. There, they would form a tight formation and launch a renewed attack.

The nomadic army had the ability to disperse like liquid mercury and reassemble just as swiftly, merging back into a unified force. In times of war, they could vanish from sight in an instant and just as quickly reappear, making it nearly impossible to pursue them during retreats, as they would already be prepared for a counterattack.

If they openly declared war and set out for battle, they often employed various tricks for tactical reasons—to mislead the enemy about the size of their forces, either making them appear larger or smaller. For example, during Genghis Khan's time, the Mongols dressed up spare horses with clothing and placed dummies on them to create the illusion of a larger army.

Similarly, when the nomadic Oghuz sultan Toghrul launched a campaign against Herat and Ghazni one year, he had 1,000 men drag sacks with holes filled with sand to raise large clouds of dust. At the same time, he sent messengers ahead to proclaim, "Sultan Toghrul is approaching with a great army." To further create the illusion of a massive force, the army would light numerous fires at night, making them appear even more numerous under cover of darkness [7].

When engaging in battle with their entire army on an open field against enemy forces, the nomads would begin the fight by launching long-range attacks using lightly armed archers. The goal of this initial tactic was to inflict losses on the enemy's soldiers and their horses, to disrupt their battle formation, and to make the upcoming hand-to-hand combat easier. To achieve this, they would encircle the enemy and carry out continuous shooting. Such tactics were called "tulugama" by the Mongols, and "tolgama" by the Kazakhs [14].

Once a portion of the enemy troops had been eliminated, their formation disrupted, and their ranks thinned, the main assault of the nomadic army would begin. At this stage of the battle, the attack was led by elite, heavily armed units—both the warriors and their horses clad in full iron armor and equipped with all five types of weapons. Following them, spearmen, swordsmen, axe-wielders, and mace-bearers would deliver the second and third waves of attack, crushing the remaining enemy forces. The commander would direct each unit into the battle in a deliberate and orderly manner.

Defensive tactics. The art of war is not only about forming battle lines, launching attacks, and engaging in combat—it also involves the ability to build strong defenses. In the military traditions of nomadic peoples, great attention was given to this aspect as well. Defensive methods among the nomads

developed from very early times, and their main forms continued to be used by the Kazakhs up until the 17th–18th centuries.

Fortifications built to defend against external enemies were called “qamal” or “fortress” by the Kazakhs. A qamal was a fortified structure made of stone, earth, or other materials, typically built in a circular shape for defensive purposes [15].

The words “qamaу,” “qamalu,” and “qamalau” in the Kazakh language mean “to surround,” “to be surrounded,” or “to encircle.” The method of building a qamal (fortress) has its origins in ancient times. When nomads were on military campaigns or migrating and stopped in one place, they would construct a temporary fortress by connecting wagons or carts in a circular formation to defend against sudden enemy attacks. Sometimes, a trench would be dug around the outside, and inside, yurts would be arranged in a circle, with the commander’s, khan’s, or tribal leader’s yurt placed in the center. This circular arrangement provided shelter and protection from enemy strikes, making it difficult for the enemy to penetrate the camp. This defensive method was common among all nomadic peoples. The Kipchaks (Polovtsians) also built their villages and towns this way.

Since ancient times, many Kazakh warriors stood out not only for their personal bravery but also for their poetic talent. Figures such as Aiyzdan Kaztugan, Margaska, Zhiembet, and Shalkyzy were not only fearless warriors but also eloquent poets. Through epic songs, these warrior-bards lifted the spirits of their comrades before battle, praising heroic commanders and brave fighters. Thus, they served as both messengers of valor and voices of the warrior worldview.

A batyr (warrior hero) was someone who had mastered military skills and gained fame for bravery, courage, and heroism. The title batyr began to emerge more frequently when external enemies started invading the Kazakh steppe. In defending the sacred land where their ancestors were born and buried, the Kazakh people risked their lives in many fierce battles. To protect the borders of their homeland and the Kazakh Khanate, military units were formed. Commanders and even ordinary soldiers who distinguished themselves in battle were awarded the title of batyr. This title was also granted to warriors who defeated enemies in one-on-one combat.

Later, the title of batyr was extended to those who played leading roles in inter-tribal conflicts, raids (barymta), and uprisings against the oppressive rule of Tsarist Russia and the tyranny of Central Asian khanates such as Khiva and Kokand. In Kazakh society, the title batyr was not hereditary—anyone, regardless of background, could earn it. Ordinary people, judges (bi), sultans, and even khans could become batyr. For instance, in the 18th–19th centuries, khans such as Tauke, Kaip, and Ablai were recognized as batyr[16].

Batyr were not only warriors who brought peace through blood and valor, but also figures who resolved internal disputes within the community. Many were poets and wrestlers as well. Among Kazakhs, the strongest trait of a batyr was their leadership ability. In times when “a nation could not exist without disputes, and a man without enemies,” these heroic ancestors settled conflicts, rivalries, and disputes with the strength of their arms and the edge of their spears.

In the society of the Taz people, batyr were tasked with avenging wrongs committed during raids (barymta), retrieving stolen or forcibly taken livestock, and reclaiming honor for individuals or clans. Batyr also bore the responsibility of addressing serious issues such as insults, physical assaults, murder, bride abduction, and the kidnapping of widows—serving as both defenders and enforcers of justice in Kazakh society.

In the 18th century, a remarkable group of batyr (warrior heroes) emerged in Kazakh society—individuals who were deeply loved and respected by the people. This development was closely linked to the Kazakh people’s struggle against the Dzungar invasions. One example is the Battle of Bulanty, which showcased the extraordinary bravery and determination of the Kazakh forces. Some of the most prominent military commanders of the time—Karakaray Kabanbai, Shakshak Zhanibek, Tama Yeset, Besentiin Malaisary, Tarakty Batyr Baigozy, and others—led troops into battle under the overall leadership of Abylai Khan and Kanjygaly Bogenbai, working in unity and coordination.

Among them, Shakshak Zhanibek played a significant role in organizing and equipping the Kazakh troops. Regarding the valor of Kazakh warriors, Russian historian Ya. Gaverdovsky wrote: “Clad in

armor, according to legends, they fought fiercely and often trampled the battlefield under their own firm footsteps.”

Every nation possesses certain structures that reflect its developmental characteristics. One of the defining features of the Kazakh national identity is the Batyr Institution. This institution emerged naturally from the needs of the nomadic Kazakh society and developed over time during the historical process. It evolved alongside the formation of the Kazakh state and underwent a complex path of transformation.

The origins and formation of the Batyr Institution trace back to ancient times. Due to the limited availability of written historical sources, the primary materials for studying this institution are the batyr epics—oral narratives that vividly portray its roots and historical evolution. Through analyzing these epics, one can observe how batyrs emerged as a distinct social group within Kazakh society.

The Batyr Institution, during its formative stages, developed alongside other social institutions typical of nomadic societies. In traditional Kazakh society, batyrs (warrior heroes) were distinguished by the fact that they often held multiple roles simultaneously—they could be judges (bi), poets (zhyrau), diplomats, and tribal leaders. For example, researcher A.I. Pershitz explained the political structure of nomadic peoples by noting that tribal leaders were primarily military commanders.

The batyrs of traditional Kazakh society also developed a distinct code of honor, warrior ethics, and traditions. They upheld bravery and virtue as sacred values. The spiritual and moral image of the batyr, along with their principal role, should be considered an integral part of the Kazakh people’s ethnocultural system.

However, beginning in the second half of the 19th century, the Batyr Institution gradually began to lose its significance and eventually disappeared. Along with it, many values unique to traditional Kazakh society began to fade. The Russian Empire began its campaign to dismantle traditional Kazakh power structures by first targeting the batyrs, as they were the defenders of the Kazakh land, national unity, and independence. As a result of the tsarist colonial policies, all social institutions inherent to Kazakh society—as well as the deeply embedded spiritual and cultural concepts tied to them—deteriorated.

Consequently, the descendants of the once-mighty nomadic warriors—who had conquered lands and impressed the world with their heroic traditions and powerful warrior spirit—gradually lost their heroic ideals and sense of martial identity.

What distinguished batyrs (warrior heroes) from others in Kazakh society was, in my opinion, their clothing. Masters of literature and history often described the bravery and attire of batyrs in their works. If we consider their appearance, here are some notable items of their armor:

- **Aq Köbe** – a type of white armor worn by batyrs, notable for its many buttons.
- **Badana** – similar to Aymauyt and Akberen, this was heavy iron armor worn by warriors.
- **Beren** – an outfit made of steel. It consisted of steel plates fixed from the inside lining, forming strong protective armor.
- **Zere** – a chest armor made in a chainmail style, designed to resist arrows.
- **Köbe** – a type of iron armor worn over outer clothing. It came in two varieties: one made of broad iron plates protecting vital areas like the heart, arms, knees, and shoulders from arrows and swords; the other resembling overlapping scales, made of bronze, copper, or iron chains, crafted like a shirt to protect the torso.
- **Kireuke** – an ancient bulletproof armor worn by batyrs. It differed from other armors by having additional protection made of iron or pottery at the chest, back, and forearms.
- **Dulyga** – a metal helmet worn by batyrs during battles.

These garments were part of the batyrs’ daily life and clearly symbolized their warrior status.

Conclusion

There is no doubt that in every nation and historical era, batyrs stood at the forefront of bravery and national spirit. In the formation of the Kazakh nation, the development of its statehood, and the preservation of its independence, the contributions and selfless actions of batyrs were of great

importance. During times of national crisis, political leadership often passed into the hands of these warriors. In crucial matters such as defending against external enemies and preserving internal unity, the role of batyrs was especially significant. They became prominent even within the structure of public relations and held influence in the society of their time.

Batyrs fulfilled functions that were unique to the socio-political context of the traditional Kazakh society. It would not be wrong to say that the concept of heroism became an enduring tradition within our culture. Every young person grew up understanding that in order to be called a batyr, one had to meet the demands of this social environment.

The history of batyrs is an eternal history — one that will live forever on the pages of records. It is a history told through the ages and preserved in written form for generations to come.

References:

1. Batyr // *Great Soviet Encyclopedia* / Chief Editor: A.M. Prokhorov. – Moscow: Soviet Encyclopedia, 1969–1978. [in Russian]
2. Igor de Rachewiltz, Volker Rybatzki. *Introduction to Altaic Philology*. – Leiden: Brill, 2010. – 544 p. (211).
3. Batyr // *Popular Dictionary of Foreign Words* / T.G. Muzrukova, I.V. Nechaeva. – Moscow: Azbukovnik, 2002. – 496 p. [in Russian]
4. *Peoples and Religions of the World* / Chief Editor: V.A. Tishkov. – Moscow: “Great Russian Encyclopedia”, 1998. – 926 p. [in Russian]
5. Gumilyov, L.N. *Ancient Turks*. – Moscow, 1967. – 504 p. URL: <http://kronk.spb.ru/library/gumilev-ln-1967.htm> (Accessed: April 19, 2025) [in Russian]
6. Muhammad Haydar Dulati. *Tarikh-i Rashidi (Full version)* / Translated from Persian by I. Zhemeny. – Almaty: “Kazakh University”, 2020. URL: <https://dokumen.pub/9786010443143-9786010443150.html> (Accessed: April 19, 2025) [in Russian]
7. Rashid al-Din. *Compendium of Chronicles: In 2 vols.* / Translated from Persian by L.A. Khetagurova, Yu.P. Verkhovsky. Edited by Prof. I.P. Petrushevsky. – Moscow: Ladomir, 2002. – 316 + 340 p. [in Russian]
8. Nasenov, Bolatbek. *Abylai Khan*. – Almaty – Novosibirsk, 2005. [in Russian]
9. Smirnov, A.E.: *The Scythians, 2021 – Lomonosov*. – 62 p. [in Russian]
10. Erenzhen Khara-Davan. *Genghis Khan as a Commander and His Legacy*. – 1929. – 107 p. [in Russian]
11. Kurbanghali Khalidi. *Tarikh-i Jarida-yi Jadida (also known as New Historical Records)*, 1889. – 105 p. [in Russian]
12. *Kazakh-Russian relations in the XVI-XVIII centuries. (Collection of documents and materials)*. Volume 1. A.-Ata: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1961. – 156p. [in Russian]
13. *The great heroes of the steppe who became a slogan: Collection of works of the National Scientific Practical Conference*. Shymkent - 2022; “Turkestan - the cradle of spirituality” Nur-Sultan - 2019. -327 p.; [in Kazakh]
14. Tynyshpaev M. *Materials for the history of the Kyrgyz-Kazakh people*. Tashkent, 1925. - 204 p. [in Russian]
15. Argynbayev Kh., Zakharova I.V. *New materials on archeology and ethnography of Kazakhstan - Alma-Ata, 1961; "Kazakh history" magazine No. 4. 2021.*
16. “Kazakhstan”: national encyclopedia. 8 vol. – Almaty, 1998;. *Encyclopedia*. – Almaty, 2024. - 322p. [in Kazakh]

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Батырь // *Большая советская энциклопедия* / Гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: Советская энциклопедия, 1969-1978.

2. Igor de Rachewiltz, Volker Rybatzki. Introduction to Altaic Philology. – Leiden: Brill, 2010. – 544 p. (211).
3. Батыр // Популярный словарь иностранных слов / Т.Г. Музрукова, И.В. Нечаева. – М.: Азбуковник, 2002. – 496 с.
4. Народы и религии мира / Гл. ред. В.А. Тишков. – М.: «Большая российская энциклопедия», 1998. – 926 с.
5. Гумилёв Л.Н. Древние тюрки. – М.: 1967. – 504 с. URL: <http://kronk.spb.ru/library/gumilev-ln-1967.htm> (Дата обращения: 19 апреля 2025)
6. Мұхаммед Хйдар Дулати. Тарих-и Рашиди (Толық нұсқасы) /Парсы тілінен аударған И. Жеменей. – Алматы: «Қазақ университеті» 2020. URL: <https://dokumen.pub/9786010443143-9786010443150.html> (Қараған уақыты: 19 сәуір 2025)
7. Рашид ад-Дин. Сборник летописей: В 2-х кн. / Пер. с перс. Л. А. Хетагурова, Ю. П. Верховского. Под ред. проф. И. П. Петрушевского. — М.: Ладомир, 2002. — 316 + 340 с.
8. Нәсенов Болатбек Абылай хан Алматы: Новосибирск, 2005.
9. Смирнов А. Е.: Скифы, 2021- ЛомоносовЪ 62 бет.
10. Эренжана Хара-Даван «Чингисхан как полководец и его и наследие». -1929 Хара – Даван, 107 бет.
11. Құрбанғали Халиди "Тарих и жариди-и жадида" (также известное как "Жаңа тарих жазбалары")1889,- 105 бет.
12. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. (Сборник документов и материалов). Том 1. А.-Ата: Изд. АН Каз ССР, 1961.-156с.
13. Ұранға айналған ұлы Дала батырлары: Ғылыми зерттеулер және жаңа көзқарастар атты Халықтық ғылыми практикалық Конференция еңбектің жинағы. Шымкент – 2022; «Түркістан – руханият бесігі» Нұр-Сұлтан – 2019. -327 б.;
14. Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казахского народа. Ташкент, 1925. – 204 б.
15. Арғынбаев Х., Захарова И.В. Новые материалы по археологий и этнографий Казахстана - Алма-Ата, 1961; «Қазақ тарихы» журналы №4. 2021.
16. «Қазақстан»: ұлттық энциклопедия.8 том. – Алматы, 1998;. Энциклопедия. – Алматы, 2024. -322б.

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

ӘӨЖ /УДК/ UDC 94 (574)

ҒТАХР /МРНТИ/ IRSTI 03.20

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.023>

Azirebekova A.Zh. ^{*1}, Maksutova A. ², Abisheva Zh.R. ³

¹Doctoral Student, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Turkistan, Kazakhstan

E-mail: doktor.amanda@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6146-500X>.

²PhD, Associate Professor, Taraz University named after M.N.H.N.Dulati, Taraz, Kazakhstan

E-mail: albina_kz83@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-5939-7370>

³Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the S. Seifullin Kazakh Agrotechnical
Research University, Astana, Kazakhstan

E-mail: zhanat_2511@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1566-9500>.

THE KOSHCHI UNION OF PEROVSK UYEZD IN ARCHIVAL FUNDS:
ITS HISTORY AND LEGACY

Abstract.

This article is devoted to studying the history of the Koshchi Union established in the Perovsk Uyezd during the 1920s of the 20th century and the course of the socio-political changes and economic campaigns that took place in Kazakhstan. The authors analyze the goals and objectives of the Union's focus on the work conducted under the auspices of the Union. The research argues that during the peak of the class struggle, the Union's activities in the Perovsk Uyezd extended beyond the economic sphere into the cultural and educational spheres. The Koshchi Union was initially founded as an organization to protect the interests of the poor and landless laborers. However, it subsequently became a tool for implementing the Soviet power's policies. The political and economic campaigns underway in the country were implemented with the direct participation of the Union. That is, it played a special role in implementing Soviet reforms as one of the essential institutions of socio-economic change in the region. To support peasants engaged in crop farming, a Mutual Aid Section for peasants was established under the Union. Furthermore, the issue of "women's equality" and the struggle against customs, such as qalyng mal (bride price), polygyny and others. These customs were deemed as "domestic crimes" in the Soviet Union and were not overlooked by the Union. The work of the Union is analyzed using archival documents, and the organization's role during the period of political instability and agrarian reorganization in the country is determined.

Keywords: Perovsk Uyezd, class struggle, Soviet power, the poor, political and economic campaigns, cultural and educational work, organization, union, Koshchi Union.

Азирбекова А.Ж. ^{*1}, Максумова А.А. ², Абишева Ж.Р. ³

¹ Докторант, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан,
E-mail: doktor.amanda@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6146-500X>.

² Доктор PhD, доцент, М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті,
Тараз, Қазақстан
E-mail: albina_kz83@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-5939-7370>

³ Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті
Астана қ., Қазақстан
E-mail: zhanat_2511@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1566-9500>.

АРХИВ ҚОРЛАРЫНДАҒЫ ПЕРОВСК УЕЗІНДЕГІ ҚОСШЫ ОДАҒЫ: ТАРИХЫ МЕН ТАҒЫЛЫМЫ

Аңдатпа

Мақала XX ғасырдың 20-жылдарындағы Перовск уезіндегі құрылған «Қосшы» одағының тарихы мен Қазақстанда орын алған қоғамдық-саяси өзгерістер мен шаруашылық науқандардың барысын зерделеуге арналған. Авторлар «Қосшы» одағының мақсаты мен міндеттеріне талдау жасап, одақтың аясында жүргізілген жұмыстарға тоқталды. Тап күресі өршіп тұрған кезде Перовск уезіндегі одақтың қызметі тек шаруашылық салада ғана емес мәдени-ағартушылық бағытта да жұмыс жасағандығы қарастырылды. Алғашқы кезде кедейлер мен жалшылардың мүддесін қорғайтын ұйым ретінде құрылған «Қосшы» одағы кейіннен Кеңестік биліктің саясатын жүзеге асыратын құралға айналды.

Елде болып жатқан саяси-шаруашылық науқандар «Қосшы» одағының тікелей қатысуымен жүзеге асты. Яғни, «Қосшы» одағы өлкедегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің маңызды институттарының бірі ретінде кеңестік реформаларды жүзеге асыруда ерекше роль атқарды. Егін шаруашылығымен айналысатын диханшыларды қолдау мақсатымен «Қосшы» одағының жанынан диханшылардың өзара көмек секциясы ашылды. Секцияның жұмысын ұйымдастыру «Қосшы» одағына тапсырылды. Сонымен қатар «әйел теңдігі» мен кеңестік билік «тұрмыстық қылмыс» деп шешкен қалың мал, көп әйел алу және т.с.с ғұрыптармен күрес мәселесі де одақтың назарынан тыс қалмады. Қазақстанда ең алғаш рет Перовск уезінде құрылған «Қосшы» одағының жұмысы архив құжаттары негізінде талданып, елдегі саяси ахуал мен аграрлық қайта құру кезеңіндегі ұйымның ролі анықталды.

Кілт сөздер: Перовск уезді, тап күресі, кеңес өкіметі, кедейлер, саяси-шаруашылық науқандар, мәдени-ағарту, кедейлер, ұйым, одақ, «Қосшы» одағы.

Азирбекова А.Ж. ¹, Максutowa A.A. ², Абишева Ж.Р. ³

¹ Докторант, Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави,
г.Туркестан, Казахстан,

E-mail: doktor.amanda@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6146-500X>.

² Доктор PhD, доцент Таразский университет имени М.Х.Дулати
Тараз, Казахстан

E-mail: albina_kz83@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-5939-7370>

³ Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Казахский
агротехнический исследовательский университет имени С.Сейфуллина

г. Астана, Казахстан,

E-mail: zhanat_2511@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1566-9500>.

СОЮЗ КОСШЫ В ПЕРОВСКОМ УЕЗДЕ ПО АРХИВНЫМ МАТЕРИАЛАМ: ИСТОРИЯ И УРОКИ

Аннотация

Статья посвящена изучению истории создания союза «Қосшы» в Перовском уезде в 1920-е годы XX века, а также анализу общественно-политических трансформаций и хозяйственных кампаний, происходивших в Казахстане в данный период. Авторы рассматривают цели и задачи союза «Қосшы», останавливаются на основных направлениях деятельности организации. Показано, что в условиях обострения классовой борьбы деятельность союза в Перовском уезде проявилась не только в хозяйственной сфере, но и в культурно-просветительской работе. Первоначально созданный как организация, защищавшая интересы бедняков и батраков, союз «Қосшы» впоследствии превратился в инструмент реализации политики советской власти.

Политико-хозяйственные кампании, проводившиеся в стране, осуществлялись при непосредственном участии союза. Таким образом, «Қосшы» выступил одним из значимых институтов социально-экономических преобразований в регионе, сыграв особую роль в осуществлении советских реформ. С целью поддержки земледельцев, занимающихся посевными работами, при союзе «Қосшы» была создана секция взаимопомощи дихкан. Организация работы секции была возложена на союз. Кроме того, в поле внимания «Қосшы» входили вопросы борьбы с такими обычаями, как «қалың мал», многоженство и другие практики, которые советская власть относилa к «бытовым преступлениям» и связывала с проблемой «женского неравенства». Деятельность союза «Қосшы», впервые созданного именно в Перовском уезде, проанализирована на основе архивных материалов, что позволило выявить его роль в условиях политической ситуации и аграрных преобразований в Казахстане.

Ключевые слова: Перовский уезд, классовая борьба, советская власть, бедняки, политико-хозяйственные кампании, культурно-просветительная работа, организация, союз, «Қосшы».

Introduction

The 1920s and 1930s of the 20th century represent one of the most intense periods in the history of the Kazakh people, marked by “blank spots” (controversial and understudied events). The dual revolution, the confrontation between the Whites and Reds, the famine, the shift to a sedentary lifestyle and the policies aimed at destroying the traditional economy all had a negative impact on

Kazakh life, leaving an indelible mark. A series of changes took place in Kazakhstan with the establishment of Soviet power and the initiation of a campaign to eliminate or alienate the “bays” (the rich or wealthy class) from the peasantry. The role of Kazakh bays in society was once noted by Alikhan Bokeikhanov and Akhmet Baitursynuly: “Among the Kazakhs, there is no class contradiction between the rich and the poor. In their case, clan interests or general Kazakh national interests prevail over class interests” [1, p.86]. However, the Bolsheviks aimed to create a one-sided view and portray the Kazakh bays as a cruel and unfavorable dominant class. To that end, they launched a campaign against them and systematically pursued a policy of separating the rich from the poor and pitting them against each other. During the period of escalating class struggle, all possible means and resources were mobilized to attract the majority of the population, peasants and the poor, to the side of the Soviets. To implement its policy and eliminate the Kazakh bays, Soviet power prioritized class struggle and began establishing mass unions and organizations. The Union played a role in involving the poor and middle peasants in Soviet construction, especially under the conditions of nomadic and semi-nomadic life. The Koshchi Union was first established in the region on June 7, 1920, in the Akmechet Uyezd (later renamed Perovsk Uyezd). The Union’s charter was adopted, and its objectives were defined. Naturally, the Union was also involved in activities such as culture, education, the fight against vestiges of the past, and other measures. This article aims to analyze the course and direction of the Koshchi Union’s activities, established in the Akmechet Uyezd, based on documents from the Kyzylorda Regional Archive, and to determine the ultimate goal of Soviet policy toward the peasantry.

Methods and Materials

The socio-political and socio-economic changes that took place in the region during the first decade of the 20th century could not have occurred without the participation of the exploited classes: the poor and the peasants. In studying the activities of the Union, which was created precisely in this context to protect the interests of the poor and landless laborers and implement Soviet reorganizations, the following methods were employed: the principle of historicism, analysis, systematization, description, and comparative analysis. The principle of historicism considers every historical phenomenon and event in relation to others, maintaining the chronological sequence of event development and taking into account specific historical conditions. Its application allows for the study of the relationships between state organizations and unions as a directional, developing process. In working with archival data related to the Union, several historical facts concerning its activities can be identified through a comparative analysis of documents. The activities of the Koshshy Union, established in the Perovsk Uyezd, are assessed using an analysis of archival documents and periodical press materials. Using the descriptive method, measures related to the condition of Kazakh laborers in the Turkestan region, and issues concerning the economy, enlightenment (education), and land are examined.

The research is based on materials obtained from archival collections and the library. Materials about the activities of the Union established in the Perovsk Uyezd have been sourced from the Kyzylorda State Archive and are being introduced into scholarly circulation. The archival materials address the socio-economic conditions in the Perovsk Uyezd during the initial years of Soviet power, the Statutes of the Koshshy Union, the Uyezd-City Congresses, the Resolutions and Decrees of the Central Executive Committee of the Soviet of the Turkestan Republic, cultural and educational work, domestic crimes, and other related topics.

Results

The Bolsheviks’ rise to power was an unexpected event for the region’s population, which was unprepared not only for socialist but even for democratic changes. The Bolsheviks named the new state structure the dictatorship of the proletariat, the government of the working class. The workers and peasants viewed the Bolsheviks’ enthusiastic promises with confidence. Political and socio-economic changes commenced in the country. First and foremost, it was necessary to determine the

social origin of the population in the region. The primary objective of the Party in obtaining the information above was to formulate legislation based on class discrimination that would encompass the daily lives and social status of people in the new society. Class viewpoint and social origin served as significant justification in resolving numerous issues. Furthermore, parties with “suspicious” political and social origins were deprived of the right to vote. Such a Marxist approach to politics was advantageous for the Bolsheviks. This is because, in the first years of Soviet power, the division of the urban population into the bourgeoisie and the proletariat, and the inhabitants of the aul and qishlaq into landless laborers, the poor, and the bays, further intensified the class struggle.

The socio-economic and political-economic changes that occurred in the Kazakhstan region during the 1917–1920 period left a significant mark on daily life and led to the transformation of the agrarian sector. The nomadic and semi-nomadic lifestyle in Kazakh society hindered the poor and middle peasants from being drawn into the Soviets. Moreover, to implement Bolshevik reforms, a specific organization was required that possessed an organized character. Such an organization was first established on June 7, 1920, in the Akmechet Uyezd [11, p. 2]. This organization, which entered history under the name the Koshchi Union, played a special role in the conduct of Soviet governance in the auls. Naturally, the primary goals facing the newly established Union were to organize the poor and middle peasants, free them from the influence of the rich, carry out work related to their political and cultural education, and involve them in the lower echelons of the Soviet and cooperative apparatus. The establishment of the Union was intended to ensure the independence of the poor from the rich and promote their autonomous development. Due to the widespread lack of land among the poor and members of the Union, providing them with land was established as an urgent task to be resolved immediately. For this purpose, the need to prioritize the distribution of land among the members of the Union during the execution of the Decree of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars on the redistribution of lands in nomadic and semi-nomadic regions became a significant issue [11, p. 2]. Essentially, the composition of the Union included former landless laborers (zhalshy), the poor, and peasants (dikhans). The land issue was critical for them.

The First Congress of Turkestan Kazakh-Kyrgyz Laborers was held in Aulie-Ata from January 20-30, 1921. At this congress, G. Safarov, speaking about the difficult situation of the Turkestan people during the Tsarist government's era, stated: “Realizing what the October Revolution would entail, the governors, uyezd chiefs, and interpreters of the Tsarist government turned their coats inside out and sat at the head of the government.” He further noted: “For example, individuals like Uspensky and Gerzod took control of the Turkestan government and unjustly shed the blood of the Kazakh-Kyrgyz poor. It was not uncommon for their hired hands sent to the Semirechye Region to wrap dozens of Kazakh-Kyrgyz people in felt, pour kerosene over them, and set them alight” [12, p. 216]. Here, G. Safarov refers to the violence inflicted on the local population by I. Gerzod, who ruled the Perovsk Uyezd individually between 1917 and 1919. G. Safarov then recounted that the local population, who had traditionally relied on livestock breeding and farming for sustenance, suffered famine and zhut (mass livestock death due to severe weather) in 1917, resulting in the mass death of their livestock and reaching a dire situation. Following this Congress, the Turkestan Regional Party Committee promptly adopted resolutions regarding the land issue, specifically related to: “establishing organizations of landless and small-land peasants in various locations, turning nomadic poor into settled communities, and assisting them with farming to ensure the profitable operation of their new economies” [12, p. 187]. The main issue discussed at the Congress was the situation of the Kazakh-Kyrgyz poor. S. Kozhanov spoke regarding this issue. In his report, he emphasized that “the work of organizing the poor must start in the rural areas and rise upwards. The Kazakh-Kyrgyz laborers can be organized in three different ways”.

1. Those working in government service on the railways, in coal and salt mines, and in areas transporting saxaul wood. Organizing them separately and making them aware of their own rights/wages. 2. Organizing those who are engaged in hired labor (zhalshylyq) even among ordinary

people. 3. Organizing the poor in the country in general. “Into the laborer organizations established within the country, bays (the rich), influential officials (atqa minerler), children of hereditary datqas and manaps (titles of nobility/authority), and former volost (county) heads and bis (judges) shall not be admitted” [12, p. 364]. Taking these statements into consideration, Congress adopted the following resolutions. 1. Organizations of the poor and landless laborers must be created from among the Turkestan Kazakh-Kyrgyz population. These organizations shall not execute the functions of the local Soviet government institutions. They shall carry out their business through the latter. 2. The primary cells (nests) of these organizations shall be located in Russian villages, Kazakh auls (settlements), and volosts (counties), depending on the conditions of each locality. 3. Bais (wealthy), manaps (authorities) who exploit the labor of others, former volost heads, bis (judges), and aulnais (village elders), and those who train them to be clan elders cannot be admitted to these organizations. 4. The task of organizing the Kazakh-Kyrgyz poor and landless laborers and supervising their work is entrusted to the local Party committees. 5. Higher and local Soviet institutions shall be obliged to assist in the creation of organizations of the Kazakh-Kyrgyz poor and in the work of those organizations [12, pp. 365-366]. Following this Congress in Aulie-Ata, the Union organizations began to be established in other regions of the territory. The organization’s goals and objectives were published in the “Aq Zhol” newspaper’s issue of February 26, 1921. The fundamental duties of the Union and small-land peasant organizations were defined as: a) Rooting out farms that subsist on unearned labor or by exploiting the labor of others; b) Implementing the projects conceived for the utilization of foodstuffs and products originating from their farms/economies; c) Establishing labor artels and organized land cultivation efforts; d) Enlightening all members, ensuring they comprehend their own duties, and realizing the intention to organize; e) Dispatching representatives to various Soviet offices to protect their rights. Those who were eligible to join the organization included: a) Agricultural workers, participants in communal work, agricultural landless laborers, gardeners, and labor partners, that is, those called Koshchi; b) Small-land peasants, that is, those with insufficient land according to state cuts, and those engaged in the primary peasant profession; c) Manual laborers [12, pp. 248-249]. To gain membership in the Union, two individuals had to serve as guarantors, and acceptance was decided at the general meeting of the Koshchi Union. A resolution of the general meeting also determined expulsion from the Union’s membership. The Statutes of the Union, consisting of three chapters, were adopted. Chapter I defined the Union’s goals and objectives, Chapter II addressed the rights of the Koshchi Union, and Chapter III outlined the Union’s responsibilities [13, pp. 1-3]. The Statutes specifically emphasized the necessity of transitioning the laboring segment of the population from the remnants of patriarchal-clan and patriarchal-feudal old ways to an internationalist unity, by mobilizing them around political education. Attention was also drawn to the peaceful coexistence of the poor local peasants and the European populations. The Koshchi Union, as a transitional class organization for laborers in the aul and qishlaq, was intended to protect the poor peasants under the conditions of the New Economic Policy (NEP). Furthermore, the Union, acting as an organ of the proletarian organization, was obliged to oppose the rich and kulaks and participate in Soviet economic construction. Analyzing archival documents, we observed that the Union’s activities were not limited to the agrarian sector but also extended into the cultural and educational spheres. For instance, the Koshchi Union was tasked with facilitating the opening of schools in their respective districts [13, p. 5]. Similarly, special attention was paid to the struggle against practices that Soviet power deemed “domestic crimes,” such as bride-price and polygyny. In various locations, the “new government’s” stance on women was actively propagated, and political-educational measures were carried out to raise the class consciousness of women and girls. The Akmechet Uyezdz Koshchi Union was keen to attract many Kazakh women into its ranks through its Women’s Department [13, p. 102]. The representatives dispatched to the auls compiled lists of poor peasant women and recruited them into the ranks of the Union. At the Women’s Department meetings held in Akmechet city, reports were delivered on the goals and objectives of the Union. A “Koshchi

Week” agitation and propaganda campaign was organized, admitting women and girls from not only the rural areas but also the uyezd and the city into the Union’s ranks. During the peak of the class struggle, the Soviet government actively commenced the fight against the “vestiges of the past,” which it deemed domestic crimes, such as polygyny, selling women, and bride-price, by mobilizing the poor around the Union. In the Akmechet Uyezd, information centers were established under the Union to explain the content of the Soviet government’s policies concerning women to women and girls. A key objective of the Koshchi Union was the elimination of illiteracy. For this reason, special attention and support were provided to the schools’ material conditions. 50% of the places in state-funded schools were allocated to Koshchi members [11, p. 2]. The First Uyezd-City Congress of the Koshchi Union took place on November 20, 1923 [11, p. 2].

The Congress reviewed the Koshchi Union’s future work plan. As an organ of the proletarian organization, it was mandated to participate in economic construction. Specific tasks assigned included closely monitoring the Soviet government’s tax policy under the conditions of the New Economic Policy (NEP) and ensuring that alien elements (the rich and influential officials) did not pass during elections [11, p. 5]. Furthermore, to eliminate illiteracy among the Union’s members, there were plans to open one literacy elimination school for every three volosts (counties). The organization of five study houses and a “Peasants Club” was also planned [14, p. 98]. On June 18, 1924, Decree No. 103 was issued by the Central Executive Committee of the Turkestan Republic concerning the organization of a Mutual Aid Section for Peasants under the Union [11, p. 3]. This Mutual Aid Section, established by the decree, was required to organize initial assistance in the event of a natural disaster. Should it be unable to provide aid with its own funds, it would petition the higher governing bodies to allocate the necessary resources. From this point forward, the Mutual Aid Section for Peasants intensified its work and began accepting ownerless farms and confiscated property into the mutual aid fund. The Union supervised the initiation of court proceedings against institutions and parties that failed to transfer property. They frequently held public meetings to inform the public about the Mutual Aid Section’s activities [14, p. 98]. Any citizen residing in the aul, engaged in agriculture, and possessing the right to vote according to the Soviet Constitution could become a member of the Section. The scope of the Mutual Aid Section for Peasants included organizing mutual aid in cases of crop failure and fire. To manage the Section’s work locally, a Bureau consisting of three members (a chairman and two members) was elected at the Section’s general meeting. Naturally, the Bureau members operated under the leadership of the Union. In the early 1920s of the 20th century, with society still largely divided into the rich and the poor, attracting peasants and the poor to the Soviets’ side was a pressing agenda item. Consequently, organizations like the Koshchi Union and its members were the entities responsible for implementing the Soviet reforms and executing the economic campaigns. For this reason, the Regional Party Committee placed its trust in the Union. It maintained supervision over its work to ensure the success of the upcoming major political and economic campaign. Specifically, special instructions were dispatched to the uyezds and auls, providing directives regarding the activities of the uyezd and aul Unions. One point to note is that all the documentation of the Union organs was conducted in the local population’s language. Furthermore, it was decided that all decrees and instructions pertaining to the Union would be published in the periodical press. The higher and lower cells of the Union were obliged to subscribe to the Regional, Oblast, and local periodical publications with one copy each. For example, the Union organs located in regions inhabited by the Uzbek population were required to subscribe to the newspapers “Turkestan,” “Zaravshan,” and “Fergana,” while the Union’s organs operating in Kazakh districts were required to subscribe to the “Aq Zhol” newspaper [14, p. 112]. The Koshchi Union in the Akmechet Uyezd was involved in all political-economic and cultural-educational measures in the uyezd and sought to recruit many people into its ranks. Membership in the Union provided several privileges to its members concerning land use, public education, healthcare, administration, judicial affairs, tax payment, and labor issues. The poor and peasants’ enthusiasm for joining the Union grew

daily to avail themselves of these privileges. Although admission to the Union was intended to be voluntary and conducted individually at the local organization's meeting based on an application, as specified in the Statutes, there were instances when group recruitment also occurred. Along with the Kazakhs, representatives of the Slavic population were also recruited in large numbers into the Union. This was because, as mentioned earlier, Union members had the opportunity to avail themselves of a number of privileges and preferential rights. This was particularly evident in the field of enlightenment (education). In the archival fund, a number of materials were found in which individuals requested assistance from the Union to fund scholarships or help them continue their studies. One such case is the application written on July 31, 1924, by a citizen named Pyotr Anufriev to the central organ of the Union, where he wrote:

“Прошу Вашего содействия о принятии меня на стипендию в Рабфак. Раньше я учился в городе Акмечете, но ввиду плохих материальных условий должен был оставить школу и заниматься земледелием совместно с отцом. В настоящее время имею желание поступить в Рабфак о чем и прошу не отказать. Поручителями моими могут быть граждане С. Ескараев и А. Тажибаяев”

I request your assistance in granting me a scholarship to the Rabfak (Workers' Faculty). I previously studied in Akmechet city, but due to poor living conditions, I had to leave school and work on my father's farm. I wish to enroll in this faculty and request that you not refuse my enrollment. Citizens S. Eskarayev and A. Tazhibayev can be my guarantors [14, p. 130].

As we have observed, the applicant sought assistance from the Koshchi Union to study on a Rabfak (Workers' Faculty) scholarship and provided guarantors. Two days later, a citizen named Olga Anufriyeva wrote a similar application, citing her father's membership in the Koshchi Union and requesting the Union to act as her guarantor for studying on a Rabfak scholarship [14, p. 131]. Furthermore, the Union also received applications requesting assistance in returning livestock that had been illegally confiscated during the campaign. The Presidium of the Akmechet Uyezd Committee of the Koshchi Union consisted of a Chairman, a Deputy Chairman, and its members, the responsible secretary of the Party, the Chairman of the Executive Committee (Ispolkom), and representatives from the Women's Department, the Trade Union, and the Komsomol. The Koshchi Union participated in all work within the uyezd. Meetings of the Party, Komsomol, and Trade Unions, sessions of the Uyezd Council, and court decisions were not considered legitimate without the presence of a representative from the Union. Consequently, cultural and educational workers, as well as representatives of Party organizations, participated in propagating its Statutes among the population.

The Kazakhstan Regional Executive Committee began implementing measures to forcibly Sovietize the Kazakh village by holding elections to the rural Soviets in 1927. The 1927 elections deprived mollahs, ishans (religious figures), and wealthy individuals of their voting rights. It became common practice to unjustly deprive capable individuals who understood the economic situation in the country of their voting rights under the pretext of being a “harmful element,” subsequently labeling them as the rich or kulaks, and sentencing them on charges of conducting anti-Soviet propaganda. Lists were compiled in various locations where citizens were deprived of their voting rights. In 1928, the Kyzylorda Okrug Electoral Commission reviewed and approved the lists of those deprived of voting rights prepared by the electoral commissions in all the auls and qystaqs (wintering place) [15, p. 1-3]. The overwhelming majority of citizens included in the list were local religious leaders, the rich, and the affluent, while the rest were former White Guard officers and those administratively exiled. Precisely during these years, the Union transformed from an organization that raised the socio-cultural level of the Kazakh settlements into a center of class-based political conflict. During the confiscation of the wealth of wealthy and affluent peasants, the Soviet government used Koshchi in this campaign, thereby reviving class tensions. Archival funds contain applications and complaints from citizens requesting assistance from the authorities that describe the illegal actions of Koshchi Union members. One such complaint came from Murzafsha Orazalinov, a resident of Aul

No. 5, Kazaly District, Kyzylorda Okrug [16, p. 20]. The applicant wrote that on November 26, 1928, the Aul Chairman of Koshchi, Beisembai Qalniyazov, the militiaman Abdygali Orazaliyev, and Koshchi member Quak F.N. came to his home in the evening and seized two camels and five horses under the pretext that he had concealed them from confiscation. The complaint, requesting the return of the illegally seized livestock, provides a glimpse into the situation of the Kazakh settlement during those years.

Discussion

The dual revolution of 1917 brought about fundamental changes in the daily life of the Kazakh people. Specifically, the October Revolution of 1917 and the subsequent political events and economic campaigns defined the political and economic system of Kazakh society. The collapse of the traditional economy in the daily lives of the Kazakhs, the introduction of the administrative-command economy, and the onset of the class struggle resulted in irreparable, large-scale losses. Analyzing this period in national historical science, it is necessary to focus on the most pertinent issues in the Soviet-era history of Kazakhstan. The problem we are investigating has not been the object of a dedicated scholarly study. Only individual aspects of the topic have been reflected in monographs, candidate dissertations, and articles. During the Soviet era, several dissertations were successfully defended that examined essential issues in the history of the struggle to establish Soviet power in the southern regions of Kazakhstan, the mass initiation of the collective farm movement, and the implementation of agrarian reforms. In this regard, we can mention the studies by Pashchintseva Z.V., Dzhusupbekova G.S., Chupekov A., Baigabylov N.S., and Shershevsky B.M. [2]. Regarding the topic we are researching, the dissertation by M. Kh. Davlet-Yusupov (1956) [3] considers the impact of socio-economic reorganizations on the agrarian sector in the Turkestan region and the activities of the Union, based on archival materials. His dissertation attempts a comprehensive study of the class struggles in the qishlaqs (wintering place) and auls (settlements) of Turkestan during the early years of Soviet power, the activities of socio-political organizations, and the policy of the Bolshevik Party. The issue of the organization and functioning of the Soviets in the countryside, and the peasant question, was also raised in the work of K. Nurpeissov [4, p. 364]. A complex study of the radical changes in the agrarian sector during the 1920s and 1930s and the events associated with the destruction of the nomadic economy complex and the entire traditional agricultural structure should particularly mention the works of G.F. Dakhshleiger, K.N. Nurpeissov, and B.A. Tolepbaev [5]. The first volume of the work, “Istoriia krest’ianstva Sovetskogo Kazakhstana” (History of the Peasantry of Soviet Kazakhstan), published in 1985 by G.F. Dakhshleiger and K. Nurpeissov, written under the condition of the sole dominance of Communist ideology, was a successful attempt at a comprehensive account of the history of the Soviet Kazakh peasantry. The abundance of concrete data and archival information, along with the scope of the topic, underscores the relevance of this work. In his work, “Marshrutom sotsialnogo progressa” (On the Route of Social Progress), G.F. Dakhshleiger specifically focused on the issue of settling the nomadic and semi-nomadic Kazakh peasants. While respecting the researcher’s individual opinions and conclusions, it must be stated that on the fundamental issues, he remained under the influence of a narrow, class-based viewpoint. By the late 1980s, the first historical articles exposing the tragedy of forced collectivization began to appear. Specifically, the works of T. Omarbekov, Q. Atabayev, Zh.B. Abylkhozhin, M.Q. Kozybayev, M.B. Tatimov, and others, utilized concrete archival data to reveal the previously undisclosed excesses in the grain and meat procurement campaigns and the full horror of the famine for the first time. Initial attempts were made to scientifically analyze the scale and demographic consequences of the mass exodus and starvation of the Kazakh peasantry. The works of M.Q. Kozybayev also contributed to the formation of a new perspective on this issue during this period [6, p. 272]. These works openly discussed the truth about the famine in Kazakhstan, the role of F.I. Goloshchekin during those years, and the excesses that occurred during the forced collectivization. The author, who drew extensively on the works of the Kazakhstan Regional Party Committee and on F.I. Goloshchekin himself, drew

historians' attention to this complex problem. The causes and consequences of the tragedy of the 1920s and 1930s were discussed at the All-Union Scientific Conference entitled "Collectivization of Agriculture in Kazakhstan and the Central Asian Republics: Experience and Problems," organized at the initiative of M.Q. Kozybayev [7]. The monograph by Zh. Abilkhozhin [8, p. 238] also revealed a hitherto unknown facet of this period of our history by theoretically and substantively demonstrating that alternative viewpoints to Stalinist forced collectivization existed among scholars and specialists studying Kazakhstan, enabling a correct definition of the role of the traditional Kazakh economy in society. The works of M. Koigeldiev and T. Omarbekov [9] investigate, based on fresh archival data, the attacks on property owners in Kazakhstan, peasant uprisings, the mass exodus of Kazakh peasants, and death from famine. The implementation of the Stalinist line on grain and meat procurement for the state, the forced settlement of Kazakh peasants, and its consequences are comprehensively examined in T. Omarbekov's work, "20-30-zhyldar-dagy Qazaqstan Qasireti" (The Tragedy of Kazakhstan in the 20s-30s). Data concerning the impact of the Koshshy Union, organized in the Aday Okrug, on the region's political and socio-economic situation, are presented in the article by O.D. Tabyldiyeva and R.A. Seidesheva [10, pp. 156-164]. This work attempts to make a scientific analysis of the activities of the Koshshy Union organized in the Aday Okrug, based on archival data. Thus, the historiography of Kazakhstan concerning peasant history in the 1920s and 1930s is not lacking in either monographic studies that analyze and summarize this period or scholarly works that investigate specific problems within this issue. Nevertheless, the continuous and further in-depth conduct of scientific research into the complex history of the Kazakh peasantry remains the primary duty of historians to society.

Conclusion

The Koshchi Union was used to adapt the rural poor to the socialist system by uniting them during the period of agrarian restructuring and cultural-educational changes in the region. The Union's organizations, established in rural areas, planned to implement Soviet reforms by protecting the interests of the poor. Given that the success of the upcoming political and economic campaigns depended on the Union's activities, the Regional Party Committee maintained close attention to its work. However, when mass collectivization began in the country, the Koshchi Union was found to be inconsistent with the new political and economic demands of Soviet power, and its restructuring was placed on the agenda. Based on the resolution of the Kazakh Central Executive Committee (KazCEC) Presidium on January 17, 1930, the Koshchi Union was abolished, and the "Kedeiler" (poor/paupers) organization was established in its place [11, p. 4]. The property and documents of the Union were transferred to the "Kedei" organization. An audit of membership of the newly formed organization was conducted, and work was undertaken to purge "class-alien elements."

The activities of the Koshchi Union, established as one of the first in the Akmechet Uyezd, were primarily aimed at eliminating social inequality in the settlement by providing socio-economic support to the poor and landless laborers. The Union's contribution to resolving the cultural-educational and agrarian issues in the Uyezd, in cooperation with local authorities, can be highlighted in particular. Political campaigns conducted without distinguishing between national and class interests divided Kazakh society and heightened class tensions. Consequently, the Koshchi Union deviated from its stated goals, abandoning the idea of the Soviet regime's class policy, and became an ideological tool for implementing the Soviet power's class policy.

References:

1. Omarbekov, T. *20-30 jyldardagy Qazaqstan qasireti. Kómekshi oqy quraly [The Tragedy of Kazakhstan in the 20s-30s. Supplementary Study Guide]*. – Almaty: Sanat, 1997. – 320 b. (in Kaz.)
2. Shershevskiy, B.M. *Nachalo massovogo kolkhoznogo dvizheniya v byvshem KzylOrdinskom okruge (1929-1930 gg.) [The Beginning of the Mass Kolkhoz Movement in the Former Kyzylorda Okrug (1929-1930)]*. – Kzyl-Orda, 1948. – 328 s. – (K.i.n. [Candidate of Historical Sciences,

equivalent to PhD]). (in Rus.) Pashchintseva, Z.V. *Borba za ustanovleniye i uprocheniye Sovetskoy vlasti v SyrDarinskoy oblasti (1917-1918 gg.)* [The Struggle for the Establishment and Consolidation of Soviet Power in the Syr Darya Region (1917-1918)]. – Alma-Ata, 1952. – 283 s. – (K.i.n. [Candidate of Historical Sciences]). (in Rus.) Dzhusupbekova, G.S. *Agrarnyye preobrazovaniya v 1917-1930 godakh. (Na materialakh Yuzhnogo Kazakhstana)* [Agrarian Transformations in 1917-1930. (Based on Materials from Southern Kazakhstan)]. – Moskva, 1971. – 278 s. – (K.i.n. [Candidate of Historical Sciences]). (in Rus.) Chupekova, A. *Istoriya osushchestvleniya agrarnykh preobrazovaniy Sovetskoy vlasti v Kazakhstane v 1917-1929 godakh* [History of the Implementation of Agrarian Transformations of Soviet Power in Kazakhstan in 1917-1929]. – Alma-Ata, 1961. – 301 s. – (K.i.n. [Candidate of Historical Sciences]). (in Rus.) Baygabylov, N.S. *Agrarnyye preobrazovaniya na yuge Kazakhstana (1917-1929 gg.)* [Agrarian Transformations in Southern Kazakhstan (1917-1929)]. – Alma-Ata, 1987. – 207 s. – (K.i.n. [Candidate of Historical Sciences]). (in Rus.)

3. Davlet-Yusupov, M.Kh. *Soyuz “Koshchi” i ego rol v ukreplenii Sovetskoy vlasti v Turkestan (1919-1924)* [The “Koshchi” Union and its Role in Strengthening Soviet Power in Turkestan (1919-1924)]. – Tashkent, 1956. – 67 s. – (K.i.n. [Candidate of Historical Sciences]). (in Rus.)

4. Nurpeisov, K. *Krestyanskiye Sovety Kazakhstana v 1917-1929 gg. (Istoriya organizatsii, ukrepleniya i prakticheskoy deyatel'nosti aulnykh Sovetov)* [Peasant Soviets of Kazakhstan in 1917-1929. (History of the Organization, Consolidation, and Practical Activity of the Aul Soviets)]. – Alma-Ata, 1973. – 364 s. (in Rus.)

5. Dakhshleyger, G.F., Nurpeysov, K. *Istoriya krestyanstva Sovetskogo Kazakhstana* [History of the Peasantry of Soviet Kazakhstan]. – Alma-Ata, 1985. – 247 s. (in Rus.) Dakhshleyger, G.F. *Sotsialno-ekonomicheskoye preobrazovaniye v aule i derevne Kazakhstana* [Socio-Economic Transformation in the Aul and Village of Kazakhstan]. – Alma-Ata, 1965. – 305 s. (in Rus.) Tulepbayev, B.A. *Sotsialisticheskiye agrarnyye preobrazovaniya v Sredney Azii i Kazakhstane* [Socialist Agrarian Transformations in Central Asia and Kazakhstan]. – Moskva, 1984. – 270 s. (in Rus.)

6. Kozybayev, M.K. *Istoriya i sovremennost* [History and Modernity]. – Alma-Ata, 1992. – 252 s. (in Rus.) Qozybaev, M.Q. *Aqtañdaqtar aqiqaty* [The Truth about the Blank Spots (in History)]. – Almaty, 1992. – 272 s. (in Kaz.)

7. Balakayeva, T.B. *Kollektivizatsiya selskogo khozyaystva v respublikakh Sredney Azii i Kazakhstana: opyt i problemy* [Collectivization of Agriculture in the Republics of Central Asia and Kazakhstan: Experience and Problems]. – Alma-Ata, 1990. – 198 s. (in Rus.) Kozybayev, M.K., Abylkhozhin, Zh.B., Tatimov, M.B. *Kazakhstanskaya tragediya* [The Kazakhstan Tragedy] // *Voprosy istorii* [Questions of History]. 1989, №7. – Alma-Ata, 1989. – S. 53–71. (in Rus.)

8. Abylkhozhin, Zh.B. *Traditsionnaya struktura Kazakhstana: sotsialno-ekonomicheskiye aspekty funktsionirovaniya i transformatsii (1920-1930 gg.)* [Traditional Structure of Kazakhstan: Socio-Economic Aspects of Functioning and Transformation (1920-1930)]. – Alma-Ata, 1991. – 238 s. (in Rus.)

9. Qoigeldiev, M., Omarbekov, T. *Tarih taǵylymy ne deydi?* [What Does the Lesson of History Say?] // *Ana tili* [Mother Tongue]. – Almaty, 1993. – 208 b. (in Kaz.) Omarbekov, T. *20-30-jyldardaǵy Qazaqstan qasireti* [The Tragedy of Kazakhstan in the 20s-30s]. – Almaty: Sanat, 1997. – 320 b. (in Kaz.)

10. Tabyldieva, O.D., Seidesheva, R.A. *Z.Izhanovtyń eńbekterindegi Mańǵystaı tarihyna qatysty arhivtik qujattarǵa sholý* [Review of Archival Documents Related to the History of Mangystau in the Works of Z. Izhanov] // *Yessenov Science Journal. Sh. Esenov atyndaǵy Kaspiy tehnologiyalar jáne injiniring universitetiniń ǵylymi jýrnaly* [Scientific Journal of Sh. Yessenov Caspian University of Technologies and Engineering]. – 2025. – №1 (50). – B. 156-166. (in Kaz.)

11. QOMA (Qyzylorda oblystyq memlekettik arhivi) [Qyzylorda Regional State Archive]. F.1544, Op.1, D.2. L.2-5 (in Kaz.)

12. Aq jol, 2 kitap [Aq Zhol, Book 2]. – Almaty, 2011. – 427 b. (in Kaz.)
13. QOMA (Qyzylorda oblystyq memlekettik arhivi) [Kyzylorda Regional State Archive]. F.1544, Op.1, D.2. L.1-102 (in Kaz.)
14. QOMA (Qyzylorda oblystyq memlekettik arhivi) [Kyzylorda Regional State Archive]. F.1544, Op.1, D.2. L.98-131 (in Kaz.)
15. QOMA (Qyzylorda oblystyq memlekettik arhivi) [Kyzylorda Regional State Archive]. F.2, Op.2, D.15. L.1-3 (in Kaz.)
16. QOMA (Qyzylorda oblystyq memlekettik arhivi) [Kyzylorda Regional State Archive]. F.2, Op.2, D.3. L.20 (in Kaz.)

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Көмекиі оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 320 б.
2. Шершевский Б.М. Начало массового колхозного движения в бывшем КзылОрдинском округе (1929-1930 гг.). – Кзыл-Орда, 1948. – 328 с. – К.и.н. Пащинцева З.В. Борьба за установление и упрочение Советской власти в СырДарьинской области (1917-1918 гг.). – Алма-Ата, 1952. – 283 с. – К.и.н. Джусупбекова Г.С. Аграрные преобразования в 1917-1930 годах. (На материалах Южного Казахстана). – Москва, 1971. – 278 с. – К.и.н. Чупеков А. История осуществления аграрных преобразований Советской власти в Казахстане в 1917-1929 годах. – Алма-Ата, 1961. – 301 с. – К.и.н. Байгабылов Н.С. Аграрные преобразования на юге Казахстана (1917-1929 гг.). – Алма-Ата, 1987. – 207 с. – К.и.н.
3. Давлет-Юсупов М.Х. Союз «Кошчи» и его роль в укреплении Советской власти в Туркестане (1919-1924). – Ташкент, 1956. – 67 с. – К.и.н.
4. Нурпейсов К. Крестьянские Советы Казахстана в 1917-1929 гг. (История организации, укрепления и практической деятельности аульных Советов). – АлмаАта, 1973. – 364 с.
5. Дахилейгер Г.Ф., Нурпейсов. История крестьянства Советского Казахстана. – Алма-Ата, 1985. – 247 с. Дахилейгер Г.Ф. Социально-экономическое преобразование в ауле и деревне Казахстана. – АлмаАта, 1965. – 305 с. Тулепбаев Б.А. Социалистические аграрные преобразования в Средней Азии и Казахстане. – Москва, 1984. – 270 с.
6. Козыбаев М.К. История и современность.–Алма-Ата, 1992. – 252 с. Қозыбаев М.Қ. Ақтаңдақтар ақиқаты. – Алматы, 1992. – 272 с.
7. Балакаева Т.Б. Коллективизация сельского хозяйства в республиках Средней Азии и Казахстана: опыт и проблемы. – Алма-Ата, 1990. – 198 с. Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории. 1989, №7. – Алма-Ата, 1989. – 53–71 сс.
8. Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана: социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920-1930 гг.). – Алма-Ата, 1991. – 238 с.
9. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? – Алматы, // Ана тілі. 1993. – 208 б., Омарбеков Т. 20-30-жылдардағы Қазақстан қасіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 320 б.
10. Табылдиева О.Д., Сейдешева Р.А. З.Ижановтың еңбектеріндегі Маңғыстау тарихына қатысты архивтік құжаттарға шолу. // Yessenov Science Journal III. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің ғылыми журналы. – 2025. – №1 (50). – 156-166 бб.
11. ҚОМА (Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві) 1544-қ, 1-т, 2-іс, 2-5 пп.
12. Ақ жол, 2 кітап, Алматы, 2011. – 427 б.
13. ҚОМА (Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві) 1544-қ, 1-т, 2-іс, 1-102 пп.
14. ҚОМА (Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві) 1544-қ, 1-т, 2-іс, 98-104 пп.
15. ҚОМА (Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві) 2-қ, 2-т, 15-іс, 1-3пп.
16. ҚОМА (Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві) 2-қ, 2-т, 3-іс, 20 п.

ҒТАХР/ МРНТИ / IRST 03.20
ӘӨЖ/УДК/UDC 94(574)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.024>

Г.Ж. Бейсембекова¹, М.А. Алтысбес²

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің докторанты,
Астана қ., Қазақстан, E-mail: gulbagira_26@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0005-5542-8041>*

*Тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия Ұлттық Университетінің профессоры, Астана қ., Қазақстан,
E-mail: alpysbes@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>*

«МОҢҒОЛДЫҢ ҚҰПИЯ ШЕЖІРЕСІ» — XII–XIII ҒҒ. КӨШПЕЛІ ҚОҒАМДЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ: ДЕРЕКТАНУЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада «Моңғолдың құпия шежіресінің» тарихнамасы, деректанулық негіздері, таралу жолдары және ғылыми айналымға ену кезеңдері кешенді түрде қарастырылады. Аталған жазба дерек Шыңғыс қаған дәуіріндегі қоғамдық қатынастардың сипатын, билік құрылымының қалыптасуын және сол кезеңдегі рухани дүниетанымды зерделеуде маңызды тарихи мәліметтер береді. Сонымен қатар, шежіре көшпелі түрік-моңғол тайпаларының дүниетанымы жөніндегі деректерді қамтуымен ерекше құнды. Дүние жүзі ғалымдарының еңбектері негізінде туындының мазмұны, деректік сипаты айқындалып, құндылығы өлшенеді. Дереккөздің өзіне дейінгі Ұлы Дала кеңістігінде ғұмыр кешкен түркі қауымдарының рухани-мәдени қазыналарымен тарихи-мәдени сабақтастығы және кейінгі шежірелік дәстүрге тигізген әсері сараланады. Генеалогиялық мәліметтердің, мифологиялық элементтердің және тарихи оқиғалардың өзара байланысы қарастырылып, олардың саяси идеологияны қалыптастырудағы рөлі бағаланады. Көшпелі қоғам тарихын зерттеудегі деректік және теориялық мәселелер отандық, кеңестік және шетелдік тарихнама аясында қарастырылады. Зерттеудің әдіснамалық негізін әр кезеңдегі ғылыми еңбектерге жасалған жүйелі шолу және олардың тұжырымдарын салыстырмалы талдау құрайды. Зерттеу нәтижесінде жазба тарихи мұраның көшпелі өркениетті зерттеудегі ғылыми және деректанулық маңызы айқындалып, оның қазіргі тарихи танымдағы орны жүйеленеді.

Кілт сөздер: «Моңғолдың құпия шежіресі», Шыңғыс қаған, Тәңір, түрік, моңғол, деректанулық талдау, тарихнама, көшпелі қоғам, түрік-моңғол тайпалары.

Г.Ж. Бейсембекова^{ID*}1, М.А. Алпысбес^{ID}2

Докторант Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева,

г. Астана, Казахстан. E-mail: gulbagira_26@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0005-5542-8041>

Доктор исторических наук., профессор

Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан

E-mail: alpysbes@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>

«СОКРОВЕННОЕ СКАЗАНИЕ МОНГОЛОВ» — КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ КОЧЕВОГО ОБЩЕСТВА XII–XIII вв.: ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В статье комплексно рассматривается историография, источниковедческие основы, пути распространения и этапы введения в научный оборот памятника «Сокровенное сказание монголов». Данный письменный источник содержит важные исторические сведения для изучения характера общественных отношений эпохи Чингисхана, формирования структуры власти и духовного мировоззрения того времени. Особую ценность хроника представляет как источник по мировоззрению кочевых тюрко-монгольских племён. На основе трудов ученых мира раскрываются содержание произведения, его источниковедческий характер и определяется его научная ценность. Анализируется историко-культурная преемственность памятника с духовно-культурным наследием тюркских сообществ, населявших пространство Великой Степи до его создания, а также его влияние на последующую генеалогическую традицию. Рассматривается взаимосвязь генеалогических сведений, мифологических элементов и исторических событий, оценивается их роль в формировании политической идеологии. Источниковедческие и теоретические проблемы изучения истории кочевого общества анализируются в контексте отечественной, советской и зарубежной историографии. Методологическую основу исследования составляет системный обзор научных трудов различных периодов и сравнительный анализ представленных в них концепций. В результате исследования определяется научное и источниковедческое значение данного письменного памятника в изучении кочевой цивилизации, а также систематизируется его место в современной исторической науке.

Ключевые слова: «Сокровенное сказание монголов», Чингиз каган, Тенгри, тюрк, монголы, племя, источниковедческий анализ, историография, кочевое общество, тюрко-монгольские племена.

G.J.Beissembekova¹, M.A.Alpysbes²

PhD student of the Eurasian National University named after L.N.Gumilyev, Astana, Kazakhstan.

E-mail: gulbagira_26@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0005-5542-8041>

Doctor of Historical Sciences., professor

of the Eurasian National University named after L.N.Gumilyev, Astana, Kazakhstan

E-mail: alpysbes@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>

«THE SECRET HISTORY OF THE MONGOLS» — AS A SOURCE FOR THE STUDY OF NOMADIC SOCIETY IN THE 12th–13th CENTURIES: A SOURCE-CRITICAL ANALYSIS

Abstract

The article comprehensively examines the historiography, source-critical foundations, transmission pathways, and stages of introduction into scholarly circulation of *The Secret History of the Mongols*. The work is analyzed as a significant historical source that provides a basis for understanding the social relations, structure of power, and spiritual world of the era of Chinggis Khan, thereby enabling the study of the historical memory and worldview of nomadic civilization. The chronicle is of particular value as it contains important data on the worldview of the nomadic Turkic-Mongol tribes. Drawing upon the works of scholars worldwide, the article clarifies the content of the text, defines its source-critical character, and assesses its scholarly significance. It also analyzes the historical and cultural continuity of the source with the spiritual and cultural heritage of Turkic communities that inhabited the Great Steppe prior to its composition, as well as its influence on subsequent genealogical traditions. The interrelationship between genealogical data, mythological elements, and historical events is examined, and their role in shaping political ideology is evaluated. Source-critical and theoretical issues in the study of nomadic society are considered within the framework of national, Soviet, and foreign historiography. The methodological foundation of the research consists of a systematic review of scholarly works from different periods and a comparative analysis of their conclusions. As a result, the study determines the scholarly and source-critical significance of this written historical monument for the study of nomadic civilization and systematizes its place in contemporary historical scholarship.

Keywords: The Secret History of the Mongols, Genghis khan, Tengri, turks, mongols, tribe, source criticism, historiography, nomadic society, Turkic-Mongol tribes.

Қысқашы. Кең дала байтағындағы түркілік кезеңінің көшпелі мәдениеттің тарихында, әлемдік тарихи үдерістерге елеулі ықпал еткен күрделі құбылыс болғаны белгілі. Осы үдерістердің ішкі сипаттарын, көшпелі мемлекеттің құрылымдық ерекшеліктерін, билік легитимациясының дәстүрлі тетіктерін және әлеуметтік қатынастар жүйесін түсіну үшін түпнұсқа дереккөздерді деректанулық тұрғыдан кешенді талдау қажеттілігі бар. Осы тұрғыда «Моңғолдың құпия шежіресі» – түрік-моңғол қауымының болмысын бейнелейтін маңызды жазба ескерткіш.

Бұл туынды Орталық Азия көшпелілерінің тарихи-мәдени мұрасы екені мәлім. Шығармада Шыңғыс қағанның арғы тегі, ата-баба шежіресі, өмір жолы, әскери жорықтары, дүниетанымы мен наным-сенімі жүйелі түрде қамтылып, тарихи оқиғалар көркем тілмен ықшам әрі нұсқа түрде жеткізілген. Онда түрік-моңғол халықтарына ортақ мифологиялық түсініктер, тәңірлік ұғымдары, билеушінің титулдары және легитимділігі туралы түсініктер берілген. Билеушінің шығу тегі мен әулеті туралы баяндайтын құжат ретінде түрік-моңғол қауымдарының тұрмыс-тіршілігін, әскери-саяси құрылымын зерттеу дереккөзі ретінде ғылыми тұрғыдан қарастыру жаңа мүмкіндіктерді ашады.

Біздің басты мақсатымыз – тарихты дамыту үшін қарастырып отырған шығарманың тарихи-танымдық қырларын зерттеу. Еуроцентристік тар көзқарас шеңберінде көшпелі қауымдары мемлекет құрмаған деген сыңаржақ ұстаным біршама уақыт ғылымда болған еді. Алайда олардың әскери дәстүрлері, салық жинау жүйесі, басқарушылық тәртібі, билеушілер әулеті, және тағы басқа толып жатқан белгілері мемлекет институтының айғағы. Зерттеліп отырған дереккөз Орталық Азия көшпелі халықтарына ортақ мәдени мұра ретінде ғана емес, қазақ халқының этникалық тарихы мен рухани мәдениетінің қалыптасу үдерістерін ғылыми тұрғыда зерделеуде маңызды деректік мәнге ие кешенді жазба ескерткіш ретінде қарастырылады.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу нысаны ретінде төл туындының қазақ тіліне аударылған мәтіні негізгі дереккөз ретінде қолданылады. Зерттеу аясында аталған шежіренің мәтіні ішкі құрылымдық байланыстар мен контекстік бірліктер тұрғысынан талданады. Оқиғалардың логикалық жүйесі мен баяндау реттілігі сараланып, мәтіндегі идеялық тұтастықты қалыптастыратын негізгі факторлар ғылыми тұрғыда негізделеді.

Шежірелік деректердің бастапқы өзегі Шыңғыс қаған кезеңінен кейінгі билік мұрагерлері арқылы таралып, олардың Орталық Азия аймағының әр бөлігінде жүргізген саяси үстемдігі нәтижесінде мазмұны мен сарындары ұқсас көптеген генеалогиялық нұсқалардың қалыптасуына негіз болғаны аңғарылады. Сондықтан да, бізге жеткен ғылыми-зерттеу еңбектерін салыстырмалы мәтіндік талдауды жөн көрдік.

Зерттеуде кеңестік ғалымдар Б. Панкратов пен С. Козиннің аталған дереккөзді аударуда атқарған қызметі мен оны ғылыми айналымға енгізудегі рөлі жан-жақты талданады.

Мақаланы объективті түрде зерделеуде түсіндіру, құжаттарды салыстыру, сондай-ақ деректерді сараптау мен жүйелеу әдістері қолданылады. Бұл әдістер тарихи деректердің мазмұнын кешенді түрде ашуға және ғылыми тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен талқылау. Шыңғыс қағанның өмірі мен қызметіне қатысты мәселелер әлемдік ғылымда кең көлемде зерттеліп келеді. XIX ғасырдан бастап дүние жүзінің ғалымдары «Моңғолдың құпия шежіресін» тілдік, тарихи және мәтінтанулық тұрғыда талдап, көптеген іргелі еңбектер жариялады. Зерттеулерде билеушінің тұлғасы тек жаулап алушы қолбасшы ретінде емес, көшпелі мемлекеттілікті жаңа деңгейге көтерген реформатор, заң жүйесін қалыптастырушы және саяси ұйымдастырушы ретінде қарастырады. Бұл деректер саяси үрдістердің ішкі логикасын түсінуге мүмкіндік береді және көшпелі қоғамның даму заңдылықтарын ашып көрсетеді.

Академик Р. Бердібаев туындының тарихи маңызы жөнінде: «Түркі-моңғол халықтарының біразына кеңінен таралған аңыз-әңгімелердің түп-төркіні «Моңғолдың құпия шежіресі» деп аталатын, аты-жөні белгісіз автор тарапынан 1240 жылы жазылған еңбекке тіреледі. Шыңғыс хан жаулаушылығының ізі суымай, сол оқиғаларға қатысушылардың көзі тірі кезінде дүниеге келген бұл шығарма нақты тарихи мағлұматтарымен құнды. Мұнда қазақтың аса ірі, көне руларының ерте кезеңдегі тарихына, мекен-жайына және өзара байланыстарына қатысты маңызды деректер қамтылған» [1, 225 б.], - деп сипаттайды.

«Моңғолдың құпия шежіресі» алғаш зерттелген сәттен бастап әлемдік деңгейдегі ғалымдар тарапынан олардың ғылыми ізденістеріне сәйкес әртүрлі аталған. Туындының қытайша көшірмесінің бастапқы парағында «Юань-чао ми ши» және «Ман-хо-лунь нюча то-ча-ань» деген қытай иероглифті жазуы бар. Оны зерттеушілер орысша «Монгольский обыденный изборник», «Сокровенное сказание», «Тайная история монголов», ағылшынша «The Sekret History of the Mongols» деген атаумен аударды [2, 23 б.].

Қытайша мәтіннің басталуы: «Юань-чао би ши», «Чинкиси кахан-ну кужаур» (Юань-чао ми-ши, Шыңғыс қағанның тегі) деген екі жол бар. И.Иринчин, Б.И.Панкратов «Юань-чао ми ши» дегені Мин дәуірінде қытайлықтар осы төрт иероглифті атауын қайтадан монғолшаға аударып «Ман-хо-лунь нюча то-ча-ань» яғни «Юань мемлекетінің жасырын тарихы», - деген

атау берген [2, 24 б.]. Демек, осы екі жол жазу бізге туындының қытай тілінен қазақ тіліне аударғанда бір әулеттің құпия тарихы және Шыңғыс қағанның шежіресі деген мағына беретінін байқауымызға болады.

Көрнекті кеңес шығыстанушысы Б. И. Панкратов (1892–1979) «Юань-чао би-ши» еңбегін зерттеуге 50 жылдан астам өмірін арнады. Зерттеуші бұл еңбекке жан-жақты дайындықпен келген, өйткені ол бір мезгілде жоғары деңгейдегі моңғолтанушы әрі қытайтанушы ретінде танылған [3, 103 б.]. Ол 65 жасында «Юань-чао би-ши» еңбегімен айналысуды «баяғыда бастағанын, кейін тастап, қайта қолға алып, өңдеп, қайта қарап шыққанын» еске алған. Бұл жазба мұрамен салыстырмалы және қарқынды түрде 1921–1929 жылдары, 1957–1959 жылдары айналысқанын, толық емес мәліметтерге қарағанда, ғалым 1941 жылы, 1960–1964 жылдары, сондай-ақ 1968 жылдың екінші жартысынан 1970 жылдың басына дейін де «Юань-чао би-ши» еңбегіне белгілі бір дәрежеде қайта оралып отырғанын баяндайды [3, 103 б.]. Синолог ғалым өзінің қажырлы еңбегінің нәтижесінде аса маңызды зерттеу жасап, ғылым саласын жаңа мәліметтермен толықтырды.

Ала ад-дин Ата-Мәлік Жувейнидің «Жаһанды жаулаушының тарихы» атты еңбегінің бірінші томында Шыңғыс қағанның өмірі, шығу тегі мен тікелей мұрагерлерінің билігі, моңғол және түрік тайпаларының рөлі баяндалады. XIII ғасырдың соңында Ата-Мәлік Жувейни өз еңбегінде тарихи деректерді салыстырмалы талдау негізінде қолданса, XIV ғасырдың басында Рашид ад-Дин Жамиғ ат-тауарих шығармасында мәліметтерді жүйелеп, оларды ғылыми тұрғыда саралау дәстүрін одан әрі дамытты.

Рашид ад-дин Фазлуллах ибн Әбу әл-Хайр Хамадани (1247–1318 жж.) түрік-моңғол тарихын зерттеуде аса көрнекті ғалым ретінде танылды. Ғұлама ғалымның «Жамиғ ат-тауарих» – энциклопедиялық тарихи-деректанулық шығармасының маңызы зор. Бұл классикалық еңбегінде Шыңғыс қағанның өмір баяны мен шежіресі, ғасырлар бойы билік құрған ұрпақтарының жылнамасы, тайпалық құрылымдар, жер-су атаулары егжей-тегжейлі баяндалады [4, 5 б.]. Алайда ғалымның шығармасындағы көптеген мәліметтер «Моңғолдың құпия шежіресінде» кездеспейді. Есімдері әйгілі ирандық екі тарихшы Хулагу әулетінің мұрагерлері билік еткен сарай ортасымен тығыз байланыста қызмет атқарды. Мұндай жағдай олардың мемлекеттік кеңсе құжаттарына, билеушінің өмір жолы мен оның ұлдарының қызметі, мемлекет басқару жүйесі, тайпалық құрылымы туралы қалыптасқан ауызша тарихи деректерге тікелей қол жеткізуіне мүмкіндік туғызған.

«Моңғолдың құпия шежіресінде» баяндалатын оқиғалар Қадырғали Қосымұлы Жалаиридің «Жылнамалар жинағы» (1602) мен Әбілғазы Баһадүр ханның «Түрік шежіресі» (1665) еңбектерінде де жүйелі түрде қамтылған. Аталған шығармалар түрік-моңғол халықтарының тарихи жады мен шежірелік дәстүрін сақтаған маңызды жазба мұралар болып табылады. Қадырғали Жалаири XVI–XVII ғасырлар тоғысындағы көрнекті шежіреші ретінде қазақ тілінде жазылған тұңғыш ғылыми-тарихи еңбек – «Жылнамалар жинағын» жазып қалдырды. Аталған еңбекті ғылыми тұрғыдан зерттеу Шоқан Уәлихановтан басталады. Ол Қадырғали би еңбегінің құндылығын түсіне отырып, қазақ халқының тарихына қатысты бөлімдерін орыс тіліне аударған [5, 12 б.]. «Жамиғ ат-тауарих» пен «Моңғолдың құпия шежіресі» мәтіндерінің арасындағы сюжеттік және мазмұндық байланыстарды алғаш рет аңғарып, салыстырмалы түрде көрсеткен тұлға – Қадырғали Жалаири.

Әбілғазы хан өз еңбегінде Шыңғыс қағанның ата-бабалары, туыстары мен ұрпақтарының туған және қайтыс болған жылдары, сондай-ақ олардың саяси және әскери қызметі туралы парсы немесе түрік тілдерінде дербес кітаптар жазу дәстүрге айналғанын атап көрсетеді. Сонымен бірге, өзіне дейін осы тақырыпта он сегіз шығарманың жазылғанын хабарлайды [6, 14 б.]. Ғұлама ғалым жөнінде зерттеушілер: «Хорезмдік сұлтан әрбір аңызды қай дерек-көзден, қай еңбектен алғанын нақты көрсетпегенімен, оның келтірген мәліметтері жоғары деңгейде, дәл әрі бастапқы дереккөздермен толық сәйкес келетінін баяндайды» [6, 6 б.].

Осындай теңеулер ғалымның «Түрік шежіресі» еңбегін деректанулық тұрғыдан тарихи оқиғаларды дәл, әрі дәйекті мәліметтерге сүйене отырып жазғанын көрсетеді. Еңбектің құндылығы оның таза көне түркі тілінде жазылуымен айқындалады. Әбілғазының өз мәлімдеуінше, бұл шығарма «бес жасар бала да түсінетіндей», қарапайым түркі тілінде жазылып, араб және парсы тілдерінен алынған сөздер қолданылмаған. Шежіре тоғыз баптан тұрады. Деректік тұрғыдан аса маңызды болып табылатын «Моңғолдан Шыңғыс ханға дейін» бөлімінде Шыңғыс қағанның нұрдан жаратылған ата-бабаларының шежіресі баяндалады. Аталған бөлімде «Алаңқоның таңғажайып хикаясы» және «Алаңқоның балаларының баяны» [6, 51 б.] атты тақырыпшалармен берілген оқиғалар қамтылған. Үшінші бапта «Шыңғыс ханның дүниеге келу тарихы» [6, 54 б.] сипатталады. Оның «Түрік шежіресі» көне түркі тілінің тазалығы мен қолжетімділігін сақтаған, түркітану мен тіл білімі үшін аса құнды еңбек болып табылады. Шығармадағы Шыңғыс қаған әулетіне қатысты мифологиялық және тарихи мәліметтер түрік-моңғол дүниетанымын тануда маңызды орын алады.

«Моңғолдың құпия шежіресінің» түпнұсқасы сақталмаған, ұйғыр жазуымен көне моңғол тілінде жазылған деген пікірді жақтаушы ғалымдар басым. Шығарманың алғашқы нұсқасы мен авторы туралы ғалымдардың арасында түрлі болжам бар. Жапондық тарихшы ғалым Конай Ясудзенің (Коноэ Ясухидэ) тұжырымдауынша, бұл шығарма моңғол тілінде түзілген төл тарихи-әдеби ескерткіш болып табылады. Ал мәтіні моңғол сөздерін қытай иероглифтері арқылы дыбыстық принциппен таңбалау жолымен хатқа түскен. Зерттеуші шығарманың тілдік-стильдік сипаты ауызша дәстүрмен сабақтас екенін және оның мазмұны Шыңғыс қаған әулетінің ішкі ортасына арналғанын атап көрсетеді. Сонымен қатар, бұл әйгілі туындының авторы қаған ордасының бас іс басқарушысы, бұрынғы Найман хан ордасының кеңсе қызметкері Тататұнға деген болжамға тоқталады.

Аталған шежіренің 196-бабында найманның Таян ханына жорық жасағанда қойынында мөрі (таңба) бар бір адамды – Тататұнғаны тұтқынға түсіреді. «Бұл мөрді неменеге керектенуші еді?», - деп сұраған Шыңғыс қағанға: «Абзал адамдарды мансапқа тағайындауда, жарлық шығару ісінде, қазына-мүлік пен азық-түлікті басқаруда таңба соның куәсі екендігін» [7, 126 б.] мәлімдейді. Сол оқиғадан кейін Шыңғыс қаған Тататұнғаға оң жағынан орын беріп, таңбаны қолына ұстатып ханзадалар мен төрелерге ұйғыр жазуын үйретуді бұйырған екен. Осы орайда, аталған туындының көне ұйғыр жазуымен хатқа түсуі мүмкін деген болжам келеді.

Неміс ғалымы Э. Хейниш пен чех моңғолтанушысы Поухоның пікірінше, Шыңғыс қағанға ең сенімді, мемлекеттік төреші, татар азаматы – Шикікұтық жазуы мүмкін. Ол ұйғырша хат таныған, Шыңғыс ордасының ішкі-сыртқы саяси істері мен қағанның бұйрықтарын орданың жасырын «Көк кітапшасына» тіркеп отырған адам болған деп жорамалданады [8, 9 б.].

«Моңғолдың құпия шежіресінің» 203-бабында Шыңғыс қаған Шикікұтықты Гүр елінің бас биі (қазысы) етеді. «Елдің барлық дәулетін бөліп, шағымды шешіп, оны көк дәптерге жазып, қаттап сақта. Шикікұтықтың маған сөйлесіп шешіп, ақ қағазға көк сиямен жазып, мұқабалап сақтағанын ұрқымның ұрқына дейін ешкім өзгертпесін» [7, 139 б.], - деп жарлық бергені хатталған. Ал 252-бабында Шыңғыс қаған Шикікұтықты «Сен үлкен дәстүрді ойға алыпсың» деп қатты мақтап, «Сен менің көретін көзім, естір құлағымсың ғой», - деген сөздермен ерекше сенімін білдіреді [7, 168 б.]. Шикікұтықтың Шыңғыс қаған тарапынан жоғары бағаланған тұлға болғаны Рашид ад-диннің еңбегінде кездеседі [4, 93 б.].

«Моңғолдың құпия шежіресінің» сөзбе-сөз қайталанатын тағы бір нұсқасы 1926 жылы Моңғолиядан табылған, XVII ғасырда жазылған Лувсанданзанның «Ежелгі хандар негізін салған төрелік жосығының туындыларын құрастырып, түйіндеген Алтын тобчы (Алтын түйін) болып табылады. Бұл тарихи туынды осы «Юань-чао-би-ши» деп қытайша аталған шежіренің моңғолдық нұсқасы. Қолжазбаның мәтіні 354 бет, 177 парақтан тұрады. Лувсанданзан «Құпия шежіредегі» сюжеттік желілерді негізге ала отырып, оқиғаларды буддалық (ламайлық)

космология тұрғысынан суреттейді. Темүжіннің дүниеге келуі мен Ұлы қаған ретінде жариялануын да осы дүниетаным аясында түсіндіреді [9, 22 б.].

Ғалымдардың басым көпшілігінің пайымдауынша, «Алтан товч» («Алтын шежіре») XVII ғасырдың ортасында, нақтырақ айтқанда 1651–1675 жылдар аралығында хатқа түскен тарихи-генеалогиялық еңбек болып саналады. «Алтан товчтың» бірқатар нұсқаларында «Моңғолдың құпия шежіресінің» мәтіні елеулі өзгеріссіз сақталып, сол қалпында қайталанатыны байқалады. Олай дейтініміз, «Алтантовч» жазылымында 12 бөлімнің тек алтыншы бөлімінің соңы, 7, 8 бөлімдер 12 бөлімнің соңғы баптары ғана жоқ [8, 12 б.]. Зерттеулер нәтижесінде «Құпия шежіренің» 282 бабының 233-і осы еңбекте қамтылған. XVII ғасырдың ортасында хатқа түскен «Алтан товчқа» дейінгі моңғол тарихына қатысты жазба дереккөздердің саны қырыққа жуық болғаны белгілі болды. Сонымен қатар деректанулық зерттеулер «Алтан товч» шығармасының өз ішінде екі нұсқасының бар екенін анықтады.

Бұл құнды жазба ескерткіштің әлемге танылуы XIX ғасырдың аяғында мүмкін болды. 1872 жылы Пекиндегі христиан дінінің өкілі, орыс қытайтанушысы Петр Иванович Кафаров (1817–1878 жж.) патша сарайының жасырын кітапханасынан осы мұраның толық көшірмесін сатып алады. Бұл 15 дәптерлі «Цянь Да Син-нің көшірмесі» екен. П.И.Кафаров сатып алған көшірмесінің қытайша жазылған сөздердің транскрипциясын орыс әрпімен жасап дайындайды. Ол 1978 жылы Пекинге келген моңғолтанушы А. Позднеевке «Юань-чао би-ши»дің аталмыш көшірме нұсқасын тапсырады. А. Позднеев осы нұсқаны 1897 жылы жариялады [2, 30 б.]. Міне осы аударма көптеген елдердің ғалымдарының зерттеуіне бастау болды. «Моңғолдың құпия шежіресі» әлемнің бірнеше тілдеріне аударылып көпшілік оқырманға таныстырылды.

1921 жылға қарай, Б. И. Панкратов «Юань-чао би-ши» моңғол мәтінін қалпына келтіру жұмысын бастаған кезде, бұл мәтіннің төрт қолжазба транскрипциясы – П. Кафаровтікі, Нака Митиёнікі, П. Пеллионың және Цэндэ-гуананың (немесе Цэнд-гуананың) нұсқалары бұрыннан бар еді, алайда олардың ешқайсысы жарияланбаған болатын. Осылайша, Б. И. Панкратов жасаған «Юань-чао би-ши» моңғол мәтінінің транскрипциясы әлемдік ғылыми айналымдағы бесінші нұсқа ретінде танылып, басқа жарияланымдардан өзгеше әзірленеді [10, 39 б.]. Бұл жайт аталған транскрипцияның дербес ғылыми еңбек ретінде құндылығын арттырып, мәтінтанулық тұрғыдан өзіндік орны бар екенін көрсетеді.

Неміс зерттеушісі Эрик Хейниш (Erich Haenisch, 1880–1966) 1931 жылы шығарманың екі тарауының қалпына келтірген мәтінін, аудармасын, түсіндірмесін, ал 1937 жылы толық транскрипциясын жасайды. Ал 1939 жылы мәтіннің моңғолша-немісше сөздігін жариялайды [2, 33 б.].

1941 жылы шығыстанушы С. А. Козин (1879–1956) бұл еңбекті орыс тіліне «Сокровенное сказание монголов» деген атаумен аударады. Аталған аударма ғылыми ортада мазмұндық және терминологиялық мәселелерге байланысты пікірталастар тудырды. С.А. Козиннің пайымдауынша, 1908 жылы Ли Вэнь-тяньнің (Вэн Тянь-сян) — XIII ғасырда моңғол шапқыншылығына қарсы күресімен танылған қытай қолбасшысы әрі жазушы — түсіндірмелерімен «Юань-чао би ши» атауымен «Гуан Гу Тан» баспасынан жарық көрген басылым алғаш рет жарияланған [11, 14 б.].

С.А. Козиннің қолжазбасы 1935 жылдың қыркүйегінде аяқталып, баспаға дайындық 1936 жылдың ақпанында басталды. Жаңадан аударылған шығарманың бірінші томының алғы сөзін КСРО Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі Н. Поппе жазған. Н. Поппе бұл еңбектің маңызын «Илиада мен Одиссеяның, Нибелунгтар жырының немесе Игорь жорығы туралы жырдың алғаш табылып, жариялануымен тең» [11, 6 б.], - деп баға берген.

Алғысөзде бұл аса құнды көне моңғол әдеби ескерткіші XIX ғасырдың ортасында атақты орыс шығыстанушысы, синолог Палладий Кафаров тарапынан табылғаны, алайда жүз жылға жуық уақыт өтсе де, әлі толық зерттелмегені атап өтіледі. Сонымен қатар сол кезеңге дейін бұл

шығарманың орыс немесе өзге тілдерге аудармасы болмағаны айтылады. Кафаров қолжазбаны (қысқартылған аудармасы мен моңғол-қытай глоссарийін қоса алғанда) жан-жақты қарастыра отырып, мәтінді қытай тіліндегі транскрипция негізінде аударуда моңғол зерттеушілері үшін «еңсерілмейтін» қиындықтардың болғанын атап өтеді [11, 14 б.].

Кейіннен француз шығыстанушысы Пеллио Поль (Paul Pelliot) 1948 жылы «Құпия шежірені» толық аударып, Парижде «Histoire secrète des Mongols» деген атаумен жариялады. Сонымен қатар Ц. Дамдинсүрэн, Ш. Гадамба, Д. Цэрэнсодном сынды моңғол ғалымдары бұл ескерткішті зерттеуге елеулі үлес қосты. Аталған дереккөзді зерттеу барысында маңызды ғылыми жаңалықтар ашқан ғалымдардың бірі — Шанжмятавын Гадамба (1924–1993). Оның көпжылдық зерттеулерінің нәтижесінде 1979 жылы «Құпия шежіренің жұмбағы» атты жеке монографиясы жарық көрді. Моңғол ғалымы, академик Цэндийн Дамдинсүрэн (1908–1977) 1940 жылы «Моңғолдың құпия шежіресін» көне моңғол тіліндегі нұсқадан қазіргі моңғол тіліне алғаш рет көркем әдеби сипатта аударды. Бұл әдеби аударма қазақ тіліне М.Сұлтанияұлының тәржімалауымен 1969 жылы Баян-Өлгий қаласында жарияланды. Өлең жолдарын И. Байбатырұлы аударып, алғысөзін Б. Бұқатұлы жазды. Қазақ тіліндегі нұсқасы 1998 және 2009 жылдары Алматыда, сондай-ақ 2002 жылы Ұланбатырда қайта басылып шықты [12, 9 б.].

«Моңғолдың құпия шежіресінің» қазақ тіліндегі алғашқы аудармасын Напил Базылхан жасаған еді. Ол ғылыми аударма «Мәдени мұра» мемлекеттік стратегиялық бағдарламасы аясында 2006 жылы жарияланған болатын. 2018 жылы Напил Базылханның көне моңғол тіліндегі түпнұсқалық транскрипциясын, ғылыми сөзбе-сөз және мағыналық аудармасын, түсіндірмелерін, сөздігін, көрсеткіштерін жасаған жаңа еңбегі жарық көрді [2]. Бұл еңбекте шежіренің көне моңғол тілді түпнұсқа мәтінінің ғылыми транскрипциясы жаңадан қарастырылды, байырғы тілдің фонологиялық заңдылықтары ескерілді, әрбір сөз, сөз тіркестері мен этномәдени көне атаулардың нақты семантикасы, мағыналық ерекшеліктері, грамматикалық жүйесі толықтай зерделенді. Сондай-ақ көне мәтіннің мағыналық аудармасы жасалып, ғылыми түсіндірмелері, есімдер, этнос атаулары, географиялық көрсеткіштері дайындалған [2, 10 б.].

Бұл деректік шығарманы зерттеу мен аудару ісіне көптеген елдердің ғалымдары белсене атсалысып, оны көшпенділердің әлі толық танылмаған тілдік қабатынан қазіргі моңғол тіліне түсіру жұмыстарын жалғастырды. 1970 жылдары көне моңғол тілін зерттеуші австриялық ғалым Игорь де Рахевильц (I. de Rachewiltz) жетекшілігімен жүргізілген ауқымды әрі кешенді ғылыми талдау нәтижесінде туындының бірінші тарауы моңғол және ағылшын тілдерінде жарық көрді. Кейінірек, 1982 жылы АҚШ ғалымдары Фрэнсис Уэдман мен Игорь де Рахевильц (Кливеспен бірлесе отырып) әзірлеген тағы бір аударма нұсқасы Гарвард университетінің баспасынан кітап болып басылып шықты. Аталған еңбекте зерттеушілер шежіренің негізгі кілт сөздерін аударумен шектелмей, мәтіндегі деректерге кең көлемде ғылыми түсіндірмелер берген [13, 193 б.]. Бұл күрделі еңбекті жүзеге асыру үшін ғалымдар алдымен XII-XIII ғасырлардағы көшпенділер мәдениетін, дүниетанымын және тарихи-әлеуметтік ортасын терең зерттеген. Соның нәтижесінде олар шежіренің тарихи мазмұнын ғана емес, қолжазбаның тілдік, мәтіндік және мәдени қыр-сырын жан-жақты ашып, ғылыми тұрғыдан дәл әрі негізді аударма ұсынуға қол жеткізген.

«Моңғолдың құпия шежіресін» тікелей арнайы зерттеу нысанына айналдырмасада, шежіреде қамтылған деректерге сүйене отырып, көшпелі халықтардың дүниетанымы, рухани құндылықтары мен тарихи санасына қатысты еңбектер жазып, ғылыми пайымдаулар мен тұжырымдар жасаған отандық және шетелдік ғалымдар жеткілікті түрде кездеседі. Шоқан Уәлиханов бұл шығарманы тікелей зерттемесе де, оны Шыңғыс қаған дәуірінің ең маңызды дереккөздерінің бірі ретінде пайдаланған алғашқы ғалымдардың қатарында болды. Ол әйгілі тұлғаны тек моңғол емес, түрік-моңғол дүниесіне ортақ тарихи тұлға ретінде қарастырды.

Шығыстанушы ғалым қазақ даласында сақталған ауызша тарихи дәстүрдің ерекшеліктеріне арнайы тоқталып, оның мазмұндық тұрақтылығы мен берілу сенімділігіне назар аударады. Ғалымның пікірінше: «Ауызша берілгеніне қарамастан көптеген жылдар бойы және көптеген ұрпақ өкілдерінің аузынан өтсе де, жырлар мен аңыздар информаторлардың таңғажайып қабілеттері мен жадының және халықтың өлеңге, жырға, аңыздар мен ертегілерге деген махаббатының арқасында осы күнге дейін жеткілікті дәрежеде сақталған, ал олардың ұлан-байтақ даланың әр қиырынан жасалған көшірмелері бір-біріне өте ұқсас» [14, 161 б.]. Ш.Уәлихановтың бұл тұжырымы қазақ қоғамында қалыптасқан ауызша тарихи дәстүрдің сенімділігі мен тұрақтылығын айқындайды. Сонымен қатар, кең байтақ қазақ даласының әртүрлі өңірлерінде хатқа түскен нұсқалардың мазмұндық жағынан өзара ұқсас болуы ауызша тарихтың ішкі жүйелілігін, сондай-ақ оның дәстүрлі канондар мен қалыптасқан поэтикалық нормаларға бағынғанын көрсетеді.

Академик Әлкей Марғұлан: «Шыңғыс пен оның ұрпақтарының атына байланысты тарихи оқиғалардың ізі халық жырлары мен ертегі, әңгімелерінде айтылып, халық әдебиетінен үлкен орын алады», - деген ойды айтады [15, 301 б.]. Ғалымның бұл пайымы Шыңғыс қаған мен оның ұрпақтарына қатысты тарихи оқиғалардың халық жадында сақталып, жыр, ертегі, аңыз-әңгімелер арқылы ауыз әдебиетінде кеңінен көрініс тапқанын атап көрсетеді.

Сондай-ақ Ә. Марғұланнның бұл шығарма туралы: «XIII ғасырдағы Ұлы дала тайпаларының ортақ тарихи ескерткіші, түрік пен моңғол тайпалары әлі толық жіктеліп үлгермеген кезеңнің дерегі, Қазақ халқының этногенезін түсінуде аса маңызды жазба көзі» [16], - деген пікірі бар. Осы тұжырымдарға сүйене отырып, бұл туындыны XII-XIII ғасырлардағы Ұлы дала кеңістігін мекендеген тайпалардың ортақ тарихи мұрасы, қазақ халқының этникалық қалыптасу үрдісін айқындауда ерекше маңызға ие кешенді дереккөз ретінде қарастыруға болады.

Қойшығара Салғараұлы: «Моңғолдың құпия тарихын» жазба дерекке жатқызғанымызбен оның Шыңғыс ханның кезіне дейінгісінің бәрі қағазға түскен ауызша тарихының дерегі екендігі. Сондықтан мұндағы шежірелік мағлұматтарды ауызша тарихтың дерек беру тәсілін ескере отырып зерделеген жөн» [17, 46 б.], - деп пайымдайды. Ғалым шығарманы тек моңғол тарихына тән дерек ретінде емес, түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының көне тарихын зерттеуде тікелей қатысы бар аса құнды жазба ескерткіш ретінде бағалайды.

Қ.Салғараұлы «моңғол» атауының түп төркіні — «көп құл» деген ұғымды білдіретін «мың» және «құл» деген екі сөзден шыққан деп болжайды [17, 28 б.]. Сонымен қатар «моңғол» атауын этникалық мағынадан гөрі саяси-әскери бірлестіктің атауы ретінде түсіндіреді. Шыңғыс қаған дәуіріндегі «моңғолдар» негізінен түркі текті тайпалардан құралғанын алға тартады, ал «моңғол» атауы кейін мемлекеттік атау ретінде орныққан құбылыс деп есептейді. Шыңғыс қаған заманында «моңғол халқы емес, моңғол әскери күші бар» деген тұжырымға сүйенген өзіндік әскери-тайпалық құрылым орнықты [18, 35 б.], - деп бұл пайымды Н. Крадин де қолдайды. Нәтижесінде «моңғол» ұғымы этникалық мағынадан гөрі саяси-әскери мазмұнға ие болып, империяның әскери қуатын қамтамасыз еткен негізгі факторлардың біріне айналды.

Профессор Бүркітбай Аяған: «Шыңғыс хан империясының қалыптасуының мән-жайын ішкі қыр-сырын ең көне моңғол тілді «Моңғолдың құпия шежіресі» мен Лувсанданзанның «Алтын шежіресі» береді [19, 12 б.]. Тарихшы ғалым өз еңбегінде Шыңғыс қаған империясы мен оның мұрагерлерінің мемлекеттік құрылымының тарихы туралы бұрын белгісіз болып келген бірқатар жаңа деректерді баяндайды. Сонымен қатар туындыдағы мәтіндерге ортағасырлық ғалымдардың келтірген деректері арқылы талдау жасайды.

Сергей Андреевич Козин «Моңғолдың құпия шежіресінің» он екі дәптерінде тікелей қамтылмаған бірқатар тақырыптарды арнайы қарастырған. Атап айтқанда, ол Темучиннің шығу тегі мен балалық шағына арналған «Родословная и детство Темучина», сондай-ақ «Юность Чингиса» [7, 32 б.] секілді бөлімдерді ғылыми тұрғыдан талдап, дербес түрде жүйелеп ұсынған.

Туындының мазмұндық бөлімдері мынандай:

1. Темүжіннің тегі мен балалық шағы.
2. Шыңғыстың жастық шағы.
3. Меркіттің жойылуы және Темүжінге «Шыңғыс қаған» атағының берілуі.
4. Жамұқамен және тайшуытпен күресі.
5. Татарды жоюы және Уаң ханнан ажырасуы.
6. Керейлерді иеленуі.
7. Уаң ханның өлімі және найман мен керейердің күйреуі.
8. Күшіліктің қашуы және Жамұқаның жойылуы.
9. Жасақ әскердің ұйымдастырылуы.
10. Ұйғырлар мен орман халықтарын иеленуі.
11. Қытай, таңғыт, түрік, Бағдат және орысты иеленуі.
12. Шыңғыстың өлімі және Өгедейдің қаған болуы.

Бұл шежіреде ғасырлар бойы Ұлы Дала кеңістігінде өмір сүрген найман, керей, қоңырат, меркіт, жалайыр тайпалары, сондай-ақ түркі тілдес қырғыз, ұйғыр, татар тайпаларының тарихы, салт-дәстүрлері мен өзара қарым-қатынастары жүйелі әрі көркем түрде баяндалған. Туындының 96–бабында қазақ тайпаларына қатысты маңызды деректер жазылған. Аталған бапта Темүжіннің әкесі Есугей батырмен достық қарым-қатынаста болған керей тайпасының билеушісі Уаң ханға Бөрте ханымның анасы жасауы ретінде әкелген қара бұлғын ішігін тарту етуі баяндалады [7, 46 б.]. Осындай тартуға риза болған Уаң хан былай дейді:

Қара Бұлғын ішігін
Қар болып текке кетпесін.
Тозғындаған еліңді
Топтастырып берейін.
Бытыраған еліңді
Біріктіріп берейін.
Әй дейтін болсын ажасы,
Қой дейтін болсын қожасы.

Осы оқиға барысында Темүжін Уаң ханды өзіне өкіл әке ретінде таниды, бұл көшпелі қоғамдағы туыстық және саяси одақтастықтың ерекше маңызын көрсетеді.

«Моңғолдың құпия шежіресінің» 104–126 баптарында Шыңғыс қағанның меркіт тайпасына қарсы жүргізген әскери жорықтары мен олардың толықтай талқандалуы сипатталады. Аталған соғыстар Шыңғыс қағанның билігін нығайтуға бағытталған саяси-әскери стратегиясының құрамдас бөлігі болып табылады және көшпелі тайпалар арасындағы билік үшін күрестің айқын көрінісін танытады [7, 50-65 бб.]. Сонымен қатар, аталған оқиғалар көшпелі тайпалар арасындағы билік үшін күрестің қатал сипатын, күш пен әскери ұйымдасудың шешуші рөлін көрсетеді. Меркіттерге қарсы жорықтар Шыңғыс қаған мемлекетінің қалыптасуындағы маңызды тарихи алғышарттардың бірі болып табылады.

Түріктер әлемнің әртүрлі географиялық аймақтарында, сан алуан климаттық жағдайларда өмір сүре отырып, көшпелі өркениет пен қалалық оазистер өзара тоғысқан ұлы империялар құрды. Олар адамзат тарихында алғашқылардың бірі болып бірқұдайшылыққа – Ұлы Тәңірге сену идеясын қалыптастырды. Сонымен қатар түріктер өзге діндер мен халықтардың әдет-ғұрыптарына құрметпен қараған жоғары деңгейдегі діни төзімділігімен ерекшеленді.

Темүжіннің Бұрқан-Қалдун тауында отырып, кеудесін еңкейтіп, Тәңіріне жалбарынуы шығарманың 103–бабында мынадай өлең жолдары арқылы суреттеледі:

Ата жаудан
Ап қалған,

Жетімек бізді
Жебеген,
Асқар тауым - иелім,
Бұрхан-қалдун киелім!
Үрейім ұша сыйынып,
Күн бойы бас иемін!
Өмір бақи ұлассын,
Бас иіп, құлдық етейік!
Бірден-берге жалғассын,

Табынып мәңгі өтейік!, - деп мойнына ерке баладай белбеу салып, тымағын жұмарлай ұстаған қолын кеудесіне басып, нұрлы күнге қарап, Бұрхан-Қалдун тауына тоғыз рет тағзым етіп, тілек тілеп, шашу шашады» [7, 49 б.]. Аталған дереккөзде Көк Аспан мен Мәңгі Тәңірдің жарылқауына қатысты тіркестер кеңінен қолданылған. Тәңір – көне түрік халықтарының ең жоғарғы құдайы, бүкіл ғаламның, табиғат пен адам тағдырының иесі ретінде танылған. «Мәңгі» эпитеті Тәңірдің уақыттан тыс, өзгермейтін, абсолютті күш екенін көрсетеді.

Келтірілген деректер Рашид ад-диннің моңғолдар мен татарлардың этникалық тегін түркілік негізде қарастырғанын және сол кезеңде Моңғолия аумағында түркі тайпаларының басым болғанын айғақтайды.

Шоқан Уәлиханов, Әлкей Марғұлан т.б. отандық ғалымдардың басым көшілігін біріктіретін ортақ идея — «Моңғолдың құпия шежіресі» қазақ тарихына тікелей қатысты деген тұжырым. Бұл көзқарас аталған дереккөздің тек моңғол тарихына ғана емес, сонымен қатар түрік-моңғол халықтарының ортақ тарихи кеңістігі мен этномәдени байланыстарын зерделеуде маңызды екенін көрсетеді. Сонымен қатар, шығармада баяндалған оқиғалар мен тұлғалар қазақ халқының этногенезі мен тарихи жадын зерттеуде құнды мәліметтер береді.

«Моңғолдың құпия шежіресінде» түркі элементтерінің едәуір мол кездесуі тарихи-лингвистикалық тұрғыдан ерекше назар аудартады. Түрік тайпаларының атаулары да моңғолша транскрипция арқылы берілген: карлу’ут – қарлұқтар, канлин – қаңлы, кибча’т – қыпшақтар, баджигит – башқұрттар, уйгуд – ұйғырлар. Жеке кісі есімдері мен лауазымдық атаулардың қатарында Джалал-эд-дин, Мелик, сондай-ақ солтан, бек, идикут сияқты титулдардың кездесуі түрік мәдени-әкімшілік дәстүрінің ықпалын айқын көрсетеді [20, 276 б.].

Шығармада киелі кеңістік ұғымы таулар бейнесі арқылы көркем түрде бейнеленеді. Автор тауды тек табиғи нысан ретінде ғана емес, рухани мәні бар қасиетті мекен ретінде сипаттайды. Бұл бейне көшпелі халықтың дүниетанымымен тығыз байланысты. Көшпелі мәдениетте табиғат, әсіресе тау, өзен, дала секілді кеңістіктер ерекше құрметтеліп, киелі орын ретінде қабылданған.

Б. Панкратовтың сақталған аудармасы 282 баптың шамамен 200-ын қамтиды және көлемі жағынан «Юань-чао би-ши» мәтінінің үштен екісіне жуық бөлігін алып жатыр [3, 108 б.]. Ғалымның көп жылдық ғылыми еңбегі сол кезеңдегі саяси-идеологиялық жағдайдың ықпалымен толық көлемде жарияланбаған. Оның еңбегінің жекелеген бөліктері тек 1990 жылдардан кейін ғана ғылыми айналымға енгізіліп, жариялана бастады.

Кеңес өкіметі кезеңінде Жошы Ұлысының тарихын зерттеу негізінен «Құпия шежіреге» сүйеніп жүргізіліп, ол тек моңғол тілді мұра ретінде қарастырылды. Бұл тәсіл Шыңғыс қаған империясындағы түркі тілді халықтардың тарихи рөлін жеткілікті деңгейде көрсетуге мүмкіндік бермеді, нәтижесінде зерттеу контекстінде белгілі бір қателіктер мен шектеулер қалыптасты [21, 570 б.]. Аталған әдіснамалық ұстаным зерттеулердің бағыт-бағдарын айқындап, тарихи үдерістерді біржақты түсіндіруге алып келді. Мұндай зерттеу парадигмасы деректік интерпретацияда шектеулі көзқарастың қалыптасуына әсер етті.

С.А. Козиннің 1941 жылы шыққан «Сокровенное сказание монголов» еңбегінің алғысөзінде шығарманың толық мәтінін, аудармасын және зерттеуін жариялау орасан зор күшжігерді, ең бастысы қытай және моңғол тілдерін терең әрі жан-жақты меңгеруді талап ететін

еңбек екендігі атап көрсетіледі. Бұл міндетті кеңестік ғалым аса жоғары деңгейде, табысты түрде жүзеге асырды [21, 567 б.]. Шығыстанушы ғалымның аудармасы классикалық ғылыми еңбек ретінде қабылданып, әлемдік зерттеушілерге әдістемелік бағдар ретінде қызмет етті.

С.А. Козиннің еңбегінің алғы сөзінде сақталған көшірмеде аудармашылар тарапынан жиі кездесетін қателіктерге назар аударылса, Поппе де өзінің пікірінде: «С.А. Козин еңбегі жарияланғаннан кейін бұл ескерткішке қатысты барлық мәселелердің түпкілікті және толық шешілгенін айтуға болмайтынын» [11, 7 б.], - атап көрсеткен. Осылайша, моңғолтанушы ғалымның еңбегінің ғылыми маңыздылығына қарамастан, оның алғы сөзінде көрсетілген аударма кемшіліктері мен Н.Поппенің сын-пікірлері бұл жазба ескерткішке қатысты мәселелердің толық әрі түбегейлі шешімін таппағанын аңғартады.

Қорытынды. «Моңғолдың құпия шежіресі» – Шыңғыс қаған дәуіріндегі саяси, әлеуметтік және рухани үдерістерді кешенді түрде қамтыған бірегей тарихи-мәдени туынды. Аталған жәдігердің әлемдік зерттеушілер назарын аударуының басты себебі оның жазбаша түрде сақталуы және мазмұндық тұрғыдан жоғары деректік құндылығымен ерекшеленуі болып табылады. Туындының қазаққа тән дәстүрлі ауыз әдебиеті үлгісінде, яғни поэтикалық және кара сөздің қатар қолданылуы арқылы баяндалуы оның көркемдік деңгейін арттырып, классикалық тарихи шығарма ретінде бағалануына негіз болады. Шыңғыс қағанды өз дәуірінің аса көрнекті әскери қолбасшысы әрі Азия кеңістігінде тұңғыш біртұтас мемлекет құрған тарихи тұлға ретінде тануға мүмкіндік береді. Сондықтан бұл ескерткіштің маңызы қазіргі заманғы тарих ғылымында да өзектілігін жоғалтпайды. Дереккөздің аудармасына қатысты түрлі пікірлер мен ғылыми тұжырымдардың болуы түпнұсқа мәтін негізінде кешенді зерттеулер жүргізудің өзектілігін күшейтеді.

Бұл деректік шығарма ғылыми айналымға енгеннен бері адамзат мәдениетінің ерекше құнды мұрасы ретінде бағаланып келеді. Көне мәдени ескерткіштерді тарихи-ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттеу, олардың мазмұнын үздіксіз насихаттау және ұлттық құндылықтарды төл болмысында сақтай отырып кейінгі ұрпаққа жеткізу біздің міндетіміз болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бердібаев Р. Сарқылмас қазына. – Алматы: Жазушы, 1983. – 240б.
2. Моңғолдың құпия шежіресі. Көне моңғол тіліндегі түпнұсқалық транскрипциясын, ғылыми сөзбе-сөз және мағыналық аудармасын, түсіндірмелерін, сөздігін, көрсеткіштерін жасаған Н.Базылхан. / Ғыл.ред: Д.Қыдырәлі, А.Тойшанұлы, Р.Мөнхтулга – Астана: «Ғылым», 2018. -562 б.
3. Панкратов Б. И. Образцы переводов из «Юань-чаоби-ши» (подготовка к печати и предисловие Ю. Л. Кроля). Москва «Наука» Издательская фирма «Восточная литература» 1993. – С.343.
4. Рашидад-дин Ф. Х. Жамиғ ат-тауарих (Тарихтар жинағы, XIVғ.): 5 т. – Астана: Фолиант, 2018. –Т. 1. – 596 б.
5. Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадірғалиби Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 272 б.
6. Әбілғазы. Түрік шежіресі. Алматы: Ана тілі, 2006. – 200 б.
7. Сұлтанияұлы М. Моңғолдың құпия шежіресі [Мәтін]: XII-XIII ғасырлардағы көшпелілер шежіресі [3-бас.], – Алматы : Өнер, 2009. – 216 б.
8. Қинаятұлы З. Шыңғысхан. –Алматы: Арда, 2008. – 432 б.
9. Лувсанданзан. Алтын шежіре. – Алматы: «Өнер», 2009. -224 б.
10. Кроль Ю.Л. О работе Б.И.Панкратова над «Юань-чао би-ши» // Страны и народы Востока, Вып. XXIX. – СПб.: «Петербургское востоковедение», 1998. – С.336.
11. Козин С.А. Сокровенное сказание: Монгольская хроника 1240 г. Под названием Mongolun niyusa tobciyan Юань Чао Би Ши: монг. Обыденный изборник.– М.;Л.,1941. – Т.1. – С.619.

12. Базылхан Б., Әбусейітова М. Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. – Алматы: Дайк-Пресс баспасы, 2006. – 477 б.
13. Шамақайұлы Қ. Шыңғысхан жасампаз ба, жауыз ба?.. // Шыңғысхан 2021. №2.
14. Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие// Собр. соч.: 5т. – Алма-Ата, 1985. – Т.2. – С.416.
15. Марғұлан Ә. Шығармалары. 3-том. Алматы: «Алатау», 2007. – 488 б.
16. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы, 1985. – 368 б.
17. Салғараұлы Қ. Мыңғұл мен моңғол және үш Шыңғыс. – Алматы: «Үш Қиян», 2013. – 172 б.
18. Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Империя Чингизхана. – М.: Восточная литература, 2006. – С.558.
19. Б.Аяған. Ұлық-Ұлыс Алтын Орда мемлекеті тарихы. Дәрістер жинағы. – Алматы, ЖШС «Литера-М», 2020. – 216 б.
20. Шамишиденова Ф. «Моңғолдың құпия шежіресіндегі» топонимдер: тарихи география контексінде. // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2 (85), 2025. 268-279 б.
21. Ayagan B.G. On the history of the translation of "The secret history of the mongols" by S.A. Kozin // Otan tarikhy. 2025. Vol. 28. No. 3. Pp. 563-572.

References:

1. Berdibayev R. The Inexhaustible Treasure. – Almaty: Zhazushy, 1983. – 240 p. [in Kazakh]
2. The Secret History of the Mongols. Critical edition with original transcription in Classical Mongolian, literal and semantic translation, commentary, dictionary, and indexes by N. Bazylkhan. / Sci. eds.: D. Kydyrali, A. Toyshanuly, R. Munkhtulga – Astana: "Gylym", 2018. – 562 p. [in Kazakh]
3. B. I. Pankratov. Samples of Translations from "Yuan-chao bi-shi" (prepared for publication and preface by Yu. L. Krol). Moscow: "Nauka", Eastern Literature Publishing, 1993. – 343 p. [in Russian]
4. Rashid al-Din F. Kh. Jami' al-Tawarikh (Collection of Histories, 14th c.), 5 vols. – Astana: Foliant, 2018. – Vol. 1. – 596 p. [in Kazakh]
5. Syzdykova R., Koigeldiev M. Qadirgali Bi Qosymuly and His Collection of Chronicles. – Almaty: Kazakh University, 1991. – 272 p. [in Kazakh]
6. Abulgazy. Turkic Genealogy. – Almaty: Ana Tili, 2006. – 200 p. [in Kazakh]
7. Sultanayuly M. The Secret History of the Mongols [Text]: Chronicles of Nomads in the 12th–13th Centuries [3rd ed.] – Almaty: Öner, 2009. – 216 p. [in Kazakh]
8. Kinayatuly Z. Genghis Khan. – Almaty: Arda, 2008. – 432 p. [in Kazakh]
9. Luvsandanzan. The Golden Chronicle. – Almaty: Öner, 2009. – 224 p. [in Kazakh]
10. Krol Yu. L. On the Work of B. I. Pankratov on "Yuan-chao bi-shi" // Countries and Peoples of the East, Issue XXIX. – St. Petersburg: Petersburg Oriental Studies, 1998. – 336 p. [in Russian]
11. Kozin S. A. The Secret Tale: Mongol Chronicle of 1240 under the Name Mongolun niyuca tobciyan (Yuan Chao Bi Shi): Mongolian Everyday Anthology. – Moscow; Leningrad, 1941. – Vol. 1. – 619 p. [in Russian]
12. Bazylkhan B., Abuseitova M. Mongolian Sources on the History of Kazakhstan. – Almaty: Daik-Press, 2006. – 477 p. [in Kazakh]
13. Shamaqaiuly Q. Genghis Khan: Creative or Cruel? // Genghis Khan, 2021, №2. [in Kazakh]
14. Valikhanov Ch. Ch. Kyrgyz Genealogy // Collected Works, 5 vols. – Alma-Ata, 1985. – Vol. 2. – 416 p. [in Russian]
15. Margulan A. Works. Vol. 3. – Almaty: Alatau, 2007. – 488 p. [in Kazakh]
16. Margulan A. Ancient Poems and Legends. – Almaty, 1985. – 368 p. [in Kazakh]
17. Salgarauly Q. Mynghul and Mongol and Three Genghises. – Almaty: Üsh Qiyan, 2013. – 172 p. [in Kazakh]

18. Kradin N. N., Skrynnikova T. D. *The Empire of Genghis Khan*. – Moscow: Eastern Literature, 2006. – 558 p. [in Russian]
19. B. Ayagan. *History of the Ulus of the Golden Horde: Lecture Collection*. – Almaty: Litera-M, 2020. – 216 p. [in Kazakh]
20. Shamshidenova F. “Toponyms in the Secret History of the Mongols: In the Context of Historical Geography.” // *Bulletin of Abai KazNPU, “Historical and Socio-Political Sciences” series*, №2 (85), 2025. – P. 268–279. [in Kazakh]
21. Ayagan B.G. *On the history of the translation of "The secret history of the mongols" by S.A. Kozin // Otan tarikhy*. 2025. Vol. 28. No. 3. Pp. 563-572. [in English]

МРНТИ/FTAXP/IRSTI 03.81.37

УДК/ӘӨЖ /UDC 973 (94)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.025>

О. Х. Мұхатова^{ID*1}, Д.Б. Қасымова^{ID2}

¹ тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы,
E-mail: Orazgul7@rambler.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>

² тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы,
E-mail: didarkassymova87@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8521-9818>

ШЕТЕЛДІК ӘДЕБИЕТТЕГІ СОВЕТТІК ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада шетелдік ғылыми әдебиетте советтік Қазақстан тарихының жекелеген мәселелерінің көрініс табуы көрсетіледі. Тақырып – «шетелдік зерттеушілердің тұжырымдары бұрмаланған, олар тарихи шындықпен үйлеспейді» деген көзқарасты қайта сын тезінен өткізу тұрғысында өзекті. Тарихнамалық шолу советтік Қазақстан тарихы мәселелерінің өткен ғасырдың орта кезінен бастап күні бүгінге дейін шетелдік зерттеушілердің назарында болып келгендігін дәлелдейді. Шетелдік әдебиетте өлкеде қазан революциясының орнатылуы және одан кейінгі кезеңдердегі советтік қайта құрулар, 1931–1933 ашаршылық, тың игерудің республика экономикасына ықпалы мәселелерін қарастыруға басымдылық берілген. Қазақстандық ғылымда советтік Қазақстан тарихының шетелдік тарихнамасы талданған кешенді зерттеу орын алмаған, өйткені тәуелсіздік алғанға дейінгі уақыттарда «фальсификаторлардың» еңбектерін талдауға тиым салынған. *Зерттеудің мақсаты* XX–XXI алғашқы ширегіндегі советтік Қазақстан тарихын шетелдік зерттеушілердің қарастыруын, тұжырымдарын, ғылыми еңбектердің өзіндік ерекшеліктерін айқындау; методологиялық ұстанымдарын және зерттеу бағыттарын айқындау; еңбектердің ғылыми маңызы мен кемшіліктерін көрсету болып табылады. Мақалада XX–XXI алғашқы ширегіндегі советтік Қазақстан тарихы мәселелерінің шетелдік тарихнамасына шолу жасалды. Ондаған жылдар бойы шетелдік ғалымдардың еңбектері отандық тарихшылар үшін беймәлім болып келді. Олардың зерттеу бағыттарынан, ұстанымдарынан қазақстандық тарихшылар тарихты зерттеудің дүниежүзілік ғылыми үдерісінен қол үзген еді. Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін тарихшыларға советтік Қазақстан тарихын зерттеуде балама ой-пікірлермен танысу мүмкіндігі туды. Шетелдік зерттеушілер советтік Қазақстан

тарихын арнайы зерделемесе де жекелеген мәселелерін қарастырды. Тарихи деректерді талдау нәтижесінде шетелдік зерттеушілер өзіндік тұжырымдар жасады. Түйінделген тұжырымдарының арасында тарихи шындықпен үйлесетіндері де, орын алған тарихи оқиғалар мен үдерістерге сәйкес келмейтіндері де бар.

Отандық тарих ғылымында советтік Қазақстан тарихының шетелдік тарихнамасы кешенді түрде талданбаған. Оның тек жекелеген мәселелері бойынша шетелдік ғылыми әдебиеттерден көрініс табуы қарастырылды. Советтік Қазақстан тарихының шетелдік тарихнамасын жаңа бағытта, әрі жүйелі түрде зерделеу қажеттілігі байқалады. Сонымен қатар дүниежүзілік тарих ғылымындағы соңғы жылдары жарық көрген, салмақты әрі шынайы тұжырымдары бар еңбектерді зерделеудің маңызы зор. Сондай-ақ шетелдік әдебиеттерді сыни тұрғыда талдаудың қажеттілігі ғылым дамуы үшін ғана емес балама көзқарастар негізінде шынайы тарих жазудың кепілі екендігі байқалды.

Кілт сөздер: советтік Қазақстан, тарих, шетелдік әдебиет, тарихнама, дерек, шолу, мәселе, зерттеу, тұжырым, көзқарас.

О.Х. Мухатова¹, Д.Б. Касымова²

¹ доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник,
институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова Казахстан, Алматы,

E-mail: Orazgul7@rambler.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>

² кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник,
институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы,

E-mail: didarkassymova87@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8521-9818>

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ СОВЕТСКОГО КАЗАХСТАНА В ЗАРУБЕЖНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

В статье показано отражение некоторых вопросов истории Советского Казахстана в зарубежной научной литературе. Тема актуальна с точки зрения критики мнения о том, что «выводы зарубежных исследователей искажены и не соответствуют исторической действительности». В историографический обзор доказывает, что вопросы истории Советского Казахстана находятся в центре внимания зарубежных исследователей с середины прошлого века и по настоящее время. В зарубежной литературе приоритетное внимание уделяется рассмотрению вопросов установления в регионе Октябрьской революции и последующих советских реформ, голода 1931–1933 годов, влияния освоения новых земель на экономику республики. В казахстанской науке не было комплексного исследования, анализирующего зарубежную историографию истории Советского Казахстана, поскольку в период до обретения независимости было запрещено анализировать труды «фальсификаторов». Целью исследования является выявить взгляды, выводы и особенности научных трудов зарубежных исследователей по истории Советского Казахстана в XX – первой четверти XXI века; определять методологические принципы и направления исследований; показать научную значимость и недостатки работ. В статье дается обзор зарубежной историографии по вопросам истории Советского Казахстана первой четверти XX–XXI вв. Труды зарубежных ученых на протяжении десятилетий оставались неизвестными отечественным историкам. Казахские историки в силу своих исследовательских направлений и принципов оказались оторванными от мирового научного процесса изучения истории. После обретения независимости у

историков появилась возможность исследовать альтернативные перспективы изучения истории Советского Казахстана. Хотя зарубежные исследователи специально не изучали историю Советского Казахстана, некоторые ее вопросы они все же рассматривали. В результате анализа исторических данных зарубежные исследователи сделали свои выводы. Среди обобщенных выводов есть как соответствующие исторической действительности, так и не соответствующие происходившим историческим событиям и процессам. В отечественной исторической науке зарубежная историография истории Советского Казахстана комплексно не анализировалась. Считалось, что в зарубежной научной литературе нашли отражение лишь отдельные вопросы. Назрела необходимость изучения зарубежной историографии истории Советского Казахстана в новом направлении и системно. Важно также изучать труды по всемирной истории, опубликованные в последние годы и содержащие обоснованные и объективные выводы.

Ключевые слова: Советский Казахстан, история, зарубежная литература, историография, источники, обзор, проблема, исследование, вывод, точка зрения.

O. Kh.Mukhatova¹, D.B. Kasymova²

¹ Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher, Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanova Kazakhstan, Almaty,

E-mail: Orazgul7@rambler.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>

² Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher,

Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanova, Kazakhstan, Almaty,

E-mail: didarkassymova87@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8521-9818>

PROBLEMS OF THE HISTORY OF SOVIET KAZAKHSTAN IN FOREIGN LITERATURE

Abstract

The article provides a review of foreign researches on the problems of the Soviet Kazakhstan history. The theme has been actualized from the view point that «conclusions of foreign researchers are corrupted and do correspond the historical reality». But the historical review proves that the Soviet Kazakhstan history issues have been in the focus of foreign researchers since mid-XX century onwards. In the foreign literature the following topics are prioritized – establishment of the soviet regime after the October revolution and the reforms that were implemented, famine of 1931–1933, impact of new lands exploration on the republic's economy. There was no comprehensive research in the Kazakhstani academia analyzing foreign historiography of the Soviet Kazakhstan history, as it was tabooed until independence to analyze the works of «falsifiers». The aim of the study is to reveal the viewpoints, conclusions and peculiarities of foreign researchers on the Soviet Kazakhstan history in XX – first quarter of the XXI centuries; establish methodological principles and directions of the researches; figure out significance and shortcomings of the. *Results.* The article provides review of the foreign historiography on the history of the Soviet Kazakhstan issues of the first quarter of the XX–XXI centuries. The works of foreign researchers for decades were terra incognita for Kazakhstani academia. The Kazakhstani historians due to their main research streams and principles happened to be separated from the world scientific processes of history studies. After gaining independence the historians got an opportunity to study alternative perspective for the Soviet Kazakhstan history. Although foreign researchers did not dwell on the Soviet Kazakhstan history, they concerned some aspects, anyway. And after analysis of historical data, the foreign researchers came to some conclusions. There are results matching the historical reality among generalized conclusions, as well as those not corresponding historical events and processes. *Conclusions.* In the national historical

science, the foreign historiography of the Soviet Kazakhstan history was not studied comprehensively. It was viewed that on some aspects were studied. It is right time to systematically study foreign historiography of the Soviet Kazakhstan history as a new direction. It is important to study the works on world history issued recently with proven and objective conclusions.

Key words: Soviet Kazakhstan, history, foreign literature, historiography, sources, review, problem, research, conclusion, view point.

Кіріспе. 1917 жылдың күзінде большевиктік билік орнағаннан кейін бұрынғы Ресей империясындағы, әсіресе оның шеткері аймақтарындағы түбегейлі өзгерістер әлемнің әртүрлі елдеріндегі түрлі ғылыми саланы зерттеушілер арасында қызығушылық тудырды. Советтік кезеңдегі Қазақстан тарихы бойынша шетелдерде кең көлемде әдебиеттер пайда болды. Алайда олардың зерттеу ұстанымдары және теориялық-методологиялық бағыттары отандық тарихшылармен салыстырғанда өзіндік ерекшеліктерді иеленді. Батыс елдерінде СССР тарихы бойынша проблемалық салалардың кең ауқымын қамтитын ғылыми зерттеулер саласы жалпылама түрде «советология» аталды (Американские советологи, 1990).

ССРО-да партияның өлкеде қазан революциясының орнатуы, социалистік қоғам құрудағы рөлі, индустриаландыру мен ұжымдастыруға және т.б. басшылық етуі тәрізді проблемаларды жаттанды сызба, жадағай мысалдар арқылы көрсету әдетке айналған тұста шетелдік зерттеушілер керісінше елдегі идеологияға сәйкес зерделеуге тиым салынған, «жабық» тақырыптарды қарастырды. Олар советтік Қазақстан тарихын түрлі бағыттар аясында бүгінгі күнге дейін өз маңызын жоймаған байыпты теориялық-методологиялық ұстанымдар шеңберінде зерттеді. Алайда советтік ғылым бұларды фальсификаторлар деп атап, олардың еңбектерін қаралап, жарамсыз етуге барын салды. Дегенмен ССРО-ғы қалыптасқан жағдай мен саясаттан шынайы хабары барлар шетелдік авторлардың еңбектерін күрделі тарихи үдерістерде компас ретінде пайдаланды.

Заманауи халықаралық ғылыми ынтымақтастық дамыған уақытта шетелдік зерттеушілердің еңбектеріндегі теориялық-методологиялық бағыттар тарихшылардың қызығушылығын тудыруда. Оның үстіне өз қазанында қайнап, пісетін уақыттың ауылы алыс қалғаны белгілі. Жаһандану жағдайында өзгелердің ұстанымы елеңдететіні - шындық. Дегенмен шетелдік ғылыми мектептерден үйрену арқылы жиренуді де назардан тыс қалдырмаған жөн.

Советтік кезеңде шетелдік ғалымдардың көпшілігі үшін архив құжаттары қолжетімсіз болса, қазіргі уақытта мұндай кедергілер алынып тасталған. Сол себепті олардың зерттеулері анағұрлым шынайы бола түсуде. Сондықтан да шетелдік әдебиеттегі ой-пікірлердің отандық тарихшылардың еңбектеріндегі тұжырымдармен үндестігі көкейкесті түйткілдердің бірінен саналады. Оларға сыни көзқарас таныту да - ғылымдағы күн тәртібінде тұрған өзекті мәселелердің бірі.

Материалдар мен әдістер. Советтік Қазақстан тарихының шетелдік әдебиеттен көрініс табуын зерделеуде негізгі тарихнамалық деректер болып ғалымдардың монографиялары, ғылыми мақалалары саналады. Олардың алғашқысы XX ғасырдың орта кезінде жарық көрсе, соңғысы 2023 жылы жарияланған. Еңбектерде өлкеде қазан революциясының жеңісінен кейін совет өкіметінің орнатылуы, большевиктік биліктің алғашқы саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени қайта құрулары қарастырылды. XX ғасырдың соңы ХХІ ғасырдың бас кезінде жарияланған зерттеулерде Қазақстандағы модернизация, өлкенің Одақтың шикізат көзіне айналуы, мәдени үдерістердің салдарлары және т.б. мәселелер зерделенді. Шетелдік зерттеушілердің бірнеше ұрпақтары Совет Одағының құрамындағы Қазақстанның этноәлеуметтік күрделі иерархиялық құрылымдық жүйесі бар көшпелі мұсылман қоғамы ретінде оның мемлекеттік және ұлттық құрылымын ой елегінен өткізіп, сыни көзқарас танытты. Шетелдік зерттеушілер оның мәртебесін (ішкі отар, квазимемлекеттік құрылым, жартылай

тәуелсіз республика және т.б.) және халқын, саяси және экономикалық реформалардың жоспарлары мен үлгілерін жүзеге асырудың мақсаттары мен әдістерін, «орталық – шеткері аймақ» және билік пен тұрғындар сызықтығы бойынша халықтың билік топтары мен жекелеген топтары арасындағы қатынастарды анықтау міндетін қойды. Тарихнамалық деректер тек шетелдік зерттеушілердің көзқарастарын, пайымдарын ғана емес олардың методологиялық ұстанымдарын, зерттеу бағыттарын, советтік Қазақстан тарихының зерделенген мәселелерін, олардың объективті түрде немесе бұрмалана қарастырылғандығын анықтауға мүмкіндік береді.

Шетел әдебиетіндегі советтік Қазақстан тарихының мәселелерін тарихнама ғылымының методологиялық негіздерінсіз талдау мүмкін емес. Осы орайда зерттеудің тұжырымдамасы ретінде тарихнамалық фактіні айқындау және оны сипаттау ұстанымы алынды. Ғылыми позицияны ұстану арқылы тарихнамалық фактіге шынайы баға берілетіндігі ескерілді. Сондай-ақ тарихнамалық деректер мен фактілерді зерделеуді ғылымдағы «тарих және қазіргі заман» парадигмасымен байланыстыра жүргізу ұтымды болып табылады. Сонымен қатар тарихнамалық фактіні зерттеуде проблемалық-хронологиялық, ретроспективті, сипаттау, қорыту тәрізді әдістер қолданылды. Зерттеуде қолданылған тұжырымдамалар мен әдістер шетелдік әдебиеттегі объективті тарихнамалық фактілерді анықтауға мүмкіндік тудырды. Тарихнаманың ғылыми ұстанымдарын ұтымды пайдалану шетелдік зерттеушілердің көзқарастарын дәйекті түрде айқындауға жол ашты.

Нәтижелер. Шетелдік әдебиетте советтік Қазақстан тарихы әртүрлі қырынан қарастырылды. Солардың бірі өлкеде совет өкіметінің орнатылуы және жергілікті тұрғындардың большевиктік билікпен қарым-қатынастары мәселелсі болды. Онда ресейлік шет аймақтардың қазан революциясына көзқарастары турасында мәселе көтерілді. Мәселен, А. Парк, С.Зеньковский, Дж.Уилер және т.б. Қазақ Елінің қазан революциясын және оның жеңісін қабылдауға дайын еместігі туралы тұжырымды алға тарта отырып, өлкеде совет өкіметінің орнатылуы мәселелерін «пролетарлық отаршылдық» тұжырымдамасы ауқымында қарастырды [9]. Ақиқатында қазан революциясы қазақ халқы үшін Ахмет Байтұрсыновтың сөзімен айтқанда түсініксіз болды, өйткені көшпелі қоғамда таптық қатынастар орын алмаған еді. Большевиктік билік шет аймақтарда зорлау, қиянат жасау және ерекше диктаторлықтың үстемдік етуімен орнатылды. Алаш арысының пікірімен үндес көзқарастарды шетелдік ғалымдар білдірді. А.Парк қазақ даласындағы отарлық билікті большевиктер жалғастырды, М.Ривкин большевиктердің Түркістанда Россияның орталық аудандарына ұқсас пролетарлық өкімет орнатқысы келді деп пайымдады [10; 124 б]. Дж.Уилер таптық айырмашылықтар орын алмаған Қазақстанда патшалық үстемдіктің жойылып, қазақтардың тартып алынған жерлерін қайтармақшы үміттерінің болғандығын баяндады. М.Олкотт қазақтардың басым көпшілігі жаңа большевиктік режимді қолдаудың қиын екенін түсініп, оның орнына Алашорда автономиялық үкіметін құру жолын таңдағандығын, М.Чаплика революция тек өлкедегі орыс отаршылдары тарапынан ғана қолдау тапқандығын көрсетті. М. Чапликаның көзқарасымен Х.Сеттон-Уотсонның тұжырымы үндесті [11]. Шындығында Алаш қозғалысының жетекшілері ақпан революциясының жеңісінен кейін алдымен Алаш партиясын, содан кейін Алашорда үкіметін құрып, тәуелсіз Алаш автономиясын жариялауға ұмтылған еді. Кейінгі жылдары «пролетарлық отаршылдық» тұжырымдамасын Э. Олуорд, А. Беннингсен, Э. Уимбуш, Т.Хэммонд, Э. Каппелер д'Анкос, Г. Симон, Д. Гейер және т.б. өз еңбектерінде тереңдетті [12]. Француз коммунистік партиясын қолдаған зерттеушілер – Ш.Штебер, П.Вайян-Кутюрье Қазан революциясының шет аймақтарға, оның ішінде қазақ даласына оң әсері туралы пікір танытса, М. Ферро, О. Рой, А. Блюм жергілікті халық мұндай түбегейлі саяси өзгеріске дайын емес еді, большевиктік биліктің орнауы бюрократия мен тоталитаризмге әкелді деп санады [7; 25 б].

Большевиктік билікке балама мемлекеттік құрылымды құрып, жариялауға ұмтылған Алашорда үкіметінің қызметі, Алаш қозғалысын отар аймақтардағы ұлтшылдықтың күшеюі және олардың азаттыққа ұмтылуы тұрғысынан қарастырылды. Француз тарихшылары «Алаш»

партиясын қазақ ұлтының зиялы қауымының көп жылғы қажыр-қайратының нәтижесінде құрылған, мерзімді басылымдар мен әдебиетті жер мәселесін шешу, тіл мен дінді сақтау, қазақ халқының мүддесін білдіруге жұмылдырған қуатты саяси күш деп бағалады Р.Пайпстың пікірінше, қазақтар Алаш Орда үкіметі арқылы аумақтық автономия беру мәселесін өздерінің саяси бағдарламасының маңызды талаптарының бірі ретінде көтерді [2; 151 б]. Жапон ғалымы Томахио Уяма Алашорданың Сібір, Орал және Түркістан үкіметтерімен өзара байланыстарын көрсете келе, Алаш қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының құрамдас бөлігі болып табылады деген тұжырымға келді [13]. Ресейлік ғалым Д.А.Аманжолова Алаш қозғалысының саяси тұғырнамасын талдап, партия мен автономия арқылы алаштықтардың советтік мемлекеттік құрылымдарға ену траекториясының дамуын белгіледі [14].

Шетелдік әдебиетте жекелеген Алаш қайраткерлерінің өмірі мен қызметін зерделеген тарихшылар да кездеседі. Солардың бірі - ресейлік тарихшы В.И. Козодой. Оның 2021 жылы баспадан ұлт көсемі - Әлихан Бөкейханов туралы монографиясы жарық көрді [15]. Монографияда Алаш көшбасшысының өмірбаяны архив құжаттары, естеліктер, заманхаттар, зерттеулер, мерзімді басылым материалдары бойынша жан-жақты көрсетіледі. В. Козодой Әлихан Бөкейхановты Алаш партиясы мен Алашорданың көшбасшысы деп атайды. Автор Ә.Бөкейхановты ұлт-азаттық қозғалыс басшысы ретінде мойындамайды. Мұның өзі шетелдік зерттеушінің XX ғасырдың 20-жылдарының бас кезіндегі Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалысты көргісі келмейді дегенді білдіреді.

Орынборлық тарихшы-ғалым Т. Тугай Ахмет Байтұрсынов сынды Алаш қайраткерінің Орынбордағы өмірі мен қызметін арнайы зерделеп, еңбек жариялады. Бұл еңбек Орынборда «Қазақ» (Қазақ) газетінің шығуын, мұсылман ағарту қауымының рөлі мен ислам мәдениетінің баспа ісіне ықпалын, «Байтұрсынов әліпбиінің» құрылуын беймәлім деректерді ғылыми айналымға енгізу арқылы қарастырумен ерекшеленеді. Осы орайда автордың «Ахмет Байтұрсынов сияқты ірі тұлға тек өз елімен шектеліп қалмауы керек, ол Қазақстан мен Ресейдің ортақ тарихының бір бөлігі» деген тұжырымы өте маңызды [16].

Алаш қайраткері, Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің мүшесі, Қоқан автономиясының төрағасы, Алашорда үкіметінің мүшесі - М.Шоқайдың большевиктер Қоқан автономиясын талқандағанда, шетелге эмиграцияға кетуге мәжбүр болғаны, алдымен Каспий теңізі арқылы Бакуге, одан кейін Тифлиске келіп Грузияда (Тифлисте), бұдан әрі Түркияда тұрғаны белгілі. Мұстафаның Тифлистегі екі жылға созылған қызметін грузин ғалымы Л.Саралидзе зерттеген [17].

Зерттеушілер М. Шоқайдың Парижде жазған мақалаларына жіті назар аударады. Түркітанушы, М. Шоқайдың өмірі мен қызметін зерттеуші, Мимар Синан университетінің профессоры Алаш қайраткерінің Парижде француз тілінде жарияланған мақалаларын қазақ, орыс, ағылшын, өзбек және т.б. тілдеріне аударып, 49 мақаладан тұратын жинақ түрінде шығарды [18].

Шетелдік зерттеушілер большевиктердің мемлекеттік қайта құруларымен қоса 1920-жылдардағы тарихи оқиғалар туралы да өз ойларын білдірді. Олар советтік кезеңде отандық тарихшылар үшін жабық тақырыптардың бірі болған Қазақстандағы 1921–1922 жылдардағы ашаршылық тақырыбын алғашқылардың бірі болып қозғады. Мәселен, С. Камерон Қазақстандағы аштықтың шетелдік тарихнамадағы зерттелу деңгейін анықтады [19]. Я. Матли алғашқы аграрлық реформаларды зерттеп, қазақтардан тартып алынған шұрайлы жерлердің өздеріне түгелдей қайтарылмағандығын көрсетті [20; 288 б]. Шындығында да революцияға дейінгі кезеңде қазақтардан тартып алынған 45 млн. десятина жердің барлығы дерлік байырғы тұрғындардың меншігіне өтпеді. Оның бір бөлігі жер қорына бөлінді. В. Конолли «1921–1922 жылдардағы аграрлық реформалардың мақсаты мұсылман қоғамында әлеуметтік шиеленіс тудыру еді, ал бұл реформа басқа да аграрлық қайта құрулардың өзіндік символы болды», - деп жазды [21; 89 б]. Шындығында аграрлық реформалар қазақтардың дәстүрлі

шаруашылығын қиратып, ауқатты, бай әлеуметтік топтарын тәрілеп, ауылды өзегінен айырып, меншігі жоқ шаруаларды өздерінің айтқандарына көнетін, айдауларына жүретін тап ретінде қалыптастыруды мақсат етті. Аграрлық реформалардың зардаптары өте ауыр болғандығы белгілі. Осыны шетелдік зерттеушілер шынайы зерттей алды. М. Олкоттың пайымдауынша, бұл экономикалық эксперименттердің ауыр зардаптарын большевиктік партияның жетекшілері болжай алмады [22]. Жер-су реформасы айтарлықтай әлеуметтік қайшылық тудырмағанымен өздеріне тиісті жерлерін ала алмаған қазақтарға жаңа биліктің талаптарына мойынсұнудан басқа жол болмады. Қазақтың дәстүрлі шаруашылығының іргесін сөккен реформалардың бірі байлардың мал-мүлкін тәркілеу туралы Гувер институтының аға ғылыми қызметкері Р.Конквест пікір білдірді. Оның пайымдауынша, «1928 жылы 28 тамызда Бүкілодақтық Атқару Комитетінің «ұсынысы» бойынша қабылданған декретте «ауылды советтендіруге кедергі жасап отырған жергілікті халық арасында ірі мал иелерін тәркілеу» және байлар мен жартылай феодалдардың отбасыларын жер аудару белгіленді. Сөйтіп, осы шара нәтижесінде 696 шаруашылықтан ірі қараға шаққанда жарты млн. тұяқ тәркіленді [23]. Шетелдік зерттеушілердің аталған кампания нәтижесінде 696 шаруашылықтан жарты млн. тұяқ, ірі қараға шаққанда тәркіленді деген мәліметі асыра көрсетілген. Себебі барлық тәркіленген қожалықтардан 144 474 бас мал (ірі қараға шаққанда) тартылып алынған [24; 84 б].

Күштеп ұжымдастыруды бағалауда неміс тарихшылары бірнеше топқа бөлінді. Бірінші топтың өкілдері колхоздастыруды ауылдан индустрияландыруға қажетті қаржыны аудару көзі ретінде қарастырса, Г. Штекель бастаған екінші топ совет ауылы ұжымдастыруға дайын емес, ол кезде Қазақстанда колхоздастырудың алғы шарттары әлі қалыптаса қоймаған деген тезисті алға тартты. Үшінші топтың өкілдері шаруалардың көпшілігінің психологиясында дәстүрлі шаруашылықтан бас тартып, колхоздың игілігіне жұмыс істеу түсінігі қалыптаспаған, ал коммунистік партия мен совет мемлекетінің күш-жігері бұл дүниетанымды өзгерте алмады деген қорытындыға келді. Шетелдік зерттеушілердің пікірлері негізінен орын алған тарихи оқиғаларға сәйкес келеді. Жаппай ұжымдастыру кезінде «кім колхозға кіреді?» деген сауалдың орнына «кім колхозға қарсы?» деген сұрақтың күн тәртібінде тұрғандығы ақиқат. Еріктілік принципін бұзу, колхоздарға қарсы көтерілістер, Раухтың пікірінше, советтік шаруаның колхоз құрылысына деген шынайы көзқарасын көрсетті [5; 31-32, 44 б]. Ұжымдастыру кезінде малды жаппай сойып тастау оқиғаларының орын алғандығы турасында Дж. Литлпей «Кремль көшпелі өмір салтын теріс деп тапты да, оны құртуға бағыт алды. ...Большевиктердің төтенше отрядтары қазақтардың малдарын тартып алды, не колхоздарға тапсыртты» [25], - деп түйіндесе, В. Конолли «Қазақ көшпелілерін отырықшылыққа ауыстыру үдерісі мен колхоздастыру барысындағы дөрекі әдістер бүкіл Қазақстан бойынша адамдардың қырғынға ұшырауына, мал басының күрт азаюына душар етті. Үкімет саясаты қазақтардың табанды қарсылығына ұшырады, олар малдарын жаппай сойып тастады, аштан өлді не Қытайға қашып құтылды» [26] деген тұжырым жасады. Ал У. Дугластың пайымынша, «Көшпелілердің күштеп ұжымдастыруға қарсылығы колхоздарға зорлап кіргізгеннен кейін де жалғасты... колхоздарда жұмыс істеуге мәжбүр болған көшпелілер алдымен малды жойып, одан кейін қашып кетті» [27; 61 б]. Дегенмен шетелдік зерттеушілер республикадағы аграрлық реформалардың шынайы мәні мен зардаптарын толық ашып бере алмады. Осы орайда олардың отандық тарих ғылымында жарық көрген қазақ тіліндегі еңбектерді зерделемендері анық байқалады. Отандық тарих ғылымында алғашқы аграрлық реформалар тарихы арнайы зерттеліп, тың әрі шынайы тұжырымдар жасалды.

Шетелдік әдебиетте қысқа мерзім ішінде көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды отырықшылыққа көшуге мәжбүрлеудің ақылға сыйымсыздығы туралы тезис негізделді. Мәселен, В. Конолли «Қазақ даласының жағдайында қысқа мерзім ішінде мал шаруашылығымен айналысудың дәстүрлі әдістерін отырықшы шаруашылыққа ауыстыру әрекеті экономикалық ессіздік еді» - деп мәлімдеді [21]. И. Огайон көшпелі шаруашылықтың жойылуы

колхоздың емес, «колхоздық ауылдың» құрылуына әкелді деген қорытындыға келді [7; 30 б.]. Отырықшылыққа өтуде туындаған зұлматтың себептерін Л. Крадер дәстүрлі қоғамның өндірістік жүйесі мен әлеуметтік құрылымын елемеумен түсіндірді [28]. Э.Шихи, В. Конолли «дәстүрлі көшпелі шаруашылықтың биологиялық және әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандыру бағдарында жүргізгенде тиімді болар еді» деп атап өтті.

Роберт Дэвис пен Стивен Уиткрофт Сталиннің 1933 жылғы аштықты қасақана болдырғаны, оның алдын алуға болатындығы [29], Р. Конквест коммунистік идеология халықты жаппай қыруға негіздеме жасап бергені туралы пікір айтты [23; 196 б.]. Норман Неймарк, Курт Йонассон ашаршылықтың геноцидтік сипаты бар және бүкіл Совет Одағындағы қуғын-сүргіннің бір бөлшегі болды деп, зұлматтың себебі ретінде құрғақшылықты бөліп көрсетті [30]. Р. Киндлер ашаршылық большевиктердің ең ауқымды қоғамдық-саяси экспериментімен байланысты деп санады [31]. С. Камерон Қазақстандағы ашаршылық тақырыбын большевиктер партиясының көшпелілерді жоюға бағытталған мақсатты бағыты тұрғысынан зерттеді [26]. Басқа зерттеушілер де ашаршылықты большевиктік режим саясатының бір бөлігі ретінде салыстыруды ұстанады. Италияндық зерттеуші Н. Пьянчиола ашаршылықтың зардаптарына салыстырмалы талдау жасады [32]. Қазақтардың ашаршылыққа ұшырауы тақырыбын М. Рудольф қарастырды [33]. Алайда бұл зерттеушілердің еңбектері архив құжаттарына негізделмеді. Сол себепті тарихи үрдіспен үндесетін тұжырымдар дүниеге келмеді. Ал 1931–1933 жылдардағы зұлматтың орын алуының себебі тек күштеп ұжымдас-тыру, зорлап отырықшыландыру ғана емес, табиғи фактордың әсер еткені де отандық тарихшылар тың деректер негізінде дәйектеді.

В.В.Кондрашин Ресей мен Қазақстандағы ашаршылық тақырыбы бойынша зерттеулерге талдау жасады. Ресейлік зерттеушілер ашаршылық тақырыбы Қазақстандағы советтік кезеңдегі тарихын қайта қараудың құрамдас бөлігі ретінде ұлттық жарақаттар кешеніне енгізілгенін атап өтті [34].

Қазақстанның индустрияландыру тарихы шетелдік әдебиеттерден көрініс тапты. Неміс тарихшылары өлкедегі жалпыодақтық міндеттерді жүзеге асыруда ұлттық мүдденің ескерілмегеніне назар аударды. Мәселен, Г.Шленгердің пайымынша, Қазақстанда индустрияландыру барысында түбегейлі құрылымдық өзгерістер орын алды, бұл үдерістің негізгі рухани тасымалдаушылары Орал мен Батыс Сібірден келген орыстар болды [5]. Дегенмен индустрияландырудың нәтижелерін жоққа шығармаса да Қазақстанның Совет Одағының шикізат базасы болғандығы жөнінде сөз қозғалмады. Есесіне М. Пейн индустриялық жобалардың Қазақстанның саяси, экономикалық және әлеуметтік-мәдени аспектілердегі жаңа имиджінің қалыптасуына ықпал еткендігін айтты [35].

Шетелдік әдебиеттерде саяси қуғын-сүргін, әсіресе мұсылман дін басыларын қуғындаудың өткені және денсаулық сақтау жүйесін қалыптастырудағы большевиктік билік саясатының ерекшеліктері орын алды [36].

Зерттеушілер Бүкіл совет халқы үшін ауыр сілкініс пен сынаққа айналған Ұлы Отан соғысы жылдарында қазақтардың азаматтық бірегейлігі қалыптасты. Р. Кармак, Дж. Эден, [37]. Эденнің пікірінше, мұсылман халықтарының советтік патриотизмі көбіне діни сезімдерден туындаған [38].

Советтік баспасөзде «бас айналдырар табыстар» ретінде насихатталған тың игеру тарихын шетелдік зерттеушілер екі бағытта зерттеді. Бірінші бағытта жататындар тың игерудің тек жетістіктерін көрсетіп, экономикалық, әлеуметтік маңызына ерекше мән берді. Американдық саясаттанушы Алек Ноув тың игерудің Қазақстанның шаруашылық дамуына игі ықпалын айта келе, «Тың жерлерді игеру нағыз ұланғайыр жұмыс болды, соның нәтижесінде Совет Одағында егістік алқабына Канадада өңделетін егістік көлеміндей жер қосылды», - деп жазды [39]. Осыған ұқсас пікір Марта Олкоттың еңбегінен көрініс тапты. Зерттеуші С.Осовский тыңды «ауыл шаруашылығының анағұрлым драмалық аспекті» ретінде қарастырса, ал

М.Макколи «тың жерлер елдегі астық өндіруге түбегейлі әсер ете алмады» деп тұжырымдады. О.Шиллер алғашқы кезде тың табысты болғанымен, бірақ «қойылған мақсатқа қол жеткізген жоқ» десе, Р.Лэрд және Д.Чеппел «жана жерлерді игерудің жоспарын үлкен қате ретінде қарастыру керек» - деген көзқарас білдірді. Х. Вагенер «мемлекет тың игеруді жаппай бастап жіберіп, Ресей шекарасынан тыс бос жерлерді халықпен толтыруға кірісті» десе, Р.М. Миллс тың игеру науқанына «аз ұлттар мекендейтін қиыр аймақтарда орыстандыру мәселесін шешуге бағытталған шара» деген баға берді [40]. Қазақстандағы тың жерлерді игеруге түрлі ұлт өкілдерімен қатарында әйелдердің де белсене араласуы шетелдік зерттеушілердің қызығушылығын тудырды. Осы орайда тың игерудің гендрлік қырларын қарастырған М. Польдің еңбегі анағұрлым тартымды болды [41].

Тың игерудің жетістіктерімен қатар зардаптарының орын алғаны белгілі. Қазақстан астық өндіруден Совет Одағында үшінші орынды иеленгенімен аграрлық салада шешімін табуға тиім түйткілдер шаш етекпен еді. Батыстық зерттеушілер сондай күрмеуі қиын күрделі мәселелерді дөп басып көрсете алды. М. Гольдман, Д. Хоскинг, Т. Коултон және т.б. агроөндірістің ішкі экономикалық қатынастармен реттелмегені, колхозшының еңбегінің арқасында жинақталған қордың өнеркәсіпке құйылғаны, соның нәтижесінде ауыл шаруашылық тұрғындарының көзге көрінбейтін езгіге түскендігі тәрізді келеңсіз үрдістерді ашып жазды.

Аграрлық өндірістегі кемшіліктермен қатар бірқатар шетелдік зерттеушілер республиканың өнеркәсіп саласындағы ерекшеліктерді анықтады. Мәселен, З. Кац Қазақстанның табиғи ресурстарды игеру бойынша Ресей мен Украинадан кейін үшінші орынды иеленгендігін атап көрсетті [42]. Г. Имарт керісінше Қазақстанның Одақтың шикізат көзіне айналғандығын жасырмады [43].

Т.Раковска-Хармстоун аймақтағы шаруашылықты басқарудың ерекшеліктерін сипаттай отырып, «республиканың формальды егемендік құқықтарына қарамастан, орталық үкімет оның артықшылықтарын анықтай отырып, оның құқықтық мүмкіндіктерін шектейді, жергілікті билік экономикалық өмірді тікелей басқара алмайды», - деп жазды [44]. Британдық экономист П.Цвиг Қазақстан 1950-1970 жылдары өзінің аграрлық дамуын жалғастырып, республиканың жалпы этноөңірлік ерекшелігінде модернизация белгілері пайда болғанын атап өтті [45]. Неміс зерттеушілерінің көпшілігі қазақ шаруашылығының отаршылдығын ерекше атап көрсетті.

Ағылшын-американдық тарихнамада советтік Қазақстан экономикасының жекелеген аспектілерін қарастырған кезде мемлекеттің, коммунистік партияның рөлін, қоғамдағы жаппай бюрократизацияны талдауға басымдық берілді. Республиканың экономикалық дамуын зерттеуде отаршылдық ерекшеліктер мен ұлттық кемсітушіліктерді сипаттауға ұмтылыс орын алды. Экономикалық даму әдетте жергілікті халықтың мүддесі ескерілмей, «орталықтың» мақсатында жүргізілетіні, советтік модернизацияның аяқталмай қалғаны және үстірт жүргізілгені баса айтылды.

1986 жылғы Желтоқсан көтерілісін шетелдік зерттеушілер оқиға түрінде сипаттайды. Қазақ ССР басшылығының ауысу себептері, партия номенклатурасының реакциясы, халықтың бас көтеруі, көтеріліске қатысушыларға қарсы қуғын-сүргін, оның зардаптары, осылар ең алдымен советтік ұлт саясатының сәтсіздігі деп бағалайды. 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісін Э.Карр д' Анкос шеткері аймақты орталыққа, қазақтарды орыстарға қарсы қойған отарлық сипаттағы бүлік деп санады. Ч. Лемерсье-Келькеже көтерілістің барысын мүлде шындыққа жанаспайтын тұрғыда «17 желтоқсан қазақтардың басқыншы орыстарға, мұсылмандардың кәпірлерге, қазақ коммунистерінің орыс коммунистеріне қарсы бас көтерген күн болды», - деп сипаттады [46]. Осы орайда айта кетерлік жайт, отандық тарих ғылымында да Желтоқсан көтерілісіне оқиға ретінде баға беретін зерттеушілер кездеседі. Мұның өзі осы мәселеде ортақ пікірдің қалыптаспағандығы қынжылтады. Желтоқсан көтерілісін тың тарихи деректердің негізінде кешенді зерттеп, шынайы тұжырым жасайтын уақыты әлдеқашан келді.

Шетелдік тарихшылар аса мән беріп зерттеген тақырыптардың бірі - Қазақстанның мәдени дамуы мәселесі. Х.Сетон-Уотсон «мәдени революцияның» жағымсыз салдарын көрсетуге ұмтылды. Қазақ халқының жазу-сызуын қықа мерзім ішінде қасақана бірнеше рет өзгертудің рухани құлдырауға әкелгендігін «Араб әліпбиін латынмен алмастыру жас ұрпақты өзінің дәстүрлі мәдениетінің бөліп тастады. Ал, 1930-жылдардың соңында латын әліпбиінің орнына жаңартылған кириллицаны таңу жастарды еуропа және түрік мәдениетінен кесіп тастады» деген тұжырымынан анық көруге болады [2; 166 б]. Шындығында қазақтардың жазу-сызуының екі рет өзгертілуі сауатсыздардың санын көбейтіп қана қоймай, өткенді зерделеуде тарихи сабақтастықты үзді, сонымен бірге өскелең ұрпақты ата-бабаларының рухани мұрасын оқып-үйрену мүмкіндігінен айырды. Төте жазудағы рухани қазынаны зерделеудегі қиындықтардың бүгінгі күні де бар екені жасырын емес.

Ш. Акинер тұжырымынша Қазақстан үшін ССРО өмір сүрген кезеңде советтік және ұлттық (қазақтың) бірегейліктің консолидациясы жүзеге асты. Оған соғыс, ұжымдастыру мен индустриализация өз ықпалын тигізді. Нәтижесінде қазақтар көшпелі өмір салтынан алыстай берді [4; 379 б]. Б. Дейв (Деви) интернационалдық советтік жүйемен өзара әрекеттесу барысында қазақтардың этноұлттық бірегейлігін сақтау үдерісінің үш жақты: империяның құрамына кіру, серіктестік және транзит жүргендігін атап көрсетті [47]. П. Роллберг қазақ киноматографиясын модернизация мен бірегейліктің құралы ретінде қарастырды [48]. Бұл тұжырымдар өзіндік сипатты иеленіп қоймайды, сонымен қатар мәселелерді терең зерттеудің қажеттілігі байқалады.

Советтік кезеңдегі Қазақстан халқының, оның ішінде депортацияланған халық есебінен қалыптасу мәселелері де зерттеушілер назарынан тыс қалмады. Совет уақытындағы Қытайдан репатриациялау үдерістері - ССРО-ның мемлекеттік саясаты, оралмандардың әртүрлі этникалық топтарының (қазақтар, орыстар, ұйғырлар, дүнгендер, татарлар және т.б.) интеграциясы және бейімделуі Н.Н. Аблажейдің зерттеу нысанына айналды [49].

Талқылау. Заманауи қазақстандық академиялық әдебиетте советтік кезеңдегі Қазақстан тарихына қатысты шетелдік зерттеулердің (ғылыми мектептердің) негізгі бағыттарына байыпты талдау жасалды. Советтік тарихи мектепте социализмнің теориясы мен тәжірибесін зерттеудің шетелдік тәжірибесі буржуазиялық бұрмалауларды сынау шеңберінде түсіндірілді [1]. Шетелдік тарихнама тәжірибесін сыни талдауда қазақ мектебінің негізін салушылардың бірі К.Л.Есмағамбетов еді [2]. Оның ізбасарлары Б.М.Сужигов, М.Т.Лаумулин, Р.М.Таштемханова, С.И.Ковальская, З.Д.Шаймарданова, Г.Б.Бырбаева болды. Қ.Л.Есмағамбетов қазақтар туралы шетелдік зерттеушілердің пікірлерін сараптап, тарихи тұрғыда жүйелеп, дербес зерттеу түрінде жариялады. Б.М.Сужигов XIX–XX ғасырлардағы Қазақстан тарихының шетелдік тарихнамасын талдап, еңбегі очерк түрінде жарияланды [3]. М.Т. Лаумулин шетелдік шығыстанудағы қазақтардың тарихын, мәдениетін және этнографиясын зерттеді [4]. Р.М.Таштемханова Қазақстан тарихының неміс тарихнамасынан көрініс табуын зерделеді [5]. Г.Б.Бырбаева еуро-американдық тарихнамадағы 1960–1990 жылдардағы Қазақстан тарихы бойынша тұжырымдамаларды жүйеледі [6]. З.Д.Шаймарданова XIX–XXI ғасырдың бас кезіндегі, соның ішінде советтік кезеңдегі Қазақстан тарихының француз тарихнамасын талдады [7]. С.И.Ковальская Қазақстанның советтік модернизациялау тәжірибесінің ағылшын-американдық тарихнамасын өзінің зерттеу нысанына айналдырды [8]. Советтік Қазақстан тарихының жекелеген мәселелері бойынша отандық тарихшылар шетелдік зерттеушілердің еңбектеріне тарихнамалық талдау жасамағандары кемде-кем. Дегенмен советтік Қазақстан тарихының өзекті мәселелерінің шетелдік тарихнамадан көрініс табуын жүйелеп, сипаттаған зерттеулер отандық тарих ғылымынан орын алмады.

Қорытынды. Соңғы жылдарға дейінгі шетелдік зерттеушілердің нақты деректерсіз, Қазақстанда қазақ тілінде жарияланған ғылыми еңбектерден хабарсыз зерттеу жүргізіп, ой түйіндеген зерттеушілердің тұжырымдарының барлығы дерлік тарихи шындықпен үйлесе

бермейді. Авторлардың көпшілігі советтік Қазақстан тарихын арнайы зерттеу нысандары етіп алмаған. Олар көбінесе КСРО тарихын зерделеуге ден қойған. Алып мемлекет ішіндегі оқиғаларды баяндағанда Қазақстанға үстірт тоқталып өткен. Орталық Азиядағы тарихи үдерістерді сипаттау барысында Қазақстанды назардан тыс қалдырмаған. Дегенмен шетелдік ғылыми әдебиетте Қазақстан тарихының ССРО-дағы идеологиялық тыйымдарға байланысты ұзақ уақыт бойы зерттеуге тиым салынған мәселелер қарастырылды. Қазіргі кезеңде советтік Қазақстан тарихын зерттейтін авторлар архив қорларымен жұмыс жасайды. Сол себепті шетелдік жаңа буын тарихшыларының тұжырымдары тарихи шындықпен үйлеседі. Шетелдік авторлар Қазақстан тарихын зерттеп қана қоймай, оны халықаралық қауымдастықтың мүшесі ретінде санайды. Алайда мұндай үрдіс барлық зерттеушілерге тән емес. Тың тұжырымдармен қатар қате көзқарас танытатындары да кездеседі. Мәселені үстірт қарастыру орын алған. Себебі олардың қазақстандық тарихшылардың қазақ тіліндегі еңбектерімен танысу мүмкіндіктері шектеулі. Мемлекеттік тілдегі тарихи деректерді талдап, ғылыми айналымға түсіре алмайды. Дегенмен шетелдік ғалымдардың ұтымды методологиялық ұстанымдарының бар екендігі сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Экономическое развитие Казахстана и критика буржуазных фальсификаторов* / Отв. ред. Баишев С.Б. – Алма-Ата: Наука, 1978. – 160 с.
2. Есмағамбетов К. *Қазақтар шетел әдебиетінде.* – Алматы : Атамұра-Қазақстан, 1994. – 204 б.
3. Сужиков Б. М. *Очерки зарубежной историографии Казахстана XIX–XX вв.* – Алматы: Үш қыян, 2019. – 324 с.
4. Лаумулин М.Т. *Әлемдік ориенталистикадағы Қазақстан: Шетелдік шығыстанудағы қазақтардың тарихын, мәдениетін және этнографиясын зерттеу.* – Нұр-Сұлтан: Қазақстан Президенті жанындағы ҚСЗИ, 2019. – 472 б.
5. Таишемханова Р. М. *История изучения Казахстана в Германии (вторая половина XIX в. -1991 г.): дисс. ...д. и. н.* – Павлодар, 2005. – 273 с.
6. Бырбаева Г. Б. *Концептуальная структура евро-американской историографии истории Казахстана и республик Средней Азии советского периода: источники 1960-х – начала 1990-х гг.: автореф. дисс. ...д. и. н.* Алматы, 2005. — 50 с.
7. Шаймарданова З. Д. *Французская историография истории Казахстана XIX – начала XXI вв.: автореф. дис. ...д. и. н.* – Алматы, 2010. – 50 с.
8. Ковальская С. И. *Англо-американская историография советского опыта модернизации Казахстана: дисс. ...д. и. н.* – Астана, 2008. – 361 с.
9. Keep J. *October in provinces // Revolutionary Russia / Ed. by R. Pipes. Cambridge (Mass), 1968. P. 180-223.; Pierce R. Toward Soviet Power in Tashkent. February-October 1917 // Canadian Slavonic Papers. – Ottawa, 1975. Vol. XVI. No 2/3. – P. 261–269.*
10. Rywkin M. *Moscow's Muslim Challenge: Soviet Central Asia.* – New York : M.E. Sharpe, 1990. – 181 p. .
11. Seton Watson H. *Russian Empire? 1801-1917/ Oxford, 1967; Carrere d'Encausse H. The fall of Tsarist Empire; Civil War and Government; The National Republics lose their Independence //Central Asia: a century of Russian rule/ Ed. By E. A Uworth, – L., 1967. – pp. 131-253; idem Le grand défi, Bolshéviques et nations 1917-1930. – P., 1987; The Anatomy of the Communist takeovers/Ed. By T.T. Hammond. – New Haven and London, 1975.*
12. Kappeler A. *Russian als Vielvolkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall.* – Munchen, 1992.

13. Uyama T. *The Alash Orda's Relations with Siberia, the Urals, and Turkestan. The Kazakh National movement and the Russian imperial legacy* // *Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts*. – London - New York: Routledge, 2012. – 287 p.
14. Аманжолова Д.А. *Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш*. – М.: Россия молодая, 1994. – 216 с.
15. Козодой В.И. *Алихан Букейханов: человек-эпоха*. – Алматы, 2021. – 312 с.
16. Тугай Т.И. *Оренбургский путь Ахмета Байтурсынова*. Изд. 2-е, доп. – Оренбург: Университет, 2018. – 252 с.
17. Саралидзе Л. *Мустафа Шокай и грузинская политическая эмиграция* // *Казахстанская интеллигенция: история и современность: Сб. материалов Междунар. научн. конф., посв. памяти д. и. н., проф. К. Л. Есмагамбетова*. – Алматы, 2018. – С. 237–244.
18. *Политика тюркского мира Советского Союза: Сб. избранных статей М. Шокая на французском языке* / Сост. А. Кара. – Стамбул : Dogu kutuphanesi, 2023. – 343 с.
19. Cameron S. *The Kazakh Famine of 1930–33: Current Research and New Directions* // *East / West: Journal of Ukrainian studies*. – 2016. – Vol. 3. – No. 2. – P. 117–132.
20. Mathley I. M. *Agricultural development // Central Asia. A century of Russian rule*. 1998.; *Idem. The population and the Land* // *Ibid.* – P. 91–130.
21. Conolly V. *Beyond the Urals: Economic Development in Soviet Asia*. – London: Oxford U. P, 1967. – 420 p.
22. Олкотт М.Б. *Қазақтар / Қазақ тіліне аударған З. Әбдешев*. – Астана : Шаңырақ-Медиа, 2011. – 155 б.
23. Conquest R. *The harvest of sorrow: Soviet collectivization and the terror-famine*. – L., 1986. p. 189-198.
24. Омарбеков Т. *20-30-жылдардағы Қазақстан қасіреті*. – Алматы: Санат, 1997. – 320 б.
25. Littlepage J. D. *In Search of Soviet gold*. – N.Y., 1938. – 186 p.
26. Cameron S. *The Hungry Steppe: Famine, Violence and the Making of Soviet Kazakhstan*. – New York: Cornell University Press, 2018. – 292 p.
27. Турсунбаев А. *Против буржуазной фальсификации истории Казахстана*. – Алма-Ата: Казгосполитиздат, 1963. – 112 с.
28. Krader L. *Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads*. – The Hague, Mouton, 1963. – 412 p.
29. Wheatcroft S. G. *The Complexity of the Kazakh Famine: Food Problems and Faulty Perceptions* // *Journal of Genocide Research*. – 2021. – Vol. 23. – № 4. – P. 593–597.
30. Norman M. Naimark. *Stalin's Genocides*. – Princeton University Press, 2010. – 163 p.
31. Киндлер Р. *Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане*. – М.: Политическая энциклопедия, 2017. – 382 с.
32. Pianciola N. *Collectivization Famine in Kazakhstan, 1931–1933*. // *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 25, No. 3/4 (Fall 2001)/ – P. 237-251.
33. Mark R. *The famine in Kazakhstan: historiographical reappraisals. (Die Hungersnot in Kazakhstan. Historiographische Aufarbeitung im Wandel, in: ebd., – S. 112–130.*
34. Кондрашин В.В. *Современная историография голода начала 1930-х гг. в России и Казахстане: обзор литературы* // *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки*. – 2022. – № 4. – С. 43–61.
35. Payne M. *Stalin's Railroad: Turksib and the Building of Socialism*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2001. – 384 p.
36. Benningsen A., Broxup M. *The Islamic Threat to the Soviet State*. – London, Canberra: Croom Helm, 1983. – 170 p.

37. Carmack R. *Kazakhstan in World War II: Mobilization and Ethnicity in the Soviet Empire*. University Press of Kansas, 2019.
38. Eden J. *God Save the USSR: Soviet Muslims and the Second World War*. – Oxford: Oxford University Press, 2021. – 272 p.
39. Мұхатова О.Х. Тлеубекова Г.Б. Шетелдік тарихнамадағы кеңестік Қазақстан тарихы мәселелері // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – 2017. № 1 (84). – 14–20 б.
40. Муканова Р.З. Критика англо-американских буржуазных фальсификаторов по освоению целинных и залежных земель Казахстана (1954–75г. г). Дисс. к.и.н. – Алма-Ата, 1981. – 161с.
41. Pohl M. *Women and Girls in the Virgin Lands*. In *Women in the Khrushchev Era*. – Palgrave Macmillan London, 2004. – P. 52–74.
42. Kats Z. *Kazakhstan and Kazakhs* // *Handbook of Major Soviet Nationalities*. –London: Collier Macmillan, 1975. – 481 p.
43. Imart G.G. *Unique Impire* // *Central Asian Survey*. – London, 1987. – P. 18–24.
44. Rackowska-Harmston T. *Central Asian Elite Mobility and Political Change in the Soviet Union* // *Central Asian Survey*. – London, 1986. – P. 80–88.
45. Zwick P. *Ethnoregional Socio-economic Fragmentation and Soviet Budgetary Policy* // *Soviet Studies*. Glasgow. – 1979. – Vol. 31. – No. 3. – P. 380–400.
46. Алланиязов Т. Протестные движения в Средней Азии и Казахстане 1920-1930 гг. в оценках западной, советской и национальных (Россия, Казахстан, Узбекистан) историографий. Традиции и новации// *The International Newsletter of Communist Studies Online* XVI. 2010. – С. 89–96.
47. Dave Bhavna. *Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power*. – London; New York: Routledge, 2007. xii, – 242 p.
48. Rollberg P. *Cinema of Soviet Kazakhstan 1925–1991: An Uneasy Legacy* Rowman & Littlefield, 2021. – 466 p.
49. Аблажей, Н. Н. *Казахский миграционный маятник «Казахстан – Синьцзян»: эмиграция, репатриация, интеграция* / Н. Н. Аблажей. – 2-е изд., испр. – Новосибирск : Изд-во СО РАН, 2015. – 255 с.

References:

1. *Ekonomicheskoe razvitie Kazahstana i kritika burzhnaznyh fal'sifikatorov* / Otv. red. Baishev S.B. – Alma-Ata: Nauka, 1978. – 160 s. [in Russian].
2. Esmagambetov K. *Qazaqtar shetel adebietinde*. – Almaty: Atamura-Qazaqstan, 1994. – 204 b.[in Kazakh].
3. Suzhikov B. M. *Ocherki zarubezhnoi istoriografii Kazahstana XIX–XX vv.* – Almaty: Ush qiya, 2019. – 324 s. [in Russian].
4. Laumullin M.T. *Alemdik orientalitakadagy Kazakhstan: Sheteldik shygystanudagy kazaktardyn tarihy, madeni zhane etnographiasyn zertteu*. – Nur-Sultan: Kazakhstan Prezindety zhanyndagy KQCZI, 2019. – 472 b. [in Kazakh].
5. Tashtemhanova R. M. *Itoria uzchenia Kazahstana v Germanii (vtoraya polovina XIX v. – 1991 g.): diss. ...d. i. n.* – Pavlodar, 2005. – 273 s. [in Russian].
6. Byrbayeva G.B. *Kontseptualaya struktura evro-amerikanskoi istoriografii istorii Kazahstana i respublik Srednei Azii sovetского периода: istochniki 1960-h – nachala 1990-h gg.: avtoref. diss. d.i.n.* Almaty 2005. – 50 s. [in Russian].
7. Shaimardanova Z.D. *Franzuzskaya istoriografia istorii XIX – nachala XXI vv.: aftoref. diss. d.i.n.* – Almaty, 2010. – 50 s. [in Russian].

8. Kovalskaya S.I. *Anglo-amerikanskaya istoriografia sovetskogo opyta modernizatsii Kazahstana: diss. ...d.i.n.* – Astana, 2008. – 361 s. [in Russian].
9. Keep J. October in provinces // *Revolutionary Russia* / Ed. by R. Pipes. Cambridge (Mass), 1968. P. 180-223.; Pierce R. *Toward Soviet Power in Tashkent. February-October 1917* // *Canadian Slavonic Papers*. – Ottawa, 1975. Vol. XVI. No 2/3. – P. 261–269. [in English].
10. Rywkin M. *Moscow's Muslim Challenge: Soviet Central Asia*. – New York : M.E. Sharpe, 1990. – 181 p. [in English]. .
11. Seton Watson H. *Russian Emhire? 1801-1917*/ Oxford, 1967; Carrere d'Encausse H. *The fall of Tsarist Empire; Civil War and Government; The National Republics lose their Independence* // *Central Asia: a century of Russian rule*/ Ed. By E. A. Uvorkin, – L., 1967. – pp. 131-253; idem *Le grand défi, Bolcheviques et nations 1917-1930*. – P., 1987; *The Anatomy of the Communist takeovers*/Ed. By T.T. Hammond. – New Haven and London, 1975. [in English].
12. Kappeler A. *Russian als Vielvolkerreich: Entstellung, Geschichte, Zerfall*. – Munchen, 1992.[in German].
13. Uyama T. *The Alash Orda's Relations with Siberia, the Urals, and Turkestan. The Kazakh National movement and the Russian imperial legacy* // *Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts*. – London - New York: Routledge, 2012. – 287 p. [in English].
14. Amanzhlova D.A. *Kazahskii avtonomizm i Rossia. Istoria dvizhenia Alash*. – M.: Rossia molodaya, 1994. – 216 s. [in Russian].
15. Kozodoi V.I. *Alihan Bukeihanov: chelovek-epoha*. – Almaty, 2021. – 312 s. [in Russian].
16. Tugai T.I. *Orenburgskii put Ahmeta Baitursunova*. Izd. 2-e, dop. – Orenburg: Universitet, 2018. – 252 s. [in Russian].
17. Saralidze L. *Mustafa Shokai i gruzinskaya politicheskaya emigratsia*// *Kazakhstanskaya intelligentsia: istoria i sovremennost: Sb. materialov mezhd. nauch. konf., posv. pamauti d.i.n. prof. K. L. Esmagambetova*. – Almaty, 2018. – S. 237–244. [in Russian].
18. *Politika turkskogo mira Sovetskogo Soyza: Sb. izbrannykh statei M. Shokaya na frantsuzskom yazyke* /Sost. A. Kara. – Sтамbul: Dogu kutuphanesi, 2023. – 343 s. [in Russian].
19. Cameron S. *The Kazakh Famine of 1930–33: Current Research and New Directions* // *East / West: Journal of Ukrainian studies*. – 2016. – Vol. 3. – No. 2. – P. 117–132. [in English].
20. Mathley I. M. *Agricultural development* // *Central Asia. A century of Russian rule*. 1998.; Idem. *The population and the Land* // *Ibid*. – P. 91–130. [in English].
21. Conolly V. *Beyond the Urals: Economic Development in Soviet Asia*. – London: Oxford U. P, 1967. – 420 p. [in English].
22. Olcott M.B. *Qazaqtar / Qazaq tiline audargan Z. Abdeshev*. – Astana: Shanyraq-Media, 2011. – 155 b. .[in Kazakh].
23. Conquest R. *The harvest of sorrow: Soviet collectivization and the terror-famine*. – L., 1986. p. 189-198. [in English].
24. Omarbekov T. *20-30-jyldardaǵy Qazaqstan qasireti*. – Almaty: Sanat, 1997. – 320 b. [in Kazakh].
25. Littlepage J. D. *In Search of Soviet gold*. – N.Y.,1938. –186 p. [in English].
26. Cameron S. *The Hungry Steppe: Famine, Violence and the Making of Soviet Kazakhstan*. – New York: Cornell University Press, 2018. – 292 p. [in English].
27. Tursynbayev A. *Protiv burzhuaiznoi falsifikatsii instorii Kazahstana*. – Алма-Ата: Kazgospolitizdat, 1963. – 112 s. [in Russian].
28. Krader L. *Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads*. – The Hague, Mouton, 1963. – 412 p. [in English].

29. Wheatcroft S. G. *The Complexity of the Kazakh Famine: Food Problems and Faulty Perceptions* // *Journal of Genocide Research*. – 2021. – Vol. 23. – № 4. – P. 593–597. [in English].
30. Norman M. Naimark. *Stalin's Genocides*. – Princeton University Press, 2010. – 163 p. [in English].
31. Kindler R. *Stalinskie kochevniki: vlast i golod v Kazakhstane*. – M.: Politicheskaya encyclopedia, 2017. – 382 s. [in Russian].
32. Pianciola N. *Collectivization Famine in Kazakhstan, 1931–1933*. // *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 25, No. 3/4 (Fall 2001)/ – P. 237–251. [in English].
33. Mark R. *The famine in Kazakhstan: historiographical reappraisals*. (*Die Hungersnot in Kazakhstan. Historiographische Aufarbeitung im Wandel*, in: ebd., – S. 112–130. [in English].
34. Kondrashin V. V. *Sovremennaya itoriografia goloda nachala 1930-h gg. v Rossii i Kazakhstane: obzor literatyry* // *Izvestia vyshih uchebnyh zavedenii*. – Povolzhskii region. Gumanitarnye nauki. – 2022. – № 4. – S. 43–61. [in Russian].
35. Payne M. *Stalin's Railroad: Turksib and the Building of Socialism*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2001. – 384 p. [in English].
36. Benningsen A., Broxup M. *The Islamic Threat to the Soviet State*. – London, Canberra: Croom Helm, 1983. – 170 p. [in English].
37. Carmack R. *Kazakhstan in World War II: Mobilization and Ethnicity in the Soviet Empire*. University Press of Kansas, 2019. [in English].
38. Eden J. *God Save the USSR: Soviet Muslims and the Second World War*. – Oxford: Oxford University Press, 2021. – 272 p. [in English].
39. Myhatova O.H. Tleubekova G.B. *Sheteldik tarihnamadagy kenestik Qazaqstan tarihy мәseleleri* // *QazYU Habarshysy. Tarih seriyasy*. – 2017. № 1 (84). – 14–20 b. [in Kazakh].
40. Mukanova R.Z. *Kritika anglo-amerikanskih burzhuaznyh falsificatorov po osvoeniy tselinnyh i zaleznyh zemel Kazakhstana (1954-75 gg.)*. Diss. k.i.n. – Алма-Ата, 1981. – 161s. [in Russian].
41. Pohl M. *Women and Girls in the Virgin Lands*. In *Women in the Khrushchev Era*. – Palgrave Macmillan London, 2004. – P. 52–74. [in English].
42. Kats Z. *Kazakhstan and Kazakhs* // *Handbook of Major Soviet Nationalities*. – London: Collier Macmillan, 1975. – 481 p. [in English].
43. Imart G.G. *Unique Impire* // *Central Asian Survey*. – London, 1987. – P. 18–24. [in English].
44. Rackowska-Harmston T. *Central Asian Elite Mobility and Political Change in the Soviet Union* // *Central Asian Survey*. – London, 1986. – P. 80–88. [in English].
45. Zwick P. *Ethnoregional Socio-economic Fragmentation and Soviet Budgetary Policy* // *Soviet Studies*. Glasgow. – 1979. – Vol. 31. – No. 3. – P. 380–400. [in English].
46. Allaniyazov T. *Protestnye dvizheniya v Srednej Azii i Kazakhstane 1920-1930 gg. v ocnkah zapadnoj, sovetsoj i nacional'nyh (Rossiya, Kazahstan, Uzbekistan) istoriografij. Tradicii i novacii* // *The International Newsletter of Communist Studies Online XVI*. 2010. – S. 89–96. [in Russian].
47. Dave Bhavna. *Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power*. – London; New York: Routledge, 2007. xii, – 242 p. [in English].
48. Rollberg P. *Cinema of Soviet Kazakhstan 1925–1991: An Uneasy Legacy* Rowman & Littlefield, 2021. – 466 p. [in English].
49. Ablajej N.N. *Kazahskij migracionnyj mayatnik «Kazahstan – Sin'czyan». Emigraciya. Repatriaciya. Integraciya*. 2-e izd., ispr. – Novosibirsk, 2015. – 255 s. [in Russian].

МРНТИ/ГТАХР/IRSTI 03.20

УДК/ӘӨЖ /UDC 2 (574)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.026>

А.М.Хайрулдаева *¹

¹«SDU University» постдокторанты, Абай атындағы ҚазҰПУ аға оқытушысы,
Қазақстан, Қаскелең, Алматы
e-mail: a.khairuldayeva@abaiuniversity.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-3303-7569>

ОТАНДЫҚ ТАРИХНАМАДАҒЫ XVIII Ғ.-XIX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ- ҚОҚАН ҚАТЫНАСТАРЫ

Аңдатпа

Қазақ халқының тарихындағы XVIII ғ.-XIX ғасырдың бірінші жартысы ерекше кезең болып табылады. Аталған кезеңде қазақ жері түрлі саяси күштердің — Ресей империясының, Қоқан, Хиуа хандықтарының, Бұхара әмірлігінің мүдделері тоғысқан аймаққа айналды. Солардың ішінде Қоқан хандығы мен қазақ рулары арасындағы қарым-қатынастар ерекше күрделі және көп қырлы сипатымен ерекшеленеді.

Мақалада осы мәселеге қатысты отандық тарихнаманың зерттеу кезеңдері мен негізгі еңбектері қарастырылады.

Қоқан хандығы мен қазақ халқының өзара қатынастары әскери, саяси тұрғыда, сонымен бірге экономикалық, мәдени және діни ықпалдастық тұрғысынан да маңызды.

Қазіргі таңда бұл тақырып Орталық Азия халықтарының ортақ тарихи кеңістігін түсінудің, яғни, өңірлік ықпалдастық пен мәдени сабақтастықты түсінудің, бағалаудың негізгі бағыттарының бірі болып табылады.

Зерттеу жұмысында қазақ-қоқан қарым-қатынастар тақырыбының отандық тарихнамада қалай және қандай бағыттарда зерделенгенін, осы саладағы зерттеулердің теориялық-методологиялық негіздерін, көзқарас эволюциясын, сондай-ақ, идеологиялық факторлардың ықпалын саралауға бағытталған. Жұмыстың мақсаты қазақ-қоқан қатынастарын зерттеген ғалымдардың еңбектеріне тарихнамалық және дискурсивтік тұрғыдан жүйелі шолу жасау болып табылады. Зерттеуде кеңестік кезеңдегі тарих ғылымының саяси шектеулері мен методологиялық догмалары, сондай-ақ, тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдегі жаңа ғылыми парадигмалар — өркениеттік, посткеңестік және тарихи-салыстырмалы әдістер — арнайы талданады.

Түйін сөздер: Қоқан хандығы, ортазиялық елдер, отандық тарихнама, тарихнамалық дерек, тарихнамалық шолу, қазақ-қоқан қатынастары

Алғыс айту: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландыратын ғылыми жоба (грант № AP26101025) аясында дайындалған.

А.М. Хайрулдаева ¹*

¹Постдокторант «SDU University», старший преподаватель КазНПУ имени Абая
Казахстан, Каскелен, Алматы
e-mail: a.khairuldayeva@abaiuniversity.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-3303-7569>

КАЗАХСКО-КОКАНДСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В XVIII - В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX вв. В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Аннотация

XVIII и первая половина XIX веков является особенным периодом в истории казахского народа. Отмечается периодом сплетения различных политических сил и интересов таких государств как Российская империя, Кокандского и Хивинского ханств, Бухарского эмирата, которым стала казахская земля. Особенно выделяется сложным и многогранными отношениями между казахскими племенами и Кокандским ханством.

В статье рассматриваются проблемы и ключевые моменты исследования отечественной историографии.

Важное значение имеет проблемы и отношения между казахским народом и Кокандского ханства с точки зрения военно-политического и экономического характера, а также культурной и религиозной интеграции.

Тема исследования является одной из основных направлений понимания современной эпохи и интеграции региональной, культурной преемственности народов на исторических широтах Центральной Азии.

Целью исследования является провести анализ направлений казахско- кокандских отношений в истории отечественной историографии, теоретических и методологических основ исследования в этой области, эволюции взглядов и влияние идеологических факторов.

Цель статьи провести систематический обзор работ ученых, изучавшие казахско-кокандские отношения в историографии и с точки зрения дискурсивных систем. В частности, проводится анализ политических ограничений и методологических догм в истории науки в советский период, а также новые научные парадигмы в постколониальный период, с использованием цивилизованных, постсоветских и историко-сравнительных методов. Кроме того, в научное обращение включены и рассмотрены новые интерпретации источников.

Ключевые слова: Кокандское ханство, среднеазиатские страны, отечественная историография, историографический источник, историографический обзор, казахско-кокандские отношения.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках научного проекта, финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP26101025).

A.Khairuldayeva¹*

¹Postdoctoral researcher «SDU University»,
senior lecturer Abai Kazakh national pedagogical university, Kazakhstan, Kaskelen, Almaty
e-mail: a.khairuldayeva@abaiuniversity.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-3303-7569>

KAZAKH-KOKAND RELATIONS IN THE 18th AND FIRST HALF OF THE 19th CENTURY IN LOCAL HISTORIOGRAPHY

Abstract

The eighteenth century and the first half of the nineteenth century represent a particularly significant period in the history of the Kazakh people. During this time, Kazakh territories became a zone of intersecting interests of various political powers, including the Russian Empire, the Khanates of Kokand and Khiva, and the Emirate of Bukhara. Among these actors, relations between the Kokand Khanate and the Kazakh tribes were especially complex and multidimensional.

This article examines the stages of research and the principal works within domestic historiography addressing this issue. The interactions between the Kokand Khanate and the Kazakh population are significant not only from a military and political perspective, but also in terms of economic, cultural, and religious interaction.

At present, this topic constitutes one of the key areas for understanding the shared historical space of the peoples of Central Asia, as well as for assessing regional integration and cultural continuity. The article aims to analyze how and in what directions the theme of Kazakh–Kokand relations has been studied within domestic historiography, focusing on the theoretical and methodological foundations of research, the evolution of scholarly interpretations, and the influence of ideological factors.

The purpose of the article is to provide a systematic historiographical and discursive review of the works of scholars who have studied Kazakh–Kokand relations. The study specifically examines the political constraints and methodological dogmas of Soviet-era historical scholarship, as well as the new scholarly paradigms that emerged after independence, including civilizational, post-Soviet, and comparative-historical approaches.

Keywords: Central Asian countries; Kokand Khanate; domestic historiography; historiographical sources; historiographical review; Kazakh–Kokand relations.

Acknowledgement: This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP26101025).

Кіріспе

Қазақстанның XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Орта Азия мемлекеттерімен арадағы саяси және мәдени қарым-қатынастары – Орталық Азия тарихындағы күрделі әрі көпқырлы үдерістердің бірі болып табылады. Бұл кезеңде Қазақ хандығы мен көршілес Хиуа, Қокан және Бұхар хандықтары арасындағы өзара әрекеттестік аймақтық тұрақтылық пен саяси баланстың қалыптасуына тікелей әсер етті. Дегенмен, бұл тарихи өзара қатынастар тек дерек көзі тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар, тарих ғылымындағы оларды зерттеу формалары мен тәсілдері тұрғысынан да жан-жақты талдауды қажет етеді.

XVIII ғ.-XIX ғасырдың бірінші жартысы Орта Азия аймағында дәстүрлі мемлекеттердің өзара бәсекелестігі мен сыртқы саяси қысымның күшеюімен ерекшеленді. Бұл кезеңде Қокан хандығының саяси сахнада күшеюі және оның Сырдария бойы, Түркістан, Шымкент, Әулиеата, Жетісу өңірлеріне бағытталған экспансиялық саясаты қазақ қоғамының тарихи дамуына елеулі ықпал етті. Қазақ-қокан қатынастары осы аймақтағы билік үшін күрестің, экономикалық мүдделердің және әскери-саяси тепе-теңдіктің маңызды құрамдас бөлігіне айналды.

Аталған мәселе отандық тарих ғылымында ұзақ уақыт бойы арнайы тарихнамалық талдау нысанына айнамай, көбіне жалпы Қазақстан тарихы немесе Орта Азия халықтарының тарихы аясында қарастырылды. Кеңестік кезеңде бұл қатынастар таптық-идеологиялық тұрғыдан бағаланып, Қоқан хандығы «феодалдық-реакциялық мемлекет» ретінде сипатталады. Ал қазақ қоғамының Қоқан билігімен байланысы көбіне қанаушылық пен қарсылық контекстінде түсіндірілді.

Тәуелсіздік алғаннан кейін отандық тарихнамада әдіснамалық бетбұрыс жасалып, қазақ-қоқан қатынастары мәселесі ұлттық мүдде, аймақтық саясат және тарихи шынайлық тұрғысынан қайта қарастырыла бастады. Бұл кезеңде зерттеушілер қоқан хандығының қазақ жеріндегі саясатын бір жақты отарлау емес, күрделі әрі көпқырлы саяси үдеріс ретінде қарастыруға ұмтылды.

Мақаланың мақсаты XVIIIғ.-XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ-қоқан қатынастарының кеңестік кезеңдегі отандық тарихнамада зерттелу деңгейін, негізгі бағыттарын, концептуалдық ұстанымдары мен методологиялық ерекшеліктерін анықтау.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысы тарихнамалық сипатта болғандықтан, негізгі дереккөз ретінде отандық тарихшылардың монографиялары, ғылыми мақалалары, диссертациялық зерттеулері пайдаланылды. Әсіресе кеңестік кезеңде және тәуелсіздік жылдарында жарияланған еңбектерге басымдық берілді. Мақаланы жазу барысында кеңестік кезеңдегі зерттеушілер: С.Асфендияровтың, Е.Бекмахановтың, А. Чулошниковтың, М.Вяткин, П.Ивановтың, С.Зимановтың, Толыбековтың саяси билік өкілі және қазақ тарихының да кейбір мәселелерін қарастырған Т.Рысқұловтың еңбектері негізге алынды. Тәуелсіздік кезеңіндегі зерттеушілердің арасынан С.Мадуанов, Ө.Қожақұлының, А.Махаеваның және т.б. зерттеу еңбектері пайдаланылды.

Мақаланы жазу барысындағы әдіснамалық негізін төмендегі әдістер құрайды:

Тарихнамалық талдау әдісі мақаланы жазуға қолданылған тарихнамалық деректерді талдау, берілген мәселелерді талқылау үшін қолданылды.

Салыстырмалы-тарихи әдіс отандық тарихнаманың әр кезеңдегі зерттелу мәні мен ерекшеліктерін айқындау үшін тиімді болды.

Концептуалдық талдау кеңестік кезең мен тәуелсіздік кезеңіндегі зерттеу ерекшеліктерін саралауда пайдаланылды.

Бұл әдістер қазақ-қоқан қатынастары мәселесіне берілген түрлі ғылыми бағаларды салыстыруға, олардың уақыт өзгеру логикасын анықтауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер

XVIII ғасыр – XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның ортазиялық елдермен қарым-қатынастары мәселесі – кеңестік тарихнамада үстірт зерттелген тақырыптардың бірі. Өз кезегінде шығыстанушы ғалым -П.П. Иванов қазақтар мен өзбектер арасындағы қарым-қатынастардың ежелден жалғасып келе жатса да XX ғасырдың 20–30 жылдарына дейін дұрыс зерттелмегенін баса көрсетті, оның себебін қарастырылып отырған кезеңдегі қазақтардың да, Қоқан хандығының да тарихына қатысты қолжазба нұсқалар мен материалдардың шашыраңқы және көптеген зерттеушілер үшін қол жетімсіздігімен байланыстырды. Белгілі тарихшы Ермұхан Бекмаханов Қазақстанның Бұхара, Хиуа, Қоқан хандықтарымен қарым-қатынастарының 1917 жылға дейінгі, яғни революцияға дейінгі тарихнамада аз зерттелгеніне назар аударды. Оның себебін патшалық Ресей зерттеушілері тарапынан тек отарлау мақсатындағы ғана қызығушылықтар болғандығымен, Қазақстанның көршілес елдермен мәдени, экономикалық байланыстарының қарастырылмағандығымен түсіндірді. Посткеңестік кезеңдегі тарихшы-ғалым С. Мадуанов мәселенің зерттелу деңгейін айқындай келе осы тұжырымды бекітті. Оның пікірінше, проблеманың зерттелмеуінің «өзіндік себептері бар. Қазан революциясына дейінгі уақыттарда Орталық Азия мәдени-тарихи тұтастық ретінде қарастырылды. Осыған орай ғылыми әдебиеттерде, күнделікті өмірде «түркістандықтар», «ортаазиялықтар» және т.б. атаулар көрініс тауып, қолданылды. Кеңес өкіметі орнағаннан

кейін, шамамен 1920–жылдардың соңына қарай әрбір халықтың мәдени ерекшеліктерін жеке қарастыру үрдісі пайда болды. Бұл бағыттың астарында большевиктердің 1924–1925 жылдардағы ұлттық межелеуге негізделген «әлеуметтік тапсырыс» саясаты жатты. Бірте-бірте ортаазиялық халықтар мен республикалардың тарихын бір-бірінен алшақ зерделеу орын алды» [1, 15–6]. Дегенмен кеңестік кезеңде проблема саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени байланыстар ауқымында жеке тақырып ретінде зерттелмесе де тарих ғылымында зерттеушілердің бірнеше буын өкілдері жинақтаған бай материалдар қоры бар.

Кеңестік тарихшылардың арасында мәселені алғаш рет зердедегендердің қатарында «Қазақстанды зерттеу қоғамының» төрағасы А.П. Чулошников тұрды [2]

1920– жылдары белгілі қоғам қайраткері Тұрар Рысқұловтың «Жетісу мәселелері», «Қазақстан», «Қырғызстан» атты еңбектері жарық көрді. Соңғы екі монографиясында Қазақстанның және Қырғызстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайына шолу жасаумен бірге тарихи өткеніне тоқталды [3].

С.Ә.Асфендияровтың еңбектерінде қазақ даласының оңтүстігінде құрыла бастаған ортазиялық хандықтар қазақтардың көршілес алпауыт елдің бодандығын қабылдауына мәжбүр еткен себептердің бірі ретінде көрсетіледі[4].

Павел Петрович Иванов Орта Азия елдері тарихын, осы аумақты мекендеген халықтардың XVI–XIX ғасырлардағы әлеуметтік, экономикалық, саяси түркі және парсы жазба, қазақтардың ауызша деректері, ресейлік экспедиция материалдары негізінде зерттеген еңбектерінде қазақтардың ортаазиялық хандықтармен қарым-қатынастарына тоқталды [5]. Автордың 1938 жылы жазылып, қолжазба күйінде Ресейдің Шығыс қолжазбалары институты архивінде сақталған XVIII ғасырдың екінші жартысындағы Орта Азия және Қазақстан туралы мақаласы 2011 жылы Е.И.Серованың алғы сөзімен жарық көрді. Аталған мақалада Хиуа, Бұқара, Қоқан хандықтарының XVIII ғасырдың екінші жартысындағы саяси және экономикалық тарихына шолу жасап, Қазақстан тарихына қатысты кейбір мәселелерді көтерді. П.П. Иванов XVIII ғасырдың екінші жартысындағы қазақтардың саяси тарихына қысқаша шолу жасай отырып, сол кезеңде қазақ даласындағы жағдайға саяси жағынан әлсіз болды деп баға береді және оның төмендегі себептерін көрсетеді: 1. үш жүз хандары арасындағы алауыздық; 2. Экономикалық жағынан артта қалушылық; 3. Жоңғар шапқыншылығы. Осы аталған себептер қазақтар мен Орта Азия елдері арасындағы қарым-қатынастарға айтарлықтай ықпал етті. XVIII ғасырдың 30–жылдарында Орынбор қаласының салынуы қазақтардың Ресеймен, Орта Азия елдерімен сауда қатынастарының дамуына және қазақ даласындағы әкімшілік-саяси және сауда орталығына айналып, қазақ даласындағы сауда қатынастарының жандануына себеп болған.

П.П. Иванов Орта Азия тарихы бойынша очерктерінде де қазақ-өзбек қатынастарына XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы Бұхар, Хиуа, Қоқан хандықтарын арнайы зерделеу ауқымында тоқталған [6]. Алдыңғы мақаласындағы ойларын сабақтай келе автор: «XVIII 80– жылдарында Ұлы жүз аумағын Ташкент билеушісі Жүніс қожа жаулап алды, хан лауазымын жойып, билігін жекелеген тайпалар ұсынған текті адамдар арқылы жүргізді», - деп жазды [6, 96–б.].

Қазақ-өзбек қатынастары М. Вяткиннің «XVIII ғасырдың ортасындағы қазақ қоғамы» атты мақаласынан көрініс тапты [7]. XVIII ғасырдың ортасындағы қазақ қоғамының саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайына қысқаша шолу жасаған тарихшы қазақтардың ортаазиялық хандықтармен байланыстарына үстірт тоқталды.

XIX ғасырдың екінші ширегіндегі Ұлы жүздің Шығыс бөлігіндегі жағдайды зерттеуде М.Вяткин Алла-құл мен Кенесары ханның өзара байланыстарын арнайы қарастырды. Екінші жағынан Қоқан хандығына вассалды құқықтағы Ташкентті билеген күшбегі Кенесарыны солтүстіктегі көшпенділердің жорықтарынан қалқан ретінде пайдалануды ойлады. Сол себепті Кенесарыға Ташкент аймағының солтүстік-батыс шекараларына бекініс салып, қару-жарақпен қамтамасыз етуді уәде етіп, қоныстануға шақырды. Алайда Кенесары ташкент бегінің қолындағы қаруға емес, осы шекарада өзінің үстемдігін бекітуге ұмтылғандығына тоқталды [8, 276–б.].

Е. Бекмахановтың та кеңестік идеологиялық ұстанымнан тыс қалмағаны белгілі. Дегенмен оның еңбегі деректік базасының молдығымен, тарихилығымен, объективтілігімен, ұлттық мүддеде зерделенуімен ерекшеленеді.

Қазақтарға қатысты агрессиялық саясатты қоқан билеушілері ұстанды. Е. Бекмаханов қазақ ақын-жыраулары тәрізді Әлім ханның озбырлығын, оның Ташкентке жасаған жорығын баяндады. Омар ханның кезінде Түркістанның және оның маңынжағы жерлердің жаулап алынуын, Жаңақорған, Жүлек, Ақмешіт, Құмышқорған, Шымқорған, Қошқорған, т.б. бекіністердің салынғандығына назар аударды [9, 173-б.]. Қоқан ханының қол астында Ұлы жүздің ру-тайпалары: бестамғалы, сыйқым, шымыр, жаныс, ысты, ошақты, шапырашты, жалайыр, сырғалы болды. Өзіне дейінгі зерттеушілер тәрізді Е. Бекмаханов қоқан билеушілерінің жаулап алу саясатының тонаушылықпен ғана шектелмей сауда-саттықты дамыту бағытында болғандығын ашып көрсетті. Салық, түрлі алымдардың көлемін, оларды жинаудағы қоқандықтардың озбырлығын, жергілікті халық үшін аса ауырлығын баяндаудағы тұжырымдары П.П. Иванов, М. Вяткин пікірлерімен үндесті.

Е. Бекмаханов қоқан үстемдігіне қарсы қазақтардың көтерілістері туралы да жазды. Оның Тентек төре бастаған көтерілісті сипаттауы тартымды әрі өзге авторларда мұндай мәліметтер мен тұжырымдар кездеспейді.

Ғалымның Кене Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалысы кезіндегі ханның Бұхар, Хиуа және Қоқанмен байланыстары - өзге зерттеушілермен салыстырғанда анағұрлым терең әрі шынайы. Дәстүрлі деректер және архив құжаттары негізінде қарастырылған қазақтармен ортаазиялық хандықтар арасындағы қарым-қатынастарын зерделеу нәтижесінде жасаған тұжырымдарының заманауи тарихшылар үшін маңызы зор.

1920–1950 жылдары тарихшылар қазақ даласының ортаазиялық хандықтармен сауда байланыстарын назардан тыс қалдырмады. Осы орайда С.К.Ибрагимовтың «Қазақтардың XVIII ғасырдағы сыртқы сауда байланыстарының тарихынан» атты мақаласы ерекшеленеді [10]. Қазақтардың XVIII ғасырдағы сауда байланыстары туралы мәліметтердің аздығын және арнайы зерттеудің ғылымнан орын алмағандығын айта келе өзінің зерттеуін архив құжаттарына және жарияланған еңбектерге сүйене отырып дайындағандығын ескерткен. Шындығында да 1950 және одан кейінгі жылдардағы кеңестік тарихнамадан аталған мәселеге арналған еңбектер (1990 жылы жарық көрген Ж. Қасымбаевтың еңбегінен басқа) көрініс таппаған. С.К. Ибрагимов XVIII ғасырдағы орыс деректері бойынша қазақтардың сауда байланыстарына талдау жасап, салмақты тұжырымдар жасады.

Қазақтардың ортаазиялық хандықтармен қарым-қатынастары, соның ішінде сауда байланыстары туралы С. Толыбеков өзінің іргелі еңбегінде қысқаша жазды [11]. Ғалым қазақ-ортаазиялық қатынастардың саяси байланыстарын қарастырды. Оған дәлел - автордың «XIX ғасырдың басында оңтүстіктегі қазақтар Қоқан, Хиуа хандықтарының қол астына қарады. Қоқанның, Хиуаның үстемдігі тұрғындар арасында ислам дінінің ықпалын күшейту арқылы жүргізілді. Қоқан, Хиуа бектері қазақтардан: көшпенділерден зекет, отырықшы тұрғындардан ұшыр деп аталатын шамадан тыс салық жинады» деген тұжырымы [11, 227-б.].

Тәуелсіздік жылдары көрсетілген кезеңдегі Қазақстанның ортаазиялық мемлекеттермен, соның ішінде Қоқан хандығымен қарым-қатынастары тарихын зерттеу ары қарай жалғасты. Отандық тарихнамадан аталған мәселе арнайы зерделеген еңбектер орын алды. Солардың бірі – Сейітқали Мадуановтың еңбектері [12]. «Взаимоотношения казахов с другими соседними народами центральной Азии в XVIII-начале XIX в. (политические и социально-экономические аспекты)» атты монографиясының «XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақтардың өзбек хандықтарымен саяси байланыстары» тақырыбындағы тарауында қазақ-қоқан қарым-қатынастары туралы айтылады [1].

Өтеубай Қожақұлының іргелі зерттеуінің «XVIII ғасырдың соңы XIX ғасырдың 40-50-жылдарындағы «Қазақтар мен Қоқан хандығы» атты екінші және «Ұлы жүз бен Орта және Кіші жүздегі тәуелсіздік үшін күрес және Қоқан билеушілерінің бағыты» тақырыбындағы үшінші тарауларында қазақ-қоқан байланыстары қарастырылады [13]. Зерттеудің өзге еңбектермен салыстырғанда ерекшелігі парсы-тәжік тілінде жазылған 1810-1823 жылдардағы

Омар хан билігі тұсындағы оқиғалар көрініс тапқан Абд-ал-Кариманаман Ғанидың «Омар наме»(Умар нама), Мырза Каландари Исфарахтың «Шах намайи Умар хани», Мухаммед – Лаким- ханатораның «Мунтахаб ат – тауарих» және т.б. жылнамалар, оларда келтірілген мәліметтер туралы айтылады [13, 19-б.]. Автор орыс елшілері қалдырған жазбалардың арасында казак әскерінің атаманы, подпоручик Дмитрий Телятниковтың «Объвление» естелігінің шынайылығын атап көрсетеді [13, 32-б.]. Ө. Қожақұлы осы жазбадағы мынадай бір фактіге тоқталып, оның шынайылығына күмән тудырады. «Д. Телятниковтың жазбасында Жүніс қожаның құзырындағы қазақтың шанышқылы, үйсін рулары Ташкент билеушісіне алым-салық төлеп тұрғандығы туралы айтылған. Бірақ мұндағы Жүніс қожа алым-салық жинау кезінде қол астындағы рулардан түгін басынан бір қойдан алып отырды деген мәлімет қате. Оның басты дәлелі Д. Телятниковтың естеліктерінен басқа құнды құжаттар мен хаттарда, күнделіктерде Жүніс қожа көшпелі қазақтардан салық жинағанда түгін басынан бір қой емес әр жүз қойдан бір қой алғандығы айтылады» дегені осының дәлелі [13, 32-б.]. Бұл - автордың орыс елшілері мен саяхатшыларының жазбаларын сыни талдаудан өткізгендігінің айғағы. Соның нәтижесінде Ө. Қожақұлы «Жүніс қожаның Орта Азияның бірқатар аудандары мен Үлкен Орда мекендерін бағындыру үшін күресі тұрғындарды аяусыз қырумен жүрді» деген тұжырым жасады [13, 33-б.].

Тарихшы-ғалымдар А.Ш. Махаева мен З.Т. Садвокасованың бірлескен мақаласында Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде қазақ-қоқан қарым-қатынастары мәселесінің өзіндік тарихы бар күрделі тақырып екендігіне назар аударылды [13]. Осы тақырыпты аша түсуде қазақ ақын-жыраулары мұралары құнды тарихи дерек қызметін атқаратындығы қадап айтылды. Авторлар Ө. Оспанұлының пікіріне сүйене отырып, «XVIII ғасырдың аяқ шенінде Қазақстанның күнгейінде Қоқан басшыларының қорлық-зорлығына қарсы халық тілегін білдірген, азаттық аңсаған әдебиетіміз қалыптаса бастады. Аталған әдебиеттің ең әуелгі өкілі – Жанкісі жырау болғаны баршамызға белгілі», - деп жазды [13, 12-б.]. Бұл айтылғандар азаттықты ту етіп ұстаған әдебиеттің құндылығымен қатар XVIII ғасырдың соңында қазақ-қоқан қатынастарының шиеленісуінің зардаптарынан хабар береді. Сонымен қатар қоқан езгісіне қарсы күрескен батырлар мен ел ардақтыларын тануға жол ашады.

Қазақ-қоқан қатынастары Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін бес томдық академиялық басылымның үшінші томы «XVIII ғасырдың аяғы – XIX ғасырдың алғашқы үштен біріндегі Оңтүстік Қазақстан» атты тарауда арнайы қарастырылды [14].

«Қазақ ру-тайпаларының тарихы ғылыми-зерттеу жобасы аясында жарық көрген «Қаңлы» атты ұжымдық еңбекте қазақ-қоқан қатынастары тұсындағы қаңлылар арнайы зерттелді [15].

Талқылау

А.П. Чулошников «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» жылдары қазақтардың көрші елдерге, соның ішінде ортаазиялық хандықтардың аумағына ауа көшуге мәжбүр болғандықтарын баяндай келе, «Ұлы жүз тайпаларының біраз бөлігі Ходжентке, Орта жүздің айтарлықтай бөлігі Самарқанға, Кіші жүздіктер Хиуа мен Бұхарға көшті», - деп жазды [2, 159-б.]. Босқындардың аталған жерлерде жағдайлары нашар болған. Бұл тұжырымын автор былайша түйіндеген: «Қашқындарды құмды ортаазиялық далалар жылы қабак танытпай, ашулы қарсы алды, оларға шұрайлы жерлерін жеткілікті түрде бермеді. Осындай жағдайда босқындарға құнарсыз жерлерде ұзақ уақыт қалу мүмкін болмады. Кері қайтуға да күш пен жігер болмады» [2, 159-б.].

Т.Рысқұлов «Қазақстан» деген зерттеуінде қазақ халқының қалыптасуынан бастап XX ғасырдың 20–жылдарындағы тарихи оқиғаларды баяндады. Ұлт зиялысының пікірінше, XVIII–XIX ғасырдың орта кезіндегі Жетісудың саяси ахуалы жөнінде қысқаша айтып өтті. Ұлы жүз қазақтарының 1798 жылы Ташкенттен айырылды, XIX ғасырдың басында Қоқан хандығына бағынды [3, 214-б.]. «Қырғызстан» атты монографиясында «қазақтар мен қырғыздардың арасындағы, соңғыларының руаралық алауыздықтарын ұтымды пайдаланған Қоқан хандығы оларды өзіне бағындырды. Қоқандықтардың қырғыздарды өзіне тәуелді етуі орыстардың жаулап алуына дейін жалғасты» делінді [3, 293-б.]. Сонымен қатар Т. Рысқұлов

«1916 жылғы қазақтар мен қарақырғыздардың көтерілісі туралы» еңбегінде қазақ-өзбек қатынастарына қысқаша тоқталды [16].

С.Асфендиаров өз еңбегінде қазақтардың Бұхар, Қоқан, Ресей арасындағы сауда қарым-қатынастарында делдалдық қызмет атқарғандығына назар аударды. Кіші жүздің Ресей аумағына жақын орналасуы елдер арасындағы керуен саудасының дамуына ықпал еткендігін, қазақтардың қалыптасқан жағдайды орыс бодандығын қабылдау арқылы нығайта түскісі келгендіктерін баса айтты. Орта және Кіші жүздегі ахуалдың да сондай болғандығын көрсетті. Қазақ хандары Ортаазиялық хандардың әлсіздігін, өзара алауыздықтарын пайдаланып, тонаушылық мақсаттағы жорықтар жасады, олар да өз кезегінде қазақ хандарын әлсіретуді көздеді, қазақ даласының оңтүстігіне бекіністер салу арқылы өздерінің шекарасын мазасыз көшпенділерден қорғағысы келгендігі туралы тұжырым жасады. Қоқан және Бұхара билеушілері өздері бекіністер салған жерлерге қазақтардың арасынан шыққан билеушілерді тағайындау арқылы қазақтар арасынан өздеріне әлеуметтік қолдау тапқысы келді, сондықтан қазақтарға арнап өздерінің «датха» сияқты лауазымдық титулдарын тағайындады деп айта келе, «датха» деген қоқан немесе бұхара генералы деп көрсетті. Қоқан және бұхара феодалдық аристократиясы мен сауда буржуазиясының тірегі қазақ даласына ене бастаған мұсылман діндарлары болды», - деп жазды. Оңтүстік Қазақстанда Ақмешіт, Түркістан, Шымкент, Әулие-Ата, Сайрам, Қара-Бұлан, Жүлек сияқты өзбек елді мекендері пайда болды, ал өзбек отарлауы-ның ең шалғай форпосттары Созақ пен Шолақорған болды деген сипаттама берді [17, 102-103-б.].

Қазақтар мен ортазиялық хандықтар арасында айырбас саудасы болды, қазақтар негізінен мал шаруашылығы өнімдерін басқа тауарларға айырбастайтын және айырбас саудасын қазақтардың арасында негізінен феодалдар мен хандардың өздері жүргізді дей келе, Қоқан, Хиуа, Бұхара, Ташкент, Орынбор қалалары негізгі сауда жасау пункттері болған деп сипаттады [17,110-б.].

П.П.Иванов болса сол кезеңдегі қазақ даласындағы ішкі саяси жағдайға, үш жүздің әрқайсысының саяси дамуында орын алған ахуалға қысқа да болса нақты баға берді. Ғалымның зерттеуінше, Кіші жүз қазақтарының бір жағынан Ресей патшалық билігінің қолдау, қолпаштауына сүйенген қазақ сұлтандарынан, билеушілерінен қысым көрсе, екінші жағынан өз ықпалы мен билігін сақтап қалу үшін Хиуа, Қоқан хандықтарының ығында кеткен билік басындағы қазақтардың қыспағында қалған. XVIII ғасырдың 80–жылдарында бұрын қазақтарға тиесілі болған Ташкент қаласы Жүніс қожа билігі кезінде Қоқан құрамына өткен және ғасыр аяғына қарай оның ортазиялық сауда қатынастарындағы рөлі артқан. Жүніс қожа Ташкентті басып алғаннан кейін қазақ даласын бағындыруға тырысқан. Оның билігі Түркістанға дейін жетіп, Шымкентпен шектескен. Ол Ұлы жүзде хандық билікті жойған, бірақ, қазақтардың ішкі істеріне араласпай, оны қазақ билеріне қалдырып, тек зекет жинаумен шектелген. Өз билігін нығайту мақсатында қазақтардың арасындағы ықпалды адамдарды кепілдікте ұстаған. П.П. Ивановтың пайымдауынша, Жүніс қожа билігінің Қазақ даласына таралу әдістері және қазақтарға тигізген ықпалы туралы маңызды анықталмаған жайттар бар. Осы кезде қазақтар мен өзбектер арасында сауда қатынастары дамыған, қазақ даласына жіберілген сауда керуендері негізінен қарапайым және жібек маталарды апарып, орнына мал алған. Жүніс қожа әскерінің негізін қазақтың шанышкылы руының өкілдері құраған.

Ташкент билеушісінің жорықтарында қазақтардың маңызды рөл атқаруы билер мен батырлардың ықпалының нәтижесі болуы мүмкін [5, 107-109-б.].

Әлім хан кезіндегі Ташкент қаласының бағындырылуы, одан әрі қазақ даласына қарай жылуға жол ашқаны, ал оның қазақтарға жасаған алғашқы жорықтары, кейінгі Қоқан билеушілері тарапынан жалғасын тауып, Оңтүстік Қазақстанның Қоқан хандығы билігінің қол астында қалуындағы алғашқы қадам болған деген тұжырымға келді. Қазақ-қоқан қатынастары Ташкенттен Алматыға дейінгі сызық бойымен соғылған қоқан бекіністері, сауда қатынастары, салық жинау жүйесі, мұсылман діни қауымдастығы арқылы идеологиялық ықпал ету сипатында орын алды және Ұлы жүз жерінде ақырындап егіншіліктің дамуына жол ашты деген қорытынды жасады.

Екі халық арасындағы қарым-қатынастардың дамуы олардың тікелей шекаралас өмір сүруімен, олардың шаруашылық қалыптарының ерекшеліктерімен анықталған, себебі жартылай тұйық, көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан қазақтар қалалық қолөнер өнеркәсібі бұйымдарын қажет етсе, өзбектер өз кезегінде мал және малдың шикізат өнімдеріне мұқтаж болды деген байлам жасады. Дегенмен мақала өзінің жан-жақтылығымен, сол кезеңдегі орын алған тарихи оқиғалардың жүйелі түрде баяндалуымен ерекшеленсе де келтірілген кейбір мәліметтерге сыни көзбен қараудың қажеттілігі байқалады.

П.П. Ивановтың Орта Азия туралы очерктеріндегі пікірінше, Хиуа хандарымен салыстырғанда қоқандық әскерлердің қазақ қоныстарындағы әрекеттері, әсіресе Әлім ханның билігі кезінде «анағұрлым көп жетістіктер» әкелді. Оның жаулап алуы Ташкентпен аумағымен шектелді. Қоқан феодалдары бағынбаушылықты, тіпті қарапайым наразылықты аяусыз жазалау арқылы билігін өздеріне жақын орналасқан көшпелі далаға таратуға ұмтылды. Осы мақсатқа жетуде жорықтар жасады.

Саяси үстемдігін орнатумен қатар қоқан хандары өздерінің қазақ жерлеріндегі экономикалық ықпалын да күшейтуге ұмтылды. 1817 жылы Сырдарияның төменгі ағысында Ақмешіт, XIX ғасырдың 20–жылдары Әулиеата қаласы, Пішпек, Тоқмақ бекіністері салынды. Қоқан көпестерінің саудасын кеңейту және көшпелі далада қала қолөнершілерінің өнімін сатуды күшейту мақсатында жаңадан салынған бекіністерде базарлар ашып, тұрғындарды тартуға тырысты. Әскерін азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін егіншілікті дамытуды көздеп, суару жұмыстарына қазақтарды қатыстырды [6, 201-б.]. П. Иванов қазақ-өзбек қатынастарын зерттеуде ғылымда алғашқы елеулі қадам жасап, мәселені одан әрі зерттеуге жол ашты.

Қазақтар үшін он тоғызыншы ғасырдың басындағы Қоқан хандарының жаулап алу саясаты қауіп төндірді. 1808 жылы Әлім ханның Ташкентті басып алғанынан кейін бұл жерлер экономикалық және саяси тұрғыда Қоқанға бағындырылды. Тұрғындардың жағдайы нашарлады. Олар өздерінің сұлтан, билерінен өзге қоқан билеушілеріне салық төлеуге міндеттелді. Қазақстанның оңтүстігінде бірқатар қоқан бекіністері салынды. М. Вяткиннің бекіністердің салуының қажеттілігі мен қоқандық билік үшін маңызын анықтаудағы пікірі П.П. Ивановтың тұжырымымен үндесті. П.П.Иванов «Жаңадан салынған бекіністердің қолайлы аумақта орналасуы қоқандықтарға көшпелі даланы жазғы таулы жайлаудан бөліп тастауға, жергілікті тұрғындарды бақылауға алуға мүмкіндік тудырды десе [6, 200-201-б.], М.Вяткин «Бекіністер қазақтардың қоныстарын шектеумен қатар қоқан хандарының салық жинаушылары мен саудагер-өсімқорлар үшін тірек пункттері болды», - деп жазды [8, 265-б.]. П.П. Иванов бекіністерде базарлардың ашылғандығын көрсетсе [6, 201-б.], М. Вяткин базарлардың ашылуын саудагерлердің қызметінің бүкіл қазақ даласына таралуымен байланыстырды [8, 264-б.].

Тарихшылар Қоқан хандығының қазақ даласына идеологиялық ықпал етуін де назардан тыс қалдырмады. «Қоқан феодалдары тұрғындар тығыз орналасқан жерлерде мешіт, медреселер салды. Ферғана ишандарының басшылығымен далада мюридизмді таратты [6, 201-б.] деген П.П.Ивановтың тұжырымын М. Вяткин қайталады [8, 265-б.].

Биліктерін берік әрі ұзақ уақыт бойы ұстап тұру үшін өздерінің әскери күштерінің әлсіздігін білген қоқандықтар П.П. Ивановтың тұжырымынша, көшпелі өңірлерді жергілікті қазақ тектілерінің көмегіне сүйенді. Осы мақсатта айналасына көрнекті сұлтандар мен билерді тартып, оларға түрлі шендер берді, сый-сыяпат көрсетті, біртіндеп өздеріне бағынышты етті [6, 203-б.]. Ал М.Вяткиннің зерттеуінше, «жергілікті тектілер қоқан билеушілерімен одақтас болудың ұтымды тұстарын жылдам байқады. Олар жаулап алушылар жағына ашық түрде шығып, қоқан әскерлерінің қолдауына сүйеніп, қазақтарға күш көрсетті. Бұл езгі тұрғындардың кейбір топтарының қоқан бекіністерінен алыс жерлерге көшіп кетуіне әкелсе, жаулап алушыларға қарсы жекелеген көтерілістер қазақ билеушілерінің сатқындығының салдарынан тез басылды» [8, 266-б.].

Орыс елшілері мен саяхатшыларының жазбалары олардың көздерімен көргендеріне, бастарынан кешіргендеріне негізделгендіктен шынайылығы дау тудырмайды. Дегенмен жазба авторларының мүдделері ресейлік идеологиямен астасып жатқандықтан патша үкіметінің

саясатын дәріптеу орын алды. Десек те мұндай тарихнамалық деректердің қазақ-өзбек қатынастарын бүге-шігесіне дейін зерттеуде мұрындық бола алатындығы даусыз.

XIX ғасырдың орта кезіне қарай Хиуа хандығының үстемдігі Арал теңізі, Сырдария өзені, Үстірт өңіріндегі қазақтарға тарады. Сырдарияның орта ағысына жақын жерлердегі Орта жүздің оңтүстіктегі қоныстары Қоқанға тәуелділігінде қала берді. Қоқан ханының үстемдігі шығысында Лепсі өзеніне дейінгі жерлерге созылды. Екі хандықтың тарапынан қазақтарға жиі тонау мен қысым жасалды. Бас көртерген жағдайда ауылдар тоналып, тұрғындар тұтқынға алынды. М. Вяткиннің зерттеуінше, мұндай шапқыншылықтарға хиуа, қоқан хандарының ақшасына, берген жеріне және лауазымына сатылған қазақ сұлтандары да қатысты [8, 290-б.].

Қоқан тарапынан да тонаушылық аз болмады. Троицк бекінісіне жақын жерлерге қоныстанған Орта жүз қазақтары шапқыншылық зардаптарынан әбден кедейленген тұрғындар балаларын құлдыққа сатуға мәжбүр болды. Әсіресе ауызша тарих айтушылардың еңбектерінде сипатталған Жақып бектің озбырлығы шектен шыққан. XIX ғасырдың орта кезінде ол Ақмешіт бекінісінің бастығы болған. Тонаушылықпен қатар есепсіз салықтар қазақтарды тақырға отырғызды. Мысалы, Сырдария өзенінің аңғарындағы көшпелілерден қоқан билеушілері жылына әрбір шаңырақтан 6 қой, 24 қап көмір, 4 байлаулы арқан сексеуіл және 1 000 бау қамыс жинап алды. Егіншілерден астықтың үштен бір бөлігі талап етілді. Әрбір шаңырақ жылына бір рет қоқан бектерінің егістіктерін өңдеуге, алты рет ат қораларды тазартуға жіберуге тиіс болды. Бұлардан өзге қазақтар әскери міндеткерлік атқарды. Қару ұстауға жарамды ер адам белгілі бір жорықтың басынан аяғына дейін қатысып, қызмет етуге міндетті еді [8, 291-б.].

Іргелі зерттеуде аталған авторлардың назарынан тыс қалған тарихи және тарихнамалық фактілер бар. Е. Бекмаханов орыс елшілері тәрізді алдымен Қазақстанның көрші елдермен шекарасын анықтаудан бастаған. «Қазақтардың оңтүстіктегі қоныстары үш ортаазиялық хандықтармен – Бұхар, Хиуа және Қоқан шектесті. Солардың арасында 1820–1830-жылдары анағұрлым қауыптісі Хиуа және Қоқан хандықтары болды» деген сипаттамасы - осының дәлелі. «Ұлы жүздің бір бөлігін осы уақытта Қоқан басып алған еді. Оның үстіне Қоқан хандығы Ұлы жүздің басым аумағына көз тікті» [9, 163-б.] деген тұжырымынан қазақтармен шектесіп жатқан Қоқан хандығының қазақ жерлеріне қатысты белсенді саясат жүргізгендігін анық көрінеді.

Жоғарыда айтылғандай, қазақтар мен ортаазиялық хандықтар арасындағы қарым-қатынастар әртүрлі бағытта, түрлі сипатта дамыды. Олардың бірінің қазақтар үшін маңызы болғанымен, енді бірінің жағымсыз салдары тұрғындарға әсер етпей қоймады. Осы орайда Е. Бекмаханов «Хиуа, Қоқанның саяси және экономикалық шараларымен қоса идеологиялық ықпал ету тәсілдерін, солардың ішінде реакциялық діни ағым болып саналатын мюридизмді пайдаланды», - деп жазды [9, 163-б.]. Ортаазиялық хандықтардың дінді берік ұстанғандары белгілі, дегенмен мюридизм соншалықты реакциялық діни ағым емес. Ол исламдағы сопылық бағыттың бірі болып табылады. XIX ғасырдың 20–50-жылдары бұл бағыт Орта Азиядан өзге Кавказ аумағына кең таралған. Қазіргі уақытта әлемнің көптеген елдерінде бар. Е. Бекмахановтың зерттеуі кеңестік кезеңде, тоталитаризмнің қайта күшіне енген уақытында жарияланғандықтан дінді жоққа шығарған, атеистік Кеңес Одағында басқаша жазу мүмкін емес еді. Автор ортаазиялық билеушілер «басып алынған аумақта ауыртпалығы патша отарлаушыларының езгісінен асып түсетін феодалдық езгі жүйесін орнатты» деген тұжырымы шындықпен үйлеседі [12, 163-б.]. Бұған ғалымның өзі архив құжаттарын талдау арқылы көз жеткізді.

Е. Бекмаханов зерттеуіндегі Қоқан езгісіне қарсы көтерілісте 12 мың адамнан тұратын көтерілісшілер қоқан бекінісі – Сайрамды басып алған. Көтерілістің ауқымынан шошынған Омар хан оларға қарсы Абдул-Қалым-Аталық бастаған әскерді жіберген. Әскердің жақындағанын естіген Тентек төре көтерілісшілерді екі бөлікке бөліп, бірін Сайрамға, екіншісін Шымкент бекінісіне жіберген. Кескілескен қарсылық көрсеткен көтерілісшілерді қоқан әскерлері аяусыз басқан.

XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ-өзбек қатынастарын терең зерттеген ғалымның: «Артта қалған, феодалдық соғыстардан және тақ үшін алауыздақтардан бөлшектенген

Қоқан және Хиуа қазақтардың шаруашылық, әлеуметтік құрылымын өзгерте алмады. XIX ғасырдың 30–40-жылдарындағы негізгі міндеті өзінің мемлекеттігін сақтап қалу үшін екі майданда, патшалық Ресейге және ортаазиялық хандықтарға қарсы күресу еді» деген тұжырымы салмақты әрі ғылым дамуы үшін маңызды екендігі даусыз [9, 181-б.].

С.Ибрагимовтың тұжырымынша, ортаазиялық көпестер қазақ қоныстарын сауда керуендері өтетін жолдарға айналдырды. Өздерінің тауарларын малға, жергілікті мал шаруашылығы өнімдеріне, қолөнер бұйымдарына айырбастап, оларды Ресейде сатты. Сібірде қазақтардың арасында сұранысқа ие тауарларды сатып алды [10, 44-б.]. Мәселен, 1782 жылы Орынборда ортаазиялық көпестер қазақтардан 30 мыңға жуық қой терісін, 10 мыңнан аса әртүрлі тері айырбастап алған. Сонымен бірге Ресейге қазақ даласынан жылқы, қой және үй қолөнер бұйымдары, аңшылық құралдары, мата, ою-өрнегі бар мата, қалың жиһаз қаптайтын мата, мыс, қаңылтыр, металлдан жасалған заттар жеткізілген [10, 45-б.].

Қазақ даласына Бұхардан, Хиуа мен Қоқаннан сауда керуендері жөнелтілген. Қазақтар жауап ретінде оларға да керуендер жіберіп отырған [10, 46-б.]. Осылайша XVIII ғасырдың соңында Орта Азиямен сауда байланыстарын 26 ру, 152 ру бөлімшелері, жалпы саны 217 000 отбасы жүргізген. Қазақтар Орта Азиядан жібек, жартылай жібек, мақта маталарын, дайын киім, әшекейлер, ат әбзелдерін, қылыш, қару, оқ-дәрі алған [10, 47-б.].

С.Зиманов кіші жүз қазақтарының оңтүстігінде Хиуа хандығымен сауда қарым-қатынастарында болғанын және Орынбор қаласының сауда қатынастарында үлкен орын алғанын жазады [19, 90-б.]. Автор С.К. Ибрагимов тәрізді қазақтар мен ортаазиялық хандықтар арасындағы сауда көлемінің статистикасын мәлімет беретін ақпараттарды игермегенін айта келе, орыс зерттеушілері мен шенеуніктерінің жазбаларына сүйене келе, сауда қатынастарының қалыпты болғанын, бірақ қазақ-орыс сауда қатынастарының ауқымынан аздау болғанын, әсіресе XIX ғасырдың екінші ширегінен едәуір азайғаны туралы қорытынды жасады [19, 91-б.].

Ортаазиялық хандықтардан шыққан саудагерлердің қазақ даласына көптеген шағын топтармен ішкерілей енетіндігін қазақтардың оңтүстіктегі көршілерімен ортаазиялық хандықтармен саяси, экономикалық тығыздығын, тілі мен әдет-ғұрыптарының туыстығымен байланыстырды [19, 92-б.].

С. Зимановтың дәлелдеуінше, Бұхар мен Самарқанмен негізінен Сырдария қазақтары мен далалы аймақтың оңтүстік-шығыс бөлігінің көшпенділері байланыста болды. Ғалымның зерттеуінше, қазақ даласы арқылы бірнеше маңызды керуен жолдары өткен. Солар арқылы тауар Ресейден Қытайға, ортаазиялық хандықтарға және кері тасылған. Негізгі керуен жолдары мындай бағыттарда болған: 1) Қызылжардан (Петропавловск) Ташкен, Бұхар, Қоқанға; 2) Қызылжардан Құлжаға (Қытай); 3) Семейден Шөгішекке (Чугучак Қытай); 4) Семейден Қоқанға; 5) Орынбордан Бұхар, Хиуа, Қоқанға [19, 93-б.].

XIX ғасырдың екінші жартысының бас кезінде Сібір ведомствосы аумағында 500 аса Ташкент, Бұхара, Хиуадан шыққан адамдардың жергілікті жерлерде ұсақ саудамен айналысып, қазақ даласында тұрақты тұрғаны айта келе, Кіші жүзде де шамамен осы шамада болды деген уәж айтқан [19, 95-б.].

XIX ғасырда қазақ даласында ислам дінінің ықпалы едәуір арта түсті, бұл әсіресе Хиуа, Бұхара, Қоқан хандықтарының билігінде қалған қазақ даласының оңтүстігінде орын алды, ортаазиялық діндерлер қазақ ауылдарына ислам дінін таратушыларды жібере отырып, кейде дінді күшпен де таратты, дінді таратуының екі мақсатын көрсетті: қазақтарды ислам діні арқылы өз ықпалдарында ұстау, екіншіден, діни сенімнің туы астында қазақтарды орыстардың Орта Азияға енуіне қарсы қою, қажет болғанда ашық күреске шақыру [19, 221-б.].

Қазақ даласындағы қожалар мен молдалардың санының да көбеюін ортаазиялық хандықтармен діни байланыстарына қатысты деген пікір айтады, қазақ даласына қожалар оңтүстіктен келген, олар Орта Азиядағы мұсылман дінбасыларының аристократиясының өкілдері және солардың ықпалымен қазақ діндарларының кейбірі өзіне қожа атауын иемденіп алған және өздерін Әулие атадан таратқан деп баға берді [19, 222-б.]. XIX ғасырға дейін қазақ даласында көп болмаған молдалардың көбеюінің бір себебін Хиуа және Қоқан билеушілерінің

халықтың діни сезім ояту арқылы Ресейге қарсы көңіл-күй орнату үшін әрекеттерінің нәтижесінен көрді [19, 224-б.].

Бөкей ордасында Жәңгір ханның тұсында ислам дінінің таралуының күшейе түскеніне тоқатала келе, ханның бірнеше адамды Астрахань, Қазан қалаларымен қатар, ортазиялық хандықтарға да діни білім алуға жібергені туралы мәліметті келтірді [19, 225-б.].

Еларалық байланыстардың тек саяси қырларына мән берген ғалым С.Мадуанов XIX ғасырдың басында Оңтүстік Қазақстанға Қоқан хандығының жорықтарын баяндаған. «Әлім хан қазақтардың қыстаудан көшпей бір орында отыратындарын біліп, әдейі Қазақстанға жорығын қыс айында бастаған. Бір жағы бұл қазақтар үшін қауыпті болса, екінші жағы қыстың қытымыр аязы қоқандық әскерді қиынжағдайға душар етті. Сол себепті олар Қоқанға қайтуға мәжбүр болды. Алайда Әлім хан жорықты жалғастыруды талап етті. Хан бұйрығы қысты айларындағы жорықтан қалжырап, демалысты қалаған әскерге кері әсерін тигізді. Осы жағдайды сәтті пайдаланған Әлім ханның саяси қарсыластары оны өлтірді» дегені - осының айғағы [12, 69-б.].

С. Мадуанов тәуелсіздіктің алғашқы жылдары алғашқылардың бірі болып қазақ-қоқан қатынастарын зерделегенімен баяндауларында бұрынғы таптық бағыттың белгілері анық байқалды. «Жеке-жеке бөлінген Ұлы жүз тайпалары ұйымдасқан қоқан әскеріне төтеп бере алмады. Жағдайды қоқан феодалдарымен ымыраласып, жаулап алушылар жағына ашық түрде шыққан қазақ билеушілері шиеленістірді, басқыншылардан қорғаныс тауып, еңбекші бұқараны қанады. Қоқан және жергілікті қазақ феодалдары тарапынан екі жақты қанауға түскен халық езушілерге қарсы бірнеше рет көтерілістерге шықты» деген сипаттауы - осының дәлелі [12, 69-б.]. Мұның өзі көрсетілген уақытта отандық тарихшылардың бірден таптаурын болған маркстік-лениндік методологиядан бас тарта алмағандарын дәлелдейді. Әлемдік тарихи зерттеу бағыттарынан қол үзіп қалған тарихшыларға тың зерттеу әдістерін, тұжырымдамалар мен теорияларды пайдалану қиынға соққаны түсінікті.

Тарихи хронологияны сақтай отырып, С. Мадуанов 1809-1821 жылдардағы Омар ханның Оңтүстік Қазақстан тұрғындарына қарсы бағытталған жаулап алу саясатын баяндаған. Омар ханның кезінде Қоқан хандығының билігі Сайрам, Шымкент аймағына ғана емес Әулиеатаға дейін тараған. Осы кезде Қоқан билігі Әділ сұлтанды Жетісудың билеушісі деп таныды. Қоқан феодалдары Шу, Ыстық көл мен Жетісудың көшпелі халыққа көз тікті. Бұл өлкені азық-түлік ретінде мал өнімдерін және әскер үшін жылқы алатын жаңа нысан ретінде санады. Өз аумақтарында қоқан үстемдігінің орнауын қаламаған Солтүстік қырғыздар мен Жетісу қазақтарының ру-тайпа билеушілері Омар ханға қарсы күресте Ресейге арқа сүйеуге, көмек сұрауға ұмтылды. 1813 жылдың 21 қарашасында Солтүстік қырғыздардың елшілері Қачыбек пен Жақыпбек Сібір шекара линиясына барып, өздерін Ресей бодандығын қабылдау үшін астанаға жіберулерін өтінген. Алайда Ресей бұл үшін уақыттың пісіп-жетілмегендігін алға тартып, елшілерге тарту-таралғы беріп, шығарып салған.

Осындай жағдайда Орта жүздің ханы Абылай батыс-сібір әкімшілігіне хат жазып, өзінің ұлы Жошыны (Джочу) Ресей бодандығын қабылдауға көндіру үшін Ыстық көл қырғыздарына жіберуді ұсынған. Абылай өзі қарым-қатынас жасайтын қыдық, сарыбағыш, атақ, саяқ руларын атаған [12, 70-б.].

С. Мадуанов мәселені қазақтардың Ресей империясымен байланыстары ауқымында қарастырған. Мәселен, «қоқандықтардың қазақ жерлеріне қауіп төндіре бастаған тұста Ресейден көмек сұрағынын көрсеткен. Көршілердің басқыншылығынан: манаптар мен қоқандықтардан қорғану үшін сұлтан Сүйік Абылайханов 1818 жылы өзінің 55 мың руластарының атынан Ресей бодандығын қабылдады. 1823 жылы Ресей бодандығын Ұлы жүздің өзге де сұлтандары Әділевтер қабылдады» деген тұжырымын келтіруге болады [12, 70-б.].

«Осы уақытта Омар хан Түркістанды, Сырдарияның орта ағысы жерлерін жаулап алып, шекарада бірнеше бекіністер салып, оларға қоқан сарбаздарын орналастырды» дей келе, С. Мадуанов мынадай тұжырым жасады: «XIX ғасырдың 20-жылдарына қарай баытысында Арал теңізі, шығысында Іле, Шу өзендері бассейіндері орналасқан орасан зор аумақты қоқан хандығы басып алды. Өзінің аумағын қазақ жерлері арқылы кеңейткен Қоқан хандығы

айтарлықтай үстемдікке ие болды» [12, 71-б]. Тұжырымын «Архив құжаттары дәйектейтіндей, XIX ғасырдың 20-жылдарына қарай Қоқан хандығының қол астында 150 мыңдай қазақ отбасылары болды», - деп бекітті [12, 71-б]. Тарихшы осы тұста қоқан хандарының Қазақстанның Оңтүстігіндегі жаулап алу саясатының тек аумағын кеңейтуді көздеумен ғана шектелмегендігін, сонымен бірге сауда мүддесінің болғандығын бас көрсетті. Қазақ даласы арқылы Ресейден Ташкент, Қоқан, Әндіжан және хандықтың өзге қалаларына керуен жолдары өткен.

Тарихшының Омар ханның уәзірі Сейітқұл бекті Қазақстанның оңтүстігіне салық жинауға аттандыруын, оның шектен шыққан қатыгездігі мен озбырлығын, Түркістан, Сайрам, Шымкент, Әулиеата тұрғындарының көтеріліске шығуларын баяндауы кеңестік кезеңдегі зерттеушілерден айырмашылығы, ол оқиғаларды қысқаша сипаттады. Бұдан кейін Мәделі ханның жаулап алған аумағына әскер жіберіп, алым-салық жинағанына тоқталған. Қоқан жаулап алуына ішкі ахуалдың игі ықпал еткендігін айта келе, С. Мадуанов «Осы кезде қырғыз және қазақ рулары билеушілері арасында тайпааралық тартыстар, феодалдық қырқысулар күшейді, осының хан қолбасшылары пайдаланды», - деп жазды [12, 73-б.]. Осыдан соң Саржан, Кенесары Қасымұлдарының Қоқан хандығымен қарым-қатынастарына байланысты оқиғаларды сипаттаған. Мұндай баяндауларда өзгелерге ұқсамайтын пайымдаулар, тұжырымдар байқалмайды.

Осы жерде баса айтатын бір жайт, тәуелсіздік кезеңіндегі тарихшылар кеңестік зерттеушілер тәрізді көбінесе қазақ-қоқан қатынастарының саяси қырларын ғана көрсетеді. Әлеуметтік, мәдени байланыстар, қарапайым тұрғындардың өзара қатынастары назардан тыс қалған. Дегенмен С. Мадуанов осы мәселеге қысқаша тоқталған. «Көрсетілген кезеңде қоқан билеушілерінің қантөгіс феодалдық соғыстарына, феодалдық тектілердің қазақ және өзбек еңбекші бұқарасының арасында ұлтаралық қақтығыстарды өршітуіне қарамастан шаруашылық және мәдени байланыстары беки түсті. қоқандықтар салған көптеген қала-бекіністерде ферғана егіншілерінен, саудагерлері мен қолөнершілерінен отаршылдар (колонисты) қоныстанды. Олар жүзім, алма, өрік, алмұрт ағаштарын отырғызып, бақтар, дәнді дақылдар өсіріп, оларды көшпелі қазақтарға сатты. Өзбек диқандары мен қолөнершілері осындай еңбек түрлеріне тартылған қазақ тұрғындарына жағымды әсер етті [12, 86-б.]. Дегенмен тарихшы мұндай мәселелерден гөрі қоқан билеушілерінің қазақ халқын бағынышта ұстауға бағытталған әрекеттерін көрсетуге басымдылық берген. Мысалы, көшпелі халықты өздеріне бағынышты ету үшін кейбір қоқан уәзірлері ірі бекіністерде ықпалды қазақ феодалдарының ұлдарынан немесе жақын туыстарынан «аманат» ұстап отырған. Сонымен бірге белгілі бір ру бірлестігінде қоқандықтар «елбек» дегендерді ұстаған. Олар билердің сот істеріне араласып, қазақ тұрғындарының сенімділігін бақылап отырған [12, 87-б.].

Тарихшы Ташкенттің Қоқан хандығына өтуінің салдарын да басқаша түсіндіреді. Оның пікірінше, Ташкенттің алынуы Оңтүстік Қазақстанның Қоқан хандығының езгісіне түсуіне түрткі болды. Түркістан билеушілері Бұхараға арқа сүйеді, сайрамдықтар Қоқаннан үміт күтті. Оңтүстік Қазақстанды мекендеген қазақ тайпалары қоқандық феодалдарға төтеп бере алмады. Қоқан хандығы өзіне Ташкентті бағындыра отырып, өздерінің келесі Дешті Қыпшақта операцияларын дамыту үшін қажетті стратегиялық базасын нығайтты [1, 41-б.].

Қоқандықтар мен қазақтар арасындағы дәстүрлі қарым-қатынастарға саяси факторлардың ықпал еткендігін қарастырумен қатар Ө. Қожақұлы екі елдің тығыз шаруашылық байланыстарда өмір сүргендігін көрсетті. «Қазақ малшылары өзбек отырықшы көршілері үшін ет-сүт өнімдері мен мал шикізаттарының негізгі өндірушілері бола отырып, өз кезегінде олар өзбек халқының егін өнімдерін тұтынушылар болды. Тауар алмасу олардың қажеттілігін қанағаттандырып отырды. Қолөнер шаруашылығында да тұрмысқа қажетті заттар алмасуы үнемі болып отырды» [13, 42-б.]. Мұндай тұжырым С. Мадуанов зерттеуіндегі тұжырымды толықтырады. Алайда тарихшының «Қоқан хандығы қазақтарды өздеріне қосып алып, қазақ өндіргіш күштерінің дамуын тежеп, тоқтатып тастады» деген тұжырымымен келісу қиын [13, 42-б.]. Қоқан езгісіне түскен аймақ шаруашылығы тоқырауға түспеді, тұрғындардың әлеуметтік жағдайы нашарлады. Бұны автордың өзі де жоққа шығармайды. «Қазақ жерлерін сату және тәркілеу, әкімшілік тәртіппен көшіп-қонудың ежелден қалыптасқан жолдарын бұзу, шексіз

салық пен тікелей тонау арқылы Қоқан хандығы қазақ қоғамының шаруашылық өміріне кері әсерін тигізді» дегені - осының дәлелі [13, 42-б.].

Ө. Қожақұлы жоғарыда айтқан жылнамаларға сүйене отырып, Әлім ханның жорықтарын, олардың зардаптарын және халық наразылықтарын сипаттады. 1809 жылы Әлім ханның балаларының және көмекшілерінің өлім жазасына кесілгендігін баяндады [13, 130-б.]. Бұдан кейін Омар ханның Қоқан хандығының шекарасын едәуір кеңейткендігін тарихи деректер бойынша көрсетті. «XIX ғасырдың 20-жылдары Қоқан хандығы өте үлкен территорияны – батыста Арал теңізі, шығыста Іле, Шу өзендері аралығында Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүздің жерлеріне ие болды. Архив материалдарының мәліметінше, XIX ғасырдың 20-жылдарында Қоқан хандығының қарамағына 150 мың отбасы кірді», - деп баяндағаны С. Мадуановтың монографиясында орыс тілінде жазыған сөйлемдерден еш айырмашылығы жоқ [13, 131-б.]. Тек дерек қазақ тілінде келтірілген. С. Мадуанов бұл деректі Өзбекстан Ұлттық архиві 336-қорынан алғандығын көрсеткен. Ө. Қожақов та архив дерегіне сүйенеді. Сол себепті сөйлемдер сөзбе сөз қайталанған, баяндаулары да бірдей.

Тарихшының қоқандықтарға төлеген салықтары, міндеткерліктері туралы келтірген мәліметтері кеңестік кезеңдегі зерттеушілермен үндеседі. Дегенмен автор «Қазақ тарихы» журналында жарияланған мақаласында XIX ғасырдың 20-50-жылдарында қазақтардың, өзбектер мен қырғыздардың Қоқан салық жинаушыларына салықтың 20 түрін төлегендері туралы жазған [20, 24-б.]. Қоқан феодалдары қазақтармен қарым-қатынаста жабайы тонаушылық саясат ұстанды.

Түркістан, Шымкент, Сайрам, Әулиета қазақтарының қоқан билеушілеріне қарсы қазақ халқының азаттық күресін, соның ішінде Тентек төре, Саржан Қасымұлы бастаған көтерілістерді сипаттады. Осы мәселе бойынша жариялаған мақаласында Омар хан басқаруының соңғы жылдарында тұтанған көтерілістің ерекше сипат алғандығына назар аудартады [21]. Көтеріліс басталғанда «қазақ руларының көсемдері араларынан бастық етіп Сұлтан- Тентек төрені сайлап алған. Алайда қоқандықтар Сайрамды қоршауға алған кезде қазақ феодалдары сатқындық жасап, Қоқан ханымен келісім жасаған [21, 14-б.]. Қоқан езгісіне қарсы көтерілістерге қатысты баяндалған оқиғалар автордың монографиясы мен 2006 жылы «Отан тарихы» журналының 4-ші санында жариялаған мақаласында қайталанатын [22].

Тарихшының Қоқан хандығының басып алған жерлерде бекіністер салуын баяндауында жаңа тарихи таным байқалмайды. Дегенмен Қоқанның қазақ жерін талауда ел ішінен шыққан байларын, бектерін, молдаларын пайдаланғандығын Жанкісі жыраудың арыз айтуы арқылы көрсетеді [13, 224-б.]. Ө. Қожақұлы Қоқанның отарлау саясатына Сыр қазақтарының күреспен жауап беріп, отаршылдар мен жергілікті тұрғындардың арасында жиі-жиі қантөгістер болып тұрғандығы жөнінде тұжырым жасайды [13, 234-б.].

Ө. Қожақұлының Қоқан хандығының жаулап алуының зардаптары бойынша сипаттамалары мен тұжырымдарына ұқсас ой қорытындылары Г. Бәкібаеваның мақаласынан оры алды [23]. Дегенмен зерттеушінің тың мәліметтер келтірген тұстары да бар. Мысалы, Қоқанның «феодалдық топтары өздерінің үстемдігін қамтамасыз ету және тұрғын халықты бағынышты етіп ұстау арқылы есепсіз байлыққа кенелді. Мәселен, кейбір мәліметтерге қарағанда (келтірген мәліметі «Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии». Записки РГО.1849. 215-б.) хандықтың жылдық түсімі 30 млн. рубльге жуық болған» деген тұжырымы назар аударалықтай [23, 25-б.]. Автор ресми түрде заңдастырылған негізгі алымдарға қоса өрескелдікпен алынатын салықтар туралы жазды. «Хан алымдары» деп аталған салықтар қалалар мен елді мекендер тұрғындарынан ауық-ауық талап етіліп отырған. Мәселен, Түркістан аймағындағы тұрғындар бір хан алымының есебіне 35 мың қойға дейін төлеген. Мұнымен қоймай ағаш кесуге, шөпшек жинауға құқықты болу үшін де салық төлген. Оның үстіне мешіт салығы, кәпірлерге қарсы салық – «ғазуат» деген болған. Ол ол ма, Қоқанның соңғы ханы Құдияр тікеннің ұрығы піскенге дейін оны отынға жинауға тиым салған арнаулы заң да шығарған» деген мәліметі XIX ғасырдың 20-40-жылдарындағы қазақ-қоқан қатынастарын жаңа тарихи таным тұрғысында зерттеуге мұрындық болады [23, 26-б.].

Құдияр ханның озбырлығынан өзге жергілікті қазақ билеушілерімен тығыз қарым-қатынас жасағаны, тіпті мемлекетаралық салт-дәстүрлерді ұстанғаны, солардың нәтижесінде өз билігін күшейткені белгілі. Сондай тарихи фактілер Д.П. Қожамжарованың мақаласынан көрініс тапты [24]. Автордың «Тіпті қазақтар Құдияр ханды орыстар Орынборға келіссөзге шақыртып алып, қамауға алған кезде де, қауіп-қатерге қарамастан оны Кіші жүздегі шекті руының биі, әрі батыры Әзберген Мұңайтпасұлы үлкен қатерге өмірін тіге отырып, тұтқыннан алып қашқан. Сол үшін Құдияр хан қарындасы Кенжені Әзбергенге қосқан. Дулаттың Ботбай руынан тарайтын Тойшыбек батыр да Құдияр ханның ұлдарының біріне қызы Данагүлді ұзатқан» - деп жазғаны осының дәлелі. Келтірілген фактілерді Д.П. Қожамжарова Қоқан ханның ордасында қызмет еткен қырғыздан шыққан тарихшы Мағзуні (Зиябедин Максұм) Құдияр ханның айтуы бойынша жазған «Ферғана хандарының тарихында» Қыпшақ Мұсылманқұлдың қазақ төрелерімен құда-жекжаттық туыстық қатынастар орнатуды жақтағанын баяндауымен бекітеді [24, 11-б.]. Мұның өзі қазақтар мен ортаазиялық хандықтар арасында саяси, экономикалық қатынастармен қатар туыстық байланыстардың орын алғандығын дәйектейді. Әрине, қарапайым тұрғындар арасында құда болу, қыз алысып, қыз беру қарапайым, қалыпты жағдай ретінде ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқандығы мәлім. Бұл сөз билеушілердің, елдің билері мен батырларының ресми туыстық қатынастары туралы болып отыр.

Тарихшы-ғалымдар А.Ш. Махаева мен З.Т. Садвокасова «Қоқан хандығындағы датқа лауазымына ие болған қазақ азаматтары көп мәліметтерді де XIX ғасырда өмір сүрген күнгейлік ақындар мұраларынан алуға болады» деген ой танытты [14, 13-б.]. Отандық тарихнамада датқа лауазымын алғандар туралы зерттеулер сирек. Соларда датқалардың түрлі сый-сияпатқа, атақ-даңғға бөленгендері жөнінде айтылады. Сондайлардың бірі - 1838 жылы Мәделі ханның Әжібек биге датқа атағын беру туралы грамотасы.

Қазақ-қоқан қатынастары «Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін бес томдық академиялық басылымның үшінші томы «XVIII ғасырдың аяғы – XIX ғасырдың алғашқы үштен біріндегі Оңтүстік Қазақстан» атты тарауында Қоқан хандығы билеушілерінің қазақ даласын жаулап алуға итермелеген себептерді ашудан басталатын тараушада «Әлім бек пен оның төңірегіндегілерді қазынаны жаңа олжа көздерімен толықтыруға ұмтылыс жаулап алу жорықтарына итермеледі», - деп жазылды [15, 283-б.]. Ташкенттен кейін Түркістанның алынуы Қоқанның дала өңіріндегі жағдайын күшейтті. Қоқандықтардың Түркістанды алу кезін анықтау жөніндегі мәліметтер әр түрлі. 1813-14 жылдары Қоқанда болып қайтқан Филипп Назаровтың айтуынша, бұл 1814 жылы; барон Е.К. Мейендорфтың пайымдауы бойынша 1815 жылы болған. Бірақ қоқан шежірешісі басқа уақытты келтіреді, ол: 9 джумади 1231(1816 жылғы 7сәуір) [15, 286-б.].

Қазақ жеріндегі қоқандықтардың үстемдігін арттырған оқиға Абылай ханның ұлы Әділ төремен байланыстырылады. Оқиға былайша баяндалады: «Қоқанның дала өңіріндегі жағдайын тағы бір оқиға күшейтіп жіберді. Абылай ханның баласы Әділ төре қытай иеліктерінен өзінің сан мыңдық қосынымен туған жеріне қайтып келіп, Ташкент төңірегінде орналасқан Омар ханға 1814 жылы баласы Нұралы төреден сәлем айтып жіберді, онда «дінсіздерден» қайтып келгенін хабарлады және өзінің қалған күндерін ислам иеліктерінде өткізуге үміттеніп, Омар ханға бағынатынын білдірді» [15, 285-б.]. Бұл баяндау кекенстік және тәуелсіздік жылдары жарияланған зерттеулерде «Қоқан хандары қазақтың тектілері мен жергілікті билеушілерін жаулап алу саясатын жүзеге асыруда пайдаланды» деген тұжырымдарын бекіте түседі.

Академиялық басылымда Оңтүстік Қазақстанда қоқандықтар үстемдік еткен дәуір шартты түрде екі кезеңге бөліп көрсетіледі. Біріншісі жаулап алудың басталуынан (1810) 1840 жылдардың басына дейінгі уақытты қамтиды және Қоқан хандығының гүлдену дәуіріне тұстас келеді. 1841-42 жылдарда оның терең әлеуметтік-саяси дағдарыс (осы бір тоқырап қалған мемлекеттің 1876 жылы құлауына әкеп соққан) кезеңіне аяқ басуымен Қазақстанның оңтүстігі үшін сынақтар мен сілкіністердің жаңа кезеңі басталып, ол 1865 жылы Ташкентті орыс әскерлерінің алуымен және бүкіл осы аймақтың Ресей империясының билігіне көшуімен аяқталды [15, 287-б.]. Бұдан кейін әрбір кезеңге сипаттама берілді. Бірінші кезең Қоқанның

Қазақстан мен көршілес Қырғызстанда аумақтарды басып алуының етек алуымен, жаулап алынған жерлерде әкімшілік бақылау орнатуымен сипатталады.

«Қаңлы» ұжымдық еңбегінде қазақтардың Ташкент қаласын өздеріне бағындыруының себептерін авторлар: «Жалпы сол кезеңде Ташкент және оның айналасындағы отырықшы тұрғындар қазақтардан, соның ішінде көшпелі қазақтардан тәуелсіз болуға тырысты. Осындай жағдайды Жүнісқожа өзі үшін өте тиімді пайдаланды. Оны өзінің мүридтерімен қатар қала тұрғындары және қазақ ру-тайпалары ішінен қаңлылар мен шанышқылар қолдады», - деп көрсетті [16, 439-б.]. Қаңлылардың Жүнісқожаға қолдау білдіру себебін «Қазақстан тарихы» академиялық баспасын дайындаған зерттеушілердің пікірінше Абылай хан Ташкент маңын қазақ ру-тайпалары арасында бөлген тұста қаңлыларға ең қолайсыз және сусыз жерлер берілген. Оның себебін қаңлылардың Абылайхан жорықтарына қолдау білдірмегенімен түсіндіреді. Егер бұл мәселе шынымен де осылай болатын болса, қаңлылардың Жүнісқожаға қолдау білдірулері түсінікті жайт. Өйткені осындай іс әрекет арқылы кезінде өздері қағылып қалған үлестерін қайтармақшы болған тәрізді», - деп түсіндіреді [16, 439-б.]. Нәтижесінде «Осылайша қазақтың жоғарыда аталған руларына және қала тұрғындары мен мүридтеріне сүйенген Жүнісқожа Ходженттің билеушісі Ханқожаның көмегі арқылы шамамен 1792 (1794) жылдары Ташкенттегі билікті қолын алады» деген тұжырым жасады. Оң-солын түгендегеннен кейін Жүнісқожа Ташкентке жақын аудандардағы қазақ ру-тайпаларын бағындыру үшін жорық ұйымдастырды. А. Левшин, Н. Павлов тәрізді зерттеушілердің еңбектеріндегі мәліметтер бойынша Жүнісқожа 1798 ж. Сарысудан Ташкент пен Шуға дейінгі аралықта қоныстанған қазақтарға жорық жасап, олардың бір бөлігін өзіне бағынышты еткен. Ал 1799 жылы ол Түркістан өңірін қарамағына қосады. Осылайша, Жүнісқожаның иеліктері оңтүстігінде Құрама тауларына, шығысында Бискан тауларына, батысында - Сырдарияға және солтүстігінде - Шымкентке дейін жеткен» деген сипаттамалары арқылы орын алған тарихи оқиғаларды нақты көрсетіп берді [16, 440-б.]. Жүнісқожаның озбырлығын Поспелов пен Бурнашовтың 1800 жылы Ташкентке сапары барысында дайындалған жазбалары бойынша былайша баяндады: «Жүнісқожа өзіне қарсылық білдірген немесе бағынбаған қазақ ру-тайпаларына қатысты өте қатыгездік танытты. Мәселен ол тұтқынға түскен қазақ болса, бірден басын алғызып отырған. Және де халықтың арасында үрей тудыру үшін адамның бастарын бір жерге үйгізетін болған. Осындай жауыздық іс-әрекеттер арқылы Жүнісқожа қазақтарды толықтай бағындыруды көздеген [16, 440-б.].

Ұжымдық зерттеуде бес томдық Қазақстан тарихының үшінші томында айтылатын пікірлермен үндес пайымдаулар бар. Мысалы, авторлар Жүнісқожаның салық жинаумен қатар өзіне бағынған қазақтардың ішіндегі беделді адамдардың балаларын «аманат» ретінде алған. Өйткені қазақ ру-тайпалары қайткен күнде де қарсылық білдірер еді» десе [16, 441-б.], академиялық басылымда П.П. Ивановтың сипаттамасы келтірілген. Онда «Ташкентке ең жақын қазақ аудандарын жаулап алуды аяқтап және Ұлы ордада хан атағын жойып, Жүнісқожа, сірә, қазақ тайпаларының ішкі өміріне одан әрі араласпаған болса керек, оларды басқаруды билерге беріп, зекет жинаумен шектелді. Дала өңіріне өз ықпалын күшейу үшін Жүнісқожа қазақтардың ең ықпалды адамдарын өзіне кепіл ретінде ұстады», - деп жазылған [16, 280-б.]. Қазақтың ықпалды адамдарынан аманатқа балаларын немесе жақын туысқандарын алу туралы С. Мадуанов та, Ө. Қожақов та жазған. Барлық зерттеулерде де айтылған ой ұқсас, тіпті бірдей десе де болады. Алайда, ең бастысы мұндай мәліметті тұңғыш рет П.П. Иванов келтірген.

Ұжымдық еңбектің авторлары өз ойларын «Соған қарамастан Жүнісқожаға бағынғысы келмеген қазақ руларының бірбөлігі Ертіске қарай, тағы бір бөлігі Ақтау тауларына, қалғандары басқа аудандарға қоныс аударған», - деп бекітті [16, 441-б.].

Қазақ-қоқан қатынастарын зерттеген революцияға дейінгі, кеңестік кезеңдерде қарастырған зерттеушілер тәрізді ұжымдық еңбектің авторлары да XIX ғасырдың 20-жылдары батысында Арал теңізіне дейінгі, шығысында Іле мен Шу өзендеріне дейінгі аумақты Қоқан хандығының жаулап алғандығын жазды. Дегенмен тұжырымдары өзгеше. «Қоқандықтар біршама жерді жаулап алғанымен, ол жердегі тұрғылықты қазақ ру-тайпаларына Қоқан билігін мойындату оңайға түскен жоқ. Себебі, көшпелілікке бейім және елінің амандығын ойлайтын

қазақ руларының басшылары қоқандықтар келген тұста басқа жаққа көшіп кетіп отырған» дегендері осыған дәлел [16, 447-б]. Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде бекіністердің салынуын да бағынышты болудан бас тартқан қазақтарға өздерін мойындатуға ұмтылған қоқандықтардың әрекеті түрінде түсіндіреді. Бұны «Міне, сондықтан да қазақ ру-тайпаларының өздерінің көз алдарында ұстап, салықтарды уақытында жинау үшін қоқандықтар қазақ жерінде бекіністер тұрғыза бастайды» деген тұжырыммен бекітеді [16, 447-б]. Бекіністердің осындай мақсатта салынуын баяндау тәуелсіздік жылдарында жарық көрген іргелі еңбектердің бәріне тән.

Қаңлылар қоқандықтармен мәмлеге келе алды деген ойларын бес томдық Қазақстан тарихының үшінші томында берілген мәліметтермен дәлелдейді. Ұжымдық зерттеудің нысаны қаңлылардың өткені болғандықтан қоқан хандығы кезіндегі тайпаның жағдайын баса көрсетеді. «... Ташкент пен оның іргесінде қоныстанған қаңлы және шанышқылы тайпалары Ташкент хакімінің тірегі болып, қолайлы жағдайларды пайдаланған. Олар әскерде және әкімшілік орындарында қызмет жасап, Қоқанға бағынған басқа қазақ ру-тайпаларынан ерекшелігі әртүрлі салықтардан босатылған [16, 449-б.].

Қорытынды

XVIII ғасыр–XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның ортазиялық елдермен қарым-қатынастары мәселесінің 1920–1950-жылдары зерттелуін талдай келе мынадай қорытынды жасауға болады. Біріншіден, көрсетілген кезеңде проблема арнайы зерттелмеген. Тарихшы-ғалымдар мәселеге Орта Азия хандықтарының тарихын зерделеу аясында тоқталған. Екіншіден, ғылыми зерттеулерде көбінесе XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақтар мен ортаазиялықтар арасындағы қатынастар зерттелген. Үшіншіден, мәселе маркстік-лениндік методология, таптық бағыт шеңберінде зерделенген. Зерттеушілердің 1920–1950-жылдарыдағы кеңестік идеология құрсауында қалғандары да байқалады, өйткені патшалық Ресейдің саясаты «аға ұлттың» мүддесінде жағымды жағынан көрсетілген. Осы айтылғандардың барлығы қазақтармен ортаазиялық хандықтардың қарым-қатынастары тарихын әлі болса тың деректер бойынша зерттеудің қажеттілігін дәлелдейді.

Сонымен қазақтардың Қоқан хандығының өзара байланыстарын посткеңестік кезеңде зерттелу деңгейін анықтадық. XIX ғасырдың бас кезінде орын алған тарихи оқиғалар екі ел арасындағы өзара қарым-қатынастар сынаржақ сипатта болған деген тұжырым жасауға итермелейді. Себебі тарихшылардың еңбектерінде тек Қоқан хандығының тарихын, оның жаулап алу жорықтары және солардың қазақ халқы үшін зардаптарын баяндауға басымдылық берілді. Сондай-ақ басқыншылыққа қазақ халқының қарсы азаттық күресі де көрініс тапты. Шын мәніндегі екі мемлекет тұрғындарының өзара шаруашылық, әлеуметтік және мәдени қарым-қатынастары ашылмады десе болады. Қадап айтар жайт, қазақ-қоқан қатынастары арнайы зерттеу нысанына айналғанымен, іргелі зерттеу, ғылыми мақалалар жарияланғанымен мәселенің әлі де болса зерделенбеген тұстары бар екендігі байқалады. Олар негізінен мыналар болып табылады:

- XVIII-XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақтар мен Қоқан хандығы арасындағы шаруашылық байланыстары және олардың өзге мемлекеттермен саалыстырғандағы айырмашылықтары;
- сауда байланыстарының дамуы және оның тұрғындардың тұрмыс-тіршілігіне игі ықпалы;
- көршілес елдер арасындағы рухани қатынастар және халықтардың салт-дәтүрі, діни ұстанымдарының өзара әсері;
- мәдени қарым-қатынастардың көрші ел тұрғындарының білім-ғылымының өркендеуіне әсері;
- Оңтүстік Қазақстан ру-тайпалары мен қоқандықтар арасындағы қарым-қатынастардың нығаюына үлес қосқан тарихи тұлғалар.

Қазақтар мен қоқандықтардың өзара қарым-қатынастарын кешенді әрі тың деректер, жаңа тарихи таным тұрғысында зерделеудің қажеттілігі анық байқалады. Себебі санаулы ғана іргелі еңбектерде мәселені жаңаша қарастыру байқалмайды. Заманауи зерттеу бағыттары, теориялар

мен тұжырымдамалар турасында, проблеманы солардың аясында қарастыру үрдісі орын алмаған. Керісінше оқиғалар мен үдерістер кеңестік кезеңдегі баяндаулардан айырмашылықтары көп емес. Сондықтан да мәселені заманауи теориялар мен тұжырымдамалар ауқымында зерттеу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мадуанов С. История казахско-узбекских отношений в XIX-начале XX вв. Туркестан, 1992. 180 с.
2. Чулошников А.П. Очерки по истории Казак-Киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Ч. 1. Оренбург: Киргиз. гос. изд-во, 1924. 192 с.
3. Рыскулов Т. Собрание сочинений в трех томах. Т.2. Алматы: Қазақстан, 1997. 384 с.
4. Асфендияров С. Санжар Асфендияров. Шығармалары. Төрт томдық шығармалар жинағы. 4-т. Алматы: «Ел-шежіре», 2014.
5. Иванов П.П. Казахи и Кокандское ханство (к истории их взаимоотношений в начале XIX в.) //Записки института востоковедения академии наук СССР. Т VII. М., 1939. 92-128. С.92-96.
6. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI- середина XIX в). М, Изд-во восточной литературы, 1958. 247 с.
7. Вяткин М. Казахское общество в середине XIX в.//Известия казахстанского филиала Академии Наук СССР. Серия историческая. 1940. Вып.1. С.3-18.
8. Вяткин М. Очерки по истории Казахской ССР. Т.1. С древнейших времен до 1870 г. М., ОГИЗ. Политиздат, 1941. 367 с.
9. Бекмаханов Е.Б. Казахстан 20-40 годы XIX века. -Алма-Ата: «Қазақ университеті», 1997. 400с.
10. Ибрагимов С.К. Из истории внешнеторговых связей казахов в XVIII в.//Ученые записки института востоковедения. Т.19. М., Изд-во АН СССР, 1958. С.39-54.
11. Толыбеков С.Е. Общественно-экономический строй казахов в XVII-XIX веках. Алма-Ата, Казгосизд-во, 1959. 448 с.
12. Мадуанов С. Взаимоотношения казахов с другими соседними народами центральной Азии в XVIII-начале XIX в. (политические и социально-экономические аспекты). Алматы: Изд-во «Білім» РК, 1995. 274 с
13. Қожақұлы Ө. Қазақ-қоқан қарым-қатынастары (XVIII-XIX ғғ). Қызылорда, «Тұмар», 2006. 320 б.
14. Махаева А.Ш., Садвокасова З.Т. Қазақ-қоқан қарым-қатынастарын зерттеуде қазақ ақын-жыраулары мұраларының деректік маңызы//ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. 2002. №3(26). 12-14-б.
15. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. 3 т. Алматы: «Атамұра», 2002. 768 б.
16. Қазақ ру -тайпаларының тарихы. XII т. Қаңлы. Алматы: «Алаш» ғылыми-зерттеу орталығы, 2008. 732 б.
17. Рыскулов Т. О восстании казаков и каракиргизов в 1916 года. Кустанай, Тип.им. Ленина, 1926. 16 с.
18. Асфендияров С. Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане. Алма-Ата-М., Казахстанское краевое изд-во, 1936. 150 с.
19. Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIX века. Алма-Ата, Изд-во АН КазССР, 1958. 296 с.
20. Қожақұлы Ө. Қазақ-қоқан қарым-қатынастары//Қазақ тарихы. 2002.№1. 24-25б.
21. Қожақұлы Ө. Оңтүстік Қазақстандағы Қоқан хандығының езгісіне қарсы көтеріліс//Ақиқат. 2015. №2. 14-21-б.
22. Қожақұлы Ө. Оңтүстік Қазақстандағы Қоқан ерлігіне қарсы көтеріліс//Отан тарихы. 2006. №4. 35-37-б.

23.Бәкібаева Г. Қоқан хандығы және Оңтүстік қазақтары// Қазақ тарихы. 2000. №5. 24-27б.

24.Қожамжарова Д.П. Қоқан хандығы және қазақтар//Отан тарихы. 2016. №1. 5-14-б.

References:

- 1.Maduanov S. Istorija kazahsko-uzbekskih otnoshenij v XIX -nachale XX vv. [History of Kazakh-Uzbek Relations in the 19th – Early 20th Centuries]. Turkestan, 1992. 180 p. (in Russian).
- 2.Chuloshnikov A.P. Ocherki po istorii Kazak-Kirgizskogo naroda v svjazi s obshimi istoricheskimi sud'bami drugih tjurkskih plemen. [Essays on the History of the Kazakh-Kyrgyz People in Connection with the General Historical Destiny of Other Turkic Tribes]. Part 1. Orenburg: Kirgizskoe Gosudarstvennoe Izdatel'stvo, 1924. 192 p. (in Russian).
- 3.Ryskulov T. Sobranie sochinenij v treh tomah. [Collected Works in Three Volumes]. Vol. 2. Almaty: Qazaqstan, 1997. 384 p. (in Russian).
- 4.Asfendijarov S. Sanzhar Asfendiarov. Shygarmalary. Tort tomdyq shgarmalar zhinagy. [Sanzhar Asfendiyarov. Collected Works in Four Volumes]. Vol. 4. Almaty: El-shezhire, 2014. (in Kazakh).
- 5.Ivanov P.P. Kazahi i Kokandskoe hanstvo (k istorii ih vzaimootnoshenij v nachale XIX v.) [The Kazakhs and the Kokand Khanate: On the History of Their Relations in the Early 19th Century]. //Zapiski Instituta Vostokovedenija Akademii Nauk SSSR, vol.7. Moscow,1939, pp. 92–128. (in Russian).
- 6.Ivanov P.P. Ocherki po istorii Srednej Azii (XVI- seredina XIX v.). [Essays on the History of Central Asia (16th – Mid-19th Century)]. Moscow: Izdatel'stvo Vostochnoj Literatury, 1958. 247 p. (in Russian).
- 7.Vjatkin M. Kazahskoe obshhestvo v seredine XIX v./ [Kazakh Society in the Mid-19th Century].//Izvestija Kazahstanskogo Filiala Akademii Nauk SSSR. Serija Istoricheskaja, no. 1, 1940, pp. 3–18. (in Russian).
- 8.Vjatkin M. Ocherki po istorii Kazahskoj SSR. T.1. S drevnejshih vremen do 1870 g. [Essays on the History of the Kazakh SSR]. Vol. 1: From Ancient Times to 1870. Moscow: OGIZ Politizdat, 1941. 367 p. (in Russian).
- 9.Bekmahanov E.B. Kazahstan 20-40 gody XIX veka. [Kazakhstan in the 1820s–1840s]. Almaty: Qazaq Universiteti, 1997. 400 p. (in Russian).
- 10.Ibragimov S.K. Iz istorii vneshnetorgovyh svjazej kazahov v XVIII v[From the History of the Foreign Trade Relations of the Kazakhs in the 18th Century]. //Uchenye Zapiski Instituta Vostokovedenija, vol. 19. Moscow: AN SSSR, 1958, pp. 39–54. (in Russian).
- 11.Tolybekov S.E. Obshhestvenno-jekonomicheskij stroj kazahov v XVII-XIX vekah. [Socio-Economic Structure of the Kazakhs in the 17th–19th Centuries]. Alma-Ata: Kazgosizdat, 1959. 448 p. (in Russian).
12. Maduanov S. Vzaimootnoshenija kazahov s drugimi sosednimi narodami central'noj Azii v XVIII-nachale XIX v. (politicheskie i social'no-jekonomicheskie aspekty). [Relations of the Kazakhs with Other Neighboring Peoples of Central Asia in the 18th – Early 19th Centuries: Political and Socio-Economic Aspects]. - Almaty: Bilim, 1995. 274 p. (in Russian).
- 13.Qozhaquly O. Qazaq-qoqan qarym-qatynastary (XVIII-XIX gg). [Kazakh-Kokand Relations (18th–19th Centuries)]. - Qyzylorda: Tumar, 2006. 320 p. (in Kazakh).
- 14.Mahaeva A.Sh., Sadvokasova Z.T. Qazaq-qoqan qarym-qatynastaryn zertteude qazaq aqyn-zhyraulary muralarynyn derektik manyzy” [The Source Significance of Kazakh Poets and Zhyrau Heritage in the Study of Kazakh-Kokand Relations].// QazUU Habarshysy. Tarih Serijasy, no. 3 (26), 2002, pp. 12–14. (in Kazakh).
- 15.Qazaqstan tarihy. Kone zamannan byginge dejin. Bes tomdyq. 3 t. [History of Kazakhstan from Ancient Times to the Present]. Vol. 3. Almaty: Atamura, 2002. 768 p. (in Kazakh).
- 16.Qazaq ru -tajpalarynyn tarihy. XII t. Qanly. [History of Kazakh Tribes: Kangly]. Vol. 12. Almaty: Alash Gylymi-Zertteu Ortalygy, 2008. 732 p. (in Kazakh).
- 17.Ryskulov T. O vosstanii kazakov i karakirgizov v 1916 goda. [On the Uprising of the Kazakhs and Kara-Kyrgyz in 1916]. Kustanai: Tipografija imeni Lenina, 1926. 16 p. (in Russian).

18.Asfendijarov S. Nacional'no-osvoboditel'noe vosstanie 1916 goda v Kazahstane. [The National Liberation Uprising of 1916 in Kazakhstan]. Alma-Ata–Moscow: Kazahstanskoe Kraevoe Izdatel'stvo, 1936. 150 p. (in Russian).

19.Zimanov S.Z. Obshhestvennyj stroj kazahov pervoj poloviny XIX veka. [The Social Structure of the Kazakhs in the First Half of the 19th Century]. Alma-Ata: Izdatel'stvo AN KazSSR, 1958. 296 p. (in Russian).

20.Qozhaquly O. Qazaq-qoqan qarym-qatynastary[Kazakh-Kokand Relations]. //Qazaq Tarihy, no. 1, 2002, pp. 24–25. (in Kazakh).

21. Qozhaquly O. Ontustik Qazaqstandagy Qoqan handygynyn ezgisine qarsy koterilis[The Uprising against Kokand Rule in Southern Kazakhstan].// Aqiqat, no. 2, 2015, pp. 14–21. (in Kazakh).

22.Qozhaquly O. Ontustik Qazaqstandagy Qoqan ezgisine qarsy koterilis [The Uprising against Kokand Oppression in Southern Kazakhstan]. //Otan Tarihy, no. 4, 2006, pp. 35–37. (in Kazakh).

23.Bakibaeva G. Qoqan handygy zhane Ontustik qazaqtary [The Kokand Khanate and the Southern Kazakhs]. //Qazaq Tarihy, no. 5, 2000, pp. 24–27. (in Kazakh).

24. Қозхамзарова D.P. Qoqan handygy zhane qazaqtar[The Kokand Khanate and the Kazakhs]. //Otan Tarihy, no. 1, 2016, pp. 5–14. (in Kazakh).

ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY

ҒТАХР/МРНТИ/IRSTI 03.20

ӘӨЖ/УДК/UDS 32 (574) (092):398.9 (=512.122)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.027>

Н.Ө. Конрбаев¹, К.О. Сейтказина², Ж.Н. Қалиев³

¹PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

e-mail: nurjan12.kz@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1284-3403>

²Т.ғ.к, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

e-mail: seitkazina_ko@enu.kz

<https://orcid.org/0000-0003-3057-7161>

³П.ғ.к, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

e-mail: Kaliyev_zhabai@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-7469-0396>

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН ЕҢБЕКТЕРІНДЕ ҚОЛДАНҒАН МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР

Аңдатпа

Мақалада ұлт қайраткері, Алаш партиясы мен Алаш орда үкіметінің төрағасы Әлихан Бөкейханның (1866-1937) өз еңбектерінде қолданған қазақ мақал-мәтелдері тарихи және этнографиялық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеу барысында Әлихан Бөкейхан әр түрлі зерттеулерінде қолданған мақал-мәтелдердің құрылымдық, тарихи, тілдік, этнографиялық ерекшеліктерін анықтау. Мақал-мәтелдердің ұлттық танымын бейнелейтін философиялық мазмұны мен құндылықтарын талдау. Қазіргі таңда ел арасында қолданылып жүрген мақал-мәтелдермен салыстыра қарастыру. Зерттеу барысында мақал-мәтелдер тақырыптар бойынша бөлініп, қарастырылды. Мақаланы жазу барысында тарихи, этнографиялық және пән аралық байланыстары, жүйелеу мен тарихнамалық саралау, сипаттамалы-талдамалы әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижесінде Әлихан Бөкейханның өзі жазған әр түрлі еңбектерінде кездесетін мақал-мәтелдер тарихи және этнографиялық тұрғыдан талқыланды. Мақал-мәтелдер сөз тіркесі емес ұлттық ойлаудың коды негізінде қарастырылды. Мақаладағы мақал-мәтелдерден сол кезеңдегі әлеуметтік, қоғамдық және саяси мәселелерді, олардың төңірегіндегі қалыптасқан оқиғаларды білуге болады. Әр мақал белгілі бір себепке байланысты қолданылады. Әрбір мақал мен мәтел адамның ой мен идеясын анық жеткізеді. Мақаладан ғылыми тұрғыда Әлихан Бөкейханның қазақ рухани мұрасына еңбегінің мол екендігі туралы қорытынды жасалды. Әлихан Бөкейхан 160 аса мақал-мәтелді қолданғаны анықталды.

Түйін сөздер: Әлихан Бөкейхан, мақал-мәтел, тарих, этнография, мал шаруашылығы, егін шаруашылығы, дін, оқу-білім, жер мәселесі.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыру жобасын орындау барысында даярланды (грант BR28713085).

Конрбаев Н. У ¹, Сейтказина К. О ², Калиев Д. Н ³.

¹PhD., Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.
e-mail: nurjan12.kz@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1284-3403>

²К.и.н., Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.
e-mail: seitkazina_ko@enu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-3057-7161>

³К.п.н., Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.
e-mail: Kaliyev_zhabai@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-7469-0396>

ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ, ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ В ТРУДАХ АЛИХАНА БУКЕЙХАНА

Аннотация

В статье рассматриваются казахские пословицы и поговорки, употребляемые национальным деятелем, председателем партии Алаш и правительства Алаш Орда, Алиханом Букейханом (1866–1937), с исторической и этнографической точек зрения. Целью данного исследования является выявление структурных, исторических, языковых и этнографических особенностей пословиц и поговорок, примененных Алиханом Букейханом в его различных трудах. Анализ философского содержания и ценностей пословиц, отражающих национальное сознание. Сравнительный анализ с пословицами, используемыми в настоящее время среди народа. В ходе исследования пословицы были разделены по темам и проанализированы. При написании статьи использовались исторические, этнографические и междисциплинарные связи, а также методы систематизации, историко-аналитического исследования и описательно-аналитические подходы. В ходе исследования пословицы, встречающиеся в различных трудах, написанных Алиханом Букейханом, были рассмотрены с исторической и этнографической точек зрения. Пословицы рассматривались на основе кода национального мышления, а не словосочетания. Из пословиц, приведённых в статье, можно узнать о социальных, общественных и политических проблемах того периода, а также о событиях, сформировавшихся вокруг них. Каждая пословица употребляется в связи с определённой причиной или контекстом. Каждая пословица чётко выражает мысли и идеи личности. В статье сделан научный вывод о том, что Алихан Букейхана внёс значительный вклад в казахское духовное наследие. Алихан Букейхана использовал более 160 пословиц и поговорок.

Ключевые слова: Алихан Букейхан, пословица, история, этнография, животноводство, земледелие, религия, обучение-образование, земельный вопрос.

Благодарности. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант BR28713085).

Nurzhan Konrbayev ¹, Kuralay Seitkazina ², Jabay Kaliyev ³.

¹PhD., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan,
e-mail: nurjan12.kz@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1284-3403>

²Candidate of Historical Sciences,
²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
e-mail: seitkazina_ko@enu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-3057-7161>

³Candidate of Pedagogical Sciences,
³L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
e-mail: Kaliyev_zhabai@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-7469-0396>

PROVERBS AND SAYINGS USED IN THE WORKS OF ALIKHAN BOKEIKHAN

Abstract

The article examines Kazakh proverbs and sayings used by the national figure, chairman of the Alash Party and the Alash Orda government, Alihan Bokeikhan (1866–1937), from a historical and ethnographic perspective. The aim of this study is to identify the structural, historical, linguistic, and ethnographic features of the proverbs and sayings used by Alihan Bokeikhan in his various works. Analysis of the Philosophical Content and Values of Proverbs Reflecting National Consciousness. Comparative Analysis with Proverbs Currently Used Among the People. During the study, proverbs were categorized and analyzed according to their themes. While writing the article, historical, ethnographic, and interdisciplinary connections were utilized, along with methods of systematization, historiographical analysis, and descriptive-analytical approaches. The study analyzed the proverbs found in various works written by Alikhan Bokeikhan from historical and ethnographic perspectives. Proverbs were considered on the basis of a code of national thinking, not a phrase. The proverbs cited in the article allow for an understanding of the social, societal, and political issues of the period, along with the events that shaped and surrounded them. Each proverb is employed in relation to a particular context or underlying reason. Each proverb distinctly expresses an individual's thoughts and ideas. From a scholarly perspective, the article concludes that Alikhan Bokeikhan made a substantial contribution to the Kazakh spiritual heritage. Alikhan Bokeikhan used more than 160 proverbs and sayings.

Keywords: Alikhan Bukeikhan, the proverb, history, ethnography, animal husbandry, agriculture, religion, education-education, land issue.

Acknowledgements. *This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. BR28713085).*

Кіріспе

Әлихан Бөкейхан қазақ халқының тарихын, шығу тегін, этнографиясын, фольклорын, әдет-ғұрпын, шаруашылық түрлерін, салт-дәстүрін жан-жақты ғылыми түрде зерттеген тұлға. Әлихан Бөкейхан ұлттың жоғын жоқтап, барын түгендеп, бірнеше ғылыми зерттеу мақалалар жазды. Әрбір жазған мақалалары мен ғылыми еңбектері түсініктірек болуы үшін оған қазақтың мақал-мәтелдерін қосып, тұздықтап отырды. Бұл мақал-мәтелдер мақаланың ішіндегі әрбір ойды нақты, әрі дәл жеткізді. Мақал-мәтелдерден сол кездегі әлеуметтік, қоғамдық және саяси мәселелерді білуге болады. Мақаладағы мақал-мәтелдер сол кезеңдегі халық тұрмысының барлық саласын қамтыды. Әлихан Бөкейхан бірнеше мақалаларына мақал-мәтелдерді тақырып етіп қолданды. Мысалы: «Сусағанның түсіне су кіреді», «Аңқау елге

арамза молла (молда)», «Ештен кеш жақсы» сияқты. Бұл жақсы тақырып жарты мақала дегенді аңғартады. Тақырыптың өзі мақаланың ішіндегі ойды белгілі бір мөлшерде оқырманға жеткізіп тұр. Әлихан Бөкейханның мақалалары мен жазған хаттарын, ғылыми жұмыстарын хронологиялық тұрғыдан саралау барысында, біз қарастырған мақал-мәтелдерді 1889-1927 жылдар аралығында жазған еңбектерінде пайдаланған. Әлихан Бөкейхан мақал-мәтелдерді сол кезеңдегі қазақ даласына таралған мерзімді басылымдарға тұрақты түрде жариялаған әрбір еңбегінің ішіне қосып, тұздықтап отырған. Әлихан Бөкейхан дереккөзі ретінде қарастырған басылымдар: «Дала уәлаяты» газеті, «Семипалатинский листокъ», «Голось степи», «Сибирские вопросы», «Қазақ», «Жас азамат», «Абай», «Ақ жол», «Қызыл Қазақстан», «Темірқазық», «Жас қазақ», «Жаңа мектеп», «Еңбекші қазақ» және «Күншығыс» баспасы. Қазақтың мақал-мәтелдері халықтың қазанында әбден қайнап, сұрыпталып, талай аузы дуалы би-шешендердің илеуінен өтіп, атадан балаға мирас болып үзілмей жетуде. Мақал-мәтелдер тұтастай алғанда халық философиясының ұлттық ойлау категориясының көрсеткіші секілді. Әлихан Бөкейхан қазақ халқының мақал-мәтелдерімен қоса орыс, грек, француз халықтарының нақыл сөздерін пайдалана білген. Қазақ мақал-мәтелдері айтылуы жағынан қысқа да нұсқа, мағыналық тұрғысынан терең ой синтезі. Енді мақал-мәтелдің зерттелуі мен мағынасына қатысты қысқаша тоқталсақ. Паремиялогия – мақал-мәтелдерді зерттейтін ғылым. Грек тіліндегі паремия сөзі нақыл, тәмсіл деген мағына береді. Мақалдар, негізінен, екі бөлімді болып келеді де, алдыңғысында іс-әрекеттің шарты мен жағдайы айтылып, соңынан сол пікірді түйіндеп қорытындылайды [1, 104 б.]. Жалпы, біз осында жазылған мақал-мәтелдің барлығына түгелдей түсініктеме жаза аламаймыз. Егер оны жазатын болсақ, бұл мақала емес монографияға айналып кетеді. Сондықтан, біз қажетті-қажетті дегендеріне ғана тоқталып, мақал-мәтелдердің өзін беріп отырмыз. Осы мақалада ескеретін тағы бір мәселе - біз мақал-мәтелді түп нұсқа негізінде беріп отырмыз, алайда, кейбір мақал-мәтелдер қалыптан аз-кем өзгешілігі бар.

Материалдар мен әдістер

Мақаланы жазу барысында алға қойған мәселені жан-жақты ашу үшін қазақ тарихы мен этнографиясына қатысты осы заманғы зерттеу әдістері қолданылды. Әлихан Бөкейхан өз еңбектерінде мақал-мәтелді кеңінен қолданған ғалым. Мақал-мәтелдердің мәнін ашуда пәнаралық зерттеу әдістері кеңінен пайдаланылды. Тақырыптағы тарих, мал шаруашылығы, егін шаруашылығы, дін мәселесі, оқу-білім мен тәрбиеге қатысты мақал-мәтелдері салыстыра отырып зерттелді. Мақаланы жазу барысында бірінші кезекте жинақтау, анықтау, салыстырмалы салыстыру әдістері қолданылды. Әлихан Бөкейхан қолданған мақал-мәтелдерді тарихи және этнографиялық тұрғыдан мазмұнына қарап, шартты түрде болса да, бірнеше тақырыптарға бөліп, қарадық. Сондай-ақ, ел өмірін сипаттаған қалпына қарай, сөздік құрамына байланысты, бұл мақал-мәтелдерді қай еңбектерінде пайдаланғанын аңғару қиын емес. Әлихан Бөкейхан өз еңбектерінде шамамен 160-қа жуық мақал-мәтел пайдаланған екен. Әр мақал-мәтел жазылған еңбекке қарай әртүрлі болып келеді. Әлихан Бөкейханның қолданған мақал-мәтелдерді түрлеріне, сипаттарына, қолданылу негізіне қарай бірнеше топқа бөліп қарастырдық. Олар: *тарих, фольклор мен әдеби сын, оқу-білім, тәрбие, діни тақырып, әйел теңдігі, құн төлеу мен ұры тыю, егін шаруашылығы, мал шаруашылығы, аударма мен тәржіме, мақала жазу, газетке жазылу, алым салыққа байланысты, саяси мәселе, билікке қатысты, депутат сайлау, соғыс туралы, жеке тұлғаларға қатысты, көмек пен жәрдем жыю, отырықшылыққа байланысты, сыртқы хабарлар, ескі салтқа байланысты, данос (арыз) жазуға байланысты, мәдениет турасында, шаруаның есебі турасында және Әлихан Бөкейхан жазған хаттарға, жауап хаттарында кездесетін* мақал-мәтелдер.

Нәтижелері

Зерттеу нәтижесінде Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі мақал-мәтелдердің қолданылу аясы, мазмұндық сипаты біршама талданды. Зерттеу тақырыбымызға өзек болып отырған Әлихан Бөкейхан еңбектерінде қолданған мақал-мәтелдер қазақ тұрмысының бірнеше сала-

ларын қамтыған. Көтерілген мәселелер мазмұнын толық ашу мақсатымен бірнеше тақырып-тарға бөліп қарастырылды. Әрбір мақал-мәтелдер ғалымның тарихқа қатысты еңбектерінде, саяси пікірлерінде, публицистикасында, этнофольклорлық еңбектерінде, аудармалар мен некролог, жеке тұлғаларға жазған хаттарында, Күншығыс баспасында шығарған ғылыми мұраларында тұрақты кездеседі. Біз жоғарда мақал-мәтелдерді бірнеше бағытқа бөлген болатынбыз. Бұл мақал-мәтелдердің түрлі тақырыптарда кездесетіндігінде. Әлихан Бөкейхан осы мақал-мәтелдерді қарапайым сөз тіркесі емес ұлттық ойлау жүйесінің коды негізінде пайдаланды. Академик Ш. Құрманбайұлы «Ә. Бөкейхан ұлт мәдениетінен нәр алған, халқының әдет-ғұрып, тұрмыс-тіршілігімен жақсы таныс, ана тілін жетік білетін оқымысты әрі саясаткер ретінде негізінен қазақ мақал-мәтелдерін көп пайдаланған. Алаш білімпазы шығармаларында кездесетін барлық мақал-мәтелдің үштен екісінен астамының қазақтікі болуы соның айқын көрінісі. ... Қажетіне қарай орыс мақал-мәтелдерін де еркін қолданып, қазақ тіліне де ұтымды аударып беріп отырды [2, 60 б.]. Демек, Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі мақал-мәтелдер тек фольклор емес, ұлттық сана мен саяси ойды қалыптастырушы құрал қызметін атқарды.

Талқылау

Қазақ халқының мақал-мәтелдерінің жиналуы мен жарыққа шығуына аз-кем тоқталсақ. Тарихшы Д. Махат: «Қазақтың мақал-мәтелдері XIX ғасырдың екінші жартысынан бері қарай ел арасынан жиналып, басылып келеді. Қазақ мақалдарын алғаш рет Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, Ә. Диваев, М. Ж. Көпеев, және орыс ғалымдары А. А. Васильев, Ф. Плотников, П. А. Мелиоранский, В. В. Катаринский, В. Радлов және басқа да ғалымдар жинап, халық ауыз әдебиеті жәдігерлерімен бірге баспаға ұсынды. Мақал-мәтелдер қазақ тілінде 1915 жылы алғаш рет Қазан қаласында, 1923 жылы Мәскеуде «Мың бір мақал», 1927 жылы Ташкентте «Қазақ мақалдары» (Құрастырушы А. Диваев), 1935 жылы Алматыда «Қазақтың мақалдары мен мәтелдері» (Ө. Тұрманжанов) жарық көрді» [3, 192-193 бб.] Бұл жерде қазақ мақал-мәтелдерінің XIX ғасырдан бастап екінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі кезеңдегі ірілі-ұсақты еңбектердің жарыққа шығуын келтіреді. Аталған еңбектер ерте жинақталып, басылып шыққандығымен құнды. Қазақ халқының ауыз әдебиеті мен мақал-мәтелдерін жинастырушы Б. Адамбаев: «Қазақтың мақалдары мен мәтелдері сан ғасырлық халық тәжірибесінің жиынтығы, ақыл-ойының қорытындысы және қоғамдағы дау-талап мәселесін реттейтін заңы, кодексі, бір сөзбен айтқанда қазақ өмірінің, санасының айнасы, шежіресі» [4, 27 б.] дейді. Яғни, мақал-мәтел қазақтың сөзімен айтқанда тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні. 1915 жылы «Қазақ» газетіне Ахмет Баржақсин «Мақалдар» атты мақала жазады. Сол мақалада: «Мақалды жинаушылар көбінесе татар бауырларымыз һәм орыстар. Орыстар халықтың заңын, ғадеттерін білмегендіктен анда-санда бір тиіп, жөнді жинай алмайды. Сібірде, қазақ ортасындағы музей жағрафия жамиятында Омбыдағы члендерден Әлихан Бөкейхановтан басқа ешкім жоқ. Сол себептен біздің қазақ халық әдебиетінде тіпті жарлы деп айтуға мүмкін» [5, 4 б.] Бұған қарағанда мақал-мәтелдер халықтың өзімен бірге туып, бірге жасап келе жатқан секілді. Мақал-мәтелдер өмір сүріп отырған ортамыздан бір елі ажыраған емес. Қазіргі таңда Әлихан Бөкейхан айтқан нақыл сөздер халық арасына тарап, мақал-мәтелге айналып кетті десек болады. Бізден басқа да бауырлас түркі тектес халықтар мақал мен мәтелді былайша атайды: өзбекше – мақол, қырғызша – мақал мен мәтелдер, татарша – мәкаль һәм әйтем, әзірбайжанша – аталар сөзі, ұйғырша – мақал вә тәмсил, түркіменше – нақылдар ве аталар сөзи, алтайлықтарша – кеп ле укаа сөстер. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі атты энциклопедиялық еңбекте мақал-мәтелге қатысты: «Мақал-мәтел – мазмұны жағынан нұсқа, көлемі жағынан қысқа халық шығармашылығының ежелден бергі бір саласы, халық даналығының паремиологиялық қағидалар жүйесі. Мақал-мәтелдер – халықтың өзімен бірге жасасып, бабадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа қалдырып келе жатқан асыл мұрасы. Мақал-мәтелдер қоғамдық өмірдің, жеке адам өмірінің сан-саласына байланысты

болып келеді. Онда сөз болмайтын өмірдің саласы жоқ. Ел өмірінде кездесетін үлкенді-кішілі оқиғалардың баршасына мақал-мәтелдердің беретін лайықты өз жауабы бар» [6, 261 б.]

Жеке Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі мақал-мәтелдерге қатысты бірнеше еңбектер жарық көрген болатын. Біріншісі, Академик Ш. Құрманбайұлы мен Г.Р. Әлімбек «Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі мақал-мәтел қолданысы» атты ғылыми мақаласы. Мұнда екі ғалым «Зерттеу барысында алаш білімпазының шығармаларында 150 ден астам мақал-мәтел қолданылғаны анықталды. Олардың жүзден астамы қазақ мақал-мәтелі болса, 30 жуығы (28) орыс халқынікі, ал қалған оны француз, грек, украин мақал-мәтелдері» [2, 43 б.]. Сонымен қатар, осы мақалада қай мақал-мәтел қандай еңбекте қолданылғаны кестемен беріледі. Әлихан Бөкейханның орыс мақал-мәтелдерін қалай қолданғаны және оларды да кестемен көрсетеді. Жалпы, бұл еңбек Әлихан Бөкейханның мақал-мәтелге қатысты еңбектерінің ішіндегі ең маңыздысы. Екінші, С.Б. Жұмағұл, А.Б. Шалғынбекова, А.Б. Жұмағұлдың «Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі мақал-мәтелдер: этно-социофольклортану аспектісіндегі талдау» атты мақаласы. Бұл мақалада мақал-мәтелдер көбіне тілдік тұрғыдан салыстыра отырып зерттелген. «Түйіп айтқанда, сан қатпарлы іргелі еңбектерінде жүз елуден астам мақал-мәтел қолданған Әлихан Бөкейхан шығармаларының, тілінің жиілік сөздігін қарастыру филологтар қолға алатын келелі міндеттердің бірі деп білеміз» [7, 196 б.] дейді. Ал, С. Жұмағұл. Ал, Д.Қамзабекұлының «Алаш зиялылары қолданған мақал-мәтелдер» еңбегі. Мақалада Д.Қамзабекұлы толық Әлихан Бөкейхан қолданған мақал-мәтелдерге тоқталмаған, бірнеше алаш зиялыларының еңбектеріндегі деп қарастырғын. Бірақ, бұл еңбекте де Әлихан Бөкейханның мақал-мәтелдері жан-жақты талданады. Бұл үш еңбекте Әлихан Бөкейхан қолданған мақал-мәтелді көбіне әдеби, тілдік тұрғыдан қарастырғанын көреміз. Аталған үш мақала да Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі алғашқы мақал-мәтелдерге қатысты көлемді зерттеу.

Тарихқа қатысты: Әлихан Бөкейхан қазақ тарихына, қазақтың шығу тегіне байланысты өте көлемді бірнеше сериялық мақалалар мен үлкен еңбектер жазған. Жерге қатысты жазса да, егінге қатысты жазса да түпкі мәнінде осы жердің тарихи иесі біз екенімізді естіртеді. 1910 жылы жазған «Қазахи» атты тарихи шолу еңбегінде орыс пен қазақ халқының арасындағы бірнеше жайттарды мақал-мәтелдермен салыстырады. Қазақ халқы айтады: «*Орыстан досың болса, қойныңда балтаң болсын*», «*орыс нан жесе, ақша алады*», «*қазақ түлеген түйе, орыс – бұта*», «*Орыс келді! Орыс келді! Қасқыр келді! Қасқыр келді!*» [8, 577-600 бб.] деп жазады. Бұл мақал-мәтелдер сол кезеңдегі отарлау, саяси қысым, жер мәселесі сияқты замандардағы сенімсіздік пен қорқыныштан шыққан. Бұлардың барлығы мақал болмауы мүмкін, бірақ мәтелге келетіні айдан анық. Әлихан Бөкейхан 1913 жылы «Қазақ» газеті жарыққа шыға салысымен «Қазақтың тарихы, сөз басы» деген қазақ тарихына қатысты сериялық мақалалар басады. Осы мақалаларда мына мақал-мәтелдерді келтіреді. «*Не ексең – соны орасың*», «*құдай не жазса – соны көреміз*», «*қазақ пен ноғайдың түбі бір*», «*өзбек өз ағам*», «*Алаш, Алаш болғанда, Алаш хан болғанда*», «*Жеті атасын білмеген – мертід (мәңгүрт) болуы мүмкін – Н.Қ.*». «*Сөйлер сөздің түбі бір – түп атасы Майқы би*» [9, 2-3 бб.] Алғашқы екі мақалдағы еңбек пен іс-әрекетке жауапкершілік, екінші мақалдағы тағдырға мойынсұну ойлары берілген. Осындағы «*қазақ пен ноғайдың түбі бір*» сөзі тарихи, мәдени және этникалық жағынан тамырлас, туыстас екенін білдіретін халықтық ұғым екені белгілі. Алашқа қатысты мақал бұл қазақ халқының көне атауы, ұлтты білдіреді. Алаш болса, ел бірлікте болар еді. Ал, Алаш хан болғанда әділдік пен тәртіп орнар еді дегенге саяды. Әлихан Бөкейхан бір тақырыпқа осынша мақал-мәтелдерді қолдануына қарағанда нағыз ауыз әдебиет үлгісінің шебері екендігіне көз жеткіземіз. 1922 жылы «Қызыл Қазақстан» журналына тарихты жазуға байланысты «Тарих керек» деген мақала басады. Онда «*Кең киім азбас, кеңесті ел азбас*» деген мақал – ақылдасып, бірлікпен іс қылған ел адаспайды, кеңдік – тек киімге емес, мінезге, ойға, пейілге қатысты. Ақылдасып әрекет жасайтын халық әрқашан дұрыс жол табады. «*Халық ұйғарса – хан түйесін сояды*» деген мақал – елдің күші мен бірлігі биліктен де жоғары. Яғни, халық

билігінің, бірліктің маңызын көрсетеді [10, 6-10 бб.] дейді. Әлихан Бөкейхан екі мақалда хан мен халық үлкен жауапты мәселені кеңесіп шешуді айтып отырған секілді. Өзінің бірнеше мақалалары мен еңбектерінде қазақ тарихын, шежіресін, өткенін бір ауыз сөзбен болса да жазып отырады. Бұл өз ұлтын шексіз сүйетіндігін білдіреді.

Мал шаруашылығына қатысты: «Общий очерк Омского уезда» (Скотоводческо-кочевой быт и изменения в нем) атты мал шаруашылығына қатысты еңбегінде мына мақалдарды қолданады: *«Көше берсең мал семіз, көшпесең – қатын семіз»* [11] дейді. *«Көше берсең мал семіз»* – малды жайылымға жиі ауыстырып, жаңа жерлерге көшсе, мал семіз болады. Ал, *«Көшпесең – қатын семіз»* - егер көшпей отырса, мал арып, үйдегі адам жайлы тұрмысқа бейімделіп, семіреді деген сөз. Әлихан Бөкейхан 1902-1903 жылдары Сібір темір жолы бойын экономикалық және қазақтардың мал шаруашылығы жағдайын зерттеген С.П. Швецов бастаған экспедицияға қатысады. Экспедиция материалдарының негізінде Әлихан Бөкейхан «Овцеводство в Степном крае» және «Скотоводство крупный рогатый скот» еңбектерін жариялаған болатын. Осы мал шаруашылығын талдау еңбегінде: *«Мыңның басы бол», жүз қойы бар шаруа «ханға сәлем бермейді», «мал соя білмеген – адам емес», «құдайдың өзі оңғарар», «майды қасқырдай жейді», «жаяу қойшы – жатқан қойшы», «өгізді қойшы – өлген қойшы», «түйелі қойшы – тұрған қойшы», «атты қойшы – ашуы қатты қойшы», «алдыңнан жел болғаниша, артыңнан жау болсын», «әр айдың оты бөлек»* [12] деген мақал-мәтелдерді пайдаланады. Осындағы жүз қойы бар шаруа *«ханға сәлем бермейді»* бұл мақалдың мәні – адамның өзіне жеткілікті дүниесі болса, ол ешкімге тәуелді болмайды. Ал, *«жаяу қойшы – жатқан қойшы», «өгізді қойшы – өлген қойшы», «түйелі қойшы – тұрған қойшы», «атты қойшы – ашуы қатты қойшы»* бұл – қой соңындағы қойшының астындағы (мініп жүрген) көлік-тіршілігіне қарай мінезі мен ісінің өзгеретінін астарлап айтқан әзіл-шыны аралас сөз. Осы бір еңбегінде Әлихан Бөкейхан қазақ халқының бірнеше мақал-мәтелдерін осы еңбекте керемет пайдалана білген. Мұнда малға байланысты және малды бағатын қойшының бірнеше қырын мақалға келтіріп отыр.

Егін шаруашылығына қатысты: Әлихан Бөкейхан егін шаруашылығына қатысты бірнеше мақалалар мен ғылыми еңбектер жаза білген. Егін шаруашылығы тек Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде ғана емес басқа да аумақтарда болды дегенді нақты ғылыми еңбектермен дәлелдейді. 1889 жылы «Дала уәлаяты» газетінде «Қарқаралы оязының Тоқырауын болысы, Қотан-бұлақ, Западни Балқаш елдеріндегі егіннің жайы» [13] атты мақала жазады. Осы мақалада ғалым мына мақал-мәтелдерді қолданады: *«Құдайдың басқа салғанына кім көнбейді!», «Құдайға сеніңдер – Құдай деген қор қылмас», «сақтансаң сақтармын!», «ағаштың суды сақтап, судың ағашты сақтайтынын білмейді», «Суға түскен инедей жоғалады», «сиырға жезді ер-тоқым жараса ма?!»*. Осы мақалдардың ішіндегі *«ағаштың суды сақтап, судың ағашты сақтайтынын білмейді»*. Бұл табиғатты, қоғамдағы өзара тәуелділік пен үйлесімділікті меңзеп отыр. Ағаш суды сақтайды – тамырымен жерді бекітеді, ылғалды ұстап қалады, жер асты су көздерінің тартылып кетпеуіне ықпал етеді. Ал, су ағашты сақтайды – өсімдікті қоректендіреді, өсуіне жағдай жасайды. Дәл осы мақалада қыр қазағының жылқысы қалаға ұрланып келсе, *«Суға түскен инедей жоғалады»* деп өз қынжылысын білдіреді. Бұл мақал-мәтелдердің барлығы мақалаға тұздық болып отыр. «Көшпелі һәм отырықшы нормасы» атты мақаласында жерге орналастыру бойынша: *«Тісі шыққан балаға шайнап берген ас болмас»* деген. Яғни, ел мен жердің жағдайын түсінетін адамға барлығын дайындап беру артық. Егін шаруашылығы мен жерге қатысты Л. Толстойдың *«Бір адамға қанша жер керек»* атты аударма еңбегінде осы мақалды пайдаланады.

Дін мәселесіне қатысты: Әлихан Бөкейхан дін мәселесіне қатысты бірнеше мақала жазған. Алаш партиясының бағдарламасында «Дін ісі мемлекет ісінен айырулы (бөлек – Н.Қ.) болуы. Дін біткенге тең құқық деп жазды. «Қ. Оязындағы моллалардың баяны» атты қазақ жеріндегі молдалардың біліміне қатысты еңбегінде, *«жақсыға ерсең, жетесің мұратқа,*

жаманға ерсең – қаласың ұятқа» деп жазады. Бұл мақал жеке тұлғаның кіммен араласатыны, кімге еліктеп өсетіні оның өмір жолына тікелей әсер ететінін білдіреді. Жастарды жақсы ортаға қосылуға, жақсымен дос болуға шақырады. *«Аңқау елге арамза молла»* атты мақаласында, дәл осы мақала тақырыбын *«Аңқау елге арамза молла»* қазақтың ас беру салтына байланысты қолданады. Бұл мақал сауаты төмен, аңғал, тез сенгіш адамдарды айлакер, қу кісілер оңай алдайды. Яғни, қоғамда сауатсыздық пен аңғалдық болса, оны пайдаланатын арам пиғылды адамдар да табылады. *«Қазақта мүфтилік мәселесі»* атты еңбегінде, *«Атым өлсе сауыры мұра, ағам өлсе жеңгем мұра»* мақалын пайдаланады. Бұл мақал ертеректе қалыпты жағдай болатын. Әдет-ғұрып бойынша, дүние-мүлік те, жесір әйел де әулет ішінде қалған. Бұл қазақ қоғамындағы туыстық жауапкершілік пен әулет бірлігі көрсетіледі. Әлихан Бөкейхан *«Мұсылман съезі»* атты көлемді мақаласында мына мақал-мәтелдерді қолданады [14]. Әлихан Бөкейхан *«Мұсылман съезі»* туралы жалпы 10-нан аса мақала жазған болатын. *«Ат сыры иесіне белгілі»*, *«мысықтан мықты хайуан жоқ»*, *«Алыс пен жақынды жортқан біледі, ащы мен тұщыны татқан біледі»*. Бұл мақалдар Мемлекеттік думаның *«Мұсылман фракциясында»* қызмет істеп жүрген кезінде жазылған. Осындағы *«Ат сыры иесіне белгілі»* мақалы әр нәрсенің ішкі сырын, жақсы-жаманын сол нәрсеге жақын жүрген көбірек біледі. *«Алыс пен жақынды жортқан біледі, ащы мен тұщыны татқан біледі»* мұнда көпті көрген, көп жүрген адам дүниенің кеңдігін, өмірдің жақсысы мен жаманын, қуанышы мен қиындығын басынан өткерген тұлға жақсы біледі.

Оқу-білім мен тәрбиеге қатысты: *«Ашық хат»* мақаласында мына екі мақалды қолданады: *«Көпті көрген білер, алысты жүрген білер»* бұл жоғарыдағы мақалдың сәл түрленген нұсқасы, *«көкіректе сайрап тұр, тілді құдай байлап тұр»* дейді. Меніңше, осы сөздің мәні – адамның ішінде айтар ойы бар, бәрін көріп тұр, бірақ оны айтуға мүмкіндігі немесе батылы жетпей тұр. *«Екі съезд»* атты мұғалімдерге қатысты еңбегінде *«іс ұстадан қорқады»* атты мақалды қолданады. Газетке мақала жазу, оны баспадан шығаруға қатысты мына мақал-мәтелдерді сөз арасына қосады: *«тәңірі асыраған тоқтыны бәрі (бөрі болуы мүмкін – Н.Қ.) жемес»* - қазақтың тағдыры мен тәуекелге қатысты айтылатын мақал-мәтелі. Алла сақтаған жанға қауіп төнбейді. Одан кейін мына екі мақалды пайдаланады. *«Тәңірден соңғы күшті халық қой»* - бұл ел бірлігі мен достығы, кез-келген қиындыққа қарсы тұра алатын күш. *«Күштіге сыйынсаң құдайға сыйын»* дейді. Бұл адам қызметінде, ортада күштіге бағынса да, соңында құдайдың дегеніне бағынып, соған сыйынады. *«Қазақ»* газетіне *«Ашық хат»* атты мақала жазады, онда *«Керуенге ермек едің – көшіп бақ»*, *«Қуандым түнде жүріп күн шығар деп, болса да бұлт бүркеу жел қуар деп»* баспасөзге мақала жазатын азаматтар бармысың деп, алаш жұртына хабарландыру береді. *«Қуандым түнде жүріп күн шығар деп»* - мәні қиындық пен қараңғылықта үмітпен күту, жақсылықтың келетініне сену. Яғни, мұнан аңғарғанымыз бостандық, азаттық, тәуелсіздік пен дербестіктің таңы атады дегенді айтса керек. *«Білім күші»* атты мақаласында қазақ халқы *«Көңіл жүйірік пе, көк дөнен жүйірік пе?»* – дейді. Бұл адам қиялы мен ойының шексіздігі. 1923 жылы Ташкенттен шығатын *«Ақ жол»* газетіне *«Студенттерге жәрдем керек»* атты мақала жазады. Осы еңбекте қазақ-қырғыз *«ырыс қашса да туыс қоймайды»* деген мәтелді келтіреді. Бұл меніңше екі халықтың қолындағы байлығынан айырылса да, бірін-бірі тастамайды дегенге саятын секілді. Ал, *«Жаңа мектеп»* журналына *«Оқытушыларға сенеміз»* атты мақала басады, сонда *«апасына да барады, таяққа да үйретеді»* дейді. Әлихан Бөкейхан *«Еңбекші қазақ»* газетінде оқу-білімге қатысты *«Оқу майданында шабандық бар»* атты мақала жазады. Мұнда ауылдардағы мұғалімдердің жағдайы *«шарасыздан шалға тиіп»* көңілі қаламаса да, мәжбүрлі түрде бір шешімге бару. *«Балық жоқта бақа балық»* таңдау болмаған жағдайда, барға разы болу. *«Алдымен мектеп үйі керек»* атты мақаласында *«тоңға желіндетіп, мұзға бұзаулатып»* атты мақалды қолданады. 1925 жылы *«Су туралы әңгімелер»* мақаласында *«жүрген аяққа жөргем ілінеді»* атты мәтелді пайдаланса, *«Диалектикалық затшылдық»* еңбегінде *«құл жиылып бас бола алмайды»* дейді.

Зерттеушінің 1926 жылғы «Дүниенің құрылысы» атты еңбегінде «Әкеңнің өлгенін жасырдың, көмгенде қайтесің» деген мақалды өте дұрыс қолдана біледі. Әлихан Бөкейхан балаларға тартуға байланысты «Ақымақ қасқыр» атты мақаласында «құдай құлын өлтірсін бе!» деген мақалды пайдаланады. «Денсаулық сақтықта» атты еңбегінде қазақ ауылының баспанасын сынай келе үйдегі ауа қой-қорадағы ауаға баспа-бас айырбас деп «Қылидың көзі соқыр», «қысқа жіп көрмеуге келмейді» атты мақалды келтіреді. Осы еңбегінде халықтың өзі денсаулығына дұрыс қарамаса бүкіл елге дәрігерлер жетпейді деп ескертеді.

Құн төлеу мен ұры тыю: Әлихан Бөкейхан ұры тыю мен бас қосу турасында бірнеше сериялық мақалалар жазды. Сол мақалаларға қазақтың мақал-мәтелдерін қосып әрлендіріп отырды. Ұры тыю мен халықтың бас қосып ұрлыққа қарсы күресу керек екенін баспасөз арқылы ескертті. Зерттеуші бұл мақалаларын көбіне «Қазақ» газетіне XX ғасырдың алғашқы ширегінде жазды. 1913 жылғы «Қазақ» газетінің №44 санында бас қосу, ұрлыққа қарсы «Қыр баласы» деген лақап атпен «Ұры тыю» [15] еңбегінде «ұрлық түбі қорлық», «заманың түлкі болса тазы болып шалып қал», «күн шыққанша қарау, көзді соқыр қылар» дегенді бір мақалаға қатар қолданады. Осы еңбекте ұрлыққа халық бәйге беріп отыр. Бұл халық қолдап, бәйге мен бата беріп отырған ұрлық жақын арада ел арасынан кетпейтінін айтады. Ал, «заманың түлкі болса, тазы болып шалып қал» дегені – өмір сүріп отырған қоғамың қу, айлакер болса, сен де соған сай ақылды болып, әрекет ету керек. «Тозған рәсім азап» атты мақаласында құн алып, құн берсе, ру қорығаннан айырады. Рудың кегін бер деп алушы еді. Енді құл күнге құн алу да «тозған рәсім азап» басқа не дәлел бар? - дейді. Осы мақалада «тамшы тас теседі» деген мәтелді де қолданады. Бұл әрбір адам өзі жалғызбын, өзім ғана демей, еңбектенсе көп нәрсе жасауға болатынын халыққа жеткізеді.

Жер мәселесіне қатысты: Әлихан Бөкейхан өз еңбектерінде жерге, жер мәселесіне қатысты өте көп тоқталған. Қазақ үшін ең басты мәселе жер, жер және тағы да жер деуі бекерден емес. 1908 жылы Омбыдан шығатын «Сибирские вопросы» журналына V (V Әлихан Бөкейханның бүркеншік есімі – Н.Қ.) деген бүркеншік есімімен «Русскія поселенія въ глубине степного края» (мақаланы түп нұсқа бойынша беріп отырмыз) жерге қатысты мақала жариялайды. Сонда Әлихан Бөкейхан «күн жасау, нұр жаяды», «көппен көрген ұлы той», «көп жүрген жыланның аяғы көрінеді» деген мақал-мәтелдерді қолданады. Енді осыларға қысқаша тоқталсақ. Бірінші мақалдың мәні – жақсылықтан тек жақсылық туады, шапағат таратады. Екінші, барлық халықпен, бастан өткерген жағдай, ауыртпалығы сезілмейтін ортақ қуаныш. Мақалдардан аңғарғанымыз қандай жағдай болса да әрбір адам (тұлға) халықпен бірге боламыз дегені. 1915 жылы «Қазақ» газетіне «Башқұрт жері» атты мақаласын «Қызым, саған айтам, келінім, сен тыңда» деп бастайды [16]. Осы мақалға қарап қазақ еліне башқұртқа ұқсап өзгеге жерін жалға беріп, одан қайтып ала-алмай дүдәмал күйге түскен ұлтты қазаққа мысал етеді. Бұдан аңғаруға болатын нәрсе ешқашан өз жерімізді өзге ұлттың адамына жалға да, сатып та бермеу керектігінде. «Астрахан қазағының жері» деген мақала басады. Онда «Заманына қарай амалы» деген мәтелді келтіреді. Бұл жерде зерттеуші қазақ жерінің біртіндеп тарылып бара жатқан жерін айтып тұрған секілді. Ал, «Жер комитеті» атты мақаласында «өлеңші болсаң міні той» деген мақалды қолданады. Бұл жерде қазақ, бурят, башқұрт халықтары жергілікті комитетке жер туралы мәселелерін айтып қалмақшы деп осы мақалды қолданады. Мақаланың жазылу уақытына қарап патшалық билік тақтан құлап, бүкіл Кеңестер одағындағы халықтарға жерге қатысты арыздарың бар ма дегенде жазылған мақала. «Үшінші дума һәм қазақ» деген көлемді мақаласында енді Түркістанда қазақ жерін алғанда закон деп алады. «Әлі жеткен алып та жығады, шалып та жығады» деп сөз ыңғайына қарай осы мақалды өте сәтті қолдана біледі. Енді мақалға тоқталсақ шамасы келетін қара күшпен де, айламен де жеңеді дегенге саяды.

Алым-салыққа байланысты: Қазақтан алынатын (жиналатын) алым-салыққа байланысты бірнеше мақала жазған. Бірақ, олардың барлығына мақал-мәтелдер пайдалана бермеген. 1889

жылы «Дала уәлаяты» газетінің №50 санына «Хат баспаханаға» деген мақала жариялайды [17]. Бұл мақала дәл осы елден жиналатын алым-салыққа қатысты болатын. Осы мақалада қазақтың екі мақалын қатар қолданады. Олар: *«Мысыққа ойын керек, тышқанға өлім керек»*, *«нені ексең соны орасың»* деген. Бұл жерде салық жинайтын патша ағзамның шабармандарына ойын керек болса, қарапайым шаруаларға өмір керек екенін осы мақал арқылы дәл жеткізіп отыр. Жалпы, мақал біреуге ойын, ермек болып көрінген іс, екінші біреу үшін өте маңызды мәселе болуы мүмкін. Ал, нені ексең соны орасың дегені - көктемде шаруа не ексе, күзде содан өнім алып, қалған бөлігін салыққа төлейтінін ескертіп отыр.

Аудармаға қатысты: Әлихан Бөкейхан қоғамдық-саяси қызметімен қатар, ғылыми-зерттеу және аудармамен де жүйелі түрде айналысқан тұлға. Еуропа мен орыс қаламгерлерінің бірнеше еңбектерін аударып тәржімеледі. Осы аударған еңбектері оқырманға түсінікті болуы үшін, оған қазақ халқының бірнеше мақал-мәтелдерін қосты. Әлихан Бөкейхан аударма мен тәржімге қолданған қазақтың мақал-мәтелдеріне тоқталсақ. 1915 жылы «Қазақ» газетінің №97 санында «Қыр баласы» деген лақап атпен «Пайғамбарға хат» Ескі Қырым сөзінен тәржіме атты мақаласында *«дөңгелек қайрақ, кім айналдыра білсе, соған қол»* деген мақалды қолданады. Мұнда Қырым татарларының өмірін бір ауыз қазақ мақалына сыйғызып отыр. Орыс жазушысы Л. Толстойдың «Қажымұрат» еңбегін аударарды. Осы тәржімге мына *«алыспен жақынды жортқан біледі, ащы мен тәттіні татқан біледі»* деген мақалды қолданады. Мағынасы – өмірдің құндылығын, шынайы мәнін, айырмашылығын бастан өткерген адам ғана түсінеді. Әйел теңдігі мәселесі бойынша Мопассаннан аударған «Жарасын алдырған ана» атты аудармасында ерлер мен әйелдердің тұрмыс жағдайын салыстырады. Онда: Ер атқа мініп ел қыдырып, қымыз ішіп, той тойлап, ойын-күлкіге қарық болады. Әйел тұрмысқа шыққан соң ұмытып кетеді, күлуден қалады: *«қыз күнінде қыздардың бәрі жақсы, ойбай-ау! Жаман қатын қайдан болады?»* осыдан келеді дейді [18]. Мұнда қазақтың ер адамдарының әйелдеріне қажетті деңгейде көңіл бөлмейтінін аңғартады. Егер ер әйеліне жақсы көңіл бөліп, өз жарымен жылы шырайда қарым-қатынас жасай алса, мұндай мәселелер халық арасында қазір де азаяр еді. Ал, Карл Маркс пен Фридрих Энгельстің «Коммунистік жар» еңбегі. Осы еңбекте жұмысшылардың мәселесін қозғай келе *«ағайын тату болса ат көп, абысын тату болса ас көп»* дейді. Бұл мақалдың мағынасы татулық пен ауызбіршілік бар жерде береке болады. 1926 жылы Мәскеуде тұрғанда «Күншығыс» баспасынан Т.Тутковскийдің «Жердің қысқаша тарихы» атты еңбегін аударып «Қыр баласы» деген лақап атпен жарыққа шығарған болатын. Осы еңбекке *«ат аунаған жерде түк қалады»* деген қазақтың мақалын тақырып етіп алады. 1927 жылы Әлихан Бөкейхан Қызылордадан шығатын «Жаңа мектеп» журналының №3-4 сандарына өзінің «V» есімді лақап атымен Бухариннен аударып «Тарихи затшылдық қисыны» деген еңбекті қалың жұртшылыққа ұсынады. Осы мақалада: Я болмаса Мәскеудің осы күнгі Қызыл алаңында *«сұлу әйелдердің қабақ-қасына қарап»* соғысып жатқан орта ғасырлардың батырларын көріп те болмайды. *«Басқа заман тұлкісі, басқа заман тазысы», «заманына қарай амалы»* және *«мәдениеттің көлемі тұтынған сабынмен өлшенеді»* [19] – деп жазады. Бір аудармада қазақтың бірнеше мақал-мәтелін қосып аударып отыр. Аударманың барлығын тек түп нұсқа күйінде ұсынбай, қазақ тіліне негіздеп жазған. Бұл әлі күнге дейін өзектілігін жоғалтпайтын мәселе. Өзге халықтардың еңбектерін түпнұсқа күйінде ұсынбай оларға қазақы ұлттық құндылықтар қосып, тәпсірлеп (интерпретациялап) ұсынса дұрыс.

Билікке қатысты: Әлихан Бөкейхан билікке қатысты бірнеше еңбектер жазды. Солардың бірнешеуіне қазақтың мақал-мәтелдерін қолдана білді. 1913 жылғы «Қазақ» газетінің №28 санына «Қыр баласы» деген лақап атпен «Монғол конституциясы» атты мақаласы жарық көрді. Осы еңбегінде *«Құдай қарғайын десе, ақылды алады»* деген мақалды қолданды. Бұл адамның басты байлығы – ақыл. Дүние-мүлік пен мансаптан ақылдың абыройы жоғары. Яғни, ақылдан айырылу – ең үлкен трагедия. Билікке қатысты жазған «Би һәм билік» мақаласында

«Міне, Англия билігіне қарасақ, бұлардың әділдігі жазып шығарған закон арқылы емес жұрт ресімі арқылы болған. *«Ат сыры – иесіне мәлім»*. Біз Англия емеспіз-ау! Бізге Государственни (мемлекеттік) Дума арқылы шығарған закон керек» дейді [20]. Аталған екі мақалда еуропа жұртының қабылдаған құқықтық нормалары орындалады, ал біздікі декларативті сипатта қалып, практикалық деңгейде орындалмай қалады. Бірақ, бізге Мемлекеттік дума шығарған әділ заң қажет дейді. Осы мақаласында *«жауды аттанып шапқан түсірмейтін, үндемей шапқан түсіретін»* деген мақалды қолданады. Мұнда кез-келген заң жобасын дабыра қылып бүкіл елді дүрліктірмей, асықпай, шу шығармай тындыру керек екенін жазады. «Қазақ» газетінің 1914 жылғы №50 санында «Тағы да би һәм билік» атты мақаласы басылады. Осында *«соқырмен жолдас болсаң, көзіңді қысып жүр»* деген мақалды өте сәтті сөйлете біледі. 1917 жылы патша тақтан құлап, билікке коммунистер келе бастаған кезде «Алаш ұлына» ашық хат жазады. Хат мәтіні «Азаттық таңы атты. Тілекке құдай жеткізді. Күні кеше құл едік, енді бүгін теңелдік. Қам көңілде қаяудай арман қалған жоқ» [21] дейді. Осы қуанышты сәтте қазақ халқына қарата *«жамандықты ұмыт, жақсылықты ұмытпа»* деген мынадай нақыл бар деп жазады. Бұл жерде ғалым бүкіл қайғы – мұң артта қалды, енді алдымызда тек жақсылық, қуаныш болады деп сүйіншілеп отыр.

Әйел теңдігі: Әлихан Бөкейхан әйел теңдігіне қатысты бірнеше мақала жазған. Соның бірі М. Дулатовтың қазақ тарихындағы тұңғыш романы «Бақытсыз жамал» еңбегіне сын пікірі. Қазақ тарихында жазылған ең алғашқы үш роман да әйел теңдігін көтерген шығармалар болатын. 1921 жылы Ташкенттен шығатын «Ақ жол» газетіне «Әйел теңдігі» деген Әулиеата съезіндегі қазақ қызының мәселесін көтеріп мақала басады. Бұл мақалада *«Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа»* деген мақалды санадан шығарып, қыз балаларына теңдік көзбен қарау керек екенін жазады. 1923 жылы Мәскеуден шығатын «Темірқазық» журналының нөмірі 2-3 сандарында «Пайғамбарға хат» деген Ескі Қырым сөзінен әйел теңдігіне қатысты аударма жасайды [22]. Онда халық *«Дөңгелек қайрақ, кім айналдырса, соған құл»* – дейді. Бұдан аңғарғанымыз кімде мол қаражат, байлық болса, сол жақсы өмір сүреді дегенді меңзеп тұрған секілді.

Жеке тұлғаларға қатысты: Әлихан Бөкейхан өз еңбектерінде жеке тұлғаларға өте көп тоқталған. Онда әрбір жеке тұлғаның адамгершілік қасиеттеріне, ғылымға сіңірген еңбектеріне, ел басқарған азаматтарға жан-жақты тоқталып, сипаттама берген. Кейбір тұлғаларға бірнеше сериялық мақалалар арнаған. 1905 жылы қазақтың бас ақыны Абай Құнанбайұлының өмірден озғанына бір жыл толуына орай Семейден шығатын «Семипалатинский листок» газетіне «Абай Құнанбаев некролог» - [23] деп арнайы мақала жазады. Мақалада Қонтайдың *«жазыла-жазыла, қожамоллалардан да ұят болды – енді өлмесе болмас»* және ел арасындағы молдаларға қатысты *«аңқау елге – арамза молла»* деген екі сөзін келтіреді. Алғашқы сөзді Қонтайға көңілін қайта-қайта сұрап келген молдаға қаратып айтқан әзіл шыны аралас Қонтайдың өз сөзі. Ал, екіншісі өзі өмір сүріп отырған ортадағы молдалардың іс-әрекетіне көңілі толмағасын айтқан секілді. Әлихан Бөкейхан Германияның патшасы Вилгелім II-ші туралы «Судия Берлинде тағы» деген мақала жазады. Онда Германия патшасын ешқашан заңнан аттамайтын *«ер жігіт, қыз мінезді, бала жүректегі»* деп баға береді. Өзі заңнан аттап кетсе, халқынан заң шығарушы органдарынан кешірім сұрайтынын жазады. Белгілі этнограф «Григорий Николаевич Потанин» туралы екі мақала жазады. Соның алғашқысында мына екі мақалды қолданады: *«Аспанда екі ақ бозат ерттеулі, темірқазық жұлдызына арқандаулы»* және *«екі ақбоз атты аңдыған жеті ұры»* деп жазады. Осы «Ақбозат» пен «Жеті қарақшы» туралы қазақ арасында бірнеше қиял-ғажайып аңыздар мен әпсаналар айтылады. Абақтыға жазықсыз қамалған тұлғаларға қатысты «Ұят-ай» деген мақала жазады. Осы мақалада *«хайуанда ұят жоқ, адам ұятты»* деп, түрмеге қамап отырған қоғамды сөгеді. Әлихан Бөкейхан Қырым татарларының және бүкіл мұсылман жұртының көрнекті өкілі И. Гаспринский туралы 1914 жылғы «Қазақ» газетіне «Исмайыл бек Гаспринский» (Офатынан соң) атты мақаласын жазады. Зерттеуші жәдидшілдіктің негізін салушы бүкіл түркі жұртының

жарық жұлдызы Гаспринскийді шын көңілден жоқтай отырып, оның өмірі мен шығармашылығына біршама сипаттама береді. Осы мақалада «Алтынның қолда барда қадірі жоқ», «*Һәр кім өзі шыққан төбесі биік болғанын тілейді*», «*атаңа кім тисе, дұшпаның сол*» деген үш бірдей мақал-мәтелді келтіреді. Адам өзінде бар байлық пен денсаулық, жақсылықтың бағасын көбіне қолынан жіберіп алғанда ғана түсінеді. Ал, әркім өзінің жасаған еңбегінің соңында жақсы нәтиже беріп, биікке шықанын қалайды. 1915 жылы П.Трубетскойдың Ыстамбұлды алу туралы «Трубетской лексиясы» атты қиял-ғажайып ойларын жазады. Трубетской Афины газеттері Ыстамбұлды аламыз, ол бізден қалған деп шауып жүр дей келе, гректің мұнысы «*ит табаны қышыса, керуенге үреді*» деп жазады. Трубетской қанша жерден гректерге болысқанымен түріктер Ыстамбұлды бере салмайтынын жазады.

Орыс халқының мақалдары: Өз еңбектерінде тек қазақ халқының ғана емес орыс, француз, грек халқының мақал-мәтелдерін де ой-пікірлерін анық жеткізуге қолданады. Осының ішінде орыс халқының мақалы көптеп кездеседі. Сондықтан, бірінші орыс мақалынан бастасақ. Әлихан Бөкейхан «Қазақ» газетіне егін жері туралы жазылған «Айналма» атты еңбегінде орыс халқының «*Заң – арба жетегі, қалай қарай бұрсақ, сол жақта болады*» мақалын өте дұрыс сөйлете алады. Оқу-білімге қатысты жазылған «Мұғалімдер жиылысы» атты мақаласында орыс халқының «*жұрттан жиган жіп-жалаңашқа көйлек*» деген мақалын келтіреді. Бұл көптің көмегі – мұқтаждарға демеу. Елдегі мұғалімдер жағдайына байланысты «Екі съезд» атты еңбегінде орыс халқының «*әр жеміс өз кезінде*» атты мақалын қолданады. Халық арасындағы ұрлыққа қарсы «Ұры тыю, бас қосу» турасында жазылған мақаласында біреуге телмірген адамнан, халықтан қосақ түрткен жетім лақ бақытты. «*Күн шыққаниша қарау, көзді соқыр қылар*» деген, телмірген жұртқа шығарған орыстың мақалын келтіреді. 1926 жылы Қызылордадан шығатын «Жаңа мектеп» журналының №5 санына оқу-білімге қатысты «Оқытушының білімін толықтыру» атты мақала басады. Осы мақалада «*атты қамшымен айдама, арпамен айда*» дейтін орыс мақалы бар.

Бұл жерде мектеп мұғалімін әртүрлі шараларға салып шаршатпай, бидай мен арпаны көмек ретінде ұстаздарға беріп, олардың әл-ауқатын арттыру керек. Ол кезеңде бидай мен арпа құнды болатын. Әлихан Бөкейханның жерге қатысты жазылған «Он төрт тоғыз бола ма?» атты еңбегінде «*борыш көркі төлеу*» деген орыс мақалы келтіреді.

Француз халқының мақалы: Әлихан Бөкейханның «Он төрт тоғыз бола ма?» атты үлкен мақаласында орыс мақалымен қоса француз жұртының «*астары мен үсті бірдей болсын*» деген мақалын қолданады. Бұл, айтылған сөзің мен жасаған еңбегің бір жерден табылсын дегенге саяды.

Грек халқының мақалы: Оқу-білімге қатысты «Физикалық жағырафия» атты еңбегінде грек халқының «*білім анасы – жаттау*» деген мақалын қолданады. Дәл осы мақалға өзінің көңілі толмай, «*білім анасы жаттау*» емес «*білім анасы оқу*» деп түзетеді. Бұл дұрыс түзету секілді.

Өз жанынан шығарған мақал-мәтелдері: Әлихан Бөкейхан өзінің жанынан бірнеше мақал-мәтелдер шығарған. Солардың бірнешеуіне тоқталсақ. Әлихан Бөкейхан «Қ. Оязындағы моллалардың баяны» атты мақаласында «*қырда кім болса да, сол молла болады*» дейді. Бұл жерде кез-келген адам я қазақ, я ноғай, я татар немесе сарт болсын, діни сауаты шамалы ғана болса, «*аңқау елге арамза молла*» болып жүре береді дегенді меңзейді. Халықтың кейбір істеріне көңілі толмай айтқан мына сөздеріне тоқталсақ: Жүз түйені бір бұралқы ит құрығына тіркесе, осы ит Ташкент барса, жүз түйе соның жетегінде кетеді. Итте не жаза бар, түйенің жетекшілігі емес пе? «*өзің түйеден жетекшіл болсаң, саған не ақыл керек?*» Ашылып ақыл жазатын қалам бар ма? *Көкіректе сайрап тұр, қолымды заман байлап тұр*» дейді [24]. Бұл жерде ғалым болашақ ұрпақ үшін бірнеше құнды дүниелер жазғысы келетінін, бірақ оған айналасындағы қоғам мен билік мұрша бермей тұрғанын айтқан секілді.

1918 жылы татар тілінде Семейден шығатын «Халық сөзі» газеті қазақтардың 1917 жылы не бітіргені туралы сыни мақала басады. Осыған орай Алаш партиясының төрағасы «Қалай бірігіміз» деген жауап мақала жазады. Мұнда бұл газеттің «буынсыз жерге пышақ қойып, «Алаш орданы» кінәлағанын, әлеуметтің атынан түсіндіруді өзіме парыз деп білдім» [25] дейді. Бұл жерде татар тұлғаларының қазақ зиялыларын сынап жазуы көп нәрсені аңғартады. Яғни, 1917 жылы Әлихан Бөкейхан бастаған қазақ тұлғалары Алаш партиясын құрып, оның бағдарламасын бекітті. Осыны татар тұлғалары іштей қызғанды немесе орыс билігінің араласуымен қазақ зиялыларын әдейі сынап отырған секілді. Әлихан Бөкейхан өте талантты аудармашы да, соның бірі «Астрономия әліпбиі» (Жердің жүрісі) атты еңбегінде «*жер ұршықтай өзінен өзі айналады. Жер айналғанда ортасындағы ұршықтың сабы, арбаның дөңгелегінің білегі секілді, жердің домалағын дәл ортасынан түйреп тұрған сызықтан айналады*» деп, бүкіл оқырманға қазақтың әдемі этнографиялық сөзімен түсіндіріп береді. Айға қатысты «*ай жерден – қазығынан айналған аттай – бір айналады*» дейді. Әлихан Бөкейхан айтқан нақыл сөздер қазіргі таңда мақал-мәтелге айналып кетіп жатқаны шындық. Мақал-мәтелге айналу себебі халықтың көңілінен шыққанынан болар. Біз мақал-мәтелге айналып кеткен сөздерінің барлығын қамти алмаймыз. Әр нақыл сөзін теріп жазғанда бір тараушаны алады. Зерттеуші Сүлейменова: «Қазақ мақал-мәтелдері – ұлттық танымның маңызды көрінісі және оның философиялық мәнін түсінудің кілті. Мақал-мәтелдер мәдениеттің жалпы сипатын айқындап қана қоймай, сол мәдениеттің негізгі ақпаратын жинайды, сақтайды және ұрпақтан-ұрпаққа жеткізеді [26]» деп түйіндейді. Біз осыған қарап Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі мақал-мәтелдер ұрпақтан-ұрпаққа жетеді деп ойлаймыз.

Зерттеудің жаңалығы

Әлихан Бөкейханның еңбектеріндегі мақал-мәтелдер азды-көпті жинақталды. Қолданған мақал-мәтелдердің тақырыптық классификациясы және құрылымы біршама айқындалды. Мақал-мәтелдер танымдық, публицистикасы, функционалдық, салыстырмалы және ғылыми негізде қаралды. Ал, Әлихан Бөкейханның өзінің айтқан сөздері халықтың арасында мәтелге айналып кеткен. Әлихан Бөкейханның «Ұлтқа қызмет ету, білімнен емес, мінезден», «тірі болсам қазаққа қызмет етпей қоймаймын». Бұл сөздер қазіргі таңда халықтың арасында кең таралып, мәтелге айналып кетті. Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі мақал-мәтелдерге қарап, оның қазақ этнофольклорын өте жетік меңгергенін білдік.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, мақал-мәтелдер Әлихан Бөкейхан еңбектерімен біте қайнасып кеткен тақырып. Әлихан Бөкейхан мақал-мәтелдерді жинастырып, бір жинақ етіп баспадан шығармады. Тек өз еңбектерінде мақал-мәтелді әртүрлі тақырыптық контексте қолданған. Әлихан Бөкейхан өз еңбектерінде 160-тан аса мақал-мәтелді (Н.Қ.) қолданған. 160 аса мақал-мәтелдің қолданылуы ғалымның қазақ фольклорын терең меңгергенін аңғартады. Жалпы, алдағы уақытта Әлихан Бөкейханның архивтерден ғылыми айналымға енген еңбектері табылып жатса, бұл тізім әлі де артады. Зерттеу барысына біз осылардың біршамасына шамамыз келгенше тоқталып өттік. Кейбір мақала атауларына дәл осы мақал-мәтелдерді тікелей тақырып етіп алған. Әлихан Бөкейхан неге қазақтың мақал-мәтелдерін қолданды дегенге келетін болсақ, бұл мақал-мәтелдерде қазақтың талай асыл сөздері бар екенін білді. Ол сөздер мақала ішінде айтатын сөзді дәл жеткізу, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні болды. Мысалы, тарихқа қатысты мақалында «*халық ұйғарса – хан түйесін сояды*» дейді. Бұл тура осы тарих тақырыбын сөйлетіп тұр. Мал шаруашылығына қатысты жазылған мына мақалы «*Көше берсең мал семіз, көшпесең – қатын семіз*» дейді. Бұл мақал кешпелі қоғамның айна қатесіз көрінісі. Әйел теңдігіне қатысты еңбектерінде осы кезге дейін халықтың арасында тоң болып сіңіп қалған «*әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа*» деген мақалды санадан шығарып, қыз балаларына теңдік көзбен қарау керек екенін жазады. Мақал-мәтелдердің біршама бөлігі зерттеуші қозғап отырған тақырыптардан қандай ой айтатынынан хабар беріп тұр. Әлихан

Бөкейхан кей жерлерде бір мақалды бірнеше мәрте қолданған. Кейде сол мақалдың өзін сәл түрлендіріп бірнеше жерге қолданады. Мысалы: «қолағаш мықты болса, киіз қазық жерге кіреді», «қолағашы мүфти болса, киіз қазық жерге кірер», «қолағашы мықты болса, киіз қадақ жерге кірер» дейді. Бұған қарағанда, бір мақалды бірнеше формаға келтіріп сөйлете білген. Әлихан Бөкейхан қазақ мақал-мәтелдерін сөйлете отырып, халықтың тұрмыс - тіршілігін көрсетуге тырысады. Әрбір мақалада қолданған мақал-мәтелдер сол кезеңнің тұрмыс-тіршілігінен хабар береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сабасова Г. «Қазақ және түрік тілдеріндегі ақшаға қатысты мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық сипаты» ЕҰУ Хабаршысы. Шығыстану сериясы. - Алматы: 2012. - 104-108 бб.
2. Құрманбайұлы Ш., Әлімбек Г. Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі мақал-мәтел қолданысы. Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – Астана: 2025. №3 43-64 бб.
3. Махат Д. Мақал-мәтелдер – қазақ тарихының дерек көзі // Әл-Фараби ҚҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы – Алматы: 2019. – №2 (93). - 192-198 бб.
4. Адамбаев Б. Қазақ халық әдебиеті: мақал-мәтелдер. – Алматы: Ғылым, 1996. – 527 б.
5. Баржақсин А. Мақалдар // Қазақ газеті. - Орынбор: 1915ж. №120, 18 сәуір.
6. Мақал-мәтел // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі: энциклоп. / құраст. Н. Әлімбай. – Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017. – Т. 4. – 261 б.
7. Жұмағұл С.Б., Шалғынбекова А.Б., Жұмағұл А.Б. Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі мақал-мәтелдер: этно-социофольклортану аспектісіндегі талдау. Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – Астана: 2023. №1 191-200 бб.
8. Букейхановъ А. Казахи. Формы национального движения в современных государствах. Петербург: 1910 г. с. 577-600.
9. Түрік баласы. Қазақ тарихы. Сөз басы // Қазақ газеті. - Орынбор: 1913. – №2.
10. V. Тарих керек // Қызыл Қазақстан журналы. – Орынбор: 1922. №10. 6-10 бб.
11. Букейхановъ А. Общій очерк Омского уезда. // Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и обработанные экспедицией по исследованию степныхъ областей. Омский уезд. Акмолинская область. Т. 11. 1–75 стр. - Омск: Типографія штаба Сибирского военного округа. 1902 г.
12. Букейхановъ А. Н. Овцеводство въ Степномъ крае. //Швецовъ, С.П.(ред.). Материалы по экономическому обследованію райононь Сибирской железной дороги, томъ I, выпуск №I, Животноводство. - Томскъ.1904 г.
13. Ә.Н. Қарқаралы оязының Тоқырауын болысы, Қотан-бұлақ, западни Балқаш елдеріндегі егіннің жайы // Дала уалаятының газеті. – Омбы: 1889. – №41.
14. Бөкейхан Ә. Шығармалары. – Астана: «Алашорда» ҚҚ, 2018. – Т. 9. – 560 б.
15. Қыр баласы. Ұры тыю //Қазақ газеті. - Орынбор: 1913. № 44.
16. Қыр баласы. Баиқұрд жері (Қызым, саған айтам, келінім, сен тыңда!). //Қазақ газеті. - Орынбор. 1915. № 147.
17. Қыр баласы. Хат баспаханаға // Дала уалаятының газеті. - Омбы: 1889. №50.
18. Қыр баласы. Ги де Мопассан аударған. Жарасын алдырған ана. Жаңа мектеп. (Новая школа) - Қызылорда: 1925. №4.
19. V (V. лақап есім - Әлихан Бөкейхан) Н.И. Бухаринен аударма. Тарихи затишылдық қисыны. Жаңа мектеп. (Новая школа) - Қызылорда: 1927. №3-4.
20. Қыр баласы. Би һәм билік //«Қазақ». - Орынбор: 1914. № 48.
21. Бөкейхан Ә., Шоқай М., Дулатұлы М. «Алаш ұлына» (Ашық хат) // Қазақ, - Орынбор. 1917. № 225,

22. Қыр баласы. «Пайғамбарға хат» (Ескі Қырым сөзінен аударма). // Темірқазық. – Москва: 1923. № 2-3, 104-106 бб.
23. Букейханов А. Абай (Ибрахим) Кунанбаев (некролог). «Семипалатинский листок» - Семипалатинск: 1905. № 250-252, 25-27 октября.
24. Ә.Н. (Әлихан Бөкейхан) Қ. оязының молласының баяны. //Дала уалаятының газеті. - Омбы: 12.05.1889. № 19,
25. Әлихан Бөкейхан. Қалай біріземіз? // Жас азамат. – Петропавл: 1918. № 21.
26. Сулейманова Э.Б., Рахметова Р.С., Қазақ мақал-мәтелдерінің заманауи коммуникациядағы маңызы: ұлттық құндылықтар мен философиялық мәні. Әл-Фараби атындағы ҚҰУ., Филология сериясы. - Алматы: 2024. №4, (196) 144-155 бб.

References:

1. Sabasova G. «Qazaq zhane turik tilderindegi aqshaga qatysty maqal-matelderdin etnolingvistikalyq sıpaty» (Ethnolinguistic nature of Proverbs and sayings about money in the Kazakh and Turkish languages) EUV Habarshysy. Shygystanu seriasy. – Almaty: 2012. 104-108 bb. [in Kazakh]
2. Qurmanbaiuly Sh., Alimbek G. Alihan Bokeihan enbekterindegi maqal-matel qoldanysy. (The use of Proverbs and sayings in the works of Alikhan Bukeikhan) Eurazia gumanitarylyq institutynyn habarshysy. – Astana: 2025. №3 43-64 bb. [in Kazakh]
3. Mahat D. «Maqal-Matel – qazaq tarihnyn derek kozi» (Proverbs-source of Kazakh history) // Al-Farabi QUV Habarshysy. Tarih seriasy. – Almaty: 2019. – №2 (93). 192-198 bb. [in Kazakh]
4. Adambaev B. Qazaq halyh adebieti: mahal-matelder. (Kazakh folk literature: proverbs and sayings) – Almaty: Gylım, 1996. 527 b. [in Kazakh]
5. Barzhaksin A. Maqaldar. (Proverbs) // Qazaq gazeti. – Orynbor: 1915j. №120, 18 saur. [in Kazakh]
6. Mahal-Matel // Qazaqtyn etnografialyq kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi: ensiklop. (Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names: encyclopedia) / qurast. N. Alimbay. – Almaty: TOO «Alem Damu Integrasia», 2017. – T. – 261 b. [in Kazakh]
7. Zhmagul S.B., Şalgynbekova A.B., Jumagul A.B. Alihan Bokeihan enbekterindegi maqal-matelder: etno-sosiofolklortanu aspektisindegi taldaу. Eurazia gumanitarylyq institutynyn habarshysy. (Proverbs and sayings in the works of Alikhan Bukeikhan: analysis in the aspect of ethno-socioeconomic studies) – Astana: 2023. №1 191-200 bb. [in Kazakh]
8. Bukeihanov A. Qazaqi. Formy nasionalnogo dvezhenia v sovremennnyh gosudarstvah. – Peterburg: (Kazakhs. Forms of national movement in modern states) 1910 g. s. 577-600. [in Russian]
9. Turik balasy. Qazaq tarihy. Soz basy (Kazakh history. Word head) // Qazaq. – Orynbor: 1913. – №2. [in Kazakh]
10. V. (V. Laqap at. Alihan Bokeihan) Tarih kerek (History must) // Qyzyl Qazaqstan zhurnaly. – Orynbor: 1922. – №10. – 6-10 bb. [in Kazakh]
11. Bukeihanov A. Obchyi ocherk Omskogo uezda. (General outline of the Omsk district) // Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye i obrabotannye ekspedisei po issledovaniyu stepnyh oblastey. Omskiy uezd. Akmolinskaya oblast. T. 11. 1-75 str. – Omsk: Tipografia shtaba Sibirskogo voennogo okruga. 1902 g. [in Russian]
12. Bukeihanov A.H. Ovsevodstva v Steptom krae. (Sheep breeding in the Steppe region) // Shvesov, C.P. (red). Materialy po ekonomicheskomu obsledovaniyu raionov Sibirskogo zheleznoidorogi, tom I, vypusk № I, Zhivodovodstvo. – Tomsk: 1904 g. [in Russian]
13. A.N. Qarqaraly oiazynyn Toqyraуyn bolysy, Qotan-bulaq, zapadni Balhash elderindegi eginnin zhayy (State of crops in Karkaraly Oyazyn Toktauyn volost, Kotan-Bulak, Zapadni Balkhash) // Dala ualayatyryn gazeti. – Omby: 1889. – №41. [in Kazakh]

14. Bokeihan A. Shygarmalary. (Works) – Astana: «Alashorda» QQ, 2018. – T. 9. -560 b. [in Kazakh]
15. Qyr balasy. Ury tyiu. (Stop the thief) // Qazaq. – Orynbor: 1913 j. № 44. [in Kazakh]
16. Qyr balasy. Bashurd zheri. (Bashkir land) (Qyzym, sagan aitam, kelinim, sen tynda) // «Qazaq» gaz, - Orynbor: 1915 j. № 147. [in Kazakh]
17. Qyr balasy. Hat baspahanaga. (Letter to the printing house) // Dala ualayatynyn gazetі. – Omby: - 1889. № 50. [in Kazakh]
18. Qyr balasy. Gі de Mopassan audargan. (Translated by Guy de Maupassant. The wounded mother) Jarasyn aldyrgan ana. Jana mektep. (Novaia shkola) Qyzylorda: 1925. №4. [in Kazakh]
19. V (V. laqap esim - Alihan Bokeihan) N.I. Buharinen audarma. Tarihi zatshyldyq qisyny. (Translation by N. I. Bukharinen). (The logic of historical materialism). Jana mektep. (Novaia shkola) Qyzylorda: 1927. №3-4. [in Kazakh]
20. Qyr balasy. Bı ham bilik // (Dance and power) «Qazaq», - Orynbor: № 48. 1914 j. [in Kazakh]
21. Bokeihan A., Shoqauly M., Dulatuly M. Alash ulyна (Ashyq hat), ("To the son of Alash" Open letter) // Qazaq. – Orynbor: 1917 j. № 225. [in Kazakh]
22. Qyr balasy. «Paigambarga hat» (Eski Qyrym sozinen audarma). ("Letter to the Prophet" (Translation from the old Crimean word)) // Temirqazyq. – Moskva: 1923 j. № 2-3, 104-106 bb. [in Kazakh]
23. Bukeihanov A. Abai (Ibrahim) Kunanbaev (nekrolog). (Abay (Ibrahim) Kunanbayev (obituary)) «Semipalatınsku listok» - Semipalatınsk: 1905 g. № 250-252. 25-27 oktiabria, [in Russian]
24. A.N. (Alihan Bokeihan) Q. oiazynyn mollasynyñ baiany. (Bayan of K. oyaz's Mullah) //Dala ualaiatynyn gazetі, - Omby: 12.05.1889 j. № 19. [in Kazakh]
25. Alihan Bokeihan. Qalai birigemiz? (How do we unite?) // Jas azamat. - Petropavl: 1918 j. № 21. [in Kazakh]
26. Suleimanova E.B., Rahmetova R.S., Qazaq maqal-máteldерinin zamanauı kommunikatsiadagy manyzy: ulttyq qundylyqtar men filosofıalyq mani. (The importance of Kazakh proverbs in modern communication: national values and philosophical meaning) Al-Farabi atyndagy KUU., Filologıa serıasy. – Almaty: 2024. №4, (196) 144-155 bb. [in Kazakh]

FTAXP/MPHTI/IRSTI 03.20

ӘӨЖ/УДК/UDS 93 (574)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.028>

K.K. Kanafin¹, A.O. Rudevskiy^{2*}, G.M. Tokhmetova³

¹*Candidate of Historical Sciences, Innovative University of Eurasia, Republic of Kazakhstan, Pavlodar. e-mail: mercurof@mail.ru*

<https://orcid.org/0009-0006-0015-7069>

²*Master of Pedagogy and Psychology, Innovative University of Eurasia, Republic of Kazakhstan, Pavlodar. e-mail: alex_rudevskiy@mail.ru*

<https://orcid.org/0009-0004-8349-7274>

³*Master of Humanities, Margulan University, Republic of Kazakhstan, Pavlodar. e-mail: tohmet@mail.ru*

<https://orcid.org/0000-0002-7998-377X>

RAIMZHAN MARSEKOV'S WORK IN THE NEWSPAPER "KAZAK" (1913-1918)

Abstract

The article addresses a significant and contemporary issue - the study of the creative legacy of Raimzhan Marsekov. Despite the interest exhibited by the general public, historians, and social scientists in his life and work, the full extent of Marsekov's contributions and his role in the socio-political life of Kazakhstan remains insufficiently explored. His extensive scientific and cultural heritage as a scholar, jurist, and publicist warrants further examination. An analysis of his published scholarly works suggests that the issues he raised in periodicals have not been adequately developed in the academic discourse.

Within the pages of the «Qazaq» newspaper, Marsekov articulated his views on various matters, including land policy, governance, Kazakh literature, and the Kazakh language. The primary objective of his articles was to educate the Kazakh people on pressing issues such as the legally unjust resettlement policies of Tsarist Russia, the double standards in court decisions regarding Kazakhs, the true nature of the judicial system, and a comparative analysis of different governmental systems worldwide. Furthermore, he explored the nature of literature, its historical development among the Kazakhs, and its current state. Marsekov likened literature to a mirror, reflecting the customs and traditions of the people.

In his works, Marsekov was the first to propose a periodization of Kazakh literature, identifying three distinct stages in its evolution. He also emphasized the crucial importance of language, asserting that in order to preserve independence, the Kazakh people must relentlessly pursue education and cultural advancement. He believed that this pursuit should primarily focus on the development of literature in the native Kazakh language.

Keywords: Kazakhstan, «Qazaq» newspaper, land issue, government structure, power, Kazakh language, resettlement management, religion, national liberation movement, court

К.К. Канафин¹, А.О. Рудевский², Г.М. Тохметова³

¹тарих ғылымдарының кандидаты, Инновациялық Еуразия университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қаласы. e-mail: mercurof@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0006-0015-7069>

²педагогика және психология магистрі, Инновациялық Еуразия университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қаласы. e-mail: alex_rudevskiy@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0004-8349-7274>

³гуманитарлық ғылымдарының магистрі,
Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қаласы. e-mail: tohmet@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-7998-377X>

РАЙЫМЖАН МАРСЕКОВТЫҢ "ҚАЗАҚ" ГАЗЕТІНДЕГІ ҚЫЗМЕТІ (1913-1918 ЖЖ.)

Аңдатпа

Мақала өзекті мәселе – Райымжан Мәрсековтың шығармашылық мұрасын зерттеуге арналған. Р.Мәрсековтың өмірі мен шығармашылығына қалың жұртшылық, тарихшылар, қоғамтанушылар қызығушылық танытқанымен, оның Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріне қосқан үлесі мен рөлі әлі толық зерттелген жоқ. Оның ғалым, заңгер, публицист ретіндегі бай ғылыми-мәдени мұрасы қамтуды қажет етеді. Ол жариялаған ғылыми әдебиеттерді талдау оның мерзімді баспасөз беттерінде қарастырған мәселелері жеткілікті дәрежеде дамымаған деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Р.Мәрсеков «Қазақ» газетінің беттерінде жер, мемлекеттік құрылым, қазақ әдебиеті мен тілі туралы ой-пікірлерін жариялады. Оның мақалаларының негізгі мақсаты – қазақ халқын патшалықтың заңсыз, құқықтық тұрғыдан қоныстандыру саясаты; қазақтарға қатысты сот істері бойынша шешімдер қабылдаудағы қос стандарттар; сот жүйесінің шынайы болмысын түсіндіру; дүние жүзіндегі елдердегі әртүрлі басқару жүйелерін талдау; әдебиет деген не, бұрын қазақ үшін қандай болды, қазір қандай күйде. Ол әдебиетті халықтың салт-дәстүрін көрсететін айнаға теңейді.

Р.Мәрсеков өз еңбектерінде қазақ әдебиетінің үш кезеңін анықтай отырып, кезеңдік кезеңді алғаш рет көрсеткен. Тәуелсіздікті сақтау үшін білімге, жалпы мәдениетке бар күш-қуатымыз бен құрал-жабдықпен ұмтылу керек деп есептей отырып, тілге де үлкен мән берді, оған жету үшін ең алдымен ана тіліміздегі әдебиетті дамытумен айналысуымыз керек.

Түйінді сөздер: Қазақстан, «Қазақ» газеті, жер мәселесі, мемлекеттік құрылым, билік, қазақ тілі, қоныс аудару ісі, дін, ұлт-азаттық қозғалыс, сот

Канафин К.К. ¹, Рудевский А.О. ², Тохметова Г.М. ³

¹кандидат исторических наук, Инновационный Евразийский университет, Республика Казахстан, Павлодар. e-mail: mercurof@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0006-0015-7069>

²магистр педагогики и психологии, Инновационный Евразийский университет, Республика Казахстан, Павлодар. e-mail: alex_rudevskiy@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0004-8349-7274>

³магистр гуманитарных наук, преподаватель, Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлана, Республика Казахстан, Павлодар. e-mail: tohmet@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-7998-377X>

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РАЙЫМЖАНА МАРСЕКОВА В ГАЗЕТЕ «ҚАЗАҚ» (1913-1918 гг.)

Аннотация

Статья посвящена актуальной проблеме – изучению творческого наследия Райымжана Марсекова. Несмотря на интерес широкой общественности, историков, обществоведов к жизни и деятельности Р. Марсекова, его вклад и роль в общественно-политической жизни Казахстана еще до конца не изучена. Его богатое научно-культурное наследие ученого, юриста, публициста требует освещения. Анализ опубликованной им научной литературы позволяет сделать вывод о недостаточной разработанности рассматриваемых им в периодической печати проблем.

На страницах газеты «Қазақ» Р. Марсеков публиковал идеи о земле, государственном устройстве, казахской литературе и языке. Основной целью его статей является просвещение казахского народа в таких вопросах, как незаконная с точки зрения права переселенческая политика царизма; двойные стандарты в решениях по судебным делам в отношении казахов; разъяснение истинной сущности судебной системы; анализ различных систем государственного устройства стран мира; что такое литература, какой она была у казахов в прошлом, в каком состоянии она сейчас. Он сравнивает литературу с зеркалом, в котором отражаются обычаи и традиции народа.

В своих трудах Р. Марсеков впервые дает периодизацию казахской литературы, выделяя в ней три этапа. Также важное значение он придавал языку, считая, что для сохранения самостоятельности нам необходимо всеми силами и средствами стремиться к просвещению и общей культуре, для этого мы обязаны первым делом заняться развитием литературы на родном языке.

Ключевые слова: Казахстан, газета «Қазақ», земельный вопрос, государственное устройство, власть, казахский язык, переселенческое управление, религия, национально-освободительное движение, суд

Introduction. One of the important stages in the life of R. Marsekov was the cooperation with the newspaper "Kazak".

The newspaper was founded in 1913, its ideologist and inspirer were Alikhan Bukeikhanov, Akhmet Baitursynov and Mirzhakup Dulatov. On January 5, 1913, Governor-General Sukhomlinov notified the military governor of the Ural region that, according to circular order No. 1458 dated December 9, 1905, "to Kyrgyz No. 8 of the village of Kyzylzhingelsky volost, Turgai region, Mustafa Akhmetovich Urazaev, under the responsible, in full, editorship of Kyrgyz No. 5 of the village of

Tursun volost, Turgai district and the region of Akhmet Baitursunov, it is allowed to publish in Orenburg weekly newspaper "in the Kyrgyz language, called "Kazak" (Kyrgyz)".

The program of the statement, approved for publication, included the publication of instructions and government orders, coverage of the work of the State Duma and the State Council, "external and internal news", the publication of articles "on the history and way of life of the Kyrgyz", history, ethnography, culture of the Kazakh people, coverage of issues of economics, public education ("mektebe, language, literature"), education in the field of medicine, hygiene, and veterinary issues. In addition, the publication's program included the publication of feuilletons, the publication of correspondence and telegrams, and local chronicles [1, P. 40].

Methods and materials.

The methodological basis for writing the work was the works devoted to the problems of R. Marsekov's educational activities on the pages of the newspaper "Kazak", his contribution and role in the socio-political life of Kazakhstan during this period.

The main principles used by the authors are: a comprehensive analysis of the events and phenomena studied, objectivity, the problem-chronological method, historicism, comparative historical and systematic methods were widely used. Their use in the study made it possible to analyze historical facts and phenomena in the context of the events described at that time.

P. Marsekov published his articles under the pseudonyms "M.R.", "ROM", "Rayymzhan", "Rayymzhan-kara", "ROM-kara", "RM".

During the period under review, R. Marsekov developed as a theorist and presented his own interpretation of the fundamental issues of the socio-economic and political life of the region. Like other intellectuals of that time (A. Baitursynov, A. Bukeikhanov, A. Beremzhanov, M. Dulatov, H. Dosmukhamedov, and others), R. Marsekov turned to those aspects of society that not only made it possible to explain the processes taking place to newspaper readers, but also to develop scientific forecasts of social development. Marsekov, as the author of the articles, was distinguished by his excellent knowledge of historical material, familiarity with world sociological and philosophical literature, exceptional breadth of erudition, and insight into the very essence of the analyzed material. He had a brilliant gift as a polemicist, skillfully defending his views against his opponents.

Results. The newspaper "Kazak", setting itself broad cultural and educational objectives, at the same time, highlighted the core issue - the fate and future of the Kazakhs as an emerging ethnic group [2, P. 22].

The publishers clearly outlined the task-to carry out propaganda among Kazakh-Kyrgyz [2, P. 24].

They believed that in order to preserve independence, "we need to strive with all our might and means for enlightenment and general culture; for this, we must first engage in the development of literature in our native language [2, P. 35], as stated in one of the issues for 1914: "newspaper "Kazak" from the day it was published He makes certain efforts to achieve his goal in the world". The absolute indicator of this work was its circulation. According to the data published in the newspaper, it had a large readership, with a circulation of by the end of 1913 three thousand seven copies; in some cases it reached eight thousand copies [3, P. 52].

According to the same data, by the beginning of 1914, more than 83.8% of subscribers were in the Turgai region, Semey, Akmola, Syrdarya and the Urals. In the Inner Urals, Zhetys there were between 4.5% and 5.2% subscribers. In addition, the newspaper was read in Ferghana, Samarkand, Transcaspia, Orenburg, Ufa, Kazan, St. Petersburg, Moscow, Tomsk. Although the percentage of readers here was small and ranged from 0.1-0.2% (Moscow, St. Petersburg, Samarkand) to 1.2% in Orenburg.

Thus, judging by the data published in the newspaper, the majority of the newspaper's readers came to the Steppe region. In the first years of its publication, well-known people from all over the

steppe, Akhmet Baitursynov, Alikhan Bukeikhanov, Mirzhakyp Dulatov, Dr. Aubakir Aldiyarov, Dr. Argyngazy Poshtaev, Dr. Khalel Dosmukhamedov, Dr. Dulatsha Kusebagaliev, Dr. Binkevich, sworn attorney Raimzhan Marsekov, engineer Mukhamedzhan Tynyshpaev, Shakirim Kudaiberdiev and others, worked fruitfully for the benefit of the people of this newspaper.

R. Marsekov published his articles under the pseudonyms "M.R.", "ROM", "Rayymzhan", "Rayymzhan-kara", "ROM-kara", "R.M."

During the period under review, R. Marsekov developed as a theorist and presented his own interpretation of the fundamental issues of the socio-economic and political life of the region. Like other intellectuals of that time (A. N. Baitursynov, A. N. Bukeikhanov, A. N. Beremzhanov, M. N. Dulatov, H. N. Dosmukhamedov, and others), R. Marsekov turned to those aspects of society that not only made it possible to explain the processes taking place to newspaper readers, but also to develop scientific forecasts of social development. R. Marsekov, as the author of the articles, was distinguished by his excellent knowledge of historical material, familiarity with world sociological and philosophical literature, exceptional breadth of erudition and insight into the very essence of the analyzed material. He had a brilliant gift as a polemicist, skillfully defending his views in the fight against his opponents.

In his article "Kazak kaida bara zhatyr?" He opposes the arbitrariness of local officials and the judicial system, and describes a specific case and the fate of a resident of Aigyrzhal district who spent four months in Semipalatinsk prison. Explaining to the reader, he tries to answer the question: what are the reasons for the arrest, who determined such a punishment. The victim himself, as it turns out, did not know this. Protesting against arbitrariness, R. Marsekov says that a man was convicted of stealing a camel, for theft that the latter did not commit. An experienced lawyer born in Marsekov's argues that the conviction is erroneous, since the perpetrators were not even summoned to court, and the verdict was pronounced verbally in gross violation of procedural rules. What to do when deception is rampant and lawlessness reigns supreme? A poor man cannot protect not only his cattle, but also his loved ones. Women are being trafficked like cattle, families are being destroyed, society is disintegrating, complete immorality reigns, and basic human rights are being violated. And such a fate, says R. Marsekov, is reserved for every poor Kazakh.

R. Marsekov sees a way out of this situation in educating his people, while he emphasizes the role of youth. "Modern youth," he says, "only you can help poor people by showing them the way to enlightenment, justice, and honest work" [4, P. 62].

R. Marsekov, like many figures of his era, did not stay away from discussing and unblocking the resettlement policy of the Romanov House in Kazakhstan [4, P. 62]. His articles "Zher maseli", "konysynan ahyrlan kazak zhaiy" were devoted to this problem. In the article "Zher maselesi" ("About the Land") The author believes that the agrarian issue is one of the key issues in the fate of the people. He correctly notes that the problem is becoming more urgent from year to year, becoming more acute with the mass migration of peasants from the interior of Russia.

The resettlement department, the author believes, is more concerned with the issues of the peasants, and pays little attention to the Kazakhs, "who wished to receive land in order to move to settlement." At the same time, the author correctly noted the trend of that time. On the one hand, the Kazakhs, according to the author, had been beating the thresholds for three to four years and could not get an answer to their application for land, on the other hand, the Kazakhs who received the land "were in no hurry to move to settlement, still engaged in cattle breeding" [5, P. 2].

However, this does not give the right to refuse the fair demands of the Kazakhs. Kazakhs often asked in their statements to allocate them the lands on which they had been nomadic since ancient times, others tried, according to the author, to expand their lands. This caused numerous disputes, which is what officials use, allocating them lands that are not suitable for cultivation.

Using specific examples, R. Marsekov reveals the mechanism of work of the resettlement administration. He gave an example of the residents of village No.2 Ust-Kamenogorsk district,

Airtava volost. The inhabitants of this village declared their desire to receive land. The land was allocated to them, this decision was approved by the county commission. Moreover, the performers wanted to take from the population "a paper stating that they agree to receive any land that they are allocated." To which the latter did not agree. When they saw the plots allocated to them, they were extremely excited. The plots were located in a mountainous area, littered with rocks, and there was a road nearby. "It is impossible not only to sow on such land, but also to raise livestock," they wrote in their appeal to the regional commission. According to R. Marsekov, this policy leads to the impoverishment of the masses [5, P. 2].

It is characteristic that the author does not call for the forcible seizure of land, but tries to influence the system within the framework of the law, believing that the resettlement administration should stop the policy of hindering Kazakhs in their pursuit of a culture of settlement. This is not surprising, since in his worldview, outlook, and worldview, R. Marsekov shared the ideology of liberalism. This is very clearly seen in his article dated 1916. In it, he talks about the facts of the expulsion of Kazakhs from their lands, tries to defend the positions of Kazakhs, considering cases that were generally typical of that time about the seizure of land from residents of Baskundik village, Pavlodar district, Semipalatinsk region. By the decision of the district commission, the land was seized from the latter with the wording "for the special benefit of the treasury." R. Marsekov further writes: "the owner of the winter quarters was offered 12,140 rubles, while there were 299 families in the village. Per family, it will be 40 rubles and 60 kopecks. Some families received this amount, but 120 families received nothing at all. And this litigation has been going on for five years now" [5, P. 2].

Considering this particular case, R. Marsekov appeals to the letter of the law, moreover, he considers the issue more broadly. He writes that according to article 120 of the Steppe Regulations, it says: "If nomadic peoples have surplus land, they will be transferred to the land administration." R. Marsekov insists that Kazakhs do not have excess land, nomads do not do that. What should I do in this situation? He believes that the law cannot help here, because the arbitrariness of officials reigns supreme. "If the latter want to," says ot, "then there will be a surplus. It is not the law that governs people, but people who come up with tricks to commit lawlessness."

The only way out, the hope for R. Marsekov, is the work of the State Duma. Perhaps she will hear and understand the problem. "And for this," says R. Marsekov, "we need to send deputies to the Duma, we need to ring all the bells, and then maybe someone will hear. It is necessary for the child to cry louder so that the mother can hear" [6, P. 126].

Thus, R. Marsekov appealed to the State Duma, seeing it as a legislative body rather than an advisory one.

During the period under review, one of the main problems in public thought was the problem of political power. The range of its solutions was very wide - from the recognition of monarchical sole power as the only possible and necessary form of power for Russia, to the denial of any form of power.

Questions about the nature and forms of political power are more or less present in the works of representatives of the national intelligentsia. R. Marsekov saw his mission in shaping public opinion and educating his people. At the same time, it seems to us, he belonged to those sensible intellectuals who were aware of the difficulties of democratizing Russia and sought to cooperate with the authorities, while relying on the interests of their people.

A series of articles devoted to this problem was published by R. Marsekov on the page of the newspaper "Kazak" in the period from 1913 to 1914. In their article cycles: "Patshalyk", "Patshalyk Arasyndaғы Zan" he explains to readers the essence of the state, its functions.

"State power today is concentrated in the hands of one person," he writes, "but there have been cases when it was used jointly by the ruler and the people. In the latter case, the power was completely in the hands of the people." "In the recent past," continues R. Marsekov, "there was a similar situation in Turkey, in the hands of the sultan, who issued orders, orders, could pardon or execute, there was unlimited power." Describing the situation, he goes on to say that "a lot has

changed there. The ruler-sultan, in order to issue a law, consults with the people, and since it is impossible to gather all the people, therefore the enlightened sultan acquired a new form of government, such as the meetings of the Majlis (Parliament). The best representatives of the people go there. All laws are discussed and resolved here. Although ministers are appointed by the Sultan ruler, they take office only after the approval of the Majlis. All relevant, important problems, such as the budget and taxes, are solved here" [6, P. 146].

Judging by a high-profile article, for R. Marsekov, the main thing here was to achieve two goals: first, to show that there are principles of government in the world other than in autocratic Russia; secondly, to show the meaningful meaning of the nature of power and transformation. In contrast to liberal concepts, according to which Russia in the last decade of the empire's existence was already a constitutional monarchy, the State Duma was the Parliament, and the basic laws of the Russian Empire were the constitution [7, P. 27].

R. Marsekov believes that Russia fully fits this model.

In his opinion, this form of government was introduced from 1905 to 1906. The people elect the best, most progressive, and most benevolent people to the Duma from among themselves. Their main duty, according to R. N. Marsekov, is to draft and issue laws and consider the budget. However, the author immediately makes a reservation and says that there is a Council between the Duma and the tsar. All issues discussed in the Duma are submitted for its consideration, and only after the draft is approved by the Council does it go to the tsar for approval. The further mechanism, according to R. N. Marsekov's point is that as it is approved, the draft becomes law. It passes through the Senate and is sent for implementation. Draft decrees to the Duma, he writes further, are submitted by ministers. If Duma deputies put forward their projects, they are subject to discussion.

For R. N. Marsekov, the participation of representatives of the region in this process, in the Duma, is extremely important. He writes that there are no Kazakh and Uzbek deputies in the Duma. He is deeply hurt by the prevailing opinion that these peoples are dark, they have a low level of development and they cannot distinguish black from white. The author is more inclined to believe that these opinions come from a desire to keep us on the margins, away from power and management [7, P. 27].

Continuing to acquaint his readers with the various forms of government of states, R. Marsekov pays special attention to the Republic, where, according to him, elections are held every four or seven years. The President is elected in these elections. His power is equal to the Khan's. In the republic, the Mazhilis holds all power. All ministers are elected by a parliamentary majority on the proposal of the President and the Chief Minister. The latter may hold office only as long as he is supported by the majority of the Mazhilis. As soon as the minister loses the majority of deputies, his power ends.

According to R. N. Marsekov, there are strong and weak forms of government. It is typical for the weak to become completely dependent on a strong state (protectorate). According to the author, such states are the Emirate of Bukhara and the Khanate of Khiva, which are dependent on Russia.

The disadvantage of these states is that R. Marsekov considers it impossible to pursue an independent foreign policy (he does not have the opportunity to send ambassadors, conclude treaties, and all foreign policy issues are resolved only with Russia's consent).

Among the strong (Great) states of R. Marsekov include Germany, Russia, France, England, Austria, Italy, America. The following are a number of states, which are divided into medium-sized (Turkey, China, Spain), small (Bulgaria, Serbia, Greece). And he brings us to his main point: the size of the state does not depend on the size of the territory or the population. The greatness of the state, he concludes, depends on the strength and power of the state [8, P. 3].

As a result of writing this article, R. N. Marsekov, deliberately not focusing attention, nevertheless, it seems to us, leads his reader to the idea of how dangerous an autocratic regime is, in which the autocrat or dictator turns out to be the main backbone element of the entire political system of the state.

Moreover, he believes that the Russian autocracy is gradually evolving towards a civil society and a rule-of-law state.

R. Marsekov outlined the current state of affairs very clearly. Russia was granted a bicameral parliament, the Upper House of which was the State Council.

The only thing that R. Marsekov did not say was that the Upper House (the State Council) In relation to the Duma, it was supposed to serve as a brake, and that any decree had to receive, in addition to the approval of the tsar, the consent of both chambers [8, P. 3].

Later, continuing the topic, R. Marsekov focused on the characteristics of the court, the judiciary - by his definition, the judiciary is called upon to protect the interests of both the state and its citizens [8, P. 3].

He draws the reader's attention to the fact that in many countries the judiciary consists of three levels: the highest, the middle and the lowest. All issues should be resolved at these three levels. He considers this system, if not ideal, then quite acceptable. If the problem is not solved at the lowest level, he writes, going through three steps, it is considered three times, passes through consciousness three times. It is by passing through a kind of sieve. And then, he says, truth must arise, justice must be restored.

R. Marsekov believes that judicial bodies are built in Russia in the same way as in many other countries. Revealing the system, he notes that the justices of the peace are the lowest judicial bodies. Without specifying the range of issues under their jurisdiction, he notes that they mainly consider and resolve disputes in the amount of 500 rubles, have the right to pass sentences and determine the penalty within one and a half years in prison. In case of disagreement, the verdict may be appealed to the World Congress. The latter either agrees with the decision of the justice of the peace, or cancels (makes his decision). In case of disagreement with the verdict of the world Congress, the dispute is referred to the Senate. R. Marsekov notes in this regard that in Siberia, the Urals, Turgai, Semipalatinsk, Zhetysu and Syrdarya regions, these functions are performed by district judges, and the judicial chamber is the highest authority for them (in dispute resolution). In these regions, the amount of the claim under consideration in the district courts is two thousand rubles.

The author also correctly notes that in the regions (oblastyakh) under consideration and in the Caucasus, unlike the central regions of Russia, complaints against the lower court are considered not in the Senate, but in the judicial chambers, which are equated with the rights of the Senate. All issues outside the jurisdiction of magistrates are considered in the district court. In the case of property disputes, the amount of the claim is not limited. And the higher authority in these cases is the Judicial Chamber and the Senate.

R. Marsekov knows the material he writes about in practice. Clearly laying out the further passage of documents (complaints) through the bureaucratic machine, he emphasizes that the Senate once again considers the complaint, but does not make a decision, but once again directs it for consideration and decision. In special cases, when a person is threatened with imprisonment, the case is considered with the participation of jurors [8, P. 3]. R. Marsekov highly appreciates the work of the court, rightly welcoming the first independent justice system – the jury trial, the irremovability of judges. The new court was in clear contradiction with the entire state system of the autocracy. R. Pypes, assessing the judicial reform, correctly notes that it "created an oasis of judicial power independent of the monarch and his staff of officials" [9, P. 2]. R. Marsekov, speaking about jurors, says that these are respectable people from the people who are selected by lot. Describing the procedure, he reveals its mechanism. 30-33 people are selected for the jury by lot. Of these, twelve to fourteen people, having paid by lot, are selected to participate in the trial in a specific case. They hear the parties, compare and verify the facts, clarify the correctness of the judges' actions and answer the question "Is the defendant guilty or not guilty?" In accordance with this, the court makes a decision. This sentencing procedure has been in effect in the courts for about 40-50 years, concludes R. N. Marsekov.

Speaking about the duration of such a system, the author was not at all mistaken, because, in fact, this justice system was introduced in 1864, but there was no real alternative to it, although it did not suit many. R. Marsekov was one of those figures who believed that this system, the principles and basic provisions of which were developed outstanding lawyers, D. N. Zamyatin, N. I. Stoyanov, S.I. Zarudny, D.A. Rovinsky, answered to his time [10, P. 2]. R. Marsekov believed that the peculiarity and dignity of the jury trial lies in its objectivity in most cases.

Justifying his point of view, he writes that although jurors may not always know the articles of the law, but because of their best human qualities, they are imbued with compassion and with a sense of due responsibility, delve into the essence of the matter, show maximum attention and come to fair conclusions.

R. Marsekov sees the advantage of the jury trial in the fact that even if the defendant's guilt is proven, they try to identify the cause of the crime, its motives, while, according to R. Marsekov, taking into account all the facts: was the defendant in a state of insanity, stress, pain at the time of the crime, when he could not distinguish black from a white man, the truth from a lie, he could feel someone's pressure from outside... [10, P. 2]. Structuring the court further, he notes that, as a rule, the circumstances of the case are considered in two ways: if there is a small property claim, it is presented by the victims themselves; if the claim is of state importance (according to R. Marsekov, it affects the interests of the state), in this case the case is referred to the prosecutor, in whose functions include punishing the guilty.

Explaining the role of lawyers in court and their necessity, R. Marsekov proceeds from the fact that the accused cannot defend himself, speak out so that his word reaches the audience. It's very difficult. And it is precisely to protect his interests that the state gives him a lawyer, or the accused hires him.

The lawyer's function is to protect the interests of the accused or the victim, he knows the law, he has the right given by the state to protect.

Among the other ministries, the author mentions, without explaining their functions, the Ministry of Justice (supervises the work of the courts and appoints judges), the Ministry of Commerce, and the Ministry of War.

R. Marsekov further says that in addition to the highest administrative authority, there are regional or provincial authorities, headed by governors. The management structure given here by R. Marsekov boils down to a simple enumeration. Provinces, he writes, are divided into counties, and those, in turn, into uluses, with akims at the head of the uluses. They are subordinate to the Minister of the Interior.

The Senate directs the work of all institutions and ministries. Any complaint about the illegality of the actions of the institution, through whose fault a person could have suffered, is submitted and considered in the Senate. If a violation of the law is found, the case is decided in favor of the victim [11, P. 2].

Thus, in the functions of the highest judicial instance, the governing Senate, R. Marsekov invested the observance of legality or control over the observance of legality. According to him, any violation of the law by the authorities inevitably destabilizes the government itself.

But the government in the country was extremely weak, and the laws were formal. That is why R. Marsekov will write literally the following: "It is necessary to draw readers' attention to the fact that any government wants to work and benefit its citizens. But it turns out to be almost impossible."

R. Marsekov does not name the reasons. "There are many reasons for this," he says, "we just want to draw attention to this." To a certain extent, the answer to the question of why the authorities fail to solve the people's problems and alleviate their situation follows from the thought that he casually throws out, inviting the reader to speculate. Today, the Government understands that only the granting of true freedom can help the people improve their situation.

R. Marsekov criticizes the zemstvo. He says that the zemstvo has granted citizens the right to elect their representatives to the city Duma. It was their duties to preserve the rule of law, discipline, and the development of education (to open hospitals, schools, and madrassas). But the zemstvo could not cope with these tasks. Genuine freedom is needed. What does R. Marsekov mean by genuine freedom? The answer to this question is contained in the summary of the article. He says that "complete freedom in our understanding is freedom of speech, the press, and assembly, the absence of persecution for dissent, and respect for the rule of law in judicial bodies. Only in this case can the people tell the truth" [12, P. 2].

Thanks to freedom (democracy), we can make a leap forward. He gives examples of Japan and China. According to R. Marsekov, Japan has a very high level of democracy, thanks to which the Japanese have reached the level of advanced countries in the world. The opposite has happened in China, says R. Marsekov. In his opinion, there is dissatisfaction with his government and opposition.

What kind of solution does R. Marsekov see? He believes that the most important thing for the Kazakh people is to open access to education, and a lot of work needs to be done to open additional schools and madrassas. He believes in the wisdom of his people. He believes that only enlightened people can choose the right path and understand what they need for a normal human life. And then, according to R. Marsekov, there will be a belief that the state really cares about him [13, P. 3].

A series of articles about the state and its functions occupies a special place in the work of R. Marsekov. This is an essay where the problems of government are presented alternately and simultaneously. But this essay pursued another goal. R. Marsekov sets himself the task of showing and identifying the features of the existing system by comparing it with other states and civilizations. The state is called upon to protect its people, to educate them, and only then can justice be achieved in society.

R. Marsekov comes close to the idea that the power of the state is the main ideological institution and symbol of an emerging society, defining its place in the world and national aspirations. When talking about power, he usually talks about the forms of exercise of power, puts an equal sign between power, the state and law. And although his theoretical constructions did not always have a practical solution, nevertheless, the solution of the problem of power by R. Marsekov, who sought to avoid both the extremes of its absolutization and denial, was an important contribution to liberal public thought.

Among the many publications on the pages of the newspaper "Kazak", R. Marsekov's article "Patshalyk Arasyndagy Zan" occupies a special place. Being a logical continuation of a series of articles on the role, functions, place of power, and the state, this article raises a whole range of issues related to the state's foreign policy.

At a time when self-awareness was growing in society, a number of representatives of the Kazakh intelligentsia raised the issue of the need for a Kazakh congress, when there was no consensus among intellectuals about the future of the state, the appearance of such an article was of crucial importance. R. Marsekov, rejecting violent methods of conflict resolution, preferring traditional diplomacy, analyzing the causes of interstate conflicts, highlights they are the main ones. According to R. Marsekov, they consist in the growing needs of humanity (lack of food, goods, services).

R. Marsekov reveals the mechanism of the foreign ministry. He talks about the forms of relations between states (the conclusion of agreements, treaties), analyzes ways to resolve interstate disputes (according to R. Marsekov, through the opening and operation of embassies), reveals the status of diplomats (ambassador, embassy staff, the territory where they settled is inviolable).

Assessing the consequences of Kazakhstan's annexation to Russia, he comes to a number of important conclusions. R. Marsekov believes that Kazakhs have been robbed of their lands and territory, they (Kazakhs) live here as tenants, and they live as long as the owner allows, until he drives them away.

Kazakhs are petitioners of their own land. The land that was protected by the Kazakh people, their ancestors from the Dzungars, Bashkirs, Kalmyks, every piece of it is soaked with sweat and

blood, belongs to the Russian nobility in St. Petersburg. Everyone should be equal before the law, says R. Marsekov. But a special law was invented for the Kazakhs - the steppe situation. According to the regulation, "all lands are declared part of the treasury of Russia," and the lands on which they roam belong to them temporarily. Thus, R. Marsekov concludes, laws cease to apply when it comes to Kazakhs [14, P. 345].

In general, this article is a large-scale study, which certainly occupies an important place in the works of R. Marsekov. The richness of the article with factual material, subtle observations and generalizations make it even more interesting.

R. Marsekov published his report on Kazakh literature on the pages of the newspaper "Kazak". The author considers the main purpose of the report (article) to be the answers to three questions: what is literature, what was it like among Kazakhs in the past, and what is its current state? Answering the first question, he will say "adebiet" - it means the word. There are also different words. The word has an outer shell and an inner meaning. If it sounds beautiful, makes you think, think, and awe, then this is literature.

R. Marsekov attributed poems, poems, proverbs, sayings, fairy tales and legends to literature. He said that people's thoughts, aspirations, thoughts, views, pain and suffering live in them. R. Marsekov compares literature to a mirror reflecting the customs and traditions of the people.

In his work, R. Marsekov for the first time gives a periodization of Kazakh literature, distinguishing three stages in it: oral folk art (according to R. Marsekov, unwritten literature), the second period is written literature. Abai gave rise to the third period of Kazakh literature, writes R. Marsekov.

Characterizing each of the periods, he identifies the most important, in his opinion, features. The first period is the period of the spread of songs, aitys, proverbs, sayings. During this period, says R. Marsekov, the language was extremely rich, and every word was pronounced carefully, thoughtfully.

His word was weighty, and he was treated with respect. And those who could pronounce it enjoyed special honor. Songs and kui were considered the highest of the arts, he concludes. The word was a unifying principle. When disputes arose, the word was an art that promoted reconciliation and balance.

Dombra played an equally important role. Not only people, but also animals listen to its sounds. According to R. Marsekov, both sad and joyful kui can be played on dombra. Ancient kui Bozyngen, Konyr kaz, Sary bel, Kos kelinshek, Yerke Atan make you visit other worlds, touch the highest strings of your Soul. In conclusion, he writes: "They say that when "Bozyngen" is played, the camel, who refused to feed the baby camel, gets milk again; at the sounds of dombra playing "Konyr kaz", the flying goose sinks lower and lower and lies flat on the ground" [15, P. 257]. This is the power of dombra, the power of art, according to R. Marsekov.

Characterizing the second period in the development of Kazakh literature, R. Marsekov connects it with the fact that the people became more literate and their social circle expanded. It was increasingly considered in society that playing the dombra was not entirely decent, and more and more people opposed entertainment, songs, and playing the dombra. According to R. Marsekov, this discontent came from religious ministers. Prohibitions appeared, a well-aimed, expressive word began to be forgotten in society, and they began to look at everything ancient with evil eyes, with distrust. Hence, concludes R. Marsekov, the language became impoverished, the creative potential of literature declined, and listening or playing the dombra or singing songs now seemed inappropriate.

According to R. Marsekov, it was only with the advent of Abai that the word regained its former greatness. Emphasizing the role of the great Abai, R. Marsekov notes that his merit was that he gave the word its former external beauty, returned it to its former glory. He breathed life back into us, made us respect the word and literature again, introduced us to new works, proverbs and sayings, and left us a legacy of thoughts and words.

It was Abai, according to R. Marsekov, who gave rise to the third period of Kazakh literature. He raised the word. The word, says R. Marsekov, becomes inaccessible to the padishah when poems are composed from it. R. Marsekov is convinced that the poems of Abai and Y. Altynsarin are examples of poetic creativity.

Addressing the youth, R. Marsekov will say that Kazakh literature is on display for your court today. She's like a baby, waiting for support. If people understand, appreciate, and look at their literature with kind eyes, it will give them the strength to grow stronger and rise to a new creative level. He believes that young people should be educated in the traditions of Abai, then respect for the word will grow stronger, the need for song will grow, and literature will keep pace with the literature of other nations.

Discussion. At the present stage, one of the urgent tasks facing historians is to recreate an objective and impartial historical past of Kazakhstan. Today, it is absolutely obvious that only a truthful study of the past, in the totality of facts and circumstances, leads to an understanding of many modern processes in our lives, without which it is impossible to form a young democratic state, as Kazakhstan is today. The revival of the national historiography of Kazakhstan with its characteristic national specifics and its own historical problems led to a turn in historical science and in the formation of historical consciousness. From the whole range of tasks facing historians. One of the main ones, conditionally, is the reconstruction of the history of the national liberation movement, the reconstruction of the true history of the national intelligentsia. Having united the best of the best in their ranks, who for objective reasons became the head of the struggle for the creation of the Kazakh statehood, the national intelligentsia carried out energetic, diverse and fruitful activities. The main thing in it was the desire to serve universal human ideals, self-sacrifice for the sake of the good and interests of the Fatherland. It is impossible to create a complete picture of the history of the national intelligentsia of the 20th century without analyzing the socio-political activities of major personalities, leaders of the national liberation movement. It was they, the people making history, who together could give a powerful impetus to social changes in society and had a significant impact on the course of history [15, P. 324]. Meanwhile, the study of major personalities, especially the national Alash Party, has long been outside the field of scientific interest. The acquisition of sovereignty by Kazakhstan and the democratization of society contributed to the humanization of social sciences and the reorientation of attention to personality and its subjective social experience.

Rayymzhan Marsekov's name occupies a special place among the prominent leaders of the national liberation movement of the early 20th century.

Conclusion. Thus, an analysis of the articles published on the pages of the newspaper "Kazak" shows that R. Marsekov's interest lay in revealing the complex problems of his era, revealing all the essences and contradictions. R. Marsekov's research directions largely proceed from the tasks dictated by society and faced by all the leaders of the national liberation movement. R. Marsekov was a figure of a certain era and he was not alien to the misconceptions of the time. His work, no matter how imperfect it may seem to us in terms of methodology and some of the results, is still relevant.

References:

1. Amanzholova D. A. *Kazahskij avtonomizm i Rossiya. Istoriya dvizheniya Alash* [Kazakh Autonomism and Russia. The History of the Alash Movement] (Seriya "Pervaya monografiya" pod redakciej G. A. Bordyugova). — M.: IC "Rossiya molodaya", 1994 — 216 p. [in Russian].
2. Zajonchkovskij P. A. *Pravitel'stvennyj apparat samodержавnoj Rossii v XIX v.* [The Government Apparatus of Autocratic Russia in the 19th Century]. M.: Mysl', 1978. — 288 p. [in Russian].

3. «Kazakhstan» Nacional'naya enciklopediya T.3 ["Kazakhstan" National Encyclopedia Vol. 3] / Gl. red. B.Ayagan. — *Almaty: Glavnaya redakciya «Қазақ enciklopediyasy», 2005. — 560 p.* [in Russian].
4. Kasyimbaev ZH.K. Istoriya goroda Semipalatinska: 1718-1917 gg. [The History of the City of Semipalatinsk: 1718-1917]. S.N. Publishing Company, 1998 - 276 p. [in Russian].
5. Marsekov R. Қазақ әдебиеті жайында [About the Cossack Aydebieti]. Kazak. - 1915. - №112. [in Kazakh].
6. Pajps R. Russkaya revolyuciya: V 3 kn. Kn. 1. Agoniya starogo rezhima. 1905—1917. [The Russian Revolution: in 3 Books. Book 1. The Agony of the Old Regime. 1905—1917]. M, Zaharov, 2005. — 480 p. [in Russian].
7. Portnyagina N.A. Problema "vlasti" v rabotah R.S. Bulgakova. (1903-1917 gg.) [The Problem of "Power" in the Works of R.S. Bulgakov. (1903-1917)]. // Vestnik SPbGU. - Ser.2. - 1994. - Vyp. 4 (№23). [in Russian].
8. R.M. [Marsekov R.] Patshalyq [Kingdom]. // Kazak. - 1914. - №54. [in Kazakh].
9. R.M. [Marsekov R.] Rajymzhan haty [Letter of Raimzhan]. // Kazak. - 1916. - №175. [in Kazakh].
10. ROM. [Marsekov R.] Ata qоныsynaң aйырылған қазақ жайлы [About the Kazakh People Who Lost Their Ancestral Home]. // Kazak. - 1916. - №179. [in Kazakh].
11. ROM. [Marsekov R.] ZHer мәселеси [Land Issue]. // Kazak. - 1916. - №67. [in Kazakh].
12. ROM. [Marsekov R.] Қазақ кайда бара жатыр [Kazakh Kayda is Going].// Kazak. - 1916. - №62. [in Kazakh].
13. ROM. [Marsekov R.] Patshalyq arasyndaғы заң [Law Between Kingdoms].// Kazak. - 1914. - №63. [in Kazakh].
14. Tyutyukin S. Izbrannye trudy [Selected Works]. // Moskva: Sobranie, 2022. — 718 p. [in Russian].
15. Shtompka P. Sociologiya social'nyh izmenenij [The Sociology of Social Change]. / Per. s angl. pod red. V.A. YAdova. — M.: Aspekt Press, 1996. — 416 p. [in Russian].

Список использованной литературы:

1. Аманжолова Д. А. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. (Серия “Первая монография” под редакцией Г. А. Бордюгова). — М.: ИЦ “Россия молодая”, 1994 — 216 с.
2. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. — М.: Мысль, 1978. — 288 с.
3. «Казахстан» Национальная энциклопедия Т.3 / Гл. ред. Б.Аяган. — Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 2005. — 560 с.
4. Касымбаев Ж.К. История города Семипалатинска: 1718-1917 гг. — S.N. Publishing Company, 1998 - 276 с.
5. Марсеков Р. Қазақ әдебиеті жайында // Казак. - 1915. - №112.
6. Пайпс Р. Русская революция: В 3 кн. Кн. 1. Агония старого режима. 1905-1917. — М., Захаров, 2005. — 480 с.
7. Портнягина Н.А. Проблема "власти" в работах Р.С. Булгакова. (1903-1917 гг.) // Вестник СПбГУ. - Сер.2. - 1994. - Вып. 4 (№23).
8. Р.М. [Марсеков Р.] Патшалық // Казак. - 1914. - №54.
9. Р.М. [Марсеков Р.] Райымжан хаты // Казак, 1916. - №175.
10. РОМ [Марсеков Р.] Ата қонысынаң айырылған қазақ жайлы / Казак. - 1916. - №179.
11. РОМ [Марсеков Р.] Жер мәселесі // Казак. - 1914. - №67.
12. РОМ [Марсеков Р.] Қазақ кайда бара жатыр // Казак. - 1914. - №62.
13. РОМ [Марсеков Р.] Патшалық арасындағы заң // Казак. - 1914. - №63.

14. Тютюкин С. Избранные труды // Москва: Собрание, 2022. — 718 с.

15. Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ. под ред. В.А. Ядова. — М.: Аспект Пресс, 1996. — 416 с.

FTAXP/MPHTI/IRSTI 03.01.09

ӘӨЖ/УДК/UDS 92 (594)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.029>

З.Айткенов ¹, Б.Абдрахманов ², Б.Құдайбергенұлы ³*

¹ Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің доценті, тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан, Павлодар,
E-mail: ziyat15@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8070-7150>

² Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің қауымдастырылған профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан, Павлодар,

E-mail: abdrahmanov_bayr@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7147-4391>

³ Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің қауымдастырылған профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан, Павлодар,

E-mail: k.bolat75@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-7864-6309>

ТАРИХШЫ - ҒАЛЫМ С.БЕЙСЕМБАЕВТЫҢ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ

Аңдатпа

Бұл қарастырылып отырылған мақаланың маңыздылығы - Қазақстанның ғылымы мен мәдениетінің тарихына қоғамдық шығармашылықтың, қызығушылықтың өсуімен түсіндіріледі. Яғни, тарих ғылымының негізін салғандардың, нақты жеке адамның роліне баға беріп, олардың шығармашылық маңыздылығының мәніне терең түсінікпен қарау қажеттігі айтылады. Бүгінгі күнде жеке адамның қоғамдағы ролін зерттеу дәстүрге айналып, тарихта ерекше көрініс беріп, қолдау табуда. Бұл тұрғыда көрнекті ғалым-тарихшы, қоғам қайраткері, ғылым саласындағы ұйымдастырушы, Қазақ КСР Ғылым Академиясының академигі С.Б.Бейсембаев тек Қазақстанның ғана емес, бұрынғы Одақтас республикалардың тарихнама-сынан да ерекше орын алатындығында дау жоқ.

XX ғасырдың басындағы ұлттық зиялылардың ролін тек біржақты жағымсыз көрсету кеңестік тарихнаманың жалпы әдіснамалық әлсіздігі болып табылады. Оның мәнісі шығыстағы, шет елдердегі XX ғасырдың басындағы ұлттық зиялыларының ролі кеңестік тарихнамада жағымды бағаланса, патшалы Ресейдің отарлы аймақтарына келген уақытта осы жай қарама-қарсы сипатталады.

Кеңестік дәуірдегі Қазақстан тарихын барынша шыншылдықпен, асқан байыптылықпен, нақты тарихи, статистикалық, архив деректерімен көрсетіп бере алған С.Бейсембаев еңбектерінің бүгінгі күн тұрғысынан дұрыс бағалап, кейінгі ұрпақтың рухани байлығына айналдыру тарихшы-зерттеушілердің алдында тұрған үлкен міндет.

Кілтті сөздер. Тұлға, тарих, кеңес, партия, мәдениет, қоғам, жүйе, институт, ғылым.

З. Айткенов ¹, Б.Абдрахманов ², Б.Құдайбергенұлы *³

¹ кандидат исторических наук, доцент Высшей школы гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет Әлкей Марғұлана, Павлодар, Казахстан.

E-mail: ziyat15@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8070-7150>

² кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Высшей школы гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет Әлкей Марғұлана, Павлодар, Казахстан.

E-mail: abdrahmanov_bayr@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7147-4391>

³ кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Высшей школы гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет Әлкей Марғұлана, Павлодар, Казахстан.

E-mail: k.bolat75@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-7864-6309>

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ ИСТОРИКА - УЧЕНОГО С. БЕЙСЕМБАЕВА

Аннотация

Важность рассматриваемой статьи объясняется ростом общественного сознания, интереса к истории науки и культуры Казахстана. То есть необходимо дать оценку роли тех, кто заложил основы исторической науки, конкретного индивида, и с глубоким пониманием подойти к сути их творческой значимости. Сегодня изучение роли личности в обществе становится традицией, придает особый облик и находит поддержку в истории. В этом плане неоспоримо, что выдающийся ученый-историк, общественный деятель, организатор в области науки, академик Академии наук Казахской ССР С.Б. Бейсембаев занимает особое место в историографии не только Казахстана, но и бывших союзных республик.

Лишь односторонняя негативная демонстрация роли национальной интеллигенции начала XX века является общей методологической слабостью советской историографии. Его суть в том, что роль национальной интеллигенции на Востоке, за рубежом начала XX века положительно оценивалась в советской историографии, а в период приезда царей в колониальные регионы России характеризовалась этой простой противоположностью.

Перед историками-исследователями стоит большая задача правильно оценить труды С.Бейсембаева с точки зрения сегодняшнего дня и превратить их в духовное богатство следующего поколения. Который сумевший с максимальной честностью, серьезностью, конкретными историческими, статистическими, архивными данными показать историю Казахстана в советское время.

Ключевые слова. Личность, история, совет, партия, культура, общество, система, институт, наука.

Aitkenov Z. ¹, Abdrakhmanov B. ², Kudaibergenuly B. *³

¹ Associate Professor of the Higher School of Humanities, Candidate of Historical Sciences, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan.

E-mail: ziyat15@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8070-7150>

² Associate Professor of the Higher School of Humanities, Candidate of Historical Sciences, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan.

E-mail: abdrahmanov_bayr@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7147-4391>

³ Associate Professor of the Higher School of Humanities, Candidate of Historical Sciences, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan.

e-mail: k.bolat75@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-7864-6309>

SCIENTIFIC WORKS OF HISTORIAN SCIENTIST S. BASEMBAYEV

Abstract

Kazakh law the importance of this article is explained by the growth of public creativity, interest in the history of Science and culture of Kazakhstan. In other words, it is necessary to evaluate the role of the founders of historical science, a specific individual, and take a deep understanding of the essence of their creative significance. Today, the study of the role of the individual in society has become a tradition, is reflected and supported in history. In this regard, there is no doubt that the outstanding scientist-historian, public figure, organizer in the field of science, academician of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR S. B. Beisembayev occupies a special place in the historiography of not only Kazakhstan, but also the former Union republics.

The only unambiguously negative demonstration of the role of the National intelligentsia at the beginning of the twentieth century is the general methodological weakness of Soviet historiography. Its essence lies in the fact that the role of the National intelligentsia in the East and abroad at the beginning of the twentieth century is positively assessed in Soviet historiography, while at the time of arrival in the colonial regions of Tsarist Russia it is described simply in contrast.

Historians and researchers face a great task to correctly evaluate the works of S. Beisembayev from the point of view of today and turn them into the spiritual wealth of the next generation. Who managed to show the history of Kazakhstan in Soviet times with maximum honesty, seriousness, specific historical, statistical, archival data.

Keywords: Personality, history, council, party, culture, society, system, institution, science.

Кіріспе. Бүгінгі күні тарихтағы тұлғаның рөліне қатысты мәселелер тарих ғылымының дамуындағы басым тақырыптардың біріне айналды және бұл тарихи өмірбаяны тарихнамасында «тұлғатану» деген атпен белгілі. Осы тұрғыдан алғанда тарих ғылымының қазіргі даму кезеңінде тарихшылар тұлғаның тарихтағы орнын, әсіресе тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметін, тарих пен тұлғаның өзара байланысы мен ықпалы мәселелерін зерттеуге үлкен қызығушылық танытуда. Мұндай қызығушылық қазіргі кезеңде тарих ғылымында елеулі өзгерістер орын алуы, өмірбаяндық тұрғыдан жаңа тақырыптар мен зерттеу тақырыптарының, сонымен қатар жаңа бағыттар мен әдістердің ашылуымен байланысты болды. Сондықтан қазіргі кезеңде тарих ғылымында тарихшылардың өмірбаянға көзқарасы мен оның мақсат-міндеттері, өмірбаяндық зерттеулердің тарих ғылымы үшін рөлі мен маңызы сияқты әдіснамалық мәселелер кеңінен талқылануда.

Тарихсыз қоғам, халық, мемлекет болмайтыны белгілі. Дегенмен, сол тарихтың ғылымға негізделіп, шынайы, түбегейлі, жан-жақты зерттелмеуі тарихи сананың, ұлттық рухтың

әлсіреуіне әкелетініне, әсіресе, өткен жиырмасыншы ғасырдың ұрпақтары талай рет көз жеткізді. Ендеше, Отандық тарих ғылымының алдында тұрған өзекті мәселе - сол ғылымның теориялық және методологиялық ұстанымдарына сүйене отырып, іргелі зерттеулер жүргізу болып табылатындығында дер едік [2, 4-7].

Қазақ халқының ұлттық тарихы мен мәдениетін ғаламдық деңгейге жеткізуді өзінің саналы ғұмырына өзек еткен азаматтардың бірі – академик С.Бейсембаев тоталитарлық жүйе құрсауында қоңыраулатып көтерген ұлттық мәдениет, ұлттық өнер, ұлттық тарихты дамыту мәселесі бүгінгі таңда да өзінің өзектілігін жойған жоқ.

Материалдар мен әдістер. Қарастырылып отырған жұмыс академик С.Бейсембаевтың ғылыми зерттеулері қазақ халқының XIX-XX ғасырларда бастарынан кешкен санқилы тарихынан мәлімет береді. Лениндік тақырып, Лениннің идеялық мұрасын насихаттау Партия тарихы институтының басты мақсат, міндеті еді. Институт ұжымы марксизм-ленинизм институтының Өзбек филиалымен бірлесіп «В.И. Ленин Орта Азия мен Қазақстан туралы» деген жинақты, Орталық мемлекеттік архивпен бірлесіп «Қазақстан еңбекшілерінің В.И. Ленинге хаты» деген жинақты шығарды. Мұнда, Қазақстан мен Түркістанға қатысы бар 400 құжаттар мен деректер жарияланды. Сондай-ақ, бұл мекемеде Қазақ КСР-інің Орталық Мемлекеттік архивпен бірлесіп әзірлеген «Лениндік шақыру», «Олар Ленинмен кездесті», «Ленинге - шын жүректен», «Қазақстан туралы лениндік құжаттар» және басқа да деректі жинақтар мен естеліктер басылып шығарылды. Ол кітаптардың бәрі кезінде қазақ ленианасына қосылған елеулі үлес еді.

Институт Республиканың Ғылыми мекемелерімен және Жоғары оқу орындарымен, әсіресе Қазақ КСР Ғылым Академиясының Ш.Уәлиханов атындағы «Тарих, археология және этнология» институтымен, Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы мемлекеттік архив басқармасымен, Орталық және облыстық мемлекеттік архивтермен тығыз шығармашылық байланыста болды. Осындай қыруар еңбектің нәтижесінде Ресейде 1905-1907 жылдары болған бірінші орыс революциясынан бастап XX ғасырдың соңына дейінгі тарихи оқиғаларды қамтитын құжаттардың жинағы әзірленіп, баспадан жарық көрді. Мұның өзі Кеңес үкіметі тұсындағы Қазақстандағы саяси, әлеуметтік-экономикалық хал-ахуалды кеңінен түсінуге мүмкіндік береді [3].

Сонымен қатар, архивтік және сараптамалық талдау әдіс қолданылды – Қазақстан Республикасының Президенттік архивінен материалдар алынып, зерттелді. Мақала жазу барысында хронологиялық реті пайдаланды. Ғалымның еңбектеріне қатысты және тарихшылармен қатар басқа да қоғамтанушы ғылымдардың соңғы жылдарда қол жеткізген теориялық-методологиялық табыстарына талдау жасалды. Сол кезеңдегі басылымдарда жарық көрген еңбектер арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар анықталып салыстырмалы талдау жасалды.

Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы автономиялы, одан кейінгі одақтық республикалық тарихи, саяси, әлеуметтік және экономикалық хал-ахуалын нақты зерттеу еңбектерімен көрсетіп бере алған С.Бейсембаевтың тарихи шығармашылығының маңыздылығын талдап, сараптап көрсете білу, оның саналы ғұмырының өзі туған халқының өмірімен тікелей байланысты болғандығының дәлелі деп білеміз.

С.Бейсембаев білікті де алғыр, асыл азамат өзі сенген ақиқатынан аттап кетпеді. Биік лауазымды қызмет пен уақыт тапшылығы оның қолына айтарлықтай қолбайлау жасаса да, ол өзінің екі рет қайталанып басылған «Ленин және Қазақстан» (1968ж., 1987ж.) деген монографиясын жариялады. В.И. Лениннің толық шығармалар жинағының материалдары, шығармалары мен түрлі съез шешімдері, Орталық Комитет конференцияларының қаулылары бұл монографияның әдістемелік негізгі және басты дерек көзі болып табылады. Сондай-ақ, зерттеу барысында марксизм-ленинизм институты мен КСРО Орталық мемлекеттік архивінде, Қазақстан, Өзбекстан республикалары мен Ресейдің Омбы, Орынбор, Саратов, Новосибирск

сияқты ірі қалаларының түрлі архивтерінде сақталған көптеген естелік жазба деректер, архив құжаттар мен материалдар және жергілікті партия ұйымдарының материалдары кеңінен қолданылды. Бұл кітабында автор пролетариат көсемі В.И. Лениннің бүгінгі айтылып жүргендей кертартпа бейнесіне емес, оның Қазақстанға байланысты қабылданған шешімдерін куәландыратын түпнұсқа құжаттарына баса назар аударады. Сол арқылы Қазақстанда большевиктердің Кеңес үкіметін қалай орнатқандықтары туралы нақты шындықты көз алдыңызға бұлтартпас деректер арқылы жайып салады. 1969 жылы 15 қаңтарда осы монографиясы бойынша Мәскеуде қоғамдық ғылымдар академиясында докторлық диссертациясын ойдағыдай қорғап шықты [7, 3-4-п].

С.Б.Бейсембаевтың тарих ғылымына қосқан мол үлесі кезінде өз дәрежесінде бағаланды. Докторлық диссертациясына негіз болған «Ленин және Қазақстан» атты басты еңбегін 1987 жылы қатты науқастанып жүруіне қарамастан, толықтырып қайта бастырып шығарды. Бұл еңбегінде ол қазіргі айтылып жүргендей Лениннің қарама-қайшы тұлғасына емес, ең алдымен, құжаттарға, деректерге, түпнұсқаларға ерекше назар аударған. Осы ғылыми еңбегі үшін С.Бейсембаевқа 1970 жылы ең алғашқы Шоқан Уәлиханов атындағы бірінші дәрежелі сыйлық табыс етілген [9, 15-19-п].

Нәтижелер мен талқылау. Кеңестік дәуірде өмір сүрген тарихшылардың еңбектері «маркстік-лениндік» тұрғыда жазылған деген үкімді оңай шығара салуға дайын енжарлық пен салғырттылықтың бұл мәселеге мойын бұрып, зерттеуге кедергі жасап отыр десек, асыра айтпағанымыз болар. Кеңестік дәуірде зиялылардың ролі жасанды түрде төмендетілді, кейінгі орынға ығыстырылып отырды. Көптеген талантты ғалымдар, өнер, мәдениет қайраткерлері репрессияға ұшырап, есімдері көпке дейін белгісіз болып келді. Қазақ ұлтының бетіне шыққан қаймағы-оқығандарын, зиялыларын, қаламгерлері мен санаткерлерін сылып алып тастап, бірнеше буынның төбесіне қорқыныш пен үрейді төндірді де тұрды. Бұл ұлт ой-санасының жетілуі мен дәстүр сабақтастығына орасан зиянын тигізді. Ұлт дамуының күретаымы рухани салада «ақтандақ» беттер көбейді. Осындай қиын да, күрделі проблемалардың қатарына жеке тұлғалардың, жеке тарихшылардың қоғамдық қызметтері мен ғылыми еңбектерін зерттеу жұмыстарының жатқызылуы да орынды. Өйткені, олардың саяси-әлеуметтік көзқарастарын, қоғамдық қызметін бағалауда, қазақ тарихындағы ролін анықтауда белгілі бір бағыт, табан тірер негіз бар. Бұл тұрғыда кешегі кеңестік империя кезінде жүргізілген бір жақты идеологияға қарамастан халқымыздың сол ғасырдың күрделі тарихын алғашқы күйінде жеткізуге тырысқан С.Асфендияров, М.Тынышбаев, Е.Бекмаханов, Ә.Марғұлан сияқты біртуар тарихшы ғалымдардың қатарында академик, тарих ғылымының докторы, профессор С.Бейсембаевтың болуы да кездейсоқтық емес. Сондықтан да көзінің тірісінде Отандық тарихтың дамуына ерекше атсалысып, халқымыздың өткеніне, болашағына шыншыл баға беру жолында талай қиындықтарға ұшыраса да өмірінің соңына дейін адал қызмет еткен ірі тұлғаның іс-әрекеті жас ұрпақтардың ой - санасынан берік орын алуы керек деп білеміз.

Соғыстан кейінгі жылдарда Отандық тарихты зерттеудің орталығы Партия институты болған еді. Бұл жылдары институт қабырғасында С.Бәйішев, Н.Жәнділдин, Т.Балақаев, П.Пахмурный, А.Байшы, И.Горохвдатскийлермен қатар осы институттың ұжымымен тығыз байланыста болып ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген А.Нүсіпбеков, С.Покровский, Г.Дахшлейгер, Д.Кішібеков, Б.Сүлейменов тәрізді белді де, белгі ғалымдар еңбек етті [3, 133].

1965 жылдың 6-7 мамырында Партия тарихы институты Ғылым Академиясының Ш.Уәлиханов атындағы «Тарих, археология және этнография» институтымен біріге отырып Ұлы Отан соғысындағы Кеңес Одағының жеңісінің 20 жылдығына арналған ғылыми сессия өткізілді. Онда С.Бейсембаев негізгі баяндаманы жасады.

1965 жылдың 11 мамырында Партия тарихы институты Алматы обкомы ҚКП бірге «Ленинская генеральная линия партии – незабвенная основа успешного строительства Коммунизма» тақырыбына арнап теориялық конференция өткізді. Мұнда да С.Бейсембаев

«Возрастание роли КПСС в Коммунистическом строительстве» баяндамасымен халық алдына шықты. Бұл екі конференцияларында С.Бейсембаев кеңес қоғамының өміріндегі, бүкіл дүниежүзілік даму барысындағы аса ірі тарихи белес болғанын, коммунизм жолымен өркендеуінің зор перспективасы белгіленгенін, КСРО-дағы коммунистік құрылыстың және дүниежүзілік дамудың негізгі мәселелері бойынша маңызды теориялық тұжырымдар мен қорытындылар жасалғанын айтты. [8, 12-13-п].

С.Б.Бейсембаев – республикадағы тарих ғылымының негізгі ұйымдастырушыларының бірі болды. Оның бұл ғылыми – ұйымдастырушылық қызметі әскер қатарынан босап, соғысқа дейін еңбек еткен Алматы қаласындағы Республикалық жоғары партия мектебі директорының оқу жұмысы жөніндегі орынбасары болып тағайындалғаннан кейін басталады. Ол көп ұзамай өзінің іскерлігі мен еңбекқорлығының арқасында Партия тарихы институтының директоры қызметін атқарды. Қазақстанда Кеңес үкіметінің орнау тарихын зерттеумен айналасып, қазақ халқы тарихының күрделі мәселелерін көрсетуде құндылығын аса жоғалта қоймаған ғылыми еңбектер жазды. С.Бейсембаев әлі күнге дейін ғылыми айналымнан түспеген екі томдық «Қазақ КСР тарихы» мен «Қазақ КСР тарихының» 5 томдығының редколлегия мүшесі болды.

Бүгінгі күн тұрғысынан біз «сталинизм» ұғымы аясында шоғырланған билікпен қатар, халыққа қиянат жасаған қоғамдық саяси жүйенің ұйымдастырылғанын көреміз. Осындай күрделі уақытта С.Бейсембаев өзінің өмірін қазақ халқының тарихын зерттеуге арнайды.

Қалыптасқан тұжырымның бір қыры – қазан революциясы жүзеге асқаннан кейін ұлттың шынайы жанашырлары большевиктер жүргізген әккі саясатқа қарсылық білдергендері үшін «ұлтшыл-буржуазия өкілдері», «халық жауы» деген айдар тағылып, қудаланғаны белгілі. Бұл жылдары Қазақстанның оқулықтары мен ғылыми әдебиеттерінде Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаевтардың есімдері үнемі кеңес үкіметінде қастандық жасаушы зиянкестер ретінде берілді. Бұл есімдерден кейін таптаурынға айналған «ұлтшыл-буржуазиялық элементтер» деген сөздер қосарланып жазылатын болды. Бұл негізсіз тағылған айыптар бұл кезде «халық жауы» деген тезиспен байланыстырады. Кеңес үкіметімен ашық күресте жеңілген олар идеологиялық майданда зиянкестікке көшті деген пікір таралды. Сондықтан да, кеңестік кезінде жазылған еңбектерде жоғарыдан түсірілген нұсқау бойынша қазақ ұлттық зиялылар және сондай-ақ қалыптасу шағында буржуазия өкілдерінің идеялары үзілді-кесілді, бірбеткей кертартпалық деп бағалануға тиіс еді.

Сталиндік билік кезінде, «ұлтшыл» топтарды әшкерелеп жазу күшіне енген уақытында, С.Бейсембаев XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстан өңіріндегі Лениана және революциялық немесе ұлт-азаттық күрес маманы ретінде аталып өткен мәселе бойынша толық шындықты жаза алмауы соның салдарынан бұл проблемалардан айналып өтуі-ғалымның ресми тұжырымдамамен келіспей, өзіндік объективті ғылыми көзқарасының болғандығын айқындайды.

Институтта ғылыми-зерттеу еңбектер баспадан шығар алдында бірнеше қайтара талқылаудан өтетін. Себебі, аяқталған деген жұмыстардың өзінде кемшіліктер болатын. Сондықтан да болар бұл тұрғыда С.Бейсембаев ғылыми-зерттеулерді методологиялық жағынан күшейтуді талап етті. Ол осындай методологияның негізіне қоғамдық дамудың жалпы тарихи заңдылықтарын, ғылыми-зерттеу қызметінің үздік формалары мен тәсілдерін қалау керектігін үнемі еске алып отыратын [10, 26-27-п].

Сөйтіп, ұзақ жылдар жемісті еңбек етіп, тарих ғылымының дамуына және ғылыми мамандарды даярлаудағы қосқан үлкен еңбегі үшін С.Бейсембаев «Қазақстанның ғылымына еңбегі сіңген қайраткер» құрметті атағына ие болды. Оның ғылыми-ұйымдастырушылық, қоғамдық және педагогикалық қызметі Республика халқына қызмет етуге бағытталды. Ол ғылыми-зерттеу жұмысында шыдамдылық, қажырлы еңбек және ақиқатқа талпынудың арқасында сәттілікке жетті. С.Бейсембаевтың тарих ғылымының дамуына қосқан үлесі көл-көсір, бұған қоса ол жаңашыл ғалым ретінде көпшілікке танымал болды. Оның ғылыми-

шығармашылық қызметі көптеген жас ғалымдарға үлгі болып, ғылыми жолда қалыптасуына бағыт-бағдар болуға лайық. Ол тәрбиелеп шығарған мамандар бүгінгі таңда егеменді қазақ елінің нығаюына үлестерін қосуда.

Институт ұжымы марксизм-ленинизм институтының Өзбек филиалымен бірлесіп «В.И.Ленин Орта Азия мен Қазақстан туралы» деген жинақты, Орталық мемлекеттік архивпен бірлесіп «Қазақстан еңбекшілерінің В.И.Ленинге хаты» деген жинақты шығарды. Мұнда, Қазақстан мен Түркістанға қатысы бар 400 құжаттар мен деректер жарияланды. Сондай-ақ, бұл мекемеде Қазақ КСР-інің Орталық Мемлекеттік архивпен бірлесіп әзірлеген «Лениндік шақыру», «Олар Ленинмен кездесті», «Ленинге - шын жүректен», «Қазақстан туралы лениндік құжаттар» және басқа да деректі жинақтар мен естеліктер басылып шығарылды. Ол кітаптардың бәрі кезінде қазақ ленинанысына қосылған елеулі үлес еді.

Институт Республиканың Ғылыми мекемелерімен және Жоғарғы оқу орындарымен, әсіресе Қазақ КСР Ғылым Академиясының Ш.Уәлиханов атындағы «Тарих, археология және этнология» институтымен, Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы мемлекеттік архив басқармасымен, Орталық және облыстық мемлекеттік архивтермен тығыз шығармашылық байланыста болды. Осындай қыруар еңбектің нәтижесінде Ресейде 1905-1907 жылдары болған бірінші орыс революциясынан бастап XX ғасырдың соңына дейінгі тарихи оқиғаларды қамтитын құжаттардың жинағы әзірленіп, баспадан жарық көрді. Мұның өзі Кеңес үкіметі тұсындағы Қазақстандағы саяси, әлеуметтік-экономикалық хал-ахуалды кеңінен түсінуге мүмкіндік береді [16, 24-29].

КОКП маркстік-лениндік теорияны коммунистік қоғам орнатудағы басты құрал ретінде пайдаланды. Кезінде кеңестік жүйеде қоғамдық ғылымдардың дамуына ерекше көңіл бөлінгендігі де сондықтан. Осыған орай КОКП бағдарламасында: «Бұл саладағы басты мәселе коммунистік құрылыс тәжірибесін зерттеп, теориялық жағынан қорыту, социализмнің экономикалық, саяси және мәдени дамуының, оның коммунизмге ұласуының негізгі заңдылықтарын зерттеу, коммунистік тәрбие беру проблемаларын шешу болып табылады», - деп көрсетілген.

Бұл туралы С.Бейсембаев бір сөзінде: «Партия социализм орнатудағы қиыншылықтарды жеңе отырып революциялық теорияны шығармашылықпен дамытуды айбынды тәжірибелік қимылымен шебер ұштастыра білді, соның нәтижесінде социализмнің жеңісін қамтамасыз етті», - деп жазған болатын [15, 15-19].

Академик С.Бейсембаев өз қоғамында, ғылымның тарих саласында ірі маман болатын. Оның дүниетанымы өте кең еді. Ол жоғарыда айтқанымыздай тарих ғылымы саласында нәтижелі еңбек етіп, терең зерттеулер жүргізді. Лениндік ұлт саясатын, кеңестік ұлттық мемлекеттік құрылысын, халықтар татулығы сияқты маңызды мәселелерді қарастырды.

Әсіресе, ол «В.И.Ленин Орта Азия мен Қазақстан туралы» (Ташкент, 1960) деген еңбектің авторларының бірі әрі редакторы ретінде тарих ғылымына елеулі үлес қосты. Бұл құжаттар жинағын КОКП Орталық Комитетінің жанындағы марксизм-ленинизм институтының филиалдары: Өзбекстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің жанындағы Партия тарихы институты мен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің жанындағы Партия тарихы Институты - В.И.Лениннің 90 жылдың мерейтойына арнап әзірлеген.

Жинаққа Лениннің маңызды шығармалары енгізілген: ол бұл шығармаларында партияның ұлт-отар мәселесі жөніндегі бағдарламасы мен саясатын теория жағынан жан-жақты негіздеп берген және оппортунистер, ревизионистер мен ұлтшылдардың бұл мәселе жөніндегі көзқарастарын принциптік түрде сынға алған. Бұл еңбектің тағы да бір ерекшелігі оған енгізілген шығармалар мен құжаттар хронология тәртібімен орналастырылды. Көптеген деректер мен құжаттар архивтерден және мерзімді баспасөз материалдарынан алынды.

Қоғамдық ғылымдар өкілдері бұрын артта қалған аудандардың капиталистік емес жолмен дамуының заңдылықтары, Орта Азия республикалары мен Қазақстанда социалистік қоғамдық

қатынастардың одан әрі дамып, коммунистік қатынастарға ұласуы, социалистік мәдениетті одан әрі дамыту тенденциясы және ұлттарды жақындастыру жолдары, еңбекшілер бұқарасының социалистік санасын қалыптастыру заңдылықтары, ғылыми зерттеулердің логикасы мен методологиясы, жаратылыстану ғылымының методологиялық проблемалары, марксизм-ленинизмге жат теорияларды сынау сияқты сан алуан проблемаларды зерттеумен шұғылданғандықтары белгілі.

Көріп отырғанымыздай, басқа тарихшылар сияқты С.Бейсембаев та кеңестік жүйенің қысымында болса да, туған халқының тарихын нақты деректерге сүйене отырып, ақиқатпен жазған.

Олардың қатарында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы партия тарихы институтының ұжымы да болды. Бұл ұжым қоғамдық ғылымдарды өркендетуге, республика еңбекшілерінің коммунистік құрылыстағы ерлік еңбегін көрсету ісіне үлкен үлес қосты. Осы орайда жарық көрген «Қазақстан Коммунистік партиясы тарихының очерктерінен» басқа тағы да көптеген құжаттар жинақтары мен монографияларды атап өтуге болады.

Кезінде институт ұжымы жүргізген тағы бір абыройлы іс – ол республикадағы партия тарихын зерттеушілердің жұмысына көмек көрсетуді ұйымдастыру болып саналды. Осыған орай, республикадағы барлық партия тарихы кафедраларының, жеке зерттеушілердің ғылыми жұмыстарына басшылық жасап қана қоймай, олардың зерттеулердегі кемшіліктерді жою үшін консультациялық көмек көрсету жұмыстары жолға қойылды.

Бұл жөнінде академик С.Бейсембаев өзінің бір сөзінде: «Шынын айту керек, әлі де болса біраз зерттеулердің тақырыптары ұсақ, мәнсіз–мардымсыз, көп тақырыптар бірін-бірі жиі қайталайды. Ал, жазылып біткен еңбектердің көбі қолжазба күйінде жарыққа шықпай қала береді. Кейбір ғалымдар кандидаттық диплом алуымен (әсіресе, жоғарғы оқу орындарда) ғылыми зерттеу жұмысы кемеліне келді деп санайды. Зерттеушілеріміздің жарыққа шығуы аз, өндірістік әсері төмен. Ғылыми-зерттеу жұмыстарын үйлестіру ісінде әлі көптеген кемшіліктер бар. Бұл жұмысты көңілдегідей жүргізу үшін Қазақ КСР Жоғарғы және арнаулы орта білім министрлігінің тікелей және белсенді жәрдемі керек. Себебі бұл ұйымдастыру жұмысының 99 проценті жоғарғы оқу орындарындағы КОКП тарихы кафедраларымен байланысты.

Біздің тағы бір үлкен кемшілігіміз – республикада социалистік зерттеулер жұмысы ұйымдаспай келеді. Ал қоғамдық өмірімізде саяси тәрбие, әлеуметтік жұмысымызда социологиялық қорытындылардың пайдасы мол.

Сонымен бірге ескіліктің қалдығына қарсы күресті күшейту, реакциялық-буржуазиялық идеологияның, еліміздің тарихын бұрмалаушылардың әрекеттерін батыл әшкерелеу жөнінде де борыштар болып келеміз.

Жұмысымыздағы үлкен кемшіліктердің бірі - күрделі теориялық мәселелерді комплексті түрде зерттеу ісін жолға қоя алмай келе жатқандығымыз. Рас, бұл жөнінде жақсы бастамалар бар. Атап айтқанда, политехникалық институттың партия тарихы кафедрасы түгелімен Қазақстанды индустрияландырудың тарихын зерттеуге кірісті. Сондай-ақ, шет тілдер институты тарих кафедрасының ұжымы республикамыздағы мәдени құрылыстың тарихын зерттеуді қолға алды.

Тарихшылардың алдында әлі толық зерттелмеген үлкен-үлкен ғылыми проблемалар тұр. Қазақстан Компартиясы тарихын бір томдық очеркпен ғана шектеп қоймай, кеңірек зерттеп жазып шығару; бұрын артта қалған халықтардың капиталистік емес жолмен дамуының тарихи тәжірибелерін қорыту; Қазақстанда лениндік идеялардың салтанат құруын тиянақты түрде тұжырымдау; Қазақстан Компартиясы партиялық құрылысының тарихын қорытындылау; республикамыздағы коммунистік қозғалысының дамуын зерттеу; бес жылдық жоспардың орындалуын ұйымдастырудағы, еңбекшілерді, коммунистік рухта тәрбиелеудегі партия органдарының басшылық ролін көрсету- міне біздің міндеттер, қысқаша айтқанда, осы алуандас» [11, 1-п], - деп атап өткен болатын.

С.Бейсембаевтың жоғарыда аталған еңбектерінен басқа «Олар Ленинмен кездесті» (А.1971), «Ленинские документы о Казахстане» (А. 1971), «Ленинский призыв» деген зерттеулері де бар.

Бұл зерттеулерде В.И.Лениннің тікелей араласуымен Кеңес мемлекетінің ұлттық мемлекет құру жолында Орта Азия мен Қазақстан республикаларының экономикасы мен мәдениетін көтеруге қосқан үлестері туралы айтылған. Ал кітаптар болса Москва, Санкт-Петербург, Алматы, Ташкент, Орынбор, Омбы, Новосибирск және тағы басқа қалалардағы мемлекеттік архивтерден жиналған құжаттар негізінде жазылған [12, 44-п].

Кеңес үкіметі кезіндегі Қазақстанның тарихы, оның даму кезеңдері, әлеуметтік-экономикалық хал-ахуалы туралы әр жылдары жарық көрген көптеген зерттеу еңбектердің арасынан 1978 жылы «Қазақстан» баспасынан С.Бейсембаевтың басшылығымен жарық көрген «КПСС и Советское правительство о Казахстане» деген деректі жинақты ерекше атап өтуге болады.

Әрине, С.Бейсембаев бастаған бұл ғалымдардың зерттеулері де идеологиялық қасаң жылдарда жазылғандықтан өз уақытына тән кемшіліктерге бой алдырған. Мәселен, лениндік ұлт саясатының тек жақсы жақтары көрсетіліп, әкімшіл-әміршіл жүйенің идеологиясы ашылмай қалған. Бұл үшін зерттеушілерді кінәлау қажет емес. Өйткені, өткен ғасырдың 1930-1950 жылдары партиялық - өктемдік басқару мен әкімшіл-әміршіл жүйе гүлденіп, оның үстіне «Правда» газетінде жарияланған «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана» мақаласы (10 сәуір 1951 жыл) мен Қазақстан КОКП VIII пленумының «О состояниях и мерах улучшения идеологической работы парторганизации республики» атты негізгі баяндамасында, оның қорытындыларында «Қазақстан тарихы мәселері маркстік-лениндік тұрғыдан зерттелсін, саяси кемшіліктер жойылсын» деген ұран үстем болды. Сондықтан, кеңестік дәуірде өмір сүрген кез-келген тарихшы-зерттеушінің еңбектерінің марксизм-ленинизм тұрғысынан жазылу заңдылық болды. Бұл-тарихи факт.

Жоғарыда аталған жинаққа Қазақстанға тікелей қатысы бар КОКП съездері мен пленумдарының 138 қаулыларының шешімдері және 400-ге жуық қосымша құжаттар тізімі берілген.

Бұл құжаттар мен материалдардың барлығы да дәуірлеу кезеңдері бойынша хронологиялық тәртіпке бағындырылып, 4 бөлімге бөлінген. Бірінші бөлім «Ұлы қазан төңкерісі мен азамат соғысы жылдарындағы Қазақстан» (1917-1920 жылдар), екінші бөлім «Капитализмге соқпастан социализмге өту» (1921-1937 жылдар), үшінші бөлім «Социализм орнатуды аяқтау жолындағы күресте» (1938-1958 жылдар), төртінші бөлім «Коммунизмге өту жолында» (1959-1977 жылдар) деп аталады. Еңбектің құндылығы оның нақты құжаттарға сүйеніп жазылғандығында. Сондықтан да, Қазақстан тарихын зерттейтін ғалымдар бұл жинаққа соқпай, сілтеме жасамай өтпейді.

Бірінші және екінші бөлімнің материалдарында кеңес билігі мен социализм құрылысы үшін республика еңбекшілерін күреске жұмылдырудағы КОКП және үкіметтің ролі көрсетілген. Жинақ В.И. Ленин мен Сталин қол қойған - «Ресей халықтары құқығының декларациясы» атты тарихи үндеуімен ашылады. Бұл Кеңес мемлекетінің тұңғыш жарлықтарының бірі еді. Онда лениндік ұлттық саясаттың басты принциптері: Ресей халықтарының толық теңдігі, ұлттық және ұлттық діни артықшылықтар атаулының мүлдем жойылуы, елді мекендеуші ұлттардың еркін өркендеуі жарияланған [5, 15-17-п].

Сондай-ақ, бұл еңбектен В.Ленин қол қойған 28 декрет, қаулы, жарлық, телеграммаларды табуға болады. Оның негізгілері: Қазақстанда қоғамдық шаруашылықты жүргізу мақсатымен құрылған екінші-коммунистердің Ресейлік бірінші қоғамына көмек көрсету жөніндегі хат; қазақ өлкесі басқаратын революциялық комитет туралы декрет; қоршауда қалған Орал қаласын екі ай бойы ерлікпен қорғаған Шығыс майданының 4-ші армия құрамына алғыс жариялау туралы Қорғаныс кеңесінің қаулысы; Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасын құру туралы декрет осы сияқты басқа да тарихи құжаттар.

Кітаптың мән-мазмұнын көтеріп тұрған құжаттар мен материалдардың келесі тобы Қазақстанның капитализмге соқпастан бірден социализмге өту кезеңіне арналған. Бұл кезең, яғни 1921-1937 жылдар Қазақстан тарихындағы барынша қарама-қайшылыққа толы қиын кезең болғаны белгілі.

Мысалы, 1921 жылдың 5 қаңтарында РСФСР-дің Еңбек және Қорғаныс кеңесі Лениннің қол қоюымен «Орал облыстарының мұнай кәсіпорындарын азық-түлікпен, көлік, құрал-жабдықтарымен қамтамасыз ету туралы» қаулы қабылдаған. Онда «Мұнай өндірудің айрықша мемлекеттік маңызын және мұнай өндіріп жатқан Орал облысының Жем және Темір мұнай өндіруші аудандарындағы аса қолайлы жергілікті жағдайларды еске ала отырып, Еңбек және Қорғаныс Кеңесі жоғарыда аталған кәсіпорындардың жұмысшылары мен қызметкерлерін азық-түлікпен жабдықтау үшін және кәсіпорындарды көліктермен қамтамасыз ету үшін ерекше шаралар қолдануы қажет деп көрсетілген [5, 49-180].

Ал, жинақтың келесі үшінші және төртінші бөлімдеріне Кеңес үкіметі тұсындағы екі елеулі тарихи кезеңнің: кемелденген социалистік қоғам орнату дәуірі (1938-1958 жылдар) мен коммунизм орнатуға бет алу дәуірі (1959-1977 жылдар) туралы құжаттар мен деректер енгізілген. Сондай-ақ, одан тың және тыңайған жерлерді игеру жайындағы көптеген қаулылар мен қарарларды да табуға болады [5, 204-224]. Бір сөзбен айтқанда бұл ұжымдық жинақтан Қазақстанның Кеңес үкіметі тұсындағы тарихына қатысты көптеген архив материалдарын еш қиындықсыз кездестіреміз.

Бұл тұрғыда академик С.Бейсембаев кезінде баспадан екі мәрте қайталанып басылып шыққан «Қазақстан Коммунистік партиясы тарихының очерктері» (А.1963, 1984) және «Ленин идеяларының туы астында» (А. 1973) еңбектерін жазып, сол қоғамның бет-бейнесін көрсету жолында көптеген жұмыстар атқарды. Осыған бір мысал келтірсек, С.Бейсембаевты асқан бір ризашылық сезіммен еске алып отырған шәкірттің бірі В.К.Сидоров: «Атақты ойшыл А.Джани С.Бейсембаев сияқты адамдар туралы «Лучший среди людей-тот, кто больше приносит пользы другим» десе, М.Горький «Всем хорошим во мне я обязан книгам» деген екен. Мен ҚазМУ-де оқыған кезімде С.Бейсембаевтың аузынан дәріс естідім. Ол міндеттеген кітаптарды оқыдым. Сол арқылы қоршаған ортаға, қоғамға деген көзқарасым қалыптасып, жоғары білімді маман ретінде үлкен өмірге аяқ бастым. Жалғыз мен ғана емес, менің курстастарым да ұстаздарының терең академиялық білімі мен биік адамгершілік қасиетіне тәнті болып, соған ұқсауға тырысатын.

1958 жылдың 10 қазанында Орта Азия мен Қазақстан Республикаларының Партия тарихы институттары мен архив мекемелері өкілдері бас қосып: «Кезінде Орта Азия мен Қазақстанды да қамтыған азамат соғысы тарихы бойынша Одақтық дәрежедегі құжаттар мен материалдар жинағын даярлау туралы мәселені талқылап, Орта Азия мен Қазақстан республикаларының КОКП ОК-нің жанындағы МЛИИ-ның филиалдары мен архив мекемелерінің үйлестіру орталығының өкілдері төмендегідей шешім қабылдаған:

1. Құжат және материалдар жинағы «Средняя Азия и Казахстан в годы иностранной интервенции и гражданской войны (апрель 1918-1922 гг.)», -деп аталсын;

2. Құжаттар мен материалдарды жинақтап, даярлау жыл бойы жүргізіліп, 1960 жылы баспаға ұсынылып, 1962 жылы жарық көрсін;

3. Жинақ фотоқұжаттармен, фотосуреттермен, майдан схемаларымен, оқиға хроникаларымен, тақырыптық, географиялық, терминологиялық көрсеткіштерімен жабдықталсын. Сондай-ақ, Азамат соғысына қатысты оқиғалардың барлығы да библиографиялық көрсеткіштермен қамтылуы керек [13, 88-89].

Бұдан басқа Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы Партия тарихы институты «КПСС съездерінің, конференцияларының және Орталық Комитеті пленумдарының қарарлары мен шешімдері» атты 10 томдық құжаттар жинағын бастырып шығарып, оған С.Бейсембаев пен Қ.Сағындықов: «Бұл басылымға 1898-1971 жылдар аралығындағы кезеңді

қамтитын үш мыңға тарта аса маңызды партиялық құжаттар енгізілген. Олардың қатарында партияның үш бағдарламасы, жиырма төрт съездің, он сегіз конференцияның және Орталық Комитеттің бірқатар пленумдарының қарарлары мен шешімдері бар. Сондай-ақ, жаңа басылымға КОКП Орталық Комитетінің жалпы партиялық мәні бар қаулылары, хаттары мен үндеулері де енгізілген.

Оның үстіне, мұнда В.И.Лениннің тікелей өзі жазған, немесе жанама қатысы бар құжаттар да қамтылған.

Бір сөзбен айтқанда Қазақстанның саяси, тарихи және әлеуметтік-экономикалық даму жолдарын көрсетуге арналған бұл 10 томдық жинақтың қазақ тілінде жарық көруі республика өмірі үшін айта қаларлықтай ұтымды болды», - деп пікір білдірді [19, 83-85].

1957 жылы Партия тарихы институтының ұжымы Қазан революциясының 40-жылдық мерей тойын үлкен еңбек жетістіктерімен атап өтті. Әйткенмен де, институттың ғылыми-зерттеу жұмысының басты міндеті «Қазақстан Коммунистік партиясы тарихын» дайындап шығару болатын. Бұл іс Ұлы Отан соғысына дейін қолға алынған. Тіпті, 1948 жылы институт «Краткий очерк истории Коммунистической партии Казахстана» деген кітапты шығармақ та болған. Бірақ, бұл мақсат жүзеге аспады. Себебі, КОКП XX съезінен кейін «Очерктің» кемшіліктері анықталып, зерттеу жұмысы тоқталып қалды.

Осыған орай, С.Бейсембаев «Біздің міндетіміз деректі материалдарды маркстік-лениндік методологиясы тұрғысынан терең зерттеп қана қоймай, тарихшы мен қоғамтанушы ғалымдардың еңбектерін ұтымды пайдалану және КОКП ОК Пленумдарының, конференцияларының, партия съездерінің шешімдерін терең зерттеу арқылы тарихи шындыққа қарапайым адамдардың көзін жеткізіп, болашаққа деген сенімін арттыру», - деп көрсеткен еді. Мұндай келелі зерттеулер өз кезегінде Республика партия ұйымдарының көптеген оң қызметін орынды көрсетуге мүмкіндік беріп қана қоймай, оған қатысты құжаттар мен материалдарды ғылыми айналымға түсіруге де жол ашты. Осының бәрі 1930-шы жылдардың ортасында басталып тоқталып қалған «Коммунистік партия тарихының қысқаша очеркін» аяқтауға жағдай туғызды. Сол кездегі Кеңестік саясаттың шеңберінен шығып кетпей, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы саяси, әлеуметтік-экономикалық хал-ахуалдың бет-әлпетін көбінесе жалаң деректерді сәтті пайдалану арқылы көрсетуге тырысқан ғалымның зерттеу еңбектері бүгінгі тәуелсіз заманда да өз мән-мазмұнын жоғалтпайтындығына сенімдіміз.

Осы очеркпен жұмыс істеу кезінде бірқатар проблемалық сипаттағы мәселелер де өз шешімін тапты. Қазақстан Компартиясының құрылу тарихы мен даму кезеңдерінің өзіндік заңдылықтары мен ерекшеліктері туралы және Қазан революциясына дейінгі бұрынғы Қазақстанның әкімшілік аймақтарының орталығы болып саналған - Орынбор, Ташкент, Омбы қалаларындағы демократиялық бағыттағы ұйымдар мен топтардың қоғамнан алар орны қарастырылды. Сонымен қатар бұл очерктің әр тарауы кітап болып шықпай жатып-ақ, алдынала республикалық деңгейдегі «Партийная наука Казахстана», журналы беттерінде саяси кеппеген күйінде жарияланып отырды. Кітап жобасы республика ғылыми жұртшылығы назарына да ұсынылып, жан-жақты талқылаудан өтті. Оның үстіне бұл ұжым мүшелерінің ғылыми-теориялық жағынан жоғары дәрежеде екендіктерін байқатты.

Очеркті даярлау барысында олардың практикалық және теориялық іскерлігі артып қана қоймай, ғалым-зерттеушілердің жаңаша ойлау қабылеті де артты. Соның нәтижесінде Республикамыздағы тарих және қоғамдық ғылымдар өкілдерінің халық алдындағы беделі артты [20, 22-25].

Сөйтіп, аталмыш еңбектің бірінші басылымы 1963 жылы жарық көріп бірден сұранымы мол құжатқа айналды. Сондықтан, араға 21 жыл салып 1984 жылы кітап толықтырылып екінші рет қайта басылып шығарылды. С.Бейсембаев болса зерттеудің екінші, төртінші бөлімдерін

жаңадан жазды. Сөйтіп, бұрынғы ескі нұсқасына тағы да 5 тарау қосылып, 760 беттік қомақты шығармаға айналды.

С.Бейсембаевтың екінші бір «Ленин идеялардың туы астында» деген түрлі құжаттар мен деректерге толы зерттеу еңбегі де XX ғасыр басындағы Қазақстанның қиыншылықтарға толы хал-ахуалын тарихи тұрғыдан сараптап, әр оқиғаның оң бағасын беруге арналған сол кезеңдегі жаңашыл еңбек болып табылады. Онда негізінен шет аймақ-бодан елдердің Қазан төңкерісіне дейінгі және одан кейінгі даму жолдары мен ұлт саясатының жүзеге асырылу механизмдері сөз болады [14].

Әрине, С.Бейсембаев бастаған бұл ғалымдардың зерттеулері де идеологиялық қасан жылдарда жазылғандықтан өз уақытына тән кемшіліктерге бой алдырған. Мәселен, лениндік ұлт саясатының тек жақсы жақтары көрсетіліп, әкімшіл-әміршіл жүйенің идеологиясы ашылмай қалған. Бұл үшін зерттеушілерді кінәлау қажет емес. Өйткені, өткен ғасырдың 1930-1950 жылдары партиялық - өктемдік басқару мен әкімшіл-әміршіл жүйе гүлденіп, оның үстіне «Правда» газетінде жарияланған «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана» мақаласы (10 сәуір 1951 жыл) мен Қазақстан КОКП VIII пленумының «О состояниях и мерах улучшения идеологической работы парторганизации республики» атты негізгі баяндамасында, оның қорытындыларында «Қазақстан тарихы мәселері маркстік-лениндік тұрғыдан зерттелсін, саяси кемшіліктер жойылсын» деген ұран үстем болды. Сондықтан, кеңестік дәуірде өмір сүрген кез-келген тарихшы-зерттеушінің еңбектерінің марксизм-ленинизм тұрғысынан жазылу заңдылық болды. Бұл-тарихи факт.

Қоғамдық ғылымдарды зерттеп, одан әрі дамыту мақсатында С.Бейсембаев қашанда болмасын тарихтың өзекті мәселелеріне иек артты. Тарихшы ғалымның бұл ерекшелігін оның «Орта Азия коммунистік ұйымдарының тарихы» (Ташкент, 1967); «Капитализмге соқпастан социализмге» (Москва, Политиздат 1974), сияқты еңбектерінен табуға болады. Сондай-ақ, оның Орта Азия мен Қазақстанның тарихшы ғалымдарымен бірігіп жазған ұжымдық монографияларында да өзіндік қолтаңбасы бар.

Бұл зерттеулердің барлығында да Қазақстан мен Орта Азия халықтарының патшалық Ресей тұсындағы және Кеңес үкіметі кезеңіндегі саяси, әлеуметтік-экономикалық хал-жағдайлары қарастырылып, ол халықтардың тәуелсіздік жолындағы ұлт-азаттық күрестеріне үлкен мән берілді. XX ғасырдың басында шет аймақтарда пайда бола бастаған ұлттық революциялық-демократиялық топтар мен ұйымдардың іс-әрекетіне талдау жасалады.

Бүгінгі көзқарас бойынша Кеңес үкіметі тұсындағы Партия тарихы институтының негізгі зерттеу нысаны Орта Азия мен Қазақстанда Қазан төңкерісі барысында орнаған социалистік құрылыстың негізінде КОКП тарихының теориясы мен тәжірибесін қарастыру болатын. Бұл тұрғыдан алғанда тарих ғылымының ілгері дамуына елеулі үлес қосқан «Капитализмге соқпастан социализмге» деген күрделі ұжымдық еңбектің маңызы ерекше болды.

Бұл құнды монографияның басқа ғылыми зерттеулерден ерекшелігі, оның тарихи оқиғаларды салыстыра талдау арқылы, жаңа, тың деректерді ғылыми айналымға түсіруінде еді. Сондай-ақ, бұл еңбек қоғам дамуының актуальды теориялық проблемаларын зерттейтін түрлі ғылым салалары өкілдерінің бір ортақ мақсатта жұмыла жұмыс істей алатындығын көрсететін айғақ болды.

Осы тілге тиек болып отырған монография 8 тараудан тұрады. Оның бірінші тарауында зерттеудің негізгі методологиялық алғы шарттары, сонымен қатар Қазан төңкерісінің барысында Орта Азия мен Қазақстанда орнаған социалистік құрылыстың маңызды белгілері сипатталады. Ал, қалған тарауларда болса авторлар кеңестік ұлттық мемлекеттің дамуындағы пролетариат диктатурасының алатын орнын, Орта Азия мен Қазақстандағы индустрияландыру мен ұжымдастыру саясаты мен мәдени революцияның жүзеге асуын, сондай-ақ, капитализмге соқпастан бірден социализмге өтудің өзіндік теориялық және тәжірибелік маңыздылығын ашып көрсеткен. Осы орайда Қазақстан мен Орта Азия республикаларының ғалымдары бұл

проблеманы ғылыми тұрғыдан алғанда асқан жауапкершілікпен жүзеге асырғандықтарын айтқанымыз жөн [1].

Әрине, жоғарыда көрсеткеніміздей кезінде бұл еңбек авторларының алдында қиын да күрделі міндеттер тұрды. Себебі, ғалымдар Орта Азия мен Қазақстанда қалыптасқан социалистік құрылыс тәжірибесін комплексті түрде зерттеп қана қоймай, оның мәні мен маңызын кеңестік талапқа сай тұжырымдап беруге тиіс болатын. Осындай саясаттандырылған кейбір мәселелерге байланысты нақты теориялық қағидалар толық нақтыланбаған күйінде қалып, оған қатысты тарихи деректер ғылыми айналымға түспей қалды. Сондықтан да, Орта Азия мен Қазақстанда Кеңес үкіметінің орнауы және ондағы партия ұйымдарының ролі жартылай бұрмаланған түрінде берілді. Алайда, бұл ұжымдық монографияның өткен кеңестік және бүгінгі тәуелсіз қоғам үшін де өзіндік оң және теріс жақтары болды. Негізінен алғанда ол – Орта Азия мен Қазақстанның капитализмге соқпастан, бірден социализмге өту жағдайы еді. [15, 135-138].

Бұл айтылған сын-ескертпелерге қарамастан кітапта көптеген өзекті мәселелер жаңадан қаралып нақты, өзіндік шешімін тапқан. Мысалы, кеңестік құрылыс, оның ішінде партиялық басқарудың объективті және субъективті факторлары (саяси, әлеуметтік-экономикалық және идеологиялық). Капитализмге соқпастан бірден социализмге өтудің өзіндік ерекшеліктері туралы Қазақстан мен Орта Азия зерттеушілерінің бұл ұжымдық монографиялары түрлі тарихи деректер мен құжаттарға яғни архив материалдарына сүйене отырып жазылған құнды еңбек екендігіне дау жоқ. Сондықтан да, бұл кітап қазір де Кеңес дәуірін зерттеуші ғалымдар үшін басты бағыт-бағдар болатын дереккөз екендігі белгілі [4].

Жаңа, тәуелсіздік тарихында әлі де болса Кеңестік дәуірді зерттеу, бүгінгі күн тұрғысынан қолға толық алынды деп айта қою қиын. Әрине, түрлі саяси кезеңге байланысты үзік зерттеулер бар. Бірақ, осы мәселеге арналған тұтас еңбектер әзірге жоқ. Сондықтан да біздер бұл жұмысты кейінге қалдырмай жедел түрде қолға алуымыз керек. Яғни, С.Бейсембаевтың ісін одан әрі жалғастырғанымыз жөн [21, 7 февраля]. Көрсетіліп отырған еңбектердің құндылығы оның нақты құжаттарға сүйеніп жазылғандығында. Сондықтан да, Қазақстан тарихын зерттейтін ғалымдар бұл ғылыми еңбектерге соқпай, сілтеме жасамай өтпейді.

Сол кездегі кеңестік бір жақты идеологияның қитұрқы бағыт-бағдарын көрсетудің ең бір ұрымтал тұсы болатын. Осындай зерттеушілік бағыты үшін ол талай рет сыналып, қуғындауға да ұшырап отырған. Екінші жағынан С.Бейсембаев өзі өмір сүріп, қызмет атқарып отырған қоғамға, Кеңес мемлекетінің жүргізіп отырған саясатын қолдап, мақұлдауға тиіс болған. Оның көптеген еңбектерінен біз осы жайды аңғарамыз. Қалай болғанда да зерттеуші ғалым сол кездегі тарихи, саяси, әлеуметтік-экономикалық хал-ахуалды көрсете отырып, соның негізінде Қазақстанның да өзіндік даму жолын айқындап беруге қол жеткізген.

Қорытынды. Академик С.Бейсембаевтың ғылыми мұрасы күні бүгінге дейін тарихи құндылығын жоғалтпаған бес монография және 200-ге жуық үлкенді-кішілі еңбектерден тұрады. Жоғарыда айтылғандай бұл шығармаларда негізінен XIX-XX ғасыр басындағы Қазақстанның саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени хал-жайлары қарастырылды. Онда қазақ жерінде кеңес өкіметінің орнауы, оған В.И. Лениннің ықпалы, азаттық жолындағы күрес, қоғамдық ойдың даму мәселелері сөз болды. Ол ешқашанда қол жеткен табыстарға тоқмейілсіген емес. Оның КОКП тарихы жөніндегі республика үйлестіру Кеңесін басқаруы, Партия тарихы институты филиалы жанынан КОКП тарихынан Одақтық дәрежедегі докторлық диссертация қорғау жөнінде мамандандырылған Кеңес құруы осының айғағы. Ол үнемі өзі зерттейтін тақырып бойынша республикалық, Одақтық, Халықаралық конференцияларда баяндамалар жасап отырған. Осындай ұлан-ғайыр еңбектерінің нәтижесінде ол 1972 жылы Қазақ КСР Ғылым Академиясының корреспондент мүшелігіне, кейін 1975 жылы толық мүшелігіне сайланғаны әбден заңды.

Алайда, басты мақсаты өз туған халқының өткен тарихын кейінгі ұрпаққа сол алғашқы қалпында еш бұрмалаусыз көрсету болып табылған зерттеуші болған тарихи оқиғаларды архив құжаттары, нақты деректер арқылы жеткізуді мұрат етіп алған. Соның нәтижесінде көбінесе Қазақстан туралы сан-саналы құжаттар жинағын даярлап, цифрлар мен деректер арқылы әрқеде қазақ халқына қатысты жүргізілген саясаттың оң, терісін бағалауды оқырманның өз үлесіне қалдырып отырған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Д.Кішібеков, Ц.Розенберг. *Ценное исследование. // Казахст. правда, 1975, 1апреля*
2. Е.Садықов. «Тәуелсіздік тірегі-тарихи таным» // *Қазақ тарихы, 2002, №3, 4-7 бет.*
3. *Институт истории партии при ЦК КП Казахстана //изд. Наука. КазССР, 1973, 133 с, с илл.*
4. К.Оразалиев. *Ценное обобщение и выводы. //Советская Киргизия, 1975, 3 апреля.*
5. КПСС Советское правительство о Казахстане 1917-1977гг. //Сборник док. и матер. А. 1978, Казахстан, 396с. (15-17стр).
6. Қ.Нұрпейіс. *Сборник важнейших документов. //Казахст. правда, 1978, 10 января.*
7. ҚРПА 811-Қ, 16-т, № 734, 3-4-н.
8. ҚРПА 811-Қ, 16-т, № 478, 12-13-н.
9. ҚРПА 811-Қ, 35-т, № 18, 15-19-н.
10. ҚРПА 811-Қ, 16-т, № 1480, 26-27-н.
11. ҚРПА 811-Қ, 16-т, № 1481, 1-н.
12. ҚРПА 811-Қ, 16-т, № 812, 44-н.
13. ҚРПА 811-Қ, 14-т, 56-іс, 88-89-н.
14. М.Давлетғалиев. Курицын Н., Е.Нигметов. *Страницы памятных лет. //Казахст. правда, 1975, 23августа.*
15. М.Джунусов. *К социализму минуя капитализм. Исторический опыт КПСС по социалистическому строительству в Средней Азии и Казахстана. //Вопросы истории КПСС, 1975, № 9, стр.135-138.*
16. С.Бейсембаев. *Қазақстан партия тарихы ғылымының орталығы. //Қазақстан Коммунисті, 1973, № 2, 24-29б.*
17. С.Бейсембаев. *Ғылым және Коммунизм. //Қазақстан Коммунисті, 1966, №8, 15-19б.*
18. С.Бәйішев. *Советтік Қазақстанды өрге бастыру мақсатымен. //Қазақстан Коммунисті, 1978, № 12, 79-82б.*
19. С.Бейсембаев, Қ.Сағындықов. *Күрес пен жеңістің документтері. //Қазақстан коммунисті, 1975, № 7, 83-85 бет.*
20. С.Бейсембаев. *За научную разработку истории Компартии Казахстана. //Партийная жизнь Казахстана, 1958, № 4, стр.22-25.*
21. Т.Мустафин. *Ценный научный труд. //Индустрия Казахстана, 1975, 7 февраля.*

References:

1. D.Kışıbekov, S.Rozenberg. *Sennoe issledovanie. // Kazahst. pravda, 1975, 1aprelä. [in Russian]*
2. E.Sadygov. «Täuelsızdık tiregi-tarihi tanym» // *Qazaq tarihy, 2002, №3, 4-7 bet. [in Kazakh]*
3. *İnstitut istorii partii pri SK KP Kazahstana //izd. Nauka. KazSSR, 1973, 133 s, s ill. [in Russian]*
4. K.Orazaliev. *Sennoe obobşenie i vyvody. //Sovetskaia Kirgizia, 1975, 3 aprelä. [in Russian]*
5. KPSS Sovetskoe pravitelstvo o Kazahstane 1917-1977gg. //Sbornik dok. i mater. A. 1978, Kazahstan, 396s. (15-17str). [in Russian]
6. Q.Nürpeius. *Sbornik vajneiřih dokumentov. //Kazahst. pravda, 1978, 10 ianvarä. [in Russian]*

7. QRPA 811-Q, 16-t, № 734, 3-4-p.
8. QRPA 811-Q, 16-t, № 478, 12-13-p.
9. QRPA 811-Q, 35-t, № 18, 15-19-p.
10. QRPA 811-Q, 16-t, № 1480, 26-27-p.
11. QRPA 811-Q, 16-t, № 1481, 1-p.
12. QRPA 811-Q, 16-t, № 812, 44-p.
13. QRPA 811-Q, 14-t, 56-ıs, 88-89-p.
14. M.Davletgaliev. Kurisyn N., E.Nigmatov. Stranisy pamätnyh let. //Kazahst. pravda, 1975, 23avgusta. [in Russian]
15. M.Junusov. K sosializmu minuia kapitalizm. İstoricheski opyt KPSS po socialisticheskomu stroitelstvu v Srednei Azii i Kazahstana. //Voprosy istorii KPSS, 1975, № 9, str.135-138. [in Russian]
16. S.Beisembaev. Qazaqstan partia tarihy ğylymynyñ ortalıǵy. //Qazaqstan Komunisi, 1973, № 2, 24-29b. [in Kazakh]
17. S.Beisembaev. Ğylym jäne Kommunizm. //Qazaqstan Komunisi, 1966, №8, 15-19b. [in Kazakh]
18. S.Bäiışev. Sovettik Qazaqstandy örge bastyrı maqsatymen. //Qazaqstan Komunisi, 1978, № 12, 79-82b. [in Kazakh]
19. S.Beisembaev, Q.Saǵyndyqov. Küres pen jeñistiñ dokumentteri. //Qazaqstan komunisi, 1975, № 7, 83-85 bet. [in Kazakh]
20. S.Beisembaev. Za nauchnuiu razrabotku istorii Kompartii Kazahstana. //Partinaia jizn Kazahstana, 1958, № 4, str.22-25. [in Russian]
21. T.Mustafin. Cennyj nauchnyj trud. //Industriya Kazahstana, 1975, 7 fevralya. [in Russian]

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

ҒТАХР/МРНТИ/IRSTI 03.09.03
ӘӨЖ/УДК/UDS 96 (74)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.030>

Береснев А.Т. *¹

¹докторант PhD 1 курса, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая.
e-mail: alex_bersen98@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0004-6227-2965>

ВЛИЯНИЕ ПРОЦЕССА ВАРВАРИЗАЦИИ НА ВОЕННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ
РИМСКОЙ АРМИИ IV в. н.э.

Аннотация

В статье рассматривается процесс влияния варваризации на боевое состояние позднедеримской армии в период IV в. н.э. Актуальностью исследования выступает дискуссионный вопрос о характере влияния варваризации на проблему боевого состояния и эффективности позднедеримских войск. Целью исследования является анализ боевого состояния римской армии Поздней античности, сложившегося на момент IV в. н.э. и изучение причин, вызвавших от римских правителей привлечения широкого контингента варваров в состав легионов. Работа опирается, главным образом, на анализ и синтез содержания материалов письменных источников позднедеримских авторов, освещающих данные о боевом состоянии легионов IV в. н.э. В результате исследования, авторы пришли к выводу, что боевое состояние римской армии в период IV в. н.э. в условиях широкого преобладания варварского элемента не привело к значительным проблемам и ослаблениям боевого состояния, а скорее являлось ответным вызовом на уже существующие проблемы внутри Римского государства, стремившегося сохранить боевой потенциал. Содержание информации из статьи может применима для ученых, занимающихся проблемой военного искусства римской армии эпохи Домината.

Ключевые слова: варваризация, романизация, позднедеримская армия, варвары, период Домината.

А.Т. Береснев *¹

¹ I курс PhD докторанты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті.,
Қазақстан, Алматы, e-mail: alex_bersen98@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0004-6227-2965>

ВАРВАРИЗАЦИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТІҢ Б.З. IV ҒАСЫРЫНДАҒЫ РИМ АРМИЯСЫНЫҢ
ӘСКЕРІ ӘЛЕУЕТІНЕ ӘСЕРІ

Аңдатпа

Мақалада варваризацияның б.з. б. IV ғасырдағы кейінгі Рим армиясының жауынгерлік жағдайына әсер ету процесі қарастырылады. зерттеудің өзектілігі-варваризацияның жауынгерлік жағдай проблемасына және кейінгі Рим әскерлерінің тиімділігіне әсер ету сипаты

туралы пікірталас мәселесі. Зерттеудің мақсаты-Б.З. IV ғасырында қалыптасқан ежелгі Рим армиясының жауынгерлік жағдайын талдау және Рим билеушілерінен легиондардың құрамына варварлардың кең контингентін тартуға себеп болған себептерді зерттеу. Жұмыс негізінен IV ғасырдағы легиондардың жауынгерлік жағдайы мен ішкі құрылымы туралы мәліметтерді қамтитын кеш римдік авторлардың жазбаша дереккөздерінің материалдарының мазмұнын талдауға және синтездеуге негізделген. зерттеу нәтижесінде авторлар б. з. IV ғасырдағы Рим армиясының жауынгерлік жағдайы туралы қорытындыға келді. варварлық элементтің кең таралуы жағдайында бұл айтарлықтай проблемалар мен жауынгерлік жағдайдың әлсіреуіне әкелмеді, керісінше сыртқы саяси қауіптер аясында жауынгерлік әлеуетті сақтауға ұмтылған Рим мемлекетінің ішіндегі бұрыннан бар проблемаларға жауап болды, ал варварлар арасынан шыққан легионерлердің өздері римдіктер тарапынан кері ассимиляцияға ұшырады. Мақаладағы ақпараттың мазмұны доминат дәуіріндегі Рим армиясының әскери өнерін зерттеу мәселесімен айналысатын ғалымдарға қатысты болуы мүмкін.

Кілт сөздер: варваризация, романизация, кеш Рим әскері, варварлар, Доминат кезеңі.

A.T. Beresnev *¹

¹PhD student of the 1st year, Kazakh National Pedagogical University named after Abai.a.

e-mail: alex_bersen98@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0004-6227-2965>

THE INFLUENCE OF THE PROCESS OF BARBARIZATION ON THE MILITARY POTENTIAL OF THE ROMAN ARMY OF THE 4TH CENTURY AD

Abstract

The article examines the process of the influence of barbarization on the fighting condition of the late Roman army in the period of the IV century A.D. The relevance of the study is the debatable question of the nature of the influence of barbarization on the problem of the fighting condition and effectiveness of the late Roman troops. The purpose of the study is to analyze the combat state of the Roman army of Late antiquity, which developed at the time of the 4th century AD and to study the reasons that caused the Roman rulers to attract a wide contingent of barbarians to the legions. The work is based mainly on the analysis and synthesis of the content of written sources by late Roman authors, covering data on the combat condition of the legions of the IV century AD. As a result of the study, the authors came to the conclusion that the combat condition of the Roman army in the period of the IV century A.D., in conditions of a wide predominance of the barbarian element, did not lead to significant problems and weakening of the combat condition, but rather was a response to existing problems within the Roman state, striving to preserve combat potential. The content of the information from the article may be applicable to scientists dealing with the problem of the military art of the Roman army of the Dominant era.

Key words: Barbarization, Romanization, Late Roman army, barbarians, the Dominant period.

Введение. На сегодняшний день в научном сообществе одну из ключевых проблем упадка общего боевого и морального состояния римской армии в период Домината выделяют возрастающее количество варваров, что предопределило в дальнейшем применение традиционных аспектов римского военного дела, именуемый как «варваризация». По некоторым сообщениям, уже в начальный период Принципата уже становился актуальным вопрос актуальности увеличения контингента войск с подчиненных территорий в состав легионов, что имело частичное осуществление, которое определилось тем, что римская власть стала уже предоставлять гражданство солдатам вспомогательных подразделений, уже несшие

службу в римских частях [1, с. 509]. Некоторые исследователи указывает также, что Октавианом Августом было разрешено вступать в легионы вольноотпущенным рабам [2, с. 27]. Тем не менее, до III века широкий призыв с составы легионов населения из подчиненных провинций был довольно редким явлением. В большинстве случаев полководцы не имели недостатка в добровольном наборе в легионы самими римлянами, а принудительные меры являлись редким исключением.

Истоком проблемы варваризации в период Домината является кризисная ситуация в период III в. н.э., которая требовала от военачальников возвращающего численного состава, в том числе и за пределами римских территорий, которая позволяла в быстрые сроки пополнить войска, что не являлось уникальным случаем для данной кризисной ситуации. По мере того как организация и стратегии римской армии менялись, император Диоклетиан официально ввел новую систему воинской повинности. Необходимость создания системы воинской повинности иногда возникала этот факт использовался учеными для обоснования того, что империи становилось все труднее набирать солдат, правители империи все чаще уделяли внимания в сторону варваров.

Традиционно считается, что данный процесс изменил боеспособность легионов к началу правления императора Диоклетиана, заключавшийся, в первую очередь тем, что подобные набранные рекруты не имели должному уровню боевой выучки, крайне низкую дисциплину и низкий уровень доверия к таким солдатам со стороны высшего и низшего офицерского звена. Основываясь на письменных источниках, в научном сообществе сложилось утверждение, что ученые в IV и V вв. Римская империя стала в значительной степени полагаться на рекрутов иностранного, варварского происхождения для обороны своих земель. В результате этого, к началу V века армия состояла почти исключительно из варваров. Поскольку они были более лояльны к своим командирам-варварам, чем к римскому императору, то боевой потенциал римлян на Западе ослаб, что в конечном итоге привело к исчезновению Западной римской империи [3, с. 437]. Целью настоящего исследования является анализ военного состояния римской армии в период IV в. в условиях варваризации армии и определения причин, побудивших римлян к увеличению численного состава варваров на службу в легионах, вызвавших от римских правителей п широкого контингента варваров в римскую армию. Настоящее исследование утверждает, что присутствие варваров не было призвано ослабить имперский военный потенциал, скорее, в статье будет утверждаться, что приток варварских контингентов способствовал выживанию империи и в конечном итоге заложил основы для формирования ядра вооруженных сил, которые служили раннесредневековым варварским правителям.

Материалы. Перед рассмотрением влияния процесса «варваризации» на вооружённые силы позднеримского государства следует отдельно остановиться на комплексе письменных источников, послуживших базой для настоящего исследования. Совокупность этих источников целесообразно классифицировать по трём основным направлениям: повествовательные исторические сочинения, специализированные военно-административные трактаты и правовые документы.

К первой группе относятся произведения авторов периода Поздней Римской империи и ранневизантийской эпохи, в которых содержатся описания военной организации, этнического состава войск и роли варварских контингентов. Особое значение в данном контексте имеют сочинения Аммиана Марцеллина, Флавия Вегеция Рената, Зосима и Лактанция, предоставляющие ценные сведения о включении варварских народов в структуру римской армии и особенностях их службы [4, 5, 6, 7].

В Группу специализированных военных трактатов относятся два значимых произведения: 1) Справочник *Notitia Dignitatum* - этот документ представляет собой полное описание гражданской и военно-административной иерархии как в Восточной, так и в Западной

Римской империи [8]. Он был создан приблизительно в 386–394 годах. Несмотря на то, что в начале V века в него вносились некоторые корректировки, касающиеся управления Западной империей, а сведения о численном составе восточной армии считаются наиболее достоверными “Notitia Dignitatum” имеет исключительное значение, поскольку Он является единственным сохранившимся документом, подробно описывающим военную структуру всей империи. 2) Ранневизантийский военный трактат VI в. «Стратегикон», создание которого приписывают эпохе правления императора Маврикия, содержит ценную информацию [9]. Несмотря на позднее время его составления, считается, что содержащиеся в нем данные позволяют реконструировать внутреннее состояние военных дел и административное положение в более ранние периоды.

Среди юридических источников стоит выделить императорские законодательные акты. Уцелевшие фрагменты законов, принятых Константином Великим и Валентианом I, а также положения Кодекса Феодосия, дают возможность проследить внутренние процессы и реформы, которые проводились римскими правителями [10]. Целью этих мер было поддержание необходимой боеспособности позднеримских вооруженных сил.

Косвенным источником, отражающий, социальный состав, влияние варваризации и моральный состав легионов, можно выделить письма раннехристианского богослова Иеронима Стридонского, который сквозь призму нарождающейся христианской этики оставлял оценки на реалии позднеримской армии [11].

Таким образом, совокупность письменных источников, несмотря на частые сложности в установлении дат, интерпретации материала, дают возможность восстановить реконструкцию деталей, связанных с вооружением и тактикой в указанный период.

Методы и приемы исследования.

В исследовании следующие исторические методы. Метод источниковедческого анализа позволил выявить сущность отношений римских военных элит к варварам в составе позднеримских легионов, проследить их развитие и определить характер изменений. Историко-генетический метод применялся для выявления предпосылок в способах организации комплектования армии, сложившихся на период, исследуемый в статье. Критический анализ письменных источников обеспечил выявление противоречий между официальными объявлениями римской власти и реальными проблемами в войсках. Такой методологический инструментарий позволил комплексно рассмотреть положение позднеримской армии в условиях варваризации и оценить факторы, обусловившие увеличивать контингенты варваров в войсках.

Результаты и обсуждения. Исходя из имеющихся сведений, военные победы Римской империи в период IV в. н.э. очень редко обходились без подчиненных варварских племен. Согласно сведениям Лактанция, одним из преданных полководцев Константина был вождь алеманнов Крокус. [7, с. 273]. Подобные примеры можно найти и в трудах Аммиана Марцелина который оставляет сведения о вожде франков Маллобавде и бургундов - Хариульфе, который были приближенными при Грациане и находились на службе в высших военных кругах [4, с. 551]. По сути, эта была попытка, аналогичная государственной политики принципата, а использование на службе таких вождей, аналогичных Маллобавду и Хариульфу позволявшая римскому государству получить некоторые преимущества, например, знать о расположении союзника или противника, готовящегося угрозу в сторону римской границы. Подобные примеры свидетельствуют о получении римлянами обстановке на границе, создавая, таким образом, выработку командным составов войск необходимых действия для пресечения угроз, либо обратить эти угрозы на выполнение собственных имперских целей.

Согласно имеющимся источникам, в армии эпохи Домината фигурируют отдельные примеры службы полководцев из числа варварских народов, что уже восприняли римскую культуру, и по сути уже не могли взаимоотношения с бывшими соплеменниками,

находящимися за пределами римских территорий. Работы позднеримских авторов располагают примерами, в которых фигурируют полностью романизированные полководцы или были сыновьями германских офицеров, которые жили в пределах империи, и, уже практически не имевшие ничего общего со своими бывшими соотечественниками по ту сторону границы. Так, Зосим оставил сведения полководце из числа готов – Фравитта, что по сведению автора несмотря на варварское происхождение имел привычки, сходные с греческими [6, с. 159]. Подобная информация свидетельствует, что в лоне имперской пропаганды клеймо «варвар» закреплялось как понятие, не только как определение, всех, кто не был, римлянином, но и полководцев, кто выступал против центральной власти, как об этом пишет Аммиан о восстании Фирма в Северной Африке в 372-375 гг. н.э. В тоже время, до самого восстания, Аммиан пишет о полководце как о «благородном римляне» [4, с. 493]. Еще один пример оставляет Аммиан о полководцах Боните и Сильване на самом деле были франкского происхождения [4, с. 49]. Флавий Стилихон, могущественный полководец и политик был по происхождению вандалом и вызывал презрение традиционной римской знати, о котором Иероним отзывался как о «полуварваре» [11, с. 476].

Относительно проблем снижения боеспособности римских войск на фоне увеличение численности варваров в войсках далеко не всегда говорили об окончательном закреплении данной проблемы. В ранневизантийском трактате «Стратегикон», описываются необходимые упражнения для подразделений пехоты и конницы, что, может отражать и наличие таких требований и в гораздо раннее время [9]. По сведениям Зосима, в ходе военной кампании против готов в 367-369 гг. н.э. император Флавий Валент требовал усиления боевой подготовки войск. Еще один эпизод из Готской войны 367-369 гг. н.э. у римского автора выступают сведения об одном из римских командиров императора Валента, что требовал от солдат поддержанию должной дисциплины за счет упражнений [6, с. 129]. Источники сообщают что в последующее столетие в римской армии, накануне нашествия вестготов на Рим в 410 г. н.э. сохранялись занятия по военной подготовке. Трактат Флавия Вегеция Рената оставляет сведения о разнообразных боевых упражнениях: бег, стрельба из лука, метание копья, упражнения с мечом и пращей, соблюдение команд по сигналам, за выполнением которых из числа наиболее опытных солдат утверждались полевые инструкторы – кампидокторы [5]. В офицерской иерархии кампидокторы занимали чин младших офицеров. Довольно интересна ситуация с развитием звания кампидокторов в римской офицерской терминологии. Согласно некоторым исследователям, звание кампидоктора в римской армии существовало еще с эпохи Принципата, и вероятно всего, могли являться центурионами [12, с. 273]. Однако из источников, присутствия кампидокторов относится ко второй половине IV в. н.э. Можно допустить, что при императоре Константине была закреплена необходимая должность среди офицерского состава, вероятно всего из бывших центурионов уже после воцарения императора и осуществления военных реформ.

В тоже время кампидокторы являлись не только инструкторами, но и участвовали в сражениях. В подтверждении этого свидетельствует тот факт, что в «Деяниях» Аммиана, был очевидцем этим событий в ходе осады сасанидами города Амида в 359 г. н.э. дает сведения о том, что кампидокторы совершали ночные атаки за стены города и сражались с противником на открытом пространстве с высоким рвением отличиться в ходе сражений. Примечательно это сражение и тем, что, несмотря на поражение римлян, в ходе осады отмечаются тактические отступления по сигнальным командам, а также сплоченная дисциплина [4, с. 175].

Относительно проблемы дисциплины римских воинских частях IV в. н.э., имеются сведения, что в битве при Аргенторате 357 г. н.э., Аммианом сравниваются действия римлян и алеманнов. По мнению автора, римлян отличали высокая боевая выучка на фоне варваров, а также более высокий опыт и осторожность в совершении тактических приемов на поле боя [4, с. 101].

Анализ источников показывает, что, в меньшей степени можно говорить, что проблема увеличения численности войск из состава варварских народов в большей степени нанесла негативный опечаток на боеспособность римских войск в период IV в. н.э. В позднюю античность римская армия была не слабее, чем в классическую античность. Противники Рима вели себя гораздо агрессивнее и опаснее, чем в предыдущие столетия, что вынудило Рим принять более оборонительную стратегию, что закрепляется политикой Диоклетиана реформировать войска, создав тем самым мобильные части пехоты и конницы, направляемые на наиболее угрожаемые участки, где происходили прорыв противника из-за пределов римской территории, на данная реформа со стороны власти продемонстрировала способность римских сил на внешние угрозы [13, с. 81].

Учитывая увеличение числа солдат, которое произошло благодаря Диоклетиану, стоит уточнить вопрос: кто мог быть рекрутирован в римскую армию, когда и каким образом? Если до вступления Диоклетиана на престол основным способом формирования армии являлся добровольный набор. После реформ Диоклетиана появился новый подход к формированию армии. Государство установила поместную систему набора, которая всегда опиралась на крестьян. Пахотные земли были разделены на единицы, называемые «капитулами» *capitulum*, и каждое подразделение должно было обеспечить определенное количество новобранцев, которые в обмен должны были служить неопределенное время. В случае, если в некоторых из таких капитулов не хватало людей, чтобы предоставить государству необходимое количество новобранцев, многие из них объединялись, чтобы обеспечить необходимое количество новобранцев [13, с. 103]. При такой системе набора личные качества новобранцев оставались низкими снижалось. То есть мы видим, что рекруты отбирались не так, как это делалось во времена Республики, а направлялись владельцами латифундий в соответствии с определенной квотой. Можно предположить, что те, кто был наименее ценен, должны были служить в армии, в то время как обязанность прохождения военной службы в основном касалась владельцев латифундий, которым приходилось отдавать большее количество рекрутов. Такая система набора скорее укрепила авторитет владельцев латифундий, предоставляя им больше льгот, что могло становиться одной из причин, которая способствовал дестабилизации государства и имел серьезные последствия. Еще одним из нововведений стало введение возможности выдавать денежные ресурсы вместо отправки новобранцев, это так называемый *aurum tyronum* [14, с. 9]. Эта обязанность по выплате определенной компенсации вместо военной службы была уступкой, практиковавшейся лишь в некоторых провинциях. Позже эта уступка была предоставлена в качестве привилегии определенным слоям римской аристократии, в том числе сенаторам, которые имели возможность выбора между военной службой и откупом. Логика этой выплаты заключалась в том, что в случае отсутствия рекрутов государство могло потребовать деньги, чтобы нанять солдат из числа варваров и бедняков. В Феодосийском кодексе содержится закон, согласно которому сыновья солдат, отрубившие себе пальцы, чтобы избежать военной службы, должны были проходить обязательную государственную службу [10]. Аналогичные законы не принимались до правления Валентиниана и Валента, которые пришли к власти после катастрофической персидской кампании Юлиана в 363 г. н.э. Аммиан, писавший после принятия закона, однажды упомянул, что провинции предпочитали платить золотом, а не посылать солдат, но в последующих книгах ничего не уже не оставляет сведения о том, когда Констанций набирал провинциалов в свою армию [4, с. 184].

Традиционным аргументом в пользу трудностей с вербовкой италиков, а затем и римлян из числа населения провинций, была «демилитаризация» римского общества, начавшаяся во II в. н.э. Население Рима стало менее воинственным и больше не желало записываться в легионеры. Демилитаризация населения началась сначала в центральных провинциях, а затем и во всех провинциях по всей империи. По утверждению некоторых исследователей,

трудности с набором персонала связаны не просто с регионализацией, поскольку население не пыталось защищать свои территории [15, с. 128]. Проблемы с вербовкой усугубились в связи с приходом к власти крупных землевладельцев, которые смогли использовать свое богатство для предотвращения призыва своих подданных в армию. Дальнейшие проблемы были связаны с разорением и опустошением земель на границах, хотя это было проблемой повсеместного характера на территории империи. Некоторые области стали опустошенными, в то время как другие, такие как Испания и Северная Африка, практически не пострадали. Вследствие этого Рим был вынужден привлечь более воинственные германские племена, исавров и армян, чтобы поддерживать численность своей армии [14, с. 21]. В результате этого, римская армия «варваризовалась», что сделало самих италиков меньшинством в собственной армии, в результате чего варваризация могла привести к тому, что армия стала менее надежной, менее дисциплинированной и более склонной к узурпации и мятежам.

Стоит отметить, что необходимость в новых рекрутах в период военных кризисов может подорвать систему набора, особенно это стало ощутимо после Кризиса III века. Стремление Рима восстановить свои силы сразу после какой-либо военной катастрофы не являлось чем-то новым. Октавиан Август никогда не восстанавливал потерянные легионы в ранний имперский период. Однако в позднюю античность такие последствия стали более серьезными. Поскольку германские племена и сасанидские персы стали все более вести агрессивные боевые действия, у Рима не было времени прийти в себя в течение нескольких лет. После битвы при Тевтобурге в 9 г. н.э. не было серьезных конфликтов до начала германских кампаний в правление Тиберия. Несмотря на это, римляне продолжали составлять большую часть армии. По разным оценкам, в 395 г. н.э. общая доля германских солдат в Восточной армии составляла около тридцати процентов [16, с. 215]. Таким образом, римляне по-прежнему составляли большинство в армии. Хотя значительное число солдат были набраны извне, этот процент не был беспрецедентным. Во времена Ранней империи вспомогательные войска из числа неграждан, составляли пятьдесят процентов римской армии [17, с. 39]. Так, по утверждению некоторых исследователей, если рассматривать количественные показатели периода, который охватывает время после смерти Константина I и до битвы при Адрианополе в 378 г. н.э., становится очевидным, что только шесть человек из 35 известных магистров пехоты *magistri militum* – высших армейских чинов того времени – были варварами [18, с. 55].

Затрагивая проблемы снижения боеспособности в результате увеличения числа варваров в рядах армии, то можно возразить, что весьма сомнительно, чтобы позднеримская армия потерпела больше неудач или поражений, чем ее аналог в Ранней империи. Даже в случае существования подобного утверждения, у нас не имеется возможности определить, было ли это прямым следствием того, что армия была полностью реорганизована под влиянием варварского контингента в составе войск, либо же из-за дезорганизованного руководства или вследствие иных причин. Не следует забывать, что варвары, граничащие с империей, пользовались особым статусом, когда действия римлян сводились к комплектованию легионов. Обычно от побежденных в войне варваров требовалось предоставить рекрутов для римской армии [19, с. 23]. Кроме того, у римлян и в более раннее время существовала практика рекрутировать чужеземцев. Однако Кризис III века привел к тому, что в позднеримскую армию стали все больше вербовать рекрутов за пределами империи. Помимо этого, отдельные варварские группы, иногда целые варварские племена селились в приграничных районах в обмен на защиту границ [19, с. 25]. Это способствовало перебрасывать собственные силы на другие наиболее угрожаемые участки. Однако, как правило, вербовка сама по себе служила мощным фактором в культурной ассимиляции римлянами самих варваров. Благодаря вступительным в армейскую жизнь практикам, таким как присяга императору и участие в организационной жизни легионов, среди легионеров формировался особый воинский дух товарищества. Дополнительные стимулы, такие как

регулярное жалование, обещания добычи и возможность занять самые высокие посты в имперском обществе, только еще больше укрепляли преданность солдата [5].

Варварство римской армии проявлялось не только во внутреннем составе войска, но и во внешнем его проявлении. Это касается как внешнего вида экипировки отдельного солдата, так и всей армии в целом, а также изменений римской тактики и метода ведения боя. В целом к этому явлению относятся негативно, но если мы рассмотрим его более внимательно, то должны прийти к выводу, что все было скорее иначе. Следует особо подчеркнуть, что внедрение чужеродных элементов римской армией было распространено не только в период поздней античности, но и сопровождало армию на протяжении всего ее существования. Считается, что римские солдаты в период IV в. н.э. перестали пользоваться доспехами и что когортная тактика периода Республики была заменена в сторону фаланги. Однако в противовес этой точке зрения следует отметить, что у нас есть сообщения о таких действиях только от Вегеция, который уделял лишь минимальное внимание военному искусству позднеримской армии на момент создания своего трактата и обращался к республиканскому или раннему имперскому легиону. Вегеций утверждает: «хотя, следуя примеру готов, алан и гуннов, вооружение всадников изменилось к лучшему, пехотинцы, не были незащищены доспехами. С момента основания Рима и до времен правления Грациана в 383 г. н.э. пехота была защищена как доспехами, так и шлемами. Но по мере того, как военная подготовка ослабевала из-за безделья и небрежности, доспехи, которые солдаты носили редко, стали казаться тяжелыми» [5].

С другой стороны, у отставного солдата Аммиана Марцеллина есть сообщения о том, что римские солдаты все еще использовали доспехи: «и тогда наши солдаты, в отчаянном презрении к смерти, снова взяли за мечи и убивали атакующих врагов, а взамен их шлемы и панцири были пронзены топорами» [4, с. 181]». Мало вероятно, что на Западе от нее откажутся через несколько лет. В течение всего периода господства, и особенно после битвы при Адрианополе в 378 г. н.э., от ношения тяжелых доспехов действительно можно было в какой-то степени отказаться. Войска должны были быть очень мобильными, чтобы иметь возможность быстро вмешаться в угрожаемые районы, отсюда и упомянутое замечание Вегеция о солдатах, непривычных к ношению доспехов. Они надевали его только для боя и, в отличие от ранних времен Приципата, когда солдаты носили их уже на марше. Следует также иметь в виду, что система снабжения армии было дорогостоящим процессом, поэтому ограничение его использования положительно сказалось бы на финансовых затратах государства [20, с. 11]. На практике в боевом построении кольчужные доспехи, носили только легионеры в первых и последних, в то время как у других для защиты были только щиты и шлемы. [14, с. 205].

В *Notitia Dignitatum* приведены иллюстрации, на которых можно различить вооружение некоторых подразделений, среди которых можно увидеть топоры, округлые щиты и копья, оружие, которое в источниках обычно описывается как «варварское» [8, с. 31]. В Стратегиконе также приводится несколько примеров так называемого «варварского» снаряжения [9]. На самом деле, одежда и оружие не превращали римских солдат в «варваров», хотя все же нельзя отрицать влияние варваризации на армию. Тем не менее, анализируя процесс изменения тактики боя, мы можем упомянуть некоторые события, которые указывают на варваризацию. В первом случае речь идет о Себастьяне и его войсках, которые применили тактику, типичную для варваров, когда пытались одолеть готов, опустошавших Фракию [4, с. 562]. Тот факт, что он добился некоторого успеха, возможно, указывает на то, что варварский характер этой тактики не оказал негативного влияния на римскую армию. В этом контексте мы можем отметить, что построения как «клин» - *cuneus* и построение «свиной головой» - *caput porci* также могли быть заимствованы у германцев, а также «боевой клич, широко известный как *«barritus»* [21, с. 23; 4, с. 562]. По словам Аммиана Марцеллина, «в самый разгар битвы этот

крик превращается из слабого шепота в громкий, а затем поднимается подобно прибою, разбивающемуся о скалы [4, с. 96]. Можно допустить, что это должно было производить гораздо более выраженный эффект, чем неорганизованные крики масс в классическую античность, описанные в источнике I в. н.э. «Стратегикос» Онасандра [22, с. 471]. Точно так же, как и элементы внешнего вида солдат, наиболее типичной для ношения брюк и длинных волос, которые варвары позволяли отращивать, рассматривается как проявление варваризации или скорее, германизации. Этих римских солдат можно увидеть на колонне Феодосия или на мозаиках Равенны в Сан-Витале [20, с. 14].

Одной из существенных проблем варваризации является проблема наименований позднеримских подразделений. Отсутствие дополнительных сведений практически не позволяет установить этноплеменной состав позднеримских подразделений. Варварское наименование в источниках, например, в *Notitia Dignitatum* не всегда может указывать на то, что оно могло состоять полностью варваров. Подразделения с неримскими названиями, которые были сформированные из отдельных племен, возможно, со временем могли становиться более разношерстными, поскольку обученные на местах новобранцы заполнили пробелы, вызванные потерями и выходом на пенсию. Более того, возможно, что за определенными подразделениями оставались прежние варварские названия из-за придаваемого им особого статуса. Например, так обстоит дело с *auxilia palatina*, а также с воинскими формированиями, сохранявшие древние названия племен, такими как *cimbri*, *celtae*, *sabini* [19, с. 32]. Связь между названием и значением подтверждается и тем, что элитные подразделения *palatina* имели названия - *cornuti*, *leones*, *feroces*, *victores*, в которых демонтировался особый воинственный характер, презируемый гражданскими элитами [19, с. 32]. По мнению некоторых исследователей, сохранение подобных названий могло случиться с целью отобразить свой уникальный воинский характер и особый воинский дух, тем самым противопоставляя гражданское понимание о мужественности [19, с. 32].

Есть еще один аспект идентичности, который следует учитывать - это регион и род занятий. Армия, из-за своего расположения вдоль границ на периферии империи, сформировала свою собственную, отличительную идентичность, которая постепенно распространилась по всему пограничному лимесу. Развивая данную точку зрения, можно сделать вывод, что ослабление защиты границ Империи способствовало расселению варварских племен на территориях, расположенных к западу от Рейна и к югу от Дуная. Как следствие, уже в IV в. н.э. эти регионы превратились, по сути, в варварские владения. В результате, к началу V в. н.э. оборонительная система Рима потерпела полный крах. По мере того как на Западе ослабевало влияние центральной власти и господствующей имперской идеологии, различие между «армией» и «варваром» становилось все более размытым. В пограничных регионах, которые всегда были важными местами для вербовки, римские легионеры стали почти неотличимы от варваров. Слова *peregrini* и *alieni*, традиционно использовавшиеся для описания варваров, теперь обозначали "римлян", жившие на пограничном лимесе [10; 19, с. 28-29].

С другой стороны, следует задаться вопросом, в какой степени федераты были носителями этой массовой варваризации, в которой их часто обвиняют. Остается неясным, обладали ли они однородной культурой, которая могла бы привести к их собственной варваризации в более широких масштабах, чем у подразделений ауксильев и других варварских народов, зачисленных в регулярные подразделения. Также кажется маловероятным, что гот не мог бы подвергнут варваризации со стороны аланов в такой же степени, как римлянин, служащий в том же подразделении. Варвары неизбежно ассимилировались между собой, так что в итоге мы получаем смесь элементов, которые никогда нельзя отнести к какой-либо конкретной группе. Более того, не все варварские группы оказывали сильное влияние на римлян. Таким образом, нет никакой уверенности в том, что их численность действительно

сыграла определенную роль в процессе варваризации. В конце концов, вооружение и прочие элементы экипировки в то время все еще поставлялись имперскими мастерскими фабриками, так что влияние варваров в этом отношении было ограничено, по крайней мере частично, волей императора [14, с. 49]. Наконец, мы видим проблему, связанную с идеей ослабления дисциплины, вызванной, как предполагается, влиянием варваров. Имея в нашем распоряжении свидетельства поздеримских авторов об особом взыскании с солдат в случае их измены, либо предательства, или же имевшие место быть неподчинения солдат соблюдать приказам командиров, как это произошло, к примеру, в 357 г. н.э. битве при Аргенторате, войска Юлиана вступили в бой без приказа, по причине того, что «если варвары рассеются, при свойственной солдатам склонности к возмущениям не удержат их от бунта; они возмутятся, что победа вырвана у них из рук, и могут решиться на опрометчивые поступки» [4, с. 98]. Помимо этого, можно изменения тактических приемов римских войск, когда командирам приходило все чаще прибегать к оборонительной тактике и позволяя противникам первыми совершать атаку, от чего, вследствие, проблем снижения дисциплины, выставлять в авангард наиболее боеспособных солдат [5]. Мы не должны забывать, что в период Республики и Принципата была далеко не безупречна и как, показывают исследования, некоторые авторы классической античности упоминают об отсутствии дисциплины в легионах [14, с. 55].

Характерно тот факт, что некоторыми исследователями отмечается, что в эпоху Меровингов обучали солдат по наставлениям Вегетия и из Стратегикона, что служит косвенным подтверждением использования франками в более позднее время оружия преимущественно римских типов [18, с. 53].

Как только Рим полностью вступал в полномасштабную войну под руководством способного полководца, ему почти всегда удавалось одержать верх над германскими племенами, с которыми он встречался. Например, такие императоры, как Максимиан Фракс, Проб, Константин, Констанций II и Юлиан, смогли успешно провести кампанию в Германии. Хотя сплоченные германские племена могли противостоять нападениям римлян, им почти всегда требовалось иные методы ведения войн, чтобы ослабить Римскую империю и успешно отразить военную кампанию, например, гражданская война или нападение на другую границу.

Такое случалось и в предыдущие столетия, о чем свидетельствуют затяжные войны, которые вели Домициан и Марк Аврелий. Кризис III века - еще один пример, когда Рим был не в состоянии предпринять много серьезных атак против германских племен, поскольку его военачальники были заняты борьбой друг с другом и с другим внешним противником, например, с персидским царем Шапуром II. Даже поражение Валента при Адрианополе 378 г. н.э. было частично вызвано ситуацией в империи вокруг него. В течение нескольких месяцев перед войной Валент был занят войной с Персией из-за Армении. Когда готы восстали, Валент все еще находился в Антиохии, а его армия - на Востоке. Ему пришлось заключить мир с Персией и перебросить свою армию на Балканы для борьбы с готами, и он запросил подкрепления у Грациана. В 357 г. н.э. Грациан не сразу прислал подкрепления, поскольку начал кампанию против лентийских алеманнов. По словам Марцеллина, как только Грациан закончил войну с алеманнами, он отправил своему дяде Валенту письмо, в котором сообщал, что он победил алеманнов и его армия скоро прибывает в Адрианополь [4, с. 379]. Однако Валент решил не дожидаться подкреплений от Грациана, потому что хотел одержать победу, равную победе Грациана над алеманнами, на что и направил свою армию к позициям укрепившихся готов [4, с. 565].

С другой стороны, некоторые исследователи более радикально подходят к анализу отношений варваров и римлян в период Домината. Например, британский историк Дж.Дринкуотер утверждает, что германские племена не представляли существенной угрозы для Рима с I по IV вв. н.э. Он определяет, что концепция германской угрозы была культивирована римскими императорами в политических целях. Эта идея оправдывала существование армии и императора для защиты границ [23, с. 273].

И последнее, но не менее важное, это необходимость как варварство римской армии воспринималось современниками. Римские жители считали варваров больше не врагами, а союзниками, что облегчало им расселение на римской территории [19, с. 14]. Обычно в обществе не встречалось сопротивления их вербовке в римские войска и повышению в офицерских чинах. Эти воины выполняли наиболее опасные задачи, которые, в противном случае, пришлось бы выполнять самим римлянам. Кроме того, они были широко известны своей преданностью к своим полководцам. Однако с точки зрения варваров известно несколько исключений, будь то в виде историка Зосимы или простых жителей империи, которые винили варваров в своих собственных проблемах или обвиняли их в сговоре со своими собственными, враждебными римлянам соотечественникам, выступавшим против центральной власти [6, с. 226]. В истории позднеримского государства было даже несколько массовых убийств, как солдат-варваров, находившихся на римской службе, так и членов их семей, но причины этого были сугубо политическими, а не ксенофобскими. У нас нет сообщений о каких-либо спонтанных погромах варваров. Напротив, такие действия всегда предписывались свыше, что отвечало текущей возможной угрозе позициям римлян. С другой стороны, как считают некоторые исследователи, что именно благодаря действиям Стилихона, не смотря на его неримское происхождение в сравнении с самими римлянами, империя просуществовало еще несколько лет [19, с. 22]. Примечательно, что отец «последнего римлянина» Аэция Гауденций, вероятно, был готского происхождения [24, с. 136]. Единственным долговременным следствием страха перед варварами как потенциальными предателями было нежелание привлекать офицеров для борьбы с их собственными племенами. Но даже этого не наблюдалось, поскольку многие варвары, состоявшие на римской службе, не испытывали никаких затруднений в борьбе со своими соплеменниками. Они присоединялись к римлянам либо по чисто материальным причинам - другими словами, ради карьеры, – либо часто из-за споров на своей родине, которые не были редкостью. Например, салийскому франку не пришлось бы испытывать угрызений совести, если бы он сражался против рипуарских франков или даже против своего собственного племени, где у власти находился вождь, с которым римляне находились во враждебных отношениях [19, с. 15]. Если взять Флавия Сильвана, самопровозглашенного императора в 355 г. н.э., являвшийся по происхождению франком и командиром пехоты *Magister peditum*, который был отправлен сражаться со своим собственным племенем и другими варварами в Галлию. Соперники Сильвана при дворе императора Констанция II, воспользовались его происхождением, чтобы усомниться в его лояльности к монарху, что, по словам Аммиана Марцеллина, привело к непроизвольной узурпации трона, где Сильван хотел спасти свою жизнь, а не на самом деле думал о правлении [4, с. 55].

Заключение. Таким образом можно установить, что имевшие отдельные случаи негативного влияния варваров на упадок военного состояния римских армейских частей, не могли нанести большого разложения уровня традиционной боевого состояния в римское военное дело, а отказ самих римлян продолжать нести службу в легионах является свидетельством внутренних проблем политико-административного аппарата государства, особенно связи с упадком финансовой системы и обесцениванием денежных средств для выплат жалования для солдат. Такие проблемы лишь требовали от императоров усиления поместного набора, фактически затронув в том числе и гражданскую сферу, как это и произошло в случае с разделением обязанностей военной и гражданской власти в провинции со стороны Диоклетиана, так и при формировании Константином новых видов подразделений, и далее при следующих правителях такая система продолжала укрупняться на протяжении четвертого столетия. Таким образом, очевидно, что даже на фоне роста числа варваров в легионах, общая боеготовность армии не претерпела необратимого ухудшения. Римское войско в эпоху поздней античности было в состоянии демонстрировать высокую боеготовность, особенно в приграничных областях, а также, что значительная часть рекрутов из варварской среды хранила верность Риму. Интересным замечанием становится тот, факт,

что на протяжении исследуемого периода, битва при Адрианополе в 378 г. н.э. вылилось в единичным случай крупного поражения римских войск, тогда как готские вожди осознавали боеспособность римлян над их ополчением, которое как показывают сведения могли как ликвидировать угрозы, исходящие из-за римских границ, так и преследовать отступающих [24, с. 386]. Можно сказать, что в действиях некоторых исследований ставится во внимания, что так называемая «варваризация» имело место быть в командном составе войск, тогда как простые солдаты все больше ассимилировались под влиянием романизации.

Список использованной литературы:

1. Машкин Н. А. *Принципат Августа. Происхождение и социальная сущность*. Изд-во Академии Наук СССР, Москва—Ленинград, 1949. С. 608
2. Б. Геров (НРБ). *К вопросу о включении рабов в римское войско при Августе*. «Античное общество» (Труды конференции по изучению античности). М., Изд-во «Наука», 1967. С. 23—28.
3. Дельбрюк Г. *История военного искусства в рамках политической истории: в 4 томах*. — СПб.: Наука, 2001. С. 4349
4. Аммиан Марцеллин "Римская история" / Перевод с латыни Ю.А.Кулаковского и А.И.Сонни — СПб.: Алетейя, 2000 (146). С.638
5. Флавий Вегетий Ренат, *Краткое изложение военного дела*, пер. С. П. Кондратьева, ВДИ, 1940, № 1, стр. 281. URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus17/Vegetius_Flavius/text3.shtml
6. Зосим. *Новая история*. Пер., комм., указ. Н.Н. Болгова.— Белгород: Издательство Белгородского государственного университета, 2010. — 344 с.
7. Лактанций. *О смертях преследователей*, пер. В.М. Тюленева. СПб.: Алетейя, 1998., с.278
8. *Notitia dignitatum*. Front Cover. Otto Seeck. Cambridge University Press, Jun 27, 2019 - History - 378 pages. URL: <https://archive.org/details/NotitiaDignitatumEd/OttoSeeck/page/n313/mode/2u>
9. *Стратегикон Маврикия* // Изд. подгот. В.В. Кучма. СПб.: Алетейя, 2004. 256 с. URL: <http://simposium.ru/ru/book/export/html/9554/>
10. *Кодекс Феодосия и Новеллы императоров Валентиниана III, Майориана и Либия Севера о колоннах, сельских рабах и вольноотпущенниках* (перевод А. Контева сделан по изданию: *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus sirmonlianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*. Ed. Th. Mommsen et P. Meyer. Berolini, 1905. Vol. 1-11.) – Москва 1982 г. – 47 с. URL: <https://ancientrome.ru/ius/source/theodosius/codex-f.htm>
11. *Select letters of St. Jerome*. translated by F. A. Wright. // London : Heinemann – 1933 – p. 546. URL: <https://archive.org/details/selectlettersofs00jerouoft/page/n3/mode/2up>
12. Syvänne I. *Military History of Late Rome 284-361*. Pen & Sword Books, 2015. P. 480
13. Князький И. О. *Император Диоклетиан и закат античного мира* / И. О. Князький.— СПб.: Алетейя, 2010. — 144 с.
14. Банников А.В. *Римская армия в IV столетии (от Константина до Феодосия)* — СПб.: Филологический факультет СПбГУ; Нестор-История, 2011. — 264 с., ил. — (Historia Militaris)
15. Махлаюк А. В. *Процесс «варваризации» римской армии в оценке античных авторов* // *Античный мир и археология*. 2002. Т. 11, вып. 11. С. 123-130.
16. Patrick J. Roussel. *Théodose Ier, le grand responsable de la « barbarisation »: réalité ou fiction?* // *Millennium-Jahrbuch 8 – 2011*. PP. 175-221. URL: https://www.academia.edu/633159/Th%C3%A9odose_I_le_grand_responsable_de_la_barbarisation
17. O. Hekster, N.Zair. *Rome and Its Empire AD 193-284* // Edinburgh University Press, 2008. – P. 183. URL: https://www.academia.edu/958257/Rome_and_its_Empire_AD_193_284
18. Гриценко В.А. *К вопросу о варваризации поздней римской императорской армии* // *Вестник МГОУ. Серия «История и политические науки»*. 2011. № 4 . С. 51-56
19. V. Bileta *The last legions: The “barbarization” of military identity in the Late Roman West* // *Tabula: časopis Filozofskog fakulteta, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli*, No. 14, 2016. pp. 22-42

20. M. Váňa. "Příčiny a důsledky barbarizace v pozdně římské armádě" // *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas philosophica. Historica. Sborník prací historických* - 2008. PP. 9-16. URL: <https://www.cceeol.com/error-pages/access-denied>

21. Банников А.А. Позднеримские тактические построения: преемственность и новые тенденции // *Вестник Новосибирского государственного университета. История, филология*. — 2015. — Т. 14. — № 8. — С. 17-28.

22. Aeneas Tacticus, Asclepiodotus, Onasander // London: Heinemann; Cambridge, Mass.: Harvard University Press. — 1923 — p.552. URL: <https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Onasander/home.htm>

23. Drinkwater John Frederick. The Alamanni and Rome 213-496. Caracalla to Clovis // Oxford; New York: Oxford University Press, 2007

24. Метелев А.В. Стратегия и тактика политики Флавия Аэция в Западной Римской империи // *Известия Алтайского государственного университета. История и археология*. — 2009 — № 3. — С. 136-139

25. Вус А.В., Фомин М.В. Сражение при Адрианополе 9 августа 378 г. Триумф германцев и трагедия римлян // *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья*. Выпуск 8. 2016 2015, №3, с. 377-392

References:

1. Mashkin N. A. The Augustan Principate. Origin and social essence. Publishing House of the USSR Academy of Sciences, Moscow—Leningrad, 1949. P. 608. [in Russian].

2. B. Gerov (NRB). On the issue of the inclusion of slaves in the Roman army under Augustus. "The Ancient Society" (Proceedings of the Conference on the Study of Antiquity). M., Nauka Publishing House, 1967. pp. 23-28. [in Russian].

3. Delbruck G. The history of military art in the framework of political history: in 4 volumes. — St. Petersburg: Nauka Publ., 2001. p. 4349. [in Russian].

4. Ammianus Marcellinus "Roman History" / Translated from Latin by Yu.A.Kulakovskiy and A.I.Sonny — St. Petersburg: Alethea, 2000 (146). p.638. [in Russian].

5. Flavius Vegetius Renatus, Summary of Military affairs, translated by S. P. Kondratiev, VDI, 1940, No. 1, p. 281. URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus17/Vegetius_Flavius/text3.phtml. [in Russian].

6. Zosimus. A new history. Translated by N.N. Bolgov. Belgorod: Publishing House of Belgorod State University, 2010. 344 p. [in Russian].

7. Lactantius. About the deaths of the persecutors, translated by V.M. Tyulenev. St. Petersburg: Alethea, 1998, p.2789. [in Russian].

8. Notitia dignitatum. Front Cover. Otto Seeck. Cambridge University Press, Jun 27, 2019 - History - 378 pages. URL: <https://archive.org/details/NotitiaDignitatumEd.OttoSeeck/page/n313/mode/2u>. [in Latin].

9. Strategicon of Mauritius // Ed. prepared by V.V. Kuchma. St. Petersburg: Alethea, 2004. 256 p. URL: <http://simposium.ru/ru/book/export/html/9554/>. [in Russian].

10. Codex Theodosius and the Novels of Emperors Valentinian III, Majorian and Libius Severus on coloni, rural slaves and freedmen (translated by A. Koptev from the edition: Theodosiani libri XVI cum constitutionibus sirmonianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes. Ed. Th. Mommsen et P. Meyer. Berolini, 1905. Vol. 1-11.) — Moscow, 1982 — 47 p. URL: <https://ancientrome.ru/ius/source/theodosius/codex-f.htm>. [in Russian].

11. Select letters of St. Jerome. translated by F. A. Wright. // London: Heinemann — 1933 — p. 546. URL: <https://archive.org/details/selectlettersofs00jerouoft/page/n3/mode/2up>. [in English].

12. Syväne I. Military History of Late Rome 284-361. Pen & Sword Books, 2015. P. 480

13. Knyazky I. O. Emperor Diocletian and the decline of the Ancient world / I. O. Knyazky. St. Petersburg: Alethea Publ., 2010. 144 p. [in Russian].

14. Bannikov A.V. *The Roman army in the IV century (from Constantine to Theodosius)* — St. Petersburg: Faculty of Philology of St. Petersburg State University; Nestor-Istoriya, 2011. 264 p., ill. — (Historia Militaris). [in Russian].
15. Makhlayuk A.V. The process of "barbarization" of the Roman army in the assessment of ancient authors // *The ancient world and archeology*. 2002. Vol. 11, issue 11. pp. 123-130. [in Russian].
16. Patrick J. Roussel. Théodose Ier, le grand responsable de la « barbarisation »: réalité ou fiction? // *Millennium-Jahrbuch* 8 – 2011. PP. 175-221. URL: https://www.academia.edu/633159/Th%C3%A9odose_I_le_grand_responsable_de_la_barbarisation. [in French].
17. O. Hekster, N.Zair. *Rome and Its Empire AD 193-284* // Edinburgh University Press, 2008. – P. 183. URL: https://www.academia.edu/958257/Rome_and_its_Empire_AD_193_284. [in English].
18. Gritsenko V.A. On the question of the barbarization of the late Roman Imperial army // *Bulletin of the Moscow State University. The series "History and Political Sciences"*. 2011. № 4 . PP.. 51-56. [in Russian].
19. V. Bileta *The last legions: The “barbarization” of military identity in the Late Roman West* // *Tabula: časopis Filozofskog fakulteta, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli*, No. 14, 2016. pp. 22-42. [in English].
20. M. Vanya. "Causes and consequences of barbarization in the late Roman army" // *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas philosophica. Historica. Proceedings of historical works-2008*. PP. 9-16. URL: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=262363>. [in Czech].
21. Bannikov A.A. Late Roman tactical formations: continuity and new trends // *Bulletin of Novosibirsk State University. History, philology*. – 2015. – Vol. 14. – No. 8. – pp. 17-28. [in Russian].
22. Aeneas Tacticus, Asclepiodotus, Onasander // London: Heinemann; Cambridge, Mass.: Harvard University Press. – 1923 – p.552. URL: <https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Onasander/home.htm>. [in English].
23. Drinkwater John Frederick. *The Alamanni and Rome 213-496. Caracalla to Clovis* // Oxford; New York: Oxford University Press, 2007. [in English].
24. Metelev A.V. Strategy and tactics of Flavius Aetius' policy in the Western Roman Empire // *Proceedings of the Altai State University. History and archeology*. - 2009 – No. 3. – pp. 136-139. [in Russian].
25. Vus A.V., Fomin M.V. The Battle of Adrianople on August 9, 378. The triumph of the Germans and the tragedy of the Romans // *Materials on archeology and history of the ancient and medieval Black Sea region*. Issue 8. 2016 2015, No. 3, pp. 377-392. [in Russian].

ГТАХР/МРНТИ/IRSTI 03.20.03
ӘӨЖ/УДК/UDS 930

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.031>

Нурбаева Д.З. * ¹

¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты,
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы
E-mail: dina.nis01@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0821-7979>

ҰЗАҚБАЙ ҚҰЛЫМБЕТОВ ҚАЗАҚ ОРТАЛЫҚ АТҚАРУ КОМИТЕТІНІҢ ТӨРАҒАСЫ ҚЫЗМЕТІНДЕ (1935–1937 жж.)

Аңдатпа

Бұл мақалада 1935-1937 жылдары Қазақ Орталық Атқару комиетінің төрағасы қызметін атқарған Ұзақбай Желдірбайұлы Құлымбетовтың осы қызмет барысындағы атқарған елеулі істері туралы баяндалады. Атап өткенде 1931-1933 жылдардағы ашаршылықтан кейінгі Қазақстаннан үдере көшкен халықты елге қайтару барысындағы қызметі, жергілікті халықты кәсіппен қамту, халықтың дәстүрлі шаруашылығын қалпына келтіру бойынша жұмыстары, әсіресе, түйе шаруашылығын жандандыру шаралары, қазақ тілінің мәртебесін көтеру жолындағы қызметі, қазақ балаларының білім алуына жағдай жасауы, балалар үйіндегі қазақ балалардың әл-ауқатын арттыру бойынша жасаған жұмыстары, мемлекеттік басқаруда жергілікті халық арасынан кадр жасақау барысындағы қызметтері мұрағаттық деректер негізінде талданып жазылды.

Зерттеудің мақсаты – оның республикадағы мемлекеттік басқару жүйесін дамытудағы, әлеуметтік-экономикалық және мәдени реформаларды жүзеге асырудағы рөлін мұрағаттық құжаттар негізінде талдау. Зерттеу барысында Қазақстан Республикасы мұрағатарының құжаттары, мерзімді баспасөз материалдары және отандық тарихнамалық еңбектер пайдаланылды. Мақала нәтижелері Ұзақбай Құлымбетовтің Қазақстанның мемлекеттік басқару тарихындағы орны мен қызметінің маңызын айқындауға мүмкіндік береді. Мақаланың өзіндік ерекшелігі де Ұзақбай Құлымбетовтың басшы ретіндегі қызметінің қыр-сырларын ашып көрсету болып табылады.

Кілт сөздер: Қазақ Орталық Атқару Комиеті, 1931-1933 ашаршылық, қазақ тілі, мал шаруашылығы, түйе шаруашылығы, балалар үйі.

Нурбаева Д.З. ¹

¹ Докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилёва,
г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: dina.nis01@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0821-7979>

УЗАКБАЙ КУЛЫМБЕТОВ НА ПОСТУ ПРЕДСЕДАТЕЛЯ КАЗАХСКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА (1935–1937 гг.)

Аннотация

В данной статье рассматривается деятельность Узакбая Желдирбаевича Кулымбетова на посту председателя Казахского Центрального Исполнительного Комитета в 1935–1937 гг. Особое внимание уделяется его вкладу в решение социально-экономических и общественно-политических проблем республики в указанный период. В частности, анализируется его

деятельность по возвращению на родину населения, покинувшего Казахстан в годы голода 1931–1933 гг., обеспечению занятости местного населения, восстановлению традиционных форм хозяйствования, а также мерам по развитию верблюдоводства. Рассматриваются инициативы У. Кулымбетова, направленные на повышение статуса казахского языка, создание условий для получения образования казахскими детьми, улучшение материально-бытового положения воспитанников детских домов и подготовку управленческих кадров из числа коренного населения. Указанные направления деятельности исследуются на основе архивных документов и других исторических источников.

Цель исследования заключается в анализе роли У. Кулымбетова в развитии системы государственного управления республики, а также в реализации социально-экономических и культурных преобразований на основе архивных материалов. Источниковую базу исследования составили документы архивов Республики Казахстан, материалы периодической печати и труды отечественных историков. Результаты исследования позволяют определить место и значение деятельности Узакбая Кулымбетова в истории государственного управления Казахстана. Научная новизна статьи заключается в раскрытии малоизученных аспектов его деятельности как государственного и политического деятеля, а также в выявлении особенностей его управленческой практики на основе ранее не введенных в широкий научный оборот архивных документов.

Ключевые слова: Казахская АССР, Центральный Исполнительный Комитет, голод 1931–1933 годов, казахский язык, животноводство, верблюдоводство, детский дом.

Nurbayeva D.Z. *,

¹ PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University,

Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: dina.nis01@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0821-7979>

UZAKBAY KULYMBETOV AS CHAIRMAN OF THE KAZAKH CENTRAL EXECUTIVE COMMITTEE (1935–1937)

Abstract

This article examines the activities of Uzakbay Zheldirbayuly Kulymbetov during his tenure as Chairman of the Kazakh Central Executive Committee from 1935 to 1937. Particular attention is paid to his contribution to addressing the socio-economic and political challenges facing the republic during this period. The study analyzes his role in facilitating the return of populations that had fled Kazakhstan following the famine of 1931–1933, promoting employment among the local population, restoring traditional forms of economic activity, and implementing measures aimed at revitalizing camel breeding. The article also explores Kulymbetov's efforts to enhance the status of the Kazakh language, expand educational opportunities for Kazakh children, improve the welfare of children residing in orphanages, and develop administrative personnel from among the indigenous population. These aspects of his activity are examined on the basis of archival documents and other historical sources.

The aim of the study is to analyze Kulymbetov's role in the development of the republican system of public administration and in the implementation of socio-economic and cultural reforms through the examination of archival materials. The source base of the research includes documents from the archives of the Republic of Kazakhstan, periodical publications, and works of domestic historians. The findings contribute to a deeper understanding of Uzakbay Kulymbetov's place and significance in the history of public administration in Kazakhstan. The scholarly novelty of the article lies in revealing previously understudied aspects of his leadership and administrative activities, as

well as identifying the distinctive features of his governance practices through the analysis of archival sources that have not been widely introduced into academic circulation.

Keywords: Kazakh ASSR, Central Executive Committee, 1931-1933 famine, Kazakh language, livestock farming, camel breeding, orphanage.

Kipicne. Ұзақбай Құлымбетов (1891-1938) XX ғасырдың құбылмалы саяси толқын кезінде өмір сүріп, қазақ халқына адал қызмет атқарған тұлғалардың бірі. Еңбек жолын ұстаздықтан бастап сол кездегі ең биік лауазым Қазақ Орталық Атқару Комитетінің төрағасы қызметін абыроймен атқарған тұлға. Дегенмен ол туралы мектеп оқулығында айтыла бермейді. Қазақстан тарихында 1935-1937 жылдары Қазақ АКСР ОАК төрағасы қызметін атқарған тұлға туралы деректе кездесе бермейді. Оның өз себебі де болды. 1937-1938 жылдардағы Сталиндік жазалаудың құрбанына айналып, «халық жауы» жалған айып тағылғаннан кейін оның еңбектері де, баяндамалары да, ол туралы естеліктер де жойылып кете барды. Оның ұрпақтарының күйі де нашар болды. Олар «халық жауының» ұрпақтары деп қудалауға ұшыратылған болатын. Сол қудалаумен айыптаудан аман қалған ұрпақтары, өз әкесінің атын арашалап алуға көптеп қызметтер атқарды. Оның қызы Орынша Қарабалина-Қазыбаева «Қазақстанға еңбегі сіңген педагог», әкесінің жолын жалғап Тәуелсіз Қазақстанға қызмет етіп келеді. Ол өзінің «Жүрек сыры» ғұмырнамалық-хикаят кітабында әкесімен өткізген шуақты күндерді еске алып, оның «халық жауы» деп атылғанға дейінгі атқарған қызметтерінен естеліктер жазған [1, 3-466]. «Біз не көрмедік?» деп басталатын ғұмырнамалық хикаятта Ұзақбай Құлымбетовтың өмірбаянына тоқталып, өзінің балалық шағындағы көз алдында қалған әкесінің тұлғасын, іс-әрекеттері мен қызметін сипаттап жазған. Бұл хикаятты жазудағы автордың міндеттерінің бірі перзент ретінде әкесінің атын тарихтың қараңғы беттерінен арашалап алу. Оның есімін халық жадына оралту. Өзінің барлық ғұмырын қазақ халқының әлауқатын арттырып, қазақ балаларының білім алуымен дамуына үлес қосқан тұлғаның есімін ел есінде қалдыру болып табылады. Орынша Қарабалина-Қазыбаевамен бірнеше рет кездесіп сұхбаттасқанда оның өз аузынан әкесінің атқарған қызметтері туралы тың деректерді жазып алдым. Ұзақбай Құлымбетовтен тараған ұрпақтармен кездескенде де олардың негізгі өтініштерінің бірі Ұзақбай Құлымбетов пен 19 комиссар атылған қазіргі Алматы аймағының Боралдай деген жеріне естелік тақта орнату. Бүгінгі мақала Ұзақбай Құлымбетов туралы жазылып жүрген мақалалардың жалғасы болмақ. Бұл мақаланың ерекшелігі Ұзақбай Құлымбетовтың жоғары лауазымдық қызметте жүріп атқарған қызметтеріне шолу жасау болып табылады. Мұрағат мәліметтеріне сүйенсек, оның қазақ халқының болашағы үшін қыруар жұмыстар атқарғандығын көрсетеді. Атап айтқанда қылышынан қаны тамып тұрған қызыл империяның гүрлеп тұрған кезінің өзінде қазақ тілінің мәртебесін алға қоя білуі деп атауға болады. 1935 жылдың өзінде барлық мекеме, кәсіпорын басшыларынан барлық жазуды қазақ тілінде жазып, оның аудармасымен екі тілде жазба ұсынылғанда қазақ тілінің бірінші қатарда тұруын талап еткендігін көреміз. Оны орындамағандар үшін көлемді айыппұл төлеттіру мәселесін қойған.

Оның ұлтжандылығының тағы бір көрінісі қараусыз қалған балалардың түгел дерлік қазақтың балалары екендігін жан ұшыра жүріп орталыққа жеткізіп, олардың жағдайын жақсарту мақсатында орталықтан қаражат бөлуін талап еткен. 1931-1933 жылдардағы ашаршылықтың салдарынан туған жерлерінен үдере көшіп кеткен халықты елге қайтару жолында әрбір облыс басшыларына жекелей тапсырмаларды беріп, олардың елге қайту шығындарын өтеп, олар елге келгенде олардың тұрақжайының болуын қадағалауда ұстады. Оны өз тапсырмаларында елге қайтуға ниетті адамдардың тізімін жеке өзіме хабар ретінде жіберіңдер деген тапсырмаларынан да байқауға болады. Елге қайтып оралған халықты балық шаруашылығына, егін шаруашылығына, мұнай-кен шаруашылығына тартып еңбекпен қамту мәселесін өз назарында ұстағандығын көре аламыз.

Материалдар мен әдістері Мақаланы жазу барысында Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты мен Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты 2020 жылы бірлесіп шығарған «Ұзақбай Құлымбетовтың мемлекеттік қызметі архив деректерінде (Құжаттар жинағы)» [2, 470-515 бб.] кітабы басшылыққа алынды. Бұл жинақта Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында Ұзақбай Құлымбетов аты аталған барлық құнды құжаттар жинақталған. Құжаттар саны- 503. Оның ішінде бұрын құпия саналған құжаттар да кездеседі. Аталған кітап Ұзақбай Құлымбетовтың атқарған қызметтері бойынша хронологиялық тәртіппен жүйелі бөлінген. Осы жүйені пайдалана отырып, оның белгілі бір қызметі барысында нақты атқарған іс-шараларын мұрағаттық құжаттар негізінде көруге болады. Құжаттардың ішінде оның сөйлеген сөздері, жиналыс барысында жазылып алынған стенограммалар, белгілі бір тақырыпқа қатысты хаттамалар, оның берген тапсырмалары мен тапсырмалардың орындалуы туралы есептерді көруге болады. Зерттеу барысында оның Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитетінің төрағасы қызметіндегі маңызды іс-шараларына қатысты құжаттарға талдау жасалынып, талданды. Ол деректерді халық арасында Ұзақбай Құлымбетов туралы таралған естеліктермен қатар қойып, оның шынайылығына көз жеткізілді. Мақаланы жазу барысында салыстырмалы талдаулар жасалынды, ғылыми жүйелілік сақталды. Зерттеуде хронологиялық және тақырыптық саралауда методологиялық ғылыми әдістер қолданылды. Сонымен қатар зерттеу барысында тарихи-генетикалық әдіс арқылы Ұзақбай Құлымбетовтың саяси қызметінің эволюциялық даму кезеңдері сарапталды. Мұрағат деректері мен сол кезеңдегі қоғамдық-саяси ахуалды өзара сабақтастықта қарастыру, оның қызметінің ішкі логикасын және сол кездегі билік құрылымдарындағы ықпалын толық ашуға негіз болды. Дереккөздерді іріктеуде «тарихи деректердің сенімділігі» қағидаты басшылыққа алынып, стенограммалар мен ресми хаттамалардағы мәліметтер сол кезеңнің ресми тілі мен сол кездегі идеологиялық шеңберді ескере отырып, сыни тұрғыдан талданды.

Зерттеу жұмысының дереккөздік базасы Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатының (ҚРОММ) қорларымен (Р-5, Р-509) тығыз байланыста қалыптастырылды. Сонымен қатар, тақырыптың кеңістік пен уақыт тұрғысынан ашылуы үшін Омарбеков Т., Қойгелдиев М. және Смағұлова С. сынды отандық ғалымдардың XX ғасырдағы Қазақстанның саяси-әлеуметтік үдерістеріне арналған іргелі еңбектері салыстырмалы талдау нысанына алынды. Бұл тәсіл Ұзақбай Құлымбетовтың мемлекеттік қызметін сол кезеңдегі жалпыұлттық саяси бағыт-бағдармен ұштастыра қарастыруға, сондай-ақ мұрағаттағы құжаттардағы деректердің тарихи контекстпен дәйектілігін арттыруға мүмкіндік берді.

Аталған құжаттар жинағындағы мәліметтерді жүйелеу арқылы Ұзақбай Құлымбетовтың мемлекеттік басқару жүйесіндегі орны мен оның шешім қабылдау деңгейінің ерекшеліктері айқындалды. Зерттеу барысында мұрағаттық деректердің тек статистикалық сипатта емес, сол дәуірдің саяси-әлеуметтік болмысын ашудағы маңыздылығына назар аударылды. Мұрағаттық құжаттардың ғылыми айналымға енуі, әсіресе, бұрын құпия сақталған мәліметтердің ашылуы, Ұзақбай Құлымбетовтың мемлекет қайраткері ретіндегі тұлғалық қырларын объективті түрде жаңғыртуға мүмкіндік береді. Осылайша, мақалада тарихи шындықты мұрағаттық айғақтармен дәйектеу арқылы Ұзақбай Құлымбетовтың кеңестік кезеңдегі қазақ мемлекеттілігін қалыптастырудағы тарихи рөліне жаңа көзқарас қалыптастырылды.

Нәтижелер мен талқылау. Зерттеу барысы Ұзақбай Құлымбетовтың 1935-1937 жылдары, яғни өмірінің соңғы жылдары атқарған қызметтері туралы болды. 1935 жылдың 9 қаңтарындағы № IX шақырылымдағы Қазақ ОАК бірінші сессиясының Қазақ ОАК төрағалығы мен төралқа мүшелерін сайлау туралы хаттамасында бірауыздан Ұзақбай Құлымбетов сайланған болатын [3,76-77-бет]. Оның жиналыстарда сөйлеген сөздері, жасаған баяндамалары мен қарамағындағыларға берген тапсырмалары мен жоғары жақтағыларға жазған жазбаларынан оның жасаған қызметтеріне талдау жасап баға беруге мүмкіндік берді. Қазақ

Орталық Атқару комитетінің төрағасы қызметіне кірісе сала, маңызды-маңызды іс-шараларға кіріскен. Оның дәлелі ретінде төмендегі құжаттардың бірнешеуіне тоқталып өткім келеді.

Ұзақбай Құлымбетов қызметке кіріскеннен кейін қолға алған жұмыстарының бірі - Қазақстандағы қараусыз қалған балалардың жағдайы болды. Ұзақбай Құлымбетовтың 1935 жылдың 10 ақпанындағы КСРО ОАК төрағасы М.Калинин, А.С. Енукидзе, А.С. Киселевқа Қазақстандағы балалар үйінің материалдық-техникалық жағдайын қамтамасыз ету туралы хатында ол төмендегідей деректерді келтірген: «Қазақстандағы қараусыз қалған балалардың саны КСРО-дағы балалар үйіндегі балалардың 1/3 бөлігін құрайды. Одақтың басқа өңірлерімен салыстырғанда Қазақстандағы қараусыз қалған балалар мектеп жасындағы балалар болып табылады. Осыдан келіп шығатын мәселе оларға білім беру үшін мектеп жабдықтары мен жатын жерлерді қамтамасыз ету үшін қосымша қаражатты талап етеді. Өйткені қазіргі таңда жатақханалардағы балалар бір орында екі баладан жатуға мәжбүр. Балалар үйінің барлығы қалаларда орналасқан, ал қалада орын жетіспейді, ал мектептер болса үш ауысымда оқуға мәжбүр. Сәйкесінше, балалар үйінің жаңа құрылысын жүргізу керек, сонымен қатар қолданыстағы балалар үйінің жағдайын талаптарға сәйкестендіру қажет. Қараусыз қалған балалардың барлығы ауылдан шыққан қазақ балалары, сондықтан олардың денсаулығын жақсарту үшін жазғы уақыттарда демалыс орындарына жіберуді ұйымдастыру қажет. Сонымен қатар балалар не киіммен не жатын төсекпен қамтамасыз етілмеген. Осылардың барлығы үшін Ленин қорына 3 миллион рубльден кем емес қаржы жіберуіңізді сұраймыз [4,10-бет].

Аталған хатта қазақ даласында қорғансыз, панасыз қалған балалардың жағдайын жоғарыдағы басшыларға жеткізе отырып, қазақ балаларының білім алып, әл-ауқатының артуы үшін жағдай жасалуын қарастырады. Бұл тақырыпты Ұзақбай Құлымбетов бұл қызметке дейін де өз бақылауында ұстаған болатын. Ол туралы мен өзімнің бұрынғы мақаларымда жариялаған болатынымын. Бұл мақалада Ұзақбай Құлымбетовтың Қазақстанның әрбір аймағындағы балаларын үйін аралап, ондағы қалыптасқан жағдайларды көріп, оны жою мақсатында жоғарыдан талап еткен хаттары сақталған. Оның барған балалар үйіндегі балалардың жағдайы өте ауыр, жатын орындар жетіспеушілігі, тамақтың, киімнің жетіспеушілігі мәселелері ушығып тұрған болатын. Сонымен қатар балалар үйінің басшыларының өз жұмыстарына немқұрайлылық танытып, ішімдікке салынып, балаларға тиісінше жағдай жасамағандығы туралы ашына жазған болатын. Балалар үйіндегі балалардың көп бөлігінің қазақ балалары екендігін ерекше атап өтіп, оларға көмек көрсету мақсатында жоғарыдан көмек сұратқан болатын. [5, 149-155 бб].

1935 жылдың 21 қазанындағы «Республикадағы балалар үйлеріне тоғыз пианино тарату туралы Ұ. Құлымбетовтің Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетіндегі Қазақ өкілдігіне Пивоваровқа жазған хатында»: «Осы жылдың 29 қыркүйегіндегі жеделхатыма сәйкес, облыстағы балалар үйлеріне сатып алынған тоғыз пианиноны келесі мекенжайларға жіберуіңізді сұраймын ... деп Қазақстан өлкесіндегі балалар үйін атап көрсеткен еді [6, 124-бет]. Бұл да қазақ балаларының мәдениет саласында дамуына жасалған қадамдардың бірі ретінде қарастыруға болатын жағдай.

Ұзақбай Құлымбетовтың көтерген маңызды мәселелерінің екіншісі— қазақ тілі мәселесі болды. Бұл мәселе ХХІ ғасырда да өз өзектілігін жоймағаны белгілі. Қазақ тілінің болашағы үшін күрескен қайраткерлер қатарында Ұзақбай Құлымбетовте өз қолында билік тұрған кезде қазақ тілінің мәртебесін көтеруге бір адамдай ат салысқандығын көруімізге болады. 1935 жылдың 19 қыркүйегіндегі «Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесінің мекемелердің, кәсіпорындардың, көшелердің, сауда белгілерінің және т.б. атауларын қазақ тілінде міндетті түрде белгілеу туралы қаулысында» Ұзақбай Құлымбетов: «Қазақ АКСР-нің барлық мемлекеттік, корпоративтік және қоғамдық ұйымдары, мекемелері мен кәсіпорындары көше атауларын, баға тізімдерін, кестелерін және басылған жарнамаларын

қазақ тілінде көрсетуге міндетті деп талап қойған болатын. XX ғасырдың алғашқы жартысындағы аумалы-төкпелі заманда осындай талапты қоя білудің өзі, жүрекжұтқандылық пен батырлықтың бір көрінісі ретінде бағалауға болады. Бұл талап етумен ғана шектелмейді, берген тапсырманың орындамаған мекеме, кәсіпорын, ұйым басшыларын жазалап, оларға айыппұл салуды жолға қойған. Бұл да тапсырманың жәй беріле салмай, оның уақытылы, дұрыс орындалуын қадағалауға алып келгендігін көруге болады.

«...атауларды, белгілерді және басқа да ақпаратты қазақ және орыс тілдерінде көрсеткен кезде қазақша мәтін жоғарғы жағына, ал параллель мәтіндерді басып шығарған немесе жазған кезде сол жаққа орналастырылуы тиіс. Қазақша мәтін латын графикасында пішімделіп, өлшемі мен анықтығы орыс қарпімен бірдей болуы керек. Осы қаулының 1-бабында көрсетілген барлық мекемелер, кәсіпорындар мен ұйымдар осы қаулының талаптарына сәйкес келмейтін барлық қолданыстағы белгілерді, белгілерді және басқа да материалдарды бір ай ішінде жаңаларымен ауыстыруға міндетті. Осы қаулының талаптарын орындамау 1000 рубльге дейін айыппұл салу немесе екі аптаға дейін мәжбүрлі жұмыс істеу сияқты әкімшілік жазаға әкеп соғады» [7, 26-27-бет].

1935 жылдың 24 қазанындағы «Қазақстан Республикасының 15 жылдығына арналған Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің 2-сессиясы және Екпінді колхозшылардың жаңа өлкелік съезінің стенограммасында» Ұзақбай Құлымбетовпен бірге М.И. Калинин, Исаұлы Ораз, Мирзоян, Өзбекстан атқару комиетінің председателі Ақынбабайып, Қырғызстан атқару комитетінің председателі және тағы да басқа қонақтар болды. Ұзақбай Құлымбетов мәжілістің ашылу алдында құттықтау сөз сөйлеп, халықты 15 жылдықпен құттықтады. «Бұрын Қазақстанның шаруашылығында ұсақ шаруашылық болғанымен, ірі кәсіпорындар болмаған. Кешегі уақытта адамға есептелмей, жарты адам есептеліп, малға сатылып жүрген қазақ әйелдері қазіргі күнде еркектермен қатар шаруашылықты билеп, социалистік құрылысқа белсене қатысып отыр. Октябрь төңкерісінен бері Қазақстанның шаруашылығы болсын, мәдениеті болсын бұрынғысынан әлде қайда көтеріліп өзгерді. Қазақстанның бұрынғы күйімен салыстырып қарағанда екі арасы жер мен көктей» - деп мәлімдеме жасаған болатын. Осы тұста ерекше тоқталып кеткім келетін жағдай, оның әйелдер қауымы туралы, олардың ендігі жерде еркектермен иық тіресе отырып қызмет жасауға мүмкіндік алғандығының үлкен жетістіктерінің бірі ретінде қарауы. Ұзақбай Құлымбетовтың «Совет әйелі – тең праволы азамат» атты үндеуінде 1926 жылдың өзінде қазақ әйелдерінің қоғамдық іс-шараларға қатысып, білім алып, өз құқықтарын еркектермен тең дәрежеде пайдалануын алға тарқан болатын [8, 4294-4297 беттер]. Бұл салада да Ұзақбай Құлымбетов қазақ әйелдерінің сауатты болып, ғылымға араласуына ат салысқандығын көре аламыз. Қазіргі таңдағы әйел азаматтардың қоғамдық іс-шараларда белсенділік танытып, білім алып, ғылымға, мәдениетке, экономикаға үлес қосып отырғандығына сол кезден бастама жасалынды деп айтсам қателеспеспін деп ойлаймын. Ұзақбай Құлымбетовтың қазақ әйелдерін қолдап, оларды рухтандырып, шабыттандырып, дамуға шақыруы жалпы үлкен көрегендік деп айтуға болады. Өйткені әйел ол - ана. Ұрпақты тәрбиелеуде басты қызмет атқарып отырған аналардың көзі ашық, көкірегі ояу болса, ол тәриелен балалардың да көрер күндері жарық болары сөзсіз. Білімді, сауаты, тәрбиелі ана ғана баласына білім нәрін беріп, ізгіліктің рухымен қуаттандыра алады. Қазіргі таңда да осы әйелдердің қоғамдағы рөлі мен қызметі терең талқылануда. Және бұл тақырып ешқашан өз күшін жоймайтыны анық.

Ұзақбай Құлымбетовтың Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитетінің төрағасы қызметін атқару кезі Қазақ АКСР-ның 15 жылдық мерейтойымен тұспа -тұс келген болатын. Бұл да тегін емес болатын. Ол қызметке араласқан уақытта аумалы-төкпелі кезең орын алып, Ұ.Құлымбетов дәл осы Қазақ АКСР-ның тарихымен бірге өсіп, өркендеді десек те болады. Қазақ АКСР ОАК төрағасы қызметіне дейін ол төменде 1-кестеде берілген қызметтерді атқарды.

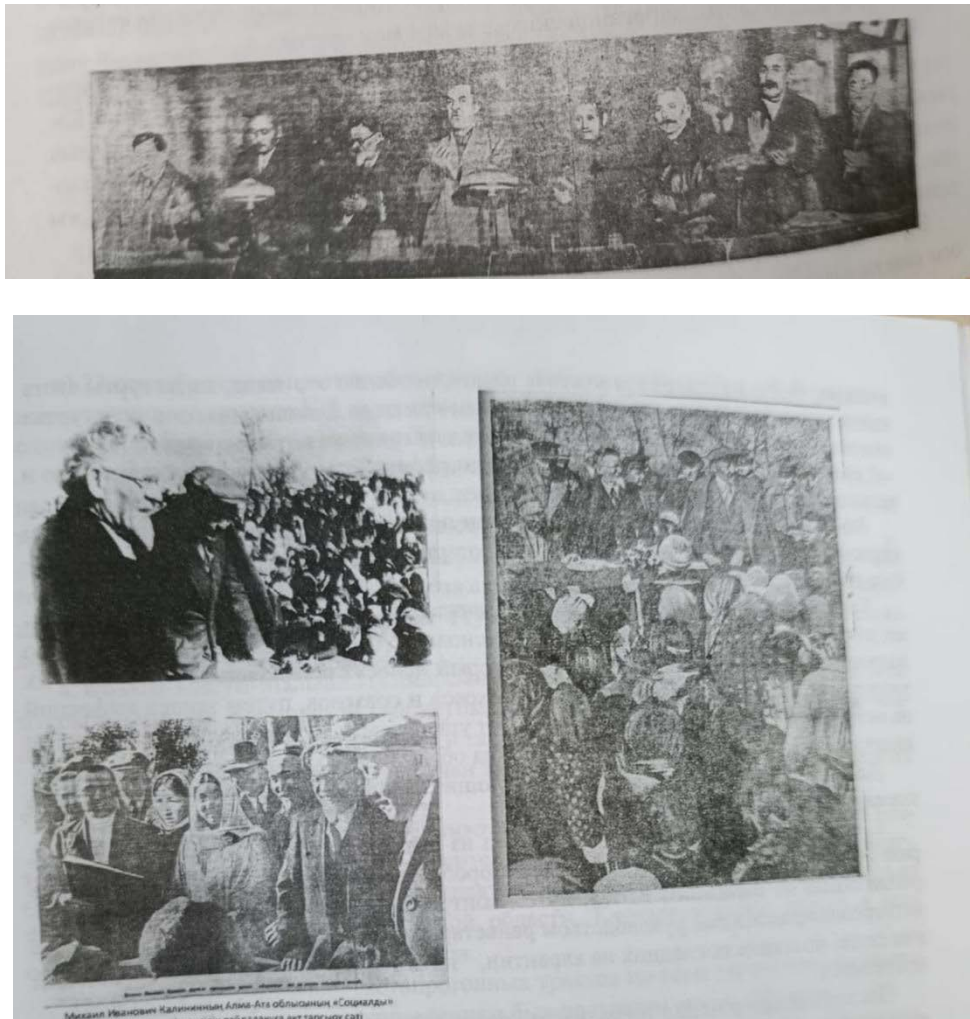
1-Кесте

Жылдар	Ұзақбай Құлымбетовтың атқарған қызметтері
1920-1924 жж.	Ағарту ісі жолында. Ақмола губкомының төрағасы.
1925-1926 жж.	Қазақ АКСР Халық шаруашылығы орталық кеңесінің төрағасы
1927 жыл	Қазақ АКСР Халық комиссарлары Кеңесі төрағасының орынбасары. Қазақ АКСР мемлекеттік жоспарлау комиссиясының төрағасы.
1928-1930 жж.	Қазақ АКСР халық Комиссарлары Кеңесі төрағасының орынбасары - Қазақ АКСР Ішкі және сыртқы сауда халық комиссары.
1931 жыл	Қазақ АКСР Халық Комиссарлары Кеңесі төрағасының орынбасары: Халық шаруашылығын дамыту, Алматы қаласының құрылысы. Ашаршылық салдарын жою іс-шаралары.
1932-1934 жж.	Қазақ АКСР Халық комиссарлары Кеңесі төрағасының орынбасары: Қазақстанның мәдени құрылысын және ғылымын дамыту. Жергілікті халықты жаппай отырықшылыққа көшіру іс-шаралары.
1935-1937 жж.	Қазақ Орталық Атқару Комитетінің төрағасы: Қазақ Республикасының автономиядан Одақтас Республика статусына өтуі. Жаңа Конституцияның қабылдануы.

Кестеден көріп отырғанымыздай оның тұтастай еңбек жолы Қазақ АКСР-ның қалыптасуы мен дамуы жолында өткен. Ол атқарған қызметтердің барлығы дерлік ең маңызды позициялар болатын. Оның әрқайсысына тоқталып алдағы уақыттарда мақалалар мен зерттеулер жазылатын болады. Сондықтан Қазақ АКСР ның 15 жылында жеткен жетістіктер мен кемшіліктердің өзінде де Ұзақбай Құлымбетовтың үлесі болғандығын түсінуіміз керек.

1935 жылы Қазақ АКСР-ның 15 жылдығына орай Ұзақбай Құлымбетовтың құттықтау сөзінде, 15 жылда жеткен жетістіктер туралы айтылды. Қазақстанның өнеркәсібі көркейіп, кешегі капиталистерінің концессиясы болған Спасск, Жезқазған сияқты ірі өндіріс орынына Қарағанды, Риддер, Балқаш сияқты ірі өндіріс орындары салынып жатыр. Балық зауыттары, ет зауыттары бұдан басқа да әртүрлі кәсіп орындары салынып, Қазақстанның ірі өнерлі кәсібі өсуімен қатар, бұрынғы тарау шаруашылық орнына, ірі жоғары техникалы шаруашылық ұйымдастырылып, 90 пайыз шаруашылық колхозданып отыр. Бұрын соқамен айдалған жерді қазіргі таңда трактор, комбайн сияқты машиналар жасап жатыр. Қазірде Қазақстанның жерінде 20 мың трактор, 3 мың комбайн, 5 мың атты машина, колхоз-совхоз жерлеріндеістеп, жастары осы ірі машиналардың тракторисі, комбайншысы болып машиналарды қолма-қол жүргізіп жүр.

Қазақстанның ашылмайтын бұлттай қараңғылығы жойылып бұл күнде 60-70 пайыз халық сауатсыздығын жойып отыр. Мектеп жасындағы балалардың 80-90 пайызы мектепке тартылып отыр. Қазір біздің күн санап, қаулап, өсіп келе жатқан өндіріс орындарымыз Қарағанды, бұл Қарағанды бүкіл кеңестер одағына тас көмір шығару жөнінде 3-орын алады. Басқа да түсті металл жөнінде де Қазақстан бүкіл Кеңестер одағында ең бай республика, азық-түлік, жеңіл өндіріс кәсіпорындарыда жылдан жылға өсіп келе жатыр...» [9, 1-9-беттер].

1-сурет. Қазақ АКСР-ның 15 жылдығын тойлау барысындағы суреттер.
(Казахстанская правда газеті, 27-28 қазан, 1935 жыл)

Ұзақбай Құлымбетов Қазақстандағы мал шаруашылығының өрістеуі мен дамуына көп көңіл бөлді. Ол туралы бірнеше мақала жазып, баяндамалар жасаған болатын. Мал шаруашылығы қазақ халқының ежелден келе жатырған ата кәсібі. «Мал-жан аман ба?» деп сөз бастайтын халықтың ата кәсібінің 1931-1933 жылдардағы ашаршылықтан кейін қалпына келітуді басшылыққа алған. Қазақ халқы ашаршылықтан кейінгі есеңгіреп қалған хал-ахуалын реттеп алуы үшін де мал басының артуы маңызды еді. Мал шаруашылығының ішінде түйе шаруашылығына ерекше ден қойған Ұзақбай Құлымбетов 1935 жылдың 2 желтоқсанындағы «Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитеті жанындағы мал шаруашылығын дамытуға ықпал ету комиссиясының мал шаруашылығының кейбір практикалық мәселелерін дайындау және іске асыру жөніндегі отырысының хаттамасында»: түйе шаруашылығын қалпына келтіріп оны дамыту мақсатында Қазақ АКСР Ауыл шаруашылығы халық комиссариаты тарапынан байқау жариялауды тапсырған. Сонымен қатар Ерназаров пен Сырғабекке түйе шаруашылығы туралы барлық ақпараттарды жинастырып, профессор П.В. Иванов және Ғылым комитетімен бірлесе отырып түйе шаруашылығы туралы жарияланған әдебиеттерге рецензиялау жұмыстарын жүргізуді тапсырған. Сонымен қатар профессор Ивановтың «Түйе шаруашылығы» [10, 11-15 бб.] еңбегін газет журналдарына, «Қазақстанның ауыл шаруашылығы» журналына жариялап халыққа қолжетімді етуді тапсырған [11, 130-131-бб.].

2- сурет. Ұзақбай Құлымбетов түйе шаруашылығын жүргізуде басшылыққа тапсырған П.В. Ивановтың «Түйе шаруашылығы» туралы кітабынан үзінділер

Екінші суреттерді берілген үзінділерден көріп отырғанымыздай аталған шаруашылық бойынша зерттеулер мен кітаптардың өте аз болғандығын көреміз. Соның ішінде ең маңызды еңбек деп осы еңбекті атай аламыз. Түйе шаруашылығын қазақ халқынан артық ешкім білмейтін шығар. Дегенмен зерттеулерге негізделген ғылыми еңбектің маңызы жоғары екендігі анық.

Ұзақбай Құлымбетовтың басқа да түйе шаруашылығы бойынша берген тапсырмаларынан байқағанымыз, Қазақстан амағында түйе шаруашылығының дұрыс жүргізілмеуі және түйені боталатудың, оны күтіп баптаудың дұрыс жүргізілмеуін байқауға болады. Осының алдын алу үшін түйе шаруашылығының жүргізілуін тексеру үшін арнайы комиссияны түйе шаруашылығы бар өңірлерге жіберіп отырған. Оны 1935 жылдың 25 қарашасы күні Батыс Қазақстан облыстық атқару комитетінің төрағасы К.Я.Рафальскийдің түйе шаруашылығы туралы Ұ.Құлымбетовке жазған хатынан көре аламыз[12, 65-67-66.].

Ұзақбай Құлымбетов түйе шаруашылығындағы кемшіліктердің алдын алу үшін оны ғылыми негізде зерттеуді тапсырған. Түйе шаруашылығын мамандардың көптеп оқытылуы үшін арнайы курстар жүргізуін басшылыққа алғандығын көреміз. «Түйе фермаларының менеджерлерін оқыту үшін 35 адамнан тұратын аймақтық курстар ұйымдастыру және түйе өсіру аймақтарындағы мал шаруашылығы курстарының оқу бағдарламасына түйе өсіруді енгізу қажеттілігін мойындау. Түйе өсіру аймақтарындағы ауылшаруашылық техникалық мектептері мен ветеринарлық техникалық мектептердің оқу бағдарламалары мен бағдарламаларына түйе өсіру сабақтарын енгізу, Жоғары оқу орындары мен техникалық мектептер департаментіне 1936 жылдан бастап оқытушыларды іріктеуді және осы пәнді тиісті техникалық мектептерде енгізуді қамтамасыз етуді тапсыру» деген тапсырмасының өзінен оның осы іске белсене араласқандығын көруімізге болады. Жалпы ата кәсіптің ең маңызды саласының бірі осы түйе шаруашылығы болып табылды. Оны дамыту, оны жолға қою халықтың әл-ауқатының артуына себепші болатыны айтпаса да белгілі. Өйткені Қазақстанның көптеген аймақтары шөлді, шөлейтті аймақтар болғандықтан да түйе өсірудің маңызы ерекше болмақ. [13, 139-142-66.].

1936 жылғы қаңтардағы «Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитетінің төрағасы Ұ.Құлымбетовтің «Мал санағы - мал шаруашылығы жұмысына шолу» атты хабарламасында мал басы санағының жүргізілуінің маңызы туралы айтылады. Бірде-бір мал басы санақтан тыс қалмауын тапсырады. Алдыңғы жылдармен салыстырғандағы мал басының өсуін атап өтеді:

ірі қара саны – 16,4%, қой мен ешкі – 22,5% ға артқандығын атап өтеді. Дегенмен түйе шаруашылығының әлі де дұрыс жолға қойылмай отырғандығын өкінішпен атап өткен болатын. Қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығы болғандықтан да, мал шаруашылығының қарқынды дамуы елдің экономикасына тың қарқын берері сөзсіз. Сондықтан да мал шаруашылығы саласында еңбек етіп, ерекше көзге түскен шопандар мен малшыларды марапаттап, еңбектерінің еленуіне жағдай жасалатындығын атап көрсеткен болатын [14, 58-63-бб.].

Қазақстанда түйе шаруашылығын өркендету арқылы ел экономикасы мен әл ауқатын арттыруды көздеген Ұзақбай Құлымбетов 1936 жылдың 25 қаңтарында «Моңғолиядан түйелерді сатып алу және алып келумен айналысатын жұмысшылар тобы туралы Қазақ өлкелік комитетінің хатшысы Л. Мирзоянға үкіметтік жеделхат жолдағаны белгілі. Ол жеделхатта түйелерді Қазақстанға алып келуде түйе шаруашылығын жақсы меңгерген мамандарды (Иванов, Жаманмұрынов) және үш дәрігер мен үш зоотехникті ұсынған. Хатта 2500 түйені Моңғолиядан әкелу мәселесі көтерілген екен [15, 2-бет].

Қазақстанда мал шаруашылығын нығайту және онан әрі өркендету шаралары туралы Ұзақбай Құлымбетовтың жалпы Қазақстанның IX кеңес съезінде 1935 жылдың 5 қаңтарында жасаған баяндамасында осы мәселелер деректер мен дәлелдер негізінде толық сипатталып айтылған болатын [16, 101бет].

Ұзақбай Құлымбетов Орталық Атқару Комитетінің төрағасы қызметін атқарған кезде қолға алған жұмыстарының бірі – 1931-1933 жылдардағы ашаршылық жылдары елден үдере көшкен жергілікті халықты елге қайтару мәселесі болып табылды. Сонымен қатар олады елге қайтарудың барлық мүмкіндіктерін қарастырып, жергілікті халықтың елде тез сіңісіп, орналасып кетуі үшін жағдай жасауы жергілікті аймақ басшыларына қатаң түрде тапсырып, оның орындалуы мен барысы туралы есеп алып отырғандығын көреміз. 1935 жылдың 1 желтоқсанындағы «Батыс Қазақстан облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары З.Құрманбаевтың Ұ.Құлымбетовке өңірге келген қазақ көшпенділеріне арналған шаруашылықтарды ұйымдастыру туралы есебінен» елге оралушылардың санын көре аламыз. Өкінішке орай жыл сайынғы елге оралушылардың санының кеміп отырғандығы байқалады. Мысалы, 1932 жылы 10532 шаруашылық, 1933 жылы 10957, 1934 жылы 4950 шаруашылық және 1935 жылы 397, жалпы алғанда 26836 шаруашылық қайта оралған. Есепте қазақтардың көп қоныс аударған аймақтары ретінде Башкирия, Куйбышев, Горьковск, Сталинград, Саратов, Тамбов аймақтары екендігі атап өтілген. Олардың қазіргі таңдағы кәсіптері жаңа құрылыс орындарында, құрылысшы, завод мен совхоздардағы жұмысшылар екендігі берілген. Сонымен қатар 1936 жылғы жоспарға сәйкес халықты отырықшыландыру үшін балық шаруашылығын, мал шаруашылығын қолға алып және мұнай шаруашылығымен айналысатын аймақтарға төменде кестеде көрсетілген аймақтарға орналастыру көзделгендігін жеткізген [17, 10-14-бб.].

1935 жылдың 13 желтоқсанындағы «Көшіп кеткен қазақтарды Қазақстанға қайтару шаралары» туралы Ұзақбай Құлымбетов төмендегідей тапсырмаларды берген болатын:

2 Кесте

1. Қоныс аударушыларға жеңілдіктер туралы (ауыл шаруашылығы салығынан және басқа да баждардан босату). Аймақтар мен аумақтарды барлық қоғамдастырылған мүлкімен, үлестік жарналарымен және Қазақстанға қазақтарды қайтаруға міндеттейтін шешім шығару.2. Қоныс аударылған шаруашылықтар үшін экономикалық жағдайды реттеуге және мал қорын толтыруға бағытталған шаралар.3. Биыл Қазақстанға қайтарылатын шаруашылықтар санын бағалау.4. Қазақтардың оралуын ұйымдастыру үшін осы аймақтар мен аумақтарға бригадалар жіберу.5. Материалдық ресурстар. Мемлекеттік және жергілікті бюджеттерден қаражат бөлу мәселелері, сондай-ақ жабдықтау мәселелері.6. 1936 жылға қатысты мәселелер бойынша өнеркәсіптік дақыл аудандарының өкілдерімен

кездесу.

Қажет:

1. Қоныс аударғысы келетіндерден барлық құжаттарды жинап, оларды арнайы жазбамен маған тапсыру. Жолдас Каратаевқа тапсырма беру.

2. 16 қарашадағы хатыма облыстық атқару комитеттерінен жауап сұрау.

3. Сібір мен Еділ бойына адамдарды тағайындау.

Келесі бригадаларды ұйымдастырыңыз: 1-бригада - Өзбекстан мен Тәжікстан, 2- бригада - Түркіменстан мен Қарақалпақстан, 3-бригада - Қырғызстан, 4-бригада - Орынбор және Еділ бойы, 5-бригада - Сібір.

...

7. Жолдас Сырғабеков бюджет есебінен қоныс аудару орындарын алдын ала белгілесін, сондай-ақ қайта оралушыларды қоныстандыру, олардың шаруашылығы мен тұрғылықты жерін қалпына келтіру, тұрғын үй құрылысына көмек көрсету туралы облыстар мен аудандарға арнайы нұсқаулық шығарсын.

[18, 1-2-беттер].

Бұл тапсырмалардың орындалуын Ұзақбай Құлымбетов өзі жеке бақылауда ұстаған. Ондағы көздеген мақсаты да өзінің туған жеріне оралуға ниетті халықты барлық жағынан қамтамасыз етіп, Отанында ұстап қалу. Осы арқылы өз жерінде аз ұлтқа айналып бара жатырған жергілікті халықтың санын қалпына келтіру болатын.

Зерттеу нәтижелері Ұзақбай Құлымбетовтің Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитетінің төрағасы ретінде 1930-жылдардағы республиканың саяси, әлеуметтік-экономикалық дамуында маңызды рөл атқарғанын айқын көрсетеді. Оның қызметі кеңестік биліктің орталықтандыру саясаты күшейген, индустрияландыру мен ұжымдастыру шаралары жедел жүргізілген күрделі кезеңмен сәйкес келді. Осы жағдай Құлымбетовтің қызметінің мазмұнына да, қабылдаған шешімдеріне де әсер етті. Алынған деректер Құлымбетовтің ұлттық кадрларды қалыптастыруға, мемлекеттік басқару жүйесінде жергілікті мамандардың үлесін арттыруға айрықша көңіл бөлгенін көрсетеді. Бұл, бір жағынан, 1920–1930 жылдардағы коренизация саясатының талаптарына сәйкес келсе, екінші жағынан, оның жеке көзқарасы мен ұлттық мүддені қорғауға ұмтылысын айғақтайды. Сонымен бірге Құлымбетовтің әлеуметтік салаға -балалар үйлері, денсаулық сақтау, білім беру мекемелеріне қолдау көрсетуі оның әкімшілік қызметінің әлеуметтік бағытталған сипатын байқатады. Бұрынғы зерттеулерде бұл аспект аз қарастырылған болатын, ал біздің талдауымыз оның гуманистік бағдарын толықтыра түседі. Алайда Құлымбетов қызметінің басқа қыры - орталық биліктің директиваларына тәуелділік зерттеушілер арасында талқылауды қажет ететін мәселе болып табылады. Индустрияландыру мен ауыл шаруашылығын қайта құрудың зардаптары, әсіресе ашаршылықтан кейінгі кезеңде жүргізілген шаралардың тиімділігі жөнінде түрлі көзқарастар бар. Біздің деректер дәлелдегендей, Құлымбетов республикадағы ауыр әлеуметтік жағдайды жеңілдетуге күш салғанымен, орталықтың қатаң саяси шектеулеріне байланысты оның мүмкіндігі шектеулі болды. Бұл оның қызметінің даулы қырларын көрсетеді.

Ұзақбай Құлымбетовтің 1930 жылдардағы мемлекеттік қызметі республиканың әлеуметтік-экономикалық дамуының күрделі кезеңімен тұспа-тұс келді. Оның басқарушылық қызметі отандық тарихшылардың еңбектеріндегі XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу үдерісімен тікелей сабақтасады [19]. Зерттеу барысында анықталғандай, Құлымбетовтің ашаршылықтан кейінгі кезеңдегі әлеуметтік бастамалары, атап айтқанда, көшпелі халықты орнықтыру және жергілікті кадрларды басқару жүйесіне тарту саясаты, сол кезеңдегі «коренизация» үдерісінің талаптарымен үндеседі [20].

Мұрағаттық деректерді ғылыми айналымдағы тарихнамалық еңбектермен салыстыра отырып, Ұзақбай Құлымбетовтің саяси жүйенің ішкі қайшылықтарын терең түсінген тұлға болғанын айтуға болады. Ол орталықтың директивалық талаптарын орындай отырып, ұлттық мүддені қорғаудың мүмкін болатын барлық тетіктерін пайдаланған. Сондай-ақ, 1937 жылғы

Конституцияны әзірлеуге қатысуы оның мемлекеттік-құқықтық дамуға қосқан елеулі үлесінің айғағы мұрағаттық құжаттардағы стенограммалар мен хаттамалардың шынайылығын ұсынған деректанулық әдістемелер арқылы талдау, Ұзақбай Құлымбетовтің әкімшілік қызметіндегі «тарихи деректің сенімділігі» қағидатын толық дәлелдейді. Осылайша, Құлымбетов тұлғасы кеңестік басқару аппаратындағы ұлттық мүддені алға тартқан қайраткер ретінде тарихнамада өзіндік бағасын алады.

Зерттеу нәтижелерін бұрынғы еңбектермен салыстыру Құлымбетовтің тек мемлекеттік қызметкер ретінде ғана емес, сонымен қатар саяси жүйенің ішкі қайшылықтарын терең түсінген тұлға болғанын дәлелдейді. Кейбір тарихшылар оны орталық саясатының орындаушысы ретінде қарастырса, біздің жұмыс оның ұлттық мүдделерді қорғау жолындағы ұстанымдарын нақты деректермен толықтырады. Осылайша, Құлымбетов тұлғасына қатысты ғылыми пікірталас жаңа мазмұнмен толығыды.

Сонымен қатар оның қызметінің ұзақ мерзімді салдары да назар аудартады. Ол басқарған кезеңде республиканың әкімшілік құрылымы нығайып, әлеуметтік инфрақұрылым қалпына келе бастады. Бірақ саяси репрессияның күшеюі Құлымбетов бастаған көптеген ұлттық кадрлардың тағдырына қайғылы соққы болғаны белгілі. Бұл тарихи шындық сол кезеңдегі билік жүйесінің ішкі қарама-қайшылығын және ұлттық мемлекеттік құрылыстың толыққанды қалыптасуына кедергі болған факторларды көрсетеді.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері Ұзақбай Құлымбетовтің Қазақстан тарихындағы орны мен рөліне жаңаша көзқарас ұсынады. Оның қызметіндегі әлеуметтік бастамалар, ұлттық кадрларды қолдау саясаты, басқарушылық қабілеті бұрынғы әдебиеттерде айтылған бағаларды толықтырады әрі тереңдетеді. Сонымен қатар зерттеу Кеңес дәуіріндегі республикалық басшылардың рөлін қайта қарастыруға және ұлттық модернизация процесіндегі тұлғалық фактордың маңызын ашуға мүмкіндік береді.

Қорытынды. «Қорытындылай келе, архивтік құжаттар Ұзақбай Құлымбетовтің 1935–1937 жылдардағы қызметінің тек ресми тапсырмаларды орындау емес, сонымен бірге ұлттық мүддені қорғауға бағытталған күрделі процесс болғанын көрсетеді. Оның ашаршылықтан кейінгі демографиялық дағдарысты еңсеру, қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін бекіту, балалардың әлеуметтік жағдайын жақсарту және түйе шаруашылығын ғылыми негізде дамыту бастамалары оның көреген басшы әрі ұлтжанды қайраткер ретіндегі бейнесін айқындай түседі. Ұзақбай Құлымбетовтің мемлекеттік басқару жүйесіндегі орны – қазақ халқының тарихындағы елеулі бетбұрыстардың бірі, ал оның есімін тарихи жадымызда сақтау – болашақ ұрпақ алдындағы парыз. Бұл мақала тұлғаның мұрасын ғылыми тұрғыдан жаңғыртуға және мұрағаттық құжаттар негізінде оның тарихи рөлін объективті бағалауға бағытталған қадам болып табылады.

Қазақстан тарихында ізгі жолымен есте қалған ерекше тұлғалар көп. Бірақ олардың аты жас ұрпақтың санасына еніп, тұлғаның жасаған оңды қызметтерін келер ұрпақтың санасына жеткізу үшін, ол тұлғаны дәріптеу, насихаттау жұмыстары терең жүргізілуі керек. Ғылыми жазылған мақала тек ғылыми қауым үшін ғана емес барлық қарапайым оқырманға түсінікті болуы керек. Осындай ізгі мақсатта жұмыс жасап тарихтың көлеңкесінде қалып кеткен тұлғаларды жарыққа шығарып, жастар арасында насихаттап жүрген Санжар Керімбайдың еңбегін атап өткім келеді. Жастар шетелдің тарихи тұлғаларына еліктемей өзімізде де олардан асып түспесе кем түспейтін таудай тұлғалар бар болғандығын, болатынын және болашақта да бола беретіндігін насихаттап жүр. Бұл ғылымның көпшілік қауым алдында анық тілде жариялануының жақсы көрінісі болды деп ойлаймын. Ондай кітаптардың қатарында «Өзбекәлі және мәдени майдан», «Қаныш және ғылыми майдан», «Жұмабек және жер майдан» кітаптарын атап өтуге болады. Бұл кітаптар сериясы қалың оқырман арасында үздіксіз оқылып жатыр, бастамаға қолдау көрсетуші мұғалімдер болсын, кәсіпкерлер болсын тез арада өз оқырмандарына, оқушыларына осы кітаптарды жарыса насихаттап жатыр. Бұл кітаптарды атағандағы мақсатым Ұзақбай Құлымбетов те осы үлкен майданның күрескері бола алды деп

санаймын. Қызыл империяның әмірі жүріп тұрған заманда қазақ ұлтының жоғын жоқтап, болашағы үшін қадамдар жасау үшін барлық күшін салған Ұзақбай Құлымбетовтың де қалың оқырман арасында насихатталуына жол ашылады деп сенемін. Осы тақырыпты зерттеуші ретінде осы жұмыстың басы қасында жүремін деп сенемін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Казахстанская Национальная Электронная Библиотека. (б.з.ж.). (3–4-б.). (қарау уақыты: 10.01.2026)
2. Қаратаева Г.М., Жылысбаева М.Ф., Қабылдинов З.Е., Құдайбергенұлы Б. (Құраст.). «Ұзақбай Құлымбетовтың мемлекеттік қызметі архив деректерінде: Құжаттар жинағы» - Алматы: 2020. - 470–530 бб.
3. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві ҚРОММ Р-5-қор, 16-тізбе, 38-іс, 76–77-б. Көшірме.
4. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві ҚРОММ Р-509-қор, 1-тізбе, 337-іс, 10-б.
5. «XX ғасырдағы Қазақстан мен Орта Азия тарихындағы ұлттық құндылықтар мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. - Алматы: 2023. - 149–155 бб.
6. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві ҚРОММ Р-509-қор, 1-тізбе, 337-іс, 124-б.
7. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві ҚРОММ Р-5-қор, 16-тізбе, 54-іс, 26–27-б. Көшірме.
8. XVII Халықаралық студенттер мен жас ғалымдардың «Білім және ғылым – 2022» конференциясының материалдары. - Нұр-Сұлтан: 2022. - 4294–4297 бб.
9. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві ҚРОММ Р-5-қор, 16-тізбе, 648-іс, 1–9-б. Көшірме (латын әрпі).
10. Иванов П.В. «Верблюд и его изучение» [Текст]. Онлайн-қарау жүйесі. (б.з.ж.). (дата рассмотрения: 19.02.2025)
11. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві ҚРОММ Р-5-қор, 16-тізбе, 563-іс, 130–131-б. Түпнұсқа.
12. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві ҚРОММ Р-5-қор, 16-тізбе, 565-іс, 65–67-б. Түпнұсқа.
13. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві ҚРОММ Р-5-қор, 16-тізбе, 563-іс, 139–142-б. Түпнұсқа.
14. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві ҚРОММ Р-5-қор, 17-тізбе, 49-іс, 58–63-б. Көшірме.
15. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві ҚРОММ Р-5-қор, 21-тізбе, 187-іс, 2-б. Көшірме.
16. Смағұлова С.О., Сатенова М.Р., Оразов Р.Е. (құраст.). «Ұзақбай Құлымбетов: Материалдар мен құжаттар жинағы» - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2017.
17. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві ҚРОММ Р-5-қор, 16-тізбе, 365-іс, 10–14-б. Түпнұсқа.
18. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві ҚРОММ Р-5-қор, 16-тізбе, 365-іс, 1–2-б. Көшірме.

References:

1. Kazakhstan Respublikalyk Ulttyk Elektronikalyk Kitaphanasy. (b.z.zh.). (3–4-b.). (qarau uaqyty: 10.01.2026) [in Russian]
2. Qarataeva G.M., Zhylysb aeva M.G., Qabyldinov Z.E., Qudaibergenuly B. (Qurast.). «Uzaqbai Qulymbetovtyng memlekettik qyzmeti arhiv derekterinde: Qujattar jinaghy» - Almaty: 2020. - 470–530 bb. [in Kazakh].
3. Qazaqstan Respublikasynyng Ortalyq memlekettik arhivi QROMM R-5-qor, 16-tizbe, 38-is, 76–77-b. Koshirme. [in Kazakh]
4. Qazaqstan Respublikasynyng Ortalyq memlekettik arhivi QROMM R-509-qor, 1-tizbe, 337-is, 10-b. [in Kazakh]
5. «XX ghasyrdaghy Qazaqstan men Orta Aziya tarihyndaghy ulttyq qundylyqtar maseleleri» atty halyqaralyq ghylymi-tazhiribelik konferentsiya materialdary. - Almaty: 2023. - 149–155 bb.
6. Qazaqstan Respublikasynyng Ortalyq memlekettik arhivi QROMM R-509-qor, 1-tizbe, 337-is, 124-b. [in Kazakh]
7. Qazaqstan Respublikasynyng Ortalyq memlekettik arhivi QROMM R-5-qor, 16-tizbe, 54-is, 26–27-b. Koshirme. [in Kazakh]
8. XVII Halyqaralyq studentter men jas ghalymdardyg «Bilim zhane ghylym – 2022» konferentsiyasynyng materialdary. - Nur-Sultan: 2022. - 4294–4297 bb. [in Kazakh]
9. Qazaqstan Respublikasynyng Ortalyq memlekettik arhivi QROMM R-5-qor, 16-tizbe, 648-is, 1–9-b. Koshirme (latyn arpimen). [in Kazakh]
10. Ivanov P.V. «Verblyud i yego izucheniye» [Tekst]. Onlain-qarau zhüyesi. (b.z.zh.). (data rassmotreniya: 19.02.2025) [in Russian]
11. Qazaqstan Respublikasynyng Ortalyq memlekettik arhivi QROMM R-5-qor, 16-tizbe, 563-is, 130–131-b. Tupnusqa. [in Kazakh]
12. Qazaqstan Respublikasynyng Ortalyq memlekettik arhivi QROMM R-5-qor, 16-tizbe, 565-is, 65–67-b. Tupnusqa. [in Kazakh]
13. Qazaqstan Respublikasynyng Ortalyq memlekettik arhivi QROMM R-5-qor, 16-tizbe, 563-is, 139–142-b. Tupnusqa. [in Kazakh]
14. Qazaqstan Respublikasynyng Ortalyq memlekettik arhivi QROMM R-5-qor, 17-tizbe, 49-is, 58–63-b. Koshirme. [in Kazakh]
15. Qazaqstan Respublikasynyng Ortalyq memlekettik arhivi QROMM R-5-qor, 21-tizbe, 187-is, 2-b. Koshirme. [in Kazakh]
16. Smaghulova S.O., Satenova M.R., Orazov R.E. (qurast.). «Uzaqbai Qulymbetov: Materialdar men qujattar jinaghy» - Almaty: Qazaq entsiklopediyasy, 2017. [in Kazakh]
17. Qazaqstan Respublikasynyng Ortalyq memlekettik arhivi QROMM R-5-qor, 16-tizbe, 365-is, 10–14-b. Tupnusqa. [in Kazakh]
18. Qazaqstan Respublikasynyng Ortalyq memlekettik arhivi QROMM R-5-qor, 16-tizbe, 365-is, 1–2-b. Koshirme. [in Kazakh]

ГТАХР / МРНТИ / IRSTI 78.09.15

ӘОЖ 94(574)1941/1945:355.48

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.032>

А.А. Ислямова *¹

¹Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының PhD докторанты, Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан, e-mail: bakytzhan_azhar@mail.ru, orcid.org/0009-0008-6145-9241

ҚАСЫМ ҚАЙСЕНОВТІҢ ПАРТИЗАНДЫҚ ҚЫЗМЕТІ: ӘСКЕРИ-СТРАТЕГИЯЛЫҚ ТАКТИКАСЫНЫҢ ТАРИХИ ТАЛДАУЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қасым Қайсеновтің партизандық қызметін әскери-тарихи және тактикалық тұрғыдан зерттей отырып, оның тарихи тұлғасы тереңінен қарастырылады. Мақаланың мақсаты Қасым Қайсеновтің партизандық әрекеттерінің әскери тактикалық қырларын талдап, олардың аймақтық партизандық қозғалысқа және жалпы Екінші дүниежүзілік соғыс тарихына қосқан үлесі айқындалды.

Қазақстандық тарихнамада Қ. Қайсенов тұлғасы негізінен батырлық-биографиялық және публицистикалық деңгейде қарастырылып келеді. Оның естеліктері мен көркем-публицистикалық еңбектерінде нақты әскери операциялар сипатталғанымен, бұл материалдар көбіне дербес тактикалық талдауға түсе бермеген.

Кеңестік кезеңде Ұлы Отан соғысы жылдарындағы партизандық қозғалыс кең көлемде зерттелді. Бұл еңбектерде партизандық күрес Қызыл Армияның стратегиялық құрамдас бөлігі ретінде қарастырылып, оның жау тылындағы коммуникацияларды бұзудағы рөлі ерекше атап өтілді. Қ. Қайсенов феноменін зерттеуде қолданылған дереккөздер мазмұны, шығу тегі және танымдық мүмкіндіктері жағынан біртекті емес. Сондықтан оларды типологиялау зерттеу нәтижелерінің сенімділігі мен шектеулерін айқын көрсетуге мүмкіндік береді. Зерттеудің дереккөздік базасын Қасым Қайсеновтің партизандық қызметін тікелей немесе жанама түрде сипаттайтын әртүрлі типтегі материалдар құрайды.

Зерттеу нәтижесі Қ. Қайсенов тәжірибесі «шағын соғыс» теориялары аясында қайта пайымдалып, отандық тарихнамадағы публицистикалық басымдықты әскери-талдамалық деңгеймен толықтыруға бағытталған ұстанымды нақтылайды.

Түйін сөздер: Қасым Қайсенов, партизандық соғыс, диверсиялық операция, барлау-шабуыл тактикасы, шағын соғыс, әскери тарих.

А.А. Ислямова *¹

¹PhD докторант кафедры истории Казахстана и социально-гуманитарных наук,
Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова,
Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: bakytzhan_azhar@mail.ru
orcid.org/0009-0008-6145-9241

ПАРТИЗАНСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАСЫМА КАЙСЕНОВА: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЕГО ВОЕННО-СТРАТЕГИЧЕСКОЙ ТАКТИКИ

Аннотация

В статье исследуется партизанская деятельность Касыма Кайсенова в период Великой Отечественной войны с военно-исторической и тактической точек зрения, глубже раскрыта его историческая личность. Цель статьи - проанализировать военно-тактические аспекты партизанской деятельности Касыма Кайсенова и определить их вклад в региональное партизанское движение и историю Второй мировой войны в целом.

В казахстанской историографии личность К. Кайсенова рассматривается преимущественно на героико-биографическом и журналистском уровне. Хотя его мемуары и литературно-журналистские работы описывают конкретные военные действия, эти материалы часто не подвергаются самостоятельному тактическому анализу.

В советский период партизанское движение во время Великой Отечественной войны изучалось очень подробно. В этих работах партизанская борьба рассматривалась как стратегическая составляющая Красной Армии, и подчеркивалась ее роль в нарушении коммуникаций в тылу врага. Источники, использованные в исследовании феномена К. Кайсенова, неоднородны по содержанию, происхождению и познавательным возможностям. Поэтому их типология позволяет четко продемонстрировать достоверность и ограничения результатов исследования. Источниковая база исследования состоит из различных типов материалов, прямо или косвенно описывающих партизанскую деятельность Касыма Кайсенова.

Результаты исследования показывают, что опыт К. Кайсенова переосмысливается в рамках теорий «малой войны», уточняя позицию, направленную на дополнение журналистского приоритета в отечественной историографии военно-аналитическим уровнем.

Ключевые слова: Касым Кайсенов, партизанская война, диверсионная операция, разведывательно-штурмовая тактика, малая война, военная история.

А.А. Islyamova *¹

¹PhD doctoral student, Department of History of Kazakhstan and Social-Humanitarian Disciplines,
Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan,
e-mail: bakytzhan_azhar@mail.ru
orcid.org/0009-0008-6145-9241

THE GUERRILLA ACTIVITIES OF KASYM KAYSENOV: A HISTORICAL ANALYSIS OF HIS MILITARY-STRATEGIC TACTICS

Abstract

The article examines the partisan activities of Kasym Kaysenov during the Great Patriotic War from military-historical and tactical points of view, in order to further reveal his historical personality. This article aims to analyze the military and tactical dimensions of Kasym Kaysenov's partisan

activity and to assess their contribution to the regional partisan movement and to the broader history of World War II.

In Kazakhstani historiography, the personality of K. Kaysenov has been examined primarily through heroic-biographical and publicistic lenses. Although his memoirs, literary works, and journalistic writings describe specific military operations, these materials have rarely been subjected to independent tactical analysis.

During the Soviet period, the partisan movement of the Great Patriotic War was studied extensively. These works generally interpreted partisan warfare as a strategic component of the Red Army's operations, emphasizing its role in disrupting enemy communications and supply lines in the rear. The sources used to study the phenomenon of Kasym Kaysenov are heterogeneous in terms of content, origin, and evidentiary potential. Their typological classification therefore makes it possible to demonstrate more clearly both the reliability and the limitations of the research findings. The source base of this study consists of various types of materials that directly or indirectly describe Kaysenov's partisan activities.

The findings of the study show that K. Kaysenov's experience can be reinterpreted within the framework of "small war" theory, thereby supplementing the predominantly publicistic treatment of his legacy in historiography with a more explicit military-analytical dimension.

Keywords: Kasym Kaysenov, partisan warfare, sabotage operation, reconnaissance and assault tactics, small war, military history.

Кіріспе. XX ғасырдағы қазақ халқының әскери-тарихи тәжірибесінде Қасым Қайсенов тұлғасы ерекше орын алады. Ол майдан шебінен тыс кеңістікте жүзеге асқан партизандық күрестің тірі куәгері ғана емес, сол күрестің ішкі логикасын, күнделікті тактикалық шешімдерін және адам мен соғыс арасындағы шекаралық ахуалды өз тәжірибесі арқылы өткерген тарихи тұлға болды. Қайсеновтің өмір жолы әскери тарихта сирек кездесетін феноменді көрсетеді: жергілікті ортада қалыптасқан тұлғаның жаһандық соғыс жағдайында иррегулярлық соғыстың тиімді агентіне айналуы.

Қайсеновтің ерекшелігі оның тек орындаушы немесе қатардағы партизан болуымен шектелмейді. Ол диверсиялық және барлау-шабуыл операцияларына тікелей қатысып қана қоймай, бірқатар жағдайда тактикалық шешім қабылдайтын, тәуекелді бағалай алатын және жасақтың тіршілік ету қабілетін сақтауға жауапты командир ретінде көрінеді. Бұл қыр оның мемуарларында жекелеген ерлік сәттері ретінде емес, қауіп, белгісіздік және уақыт тапшылығы жағдайында қабылданған шешімдер жүйесі ретінде байқалады. Осы тұрғыдан Қайсенов бейнесі әскери тарих үшін маңызды эмпирикалық материал ұсынады.

Сонымен қатар Қайсенов феноменінің тағы бір маңызды өлшемі – соғыстан кейінгі кезеңде оның жеке тәжірибесін мәтінге айналдыруы. Партизандық қозғалыстың көптеген қатысушылары әскери тәжірибесін жазба түрде қалдырмағанын ескерсек, Қайсенов еңбектері жау тылындағы күрестің ішкі динамикасын реконструкциялауға мүмкіндік беретін сирек дереккөздер қатарына жатады. Бұл мәтіндер оны тек тарихи кейіпкер ретінде ғана емес, әскери тәжірибені мәдени жадқа айналдырған медиатор тұлға ретінде де сипаттауға негіз береді. Дәл осы себепті Қайсеновтің партизандық қызметін ғылыми тұрғыдан талдау жеке тұлға тарихынан асып, иррегулярлық соғыстың нақты тарихи моделін түсіндіруге жол ашады.

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы партизандық қозғалыс XX ғасыр әскери тарихындағы иррегулярлық соғыстың ең ірі әрі жүйелі үлгілерінің бірі болып табылады [1, 230–235-б.]. Бұл қозғалыс идеологиялық немесе моральдық факторлармен ғана емес, нақты әскери-стратегиялық және тактикалық шешімдермен сипатталды [2, 58 б.]. Осы тұрғыдан алғанда, Кеңес Одағы партизан қозғалысының көрнекті өкілдерінің бірі - Қасым Қайсеновтің жау тылындағы қызметін әскери-стратегиялық қырынан талдау ғылыми тұрғыда өзекті мәселе болып табылады. Қасым Қайсенов тұлғасы ерекше назар аударуға лайық. Ол Шығыс

Қазақстан өңірінде қалыптасып, соғыс жылдарында Украина аумағындағы партизандық қозғалысқа қатысқан, диверсиялық және барлау-шабуыл операцияларына тікелей жетекшілік еткен тәжірибелі партизан командирі ретінде белгілі. Сонымен қатар Қайсенов соғыстан кейінгі кезеңде өзінің партизандық тәжірибесін мемуарлық және көркем-деректі проза арқылы жүйелеп, оны қоғамдық жадқа енгізген санаулы тұлғалардың бірі болды.

Алайда отандық және кеңестік зерттеулерде Қайсенов бейнесі көбіне батырлық және публицистикалық дискурс аясында ұсынылып, оның партизандық қызметі әскери-стратегиялық феномен ретінде арнайы талдауға түсе қойған жоқ. Сондықтанда Қ. Қайсеновтің партизандық қызметін жеке ерлік эпизодтарының жиынтығы ретінде емес, «шағын соғыс» логикасына негізделген тактикалық тәжірибе ретінде қарастыру маңызды.

Материалдар мен әдістер

Ғылыми зерттеу мақаласын жазуға Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағаты деректері және негізгі дереккөздік базасын С.Е. Черных жинақтаған материалдар кешені құрады: машинкамен терілген «Партизанскими тропами» очерк мәтіндері, Қ. Қайсеновке қатысты хаттар, кітаптарының тілдік және таралымдық көрсеткіштері, фотоматериалдар мен иллюстрациялар қолданылды. Сонымен қатар Қасым Қайсеновтің естелік еңбектері, кеңестік және отандық әскери-тарихи зерттеулер, партизандық қозғалыс пен «шағын соғыс» теориясына арналған ғылыми еңбектер талданып, оларға ғылыми сілтемелер жасалды. Осы бағыттағы деректер мен материалдар жүйеленіп, ғылыми мақаланы дайындауға пайдаланылды.

Зерттеу жұмысының теориялық-методологиялық негізін әскери тарих, тарихи жад және тұлғатану бағытындағы отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми тұжырымдамалары құрайды. Тарих ғылымының методологиясында тарихи тұлғаның қоғамдық қызметін зерттеуде тарихи принцип, объективтілік және жүйелілік қағидалары басты орын алады. Осыған байланысты Қасым Қайсеновтің партизандық қызметі мен тарихи бейнесі белгілі бір тарихи кезеңнің саяси-әлеуметтік жағдайларымен байланыста қарастырылды. И. Капасьтың зерттеушілік жазбасында Қ. Қайсенов туралы кең тараған «диверсант-десантшы» нарративтің (мемуарлар мен көркем фильмдерде орныққан) құжаттық негізі дереккөзтанулық сын тұрғысынан қайта қарастырылады [3]. Сонымен қатар, нарративтік талдау әдісі қолданылып, партизандық әрекеттердің батырлық дискурс арқылы қалай құрылатыны, қандай элементтердің тактикалық шындықты күшейтетіні немесе, керісінше, бүркемелейтіні айқындалды. Нақты операцияларды зерделеу барысында тактикалық-ситуациялық реконструкция әдісі пайдаланылды. Бұл тәсіл операция кезінде күштер құрамасы, жер бедері, уақыт факторы, байланыс жолдары және қарсылас реакциясы сияқты негізгі параметрлерді қайта қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Алынған тактикалық үлгілер салыстырмалы-теориялық талдау арқылы партизандық соғыс пен «шағын соғыс» теорияларында сипатталған типтік модельдермен салыстырылды. Бұл Қ. Қайсенов тәжірибесінің теориялық контексттегі орнын айқындауға жағдай жасады.

Нәтижелер және талқылау

Кеңестік кезеңде Ұлы Отан соғысы жылдарындағы партизандық қозғалыс кең көлемде зерттелді. Бұл еңбектерде партизандық күрес Қызыл Армияның стратегиялық құрамдас бөлігі ретінде қарастырылып, оның жау тылындағы коммуникацияларды бұзудағы рөлі ерекше атап өтілді. Кеңестік әскери тарихнамада партизандық қозғалысқа ұйымдасқан, орталықтандырылған және идеологиялық тұрғыдан біртұтас сипат берілді. Қасым Қайсеновтің тұлғасы да осы кезеңдегі зерттеулер мен жарияланымдарда негізінен қаһарман-партизан, Отанға адал жауынгер бейнесінде көрініс тапты. Оның соғыс кезіндегі қызметі туралы негізгі дереккөздер автордың өз мемуарлық еңбектері мен замандастарының естеліктері болып табылады [4]. Бұл

еңбектерде нақты операциялар, рейдтер мен диверсиялық әрекеттер баяндалғанымен, олар көбіне көркем-публицистикалық сипатта ұсынылып, әскери-талдамалық тұрғыда жүйеленбеген.

Қ. Қайсенов феноменін зерттеуде қолданылған дереккөздер мазмұны, шығу тегі және танымдық мүмкіндіктері жағынан біртекті емес. Сондықтан оларды типологиялау зерттеу нәтижелерінің сенімділігі мен шектеулерін айқын көрсетуге мүмкіндік береді. Төмендегі кестеде тарихи шолу барысында пайдаланылатын негізгі дереккөз топтары жүйеленді.

Кесте 1 - Қ. Қайсенов бейнесін зерттеудегі дереккөздер типологиясы

Дереккөз түрі	Негізгі өкілдері / мысалдары	Ақпараттық әлеуеті	Әдіснамалық шектеулер
Мемуарлық және көркем-деректі мәтіндер	Қасым Қайсеновтің естелік кітаптары, очерктері	Операция контексті, ішкі мотивация, кеңістік пен уақытты сезіну	Көркемдеу, қаһармандық нарратив, селективті есте сақтау
Замандастардың естеліктері	Партизан серіктерінің, жергілікті тұрғындардың естеліктері	Қосымша куәлік, салыстырмалы перспектива	Кейінгі интерпретация, канондандыру ықпалы
Ресми әскери құжаттар	Марапаттау парақтары, есептер, анықтамалар	Фактологиялық растау, институционалдық мәртебе	Фрагменттілік, тактикалық детальдың аздығы
Публицистикалық және мерейтойлық басылымдар	Газет-журнал мақалалары, мерейтойлық жинақтар	Қоғамдық қабылдау, образдың қалыптасуы	Әскери талдаудың жоқтығы, символизм басымдығы
Әскери-тарихи және теориялық зерттеулер	Партизандық соғыс, «шағын соғыс» теориялары	Салыстырмалы талдау, концептуалдық аппарат	Жеке кейстердің үстірт қарастырылуы

Ескерту: [1-15] әдебиеттер неізінде автормен құрастырылған

Бұл типология Қайсенов бейнесін бір ғана дереккөз тобына сүйеніп емес, көпқабатты деректік өріс ретінде қарастыру қажеттігін көрсетеді. Мақалада негізгі талдау мемуарлық деректерге сүйенгенімен, олар ресми және теориялық деректермен тұрақты түрде салыстырылып отырады.

Қайсеновтің мемуарлық және көркем-деректі еңбектері партизандық соғыстың ішкі динамикасын көрсететін құнды дерек көзі болып табылады. Алайда оларды әскери-тарихи зерттеуде тікелей «операциялық есеп» ретінде пайдалану әдіснамалық тұрғыдан дұрыс емес. Осыған байланысты мақалада мемуарлар көпсатылы дерек ретінде қарастырылады.

Біріншіден, мемуарлар нарративтік дерек ретінде талданады. Онда оқиғалар хронологиялық дәлдікке емес, мағыналық тұтастыққа бағынады: кейбір операциялар біріктіріліп берілуі, уақыт пен кеңістік ықшамдалуы мүмкін. Сондықтан зерттеу нақты даталар мен сандық көрсеткіштерге емес, әрекет логикасына, шешім қабылдау сәттеріне және тактикалық құрылымға назар аударады.

Екіншіден, Қайсенов мәтіндері тактикалық индикаторлар көзі ретінде пайдаланылады. Мысалы, барлау жүргізу тәсілдері, жасырын қозғалу, шегіну маршруттарын сипаттау, жергілікті халықпен байланыс орнату сияқты қайталанатын элементтер жеке эпизодтан гөрі тұрақты тактикалық үлгіні көрсетеді. Осы қайталанымдар арқылы операциялардың типологиясы жасалады.

Үшіншіден, мемуарлар психологиялық және ситуациялық дерек береді. Олар командирдің қауіп жағдайындағы шешім қабылдау логикасын, белгісіздікке реакциясын, тәуекелді бағалау

тәсілін түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл аспект ресми құжаттарда әдетте көрінбейді, бірақ «шағын соғыс» теорияларын тарихи материалмен байланыстыруда маңызды.

Төртіншіден, зерттеу барысында мемуарлық деректер салыстырмалы сүзгіден өткізіледі. Бір эпизод бірнеше дереккөзде (мемуар, естелік, ресми анықтама) ұшырасқан жағдайда ғана тактикалық реконструкция жасалады. Ал тек бір ғана мәтінде кездесетін, бірақ нақты әскери логикамен сәйкес келмейтін фрагменттер символикалық немесе репрезентациялық деңгейде түсіндіріледі.

Осылайша Қайсенов мемуарлары зерттеуде абсолютті ақиқат көзі ретінде емес, тактикалық ойлау мен партизандық тәжірибенің құрылымын ашатын дерек ретінде қолданылады. Бұл тәсіл публицистикалық баяндауды жоққа шығармайды, бірақ оны әскери-тарихи талдауға бағындырады.

Жалпы алғанда, кеңестік кезеңдегі еңбектерде Қайсеновтің партизандық қызметі идеологиялық-героикалық дискурс аясында қарастырылып, оның тактикалық шешімдері мен әскери тәжірибесі дербес зерттеу нысанына айналмады. Бұл жағдай сол кезеңдегі әскери тарихтың идеологиялық шектеулерімен тікелей байланысты болды.

Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін Қасым Қайсенов тұлғасына арналған зерттеулер жаңа серпін алды. Бұл кезеңде жарық көрген еңбектерде оның өмір жолы, ерлігі, ұлт тарихындағы орны кеңінен насихатталды. Қазақстандық тарихшылар мен публицистердің мақалалары, естелік жинақтары, деректі фильмдер мен көркем туындылар Қайсеновті ұлттық қаһарман ретінде танытуға бағытталды [5].

Алайда тәуелсіздік кезеңіндегі зерттеулердің басым бөлігінде де биографиялық және патриоттық бағыт басым болып отыр. Қайсеновтің нақты партизандық операциялары, диверсиялық және барлау-шабуыл әрекеттері әскери тактика тұрғысынан жүйелі түрде талданбаған. Көп жағдайда жекелеген эпизодтар дерек ретінде келтіріліп, олардың әскери-стратегиялық маңызы ашылмай қалады.

Сонымен қатар, отандық еңбектерде Қайсенов тәжірибесін партизандық соғыстың жалпы теориялық контекстінде қарастыру, яғни оны «шағын соғыс», асимметриялық күрес немесе иррегулярлық соғыс модельдерімен салыстыру жеткіліксіз деңгейде жүзеге асырылған. Бұл жағдай тақырыптың ғылыми әлеуетінің толық ашылмауына алып келеді.

Партизандық соғыс пен «шағын соғыс» теориясы шетелдік әскери тарихнамада кеңінен зерттелген. Классикалық және заманауи еңбектерде иррегулярлық соғыстың негізгі белгілері, диверсиялық тактикалар, рейдтік әрекеттер, қарсылас коммуникациясына соққы беру стратегиясы жүйелі түрде талданады [6]. Батыстық әскери теорияда партизандық қозғалыс тек қосалқы күш емес, белгілі бір жағдайда стратегиялық нәтижеге қол жеткізе алатын дербес әскери құбылыс ретінде қарастырылады. Бұл еңбектерде тактикалық үлгілердің типологиясы жасалып, шағын мобильді топтардың әрекет ету логикасы егжей-тегжейлі сипатталады.

Аталған теориялық тұжырымдар Қасым Қайсеновтің партизандық тәжірибесін жаңа қырынан түсіндіруге мүмкіндік береді. Атап айтқанда, оның басқаруындағы диверсиялық операциялар мен барлау-шабуыл тактикаларын иррегулярлық соғыс үлгілерімен салыстыра отырып, нақты әскери-тактикалық модельдер ретінде талдауға болады. Бұл тәсіл Қайсенов әрекеттерін жеке ерлік эпизодтары ретінде емес, жүйелі әскери тәжіриберетінде қарастыруға жол ашады.

Құжаттық деректерді алға тарта отырып, автор Қайсеновтің Украинаға «арнайы тапсырмамен 1941 ж. тасталған» деген нұсқасына балама реконструкция ұсынады: «Чапаев атындағы 8-партизандық бірлестіктің» тізімдік материалдары бойынша ол 1941 ж. 29 шілдеде Кировоград обл. аумағында қоршауда қалған қызыләскер ретінде тіркеледі, ал отряд құрамына кіру уақыты -1942 ж. қараша [7]. Бұдан кейінгі кезең «тірі қалу логистикасы» (паналау, азық, байланыс табу) және жергілікті ортаға бейімделу арқылы сипатталады; 1943 ж. көктемінде партия/НКВД араласуынсыз құрылған №8 бірлестіктің әрекеттері иррегулярлық соғыстың

өзін-өзі ұйымдастыру, шағын топтар маневрі, жергілікті қолдауға тәуелділік сияқты белгілерін айқын көрсетеді.

Сондай-ақ, автор архивтік тексерістерге сүйене отырып, Қайсеновті «арнайы даярланған және 1941 ж. Украинаға лақтырылған» диверсант ретінде дәлелдейтін деректердің табылмағанын, ал УШПҚ (Украина штабы) кадр бөлімінің 1944 ж. № 2836 куәлігінде тек 1944 ж. 2 шілде–28 қазан аралығындағы диверсиялық-ұйымдастырушылық топ құрамындағы түсірілуі көрсетілгенін келтіреді. Бұл тактикалық-ситуациялық реконструкцияда мемуарлық нарратив пен құжаттық «оперативтік іздің» арақатынасын ажыратуға (қай эпизодты операциялық кейс ретінде алуға болатынын) әдістемелік сүзгі ретінде қызмет етеді [3, 73 б.].

Қосымша дереккөздік блок ретінде Шығыс Қазақстан облыстық партия архивінде сақталған «Қ. Қайсенов туралы коллекция» материалдары (1978 ж. мамыр) маңызды: құжаттар пакеті Қайсеновтің өмірбаянын мерейтойлық-өкілдік дискурс логикасымен рәсімдеп, оның соғыс жылдарындағы қызметін «канондық» үлгіде баяндайды [8]. Аталған істе 16.05.1978 ж. КСРО Жазушылар одағы жанындағы әдеби қордың (литературный фондтың) қазақ бөлімшесінің обком басшылығына жолдаған хаты және қысқаша биографиялық анықтама бар: онда Қайсеновтің «әскери-барлау мектебінен» өткені, «штабқа жіберілгені» және «арнайы тапсырмамен оккупацияланған Украина аумағына лақтырылғаны» сияқты мәліметтер қайталанатын [8, 2 п.]. Бұл мәліметтерді әскери-оперативтік құжаттармен тең дәрежедегі дәлел ретінде емес, соғыстан кейінгі кезеңде батырлық нарративтің қалай институционалданғанын (ресми өмірбаян үлгісінің қалыптасуы, қоғамдық кездесулерді ұйымдастыру арқылы легитимация) көрсететін дерек ретінде пайдалану орынды; сондықтан тактикалық-ситуациялық реконструкцияда дерегі «репрезентация/жады» қабатын сипаттайтын қосымша контекст ретінде енгізілді.

С.Е. Черных (архивист, өлкетанушы) жинақтаған материалдар кешені алынды: машинкамен терілген «Партизанскими тропами» атты очерк мәтіндері (бет нөмірленген парақтар), Қ.Қайсеновке жолданған хат, Қ.Қайсенов кітаптарының тілдер бойынша тізімі (қазақ, орыс, украин, қырғыз тілдеріндегі басылымдар) және таралым/сандық көрсеткіштері, сондай-ақ фотоматериалдар мен иллюстрациялар. Бұл корпус Қайсенов бейнесінің дискурстық қалыптасуын (қаһармандық-идеологиялық сипаттамалар) және оның кейін қоғамдық кеңістікте институционалдануын (атау беру, музейлендіру, мерейтойландыру) бір жүйе ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді [9].

Қасым Қайсеновтің партизандық қызметіне арналған еңбектер жеткілікті болғанымен, оларда оның нақты әскери операциялары мен тактикалық шешімдері әскери-тарихи талдау нысаны ретінде жүйеленбеген. Кеңестік және тәуелсіздік кезеңіндегі зерттеулерде Қайсенов бейнесі негізінен батырлық және публицистикалық қырынан ашылған [10].

Осылайша мақала Қайсенов тәжірибесін «шағын соғыс» теориялары аясында қайта пайымдап, отандық тарихнамадағы публицистикалық басымдықты әскери-талдамалық деңгеймен жүйелі түрде толықтыруға бағытталған ұстанымды нақтылайды.

Жүргізілген зерттеу Қасым Қайсеновтің партизандық қызметін дәстүрлі батырлық-биографиялық баяндаудан шығарып, оны Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі иррегулярлық соғыстың нақты әскери-стратегиялық феномені ретінде түсіндіруге мүмкіндік берді. Мақалада партизандық әрекеттер моральдық-патриоттық факторлармен ғана емес, мақсат қою, манёвр таңдау, коммуникацияға соққы беру, барлау ұйымдастыру және қауіпсіз шегіну сияқты нақты тактикалық шешімдер арқылы сипатталатыны айқындалды.

Сонымен қатар нәтижелер Қайсеновтің партизандық қызметінің негізгі кезеңдері мен географиялық бағыттарын жүйелеуге мүмкіндік берді. Украина аумағындағы әрекеттері диверсиялық, барлау-шабуыл және тіршілік етуге бағытталған тактикалық эпизодтардың бірізді жиынтығы ретінде көрініс тапты. Бұл әрекеттер стихиялық сипатта емес, нақты

жағдайды бағалауға, тәуекелді есептеуге және қарсыластың реакциясын алдын ала болжауға негізделгенін көрсетті [11].

Дереккөзтанулық және нарративтік талдау мемуарлық материалдардың құндылығымен қатар шектеулерін де көрсетті: кеңестік идеологиялық контекст, автоцензура және кейінгі репрезентациялық «канондану» кей эпизодтардың операциялық параметрлерін (уақыт, орын, күш құрамы, шығын, қарсылас реакциясы) көмескілендіруі мүмкін. Осыған байланысты мақалада тарихи-салыстырмалы әдіс пен тактикалық-ситуациялық реконструкция үйлестіріліп, әр эпизод «мақсат-күштер-манёвр-орта-қарсылас реакциясы-нәтиже/шығын» құрылымымен қайта оқылды. Мұндай әдіс мемуарлық деректі әскери-тарихи талдауға айналдырудың үлгілік тәсілін ұсынды.

Қайсенов тактикасының тарихи маңызы екі деңгейде бағаланды. Аймақтық деңгейде ол партизандық қозғалыстың жергілікті ортаға бейімделу механизмдерін (қауіпсіздік режимі, халықпен байланыс, мобильділік) айқын көрсетеді. Жалпы соғыс тарихы деңгейінде оның диверсиялық және рейдтік әрекеттері қарсыластың тыл тұрақтылығын қажытып, коммуникация мен резерв қозғалысын тежеу арқылы Қызыл Армияның стратегиялық мақсаттарына жанама түрде қызмет еткен фактор ретінде түсіндірілді.

Мемуарлық және қосалқы дереккөздерге сүйенген микро-талдау диверсиялық операциялар мен рейдтердің құрылымдық ұқсастығын анықтады. Теміржол мен байланыс желілеріне бағытталған соққылар қарсыластың логистикасын уақытша бұзумен ғана шектелмей, оның күшін шашыратуға және тыл қауіпсіздігін қайта ұйымдастыруға мәжбүр еткені байқалды. Барлау-шабуыл рейдтері ақпараттың уақыттылығы мен манёврдің қысқалығын шешуші фактор ретінде алға шығарды, ал шегіну мен қоршаудан шығу эпизодтары партизандық соғыста тірі қалудың стратегиялық маңызын дәлелдеді [12].

Зерттеу барысында бұрынғы әдебиеттерде жиі кездесетін публицистикалық және қаһармандық баяндаудың шектеулері анықталды [13]. Қайсенов туралы мемуарлар мен естеліктерде тактикалық тұрғыдан маңызды дайындық, барлау, шегіну, қауіпсіздік элементтері көбіне символикалық деңгейде берілетіні байқалды. Осыған байланысты дереккөзтанулық және нарративтік талдау тәсілдерін қолдану әскери әрекет пен кейінгі репрезентацияны ажыратуға мүмкіндік берді. Бұл тәсіл эпизодтарды мифологизациялаудан аршып, олардың нақты әскери маңызын көрсетуге жағдай жасады [14].

Зерттеудің негізгі нәтижесі ретінде Қайсенов тәжірибесінде қайталанып көрінетін тактикалық үлгілердің жүйесі ұсынылды: (1) қарсыластың коммуникациясына бағытталған диверсиялық интердикция; (2) барлау мәліметіне сүйенген қысқа рейдтік әрекет; (3) қоршаудан шығу және із жасыруға негізделген қауіпсіз шегіну; (4) жергілікті халыққа сүйенетін жасырын желі мен әлеуметтік логистиканы қалыптастыру; (5) шағын топтық мобильді манёвр арқылы асимметриялық күш теңсіздігін басқару. Бұл үлгілер «шағын соғыс» теорияларындағы типтік модельдермен салыстырмалы түрде үйлесіп, Қайсенов әрекеттерін локалдық эпизодтар жиынтығы емес, тактикалық жүйе ретінде пайымдауға негіз қалады. Сонымен қатар нәтижелер Қайсеновтің партизандық қызметінің негізгі кезеңдері мен географиялық бағыттарын жүйелеуге мүмкіндік берді. Украина аумағындағы әрекеттері диверсиялық, барлау-шабуыл және тіршілік етуге бағытталған тактикалық эпизодтардың бірізді жиынтығы ретінде көрініс тапты. Бұл әрекеттер стихиялық сипатта емес, нақты жағдайды бағалауға, тәуекелді есептеуге және қарсыластың реакциясын алдын ала болжауға негізделгенін көрсетті [15].

Теориялық тұрғыдан алғанда, Қайсенов тәжірибесі ХХІ ғасырдағы асимметриялық және гибридік қақтығыстарда өзектілігін жоғалтпаған бірқатар қағидаларды нақтылайды: ақпаратқа сүйенген шешім қабылдау, мобильділік пен қысқа соққыға негізделген әрекет, шегінуді операцияның ажырамас бөлігі ретінде жоспарлау және коммуникацияға жүйелі қысым арқылы қарсыластың стратегиялық еркіндігін шектеу. Бұл қағидалар Қайсенов тәжірибесінің тек тарихи емес, сонымен қатар салыстырмалы-әскери маңызын көрсетеді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу Қасым Қайсеновтің партизандық қызметін тек батырлық өмірбаян аясында емес, әскери-стратегиялық және тактикалық тұрғыдан қарастырудың маңыздылығын көрсетті. Оның жау тылындағы әрекеттері диверсиялық операциялар, барлау-шабуыл тактикасы, жасырын қозғалу, қауіпсіз шегіну және жергілікті ортаға бейімделу сияқты нақты әскери шешімдер жүйесімен сипатталады. Бұл Қайсенов тәжірибесін Ұлы Отан соғысы жылдарындағы иррегулярлық соғыстың маңызды тарихи үлгісі ретінде бағалауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында мемуарлық, архивтік, ресми және теориялық дереккөздерді салыстыра талдау Қайсенов бейнесінің көпқабатты сипатын ашты. Мемуарлар мен естеліктер оның жеке тәжірибесін, психологиялық күйін және тактикалық ойлау ерекшелігін көрсетуге мүмкіндік берсе, архивтік материалдар мен әскери-тарихи зерттеулер бұл деректерді нақтылау және сыни тұрғыдан бағалау үшін қажет болды. Осы тұрғыдан алғанда, Қайсеновтің партизандық қызметі жеке ерлік оқиғаларының жиынтығы ғана емес, нақты жағдайға бейімделген, тәуекелді есептеуге және қарсыластың тылдық жүйесін әлсіретуге бағытталған тактикалық тәжірибе ретінде айқындалды.

Қасым Қайсенов тәжірибесін «шағын соғыс» теориялары аясында талдау отандық тарихнамадағы публицистикалық және қаһармандық сипаттағы баяндауды әскери-талдамалық деңгеймен толықтыруға жол ашады. Оның партизандық қызметі қарсылас коммуникациясына соққы беру, шағын топтық мобильді манёвр, барлау мәліметіне сүйенген қысқа рейд және жергілікті халықпен байланыс орнату сияқты иррегулярлық соғысқа тән негізгі белгілерді қамтиды. Алдағы зерттеулерде Қайсенов қатысқан нақты операцияларды архивтік құжаттар негізінде тереңірек реконструкциялау, оның әскери тәжірибесін Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі басқа партизан командирлерінің тәжірибесімен салыстыру маңызды ғылыми бағыт бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *История Великой Отечественной войны Советского Союза. В 6 т. Т. 3.* – М.: Воениздат, 1962. – 560 с.
2. *Пономаренко П.К. Партизанское движение в Великой Отечественной войне.* – М.: Госполитиздат, 1946. – 312 с.
3. *Капась И. Без права на правду? Заметки исследователя // Цена Победы = The Price of Victory.* – С. 110–115.
4. *Қайсенов Қ. Партизан соқпақтары.* – Алматы: Жазушы, 1980. – 288 б.
5. *Әбдіғалиұлы Б. Ұлы Отан соғысы және Қазақстан.* – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 320 б.
6. *Shepherd B. The Continuum of Brutality: Wehrmacht Security Divisions in Central Russia, 1942 // German History.* – 2003. – Vol. 21, № 1. – P. 49–81.
7. *Statiev A. Soviet Partisan Violence against Soviet Civilians: Targeting Their Own // Europe-Asia Studies.* – 2014. – Vol. 66, № 9. – P. 1525–1552. DOI: 10.1080/09668136.2014.957928
8. *Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік архиві. Коллекция о земляке-писателе Кайсенове Касыме. Май 1978 г. – 2866-қор, 1-тізбе, 639-іс, 1–3 п.*
9. *Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік архиві. Черных С.Е. Партизанскими тропами: очерк о жизни и творчестве Касыма Кайсенова: машинопись.* – 50-қор, 1-тізбе, 606-іс.
10. *Сүлейменов Д. Қасым Қайсенов: тағдыр және ерлік.* – Алматы: Атамұра, 2008. – 192 б.
11. *Қайсенов Қ. Шығармалары: 2 томдық.* – Астана: Фолиант, 2013–2014.

12. Zhukov Yu.M. *External Resources and Indiscriminate Violence: Evidence from German-Occupied Belarus* // *World Politics*. – 2017. – Vol. 69, № 1. – P. 54–97. DOI: 10.1017/S0043887116000137
13. Қайсенов Қ. *Жау тылында*. – Алматы: Жазушы, 1973. – 256 б.
14. Kalyvas S.N. *The Logic of Violence in Civil War*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 484 p.
15. Shepherd B. *The Continuum of Brutality: Wehrmacht Security Divisions in Central Russia, 1942* // *German History*. 2003. Vol. 21, № 1. P. 49–81.

References

1. *Istoriya Velikoi Otechestvennoi voiny Sovetskogo Soyuza* [History of the Great Patriotic War of the Soviet Union]. In 6 vols. Vol. 3. Moscow: Voenizdat, 1962. 560 p. [in Russian].
2. Ponomarenko, P.K. *Partizanskoe dvizhenie v Velikoi Otechestvennoi voine* [The Partisan Movement in the Great Patriotic War]. Moscow: Gospolitizdat, 1946. 312 p. [in Russian].
3. Kapas', I. *Bez prava na pravdu? Zametki issledovatelya* [Without the Right to Truth? Researcher's Notes]. In *Tsena Pobedy = The Price of Victory*, pp. 110–115. [in Russian].
4. Qaisenov, Q. *Partizan soqpaqtary* [Partisan Paths]. Almaty: Zhazushy, 1980. 288 p. [in Kazakh].
5. Abdighaliuly, B. *Uly Otan sogysy zhane Qazaqstan* [The Great Patriotic War and Kazakhstan]. Almaty: Qazaq University, 2010. 320 p. [in Kazakh].
6. Shepherd, B. *The Continuum of Brutality: Wehrmacht Security Divisions in Central Russia, 1942*. *German History*, 2003, vol. 21, no. 1, pp. 49–81. [in English].
7. Statiev, A. *Soviet Partisan Violence against Soviet Civilians: Targeting Their Own*. *Europe-Asia Studies*, 2014, vol. 66, no. 9, pp. 1525–1552. DOI: 10.1080/09668136.2014.957928. [in English].
8. Shygys Qazaqstan oblysynyn memlekettik arhivi [State Archive of East Kazakhstan Region]. *Kolleksiya o zemlyake-pisatele Kaisenove Kasyme*. May 1978. 2866-qor, 1-tizbe, 639-is, 1–3 p. [in Russian].
9. Shygys Qazaqstan oblysynyn memlekettik arhivi [State Archive of East Kazakhstan Region]. Chernykh S.E. *Partizanskimi tropami: ocherk o zhizni i tvorchestve Kasyma Kaisenova: mashinopis'* [Along Partisan Paths: An Essay on the Life and Work of Kasym Kaisenov: Typescript]. 50-qor, 1-tizbe, 606-is. [in Russian].
10. Suleimenov, D. *Qasym Qaisenov: tagdyr zhane erlik* [Qasym Qaisenov: Fate and Heroism]. Almaty: Atamura, 2008. 192 p. [in Kazakh].
11. Qaisenov, Q. *Shygarmalary* [Works]. 2 vols. Astana: Foliant, 2013–2014. [in Kazakh].
12. Zhukov, Yu.M. *External Resources and Indiscriminate Violence: Evidence from German-Occupied Belarus*. *World Politics*, 2017, vol. 69, no. 1, pp. 54–97. DOI: 10.1017/S0043887116000137. [in English].
13. Qaisenov, Q. *Zhau tylynda* [Behind Enemy Lines]. Almaty: Zhazushy, 1973. 256 p. [in Kazakh].
14. Kalyvas, S.N. *The Logic of Violence in Civil War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 484 p. [in English].
15. Shepherd B. *The Continuum of Brutality: Wehrmacht Security Divisions in Central Russia, 1942* // *German History*. 2003. Vol. 21, № 1. P. 49–81. [in English].

FTAMP / МРИНТИ / IRSTI 03.09.55

ӘӨЖ / УДК / UDC: 94

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.033>

Д.Қ. Сансызбай *1

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты, Қазақстан, Алматы

e-mail: sansyzbay.d.k@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2853-9768>

БАҚЫТЖАН ҚАРАТАЕВТЫҢ ҚР ОМА ЖЕКЕ ТЕКТІК ҚОРЫ: ҚОЛЖАЗБА МҰРАСЫНЫҢ ДЕРЕКНАМАЛЫҚ ТАЛДАУЫ

Аңдатпа

Мақалада белгілі қайраткер Бақытжан Қаратаевтың (1860-1934) Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивіндегі жеке тектік қорына және қордағы ғылыми мұрасына дерекнамалық талдау жасауды көздейді. Қайраткер XX ғасырдың басындағы Ресей империясындағы күрделі саяси үдерістердің куәгері және қатысушысы болған. Тарихи оқиғаларды сын елегінен өткізіп қағаз бетіне түсірген. Зерттеу ҚР ОМА № 1227 Бақытжан Қаратаевтың жеке тектік қорының материалдарына негізделген. Қор құнды құжаттардың бірегейлігімен ерекшеленеді. Қорда Б. Қаратаевтың қолжазбаларының негізгі мұрасы сақталған. Қолжазба мұрасына дерекнамалық талдау жасауда нарративтік, дерекнамалық талдау, биографиялық, герменевтикалық әдістері қолданылды. Жеке тектік қорға жалпы және оның ішіндегі қолжазбаларға дерекнамалық талдау жасау тарих ғылымының талабы. Қордағы кейбір қолжазбалардың, мәтіндердің ғылыми айналымға енгізілмеуі, оларға дерекнамалық талдау жасалмауы ғылыми зерттеу жұмысын жүргізуді талап етеді.

Қайраткердің қалдырған тарихи мұрасына дерекнамалық талдау жасалуы ғылыми айналымға бірегей құжаттарды енгізілуін, оның құрылымын, сақталу деңгейін, ғылыми құндылығын анықтауға, сонымен қатар автордың субъективті көзқарасының ерекшелігін көрсетуге мүмкіндік береді. Жеке тектік қордағы автордың құжаттары, еңбектері зерттеуші ғалымдарға ғылыми зерттеу жұмысын жүргізуге септігін тигізеді.

Түйін сөздер: жеке тектік қор, Бақытжан Қаратаев, қолжазба, зиялы қауым, тарихи жад

Д.Қ. Сансызбай *1

PhD докторант, КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

e-mail: sansyzbay.d.k@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2853-9768>

ЛИЧНЫЙ ФОНД БАХЫТЖАНА КАРАТАЕВА В ЦГА РК: ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РУКОПИСНОГО НАСЛЕДИЯ

Аннотация

В статье дается источниковедческий анализ личного фонда и рукописного наследия Бахытжана Каратаева (1860-1934) хранящегося в личном фонде № 1227 в Центральном государственном архиве Республики Казахстан. Личный фонд особенен своими уникальными документами. В нем сохранены рукописи, дневники, письма и переписки, документы делопроизводства, а также документы партийной принадлежности подтверждающие полномочия личности. Целью статьи является провести обзор, а также источниковедческую

характеристику личного фонда, основанную на анализе его состава, структуры как исторического источника, а также рукописей Б. Каратаева. Для осуществления данной цели применялись такие методы исторического исследования как нарративный, источниковедческий анализ, биографический и герменевтический. Источниковедческий анализ является важной потребностью исторического исследования личности данного деятеля.

Статья восполняет пробелы в исследований личности Б. Каратаева, так как практически нет полноценных работ источниковедческого анализа его личного фонда в ЦГА РК. Анализ фонда дает возможность определить сохранность, полноту находящихся в нем материалов, раскрывает личность Б. Каратаева как активного участника и свидетеля исторических событий и историка. Источниковедческий анализ рукописного наследия Б.Каратаева способствует глубокому пониманию эпохи через призму его трудов.

Ключевые слова: документы личного происхождения, Бахытжан Каратаев, рукопись, интеллигенция, историческая память

D.K. Sansyzbay *1

PhD doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

e-mail: sansyzbay.d.k@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2853-9768>

THE PERSONAL FUNDS OF BAKHYTZHAN KARATAYEV IN THE CENTRAL STATE ARCHIVE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: A SOURCE STUDY OF THE MANUSCRIPT HERITAGE

Abstract

The article provides a source analysis of the personal collection and manuscript heritage of Bakhytzhan Karatayev (1860 – 1934), which is preserved in Personal Fund No. 1227 at the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. This personal collection is distinguished by its unique documents, including manuscripts, diaries, personal correspondence, administrative records, and party affiliation documents that verify his official authority. The purpose of the article is to conduct an overview and provide a source-based characterization of the personal fund, based on an analysis of its composition and structure as a historical source, as well as an examination of B. Karatayev's own manuscripts. To achieve this objective, several historical research methods were employed, including narrative, source analysis, biographical, and hermeneutic methods. Source analysis remains a vital necessity for the historical study of this figure's personality.

The article fills existing gaps in the study of B. Karatayev, as there is a notable lack of comprehensive source analysis regarding his personal fund in the CSA RK. Analyzing the collection allows for an assessment of the preservation and completeness of the materials within to historical events but also as a historian. Ultimately, the source analysis of B. Karatayev's manuscript heritage facilitates a profound understanding of the era through the prism of his works.

Key words: documents of personal origin, Bakhytzhan Karatayev, manuscript, intelligentsia, historical memory

Қысқашы. Тарих ғылымында архив құжаттары зерттеудің маңызды деректік негізін құрайды. Тарихтағы қайраткерлердің өміріне қатысты деректерді архивтардағы жеке тектік қорлардан алуға болады. Жеке тектік қор – жекелеген жеке тұлғаның, отбасының өмірі мен қызметі процесінде пайда болған, Ұлттық архивтік қорының құрамына енгізілген архивтік құжаттардан тұратын жеке тектік архив қоры [1]. Жеке тектік қорлар өз кезегінде екіге бөлінеді: жеке тұлғаның жеке тектік қоры және отбасылық қор. Жеке тұлғаның жеке тектік

қоры белгілі бір азаматтың өмірі мен қызметі барысында жинақталған құжаттардан құралады, шығармашылық және ғылыми мұрасыда қызметтік құжаттар қатарына кіреді [2, 3 б.]. Жеке тектік қордағы құжаттардың мазмұны қор иесінің негізгі кәсіби қызметіне байланысты болады. Жеке тектік қорда келесі материалдар кездеседі: тұлғаның өмірбаяны, эпистолярлық мұрасы, қызметтік және де шығармашылық құжаттары, фото, аудио, видео материалдары және т.б. Олар сол замандағы оқиғаларды, фактілерді, саяси ахуалды сипаттап, көрсетіп қана қоймай сонымен қатар жеке тұлғаның тарихтағы орнын айқындайды.

Жеке тектік қорда табылатын және онымен тығыз байланысты «egodocument» және өмірбаян түсініктері бар. «Egodocument» анықтамасын Амстердам университетінің профессоры, тарихшы Жак Прессер енгізген. Ғалым терминді 1950 жылы автобиографиялық стиліндегі жазылған барлық мәтіндерді белгілеу үшін енгізген. Олардың қатарында автобиографиялар, мемуарлар және жеке күнделіктер де бар. Жаңа неологизм атақты нидерланд тіліндегі Ван Дале сөздігіне енген [3]. Рудольф Деккер «egodocument» анықтамасының мағынасын келесідей анықтайды: «egodocument құжаттары өзінің құрамында автобиографияларды, мемуарларды, жеке күнделіктерді және басқа да жеке жазбаларды қамтиды, оларда автор өзінің тәжірибесі, істері, ойлары мен сезімдері туралы жазады» [4, 185 б.]. Термин тарих ғылымында кең қолданысқа ие.

Жеке тектік қорлардың маңызды қызметінің бірі жеке дара және де тарихи үдерістерге баға берудегі тарихи тұлғаның субъективті қазқарасына қолжеткізуге мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде жеке тектік қордың құнды мұрасы сақталған. Сол құнды мұралардың тізімінде Б. Қаратаевтың жеке тектік қоры да бар. Б.Қаратаев 1917 жылғы Ресей империясындағы саяси өзгерістерге дейін және де одан кейінгі уақытта да белсенді қоғамдық, саяси қызметпен, ғылыми жұмыспен айналысқан. Отандық және шетелдік архивтардың қорларында қайраткердің өміріне және қызметіне қатысты құнды құжаттық деректер сақталған. Мысалы, олардың қатарында келесі архивтарды атап өтуге болады: Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА), Ақтөбе облысы мемлекеттік архиві, Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік архиві, Санкт-Петербург орталық мемлекеттік тарих архиві, Ресей мемлекеттік тарих архиві және т.б. Осы архивтардың ішіндегі құжаттардың көлемі мен жүйелі түрде сақталуы жағынан алғанда ҚР ОМА-ғы Б.Қаратаевтың жеке тектік қорының орны ерекше. Қорда сақталған қайраткердің жеке тектік құжаттарын жоғарыда айтылған «egodocument» және автобиографиялық мәтін тұрғысынан қарастыруға болады. Қордың құжаттары төңкеріспен пен азаматтық қақтығыстың айрықша жағдайында биліктің, қоғамның және тұлғаның өзара әрекеттесу механизмдеріне жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік береді. Мақала қайраткердің жеке тектік қорына шолу мен қолжазбаларына дерекнамалық талдау жасауға бағытталған. Ұсынылған ғылыми зерттеудің ғылыми жаңалығы қордағы аз белгілі құнды деректерді айналымға енгізу, дерекнамалық талдау жасаумен қатар Б.Қаратаевтың өтпелі кезеңдегі саяси қайраткер ретіндегі рөлін қайта зерделейді. Ұсынылған ғылыми зерттеудің маңыздылығы келесі себеппен негізделген Б.Қаратаевтың еңбектері, құжаттары белгілі замандастарымен салыстырғандағы айырмашылығы, осы уақытқа дейін арнайы дерекнамалық талдау, зерттеу объектісіне толыққанды айналмады, кейбір еңбектері тек жарияланды. Алғаш рет оның жеке қорына кешенді талдау жасалды, бұл өз кезегінде қайраткердің дүниетанымдық эволюциясын қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Бұл үдерісте ерекше назарды бұрын жарияланбаған күнделіктері, жазбалары, құжаттары құрайды. Бұл деректерден қазақ зиялы қауымының өкілінің бірі болған қайраткердің әлеуметтік бейімделуін тек пассивті бейімделу емес, жүйелі дағдарыс жағдайында саяси өзін-өзі анықтаудың күрделі үдерісі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Жүргізілген ғылыми зерттеу XX ғасырдың басындағы өтпелі кезеңдегі Қазақстан тарихын интеллектуалдық тарих, өмірбаян, әлеуметтік-мәдени және саяси зерттеулері үшін негіз жасайды.

Қайраткердің еңбектері, қызметтік құжаттары және тағы да басқа мәтіндік мұраларын ғылыми айналымға енгізу тарих ғылымының деректік негізін байытып, объективті тарихи тұжырым жасауға мүмкіндік береді. Қасым-Жомарт Тоқаев 2026 жылдың 5 қаңтарында «Turkistan» газетіне берген «Қазақстан жаңғырудың жаңа кезеңіне қадам басты» сұхбатында тарихымыз туралы келесі бірнеше ойымен бөлісті: «Біз болашаққа ұмтылған қоғам, біртұтас ұлт ретінде төл тарихымызды танып, оны қаз-қалпында қабылдай білуіміз керек. Бізге негізсіз аңыз-әңгімелердің еш қажеті жоқ, оның бәрі сана-сезімізге кеселін тигізеді. Тарих жұртты дауластыратын, жауластыратын тақырып емес, керісінше, қоғамды ұйыстыратын құндылық болуға тиіс» деді [5]. Осы тұрғыда тарихымыздағы кез-келген қайраткердің өмірін және қызметін зерттеу, зерделеу, оны қоғамға таныстыру тарих ғылымының маңызды міндеттерінің бірі болады.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу барысында архив құжаттары, отандық және шетелдік ғалымдардың кең кешенді зерттеулері пайдаланылды.

Мақаланың негізгі деректік негізін ҚР ОМА Б.Қаратаевтың № 1227 жеке тектік қоры құрады. Қордағы деректерді қайраткердің өзі жинақтаған. Соғыстан кейінгі уақытта жиналған материалдардың көшірмелері және түпнұсқалары қайраткердің туыстары тарапынан архивқа тапсырылған.

Б.Қаратаев өмірінің соңғы жылдарын Ақтөбе қаласында өткізді, соған байланысты қызметіне қатысты біраз материалдар Ақтөбе облысының мемлекеттік архивінде сақталған. Архивтің № 3 қорының, 1-т, 139-істің деректері тақырыпты зерттеу барысында қолданылды. Қорда Бақытжан Қаратаевтың Ақтөбе губерниялық сотында қорғаушылар коллегиясының мүшесі ретінде жұмыс атқаруы кезіндегі құжаттарымен қатар басқа да қызметіне қатысты материалдары жинақталған.

Зерттеу жұмысында тарихи зерттеулерде кең қолданатын нарративтік, дерекнамалық талдау, биографиялық, герменевтикалық әдістері пайдаланылды. Нарративтік әдіс жеке тектік қордың жалпылама сипаттамасын, тарихи тұлғаның өмір сүрген заманын сипаттауға қолданылды. Дерекнамалық талдау әдісі қордағы мәтіндерді сыртқы және ішкі сыннан өткізуді мақсат етті. Бұл әдісті жеке тектік құжаттармен жұмыс жүргізу барысында пайдалану маңызды қадамдардың бірі болып табылады. Жеке тектік құжаттардың түп-нұсқалағын, пайда болу уақытын, қордың құрамын, жазылу стилін, ішкі мән-мағынасын анықтауда дерекнамалық әдіс пайдаланылды. Биографиялық әдіс автордың тарихи оқиғалардағы орнын анықтауда, баға беруде таптырмас құрал болды. Герменевтикалық әдіске келетін болсақ тарихи деректердің, мәтіннің негізінде тарихи оқиғаларды және үдерістерді интерпретациялауға, түсінуге бағытталған. Тарихи контекстті және автордың субъективтілігін назардан шығармау маңызды қағидаттарының бірі болды.

Нәтижелер мен талқылау. XIX ғасырдың екінші жартысымен XX ғасырдың басы – қазақ қоғамы үшін әлеуметтік, экономикалық, саяси саладағы трансформация кезеңі болды. Империялық әкімшілік дала аймақтарын басқаруда әкімшілік-аумақтық реформаларын енгізуі, қоныс аудару саясатының үдеуі, экономикалық қысымның күшейуі, әсіресе Бірінші дүниежүзілік соғыс уақытында жергілікті халықтың өміріне елеулі әсер етті. XIX ғасырдың екінші жартысындағы әкімшілік-аумақтық реформалар қазақ даласын толықтай империялық жүйеге кіріктіруге бағытталды. 1867-1868 жж. реформа бойынша қазақ жерінде бес сатылы басқару жүйесі енгізілді. Соның салдары ретінде реформаға қарсы көтеріліс Кіші жүзде 1869 – 1870 жж. орын алды. Экономика саласында сауда-саттық, тауар-ақша қатынастары және де кәсіпкерлік дамыды. Оқу-білім саласы зайырлана түсті, жаңа оқу орындары ашылды. 1906 жылғы Столыпин реформасы жергілікті және сырттан келген шаруалар арасында жер үшін бәсекелестікті тудырды. Қоныс аударған шаруаларға жердің таратылуы қазақ қоғамының дәстүрлі шаруашылығына зиян келтірді. 1905-1907 жж. Ресей империясындағы революцияның толқындары Қазақстанға да жетті, оның мысалының бірі ретінде «К истории революционного

движения в Уральской губернии» еңбегінде көрініс тапқан [6]. Бұл революция қазақ жерінің кейбір аймақтарында саяси белсенділік тудырды. Дегенмен бұл белсенділік көбіне сырттан келіп қазақ жерінде орныққан жұмысшы, шаруа арасында тарады. Билікке әлеуметтік талаптар қойылды. Сол тұстағы тыйым салынған Ресей социал-демократиялық жұмысшы партиясы (РСДЖП) Қазақстанның аймақтарында агитациялық қызметін астыртын жүргізді, Орал облысын мысал ретінде келтіруге болады [7, 85-87 бб.]. Ал 1916 жылғы көтеріліс Орталық Азиядағы аймақтағы саяси жағдайды күрделендірді, оған қоса осы уақытқа дейін шешілмей келген жер, дін, көші-қон мәселелері жағдайды одан ары ушықтырды. Осындай жағдайда зиялы қауымның жаңа буыны қалыптасты. Қазақ зиялы қауымы ұлттық мүддені қорғауда саяси белсенділіктің әртүрлі жолдарын ұстанды – ағартушылық қозғалыстан, баспа ісіне назар қоюмен қатар партия құруға дейін барды және де жалпы Ресейлік деңгейде ұлт өкілі қызметін атқарды. Сол ұлттық зиялы қауымының өкілінің бірі – Бақытжан Қаратаев.

Бақытжан Қаратаев (1860 – 1934) – интеллектуал, мемлекеттік қайраткер, II Мемлекеттік Думаға Орал облысының қазақ халқынан сайланған депутат (1907) [8, 495 б.]. Бастапқы білімін Орынбор қаласындағы гимназияда алған (1878 – 1886). Білімі жоғары, Санкт-Петербург Императорлық университетінің заң факультетін тәмамдаған (1886 – 1890) [9, 283 б.]. 1891 – 1897 жж. Кутаисиде сот орындаушы болып қызмет атқарған. «Қазақстан», «Айқап» газеттерінде мақалаларын жариялаған. Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдары Б. Қаратаев Орал облысында соғысқа алынған азаматтардың отбасыларына қаржылай қолдау көрсету мақсатында қаражат жинауды ұйымдастырған [10, 403 б.].

1925 жылы Әділет халық комиссариатына жұмысқа тұру барысында толтырған анкетасында өзіне берген сиппатамада 1917 жылғы ақпан айына дейінгі қызметін «Член Государственной Думы 2-го созыва 1907 года и работа в разных противощарских политических организациях» деп көрсеткен. Және де нақтылап келесі саяси партиялардың мүшелігінде болғаны туралы да анықтама берген: 1905 – 1914 жылдар аралығында Кадеттер партиясының (КДП) мүшесі, 1914 – 1 мамыр 1917 жж. аралығында РСДЖП мүшесі, 1 мамыр 1917 жылдан бастап большевиктер партиясында [9, 282 б.]. 1917 – 1927 жж. большевиктер партиясының қатарында. Азаматтық соғыс жылдарында Орал облысында Кеңес үкіметін орнатуға қатысқан, Орталық ағарту комитетінің әділет комиссары болып сайланған [11, 256 б.]. 1919 жылы 24 шілдеде құрылған Қазревкомның мүшелігіне сол мезетте тағайындалған. 1927 ж. партия қатарынан шығып кетеді, кейін өмірінің соңына дейін ғылыми-зерттеу жұмыстарымен шұғылданады. Тамыз айының 1931 жылынан бастап ҚАССР Орталық архивінің басқармасында ғылыми қызметкер ретінде жұмыс атқарған [12, 55 б.].

Б.Қаратаевтың өмірбаяны, саяси қызметі, шығармашылығы отандық және шетелдік зерттеушілер тарапынан зерттеліп келеді. Отандық ғалымдардың Б.Қаратаев тұлғасын зерттеудегі үлестері біршама көп. Бұл зерттеулерді кеңестік және тәуелсіздік тұсындағы жасалған зерттеулер деп қарастырсақ болады. Барлық зерттеулер, еңбектер жалпылама үш жазу стилінде жазылған: академиялық, ғылыми-танымдық және публицистикалық. Әр стилінің өзінің мақсаты мен міндеті бар.

Кеңестік тұстағы Б. Қаратаев тұлғасын зерттеген ғалымдардың бірі Мұстафа Ысмағұлов. М. Ысмағұлов Қазақ ССР Ғылым академиясы Философия және құқық институтының кіші ғылыми қызметкері қызметін атқарған. Ғалымның Б.Қаратаевтың саяси қызметіне байланысты жазған мақалаларының бірі «Революция сарбазы». Мақалада ғалым тың деректермен бөліскен. Б. Қаратаевтың студенттік кезеңінен бастап 1934 ж. дейінгі өмірінің, саяси қызметінің көпшілік қоғамға айтылмаған тұстарын ашып көрсеткен. Ғалым қайраткердің II Мемлекеттік Думадағы қызметін талдап, қайраткердің ұлтшыл, ел қамын ойлаған азамат ретінде сипаттаған. Сонымен қатар Б. Қаратаевтың думада сөйлеген сөзінен В.Ленин цитаталар келтіріп, назар аударғанын және де қайраткердің империяның аграрлық позициясына наразылығына назар аударғанын да белгілеген [13]. Дияра Усманова Ресей Империясының

Мемлекеттік Думадағы барлық мұсылман халықтардан сайланған депутаттардың қызметін қарастырса, Юлия Лысенко мақаласында Б. Қаратаевтың және басқа да Орталық Азиядан Мемлекеттік Думаға сайланған депутаттардың қызметін зерттеген [14; 15, 617-621 бб.]. Дала өлкесінен және Түркістаннан сайланған депутаттардың Мемлекеттік Думадағы қызметтерінде көздеген мақсаттарына жетпеген. Депутаттар көтерген көші-қон мәселесін тоқтату, жер саясатын әділетті жүргізу, саяси және де мұсылман қауымының діни құқықтарының сақталуы мен шектеулердің алынып тасталуы шешілмеген деп тұжырымдайды Ю.Лысенко [15, 621 б.].

Отандық тарихнамада Б.Қаратаев тұлғасына қатысты қорғалған алғашқы диссертация «Бахытжан Қаратаевтың қоғамдық-саяси қызметі (1860 – 1934)» тақырыбында болды, авторы Үздік Идресова [16]. Ү. Идресованың кандидаттық диссертациясы қайраткердің өмірбаяны, қызметі және ғылыми-зерттеу жұмыстарына арналған зерттеу еңбегі. Келесі көлемді еңбек Ө.Озғанбайдың және Б.Құрманбековтың «Қайраткер Қаратаев» еңбегі [17]. Еңбекте авторлар қайраткердің балалық шағынан бастап кеңестік кезеңіндегі саяси қызмет атқарған уақытына дейін өмірбаянына шолу жасаған. Ал Б.Қойшыбаевтың «Түнектен оралған есімдер: тұлға және тарих» еңбегі Б.Қаратаев туралы әдеби қысқа шығармадан, өмірбаянына шолу мен Б.Қаратаев туралы ғалыммен болған сұхбаттан тұрады (2-ші кітап) [18]. Және де автордың «Ұлттық қозғалыс сарбазы» атты рисәлә еңбегінде қайраткер оның басты кейіпкері. Тарихи туындыда қайраткердің ел мүддесі үшін атқарған қызметі суреттеледі [19]. Жалпы бұл еңбектерде Б.Қаратаев тұлғасының өмірінің барлық кезеңі қамтылып, өз заманының ірі саяси қайраткері ретінде сипатталады. Келесі құнды деректер негізінде жазылған еңбектердің бірі ол «Қазақтың тұңғыш заңгері» кітапшасы. Көлемі жағынан шағын ғана кітапшада Б.Қаратаевтың өміріне, саяси қызметіне қатысты құнды деректер келтірілген. Мысалы Санкт-Петербург Императорлық университетін үздік аяқтауы, студенттік кезіндегі «Жерлестер» ұйымының негізін қалаушылардың бірі болуы туралы мәлімет беріледі. Сонымен қатар кітапшада қайраткердің отбасылық және қызметтік фото, архивтік құжаттарынан үзінділер ұсынылған. Кітапша Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінің ұжымының еңбегінің нәтижесі [20].

Осы тақырыпта жазылған отандық зерттеушілердің басқа да мақала, кітапшалары, зерттеулері жеткілікті және уақыт өте келе зерттеулер саны ұлғайып келеді. Б.Қаратаевтың жеке тектік қорына келетін болсақ, оған арнайы талдауды Гүлжан Сыдыкова «ҚР ОМА Бахытжан Қаратаевтың шығармашылық құжаттары» мақаласында қарастырған [21]. Мақалада қайраткердің жеке тектік қорына жалпы сипаттама берілген, сақталған құжаттардың ерекшелігі және құндылығы көрсетілген. Дегенмен қордың дерекнамалық талдауы толыққанды жасалмаған, ары қарай ғылыми зерттеуді қажет етеді.

Шетел ғалымдарының тарапынан қайраткердің тұлғасына қатысты зерттеулер көп емес. Қайраткердің тұлғасын зерттеген алғашқы шетел ғалымының бірі Жапон тарихшысы Томохико Уяма. Жапон ғалымы «Бахытжан Каратаев и алашордынцы: изменения взаимоотношений» мақаласында Б.Қаратаевтың және алашордалықтардың арасындағы күрделі қарым-қатынастың даму эволюциясын қарастырып және олардың арасындағы ұлт ісіне, дін, жер мәселесіне қатысты көзқарас қарама-қайшылықтарын, диспут тудырған мәселелерін қарастырған [22]. Франция мемлекетінің Орталық Азия зерттеулер институтының ғалымы Гзавье Аллез «Политические воззрения и родоплеменное устройство казахского общества в условиях советизации в 1917 – 1920 годы» мақаласында қазақ зиялы қауымының саяси белсенділігін зерттеген. Ғалымның зерттеуінің ерекшелігі қазақ зиялы қауымының қарастырылып отырған хоронологиялық кезеңде саяси таңдауына әсер еткен факторінің бірі географиялық орналасу мен ру-тайпалық құрылысы деген тұжырым жасаған. Осы мақала аясында Г.Аллез Б.Қаратаевтың төрелік тегін назарға алған және кеңес билік жүйесіндегі қайраткердің орнын кезең кезінімен өзгеруін көрсеткен. Автордың негізгі тұжырымы Б.Қаратаев қазақ зиялы қауымының оппозициясын ірі өкілінің бірі болған, қазақтардың

отырықшылануын қолдаған дейді, дегенмен оның кеңестік билік жүйесіндегі қызметі ұзаққа бармағанын жазады [23, 22-24 бб.; 33-34 бб.; 38 б.; 43 б.].

Бақытжан Қаратаевтың қолжазбалары және де басқа да жеке тектік құжаттары ҚР ОМА № 1227 қорында сақталған. Қордағы құжаттар қайраткердің өміріне және атқарған қызметіне байланысты, сонымен қатар өзі куәгер болған және белсенді қатысушысы болған оқиғаларды баяндайтын қолжазбалардан тұрады. Басым көпшілігі қолжазбалары және естеліктерді құрайды. Қордағы құжаттардың кейбірі түп-нұсқа болса, кейбірі көшірмелер. Қор 1 тізімнен және 7 істен тұрады. Олар келесі істер:

1. Документы Красного партизана тов. Каратаева Бахитжана Бисалиевича. Фотокарточки Каратаева Б.Б. и бойцов Чапаевской дивизии и Красных партизан Западного Казахстана, (73 бет);

2. Документы, связанные с деятельностью Б.Б.Каратаева. Краткий очерк истории Алаш – Орды, (139 бет);

3. Отрывки из дневника товарища Каратаева Б.Б. (сентябрь 1918 г.), во время его заключения в Уральской тюрьме: Крайние даты: 17.9.18 г. – 29.9.1918 г., (52 бет);

4. Воспоминания Б.Б.Каратаева о своем заключении в Уральской тюрьме (апрель 1918 - январь 1919 г.) при белоказачьем «войсковом правительстве» (59 бет);

5. Воспоминания и другие документальные материалы бойцов Чапаевской дивизии и Красных партизан Западного Казахстана о борьбе с Уральским белоказачеством (164 бет);

6. К истории революционного движения в Уральской губернии (57 бет);

7. Краткий очерк истории Алаш – Орды и другие подлинные рукописи и документы связанные с деятельностью Каратаева и его боевых товарищей Красных партизан (399 бет).

Қордың ішінде сақталған келесі құжаттар қолжетімсіз: Переписка архивного отдела УМВД по вопросу приобретения личного архива тов. Каратаева Б.Б. 28.3.47 г. – 5.8.48 г. в деле фонда; переписка архивного фонда отдела УМВД Актюбинской области по вопросу приобретения личного архива Каратаева Б.Б. в деле фонда. Қордың құрылу мерзімін 1946 – 1948 жж. деп шамалап тұжырым жасауға болады, себебі қордың құжаттарында құрылу уақытта нақты көрсетілмеген.

Қордағы құжаттарды келесі критерилар бойынша классификациялауға болады:

1. Ақпаратты беру формасы бойынша:

– мәтіндік;

– көрнекі-графикалық.

2. Шығу тегіне қарай:

– жеке құжаттар (Б. Қаратаевтың күнделіктері, эпистолярлық мұрасы, естеліктері);

– қызметтік құжаттар (мемлекеттік және қоғамдық қызметі, әскери-революциялық комитеттегі мүшелігі, партиялық, ғылыми-зерттеу қызметіне байланысты құжаттары);

– көрнекі (Б. Қаратаевтың және большевиктардың фотосуреттері);

– публицистикалық (мақалалар, қолжазбалар).

3. Авторлық сипаты бойынша:

– авторлық (Б. Қаратаевтың өзі жазған материалдары);

– куәгерлік (қызыл әскер сарбаздарының хаттары, куәлігі, қызметтестерінің жазбалары, белгілі большевик және әскери адамдардың естеліктері, автобиографиялар). Қордағы автобиографиялар азамат соғыс жылдарындағы қызыл әскер сарбаздарына тиесілі.

Бақытжан Қаратаевтың кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында жауапты қызметтерді атқарғандықтан оның көптеген қызметіне байланысты құжаттары қорда сақталған, олар мысалы: партиялық билет (РКП (б)); грамота (15 летие годовщины мирового октября), 1932 ж.; куәлік, мандат Азаматтық соғыс жылдарында әртүрлі мақсатта берілген; кәулік, мандат Бүкілқырғыз съезін өткізуге берілген (мамыр 1919 ж.); қызметтік тағайындаулар бұйрығы және де басқа құжаттар [12, 55 б.]. Фотокарточкалар Б. Қаратаевқа және де Азамат соғыс

жылдарында Кеңес үкіметі жағында қатысқан азаматтарға тиесілі. Сонымен қатар қорда сол замандағы саяси жағдайға талдаулар, кеңес үкіметінің орнығуына атсалысқан біраз адамдардың өмірбаяндарын кездестіруге болады.

Б.Қаратаевтың қорындағы хаттарға келетін болсақ олар «Казиздат» баспасымен, Азамат соғысының қатысушыларымен әртүрлі мәселелерде хат алмасулардан тұрады. Азамат соғысына қатысқан азаматтардың хаттарының негізгі мағынасы большевиктардың тарапында соғысқаны туралы Б.Қаратаевқа куәлік ету өтініштері және де қайраткердің басқада азаматтармен байланыс орнату хаттары.

Б.Қаратаевтың қорындағы шығармашылық мұраны келесі критерилер негізінде классификациялауға болады:

1. Қолжазбалардың тақырыбы
 - 1869 – 1870 жж. Торғай, Орал облысындағы, Маңғышлақтағы көтерілістер
 - 1905 – 1907 жж. Орал облысындағы төңкеріс
 - 1916 ж. көтеріліс
 - Орал облысындағы Азаматтық соғыс
 - Алашорда тарихы
2. Жазылу жанры
 - публицистикалық
 - естеліктер
3. Хронологиялық мерзімі
 - революцияға дейінгі
 - кеңестік кезең
4. Қолжазба мұраның пайда болу жағдайлары
 - әлеуметтік тапсырыс
 - саяси жағдайлар
 - жеке қызығушылық

Б.Қаратаев 1917 ж. дейінгі уақытта да қоғамдық-саяси іспен айналысты және де публицистикалық қызметімен де танылды. 1917 – 1920 жылдардағы Қазақстандағы ықпалды саяси қайраткердің бірі ретінде саяси оқиғалардың қатысушысы болуы, билік тарапынан оған сол жылдардың тарихын қағаз бетіне түсіруге, кейін ғылыми қызметкер ретінде жұмыс жасауына да әсер еткен. Партия тарапынан бұндай әрекет, билік алдында сенімі бар адамға тапсырылған. «Истпарт» бөлемшесі және «Казиздат» баспасы Б.Қаратаевқа 1916 – 1920 жылдар аралығындағы және де басқада оқиғаларға ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуге арналған мемлекеттік тапсырыс жасаған. 1925 ж. оған «Истпарт» бөлемшесі тарапынан 1916 – 1919 жж. аралығында оқиғаларды және де қазақтардың революцияға қатысуы туралы естеліктерін жазуға үндеу жасалса, кейінірек 1934 ж. мысалы «Казиздат» баспасымен Б.Қаратаевтың естеліктерін, қолжазбаларын сатып алу туралы келісімшартта жасалған [12; 64-74 б.].

Бақытжан Қаратаевтың қаламынан шыққан барлық қолжазбалары, естеліктері, мақалалары көбіне орыс тілінде жазылған, тек Айқап журналына жазған мақалалары қазақ тілінде жарық көрген. Қорда жинақталған естеліктер, қолжазбалар: «К истории революционного движения в Уральской губернии», «Памятная записка о киргизах», «Воспоминания Бахитжана Бисалиевича Каратаева о своем заключении в Уральской тюрьме (апрель 1918 г. – январь 1919 г.) при белоказачьем «войсковом правительстве», «Краткий очерк истории Алаш – Орды», «Гибель Чапаева» авторы Горбачев А.Г, соңғы естелікті дайындауда Бақытжан Қаратаев қатысқан, кіріспесін жазған [24, 1-5 бб]. Сыртқы сын тұрғысынан барлық қолжазбалар түп-нұсқа мен расталған көшірмелер болып табылатындығын ескеру маңызды. Қордағы қолжазбалармен жұмыс істеудегі басты күрделілік оның авторы бір саяси заманда өмір сүрген адам емес. Күрделі саяси эволюция мен трансформациядан өткенін атап өту қажет: кадет пратиясының мүшелігінен большевиктердің қатарына өтуі.

Империялық кезеңде жазылған жазбаларының бірі – «Памятная записка о киргизах». Бұл баяндамалық жазба 1916 жылы Орталық Азиядағы көтерілісті сипаттайтын еңбек. Жазбаның мақсаты тыл жұмыстарына алу барысын, салдарын, жасалған билік тарапынан жасалған қателіктер туралы хабардар ету. Құжат 1916 ж. қыркүйек айының басында Б.Қаратаев және Ж.Сейдалинов тарапынан Мемлекеттік Дума төрағасына тапсырылған. Сонымен қатар жазбаның басты жазылу мақсатының бірі ер-азаматтарды тыл, окоп қазу жұмыстарына алу мерзімін кейінге қалтыруға өтініш білдіру [25, 53-75 б.]. Авторлардың ұстанымы осы еңбекте либеральды-демократиялық бағыттағы Алашорда зиялы қауымының ұстанымымен сәйкес келеді. Авторлар жергілікті халықты тыл жұмыстарына алу барысында билік тарапынан және жергілікті әкімшіліктің тарапынан жасалған қателіктер көтеріліске алып келгенін дәйектейді. Және де авторлар жігіттерді тыл жұмыстарына бірден алмай 1917 ж. мамыр айына дейін шегеруді ұсынған, оның себептерін егін және шөп жиналмай қалуын және 24 қыркүйек күні «Құрбан айт» мейрамы келе жатқандығын уәж еткен, бұл өз кезегінде мұсылман қазақ халқын қуантар еді деген ойын жеткізген [26, 67 б.].

Азаматтық соғыс жылдарында Б.Қаратаев Орал қаласының түрмесінде 1918 ж. сәуір айынан 1919 ж. қаңтарына дейін саяси тұтқын ретінде Казак әскери үкіметі қамауға алған. Абақтыда отырған уақытында қайраткер күнделік жүргізген. Қорда ол «Отрывки из дневника товарища Каратаева Б.Б. (сентябрь 1918 г.), во время его заключения в Уральской тюрьме» жазбалары ретінде сақталған [27, 38-52 б.]. Күнделігінде Б.Қаратаев Орал облысындағы Азаматтық соғыстың барысын әртүрлі жолдармен алынған мәліметтер негізінде жазып отырған, Уақытша үкімет және большевиктер туралы ойларымен бөліседі. Кейін күнделігі негізінде «Воспоминания Бахитжана Бисалиевича Каратаева о своем заключении в Уральской тюрьме (апрель 1918 г. – январь 1919 г.) при белоказачьем «войсковом правительстве» естелігі жазылған. Күнделіктің кейбір беттері жоқ, парақтарында кейбір сөздерді оқу қиынға түсті, себебі уақыт өте келе физикалық жағдайы нашарлаған және күнделікті жазуда сияны емес қарандашты қолданғандықтан.

Б.Қаратаевтың қалдырған қолжазбаларының көпшілігінде өзі куәгер болған және сол оқиғалардың куәгерлерінің куәлігі, естелігі негізінде жазған. Сондай еңбектердің бірі «К истории революционного движения в Уральской губернии» қолжазбасы. Шығарманың авторы ретінде Алексей Ширявцев көрсетілген. Дегенмен А.Ширявцев еңбегін осы оқиғаларға қатысқан және куәгерлердің естелігі негізінде жазған [6, 57 б.]. Еңбектің авторының бірі ретінде Б.Қаратаевтың болғанын болжауға болады. Себебі Б.Қаратаев сол уақытта Орал облысында өмір сүрген және саяси қызметпен айналысқан, жергілікті саяси жағдайды жақсы білген, саяси белсенділік танытып жүрген азаматтармен де таныс болған. Қайраткердің өмірін, саяси қызметін зерттеген ғалым М. Смағұловтың пікірі бойынша бұл еңбек Б.Қаратаевқа тиесілі, себебі Ш. Шафиро қолжазбаны архивқа әзірлеу барысында А.Ширявцевті еңбектің авторы ретінде көрсеткен [13, 76-77].

«К истории революционного движения в Уральской губернии» қолжазбасында 1905 – 1907 жылы Ресей империясында орын алған революция тұсындағы Батыс Қазақстанның саяси орталығының бірі болған Орал қаласындағы астыртын ұйымдардың тарихы мен қызметі туралы мәлімет береді, сонымен қатар өңірдегі саяси жағдайдың 1905 – 1917 жж. аралығындағы саяси жағдайдың өзгеруінің эволюциясы баяндалады [6]. Еңбекте Орал облысындағы жағдайды сипаттауда астыртын ұйымдардың құрылуына әртүрлі әлеуметтік топтағы азаматтар қатысқаны көрсетілген. Оның ішінде қарапайым жұмысшы табы, мұғалімдер, студент, сырттан аймаққа келген саяси белсенділер, олар социал-демократ пен социал-революционер топтарын құраған. Астыртын ұйымдардың жұмысы біраз бөлігі типографияда өтіп, жазба машиналарында үндеу теріп оны үлестірумен айналысқан. Империяның орталығында орын алған төңкеріс толқыны бұл аймаққа да жетті, жергілікті патша билігін тәртіпті күшейтіп астыртын ұйымдардың жұмысын бақылауға алған.

Байқалатын бір ерекшелік Орал облысындағы қазақ зиялы қауымының және де қарапайым азаматтарының 1905 – 1907 жж. төңкеріске қатысуы туралы деректер кездеспейді.

Азамат соғысына байланысты тағы да қорда сақталған еңбектердің бірі «Воспоминания Бахитжана Бисалиевича Каратаева о своем заключении в Уральской тюрьме (апрель 1918 г. – январь 1919 г.) при белоказачьем «войсковом правительстве» қолжазбасы. Еңбекте Б.Қаратаев 9 айдай астам уақыт Орал қаласының абақтысында отырған уақытында басынан өткен оқиғаларды жазып қана қоймай, өзіндік ойларымен, талдауларымен бөліседі [28].

Еңбекте хронологиялық реттілік бойынша Азамат соғыс жылдарындағы Орал облысындағы саяси жағдай баяндалады. Алаш-Орданың Батыс бөлімінің белгілі зиялылары Ж. Досмухамедовпен Х. Досмухамедовтарға қатысты мәліметтер берілген, Алаш-Орданың аймақтағы жүргізген саясатына талдау жасалып, олардың большевиктер мен әскери үкімет арасындағы қарым-қатынасына тоқтаған. Автор сол жылдары абақтыда бірге отырған саяси тұтқын және большевик ретінде ұсталған әртүрлі ұлт өкілдерінің басына түскен қиын жағдайды сипаттайды. Тұтқындардың біршамасын Казак әскери үкіметі ату жазасына кескен [28, 17-19 б.]. Уақытша үкіметтің, Ресей империясының сыртқы саясатына шолу жасалынады, қазақ зиялы қауымының 1917 жылы Ақпан төңкерісінен кейінгі уақыттағы іс-қимылдарына өзіндік сыни тұрғыда баға берілген, әскери үкіметтің большевиктармен қақтығысы, большевик тұтқындарға абақтыда қатал, қатыгез қарым-қатынасына да тоқтаған. Автор Орал қаласындағы кеңес үкіметінің орнатылуы туралы да біраз мәліметтерімен бөліскен. Б.Қаратаев большевиктер қатарында болған тұтқындардың аты-жөні және оларға қандай жаза тағайындалғаны туралы мәліметтерді келтірген. Автор еңбегінде кез-келген зорлық-зомбылықты сынайды.

Қазақ зиялылары азаматтық соғыс жылдарында саяси билікке ие тараптардың бір жағын қолдай отырып, өздерінің саяси таңдауларының негізіне дәлелдемелері болған. Осы орайда кейбір зиялы қауым өкілі кеңес үкіметі жағын қолдауы сыни тұрғыда сыналып жатады. 1917 жылғы саяси өзгерістер қазақ зиялы қауымын арасында жіктің пайда болуына себеп болды. Б.Қаратаев және алашордалықтардың қарым-қатынасы бір қалыпта болмады, уақыт өте келе келе және саяси өзгерістердің әсерімен өзгеріске ұшырады. Б.Қаратаев Алаш партиясының және Алаш-Орда үкіметінің мүшесі болмады. Б.Қаратаевпен алашордалықтардың арасында 1917 жылға дейін ушыққан саяси, көзқарастық текетірес болған емес, дегенмен бір қатар мәселелер бойынша идеялық келіспеушіліктер болды, ол мысалы дін мен отырықшылыққа бейімделу мәселесіндегі қарама-қайшы көзқарас.

«Краткий очерк истории Алаш – Орды» еңбегі Алашорда үкіметі және оның Батыс бөлімшесінің 1917 – 1919 жж. аралығындағы тарихына қатысты [29]. Б.Қаратаевтың бұл еңбегінің нақты жазылу уақыты көрсетілмеген, дегенмен Казиздат баспасымен хат алмасулар негізінде 1930 жылдары жазылғанын аңғаруға болады. Осы кезеңде қайраткер партия қатарында болмасада, дегенмен бұл еңбектің мазмұнынан социализм идеологиясын жақтаушы мен партия қатарындағы азаматтың рухында жазылғанын байқаймыз, бұл түсінікті жағдай саяси идеологиялық шеңбер аясынан шығу сол тұста қатаң жазаланатын еді. Бұл еңбек тарихи-деректік маңызы жоғары зерттеу. Очеркта алашордалықтар, кеңестер мен Орал казактарының арасындағы Орал облысында билікті қолға алу күресі баяндалады. Алаш-Орда зиялыларының, Орал казактарының әрекеті сыни тұрғыда бағаланған. Очерк сол кезеңдегі идеологиялық шеңбердің аясында жазылған. Очерк кеңес үкіметін қолдаған автордың еңбегі болғанымен, дегенмен сол кезеңдегі саяси ахуалды көрсетеді. Еңбекте басты назар Алаш-Орда үкіметінің Батыс бөлімшесіне аударылған. Очерк бірегей архив материалдарына, жеке жазбаларға, баспасөз жарияланымдарына, жиналыс хаттамаларына сүйене жазылған. Құжаттың құрылымынан көрініп тұрғандай, автордың жеке тектік қорындағы осы очерк Алаш-Орданың Батыс бөлімшесінің қызметін қайта қалпына келтірудің маңызды дереккөздерінің бірі ретінде санауға болады. Очерк құрылымында Алаш-Орданың Батыс бөлімшесінің қызмет кезеңдері бірізділікпен баяндалады. Қалыптасуы, үйлестіру жұмыстарының кезеңі және т.б. маңызды

тұстары туралы айтылады. Материалдарды ұсыну тәсілі құжаттық-хронологиялық сипатта, талдамалық түсініктемелер берілген және автордың ұстанымы аясында талданады. Зерттеу жұмысына бір мезгілде ғылыми және публицистикалық сипат беруге болады.

Б.Қаратаевтың азаматтық соғыс жылдарында Орал қаласының түрмесінде отырған уақытында 1918 сәуірінен 1919 жылдың қаңтар айына дейінгі жүргізген күнделіктерінің үзіндісіне назар аударатын болсақ қазақ зиялы қауымының өкілдері туралы тікелей сілтемелер жоқ, бірақ ол жалпы Уақытша үкіметті большевиктерге қарсы қолдаған барлық қазақ мұсылмандарын (киргиз мусульман) айыптайды, себебі Уақытша үкіметпен және Антанта ұйымының құрамындағы мемлекеттерімен ортақ мақсаты Түркияны басып алып, Стамбулға иелік ету дейді [28, 4-6 б.].

Б.Қаратаев алашордалықтармен арасындағы қарама-қайшылықты келесі себептермен түсіндірген: А.Бөкейхановты Торғай облысының комиссары етіп тағайындалуы; алашордалықтардың Уақытша үкіметті қолдауы және олардың бірінші дүниежүзілік соғысты жалғастыруын қолдауында; Орал, Орынбор казак әскерлерімен және т.б. қарым-қатынас орнату, бірге кеңес үкіметіне қарсы күрес жүргізу, Б.Қаратаев оларды қазақ халқын отарлаушы және қанаушы екенін еске сала өтеді [29, 1-2 б.]. Еңбекті кеңес үкіметі тұсындағы жазылған кеңестік тарих нұсқасының дәлелі ретінде бағалауға болады, бұл қалыпты жағдай себебі жоғарыда айтылғандай репрессия күшейе түскен уақытта идеологиялық шеңберден шығу қудалауға алып келер еді. Қордағы құнды деректерді локалды тарихи мәселерде зерттеуде, өтпелі кезеңдегі қазақ зиялы қауымының рөлін және орнын анықтауда, азаматтық-соғыс жылдарындағы Батыс Қазақстан аймағындағы үдерістерді микротарих ғылымының аясында қолдануға болады және Алаш-Орда тарихын зерттеуде деректік негіз бола алады.

Қорда сақталмаған көлемді ғылыми-зерттеу жұмысы «Обзор материалов из истории колонизации казахского края в связи с восстанием казахов Оренбургского края в 1869 году и в начале 1870-х годов» [30]. Зерттеу жұмысын 1934 жылы Б.Қаратаевтың жұбайы Саржан Қаратаева Ұлттық кітапханаға тапсырған. Бүгінде сирек қор бөлімінде сақталып тұр. 2006 жылы бұл еңбек қайтадан басылып шықты [31]. Ғылыми зерттеуде деректану, құқықтық талдау үйлесін тапқан. Тарихи құжаттарға, оқиғаларға шолу ғана емес – отарлық қысым жағдайындағы қазақ қоғамының әлеуметтік және құқықтық трансформациясының жүйелі бейнесін жасауға бағытталған талпыныс. Б.Қаратаевтың естеліктері маңызды тарихи деректер.

Қорытынды. Қорытындылай келе ҚР ОМА № 1227 жеке тектік қор Б.Қаратаевтың естеліктері, жазбалары жинақталған негізгі қоры. Қорда қайраткердің өміріне, қоғамдық-саяси қызметіне байлаланысты құжаттардың негізгі көлемі сақталған. Және де қайраткердің қызметіне, қоғамдық-саяси өміріне қатысты құжаттар ҚР ОМА-тан тыс басқа да мемлекетіміздің және Ресей Федерациясының архивтарында сақталған. Оларды бір қор аясында жинақтау және жүйелеу, цифрландыру маңызды іс.

Қормен жұмыс жасауда кездескен жағдайлардың бірі Б.Қаратаевтың кейбір шығармалары, еңбектері толық күйінде сақталмаған. Мысалы, 1916 жылғы көтеріліске қатысты «Памятная записка о киргизах» атты еңбектің соңғы беттері қорда жоқ. Оның жалғасын тұрақты түрде 1922 – 1941 жылдар аралығында Мәскеуде жарияланып тұрған, алғашында РСФСР мен КСРО-ның Орталық архивінде, кейін КСРО және РСФСР-дың Орталық мұрағат басқармасында шығарылған ғылыми-тарихи журналдың 1926 жылы шыққан № 3 санында басылған [26].

Қордағы істер жүйеге келтірілген. Қормен жұмыс жасау барысында келесі қиындықтар туындады:

- кейбір материалдардың толық болмауы немесе үзіндісі қана болуы;
- қолжазбалардың оқылуының қиындығы. XX ғасырдың басындағы жазу стилінің ерекшелігі, кейбір сөздердің сол заманда қолданылуы және сөздердің анықтамасын анықтауда сөздіктермен жұмыс жасау қажеттілігі;
- құжаттардың жазылған күнін, айын, жылын және жазылу орны көрсетілмеуі.

Қордағы қолжазбалардағы жазылуындағы негізгі ортақ ерекшеліктер:

- Б.Қаратаев сол кезеңдегі оқиғаларды тарихшы, заңгер ретінде қарастыруы;
- автордың жоғары интеллектуалдық дайындығы;
- еңбектерінің ерекшелігі – саяси публицистика стилінде жазылуы;
- әдістемелік ерекшелігі – құжаттық-фактологиялық негізге сүйенуі. Бұл өз кезегінде қолжазбаларының, ғылыми-зерттеу жұмыстарының ғылыми дәйектілігін арттырады.

Маңызды тұсы Б.Қаратаев сол заманда өмір сүрген адам. Тек бақылаушы емес, сол оқиғалардың куәгері, қатысушысы болған, әрине бұл еңбектердің субъективтілігін арттырғанымен, дегенмен болған жағдайдың шынайылығын бейнелейді.

Б.Қаратаевтың жеке тектік қоры қайраткердің саяси келбетін қалыптастыратын, көрсететін құнды деректік негіз. Қорда сақталған Б.Қаратаевтың тарихи мұрасы – тарихи зерттеудің, азаматтық белсенділіктің синтезі, тарихи зерттеу мен заман сынынан туған толғаныс. Б.Қаратаевтың жеке тектік қорына жүргізілген дерекнамалық талдауының негізінде қордағы деректерді өзгермейтін ақиқат ретінде қарастыруға және келтіруге болмайды. Керісінше, қолжазба материалдарының күрделі, көп қабатты және ішкі-қарама қайшы кешені екенін, олардың әрқайсысы белгілі бір заманның, саяси жағдайдың және автордың жеке себептерін, мүддесін көрсетеді.

Қордың алғашқы маңызды ерекшелігін атап өтетін болсақ – хронологиялық және жанрлық әртектілігінде. Қордағы құжаттардың 30 жылға жуық уақыт ішінде, 1905 жылдан бастап 1934 жылға дейінгі уақытта жазылуы, өз кезегінде түбегейлі әртүрлі саяси жағдайларда жазылғанын назарда ұстау керек: империялық кезеңнен Кеңес үкіметіне дейін, ХХ ғасырдың басындағы салыстырмалы саяси бостандықтан 1930 жылдардағы цензура мен идеологиялық қысым мен шеңберіне дейінгі уақытта. Әрине, Азаматтық соғыс жылдарында жүргізілген күнделіктегі жазылған мәтіндер эмоциялық қысымның белгілерін қалтырса, кеңес билігінің нық орнығуы тұсында, нақтырақ айтсақ 1930 жылдары жазылған жазбалардың мазмұны мен қолданған сөздерінің жиынтығымен ерекшеленеді, мүлдем басқа мақсаттарды көздейді, партиялық талаптарға сай және өзінің саяси адалдығы мен саяси ұстанымын дәлелдеуге, көрсетуге ұмтыла жазылған. Қорытындысында біз келесі тұжырымдарға келеміз: Б.Қаратаев жеке қорының ғылыми құндылығы автордың өзі мен оның заманының қайнар көзі ретінде қарастыруға болады. Автордың қолжазбалары қайраткерді дәл сипаттау үшін емес, оны қалай, қашан және қандай мақсатта жазылғаны үшін құнды. Кешенді сыртқы және ішкі сын қордағы деректерді толыққанды тарихи дереккөздерге айналдырады.

Б.Қаратаевтың қолжазбаларын және басқада шығармаларын жинау, жүйелеу отандық тарих ғылымын байыта түседі. ҚР ОМА-ғы тұлғаның жеке тектік қорының маңыздылығы жоғары. Еңбектерін жаңа заманауи әдіснама арқылы талдау орынды міндет деп есептеймін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ұлттық архив қорының құжаттарын және басқа да архивтік құжаттарды мемлекеттік және арнаулы мемлекеттік архивтердің жинақтау, сақтау, есепке алу мен пайдалану қағидаларын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2023 жылғы 9 тамыздағы № 215 бұйрығы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2300033290>, 2023. (Жүгінген күні: 08.01.2026)

2. КГУ «Государственный архив управления культуры, архивов и документаций Восточно-Казахстанской области». Методические рекомендаций по научно-технической обработке документов личного происхождения. – Усть-Каменогорск. 2020 г. – 54 с.

3. Деккер, Р., Баггерман, А. Жак Прессер и традиция еврейской автобиографии в Нидерландах // Неприкосновенный запас. – 2019, – № 2 (124). – С. 238–256.

4. Зарецкий, Ю. Эго-документы советского времени: термины, историография, методология // *Неприкосновенный запас*. – 2021, – № 3 (137). – С. 184–199.
5. Тоқаев Қ-Ж.. Қазақстан жаңғырудың жаңа кезеңіне қадам басты. *Turkistan*. <https://turkystan.kz/article/273954-qasym-zomart-toqaev-qazaqstan-zangyrudyn-zana-kezenine-qadam-basty>, 2026. (Жүгінген күні: 05.01.2026)
6. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. 1227-қор., 1-тізім, 6 іс. 73 б.
7. Киреев Ф.Н., Колодин Ф.И. Рабочее и аграрное движение в Казахстане в 1907-1914 годах. Сборник документов и материалов. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1957. – 567 с.
8. Боиович, М. Члены Государственной думы (портреты и биографии) (2-е изд.): Второй созыв, 1907-1912 г. – Москва: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1907. – 519 с.
9. Қазақстан Республикасының Ақтөбе облысының мемлекеттік архиві. 3-қор, 1 тізім. 139-іс.
10. Әнес Ф., Замзаева Т. «ҚАЗАҚ» газеті. 1915 жыл. Бірінші кітап.: – Алматы: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2023. – 496 б.
11. Тлешов Е., Қамзабекұлы Д. Алаш қозғалысы: энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Сардар» баспасы, 2014. – 528 б.
12. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. 1227-қор., 1-тізім, 1 іс. – 73 б.
13. Ысмағұлов М. Революция сарбазы // *Жалын*. – 1989, – №1. – Б. 73-78.
14. Усманова Д. Мусульманские представители в российском парламенте (1906–1916 гг.). – Казань: Фон АН РТ, 2005. – 584 с.
15. Лысенко Ю.А. Представители Степного края и Туркестана в российском парламенте: опыт фракционного взаимодействия в решении региональных этносоциальных проблем. *Vylye Gody*. – 2017, – Т.44, – № 2. – С. 616-624.
16. Идресова, Ү.Х. Бақытжан Қаратаевтың қоғамдық-саяси қызметі (1860-1934): тарих ғыл. канд. дис.: – Атырау, 2007. – 135 б.
17. Озганбай, Ө. Құрманбеков, Б. Қайраткер Қаратаев. – Алматы: Астана Медиа Пресс, 2014. – 265 б.
18. Қойшыбаев, Б. Түнектен оралған есімдер: тарих және тұлға. – Алматы: Рух БГ баспасы, 2016. – 192 б.
19. Қойшыбаев Б. Ұлттық қозғалыс сарбазы. – Алматы: Дәуір, 2020. – 320 б.
20. Жоламанов Ә.Т., Муханбетова Г.Н., Тленбергенова С. Қазақтың тұңғыш заңгері: Б.Қаратаев (Б.Қаратаевтың туғанына 150 жыл толуына арналады). – Орал, 2010. – 16 б.
21. Сыдыкова, Г.К.. Бақытжан Қаратаевтың шығармашылық құжаттары. <https://massaget.kz/blogs/bakytjan-karataevtyin-shyigarmashyilyik-kujattaryi-28509/>, 2021. (Жүгінген күні: 09.04.2025)
22. Уяма, Т. Бақытжан Каратаев и алашординцы: изменения взаимоотношений // *Вопросы истории и археологии Западного Казахстана*. – 2010, – № 2. – С. 14–19.
23. Гзавье. А. Политические воззрения и родоплеменное устройство казахского общества в условиях советизации в 1917–1920 годы // *Qazaq Historical Review*. – 2025, – Т.3, – № 1. – С. 9–52. DOI: 10.69567/3007-0236.2025.1.9.52.
24. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. 1227-қор., 1-тізім, 5 іс. – 174 б.
25. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. 1227-қор., 1-тізім, 2 іс. – 139 б.
26. К истории восстания киргиз в 1916 г. // *Красный архив, Москва-Ленинград*. – 1926, – № 3 (16). – С. 53-75.
27. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. 1227-қор., 1-тізім, 3 іс. – 52 б.

28. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. 1227-қор., 1-тізім, 4 іс. – 59 б.
29. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. 1227-қор., 1-тізім, 7 іс. – 399 б.
30. Каратаев, Б. Обзор материалов из истории колонизации казахского края в связи с восстанием казахов Оренбургского края в 1869 году и в начале 1870-х годов. – Актюбинск, 1934. – 276 с.
31. Абенова, Б.С. Обзор материалов из истории колонизации казахского края в связи с восстанием казахов Оренбургского края в 1869 году и в начале 1870-х годов. Б.Б. Каратаев. – Актобе: ТОО «Нур Принт», 2006. – 318 с.

References:

1. Ulttyq arkhiv qorynyn kujattaryn zhane baska da arkhivtik kujattardy memlekettik zhane arnauyly memlekettik arkhivterdin jinaktaу, saktau, esepте alu men paidalanu kagidalaryn beketu turaly. Qazaqstan Respublikasynyn Medeniet zhane sport ministrinin 2023 zhyldagy 9 tamyrzdagy № 215 buirygy // «Adilet» Qazaqstan Respublikasynyn normativtik kuqyqtyq aktilerinin aqparattyq-kuqyqtyq juyesi [On the approval of the rules for acquisition, storage, registration, and use of documents of the National Archival Fund and other archival documents by state and special state archives. Order of the Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan dated August 9, 2023, No. 215.] // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2300033290>, 2023. (accessed: 08 January 2026) [In Kazakh].
2. KGU «Gosudarstvennyj arhiv upravleniya kul'tury, arhivov i dokumentacij Vostochno-Kazahstanskoj oblasti». Metodicheskie rekomendacij po nauchno-tehnicheskoy obrabotke dokumentov lichnogo proishozhdeniya. – Ust'-Kamenogorsk. 2020 g. – 54 p. [In Russian]
3. Dekker, R., Baggerman, A. ZHak Presser i tradiciya evrejskoj avtobiografii v Niderlandah [Jacques Presser and the Tradition of Jewish Autobiography in the Netherlands] // Neprikosnovennyj zapas. – 2019, – № 2 (124). – Pp. 238–256. [In Russian]
4. Zareckij, YU. Ego-dokumenty sovetkogo vremeni: terminy, istoriografiya, metodologiya [Ego-Documents of the Soviet Era: terms, historiography, methodology] // Neprikosnovennyj zapas. – 2021, – № 3 (137). – Pp. 184–199. [In Russian]
5. Tokayev K-Zh.. Kazakhstan zhangyrudyn zhana kezenine kadam basty [Kazakhstan has entered a new stage of modernization]. Turkistan. <https://turkystan.kz/article/273954-qasym-zomart-toqayev-qazaqstan-zangyrudyn-zana-kezenine-qadam-basty>, 2026 (accessed: 05 January 2026) [In Kazakh].
6. TsGA RK – Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK)]. Fond 1227. Opis 1. Delo 6. – 57 P. [in Russian]
7. Kireyev F.N., Kolodin F.I. Rabocheye i agrarnoye dvizheniye v Kazakhstane v 1907 – 1914 godakh. Sbornik dokumentov i materialov [The Labor and Agrarian Movement in Kazakhstan, 1907–1914: A Collection of Documents and Materials]. – Alma-Ata: Kazgosizdat, 1957. – 567 p. (In Russian).
8. Boiovich, M. CHleny Gosudarstvennoj dumy (portrety i biografii): Vtoroj sozyv, 1907-1912 g.. [Members of the State Duma (portraits and biographies): Second Convocation, 1907-1912]. – Moskva : Tip. T-va I. D. Sytina, 1907. – 519 p. [In Russian]
9. State Archive of Aktobe Region of the Republic of Kazakhstan. Fond 3. Opis 1. Delo 139 [In Russian]
10. Anes G., Zamzayeva T. «QAZAQ» gazetі. 1915 zhył. Birinshi kitap.[«QAZAQ» newspaper. Year 1915]: – Almaty: «Alashorda» kogamdyk kory, 2023. – 496 p. [In Kazakh].

11. Tleshev E., Kamzabekuly D. *Alash kozgalysy: entsiklopediyalyk anyktamalyk* [The Alash Movement: An Encyclopedic Reference Book]. – Almaty: «Sardar» baspasy, 2014. – 528 p. [In Kazakh].
12. TsGA RK – Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK)]. Fond 1227. Opis 1. Delo 1. – 73 P. [in Russian]
13. Ysmagulov M. *Revolutsiya sarbazy* [Soldier of the Revolution] // Zhaly. – 1989 – №1. – Pp. 73-78. [In Kazakh].
14. Usmanova D. *Musulmanskie predstaviteli v rossiyskom parlamente (1906–1916 gg.)* [Muslim Representatives in the Russian Parliament (1906–1916)]. – Kazan: FON AN RT, 2005. – 584 p. [In Russian].
15. Lysenko Yu.A. *Predstaviteli Stepnogo kraia i Turkestana v rossiyskom parlamente: opyt fraktsionnogo vzaimodeystviya v reshenii regionalnykh etnosotsialnykh problem* [The Representatives of the Steppe Region and Turkestan in the Russian Parliament: the Experience of Fractional Interaction in Solving Regional Ethno-Social Problems]. Bylye Gody. – 2017. – T.44, - № – 2. – Pp. 616-624. [In Russian].
16. Idresova, Y.H. *Bakytzhan Karataevtyng qogamdyq-saiasi (1860-1934): tarikh gylym. kand. dis.* [Bakytzhan Karataev's socio-political activities (1860-1934)]. – Atyrau, 2007. – 135 p. [In Kazakh]
17. Ozghanbai, O., Qurmanbekov, B. *Qairatker Karataev* [Karataev the Public Figure]. – Almaty: Astana Media Press, 2014. – 265 p. [In Kazakh]
18. Qoishybaev, B. *Tunekten oralgan esimder: Tarikh jane tulga.* [Named returned from the darkness: history and personality]. – Almaty: Rukh BG baspasy, 2016. – 192 p. [In Kazakh]
19. Qoishybaev, B. *Ulttyq qozghalys sarbazy* [Soldier of the National Movement]. – Almaty: Daur, 2020. – 320 p.
20. Zholamanov A.T., Mukhanbetova G.N., Tlepbergenova S. *Kazaktyn tungysh zangeri: B. Karatayev (B.Karatayevtyng tuganyna 150 zhyl toluyna arnalady)* [The First Kazakh Lawyer: B. Karataev (Dedicated to the 150th Anniversary of B. Karataev's Birth)]. – Oral, 2010. – 16 p. [In Kazakh].
21. Sydykova, G.K. *Bakytjan Karataevtyng shyigarmashyilik kujattary* [Creative papers of Bakytzhan Karataev]. <https://massaget.kz/blogs/bakytjan-karataevtyng-shyigarmashyilik-kujattary-28509/>, 2021. (accessed: 09 April 2025). [In Kazakh].
22. Uyama, T. *Bakytjan Karataev i alashordiyntsy: izmeneniya vzaimootnosheniy* [Bakytzhan Karataev and the Alash activists: Changing relationships]. *Voprosy istorii i arheologii Zapadnogo Kazakhstana*, – 2010, – № 2, –Pp. 14–19. [In Russian].
23. Gzavye. A. *Politicheskiye vozzreniya i rodoplemennoye ustroystvo kazakhskogo obshchestva v usloviyakh sovetizatsii v 1917–1920 gody* [Political views and the tribal structure of Kazakh society during the period of Sovietization in 1917–1920] // *Qazaq Historical Review*. – 2025, – T.3, - № 1. – Pp. 9–52. DOI: 10.69567/3007-0236.2025.1.9.52. [In Russian].
24. TsGA RK – Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK)]. Fond 1227. Opis 1. Delo 5. – 154 P. [in Russian]
25. TsGA RK – Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK)]. Fond 1227. Opis 1. Delo 2. – 139 P. [in Russian]
26. *K istorii vosstaniya kirgiz v 1916 g.* [On the history of the 1916 Kyrgyz uprising] // *Krasnyy arhiv, Moskva-Leningrad*. – 1926, – № 3 (16). –Pp. 53-75. [In Russian]
27. TsGA RK – Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK)]. Fond 1227. Opis 1. Delo 3. – 174 P. [in Russian]
28. TsGA RK – Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK)]. Fond 1227. Opis 1. Delo 4. – 59 P. [in Russian]

29. TsGA RK – Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK)]. Fond 1227. Opis 1. Delo 7. – 399 P. [in Russian]

30. Karataev, B. *Obzor materialov iz istorii kolonizacii kazahskogo kraya v svyazi s vosstaniem kazahov Orenburgskogo kraya v 1869 godu i v nachale 1870-h godov* [Review of materials on the history of the Kazakh of the Orenburg region in 1869 and in the early 1870s]. – Aktyubinsk, 1931. – 276 p. [In Russian]

31. Abenova, B.S. *Obzor materialov iz istorii kolonizacii kazahskogo kraya v svyazi s vosstaniem kazahov Orenburgskogo kraya v 1869 godu i v nachale 1870-h godov*. B.B. Karataev [An overview of materials on the history of the colonization of the Kazakh steppe in connection with the Kazakh rebellion of the Orenburg region in 1869 and the early 1870s]. – Aktobe, 2006. – 318 p. [In Russian]